

METIOESSA

STUDIES IN HONOR OF ELENI MANTZOURANI

ΜΗΤΙΟΕΣΣΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ

Edited by Giorgos Vavouranakis and Ioannis Voskos



AURA SUPPLEMENT 10 • ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 10

METIOESSA

STUDIES IN HONOR OF ELENI MANTZOURANI

ΜΗΤΙΟΕΣΣΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ

Edited by Giorgos Vavouranakis and Ioannis Voskos



AURA SUPPLEMENT 10
ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 10

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

Cover Photo: Mycenaean based on a female figure from the Late Helladic IIIA2 "Window-Crater", Curium, Cyprus (Karageorghis, V. 1957. "The Mycenaean 'window-crater' in the British Museum." *Journal of Hellenic Studies* 77.2, 269–71. Free-style rendering based on the original by Giorgos Vavouranakis and Leonardo P. Troiano with a contribution by Mariliza Giarleli).

The present volume was printed with the support of the Rectorate of the National and Kapodistrian University of Athens

ISSN: 2732-9267 (printed edition)

ISSN: 2732-9275 (digital edition)

ISBN: 978-618-5740-01-6 (printed edition)

ISBN: 978-618-5740-02-3 (digital edition)

METIOESSA

STUDIES IN HONOR OF ELENI MANTZOURANI

ΜΗΤΙΟΕΣΣΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ

Edited by Giorgos Vavouranakis and Ioannis Voskos



ATHENS 2022



METIOESSA

μητιόεσσα feminine: wise in counsel; masculine: *μητιόεις*

Also applied to Zeus in epic language; convoluted, but well-chosen and helpful.

Also applied to *φάρμακα*, the very effective ingredients of the drink that Helen prepares for Telemakhos, Nestor's son Peisistratos and Menelaos (Od. Δ 227).

Helen's *φάρμακα*, brought from Egypt, are *μητιόεντα* because they have been wisely chosen, and, also, because they reflect a combination of precision and efficiency, being exactly what is needed to nurture the pains in human soul.

AURA SUPPLEMENT 10 • ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 10

EDITORS • ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Konstantinos Kopanias • Yiannis Papadatos

EDITORIAL ADVISORY BOARD • ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Georgios Vavouranakis • Yannis Galanakis • Georgia Kourtessi-Philippakis

Eleni Mantzourani • Christos Doulas • Diamantis Panagiotopoulos

Eleftherios Platon • Naya Polychronakou-Sgouritsa • Arnulf Hausleiter

Panagiotis Kousoulis • James Osborne • Panos Valavanis

Chrysanthos Kanellopoulos • Pavlina Karanastasi • Stylianos Katakis

Eurydice Kefalidou • Georgia Kokkorou-Alevras • Antonis Kotsonas

Nota Kourou • Vasileios Lamprinouidakis • Dimitrios Bosnakis • Olga Palagia

Lydia Palaiochrassa • Eleftheria Papoutsaki-Serbeti • Dimitris Plantzos

Eva Simantoni-Bournia • Katja Sporn • Theodosia Stefanidou-Tiveriou

Michael Tiverios • Sophia Kalopissi-Verti • Maria Konstantoudaki-Kitromilidou

Georgios Pallis • Maria Panagiotidou • Platon Petridis • Andreas Rhoby

Peter Dent • Panagiotis Ioannou • Theodora Markatou • Evgenios Matthiopoulos

Efthymia Mavromichali • Dimitris Pavlopoulos • Soultana-Maria Valamoti

Lilian Karali-Giannakopoulou • Vasileios Kylikoglou • Alexandra Livarda

Ioannis Basiakos • Sevi Triantaphyllou • Marlen Mouliou • Alexandra Bounia

Maria Oikonomou • Eleftheria Paliou • Konstantinos Papadopoulos • Apostolos Sarris

PROOFREADING & LAYOUT • ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Katerina Boukala-Karkagianni

Editorial • Εκδοτικό Σημείωμα

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

CONTACT • ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

Website • Ιστοσελίδα <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Proofreading & Layout • Τυπογραφική επιμέλεια & Σχεδιασμός: Katerina Boukala-Karkagianni (kmpoukala@gmail.com)

© Department of History and Archaeology, NKUA © Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ
All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons-mons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).

TABLE OF CONTENTS

ACKNOWLEDGEMENTS.....	15
ELENI MANTZOURANI: THE JOURNEY SO FAR.....	17
BIBLIOGRAPHY OF ELENI MANTZOURANI.....	37

A. THE GREEK MAINLAND AND THE AEGEAN ISLANDS (EXCEPT CRETE) • Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ (ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ)

ODYSSEAS KAKAVAKIS Neolithic chipped stone industries of western Macedonia, northern Greece. The assemblage of Varemni Goulon.....	47
STELLA KATSAROU, JOHN F. CHERRY AND JACK L. DAVIS An unusual Neolithic figurine from the Nemea Valley.....	61
LYVIA MORGAN Creatures of water and air. Flying fish and the divine.....	71
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΛΥΒΟΥ Από τα παράθυρα της Δυτικής Οικίας... «όλος ο κόσμος μια σκηνή».....	85
PANIA ΜΠΑΛΛΗ Εκ νέου επίσκεψη στην ανασκαφή της μινωικής αποικίας των Κυθήρων. Μεθοδολογία και προσωπικότητες των ανασκαφών μέσα από αρχαιική έρευνα.....	97
NANNO MARINATOS A letter of Spyridon Marinatos to Martin P. Nilsson about Messenia.....	111
VASSILIKI PLIATSIKA Mayhem in miniature. Detailing the work of a miniaturist pictorial painter in Mycenae...119	
IPHIYENIA TOURNAVITOU Special women and extraordinary creatures. An iconography of intimacy and transcendence in Mycenaean Greece. The lost link.....	135
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗΣ Πάντας τούς έχθρους υπό τούς πόδας αὐτοῦ. Συμβολικές εκφράσεις στα μυκηναϊκά υποπόδια.....	151
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΖΥΓΟΥΡΗΣ Εισηγμένα αντικείμενα από τη βόρεια Ευρώπη και την Αίγυπτο στην Αιτωλία και στην Ήπειρο κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.....	169

B. MINOAN CRETE • ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

KATERINA ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Τα μικροθηλαστικά της προϊστορικής Κρήτης. Αναπάντεχοι μάρτυρες εμπορικών διαδρομών και βιοδείκτες του εξανθρωπισμού του κρητικού οικοσυστήματος.....	183
GIORGOS VAVOURANAKIS From landscape perception to niche construction. The case of the Mesara, south-central Crete, in the Early and Middle Bronze Age.....	193

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΛΑΡΑΚΗ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΟΦΙΑΝΟΣ Η διπλή εμφάνιση του εικονογραφικού θέματος του βουκρανίου στον μινωικό θολωτό τάφο της Μυρσίνης Σητείας και η σημασία του.....	207
PHILIP P. BETANCOURT Miniature clay vases from the shrine of Eileithyia at Inatos.....	217
ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΜΑΚΡΥΠΟΔΗ Σφραγιστικές επιφάνειες με μικρές παραλλαγές. Συγκριτική εξέταση.....	225
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ Το ρυτό και το ιερό δισκοπότηρο. Τελετουργίες σπονδών και πόσης στη νεοανακτορική Κρήτη. Οι ενδείξεις από τη Ζάκρο.....	237
ΜΑΡΙΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ Κεραμική από το Νίρου Χάνι. Συμβολή στη μελέτη της ΥΜ ΙΒ κεραμικής της βόρειας κεντρικής Κρήτης.....	251
ROBERT B. KOEHL Minoan stick-fighting.....	263
ANASTASIA M. VERGAKI Lonesome are the eyes. Remarks on the depiction of animals on the Aghia Triadha Sarcophagus.....	271
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Η.Μ. ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ Ανιχνεύοντας την ιστορία της «πεντάλφας» με αφορμή ένα θραύσμα κονιάματος από την Κνωσό.....	287

C. THE ARCHAEOLOGY OF PREHISTORIC CYPRUS • Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ Το αρχαιολογικό πρόγραμμα του ΑΠΘ στην Κύπρο. Η ανασκαφή της προϊστορικής θέσης Αγ. Ιωάννης/Βρέτσια <i>Ρουδιάς</i> στο Τρόοδοι.....	307
DAVID FRANKEL Constructing Sotira. Discard and deposition at a Neolithic village in Cyprus.....	317
DIMITRIS KLOUKINAS On round houses and right angles: comments on the architecture of Late Neolithic Cypriot communities.....	325
IOANNIS VOSKOS AND EVDOXIA TZANNI Gourds, pots and the archaeology of the “invisible” in Neolithic Cyprus.....	341
CHARA THEOTOKATOU “Skipping a Beat”. The social and economic implications of hoarding in Neolithic and Chalcolithic Cyprus.....	353
JENNIFER M. WEBB Weapon-bearers at Middle Bronze Age Lapithos, Cyprus.....	371
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΟΥΤΣΑ Εύγλωττη «σιωπή». Αναζητώντας την Κύπρο στα αρχεία των μυκηναϊκών ανακτόρων.....	383
KONSTANTINOS KOPANIAS Hittites, Mycenaeans and ‘Sea People’ in Cyprus at the end of the 13th century BC.....	399
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Σύμβολα κύρους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την απώτατη Δύση στην Κύπρο.....	417
DESPINA CATAPOTI, POLINA NIKOLAOU AND DESPINA ANDRIOPOULOU Archaeology vs Cultural Heritage? An insight into current cultural heritage postgraduate study programs from Cyprus.....	431

D. MISCELLANEA

EVI MARGARITIS AND CARLY HENKEL Farming the big islands of the Mediterranean. Crete and Cyprus in the Neolithic and Early-Middle Bronze Age.....	447
ANTIGONI PASCHAKI The profile of the Minoan and early Mycenaean warrior: 1700–1400 B.C.....	461
ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΒΑΝΗ Επικαιροποίηση του καταλόγου W.B. Dinsmoor Sr., Metric measurements of temples (1950). Οι περίπτεροι δωρικοί ναοί στον Ελλαδικό και ευρύτερο Αιγαιακό χώρο.....	477

ACKNOWLEDGEMENTS

This volume is dedicated to our teacher, Professor Emerita Eleni Mantzourani, on the occasion of her retirement from the Department of History and Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens (NKUA). It was April 2020 when we first discussed the possibility of a Festschrift volume for her, during her last academic year at Athens. We immediately faced a difficult riddle. Eleni Mantzourani had been a faculty member for more than four decades. She had had hundreds of colleagues and research associates and she had taught thousands of students, many of whom are now faculty members, researchers or active archaeologists in Greece and other countries.

It was our decision to contact the closest of them to her, such as her colleagues specialising in Prehistoric archaeology from the Department of History and Archaeology at Athens, the senior members of her field projects, her former PhD students, as well as the few who had already started a PhD under her supervision before her retirement. We also contacted a few of her colleagues who have been close to her during different stages of her academic career. Almost everybody responded positively and, actually, warm-heartedly. It is now our turn to express our appreciation to all the authors who have contributed with their chapters and cooperated with us throughout the review, editing and publication process. It has been a pleasure to work with each and every one of them and we hope that the volume also expresses the good spirit of our work.

In addition, there have been several people who embraced the Festschrift project and contributed in various ways. We would like to thank the Rector of the National and Kapodistrian University of Athens, Professor Meletios Athanasios Dimopoulos for his support; the editors of AURA for accepting the volume to the Supplement Series of the Journal; Katerina Boukala-Karkagianni, responsible for the design of AURA editions, for her patience and perfect work; Leonardo Troiano, Mariliza Giarleli and George Manginis offered advice and helped with the book cover; Giorgos Grigoropoulos and Elli Tzanni for their precious help and support on technical and other issues; Nicholas Watkins for the last minute language check; Thanos Psychogios of the Institut du Livre – A. Kardamitsa Publications for co-publishing and facilitating the printing of the copies; last but not least at all, Vasilis Petrakis for suggesting the inspired keyword of the title: METIOESSA. We believe that this description is a perfect fit to a person who has always taught with enthusiasm and guided with unconditional care cohorts of students during her long and impressive academic career.

ELENI MANTZOURANI: THE JOURNEY SO FAR

Ioannis Voskos and Giorgos Vavouranakis



EARLY YEARS AND BACKGROUND

Eleni Mantzourani was born in Athens. She has always been very proud of her age and therefore stressed that she was born in 1954. She is the second child of three of an educated middle class family. Her father was a lawyer and so was her sister. Her brother is also a lawyer, while her mother worked as a civil servant. Her roots lie in the Peloponnese, Arcadia and Corinthia, and Eleni Mantzourani and her family have always been very proud

of them. They are also distinguished by a great political sensitivity, which was certainly fueled by the events and context of the time Eleni Mantzourani grew up in: the aftermath of World War II and of the subsequent civil war in Greece; the Cold War and the Cyprus War of Independence in the 1950s; the austere right-wing governments of Greece and the prosecution of communists and other leftists in the country; the first post-war centrist government and the student uprisings in the 1960s; finally, the military dictatorship in 1967–1974. Eleni Mantzourani became of age during a stormy period and this left a strong mark upon her personality. She has always been interested and sensitive to political issues, and her way of thinking has always retained a strong political element.

While the aforementioned troubled period was coming to its end, Eleni Mantzourani finished high school and went on to study archaeology at the National and Kapodistrian University of Athens. The aura of Spyridon Marinatos must have still been lingering in the amphitheatres and corridors of the Law School Building, where classes took place. The Greek doyen of Prehistoric Archaeology had retired and taken the office of the General Inspector of Antiquities of the Archaeological Service. He had been excavating Akrotiri, reaching his highest career peak. The imminent fall of the dictatorship left Marinatos in a difficult place and, as is well known, he died at Akrotiri after an accident.



At the age of 16.

“Two teachers have greatly influenced me during my studies: Coldstream and Iakovidis...”
(E. Mantzourani, 5/11/2022)

The academic successor of Marinatos at Athens was Spyros Iakovidis, probably one of –if not the most– favourite of his students. Both of them were traditional archaeologists, albeit with a generation gap between their research profiles. Marinatos had a relatively stronger interpretative drive and opted for historically specific narratives, while Iakovidis was more cautious and empirical, as well as rationalising and in favour of diffusionism. He was also focused on Mycenaean archaeology. Iakovidis’ strict views on anti-dictatorship student demonstrations cost him the chair of Prehistoric Archaeology when democracy was restored in Greece. He continued to teach in Germany and the U.S.A.

At roughly the same time, another prehistoric archaeologist and Minoanist, Antonis Zois, was being restored as a faculty member at Athens. Zois was an even more cautious empiricist and a fervent opponent to Sir Arthur Evans’ vision of Minoan Crete. He thought that the Minoan relative dating had to be documented not only on changes to pottery styles but also to stratigraphic site sequences. This was the aim of his excavation at Vasiliki, which started in 1972, the time when Eleni Mantzourani was studying at Athens. She did not attend either Marinatos’ or Zois’ classes. She had only been taught by Iakovidis for while he remained in his professorship post. However, her profile was undoubtedly affected both by the presence and absence of all these academic personalities, during a period of intense political and academic fermentation.

Eleni Mantzourani became highly interested in archaeology and volunteered to participate in archaeological excavations at Rhodes, Chania and Thera, both as an undergraduate and later as a postgraduate student. She did her Master of Arts and her PhD at Bedford College and the Institute of Archaeology in London. This was quite a change for a person who had been primarily taught Classical archaeology at Athens, as she turned to Aegean Prehistory and especially Minoan Crete. She had the opportunity to be taught by people such as James Mellaart and John Evans and, mostly, Nicholas Coldstream, who also supervised her PhD thesis on the Late Bronze I pottery from Akrotiri, Thera. Eleni Mantzourani has always expressed her gratitude to her supervisor for being the most influential academic figure in her life, and therefore a true mentor.

Nicholas Coldstream may have belonged to the golden generation of post-war British archaeology, but he did not particularly share the fundamental paradigmatic changes that the discipline had been experiencing both in Britain and in the Aegean. These changes were about the appearance of the new or processual archaeology, which became formally introduced to Aegean research through Colin Renfrew’s book *The Emergence of Civilisation*. The latter was published in 1972, two years before Eleni Mantzourani finished her undergraduate studies. Tellingly, the views expressed within the *Emergence* met with fierce opposition for about a decade after its publication.

Inevitably, Eleni Mantzourani remained within the confines of the traditional paradigm of archaeology, but her contact with the epistemological brewing of the discipline allowed her to always remain open-minded and yet cautious and to always approach novel research trends in a constructively critical manner. It is possible to recognise similar research features in her contemporaries in London, which included the relatively senior William Cavanagh and Chris Mee, as well as people such as Nikos Efstratiou, Lyvia Morgan, David Wilson, Christine Morris and Alan Peatfield. It would not be unreasonable to say that these people had formed an academic community of practice with regards to Aegean Prehistory at London in the late 1970s and early 1980s and Eleni Mantzourani has retained good friendly relationships with all of them.

As already mentioned, her PhD thesis combined her interest in iconography with her love of Minoan Crete and her participation in the Akrotiri excavation, which after Marinatos’ death was being conducted by its current director, Christos Doumas. The thesis is titled *Pictorial Pottery of the LMIA Period on Crete and Thera* and was examined by John Evans and Sinclair Hood in 1985. It features a comparative classificatory approach of both the Cretan and the Thera pottery, taps upon the Minoanisation of the Cyclades in the beginning of the Late Bronze Age and points out possible links between Akrotiri and east Crete.

THE NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS AND THE FIRST MAJOR FIELD PROJECTS

Before Eleni Mantzourani was awarded the doctoral title, her life had already started to take a serious turn. In September 1981 she became a Research Associate of the Chair of Ancient History at the School of Philosophy of the National and Kapodistrian University of Athens. Greek higher education was a couple of steps from its most ground-breaking structural transformation. A year later, the traditional and rather conservative system based on Chairs and strict hierarchies was abandoned, in favour of individually appointed and academically independent faculty members. After her doctoral graduation, Eleni Mantzourani was appointed as Lecturer (1987) at the newly formed Department of History and Archaeology. She became a Professor through consecutive promotions in 2007, retired in 2021 and is Professor Emerita since then.

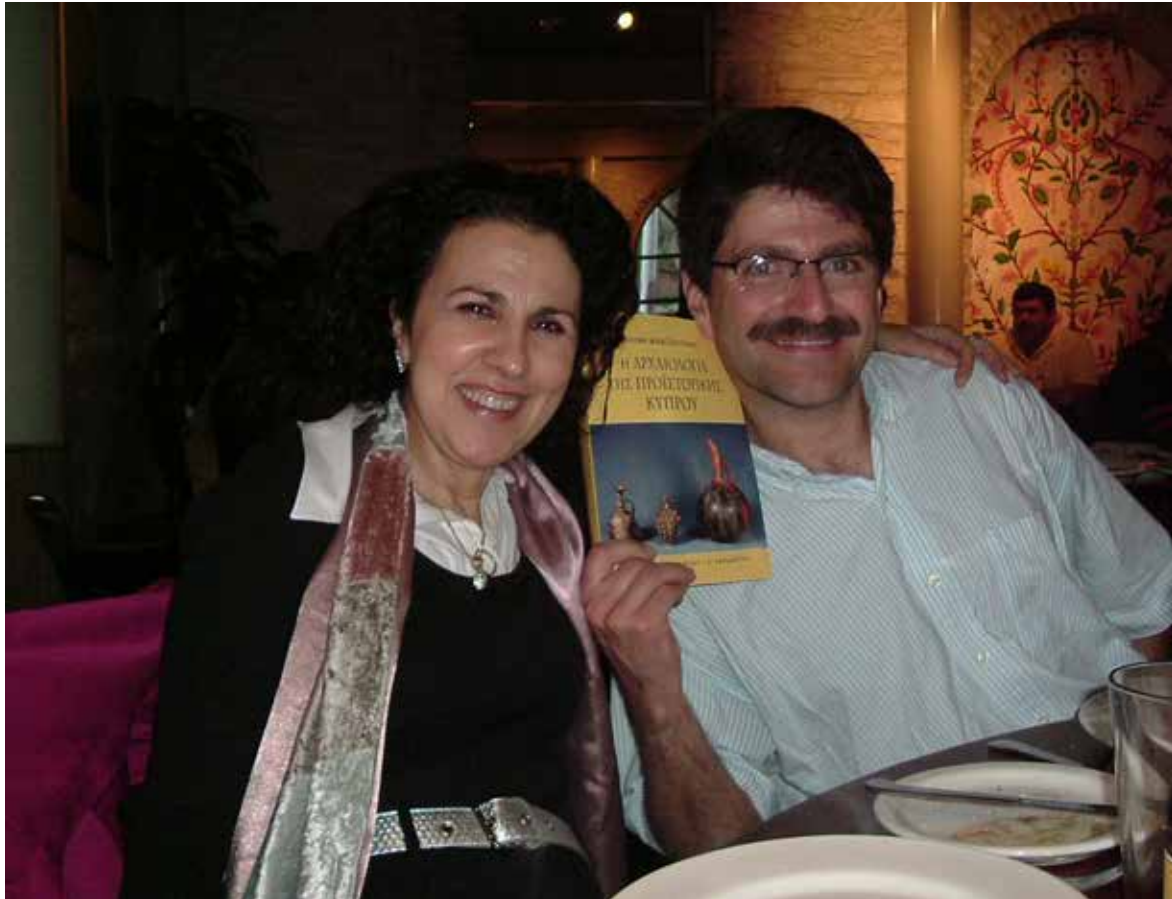
Back in the 1980s, Eleni Mantzourani continued to be engaged in fieldwork and participated in the French excavations at Malia, directed by Jean Pierre Olivier, in 1984–1985. She soon took an important research turn, from iconography and Minoan Crete to surface survey. She co-directed the landscape project of northern Keos with John Cherry and Jack Davis in 1983–1984. Immediately after, she co-directed (1985–1988) the survey of the interdisciplinary Nemea Valley Archaeological Project (NVAP), with James Wright and, again, John Cherry and Jack Davis, and also Susan Sutton. The final report on the Keos survey was published in 1991 and became a significant milestone in Aegean research, particularly because of its methodology. These surveys were also the beginning of her good friendship with Jack Davis. During the same period, in 1986, Menelaos, her beloved son was born, and this was an event that changed her life decisively.

But Eleni Mantzourani took an even more decisive research turn during the same years and as soon as the two surveys finished. She started to engage with the archaeology of prehistoric Cyprus. She had familiarised herself with the topic through Nicholas Coldstream's teaching during her postgraduate studies. She had also been aware and sensitive to the political problem of Cyprus, ever since her childhood, which coincided with the Cyprus War of Independence, to the formation of the Republic of Cyprus in 1960 and the Turkish invasion in 1974, which has ever since kept the island split and its northern part under military occupation.



With the late G. Kliridis, President of the Republic of Cyprus (1996).

Her interest in Cyprus thus surpassed the level of academic engagement, as she retained close contact with the House of Cyprus at Athens and took a leading role as a member of the Cyprus Committee of the National and Kapodistrian University of Athens, together with Andreas Voskos and Panagiotis Kontos, since 1986. She organised student workshops, cultural venues and student field trips to Cyprus. She introduced an undergraduate course on prehistoric Cyprus and sent students to participate in excavations on the island. She kept contact with the local Department of Antiquities and with other Cypriot educational and cultural authorities.



Eleni Mantzourani with Nassos Papalexandrou of the University of Texas at Austin during her first US trip as a visiting professor (2009).

Her activity peaked with the excavation of the Neolithic settlement of Kantou *Kouphovounos* (1992–2002). This was the first field project of the National and Kapodistrian University of Athens on the island. Twenty and more students on average participated in it every season, which lasted seven weeks every summer. The results of the excavation were published in two parts and four volumes in 2009 and 2019 and renewed the understanding of the Late Neolithic period in Cyprus. Furthermore, Eleni Mantzourani's research engagement with the island fueled her postgraduate teaching at Athens, which started in 1993. It would be fair to say that these years created a cohort of archaeologists, who became committed not only to its archaeology but to Cyprus itself.

The conclusion of fieldwork at Kantou shifted Eleni Mantzourani's attention back to her past research interests. She led a field project on the architecture and social significance of the Minoan villas in east Crete and she began to study the architectural finds from Nikolaos Platon's old excavations at Achladia, Prophetes Elias Praisou, Klimataria, Zou, Epano Zakros as well as Costis Davaras's excavations of the villa at Makrygialos and the farmhouse of Azokeramos. This work has already resulted into several articles in peer reviewed international journals, while the final report on Makrygialos is awaited. Then in 2008, Eleni Mantzourani accepted the proposal of her old students and by then accomplished archaeologists, Nassos Themis and Elena



Excavating at Kantou *Kouphovounos* (1995).

Zavou to lead a new surface survey in Laconia, and more specifically at Neapolis, southeast Peloponnese. This became a cooperative project between the National and Kapodistrian University of Athens and the Ephorate of Antiquities at Laconia. The first phase of the project, which was titled “Archaeological Surface Survey of Epidauros Limera, Laconia”, was completed in 2014. The collected archaeological material has been recorded and its final publication is awaited.



Walking on the mountains of Laconia (Cape Maleas, Neapolis, 2009).

Two months before her official retirement Eleni Mantzourani, along with other members of the Neolithic and Chalcolithic Cyprus Project (NCCP), organised an international archaeological conference titled “Everyday life in prehistoric Cyprus: ca. 10000–1700 BC”. This was the first conference on Cypriot prehistory conducted under the auspices of the Department of History and Archaeology at Athens. As a member of the NCCP (2018–2021), Eleni Mantzourani has also participated in various articles and conference presentations, while a few more are currently in preparation.

TEACHING AND ADMINISTRATION WORK

During her 40 and a half years of academic career, Eleni Mantzourani has taught various undergraduate courses and postgraduate seminars of Minoan and Cypriot archaeology. She has also offered undergraduate seminars of Egyptian archaeology. Between 2014 and 2021 she participated in various Distance Learning Programmes of the National and Kapodistrian University of Athens offering online courses on Aegean, Cypriot and Near Eastern archaeology. Her main interests revolve around Minoan Archaeology (architecture, pottery, foreign relations, religion and iconography), Cypriot Prehistory and archaeological surface survey. In addition, they extend to the Prehistory of the wider area of the Aegean and southern mainland Greece. Her research interests constantly informed the courses she offered. Furthermore, her teaching was always complemented by educational fieldtrips for her students to Crete, Cyprus, Jordan, Syria and Egypt.



From a fieldtrip to Egypt with students of the National and Kapodistrian University of Athens (2008).

She has completed the supervision of 16 PhD theses, while there are five more in progress, and she has supervised 36 MA dissertations and four post-doctoral studies. She has lectured as a visiting Professor in several countries in Europe, such as Britain, Italy, Spain, Portugal and Cyprus. She has also travelled twice to the USA, in 2009 with an INSTAP grant and in 2015 with a senior scholar grant from the Onassis Foundation. During these two visits she lectured at Harvard, Tufts, Berkeley, New York University, Columbia, Hunter College in New York, the University of Illinois at Chicago, Cincinnati, Bryn Mawr in Pennsylvania and Austin, Texas. It was in the first of these two visits in the USA in 2009, when Eleni Mantzourani proposed to P. Betancourt a Festschrift for C. Davaras. The book, titled *Philistor*, was published three years later, in 2012.



Eleni Mantzourani with R. Koehl and M. Stefanova outside the Metropolitan Museum of New York during her second US trip as a visiting professor (2015).

Academics usually consider their administration duties as the most tedious part of their work. Nevertheless, Eleni Mantzourani never hesitated to step up to the requirements of the task. She served as the director of the Photography Lab of the Section of Archaeology and Art History of the Department for 20 consecutive years. She has also served as the director of the Departmental Postgraduate Programme (2009–2011), director of the Departmental Postgraduate Programme on the “Ancient World” (2018–2020), Head of the Section of Archaeology and Art History (2016–2019) and Head of the Department of History and Archaeology (2011–2013). She has served as a member of the University Senate and President of the Committee of International Relations and European Educational Programmes (2010–2016) of the National and Kapodistrian University of Athens. Furthermore, she was elected as a member of the University Council in 2012–2016. Eleni Mantzourani has always observed rules and regulations, but she has also demonstrated her practical mind and efficiency. She has always preferred to be direct even with the risk of displeasing her colleagues with her views. After all, administration duties were just work for her, not to be confused with any other kind of academic relation and she never kept any hard feelings.

Eleni Mantzourani has also proven herself to be visionary. She was the first to conceive the idea of English-taught curricula at the National and Kapodistrian University of Athens. She took the leading role in setting up the MA in Greek and Eastern Mediterranean Archaeology of the Department of History and Archaeology and became its first director (2017–2020). She was also one of the initial members of the committee who set up the BA in Archaeology, History and Literature of Ancient Greece (BAAG) of the School of Philosophy (2020–2021). She is still a member of the administrative committee of this programme.



With her colleagues at the Section of Archaeology and History of Art, National and Kapodistrian University of Athens (2019).

OTHER ACADEMIC ACTIVITIES

Eleni Mantzourani has been an external examiner of over 40 MA dissertations and PhD theses submitted at various Greek Universities, such as Athens, Thessaloniki, Ioannina and Crete and, also, at the University of Sidney. She has also reviewed several EU funded research projects and participated in more than 35 review panels for archaeology faculty posts in most Greek Universities. In addition, she has reviewed applications for scholarship institutions, such as the Greek State Scholarships Foundation, the Michelis Foundation, the A. Onassis Foundation, the Research and Innovation Foundation, Cyprus (RIF), and several Grants and Awards Boards of the National and Kapodistrian University of Athens. She has been a university representative in international and European organisations and fora, such as EUA, UNICA, UniMED and others. Moreover, she organised exhibitions regarding Higher Education and related Colloquia in various countries as President of the Committee of International Relations and European Educational Programmes.

CURRENT STATUS AND ONGOING RESEARCH

In 2021, soon after her retirement, Eleni Mantzourani was declared Professor Emerita. During the same year, she was elected member of Academia Europaea. She is still supervising a number of PhD students and she offers a seminar in the English-taught MA in Greek and Eastern Mediterranean Archaeology of the Department of History and Archaeology at Athens. She is also very active in research and has a number of ongoing projects.

She is about to finish an interdisciplinary project on meteoritic iron used in Bronze Age metallurgy in Greece, the Eastern Mediterranean and the Near East. The project is in cooperation with Matthieu Gounelle, a professor at the Musée national d'histoire naturelle, Paris. In addition, Eleni Mantzourani and Giorgos Vavouranakis are currently working on the final report of Costis Davaras's excavation of the Late Minoan villa at Makrygialos in Crete.

ELENI MANTZOURANI'S RESEARCH INTERESTS AND WORK AND THE CONTRIBUTIONS TO THE VOLUME

Eleni Mantzourani has focused her research mostly on Minoan Crete and Prehistoric Cyprus. However, she has also been interested in the Prehistory of mainland Greece and of the Aegean islands, especially the Cyclades. It would be fair to say that there are three different parts in her work, each of which is –more or less– equal in depth to the others. She was initially identified as a Minoanist, but soon turned to survey projects in the Cyclades and the Peloponnese. This work stamped and sealed her international research status. Nevertheless, Eleni Mantzourani is usually and foremostly identified with the archaeology of Cyprus, not only after her excavation at Kantou *Kouphovounos*, but also because she established Prehistoric Cyprus as a distinct field of research at the National and Kapodistrian University of Athens and has been one of its most active faculty members in the cultivation and promotion of educational, research and cultural relations with Cyprus. These three major areas of research involvement have also defined the grouping of the 33 contributions to this Festschrift volume, which are rather evenly distributed. Thus, each area of research attracted ten contributions. The remaining three were labeled as “Miscellanea”, because they either concern transregional topics or have an altogether different subject matter. All contributions are briefly presented below. Their presentation is combined with an assessment of Eleni Mantzourani's work in each of the three areas of her research interest.

A. The Greek mainland and the Aegean Islands (except Crete)

The earliest attempts of Eleni Mantzourani to conduct fieldwork resulted in collaborative work with American and British colleagues such as J. Davis, J. Cherry, J. Wright and others. Between 1983 and 1988, she co-directed two different projects that would prove to be groundbreaking in the contexts of Aegean archaeology: the archaeological surface survey on the island of Keos in the Cyclades and the survey that became part of the Nemea Valley Archaeological Project (NVAP). Both these projects provided an excellent opportunity for numerous Greek, American, British and other students to be trained in the field. In addition, these early attempts to locate and record archaeological sites have greatly influenced the methodology of surface surveys in Greece and the Mediterranean area in general.

Soon after the initiation of the Keos and Nemea Projects a series of important articles discussing various preliminary results and methodological problems appeared in peer-reviewed journals and edited volumes (e.g. Davis et al. 1984; Cherry et al. 1985, 1988; Mantzourani et al. 1986; Wright et al. 1985, 1987, 1990). The Keos surface survey was finally published in an exemplary and highly influential volume titled *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands. From Earliest Settlement until Modern Times* (1991). Beyond the analysis of survey finds and the diachronic distribution of sites and monuments, several chapters of this volume discuss the survey methodology and field techniques, the main objectives and also the problems with which archaeologists are faced in this kind of survey work. Special emphasis is placed on landscape and the diachronic patterns of land use, while several chapters present various categories of recorded material finds and craft activities from either prehistoric or historical contexts: pottery and other types of artefacts, metallurgical extraction, epigraphical evidence, coins etc.

The NVAP followed the methodological footsteps of the Keos survey. It did not aim to locate sites *per se*, but to gather evidence which would lead to the delineation of patterns of settlement and land use in a given geographical area from Prehistory to recent times. Since Nemea is a small region, the survey was intensive, as with the Keos project. Research is still ongoing and the results of the NVAP survey have not been published yet. Nevertheless, studies on the collected material have so far resulted in numerous published articles, volumes and also PhD theses (see for example <https://classics.uc.edu/nvap>).

These two projects and especially the survey of Keos may be considered as major milestones in Aegean archaeology. They marked the methodological passage to intensive survey as a multi-disciplinary type of fieldwork. Their results boosted landscape archaeology, a distinct sub-field of archaeological research focused on the study of human activity at the regional spatial scale. Admittedly, there had been important projects that had preceded Keos and had paved the way for this methodological advancement. These were the University of Minnesota Messenia Expedition which started in the 1950s and the Melos survey in the early 1980s. Nonetheless, the Keos survey crystallised the innovations that were introduced by these two projects, which is why most surveys reference its methodology ever since. Understandably, it has been receiving so many citations, that Eleni Mantzourani is still the top cited faculty member of the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens.



Eleni Mantzourani with team members of the Epidauros Limera survey, Neapolis-Laonia (2009).

Twenty years after the NVAP survey, Eleni Mantzourani would return to the Peloponnese to conduct a new surface survey in the area of Neapolis, southeast Laonia. This joint survey of the Department of History and Archaeology and the Ephorate of Antiquities of Laonia began in 2008 and its first phase was completed in 2014. It included five seasons of intensive fieldwork followed by systematic recording and drawing of the finds, while, at the same time, a team from the University of Patras, led by G. Papatheodorou, conducted palaeogeographic reconstruction analysis of the seabed around the coast using marine remote sensing techniques. Preliminary results have been presented in various conferences and workshops, while the final reports are under preparation.

In 2012 Eleni Mantzourani organised a conference in the memory of Spyridon Marinatos. She was assisted by Nanno Marinatos and the two of them signed the editing of the proceedings volume that was published two years later (Mantzourani and Marinatos 2014). Twenty-two contributions shed light on Marinatos's life and

scholarship, reflected upon his research interests and commented on his published work. Eleni Mantzourani further pursued her interest in Marinatos and the history of archaeology with an additional paper on the attempts by this Greek archaeology doyen to repatriate antiquities after the end of World War II (Mantzourani 2018). More recently, Eleni Mantzourani participated in another project which again reveals her multifaceted archaeological interests and expertise. By drawing data from various Neolithic and Early Bronze Age sites, this interdisciplinary project aimed at investigating the earliest traces of wool craft in Greece. The results were presented in two extensive articles (Vakirtzi et al. 2022; Papayianni et al. forthcoming).



At the area of Neapolis, Laconia district (2008).

The present Festschrift includes ten contributions on topics that tap upon the aforementioned research by Eleni Mantzourani. **Odysseas Kakavakis** examines a chipped stone assemblage from the Neolithic site of Varemeni Goulon in Northern Greece. He distinguishes local from imported materials and points to the existence of raw material exchange networks. **Stella Katsarou, Jack Davis and John Cherry** go back to the Nemea Valley Archaeological Project and study a find that had remained unpublished until today. This is a rather schematic female figurine, whose abstract and also idiosyncratic rendering prompt reflections upon notions of the body during the Late Neolithic.

Lyvia Morgan's chapter pays homage to several of Eleni Mantzourani's interests. She examines the context of the Flying Fish fresco from the Pillar Crypt complex at Phylakopi, and compares it with Minoan and Thera iconography. She argues that flying fish may have been attributed a liminal ontological status, as intermediaries between everyday life and the metaphysical order. **Clairy Palyvou** discusses the role of windows in Aegean Bronze Age architecture with reference to Akrotiri, Thera. Based on the high number of windows featured by the buildings of the site, she suggests that the limit domains of public life and private activity was fluid and blurred.

Rania Balli taps on Eleni Mantzourani's interests in the history of archaeology and pays homage to her supervisor and mentor, Nicholas Coldstream. She publishes archival sources from his and G. Huxley's excavation at Kythera that are informative of their field methods. **Nanno Marinatos** publishes a letter of her father, Spyridon Marinatos to Martin P. Nilsson. The letter makes reference to the views of the two scholars on the possible Minoan presence in Messenia during the Bronze Age.

The remaining four contributions of this group are about the Mycenaean world. **Vassiliki Pliatsika** studies three decorated pottery sherds from Mycenae in the National Archaeological Museum. She attributes them to different vessels but argues that they were painted by the same vase-painter. **Iphiyenia Tournavitou** examines fresco fragments from outside the citadel of Mycenae, which depict female figures in close association with wild and with mythical animals. She interprets the scenes as metaphysical and related to cult ritual and emphasises the presence of women in them. **Vassilis Petrakis** studied the Mycenaean footstools. He argues that their use was culturally influenced by Egypt, where footstools were employed as expressions of power and authority. Finally, **Theodoros Zygouris's** chapter deals with imported objects in the periphery of the Mycenaean world, namely the regions of Aetolia and Epirus. Zygouris traces two separate networks of exchange. The first was based on southern maritime routes and connected these areas to the Mycenaean palaces. The second lay to the north and brought Aetolia and Epirus into contact with the Balkans and the Adriatic Sea.

B. Minoan Crete

Minoan archaeology constitutes Eleni Mantzourani's basic field of expertise. She was initiated into the world of Prehistoric Crete through her Master's courses and she chose a relevant topic for her PhD thesis (*Pictorial Pottery of the LMIA Period on Crete and Thera*). Since 1984, even before she was awarded her doctoral title, she had already been offering a seminar on Minoan frescoes at the National and Kapodistrian University of Athens; and she would continue to teach undergraduate and postgraduate courses on Minoan Crete uninterruptedly until her retirement, covering a variety of subjects, such as topography and architecture, pottery, wall painting, iconography and cult.

She also took her undergraduate students to Crete on educational excursions to see the major sites and the Archaeological Museum of Herakleion. During these trips she demonstrated her ability to teach about 100 students in the field, all day long. Her long-standing occupation with Minoan Crete peaked with the publication of a handbook titled *Prehistoric Crete: Topography and Architecture. From the Neolithic Era until the Neopalatial Years*, Athens, 2002 (in Greek). She has also offered a number of online courses on Minoan archaeology at the Centre of Continuous Education and Distance Learning Programmes of the National and Kapodistrian University of Athens, between 2016 and 2021.

In 2003 Eleni Mantzourani started a field project in Crete with the aim of studying the architecture of the Neopalatial villas in the east part of the island. She was assisted by Giorgos Vavouranakis, while architectural plans were drafted by Chrysanthos Kanellopoulos, who also contributed to the examination of architectural remains and further created virtual reconstructions of the villas at Achladia and Makrygialos. The project also included the buildings at Klimataria, Epáno Zakros, and Zou. Kephali Lazana and Rousses at Chondros Viannou were also studied, even though they lie outside the strict limits of east Crete.

The results of the project were published in several articles in international peer reviewed journals, such as the *American Journal of Archaeology* (Mantzourani et al. 2005), *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* (Mantzourani and Vavouranakis 2005a) and *Opuscula Atheniensia* (Mantzourani and Vavouranakis 2005b), as well as in edited volumes in high research status series, such as the *Hesperia Supplements* (Mantzourani and Vavouranakis 2011b) and, also, in the proceedings of the International Cretological Conference (Mantzourani and Vavouranakis 2011a). This project established that the social role of each of the so-called villas in East Crete should be judged individually. Others were important nodes of local and regional economic networks and even seats of local elites, while others may have been just wealthy residences.

The follow up of this project was the study of the finds from Costis Davaras's excavations of the Neopalatial villa at Makrygialos and the Post-palatial farmhouse at Azokeramos. The two assemblages were recorded and studied in 2006–2009 at the INSTAP Study Center in East Crete. There is one published paper on the pottery from Makrygialos (Mantzourani 2011). The final publications are still awaited, but Eleni Mantzourani and Giorgos Vavouranakis have already started working on them. It should be noted here that these studies were



At the peak sanctuary of Traostalos, Crete (2004).

also the result of the good relationship between her and the excavator of the sites, the late Costis Davaras, who kindly granted his permission for the study and publication of the finds from his excavations. This relationship started in the 1990s, when Davaras was elected Professor of Minoan archaeology at the National and Kapodistrian University of Athens. Mantzourani and Davaras appreciated each other's scholarly qualities and became very good friends. As a token of her appreciation and friendship, she took the initiative to propose to Phil Betancourt a Festschrift to Costis Davaras. Betancourt was quick to accept and hence the *Philistor* volume was soon published (Mantzourani and Betancourt 2012).



At the INSTAP Study Center for East Crete (2006).

Although architecture and topography have resulted in her most acknowledged international publications, Eleni Mantzourani has also written several more papers on other topics. These include the importance of festivals and other public gatherings (Mantzourani 2005) and the social dimension of femininity as depicted on figurines and clay house models (Mantzourani 2012b, 2019a). The common threads that link these contributions include iconography, ritual and a tendency to contrast Minoan Crete to Prehistoric Cyprus wherever possible. In total, Eleni Mantzourani has produced solid work on Minoan Crete, albeit with a twist. It seems that her teaching allowed her to develop her own research perspective on Crete instead of the other way around, as is usually the case, namely research informing university teaching.

The present volume features ten contributions on Minoan Crete. **Katerina Papayianni** writes about the micro-fauna of Minoan Crete and focuses on mice as indicators of economic organisation and of contact networks in Prehistory. **Giorgos Vavouranakis** proposes the notion of the socio-ecological niche as a heuristic device aiming to understand the dynamic interaction of past people with their natural and manmade environs. He demonstrates the applicability of this concept through the case study of Mesara, south-central Crete. **Katerina Glaraki and Giorgos Sofianos** highlight the double appearance of the bucranium motif on a kantharos and a seal from the tholos tomb of Myrsini, dating to the Middle Minoan II period. They argue that such motifs are mainly found on artefacts from palatial contexts. Therefore, Myrsini should be seen as having participated in elite social discourses during the period of the Old Palaces in Crete.

Phil Betancourt discusses a group of about 200 miniature vessels from the Shrine of Eileithyia at Inatos (modern Tsoutsouros), dating to the Early Minoan III – Late Minoan periods. He makes a series of important observations, such as the non-local provenance of several of these vessels, suggesting that they were brought by worshippers from other parts of Crete. **Stamatoula Makrypodi** contrasts the manner of sealings of the Neopalatial Knossos replica rings to Hellenistic sealing practices. She then suggests that the miniature differences between almost identical seals would be a distinguishing criterion between elite and non-elite members of Minoan society, as the former would be able to perceive and understand such minute differences. **Lefteris Platon** concentrates on the paraphernalia of Minoan cult within palatial and argues that specific types of artefacts, such as the rhyta and the “holy communion” chalices were inherently ritual in character.

Maria Sakellaraki offers an overview of the pottery from the Neopalatial villa at Nirou Khani. She concludes that the site maintained very close ties with Knossos and that the villa was destroyed about the same time as the other major centres on Crete at the end of this period. **Robert Koehl** introduces stick-fighting as a possible sport and a means of elite display in Minoan Crete. He bases his interpretation on extensive iconographic evidence, especially from seals. **Anastasia Vergaki** focuses on the decoration of the Aghia Triadha sarcophagus. She distinguishes differences between the expressions of different animals and proposes a dynamic relation between human and animal beings in Prehistoric Crete. The second part of the volume closes with a contribution by **Panagiotis Kousoulis and Christina Papadaki** on incised star motifs from the Court of distaffs of the Palace of Minos at Knossos. A contrast to numerous similar motifs from different cultures and time periods allows them to argue for the apotropaic character of the motif.

C. The archaeology of Prehistoric Cyprus

Eleni Mantzourani became aware of Cypriot archaeology when she attended a related course by Nicholas Coldstream during her postgraduate studies in London. A few years later, in 1987–1988, she decided to introduce her own course, titled “Introduction to the Prehistory of Cyprus”. This was a Spring semester course in the undergraduate curriculum of the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. This was only the beginning of her long-standing scholarly occupation with Cypriot Prehistory, which lasts until today. She completed 35 years of uninterrupted undergraduate and postgraduate teaching on the topic and has also offered related online courses through the Centre of Continuous Education and Distance Learning Programmes of the National and Kapodistrian University of Athens (2016–2021).

A year before the introduction of her course, in 1986–1987, Eleni Mantzourani became –and still is– a member of the Cyprus Committee of the National and Kapodistrian University of Athens. The Committee aims to promote the educational and cultural ties between the University and Cyprus and to inform the students about the “Cyprus Problem”. It becomes evident that Cyprus was not simply a field of research for her, but one of her major life pursuits. She became actively engaged in Cypriot archaeology and began to publish on related topics (Mantzourani and Theodorou 1989; Mantzourani 1991a).

The crucial point and an integral part of this research involvement was the excavation of the Neolithic site of Kantou *Kouphovounos*, in Limassol district. The project started in 1992 after a prompt by Demos Christou, the then Director of Antiquities in Cyprus and with the generous financial sponsorship by cultural foundations and other related institutions on the island. It should be noted that Christou had initially offered the Late Bronze Age Episkopi *Bamboula* as a prospective excavation site; however, and after the suggestion of Chrisilios Polycarpou, the highly experienced surveyor of the Department of Antiquities, Eleni Mantzourani decided to proceed with Kantou *Kouphovounos*. She directed the systematic excavation of the site for a decade, namely until 2002. This was the first archaeological field project of the National and Kapodistrian University of Athens in Cyprus.



At Kantou *Kouphovounos* with Chrisilios Polycarpou (1994).

The results of the excavation were finally published in two parts and four volumes. The first part of the final publication (Mantzourani 2009) presents the project methodology, the excavation techniques and recording methods, the stratigraphy of the site and the architecture of the Neolithic settlement at Kantou. The movable finds and the bioarchaeological data were published in the second part of the final report (Mantzourani and Voskos 2019). The final publication of the excavation at Kantou was preceded by a large series of reports, articles, chapters in edited volumes and numerous Conference presentations discussing various preliminary results (e.g. Mantzourani 1994a, 1996, 2003a) and finds. These publications enhanced the understanding of the Ceramic Neolithic period in Cyprus greatly, despite their preliminary character. They included papers on architecture (Mantzourani 2000, 2003b), burial practices (Mantzourani 1997), figurines (Mantzourani 1994b, 2001a), ornamentation (Mantzourani 2001b) and other categories of material culture (e.g. Mantzourani and Catapoti 2004), as well as contributions on the project methodology (Mantzourani and Vavouranakis 2003).

Eleni Mantzourani has always remained broadminded and receptive to new archaeological trends and methodological approaches. Thus, she cooperated with Apostolos Sarris and his team of specialists who conducted geophysical surveys on the hill of *Kouphovounos* (e.g. Sarris et al. 2002). Moreover, she keenly integrated interdisciplinary approaches, especially from archaeological sciences to the study of the finds from Kantou. One such example is the analysis of pottery (Mantzourani and Liritzis 2006). Another example is the chapters on bioarchaeological data in the final report of Kantou. She recently reaffirmed her appreciation of interdisciplinary research through her participation in the Neolithic and Chalcolithic Cyprus Project (NCCP). This project reviewed already published archaeological material and combined cutting-edge digital and analytical applications with trending theoretical perspectives in order to provide fresh insights on the economic and social structures of early Cyprus. Besides her precious guidance, Eleni Mantzourani participated in a series of articles that shed new light on diet and human mobility (Roumpou et al. 2021; Voskos et al. 2021), food processing and cooking practices (Voskos et al. forthcoming), architecture (Kloukinas et al. forthcoming) and pottery function (Mantzourani et al. forthcoming) during the Ceramic Neolithic and Chalcolithic periods in Cyprus.

Her interests in Cypriot archaeology were not, however, limited to the earliest prehistory. Her handbook titled *The Archaeology of Prehistoric Cyprus* (2001 – in Greek) also covers the Bronze Age. Her broad occupation with Cypriot archaeology is also echoed by her work on seals (Mantzourani 1991a), copper production and trade (Mantzourani 1992), art (Mantzourani 2007a), script (Mantzourani 2007b), daily life (Mantzourani 2019a) and other aspects of material culture and their social dimension in Prehistoric Cyprus (e.g. Mantzourani 2005; Mantzourani et al. 2019; Mantzourani and Vavouranakis 2022; Mantzourani and Voskos 2022). Ultimately, Eleni Mantzourani has been a pioneer in the introduction of Cypriot Archaeology in Greek academia. More than 35 consecutive years of research and teaching transmitted her unconditional love for the island through to her students; and her legacy will be continued.



At Kantou *Kouphovounos* (1992).

The present Festschrift volume contains ten contributions on the archaeology of Cyprus. **Nikos Efstratiou and Dimitris Kyriakou** present evidence from the excavation of the pre-Neolithic campsite of Agios Ioannis/Vretsia *Roudias* in order to argue against established views about the initial colonisation of Cyprus by hunting and foraging groups. They demonstrate that the mountainous area of Troodos was systematically exploited during this very early Prehistoric period. **David Frankel** re-analysed lithics and mainly the pottery from the Late Neolithic Sotira and managed to discern patterns of spatial distribution for the main types, namely Combed, Red Lustrous and Red Slip wares. **Dimitris Kloukinas** discusses the architecture of the Late Neolithic period and mainly the appearance of non-curvilinear buildings. He suggests that these structures correspond well to an “organic” growth of compounds, echoing, among others, the existence of mid-scale social units. Moreover, he does not see a direct connection between curvilinear/sub-rectilinear buildings and specific forms of social organisation.

Ioannis Voskos and Evdoxia Tzanni bring up the skeuomorphism of the Late Neolithic pottery and propose that the short-necked flask, the hemispherical bowl, and the small and medium-sized hole mouth jar referenced gourds. They argue that the combination of technological innovation in pottery production with the older gourd working suggests that craft practices were meaningfully embedded in Late Neolithic social life. **Chara Theotokatou** reviews the practices of Neolithic and Chalcolithic hoarding. According to her, cached artefacts were not just withdrawn from circulation or consumed but they were active components of social discourses in the re-negotiation of social identities. The same question about social identity concerns **Jennifer Webb**, albeit regarding the Middle Bronze Age in Cyprus. Her examination of bronze weapons from Lapithos shows that most of them were functional. Therefore, weapon-bearing may have conveyed the message that the inhabitants of Lapithos were able to protect their copper-based wealth and the leading role of their community in the region.

Katerina Voutsas turns to the Late Bronze Age and reviews the possible references to Cyprus in Linear B texts. She suggests that the term identified as “Cypriot” may have been a reference not only to a geographically distinct place but also to a specific cultural habitus. **Konstantinos Kopanias** examines the textual evidence on the relations between the Hittites, the Mycenaeans and the “Sea People”. The texts afford the possibility of a partial takeover of Cyprus by Mycenaeans and other warriors from Anatolia at the end of the 13th century BC. **Vangelis Nikolopoulos** traces symbols of status imported from the West to Cyprus, such as spits and shields, at the end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. These are interpreted as evidence of a complex network of exchanges spanning from the east Mediterranean to the Iberian Peninsula and even further to north-western Europe. The tenth contribution related to Cyprus is by **Despina Catapoti, Polina Nikolaou and Despina Andriopoulou**. They examine postgraduate programmes on cultural heritage management in Cyprus which demonstrate a rather distinct combination of traditional and conventional approaches with new trends on heritage management and digital technologies.

Last but not least at all, the volume includes three contributions categorised as “miscellanea”. **Evi Margaritis and Carly Henkel** contrast farming practices in Crete and Cyprus from the Neolithic to the Middle Bronze Age. They are able to trace a complex link between urbanisation and crop diversification, the cultivation of “cash crops” and the use of agricultural aids, such as manure and traction animals. **Antigoni Paschaki** contrasts the profile of the warrior in Minoan Crete and Mycenaean Greece. She employs artefactual and iconographic evidence to highlight the difference between the Minoan embedding of battle skills in sports and ceremonies and the Mycenaean display of weapons in relation to personal status and prestige display. **Chrysanthos Kanellopoulos and Dimitra Kovani** document the expansion of temple building in southern mainland Greece and the north and central part of the Peloponnese during the Archaic period. They also see regional Doric temple traditions in Arcadia, Corinthia, Attica, Boiotia, and in the Cycladic islands.

METIOESSA: TEACHER, SCHOLAR, PERSON

If anybody asks Eleni Mantzourani to give the most defining feature of herself, she will reply: teacher. She has always wished to become a teacher and she frequently quotes Nicholas Coldstream, her supervisor and mentor, how teaching is the fundamental element in an academic's life. It has certainly been the key-feature of her career. She has always been strict and at the same time supportive and always able and willing to provide practical and effective advice when asked by any of her many supervised PhD candidates or Master's students or the thousands of undergraduates who attended her classes during the last 40 years. Most importantly, she has always believed in the abilities of students to excel when they work within a proper academic framework. Tellingly, she frequently entrusted trenches at her excavation at Kantou to senior undergraduate students and carefully listened to their suggestions about their findings.

The concept of teaching has even informed Eleni Mantzourani's attitude to scholarship. She has always preferred to put herself in the position of the student first before starting to produce research. Thus, she meticulously learnt about Minoan Crete and Prehistoric Cyprus, then started teaching courses at the National and Kapodistrian University of Athens and it was only later that she became engaged in directing field projects and publishing papers and books. One may argue that this tendency was also the result of her traditional paradigmatic background, which places emphasis on long-term acquired knowledge and apprenticeship as basic prerequisites to produce research. Indeed, Eleni Mantzourani has always and explicitly defined herself as a traditional archaeologist. She has given methodological priority to the documentation and classification of the archaeological record, even though she has retained a strong interpretative drive.

However, the traditional paradigm may only account for part of her scholarly characteristics. After all, she has cooperated and co-authored work with archaeologists of different paradigmatic backgrounds, from mild processualism to the currently trending neomaterialism. This has been possible exactly because of Eleni Mantzourani's faith in teaching and learning. She has maintained that it is always possible to learn something new and that the state of absolute authority is impossible. She has been open-minded, albeit carefully critical, even to the most extreme novel paradigmatic suggestions that many of her former students and colleagues suggested. She would even be willing to follow them, if they explained their suggestions in simple words. Ultimately, her scholarly attitude stresses the paramount importance of communication in both teaching and research.

The volume of her accomplished work is impressive. Three major surveys, one systematic long-term excavation, several study projects that also include fieldwork, two study projects of excavated assemblages, five books and three edited volumes, and almost 80 published papers in several distinct sub-fields of prehistoric archaeology in the Aegean and Cyprus. These must be appreciated in combination with her uninterrupted teaching and supervising and her demanding administrative duties at the National and Kapodistrian University of Athens.

The secret behind the balancing of all these diverse types of work lies in Eleni Mantzourani's personality. She has always insisted that academic or professional life should not be confused with life itself; they are just parts of it. Life goes on after the end of a field season, the publishing of a paper, a three-hour class or a four-hour administration meeting. For this reason, she has always preserved a special place in her life for her family and then her friends. This is also why she had never missed a Thursday outing to the cinema until the recent pandemic restrictions. She is cheerful and passionate, fast thinking and practical, dedicated to logic and common sense as well as to the observation of established and commonly accepted rules and regulations. She has never feared to clash with anybody if she thought that the cause is right and just to the point of becoming very hard and explosive. Nevertheless, she has never kept hard feelings, especially for issues of work.

We think that the title of this volume, "Metioessa", describes very well the effect Eleni Mantzourani has had upon us, her (former) students and colleagues. The word was suggested by Vassilis Petrakis, and denotes a miraculously wise and resourceful person, able to provide good advice. We are happy, proud and overwhelmed to offer her this *Festschrift* as a small and well-deserved token of our appreciation to her with the wish that the journey continues for many years to come as exciting as it has been in the past.

BIBLIOGRAPHY OF ELENI MANTZOURANI

PH.D.

Mantzourani, E. 1985. "Pictorial Pottery of the LMIA Period on Crete and Thera." Ph.D. diss., University of London.

MONOGRAPHS/EDITED VOLUMES

1. Cherry, J., J. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991. *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands. From Earliest Settlement until Modern Times*. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
2. **Mantzourani, E.** 2001. *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου*. 2nd edition 2006. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
3. **Mantzourani, E.** 2002. *Προϊστορική Κρήτη: Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική. Από τη Νεολιθική Εποχή έως και τους Νεοανακτορικούς Χρόνους*. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
4. **Mantzourani, E.** 2009. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Α': *Στρωματογραφία και Αρχιτεκτονική*. 2 Vols. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
5. **Mantzourani, E.**, and P.P. Betancourt, eds. 2012. *PHILISTOR, Studies in Honor of Costis Davaras*. Prehistory Monographs 36. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
6. **Mantzourani, E.**, and N. Marinatos, eds. 2014. *Σπυρίδων Μαρινάτος (1901–1974): Η Ζωή και η Εποχή του*. Istorimata 4. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
7. **Mantzourani, E.**, and I. Voskos, eds. 2019. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β': *Τα Κινητά Ευρήματα*. 2 Vols. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
8. Voskos, I., D. Kloukinas, and **E. Mantzourani**, eds. Forthcoming. *Prehistoric Lifeways in Cyprus from the Early Holocene to the Middle Bronze Age. SIMA*. Astrom editions.

PEER-REVIEWED JOURNALS, CONFERENCE PROCEEDINGS, CHAPTERS IN EDITED VOLUMES ETC.

1. Davis, J.L., J.F. Cherry, and **E. Mantzourani**. 1984. "An Archaeological Survey of the Greek Island of Keos". *National Geographic Society Research Reports* 21:109–16.
2. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1985. "An Archaeological Survey of Northwestern Keos." *AJA* 89:326–27.
3. Cherry, J.F., J.L. Davis, **E. Mantzourani**, and J.C. Wright. 1985. "The Nemea Valley Archaeological Project, 1984." *AJA* 89:327.

4. Wright, J., J. Cherry, J. Davis, and **E. Mantzourani**. 1985. "Το Ερευνητικό Αρχαιολογικό Πρόγραμμα στην Κοιλιάδα της Νεμέας κατά τα Έτη 1984–1985." *AAA* 18:86–104.
5. **Mantzourani, E.**, J.F. Cherry, and J.L. Davis. 1986. "Αρχαιολογική Έρευνα Επιφανείας στη Νήσο Κέα." *Parousia* Δ:189–201.
6. Wright, J.C., J.F. Cherry, J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1987. "Das Nemea Valley Archaeological Project: 1984–1985." In *Referate vom Kolloquium zur Ägäischen Vorgeschichte, Mannheim, 20–22.2.1986*, edited by W. Schiering, 98–112. Schriften des Deutschen Archäologen-Verbandes IX. Mannheim: Vorstand des Deutschen Archäologen-Verbandes und Archäologisches Seminar der Universität Mannheim.
7. Wright, J.C., J.F. Cherry, J.L. Davis, **E. Mantzourani**, and S.B. Sutton. 1987. "The Nemea Valley Archaeological Project, 1986." *AJA* 91:320.
8. Cherry, J.F., J.L. Davis, A. Demitrack, **E. Mantzourani**, T.F. Strasser, and L.E. Talalay. 1988. "Archaeological Survey in an Artifact-Rich Landscape: A Middle Neolithic Example from Nemea, Greece." *AJA* 92:159–76.
9. **Mantzourani, E.**, and A.J. Theodorou. 1989. "An Attempt to Delineate the Sea-Routes between Crete and Cyprus during the Bronze Age." In *Proceedings of an International Symposium: The Civilizations of the Aegean and their Diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean, 2000–600 B.C.*, 18–24 September 1989, edited by V. Karageorghis, 39–56. Larnaca: Pierides Foundation.
10. Wright, J.C., J.F. Cherry, J.L. Davis, **E. Mantzourani**, S.B. Sutton, and R.F. Sutton, Jr. 1990. "The Nemea Valley Archaeological Project: A Preliminary Report." *Hesperia* 59 (4):579–659.
11. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991a. "The Problem Orientation of the Survey." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 3–12. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
12. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991b. "Data Evaluation and Off-Site Distributions." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 37–54. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
13. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991c. "Landscape, History, and Archaeology." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 57–67. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
14. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991d. "Prehistoric Northern Keos: Analysis and Interpretation of the Survey Finds." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 217–32. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
15. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991e. "Introduction to the Historical and Epigraphical Evidence." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 235–43. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
16. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991f. "The Towers of Northwest Keos." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 285–98. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
17. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991g. "Greek and Roman Settlement and Land Use." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 327–47. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.

18. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991h. "Patterns in the Landscape of Keos." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 457–79. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
19. Cherry, J.F., J.L. Davis, **E. Mantzourani**, and T.M. Whitelaw. 1991. "The Survey Methods." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 13–35. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
20. Cherry, J.F., J.L. Davis, **E. Mantzourani**, and D.E. Wilson. 1991. "New Prehistoric Finds from Northwest Keos." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 165–72. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
21. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani** (with J.W. Hayes). 1991. "Introduction to the Archaeology of Post-Roman Keos." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 351–64. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
22. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani** (with W. Rostoker and J. Dvorak). 1991. "Miltos and Metallurgical Extraction." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 299–303. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
23. **Mantzourani, E.** 1991a. "An Unpublished Late Cypriote Conoid Seal." *RDAC*:109–15.
24. **Mantzourani, E.** 1991b. "Appendix 5.1: Coins and Commentary." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 157–60. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
25. Sutton, R.F. Jr., J.F. Cherry, J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1991. "Gazetteer of Archaeological Sites." In *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, edited by J.F. Cherry, J.L. Davis and E. Mantzourani, 69–156. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
26. **Mantzourani, E.** 1992. "Η Παραγωγή και το Εμπόριο του Χαλκού στην Προϊστορική Κύπρο." *Parousia* H':71–94.
27. **Mantzourani, E.** 1994a. "Εκθεση Αποτελεσμάτων της Ανασκαφής στη Θέση Καντού-Κουφόβουνος." *RDAC*:1–29.
28. **Mantzourani, E.** 1994b. "Το Ανθρωπόμορφο Ειδώλιο από το Νεολιθικό Οικισμό Καντού-Κουφόβουνος." *RDAC*:31–8.
29. **Mantzourani, E.** 1995. "Notes on the Depiction of Various Types of Vases and Vessels in Aegean Wall-Painting." In *Klados: Essays in Honour of J.N. Coldstream*, edited by C. Morris, 123–41. *BICS* Suppl. 63. London: Institute of Classical Studies, University of London.
30. **Mantzourani, E.** 1996. "Εκθεση Αποτελεσμάτων της Ανασκαφής στη Θέση Καντού-Κουφόβουνος κατά τις Περιόδους 1994–1995." *RDAC*:1–28.
31. Efstratiou, N., and **E. Mantzourani**. 1997. "Η Αρχή της Νεολιθικής στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Παράλληλα Προβλήματα Έρευνας και Ερμηνείας." In *Πεπραγμένα του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα, Από την Προϊστορική περίοδο ως τον 7ο αιώνα μ.Χ.*, Λευκωσία 8–10 Δεκεμβρίου 1995, 7–20. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
32. **Mantzourani, E.** 1997. "Ταφικές Πρακτικές στους Νησιωτικούς Οικισμούς του Αιγαίου και στην Κύπρο στα Νεολιθικά Χρόνια: Συγκριτική Θεώρηση." In *Πεπραγμένα του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Η*

Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα. Από την Προϊστορική περίοδο ως τον 7ο αιώνα μ.Χ., Λευκωσία 8–10 Δεκεμβρίου 1995, 21–32. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.

33. **Mantzourani, E.** 1998. “Cnosos.” In *Ciudades Antiguas del Mediterráneo*, edited by M. Mayer Olivé and I. Rodà de Llanza, 312–15. Barcelona: Lunwergr.

34. **Mantzourani, E.** 1999. “Η Αρχαιοελληνική Κύπρος.” In *Κυπριακός Ελληνισμός. Σημερινή Πραγματικότητα και Μέλλον*, 53–73. Athens: Συντονιστικό Κέντρο Ελληνισμού.

35. **Mantzourani, E.** 2000. “Καντού-Κουφόβουνος: Επιβεβαιώσεις και Διαφοροποιήσεις στην Αρχιτεκτονική της 5ης π.Χ. Χιλιετίας.” In *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 16–20 Απριλίου 1996*, Vol. A', *Αρχαίον Τμήμα*, edited by G.K. Ioannidis and S.A. Chatzistyllis, 219–35. Nicosia: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.

36. **Mantzourani, E.** 2001a. “Ειδωλοπλαστική σε Πηλό στη Νεολιθική Κύπρο: Νέα Στοιχεία από το Νεολιθικό Οικισμό στη Θέση Καντού-Κουφόβουνος.” *RDAC*:1–14.

37. **Mantzourani, E.** 2001b. “Η Κόσμηση κατά τη Νεολιθική Εποχή στην Κύπρο: Η Περίπτωση του Καντού-Κουφόβουνου.” *Archaeologia Cypria* IV:47–70.

38. Sarris, A., S. Ball, K. Georgila, E. Kokkinou, E. Karimali, and **E. Mantzourani**. 2002. “A Geophysical Campaign at the Neolithic Settlement of Kandou-Kouphovounos (Cyprus).” In *Archaeometry 98: Proceedings of the 31st International Symposium of Archaeometry, Budapest, 26 April – 3 May 1998*, edited by E. Jerem and K.T. Biro, 145–48. Archaeolingua Central European Series 1. *BAR-IS* 1043 (I). Oxford: Archaeopress.

39. Hatzinikolaou, E., T. Hatzichristos, A. Siolas, and **E. Mantzourani**. 2003. “Predicting Archaeological Site Locations using G.I.S. and Fuzzy Logic.” In *CAA 2002, The Digital Heritage of Archaeology, Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Proceedings of the 30th Conference, Heraklion, Crete, April 2002*, edited by M. Doerr and A. Sarris, 169–78. Athens: Directorate of the Archive of Monuments and Publications, Hellenic Ministry of Culture.

40. **Mantzourani, E.** 2003a. “Kantou-Kouphovounos. A Late Neolithic Site in the Limassol District.” In *Le Néolithique de Chypre, Actes du Colloque International Organisé par le Département des Antiquités de Chypre et L'École Française d'Athènes, Nicosie 17–19 Mai 2001*, edited by J. Guilaïne and A. Le Brun, 85–98. *BCH* Suppl. 43. Athens: École Française D' Athènes.

43. Athens: École Française D' Athènes.

41. **Mantzourani, E.** 2003b. “Architectural and Social Organization of Space in Late Neolithic Cyprus: The North-South Divide Revisited.” *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3(2):35–52.

42. **Mantzourani, E.**, and G. Vavouranakis. 2003. “Practical and Epistemological Implications of Recording Methods: The Neolithic Excavation Project at Kantou-Kouphovounos, Cyprus.” In *CAA 2002, The Digital Heritage of Archaeology, Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Proceedings of the 30th Conference, Heraklion, Crete, April 2002*, edited by M. Doerr and A. Sarris, 355–60. Athens: Directorate of the Archive of Monuments and Publications, Hellenic Ministry of Culture.

43. **Mantzourani, E.**, and D. Catapoti. 2004. “Histories Carved in Stone: Ground Stone Tool Production and Consumption in the Limassol District during the Late Neolithic.” *RDAC*:1–17.

44. **Mantzourani, E.** 2005. “The Religious and Social Dimension of Festival in Prehistoric Crete and Cyprus: a Comparative Approach.” Paper presented in the International Congress *The Public Festival: A Diachronic Glimpse at its Socio-economic and Political Role*, organized by M. Melas and the University of Thrace at Soufli in 16–20 November 2005, 25–42. (the book was not published)

45. **Mantzourani, E.**, and G. Vavouranakis. 2005a. “Megalithic Versus Status: The Architectural Design and Masonry of Exceptional Late Bronze Age I Buildings in East Crete.” *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 5(2):35–48.

46. **Mantzourani, E.**, and G. Vavouranakis. 2005b. “Achladia and Epáno Zakros: A Re-Examination of the Architecture and Topography of Two Possible Minoan Villas in East Crete.” *OpAth* 30:99–125.

47. **Mantzourani, E.**, G. Vavouranakis, and C. Kanellopoulos. 2005. "The Klimataria-Manares Building Reconsidered." *AJA* 109:743–76.
48. **Mantzourani, E.**, and I. Liritzis. 2006. "Chemical Analysis of Pottery Samples from Late Neolithic Kantou-Kouphovounos and Sotira-Tepes." *RDAC*:63–76.
49. **Mantzourani, E.** 2007a. "Η Ιδιαιτερότητα της Αρχαίας Κυπριακής Τέχνης." In *Κύπρος. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, edited by A. Maragkou, G. Georgis, T.E. Sklavenitis and K.S. Staikos, 90–123. Athens: Kotinos.
50. **Mantzourani, E.** 2007b. "Το Αίνιγμα της Κυπριακής Γραφής." In *Κύπρος. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, edited by A. Maragkou, G. Georgis, T.E. Sklavenitis and K.S. Staikos, 124–31. Athens: Kotinos.
51. **Mantzourani, E.**, and D. Catapoti. 2007. "What future in the Mediterranean Past?" In *Mediterranean Crossroads*, edited by S. Antoniadou and A. Pace, 63–83. Athens: Pierides Foundation.
52. **Mantzourani, E.** 2010. "Οι Απαρχές της Ελληνικής Παρουσίας στην Κύπρο." In *Κύπρος: Αγώνες Ελευθερίας στην Ελληνική Ιστορία*, edited by A. Voskos, P. Kontos and E. Chatzivasilou, 57–67. Athens: NKUA (Committee for Cyprus).
53. **Mantzourani, E.** 2011. "Makrygialos Reloaded: The LM IB Pottery: A Response to Dario Puglisi." In *LM IB Pottery. Relative Chronology and Regional Differences. Acts of a Workshop Held at the Danish Institute at Athens in Collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27–29 June 2007*, edited by T.M. Brogan and E. Hallager, 291–303. Monographs of the Danish Institute at Athens 11, 1. Athens: The Danish Institute at Athens.
54. **Mantzourani, E.**, and G. Vavouranakis. 2011a. "Συγκριτική Μελέτη της Αρχιτεκτονικής των Μινωικών Οικιών στις Θέσεις Ρουσές Χόνδρου και Αζοκέραμος Ζάκρου." In *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1–8 October 2006*, Vol. A2, *Τοπογραφία-Οικιστική-Αρχιτεκτονική*, edited by M. Andreadaki-Vlazaki and E. Papadopoulou, 415–28. Chania: "Chrysostomos" Philological Association.
55. **Mantzourani, E.**, and G. Vavouranakis. 2011b. "The Minoan Villas in East Crete: Households or Seats of Authority? The Case of Prophitis Ilias Praissou." In *STEGA: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, edited by K.T. Glowacki and N. Vogeikoff-Brogan, 125–34. *Hesperia* Suppl. 44. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
56. **Mantzourani, E.** 2012a. "Λίγα Λόγια Αγάπης και Εκτίμησης." *Kentro* 15:2.
57. **Mantzourani, E.** 2012b. "Sexuality or Fertility Symbol? The Bronze Figurine from Makrygialos." In *PHI-LISTOR, Studies in Honor of Costis Davaras*, edited by E. Mantzourani and P.P. Betancourt, 105–12. Prehistory Monographs 36. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
58. **Mantzourani, E.** 2014. "Ένα Πορτραίτο του Μαρινάτου: Η Ιδιαίτερη Ματιά της Elizabeth Humlin Hunt." In *Σπυρίδων Μαρινάτος (1901–1974): Η Ζωή και η Εποχή του*, edited by E. Mantzourani and N. Marinatos, 387–447. *Istorimata* 4. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
59. **Mantzourani, E.** 2018. "Στα Ίχνη των Κλεμμένων Ελληνικών Αρχαιοτήτων από τις Κατοχικές Δυνάμεις (1940–1945). Η Συμβολή του Σπύρου Μαρινάτου." *AURA* 1:187–220.
60. **Mantzourani, E.** 2019a. "Αναπαριστώντας Όψεις της Ζωής στην Προϊστορική Κρήτη και Κύπρο: Τα Πήλινα Ομοιώματα." In *Πρακτικά Ημερίδας στη Μνήμη του Καθηγητή Σπύρου Ιακωβίδη, 6 Μαΐου 2015, υπό την Αιγίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, edited by N. Polychronakou-Sgouritsa, 183–97. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
61. **Mantzourani, E.** 2019b. "Τα Λίθινα Ειδώλια και τα Πήλινα Αντικείμενα" (Chapter 4). In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β', Τα Κινητά Ευρήματα*, Vol. 1, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 305–15. *AURA* Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
62. **Mantzourani, E.** 2019c. "Τα Μικροαντικείμενα" (Chapter 5). In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β', Τα Κινητά Ευρήματα*, Vol. 1, edited by E. Mantzourani and I.

Voskos, 317–47. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.

63. **Mantzourani, E.**, and I. Voskos. 2019a. “Η Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή” (Chapter 1). In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β', *Τα Κινητά Ευρήματα*, Vol. 1, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 17–147. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.

64. **Mantzourani, E.**, and I. Voskos. 2019b. “Ο Χαρακτήρας του Οικισμού” (Chapter 8). In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β', *Τα Κινητά Ευρήματα*, Vol. 1, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 393–96. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.

65. **Mantzourani, E.**, D. Catapoti, and I. Voskos. 2019. “Η Τεχνολογία του Λειασμένου Λίθου: Εργαλεία και Άλλα Τέχνηρα” (Chapter 2). In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β', *Τα Κινητά Ευρήματα*, Vol. 1, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 149–280. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.

66. **Mantzourani, E.**, K. Kopanias, and I. Voskos. 2019. “A Great King of Alashiya? The Archaeological and Textual Evidence.” In *From 'LUGAL.GAL' to 'Wanax': Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean*, edited by J.M. Kelder and W.J.I. Waal, 95–130. Leiden: Sidestone Press.

67. Roumpou, M., I. Voskos, N. Kalogeropoulos, and **E. Mantzourani**. 2021. “Unfolding Beeswax Use in Neolithic and Chalcolithic Cyprus through Molecular Analysis of Lipids Extracted from Ceramic Containers.” *Archaeological and Anthropological Sciences* 13:73.

68. Voskos, I., E. Vika, and **E. Mantzourani**. 2021. “Strontium Isotopes and Human Mobility in Ceramic Neolithic-Middle Chalcolithic Cyprus (ca. 5200/5000–3000/2800 B.C.): A Pilot Study.” *AURA* 4:207–24.

69. **Mantzourani, E.**, and G. Vavouranakis. 2022. “The Anthropomorphic Figurines of Cyprus in the Bronze Age. Style, Local Traditions and Foreign Associations.” In *Beyond Cyprus: Investigating Cypriot Connectivity in the Mediterranean from the Late Bronze Age to the End of the Classical Period*, edited by G. Bourogiannis, 35–44. AURA Suppl. 9. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.

70. **Mantzourani, E.**, and I. Voskos. 2022. “Δέκα Χιλιετίες Πολιτισμού στην Περιοχή Λεμεσού: Από την Εμφάνιση του Ανθρώπου έως και το Τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας.” In *Η Λεμεσός στα Βάθη των Αιώνων. Αρχαίες Προχριστιανικές Λατρείες, Δοξασίες και Ταφικά Έθιμα. Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου, 4–5 Νοεμβρίου 2016*, edited by E. Prokopiou, 19–57. Limassol: Holy Church of Limassol District.

71. Vakirtzi, S., K. Papayianni, and **E. Mantzourani**. 2022. “Unwinding the Thread: Interdisciplinary Research on Early Wool Craft in Greek Prehistory.” *AURA* 5:153–217.

72. **Mantzourani, E.** Forthcoming (2023). “From Stasis to Repetition: Tracing Processional Movements in Prehistoric Cyprus.” In *PROCESSIONS: Studies of Bronze Age Ritual and Ceremony presented to Robert B. Koehl*, edited by J. Weingarten, C.F. Macdonald, N. Kumar, L. Fabian and J. Aruz, Archaeopress.

73. Kloukinas, D., **E. Mantzourani**, A. Marda-Stypsianou, and A. Georgotas. Forthcoming. “Looking for the Everyday in Two Late Neolithic Cypriot Settlements.” In *Prehistoric Lifeways in Cyprus from the Early Holocene to the Middle Bronze Age*, edited by I. Voskos, D. Kloukinas and E. Mantzourani. *SIMA*. Astrom editions.

74. **Mantzourani, E.** Forthcoming. “Η Αρχαιολογία της Κύπρου στην Ελλάδα: Διδασκαλία και Έρευνα.” In *Κυπριακές Αρχαιότητες στην Ελλάδα. Ιστορικό και Νομοθετικό Πλαίσιο*, edited by A. Lekka and S. Antoniadou. Nicosia: Cyprus University Editions.

75. **Mantzourani, E.**, M. Roumpou, N. Kalogeropoulos, and I. Voskos. Forthcoming. “Exploring Pottery Function in Neolithic-Chalcolithic Cyprus through Organic Residue Analysis.” In *Prehistoric Lifeways in Cyprus from the Early Holocene to the Middle Bronze Age*, edited by I. Voskos, D. Kloukinas and E. Mantzourani. *SIMA*. Astrom editions.

76. Papayianni, K., S. Vakirtzi, and **E. Mantzourani**. Forthcoming. “Caprine Husbandry Strategies at Prehistoric Sitagroi, North Greece: A Reassessment of the Mortality Evidence and the Question of Wool.” In *Early*

Agricultural Communities in South-Eastern Europe: New Discoveries, edited by C. Arampatzis, S. Vitezović and D. Rajković. BAR Publishing.

77. Voskos, I., D. Kloukinas, A. Georgotas, A. Marda-Stypsianou, M. Roumpou, E. Vika and **E. Mantzourani**. Forthcoming. “Foodways in Prehistoric Cyprus: A View from the Kouris Valley during the 5th and 4th Millennial BC.” *Journal of Greek Archaeology*.

OTHER WORK

1. Cherry, J.F., J.L. Davis, and **E. Mantzourani**. 1996, 2000. *The Nemea Valley Archaeological Project, Archaeological Survey*. Internet Edition. <https://classics.uc.edu/nvap/>
2. **Mantzourani, E.** 1981. Review of *Principles of Archaeological Stratigraphy*, of C.E. Harris. *Archaeognosia* 2.1: 125–27.
3. **Mantzourani, E.** 2007. Entries at the Greek language Encyclopedia Papyrus Larousse Britannica:
 - a) “Καλαβασός”: Vol. 26: 590.
 - b) “Κύπρος: Η Ιστορία της Κύπρου, Προϊστορία και Αρχαιότητα”: Vol. 31: 517–32.
 - c) “Παλαίπαφος και Πάφος”: Vol. 41: 688–92.
 - d) “Σαλαμίς”: Vol. 45: 582–85.
 - e) “Σόλοι”: Vol. 47: 326–27.
 - f) “Ταμασσός”: Vol. 49: 189–90.
 - g) “Τρεμιθούς”: Vol. 50: 373.
 - h) “Χοιροκοιτία”: Vol. 52: 541–42.
4. **Mantzourani, E.** 2016–2017. “Ομιλία με Θέμα η UNESCO συνομιλεί με τα Μνημεία: Επιτεύγματα και Προβληματισμοί.” *Episimoi Logoi* 37:180–86.
5. **Mantzourani, E.** 2018. “Οἶνος γὰρ ἀνθρώποις δίωπτρον.” Publication to the electronic newspaper (slpress.gr – 04.12.2018).
6. **Mantzourani, E.** 2019. “Ο 3500 Ετών Γρύπας Πολεμιστής.” Publication to the electronic newspaper (slpress.gr – 09.07.2019).
7. **Mantzourani, E.** 2019. Participation in the series of documentary films of Cosmote TV titled “Αποτυπώματα” and especially to the first episode titled “Σφραγιδόλιθοι και Σφραγίδες”.
8. **Mantzourani, E.** 2020. “Ο Θάνατος του Σπυρίδωνος Μαρινάτου.” Article to the Kathimerini newspaper (Sunday, June 1st 2020).
9. **Mantzourani, E.** 2020. Interview at the TV Programme titled “Μηχανή του Χρόνου” (mixanitouxronou.gr). Its main subject was the looting of antiquities during World War II and their subsequent repatriation. The show appeared to the Cosmote History TV channel.
10. **Mantzourani, E.**, ed. 2020. “Από το Big Bang προς την Ιστορία της Ευρώπης.” 19 hours of radio broadcasting at ΣΚΑΙ 100.3 for the Aegean Prehistory, Cyprus and Near Eastern archaeology (from 22.03.2020 to 26.07.2020).

A

THE GREEK MAINLAND
AND THE AEGEAN ISLANDS
(EXCEPT CRETE)



Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ
(ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ)

Neolithic chipped stone industries of western Macedonia, northern Greece

The assemblage of Varemeni Goulon

Odysseas Kakavakis

Ephorate of Antiquities of East Attica, Ministry of Culture and Sports

ABSTRACT

Varemeni Goulon is a tell-site in the district of Kozani, occupied throughout the Neolithic period (7th to 4th mill. B.C.). A rescue excavation was conducted in 2001 by the Greek Archaeological Service. Due to erosion by water, only the Early and Middle Neolithic cultural layers have been preserved. The surface collection from the site includes finds of the Late and Final Neolithic as well. The excavated chipped stone assemblage comprises 3,204 specimens. The present contribution 1) provides a preliminary account of this assemblage in terms of raw material exploitation, reduction methods and tool repertoire, and 2) places the material in its regional and broader context.

INTRODUCTION

The Neolithic¹ people of northern Greece exploited local and regional raw materials to produce their chipped stone tools. Quartz and various cryptocrystalline stones² are common. Exotic raw materials are present but in lesser quantities and with no sufficient indication of on-site production. They consist of 1) obsidian from the Cycladic Island of Melos, 2) obsidian from the Carpathians, and 3) high-quality honey flint.³ Honey flint from Ludogorie Plateau, northeastern Bulgaria, appears mainly in eastern Macedonia in the form of segmented long blades, initially measuring over 15 cm in length. These products circulated over vast distances during the 5th mill. B.C.⁴ The sources of the honey flint found at western Macedonian sites are probably located at the western coast of Greece, present-day Albania, or the Ionian Islands.⁵

Chipped stone studies have been extensive for sites in the central and eastern parts of northern Greece.⁶ However, the region west of the Axios River is less known from the viewpoint of this artifactual category. One objective of the present contribution is to address this gap by providing a preliminary account of the chipped

1 Early Neolithic: mid-7th to early 6th mill. B.C.; Middle Neolithic: early to mid-6th mill. B.C.; Late Neolithic: mid-6th to mid-5th mill. B.C.; Final Neolithic: mid-5th to late 4th mill. B.C. (Andreou et al. 2001, Table 1; Maniatis 2014; Reingruber et al. 2017).

2 Kourtessi-Philippakis 2014, 18.

3 Perlès 2001, 201–2; Milić 2014, 288.

4 Manolakakis 2017, 270–74.

5 Perlès 2004, 10–1; Ruka et al. 2014, 102; Melfos et al. 2020, 65.

6 See Kakavakis 2017, 435–39, and references therein.



Fig. 1. Google Earth map with sites mentioned in the text. Varemni Goulon (1); Servia (2); Megalo Nisi Galanis (3); Mavropigi (4); Nea Nikomedeia (5); Revenia (6).

stone assemblage from Varemni Goulon. Another goal is to review the region's lithic record and place the material in context.

THE SITE OF VAREMENI GOULON

Varemni Goulon (henceforth Varemni) is a tell-site in Kozani district, in Greece's western Macedonia region (Fig. 1). Today it is submerged in the waters of the Polyphytos artificial lake, created in the 1970s after the construction of a hydroelectric dam.

Covering ca 3 ha, the site was once situated on the southern bank of the Aliakmon River. Rescue excavations were conducted by the Greek Archaeological Service in 2001, in a season of low lake waters, during which the site became exposed.⁷ Seven trenches were excavated on the top and the slopes of the mound. The cultural layers belong to the Early Neolithic and the beginning of the Middle Neolithic (6430–5670 cal B.C.).⁸ The Early Neolithic strata yielded no architectural features, except for a clay wall. The Middle Neolithic strata contained three rectangular post-framed buildings, which had the same orientation and were all destroyed by fire.

Although eroded by water, the later Neolithic phases are represented in the surface material. Therefore, Varemni is one of the few sites of the Aliakmon Valley that were occupied throughout the Neolithic.⁹

7 Chondrogianni-Metoki 2004, 562–67.

8 Chondrogianni-Metoki 2014, 340.

9 Chondrogianni-Metoki 2015, 55–6.

TECHNOLOGICAL CATEGORIES	RAW MATERIALS							
	Chert	Quartz	Obsidian	Rock crystal	Chocolate flint	Honey flint	Total	(%)
Cores	33	32	-	-	-	-	65	(2.5)
Core trimming elements	16	2	3	-	-	-	21	(0.8)
Splintered pieces	21	27	4	-	2	-	54	(2.1)
Flakes (complete & fragments)	718	239	8	2	-	-	967	(37.3)
Blades/Bladelets (complete & fragments)	213	43	30	2	4	1	293	(11.3)
Debris (chunks/shatter)	511	675	3	1	-	-	1190	(46.0)
Subtotal	1512	1018	48	5	6	1	2590	(100)
(%)	(58.4)	(39.3)	(1.9)	(0.2)	(0.2)	(0)	(100)	
Chips (≤1 cm)	118	486	7	3	-	-	614	
Total	1630	1504	55	8	6	1	3204	

Fig. 2. Assemblage breakdown by technological category and raw material.

THE CHIPPED STONE ASSEMBLAGE

The Varemni chipped stone assemblage consists of excavated and surface material. In total, it comprises nearly 6,000 specimens. The present study focuses on the excavated material, which numbers 3,204 artifacts (Fig. 2) dating to the Early and the beginning of the Middle Neolithic.¹⁰

Raw materials

Lithic raw materials were macroscopically classified into three main categories: chert, quartz and obsidian. The term chert is used here as a general description of the cryptocrystalline siliceous stones.¹¹ Many specimens are affected to a varying extent by fire. Thermal damage includes pot-lid fractures, semi-circular fractures, crazing and discoloration.¹²

Chert accounts for 58.4% of the sample (n=1,512). Although primary chert sources¹³ are found in the surrounding mountains, the round waterworn cortex preserved indicates that the Varemni people collected cobbles and pebbles from secondary deposits available nearby.¹⁴ Reddish-brown and dusky-red chert comprise the most abundant varieties (30.1%; n=780), followed by gray (17.1%; n=443), yellowish-brown (2.3%; n=59), black (2%; n=53), and green chert (1.1%; n=28). White and cream-colored cherts are numerically less significant (0.7%; n=18). Another group consists of strongly translucent-transparent cherts of diverse colors (5.1%; n=131). No characterization studies have been conducted yet but, drawing information from previous research¹⁵ in northern Greece, radiolarian chert and silicified carbonates (e.g. cherty limestone) are expected to occur in high percentages.

¹⁰ The relative chronological sequence of the artifacts is yet to be clarified.

¹¹ Further definitions are provided by Luedtke (1992, 5–34).

¹² Wadley et al. 2017.

¹³ Chondrogianni-Metoki 1993, 106.

¹⁴ Cobble cherts like those found at Varemni were traced at the banks of the Polyphytos Lake during a brief survey in 2019.

¹⁵ Dimitriadis and Skourtoupoulou 2001, 785.

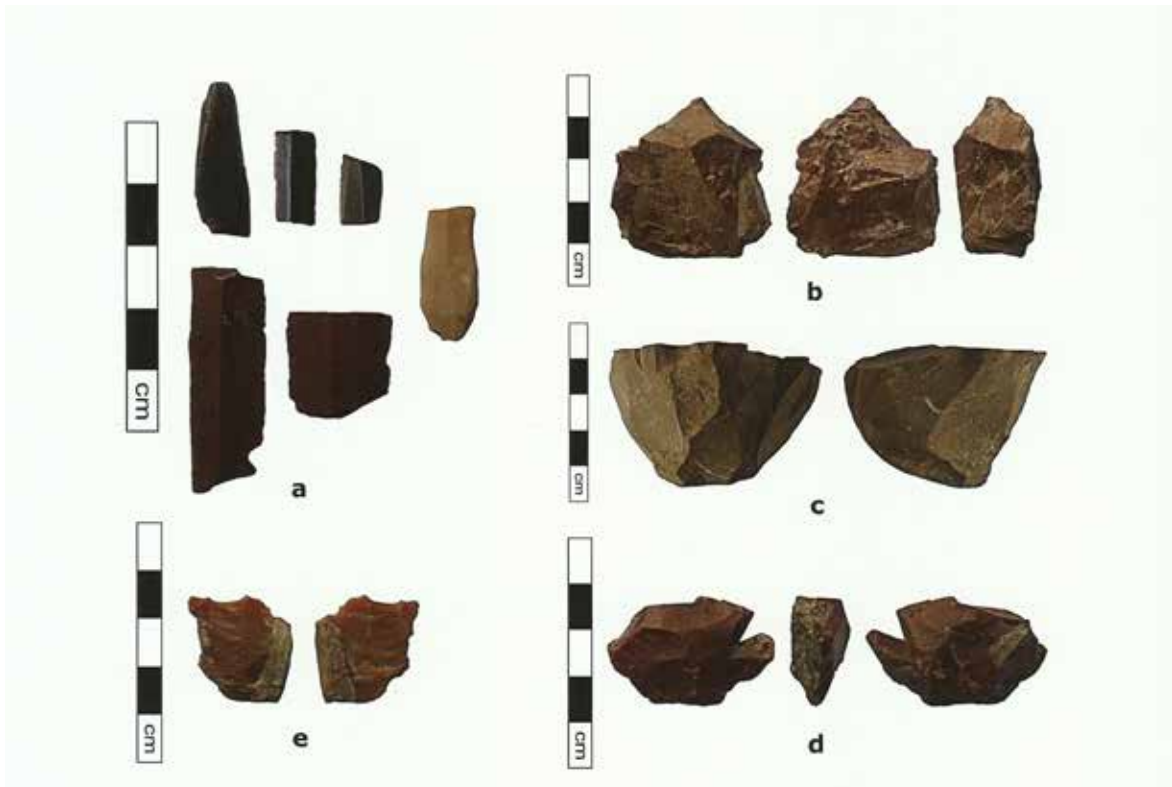


Fig. 3. Selection of chipped stone artifacts, Varemenei Goulon. Obsidian blades (a: upper row); chocolate flint blades (a: lower row); honey flint blade (a: right); chert flake cores (b: multidirectional; c: unidirectional; d: centripetal); chert splintered piece (e).

Despite its irregular fracture, quartz totals 39.3% (n=1,018). The high percentage is probably due to the abundance of this material in the vicinity of the site. Milky-white quartz predominates. Of better flaking quality is a less frequently occurring variety that contains no impurities. Rock crystal is extremely rare; the few specimens comprise 0.2% (n=5).

Obsidian and chocolate flint are raw materials of exceptional quality that circulated across the Aegean¹⁶ (Fig. 3a). These categories make up a small quantity: 1.9% (n=48) and 0.2% (n=6) respectively. A blade segment is the only honey flint specimen.

The obsidian specimens are black, opaque, or weakly translucent with a pearly luster, resembling those from Melos Island. Melos is the only Aegean source of high-quality obsidian, located over 400 km to the south of the site in a straight line.¹⁷

Chocolate flint¹⁸ is a reddish-brown radiolarite that originates in the Thessalian foothills of the Pindus Mountains, approximately 80 km southwest of the site. It is opaque, fine-grained and smooth-textured, perfectly suitable for stone toolmaking. This material occurs in remarkably high frequencies at the Neolithic sites of western Thessaly.¹⁹

¹⁶ Perlès 1992, 128.

¹⁷ Renfrew et al. 1965, 229–33.

¹⁸ Elster 1994, 176; Alexakis et al. 2008, 30; Karkanas et al. 2008, 390.

¹⁹ Karimali 2009, 20–1.

Lithic reduction

Lithic analysis was conducted according to widely accepted standards, using a 10x²⁰ magnification lens. The material was classified into the following categories: cores (blocks from which flakes were detached); core trimming elements (core tablets and rejuvenation flakes); splintered pieces (specimens reduced by bipolar knapping); flakes (detached pieces showing a ventral and a dorsal face); blades (detached pieces whose length is at least twice their width); debris (non-flake angular shatter, chunks); and chips (flakes and indeterminate fragments with a maximum dimension equal or less than 1 cm). Several attributes were recorded, i.e. state of preservation, presence of cortex, butt type, ventral and dorsal face morphology, cross-section, profile, utilization marks and retouch. Chips were not included in the statistical analysis. Specimens modified by utilization or retouch are discussed in a separate section.

Metric data were obtained from each specimen. The average maximum dimension of cores is 3.8 cm. Splintered pieces, complete flakes and complete blades have a mean length of 2.4 cm, 2.5 cm and 3 cm respectively. The largest core of the assemblage has a maximum dimension of 7 cm. Debitage products longer than 5 cm are rare.

As indicated by the strong presence of debris (46%; n=1,190) and cortical specimens (nearly 1/3 of the chert and 1/5 of the quartz artifacts), knapping was extensively practiced at the site. With lithic raw materials being nearby, the Varemni people pursued a direct access procurement strategy, bringing to the site raw or tested cobbles. Often, the blocks contained flaws that made knapping unpredictable.

Flake production (37.3%; n=967) was the main objective of chert and quartz knapping. Flakes were obtained by hard hammer direct percussion, exhibiting thick butts and pronounced bulbs. The presence of thinner flakes with less visible impact marks suggests that soft hammers were also in use.

Cores (2.5%; n=65) rarely show any preparation of the striking platform. They often retain a considerable proportion of the natural cobble, and several were discarded after a few hammer blows. Three debitage methods have been distinguished (Fig. 3b–d). Multidirectional flaking is the most common, followed by parallel-convergent and centripetal flaking. Multidirectional cores can be roughly rectangular, cylindrical, or globular, but most of them have no specific shape. Parallel-convergent cores, commonly unidirectional, can be cylindrical, carinated or flat. Bifacially or unifacially flaked centripetal cores are discoid, biconvex, or planoconvex.

Splintered pieces (2.1%; n=54) are associated with bipolar knapping and interpreted as cores or wedge tools for working wood, bone and antler²¹ (Fig. 3e). A stone piece was placed on a stationary surface, the anvil, and knapped from above. Flakes were removed from both the hammered and the anvil edges, with no control over their shape and size.

Chert and quartz were both exploited for small-scale blade production (11.3%; n=293). Four single platform blade cores of conical and cylindrical shape were recorded (Fig. 4a). Further evidence for blade production comes from core trimming elements (0.8%; n=21), i.e. core tablets and rejuvenation flakes (Fig. 4b–c). Abrasion of the core overhang or faceting of the striking platform is visible on some specimens. Obtained by hard or soft hammer direct percussion, the blanks have no standard morphology (Fig. 4d–e). Indirect percussion is conceivable in the case of more symmetrical blades. The absence of crested specimens indicates that the Varemni knappers did not invest technically in preparing the cores before debitage or that this stage of the operational sequence took place elsewhere. Random removal of irregular blades from parallel-convergent flake cores is also possible.

Chocolate flint and obsidian were imported in the form of ready-made blades and bladelets produced by pressure or indirect percussion. Overhang abrasion is common. No decortication or crested pieces have been

20 See for example Inizan et al. 1999 and Andrefsky 2005.

21 de la Peña 2015.

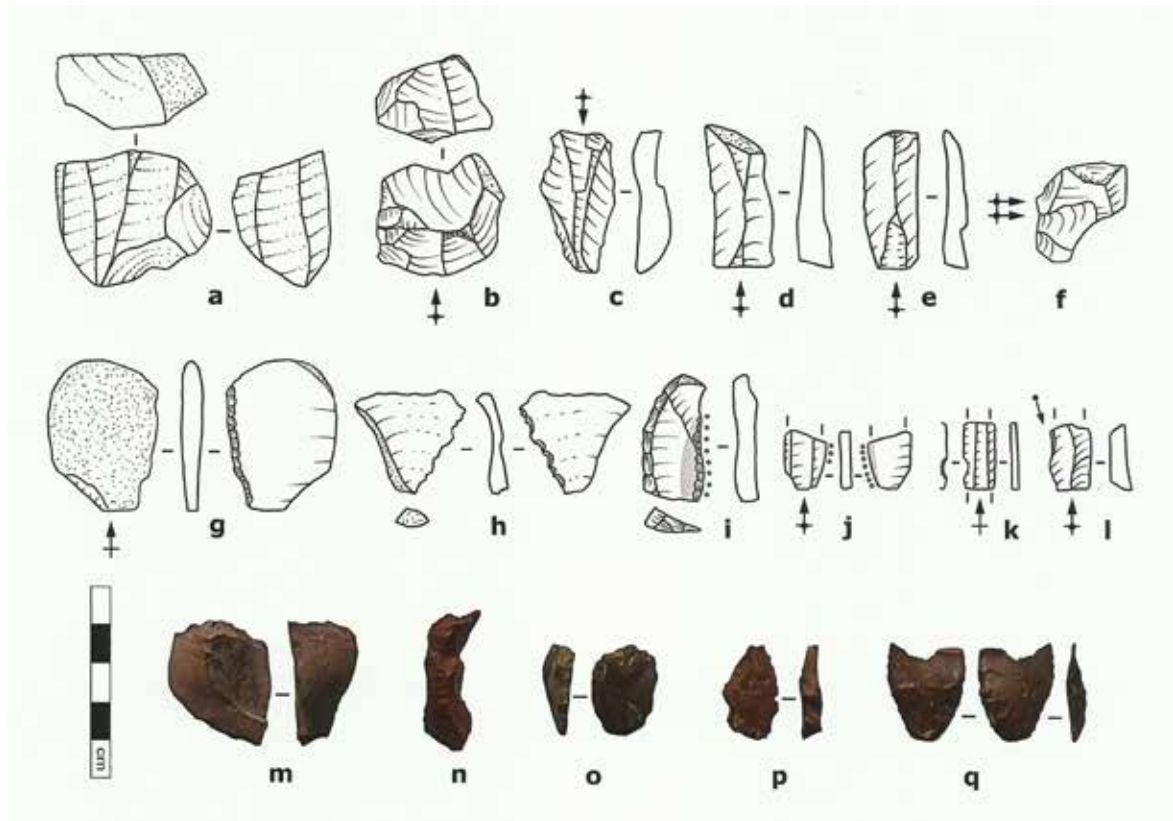


Fig. 4. Selection of chipped stone artifacts, Varemeni Goulon (all chert unless otherwise specified). Blade core (a: quartz); core tablet (b); rejuvenation flake (c); blades (d–e); rejuvenation flake (f: obsidian); laterally retouched flake (g); denticulate (h: quartz); sickle inserts (i–j); notch (k: obsidian); burin (l); end-scraper (m); piercer (n); backed flakes (o–p); transverse point (q).

recorded. Apart from pressure blades, the obsidian assemblage comprises a group of direct percussion blades, eight flakes, a small quantity of debris and three core trimming elements (Fig. 4f).

TOOL REPERTOIRE

Modified pieces make up 8% of the assemblage (n=239). Nearly 3/4 of the tools are made of chert, whereas quartz and obsidian contribute to this category with much fewer specimens.

Various tool types have been identified (Fig. 4g–q). Pieces showing macro-traces of use (nibbled, rounded edges) were classified as *a posteriori* implements (33.9%; n=81). Sickle inserts comprise a significant component of the tool repertoire (23%; n=55). These are flakes and blades with silica gloss created by using the edges for cutting plant material, e.g. cereals, reeds and grass. Many specimens were backed and/or truncated to facilitate hafting.

Pieces with lateral retouch come next (7.9%; n=19), followed by denticulates (6.7%; n=16), backed pieces (6.3%; n=15), notches (5.9%; n=14), end-scrapers (4.6%; n=11), piercers (4.2%; n=10), truncations (3.8%; n=9), and burins (3.3%; n=8). The only arrowhead is a transverse point (0.4%; n=1).

To sum up, the Varemeni chipped stone industry consists mainly of raw materials available in secondary deposits near the site. Chert outnumbers quartz, which is also strongly represented. The production was flake-oriented, based on simple methods and techniques. Blade production was small-scale. The tool repertoire is dominated by utilized blanks and sickle inserts. A small proportion of the assemblage consists of obsidian and chocolate flint products, which were imported ready-made.

LOCATION	SITE	ASSEMBLAGE SIZE	SPECIMENS STUDIED	CHERTS	QUARTZ	OBSIDIAN	REFERENCES
Kozani district	Servia	?	?	Dominant	Absent ?	Absent?	Watson 1983
	Mavropigi	3000 (2292 in Phase III)	3000	45.5% (in Phase III)	47.5% (in Phase III)	7% (in Phase III)	Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 71–115
	Megalo Nisi Galanis	?	?	Dominant	Rare	Absent?	Fotiadis et al. 2019, 28–30
Thermaic Gulf	Nea Nikomedeia	?	47	Dominant	Present	Absent?	Rodden 1962, 276–78
	Revenia	2600	280	47%	6%	47%	Dogiama 2017

Fig. 5. The distribution of the main lithic raw materials in western Macedonia during the Early and Middle Neolithic.

A REVIEW OF THE LITHIC RECORD

The region west of the Axios River has a considerable record of Early Neolithic sites, as opposed to the rest of northern Greece.²² Five sites, roughly contemporary with the preserved cultural strata of Varemni (ca mid-7th to early 6th mill. B.C.), provide a framework for comparison (Fig. 5). These are, on one hand, Servia, Mavropigi and Megalo Nisi Galanis in the district of Kozani, and on the other hand, Nea Nikomedeia and Revenia at the west coast of the Thermaic Gulf.²³

Servia²⁴ is situated in the Aliakmon Valley, ca 6 km east of Varemni. Mavropigi²⁵ and Megalo Nisi Galanis²⁶ lie in the Ptolemais Basin, ca 25–35 km to the north. Our knowledge of the Servia assemblage relies on a short preliminary report.²⁷ In the recent article about the excavation at Megalo Nisi Galanis, the section dedicated to chipped stone focuses on the later Neolithic periods and the Early Bronze Age.²⁸ The study of the Mavropigi industry has been published in detail, with a particular focus on the distribution of the lithic material throughout the site's three occupational phases.²⁹

Quartz is dominant at Mavropigi, comprising nearly half of the Phase III assemblage, which is the youngest and most numerous.³⁰ On the contrary, quartz plays a minor role in the assemblage of Megalo Nisi Galanis.³¹ Radiolarian chert was commonly exploited for flake production. In general, flake debitage was carried out by freehand direct percussion. Linked mostly, but not exclusively, to the knapping of quartz, the bipolar technique is also well represented.

22 Kotsakis 2014, 134–35.

23 For a synthesis of the Late and Final Neolithic industries of western Macedonia, see Papadopoulou (2020, 216–22) and references therein.

24 Ridley and Wardle 1979.

25 Karamitrou-Mentessidi et al. 2015.

26 Fotiadis et al. 2019.

27 Watson 1983.

28 Fotiadis et al. 2019, 28–30.

29 See Kaczanowska and Kozłowski's contribution in Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 71–115.

30 Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 77.

31 Fotiadis et al. 2019, 28.

The evidence for blade debitage is not evenly distributed. While fine-grained silicates are more suitable for blade production, raw materials of inferior quality, such as pebble chert and quartz, were occasionally exploited for this purpose as well. At Servia and Megalo Nisi Galanis, the scarcity of blade cores and associated core preparation pieces suggests that blades made of high-quality cherts were imported in finished form.³² The study of the chipped stone industry of Mavropigi showed that radiolarian chert was introduced in a partially worked state (hence the low percentage of cortical flakes)³³ and was further processed on-site by indirect percussion or pressure to produce regular blades.³⁴ Represented by finished products, chocolate and honey flint are rare.

No unambiguous evidence exists regarding the presence of obsidian in the earlier phases of Servia and Megalo Nisi Galanis. Nevertheless, obsidian occurs in the form of ready-made blades and flakes at the Early Neolithic site of Mavropigi. The obsidian artifacts total 7% in Phase III, which is relatively high given the scarcity of this material in northern Greece.³⁵

For the most part, the tool repertoire of Mavropigi is composed of sickle inserts and laterally retouched pieces. Other tool types, particularly burins, notches, denticulates, geometric microliths, truncations, end-scrapers and piercers are also represented.³⁶ Backed pieces are rare, while no arrowheads have been reported.³⁷ Quartz tools comprise a small component of the assemblage.³⁸ Servia has a similar tool repertoire, which also includes a handful of bifacial triangular arrowheads.³⁹

Nea Nikomedeia is located on the periphery of the Giannitsa Basin, ca 55 km northeast of Varemni. At that time, the Thermaic Gulf extended inland and the site was near the coast.⁴⁰ Revenia⁴¹ lies in a small valley west of the Pieria Mountains, at the entrance of the Thermaic Gulf. The study of the chipped stone assemblage of Nea Nikomedeia in the 1960s took a functional approach but was never completed. There is only a short report, which discusses the material of the first excavation season.⁴² At Revenia, a sample of specimens has been studied that corresponds to approximately 1/10 of the total excavated material.⁴³

Chert and quartz are both represented in the assemblage of Nea Nikomedeia. Blades of exquisite quality were manufactured from locally available chert.⁴⁴ The presence of obsidian has not been confirmed in the Early Neolithic strata of the site.⁴⁵

Various cherts have been identified in the industry of Revenia, reddish radiolarite and chocolate flint being the most abundant – ca 2/5 of the studied sample.⁴⁶ Quartz is heavily underrepresented. Given the scarcity of cortical flakes, the raw materials were brought to the site partially flaked. The flake assemblage is associated with multiplatform and discoid cores, while blade production involved the use of indirect percussion. Surprisingly, and contrary to what is known from other sites of northern Greece, the obsidian frequency is remarkably high; a bladelet core, a few technical pieces, and debris imply some *in situ* knapping.⁴⁷ Honey flint does not exceed 4% of the studied specimens.

32 Watson 1983, 123; Fotiadis et al. 2019, 29.

33 Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 80.

34 Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 82.

35 See above, n. 30.

36 Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 91.

37 Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 94.

38 Karamitrou-Mentessidi et al. 2015, 83.

39 Watson 1983, Tables 2–3.

40 Bintliff 1976, 247–48.

41 Besios and Adaktylou 2006.

42 Rodden 1962, 276–78.

43 Dogiama 2017.

44 Rodden 1964, 114; Perlès 2001, 202.

45 Rodden 1962, 277.

46 Dogiama 2017, Table 1.

47 Dogiama 2017, 448.

Among the tools of the Revenia assemblage, sickle inserts have a prominent presence.⁴⁸ Also important are the burins, the geometric microliths and the laterally retouched pieces. Other tool types, e.g. transverse arrow-heads, denticulates, piercers and backed pieces, are represented by a few specimens. The studied assemblage of Nea Nikomedeia features utilized blades, denticulates, notches, sickle inserts and end-scrappers.⁴⁹

DISCUSSION AND PERSPECTIVES

The picture emerging is too fragmentary to allow firm conclusions to be drawn. The main topics addressed below involve raw material distribution, flaking technology and typological variation.

Except for Megalo Nisi Galanis and Revenia, the district of Kozani and the Thermaic Gulf area provide evidence for the extensive exploitation of quartz. While constituting an important feature of the chipped stone industries, quartz is represented mainly by unstandardized debitage. Indeed, blade blanks and retouched tools are rare. A reason for that is its inferior quality, which renders it unsuitable for producing formal tools.

Radiolarian chert reached the sites in a raw state, as partially flaked cores, or as finished products. Blade debitage was practiced to a varying extent, depending on the quality of the blocks and the level of skills among the knappers. The Varemene knappers produced blades by direct percussion with minimal core preparation. By contrast, blade debitage at Mavropigi and Revenia was commonly performed by indirect percussion or pressure. The available body of evidence suggests that the Neolithic communities were developing diverse strategies of lithic procurement and production. In addition, the evidence points to the establishment of regional networks, given that Servia and Megalo Nisi Galanis acquired a great deal of chipped stone by indirect procurement.

Wider networks were in operation, as the occurrence of excellent quality chocolate and honey flint indicates. The absolute distances involved in the circulation of these materials range from 80 to over 200 km. Chocolate and honey flint were available in small quantities in the form of ready-made blades produced by pressure or indirect percussion. A high percentage of chocolate flint has been reported at Revenia, alongside a high percentage of obsidian. In this regard, the location of the above site at a crossroad between Thessaly and northern Greece⁵⁰ may have played a decisive role.

Obsidian from the above-mentioned sites is macroscopically attributable to the Melian sources.⁵¹ The obsidian blades show macro-traces of use, whereas the recovery of small debitage confirms on-site retouching and resharpening. Varemene and Revenia have provided evidence of on-site blade debitage. Nevertheless, obsidian quantities in this region are exceedingly small.⁵² Therefore, the model of Aegean itinerant knappers, convincingly proposed for central and southern Greece,⁵³ is less likely to account for the presence of obsidian in western Macedonia.

Considerable amounts of obsidian appear at the site of Revenia. A figure of 47% is far beyond expectation in northern Greece. With the study of the chipped stone industry being in progress, the report published discusses material from three pit contexts. We need to wait for the completion of the analysis to see whether the reported obsidian frequency is representative of the whole assemblage or refers specifically to the studied pits.

48 Dogiama 2017, Table 2.

49 See above, n. 42.

50 Skourtoupolou (2006, 72) reached a similar conclusion regarding the Late Neolithic assemblage of Makriyalos.

51 Trace element analyses of Late Neolithic obsidian artifacts from Nea Nikomedeia and Servia showed a Melian origin (Renfrew et al. 1965, 238). At present, Carpathian obsidian has been identified in the Final Neolithic strata of Mandalo and Dispilio (Kilikoglou et al. 1996; Milić 2016, 219–21).

52 Milić 2016, Table 7.3.

53 Perlès 1989, 11–5.

The importation of foreign provenance raw materials was most likely conducted in socially meaningful contexts⁵⁴ and probably involved other artifactual categories, e.g. pottery. Thessalian pottery classes encountered in western Macedonia underline the cultural affinities between the two regions, while ceramic wares of the western Balkans provide evidence for contacts with the north.⁵⁵

Regarding the tool repertoires of the above-discussed sites, it is evident that sickle inserts and laterally retouched pieces comprise the dominant categories. Variation results from the scarcity or absence of specific features.

Geometric microliths probably used as projectile tips and barbs, although sufficiently represented at Mavropigi and Revenia, are absent in the excavated material of Varemeni. According to preliminary observations, geometric microliths do not occur in the Early and Middle Neolithic of Servia either.⁵⁶ Moreover, the tool inventory of Mavropigi lacks arrowheads. Transverse arrowheads, however, are present at Revenia, and one specimen was found in the excavated assemblage of Varemeni. Bifacial arrowheads appear at Servia. Lastly, the Varemeni assemblage includes several backed pieces, while Mavropigi and Revenia have yielded only a couple of specimens. In the lack of microwear⁵⁷ studies, the evidence is currently difficult to interpret. Diverse economic strategies or distinct cultural traditions are possible factors behind such variation.

As the research progresses, the lithic record becomes increasingly puzzling. Until an extensive knowledge of the chipped stone industries and the raw material sources has been obtained, the picture will remain incomplete. On this matter, current provenance studies are promising.⁵⁸ Recent research has taken a contextual approach to explore the spatial patterning of lithic production, consumption and deposition, which hopefully, alongside future microwear analyses, will expand our knowledge of northern Greece's chipped stone industries.

ACKNOWLEDGEMENTS

I am grateful to Areti Chondrogianni-Metoki for entrusting me with the study of the Varemeni chipped stone industry. Warm thanks go to Anna Stroulia and Paschalis Tounas for their help and support. This research has received funding from the Mediterranean Archaeological Trust, for which I am thankful.

54 Sahlins 1972, 194–95.

55 Urem-Kotsou et al. 2017.

56 Watson 1983, Tables 2–3.

57 Chipped stone tool specimens from Varemeni were subjected to microwear analysis by Jérôme Robitaille. A publication of the results is in preparation.

58 Karageorgiou et al. 2016; Melfos and Stratouli 2016.

BIBLIOGRAPHY

- Alexakis, D., A. Sarris, T. Astaras, and D. Oikonomidis. 2008. "Geomorphologic and Satellite Imagery Approaches for the Reconstruction of Neolithic Thessaly Landscape." *Bulletin of the Geological Society of Greece* 42(2):23–32.
- Andrefsky, W.-Jr. 2005. *Lithics. Macroscopic Approaches to Analysis*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andreou, S., M. Fotiadis, and K. Kotsakis. 2001. "The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece." In *Aegean Prehistory: A Review*, edited by T. Cullen, 259–327. *AJA Suppl.* 1. Boston: Archaeological Institute of America. Originally published in *AJA* 100 (1996):537–97.
- Besios, M., and F. Adaktylou. 2006. "Νεολιθικός Οικισμός στα «Ρεβένια» Κορινού." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18 (2004):357–66.
- Bintliff, J. 1976. "The Plain of Western Macedonia and the Neolithic Site of Nea Nikomedeia." *PPS* 42:241–62.
- Chondrogianni-Metoki, A. 1993. "Από την Έρευνα στην Παραποτάμια-Παραλίμνια Περιοχή του Αλιάκμονα." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4 (1990):105–19.
- . 2004. "Αλιάκμων 2000–2002. Σωστική Ανασκαφή σε Δύο Οικισμούς της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής Περιόδου." *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 16 (2002):557–70.
- . 2014. "Αρχιτεκτονικές Μορφές της Προϊστορίας στην Κοιλάδα του Μέσου Ρου του Αλιάκμονα." In *1912–2012: Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22–24 Νοεμβρίου 2012*, edited by E. Stefani, N. Merousis and A. Dimoula, 337–48. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- . 2015. "Μέσος Ρους του Αλιάκμονα (II). Η Ζωή στην Κοιλάδα – Τοπογραφία: Από την Προϊστορία στο Σήμερα." *Αρχαιολογία & Τέχνες* 119:48–61.
- de la Peña, P. 2015. "A Qualitative Guide to Recognize Bipolar Knapping for Flint and Quartz." *Lithic Technology* 40(4):1–16.
- Dimitriadis, S., and K. Skourtoupoulou. 2001. "Characterization of Lithic Materials by SEM Techniques: Towards Suggestions on Chipped Stone Tool Provenance." In *Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, edited by Y. Bassiakos, E. Aloupi and Y. Fakorellis, 779–90. Athens: Hellenic Society of Archaeometry, Society of Messenian Archaeological Studies.
- Dogiam, L. 2017. "Casting a Wide Network: Preliminary Results from the Early Neolithic Chipped Stone Assemblages from Revenia, Pieria (Greece)." In *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece. Proceedings of the International Conference, Rethymno, 29–30 May 2015*, edited by A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci and L. Karimali, 446–62. International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 20. Michigan: Ann Arbor.
- Elster, E.S. 1994. "Prehistoric Tools in Thessaly: Achilleion, Makrychori 2 and Plateia Magoula Zarkou." In *La Thessalie. Quinze années de recherches archéologiques, 1975–1990: Bilans et perspectives. Actes du Colloque International, Lyon, 17–22 Avril 1990*, Vol. A, edited by J.-C. Decourt, H. Bruno and K. Gallis, 169–76. Athens: Kapon Editions.
- Fotiadis, M., A. Hondroyanni-Metoki, A. Kalogirou, Y. Maniatis, A. Stroulia, and C. Ziota. 2019. "Megalo Nisi Galanis (6300–1800 BC): Constructing a Cultural Sequence for the Neolithic of West Macedonia, Greece." *BSA* 114:1–40.
- Inizan, M.-L., M. Reduron-Ballinger, H. Roche, and J. Tixier. 1999. *Technology and Terminology of Knapped Stone*. Translated by J. Féblot-Augustins. *Préhistoire de la Pierre Taillée* 5. Nanterre: Cercle de Recherches et d'Études Préhistoriques.
- Kakavakis, O. 2017. "Chipped Stone Aspects of the Interaction among Neolithic Communities of Northern Greece." In *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece. Proceedings of the International Conference, Rethymno, 29–30 May 2015*, edited by A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci and L. Karimali, 434–45. International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 20. Michigan: Ann Arbor.
- Karageorgiou, S., A. Kostaki, M. Vavelidis, and S. Andreou. 2016. "Raw Material Sources of Knapped Stone Tools from the Excavation of the Early Bronze Age Site at Toumba Thessaloniki, Greece." *Journal of Lithic Studies* 3(2): 439–54.
- Karamitrou-Mentessidi, G., N. Efstratiou, M. Kaczanowska, and J.K. Kozłowski. 2015. "Early Neolithic Settlement of Mavropigi in Western Greek Macedonia." *Eurasian Prehistory* 12(1–2):47–116.
- Karimali, E. 2009. "Κατανομή Λίθινων Πρώτων Υλών στη Νεολιθική Θεσσαλία: Μια Συγκριτική Εξέταση." In *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 16.3–19.3.2006*, Τόμος 1: Θεσσαλία, edited by A. Mazarakis Ainian, 17–29. Volos: University of Thessaly and Ministry of Culture and Sports.
- Karkanas, P., E. Panagopoulou, J. Anoussis, and N. Kyparissi-Apostolika. 2008. "Raw Material Procurement in the Middle Palaeolithic of Thessaly: Sourcing Studies." In *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry. National Hellenic Research Foundation, Athens, 28–31 May 2003*, edited by Y. Facorellis, N. Zacharias and K. Polikreti, 389–97. *BAR-IS* 1746. Oxford: Archaeopress.

- Kilikoglou, V., Y. Bassiakos, A.P. Grimanis, K. Souvatzis, A. Pilali-Papasteriou, and A. Papanthimou-Papaefthimiou. 1996. "Carpathian Obsidian in Macedonia." *JAS* 23:343–49.
- Kotsakis, K. 2014. "Εκατό Χρόνια Νεολιθικής Έρευνας στη Μακεδονία: Τάσεις και Κατευθύνσεις." In *1912–2012: Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22–24 Νοεμβρίου 2012*, edited by E. Stefani, N. Merousis and A. Dimoula, 133–40. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Kourtesi-Philippakis, G. 2014. "Local vs Exogène? L'impact du milieu naturel sur la composition des assemblages lithiques néolithiques en Grèce." In *Physis: L'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde Égéen proto-historique. Actes de la 14e rencontre Égéeenne Internationale, Paris, 11–14 December 2012*, edited by R. Laffineur, F. Rougemont and G. Touchais, 15–22. *Aegaeum* 14. Leuven: Peeters.
- Luedtke, B.E. 1992. *An Archaeologist's Guide to Chert and Flint*. Archaeological Research Tools 7. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.
- Maniatis, Y. 2014. "Χρονολόγηση με Άνθρακα-14 των Μεγάλων Πολιτισμικών Αλλαγών στην Προϊστορική Μακεδονία: Πρόσφατες Εξελίξεις." In *1912–2012: Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22–24 Νοεμβρίου 2012*, edited by E. Stefani, N. Merousis and A. Dimoula, 205–22. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Manolakakis, L. 2017. "So Long Blades... Materiality and Symbolism in the North-Eastern Balkan Copper Age." In *European Archaeology – Identities and Migrations: Hommages à Jean-Paul Demoule*, edited by L. Manolakakis, N. Schlanger and A. Coudart, 265–84. Leiden: Sidestone Press.
- Melfos, V., and G. Stratouli. 2016. "Raw Material and Provenance Identification of Late Neolithic and Chalcolithic Chert Artefacts from Drakaina Cave, Kephallonia, through Petrographic and Geochemical Analysis." In *Lithics Past and Present: Perspectives on Chipped Stone Studies in Greece*, edited by P. Elefanti, N. Andreasen, P.N. Kardulias and G. Marshall, 121–40. *SIMA* 144. Uppsala: Åströms Förlag.
- Melfos, V., G. Stratouli, and P. Voudouris. 2020. "Characterization of Stone Artifacts from the Middle and Late Neolithic to the Chalcolithic Deposits of Drakaina Cave, Kephallonia, Ionian Islands: A Mineralogical-Geochemical Approach for Determination of Local and "Exotic" Raw Materials and their Sources." *Archaeological and Anthropological Sciences* 12:65 (2020).
- Milić, M. 2014. "PXRF Characterisation of Obsidian from Central Anatolia, the Aegean and Central Europe." *JAS* 41:285–96.
- _____. 2016. "Obsidian Exchange and Societies in the Balkans and the Aegean from the Late 7th to 5th Millennia BC." Ph.D. diss., University College London.
- Papadopoulou, S. 2020. "Chipped Stone Industries from Western Macedonia, Greece: The Case of the Neolithic Lakeside Settlement Anarghiri IXb." Ph.D. diss., University of Bern.
- Perlès, C. 1989. "From Stone Procurement to Neolithic Society in Greece." Text of a lecture delivered February 1989. David Skomp Distinguished Lectures in Anthropology, Indiana University, Bloomington.
- _____. 1992. "Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece." *JMA* 5(2):115–164.
- _____. 2001. *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2004. *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*. Tome III. *Les industries du Néolithique Ancien au Néolithique Final. Franchthi* 13. Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.
- Reingruber, A., G. Toufexis, N. Kyparissi-Apostolika, M. Anetakis, Y. Maniatis, and Y. Facorellis. 2017. "Neolithic Thessaly: Radiocarbon Dated Periods and Phases." *Documenta Praehistorica* 44:34–53.
- Renfrew, C., J.R. Cann, and J.E. Dixon. 1965. "Obsidian in the Aegean." *BSA* 60:225–47.
- Ridley, C., and K.A. Wardle. 1979. "Rescue Excavations at Servia 1971–1973: A Preliminary Report." *BSA* 74:185–230.
- Rodden, J.R. 1962. "Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 Season)." *PPS* 28:267–88.
- _____. 1964. "Recent Discoveries from Prehistoric Macedonia: An Interim Report." *Balkan Studies* 5:109–24.
- Ruka, R., I. Gjipali, M.L. Galaty, and N. Bajramaj. 2014. "Lithics at One End of the Circum-Adriatic: Case Studies from the Southernmost Albanian Coastal Lowland." In *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies, 65th Anniversary of Albanian Archaeology, 21–22 November, Tirana 2013*, edited by L. Përzhita, I. Gjipali, G. Hoxha and B. Mukai, 93–106. Tiranë: Botimet Albanologjike.
- Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Skourtopoulou, K. 2006. "Questioning Spatial Contexts: The Contribution of Lithics Studies as Analytical and Interpretative Bodies of Data." In *Deconstructing Context: A Critical Approach to Archaeological Practice*, edited by D. Papaconstantinou, 50–78. Oxford: Oxbow.
- Urem-Kotsou, D., A. Dimoula, G. Elezi, T. Papadakou, A. Papaioannou, N. Saridaki, I. Siamidou, T. Silva, E. Tzemopoulou,

- and K. Kotsakis. 2017. "Patterns in Contemporaneous Ceramic Traditions: Inter-Regional Relations between Thessaly and Macedonia during the Early and Middle Neolithic." In *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece. Proceedings of the International Conference, Rethymno, 29–30 May 2015*, edited by A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci and L. Karimali, 324–38. International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 20. Michigan: Ann Arbor.
- Wadley, L., P. de la Peña, and L.C. Prinsloo. 2017. "Responses of South African Agate and Chalcedony When Heated Experimentally, and the Broader Implications for Heated Archaeological Minerals." *JFA* 42(4):364–77.
- Watson, A. 1983. "Chipped-Stone Artifacts from Servia in Greek Macedonia." *JFA* 10(1):120–24.

An unusual Neolithic figurine from the Nemea Valley

Stella Katsarou

Ephorate of Palaeoanthropology-Speleology, Ministry of Culture and Sports

John F. Cherry

Brown University

Jack L. Davis

University of Cincinnati

ABSTRACT

A nearly intact terracotta figurine was discovered as a surface find in 1985 during survey by the Nemea Valley Archaeological Project; although of considerable interest, it has remained unpublished until now. The figurine is a schematic representation of the female body as a plank-like form, but with naturalistic features that include hair, eyes, folded arms, pubic triangle, divided legs, and pronounced buttocks. A number of its features are eclectic and idiosyncratic, without ready parallels elsewhere. The figurine draws on fresh conceptualizations of the body, and reflects a tendency towards greater abstraction that had appeared by the Late Neolithic – the period to which we tentatively assign it.

We are delighted to make this small contribution to a volume in honor of the retirement of a dear friend, colleague, and teacher, Eleni Mantzourani, professor at the University of Athens. It seems like only yesterday that one of us met with her in the *saloni* of the American School of Classical Studies at Athens to discuss the potential collaboration that became an intensive survey of the northern part of the island of Kea (1983–1984). An association with two of us continued at Nemea with the Nemea Valley Archaeological Project.¹

DISCOVERY

In July 1985, during the second season of surface survey by the Nemea Valley Archaeological Project, a nearly intact terracotta figurine was found at a newly defined archaeological site (NVAP 302) on a ridge overlooking

¹ Eleni had recently returned to Athens from London. Steven Diamant (now of College Year at Athens) suggested that she might be interested in a collaboration. In the event, joint work on Kea predated the revision of the Greek antiquities law that now formalizes so-called *synergasies* and limits both excavations and surveys to a fixed number of projects per annum per foreign school. Both the Kea and Nemea projects brought students from the University of Athens into the field, alongside British and American students.

the Dourmiza ravine in an area near the headwaters of the Nemea River.² It lies about one kilometer west of the river, north of the road leading from near the village of Chalki to the village of Koutsi in the valley of New Nemea. At the time of its discovery, the site was covered with vines, a few olive trees, and a small grove of almonds; it had last been deep-plowed about eight years before our survey.

Systematic transect and grab sampling showed that finds were widely scattered over an area of about six hectares, but were concentrated on the ridge to the north of an abandoned farmhouse and a mud-brick store-room. In addition to the figurine, the finds included fairly abundant potsherds and fragments of terracotta roof-tiles, along with an obsidian flake, a volcanic groundstone celt, and a marble bowl fragment. The site, like many documented by NVAP, is multi-period. None of the pottery is certainly prehistoric, although some of the coarse bodysherds may be, and a few sherds appear to have an *urfirnis* glaze or to be burnished red slipped.³ The Archaic to Classical periods are represented by many small fragments of black glaze pottery, while a handful of sherds of Late Roman date include a lamp-handle of Corinth type XXXI. Byzantine glazed and coarsewares are plentiful and include sgraffito of 12th- to 13th-century date.⁴

The figurine was discovered on a currant-drying floor (αλώνι). It has been on display for some years in the Archaeological Museum of Nemea and, although of considerable interest, has remained unpublished until now.⁵ So far it lacks close parallels, but –as argued below– its characteristics strongly suggest that it dates to the Late Neolithic.

DESCRIPTION OF THE FIGURINE (FIG. 1)

Max. H. 13.7 cm; W. across thighs 5.6 cm; W. across toes 6.1 cm; Th. body (average) 2.5 cm; Th. toes min. 2.8, max. 3.5 cm. Nearly complete (chipping at head, arms, toes).

The terracotta figurine from NVAP site 302 is a schematic representation of the female body with naturalistic nuances. The figure is depicted as free-standing with folded arms on a flattened form with a rectangular outline. Its upper part is rendered as a solid block, but conveys human anatomical structure and bodily traits through a subtle narrowing on the sides above the arms, and by the use of applied and incised features. Lower down, a wide opening defines legs. A head (chipped on one side) is set off from the torso by its sloping surface and concave outline. A face is indicated by pellet-eyes placed unnaturally near the sides and near small projections representing ears. Arm stumps (chipped) project from the side of the torso, pointing upwards and slightly forward. Four short curving incisions on the torso, near the arm stumps, depict inward-pointing fingers, implying that the arms are folded and that the hands rest on the chest. As is the case with the eyes, the arms are also set toward the sides of the torso, leaving a flat empty space between. A small round puncture represents the navel. An incised pubic triangle is the dominant feature on the torso, emphatically demarcating the *labia majora* with a central vertical line. The free-standing legs, oval in section, are a further powerful feature, and emphasize the standing posture of the figure: below the vulva, they are separated one from the other by a long oval cut, open at the bottom. Toes of unequal length splay from the ends of the legs.

2 Cherry et al. (1988, 161, fig. 12) and Wright et al. (1990, 598, fig. 4) indicate the site's location.

3 Jeremy R. Rutter inspected this material, but was not able to recognize any of it as definitively prehistoric in date.

4 Cloke (2016, 738–41) provides a more recent detailed study of the finds from the site.

5 The figurine was not initially available to us for study and publication, having been assigned in 1985 to another scholar for publication, and therefore could not be included in Cherry et al. (1988). We now present it by permission of the Ministry of Culture. We thank Yiota Kassimi of the Ephorate of Antiquities of Corinthia and Ioanna Damanaki of the ASCSA for facilitating our work, as well as Kim Shelton, Jeffrey Kramer, and Daniel Pullen for their assistance and advice.

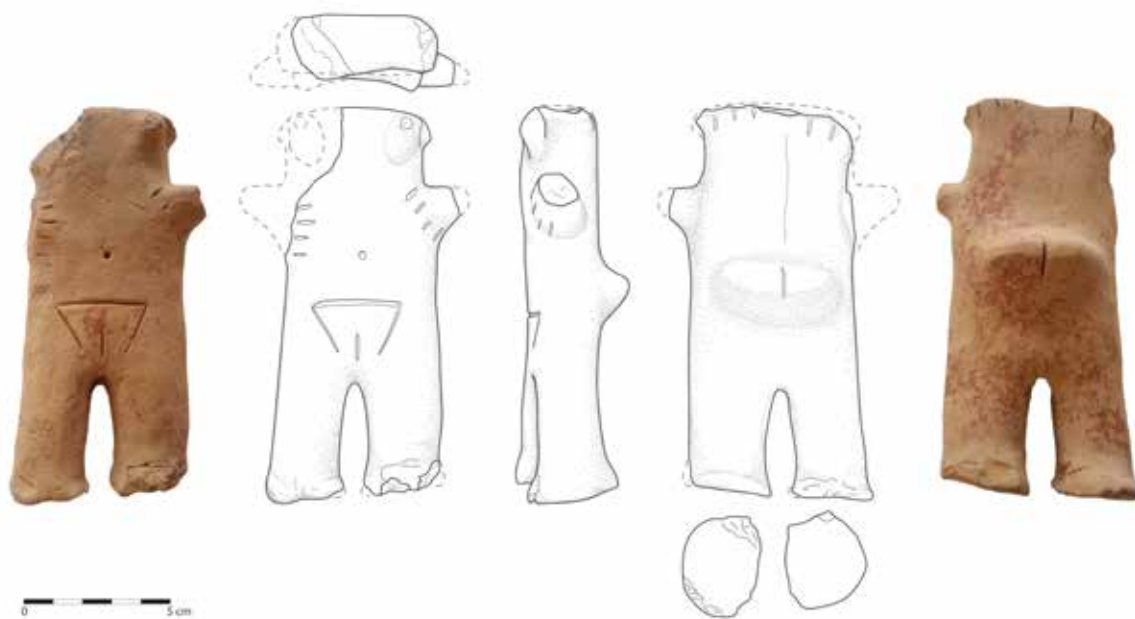


Fig. 1. The terracotta figurine from site 302 of the Nemea Valley Archaeological Survey Project (Photographs by Stella Katsarou, drawings by Tina Ross).

On the back of the figurine are several incised lines that indicate hair, a backbone, and an intergluteal cleft between the large protruding buttocks. The plasticity of the buttocks with their beveled, clearly pronounced outline delineates them from the flattened plank torso, as does the vulva through its clear incised demarcation and large size. Both details are meant to emphasize the female sex of the figurine. The absence of breasts is particularly striking, but is a frequent phenomenon in Neolithic figural traditions.⁶

MANUFACTURING TECHNIQUE

The figurine is handmade. Finely levigated clay (possibly the same fabric as the possible burnished red slipped sherds found at the site) was formed into a thin sheet on a flat surface. A rectangular piece was cut from it to form the body of the figurine. The opening between the legs was then cut away carefully, so as not to damage the torso. While still moist, clay was used to form the pellets applied to the front to form the ears and arms, and the hair and buttocks were modeled on the body. Incised lines and the navel were added using a thin pointed tool. After drying, a slip was applied, seemingly of the same quality as employed for *urfirnis* pottery, and the surface of the figurine then lightly polished, by hand or with a cloth.

Finally, the figurine was fired in an oxidizing environment, such that the surface became red and the core light brown, like red *urfirnis* pottery – it may, in fact, have been fired with clay vessels of that type. The red slip only survives in small discontinuous patches. Since surface preservation is so poor, it is possible that the figurine was originally painted with patterns denoting bodily features or garments.

⁶ Bailey 2007; Nakamura and Meskell 2009.

COMPARANDA AND DATING

The style and features of the figurine exhibit traits well known in the Greek Neolithic, along with several uncommon, even idiosyncratic, features. The plank-like shape with its thin, flat rectangular profile, is one of the salient characteristics of the Nemea figurine, and is not common. Flat figurine bodies, of variable thickness, are not in themselves usual, but in this case it is the rectangular contour *en face* and in profile that is distinctive.⁷ Furthermore, the fact that it describes the entire figure, including the head, underscores this particularity. Finally, the contrast between the rectangular contour and the opening between the legs in the depiction of a standing female is notable.

The light-brown, fine-grained clay core and red-slipped surface (perhaps once pattern-painted) are reminiscent of Late Neolithic pottery, especially, the late *urfirnis* style of the southern mainland. Such a chronology is confirmed by the figural style: while the general theme of the free-standing anthropomorphic figure with folded arms is common throughout the Neolithic and the Bronze Age, use of an abstract, schematic, and unarticulated upper body echoes representational practices that had made their appearance by the Late Neolithic, while the presence of free-standing limbs and fleshy buttocks draw on the powerful, realistic renderings of earlier Neolithic periods.⁸ A representation with folded arms and breasts, pubic triangle, divided legs, and pronounced buttocks is a standard image that appears in multiple variations within the realistic figurine styles of the Greek Early and Middle Neolithic. The tradition is spread more broadly in southeastern Europe and Anatolia.⁹

The Nemea figurine is, however, an eclectic piece within this figural tradition, one that draws on fresh conceptualizations of the body, and reflects a tendency toward greater abstraction that has appeared by the Late Neolithic. Schematic production continued throughout the rest of the Neolithic in both compact and distended body forms that could be elaborated with standard stylized details. Nonetheless, the delineation of the head and the torso of the Nemea figurine on a single square flat and undivided form finds almost no parallels at other sites, and was likely an idiosyncrasy attributable to a local craftsman. A peculiar standing female figurine from Tzani Magoula in Thessaly, despite its concave and thick, rather than flat, form, does have a comparable undivided head and torso as well as similarly distended and cylindrical legs.¹⁰ A contemporaneous squarish, flat, schematic female figurine in marble from the Sarakenos cave in Boeotia is an example otherwise close to that from Nemea, although even it unites the torso to the legs (rather than to the head), which are separated by a groove that dramatically minimizes the power of the standing posture.¹¹ In a broader Balkan context, the Nemea figurine also recalls the form of legs and buttocks conjoined with a thin plank body in statuettes from Aşağı Pınar, in eastern Thrace.¹²

The Nemea figurine is not so developed in comparison to advanced schematic representations of the Final Neolithic that depict standing figurines with shorter, open and pointed legs¹³ or highly abstract bodies, including some with featureless square plank heads.¹⁴ It is closer to more realistic examples from the Late or Final Neolithic,

7 Figural groups of “plank” variety include the squarish torsos of PPN plaster figurines from Jordan, Cypriot Aceramic Neolithic stone figurines, flat schematic figurines from FN Gumelnița, and the standardized forms of Cypriot coroplastic art in the second millennium BC.

8 From the large record of central Greece and Thessaly, see representative examples in Sotiriadis 1908, pl. α:1; Welter 1954, 40, figs. 3–5; Milošević von Zumbusch and Milošević 1971, 60, pl. VI: a–b; Hourmouziadis 1973, 99–104, pl. 29; Theocharis 1973, figs. 16–8, 35, 169, 171, 195; Papathanasopoulos 1996, 311–15, 318, nos. 230, 233–34, 236, 239; Kyprissi-Apostolika 2000, 227, no. 4.

9 Weinberg 1951, pl. 3:D.

10 Theocharis 1973, fig. 172.

11 Orphanidis and Sampson 2015, no. ORF8.

12 Hansen 2016, 87, figs. 1, 4, 5; 89, fig. 9.

13 Marangou 1992, 421, figs. 71d and 72d (Dikili-Tash); Alram-Stern 2016, 38: no. 7, 41: no. 12 (Aigina-Kolonna).

14 Alram-Stern 2016, 47: no. 25 (Aigina-Kolonna).

such as from Lerna and Laconia, the legs of which are attached but are distinguished one from the other.¹⁵ With its long straight and distended legs, it also resembles corpulent standing females (either with folded or open arms) of the Late Neolithic, such as examples from Sarakenos Cave,¹⁶ Corinth,¹⁷ Alepotrypa Cave,¹⁸ and Crete,¹⁹ and notably also the famous seated *kourotrophos* from Sesklo, whose disjoint limbs contribute substantially to her grace and realism.²⁰ Although not a figurine, a relief depicting an ithyphallic male and a female on a Late or Final Neolithic pithos from Skoteini Cave is demonstrative of how straight and distended legs contribute to powerful expression in standing figures.²¹

Despite its unique synthesis of attributes, the individual elements of the Nemea figurine are not, however, in themselves unusual for Greek Neolithic figurines. In fact, the specific anatomical details (pellet-eyes, punctated navel, incised pubic triangle and vulva, hair, fingers, and pronounced buttocks with incised cleft) complement the representation by drawing on certain morphological norms that were long employed for an array of naturalistic, steatopygous, and schematic forms. For example, the configuration of the head as an abstract and minimalist representation at the top of the plank is emphasized more explicitly by the presence of standard pellet-eyes on the front of the figurine and typical incised hair on the back. Also, the line marking the *labia majora* in the vulva is a standard feature from Middle Neolithic Chaeroneia to Final Neolithic Laconia.²²

With particular regard to the breastless torso, the reading of the pellet-eyes is ambiguous. As we have already noted, however, the absence of breasts should neither be interpreted as a defect in modeling nor as a failure to provide essential anatomical information. The representation, as it is, conveys that information. A very unusual Final Neolithic asexual figurine from the Cave of Choirospilia on Lefkas²³ serves as a stimulating comparison to the figurine from site 302 with respect to this specific element. On it, two short, projecting arms, reaching upwards, are set on the narrow squared top of the figurine, where one would expect the head. The two figurines can be also compared in regard to the shaping of their ambiguous heads which are merged with the torsos.

Finally, a Middle Neolithic anthropomorphic terracotta figurine recovered in intensive survey in the 1980s in the valley of Nemea,²⁴ although of a different clay body and figurine type, may also provide some comparative material: its female genitalia are also denoted by way of an incised (and punctuated) pubic triangle, and its fingertips are depicted as diagonal, inward-sloping incisions (though resting on the upper thigh).

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

The Late Neolithic figurine from Nemea, published here for the first time, constitutes a random single find. Obviously, we can say nothing about the role this figurine played in any household, the specific circumstances of its use, or its social or ritual engagements within its community. The acropolis of Phlious²⁵ to the west, in the valley of New Nemea, and the site of Tsoungiza, in the valley of Old Nemea,²⁶ have yielded evidence for

15 Caskey and Eliot 1956, 175 (Lerna; the original attribution of the figurine to the Middle Neolithic should be reconsidered); Papathanasopoulos 1996, 316, no. 237 (Laconia).

16 Orphanidis and Sampson 2015, nos. ORF1–3.

17 Phelps 1987, 248–49, pls. 38: no. 31; 39: no. 32.

18 Papathanasopoulos 2011, 228, no. 183.

19 Evans 1964, 237, fig. 63:15, pl. 66:6.

20 Tsountas 1908, 290, table 31:2.

21 Sampson 1993, 83, fig. 28.

22 Papathanasopoulos 1996, 315–16, nos. 236 and 237.

23 Dörpfeld 1927, vol. 1, 338; vol. 2, pl. 86b.

24 From NVAP site 702; see Cherry et al. 1988, 169.

25 Biers 1969.

26 Wright 1999; Pullen 2011; Dabney et al. 2020.

later Neolithic occupation, as well as a Neolithic marble figurine of Thessalian type from Tsoungiza. Middle Neolithic finds are also amply represented in the area. That a Late Neolithic figurine should have been found in this part of the Peloponnese is thus hardly surprising.

What is more of interest is how the figurine from site 302 draws on standard mainland representational features while adding its own idiosyncratic twist to them.²⁷ It thus unites a range of variable, if not contradictory, processes (accentuation, distinction, erasure, abstraction, schematization, naturalization) to depict gender and posture as active semantic agents on a human miniature. Rather than on a dismembered body or a thin waist, as is the case with the split-leg type, dominant in Late and Final Neolithic Greece,²⁸ the focus of the maker of the Nemea figurine was on the depiction of a complete and fully extended body: folded arms on the chest, free-standing legs, and the female genitalia are purposefully emphasized and operate in conjunction with each other. This approach strongly distinguishes the Nemea figurine on a structural level from figurines with “complementary or matching halves”²⁹ that are deliberately separable and may subsequently have been rejoined to mark common social bonds. The materialization of this image as a free-standing figure with folded arms reflects instead a standard construction of the female form found in both the Neolithic and the Bronze Age.³⁰ Maria Mina suggests that this representation of the female body, which persists and impacts the production of female imagery for millennia, reflects a socially embodied construction of gender.³¹ The absence of breasts may reflect ongoing processes promoting abstraction of the female body during the Late and Final Neolithic.

The entire set of gestures and stances characteristic of the Nemea figurine need not, however, be tied to rituals of fertility or to any veneration of a “Mother Goddess”.³² Carolyn Nakamura and Lynn Meskell³³ have proposed that emphasis on female sex organs and fleshy bodily features, particularly buttocks, reflect metaphors for abundance, excess, generational continuity, and memory rather than fertility cults. From this perspective, the maker of the figurine from site 302 may have depicted the navel out of a desire to emphasize the stomach, and thus a body fully alive and capable of reproduction. The breasts in their absence may here, as in other anthropomorphic representations, have been omitted in order to highlight features, such as the folded-arm gesture, with the sex being emphatically denoted immediately below the torso, and a sense of mobility indicated by the legs a bit further down. The position of the hands on the breast may have been sufficient to denote the gender of the represented figure by making reference to the iconic prototype that depicts a female with the complete set of anatomical features widely shared among Neolithic figurines. Expressions of gender in Neolithic societies, as shown by various studies,³⁴ tended to be more flexible, relational, hybrid, and contextual. They point to broad associations of figurines with life and vitality,³⁵ rather than a single role and one specific function (e.g., as dolls, tokens for sympathetic magic,³⁶ or cultic accessories); all these and other roles could have overlapped and changed contextually when a figurine was set on a surface in a standing position, laid on its back, held in a user’s hands, or perhaps disposed within a case for storage along with other items. In this regard, it should be noted that the Nemea figurine is asymmetric and unable to stand by itself.

The figurine from site 302 may also speak its own individual language employed by the artisan as his or her personal way of transforming and re-configuring established icons, naturalistic or schematic, into subjective representations and individualized expressions.³⁷ With respect to the Nemea figurine, its attributes (e.g., four

27 Phelps 1987.

28 Talalay 1987.

29 Talalay 1993, 45.

30 Mina 2007, 279.

31 Mina 2008, 119.

32 Gimbutas 1991.

33 Nakamura and Meskell 2009; Meskell 2017.

34 Bailey 2007, 119; 2017; Robb and Harris 2017; Papadopoulos et al. 2019.

35 Nakamura and Meskell 2009, 224.

36 Talalay 1993.

37 Bailey 2007, 117; Nanoglou 2005, 2006, 2009.

fingers, the position of the pellet eyes, a rectangular torso on separated legs) might reflect personal proclivities or aesthetics.³⁸ In this local microcosm, individualization blurs our modern categories. Even choosing to describe the figurine as schematic or naturalistic is simplistic and misleading. Its potential to engage the viewer in a reflexive response depends instead on a materialization that articulates realities, nonconformities, and absences on the figurine.

38 Mina 2008.

BIBLIOGRAPHY

- Afram-Stern, E. 2016. "Die chalkolithischen Statuetten von Ägina-Kolonna." *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 85:7–56.
- Bailey, D.W. 2007. "The Anti-rhetorical Power of Representational Absence: Faceless Figurines in the Balkan Neolithic." In *Material Beginnings: A Global Prehistory of Figurative Representation*, edited by C. Renfrew and I. Morley, 117–26. Cambridge: McDonald Institute.
- _____. 2017. "Southeast European Neolithic Figurines: Beyond Context, Interpretation, and Meaning." In *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, edited by T. Insoll, 823–50. Oxford: Oxford University Press.
- Biers, W.R. 1969. "Excavations at Phlius, 1924: The Prehistoric Deposits." *Hesperia* 38:443–58.
- Caskey, J.L., and M. Eliot. 1956. "A Neolithic Figurine from Lerna." *Hesperia* 25:175–77.
- Cherry, J.F., J.L. Davis, A. Demitrac, E. Mantzourani, T. Strasser, and L. Talalay. 1988. "Archaeological Survey in an Artifact-Rich Landscape: A Middle Neolithic Example from Nemea, Greece." *AJA* 92:159–76.
- Cloke, C.F. 2016. "The Landscape of the Lion: Economies of Religion and Politics in the Nemean Countryside (800 BCE to 700 CE)." Ph.D. diss., University of Cincinnati.
- Dabney, M.K., S.E. Allen, A. Kugler, A. Papathanasiou, and J.C. Wright. 2020. "The Neolithic Settlement on Tsoungiza at Ancient Nemea." *Hesperia* 89:1–65.
- Dörpfeld, W. 1927. *Alt-Ithaka: Ein Beitrag zur Homer-Frage*. Munich: Richard Uhde.
- Evans, J.D. 1964. "Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957–60: Part I." *BSA* 59:132–240.
- Gimbutas, M. 1991. *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco: Harper.
- Hansen, S. 2016. "Early Neolithic Figurines in Aşağı Pınar, Turkish Thrace." In *Anatolian Metal VII: Anatolia and Neighbours 10,000 Years Ago*, edited by Ü. Yalçın, 85–94. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Hourmouziadis, G. 1973. *Η Ανθρωπόμορφη Ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας: Προβλήματα Κατασκευής, Τυπολογίας και Ερμηνείας*. Volos: Vanias.
- Kyparissi-Apostolika, N., ed. 2000. *Theopetra Cave: Twelve Years of Excavation and Research 1987–1998. Proceedings of the International Conference, Trikala, 6–7 November 1998*. Athens: Greek Ministry of Culture and Institute for Aegean Prehistory.
- Marangou, C. 1992. *ΕΙΔΩΛΙΑ: Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*. BAR-IS 576. Oxford: Tempus Reparatum.
- Meskel, L.M. 2017. "The Archaeology of Figurines and the Human Body in Prehistory." In *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, edited by T. Insoll, 17–36. Oxford: Oxford University Press.
- Milojčić von Zumbusch, J., and V. Milojčić. 1971. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien*. Vol. 1. *Das frühe Neolithikum*. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes 10. Bonn: Habelt.
- Mina, M. 2007. "Figurines without Sex; People without Gender?" In *Archaeology and Women: Ancient and Modern Issues*, edited by S. Hamilton, R.D. Whitehouse and K.I. Wright, 263–82. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- _____. 2008. *Anthropomorphic Figurines from the Neolithic and Early Bronze Age Aegean: Gender Dynamics and Implications for the Understanding of Aegean Prehistory*. BAR-IS 1894. Oxford: British Archaeological Reports.
- Nakamura, C., and L. Meskel. 2009. "Articulate Bodies: Forms and Figures at Çatalhöyük." *Journal of Archaeological Method and Theory* 16(3):205–30.
- Nanoglou, S. 2005. "Subjectivity and Material Culture in Thessaly, Greece: The case of Neolithic Anthropomorphic Imagery." *CAJ* 15(2):141–56.
- _____. 2006. "Regional Perspectives on the Neolithic Anthropomorphic Imagery of Northern Greece." *JMA* 19(2):155–76.
- _____. 2009. "Representing People, Constituting Worlds: Multiple 'Neolithics' in the Southern Balkans." *Documenta Praehistorica* XXXVI:283–97.
- Orphanidis, L., and A. Sampson. 2015. *Sarakenos Cave at Akraephnion, Boeotia*. Vol. III. *The Figurines of the Neolithic Period*. Athens: Academy of Athens and University of the Aegean.
- Papadopoulos, C., Y. Hamilakis, N. Kyparissi-Apostolika, and M. Díaz-Guardamino. 2019. "Digital Sensoriality: The Neolithic Figurines from Koutroulou Magoula, Greece." *CAJ* 29(4):625–52.
- Papathanasopoulos, G.A., ed. 1996. *Neolithic Civilization in Greece*. Athens: N.P. Goulandris Foundation – Museum of Cycladic Art.

- _____. 2011. *Το Νεολιθικό Διρό: Σπήλαιο Αλεπότρυπα*. Athens: Melissa.
- Phelps, W.W. 1987. "Prehistoric Figurines from Corinth." *Hesperia* 56:233–53.
- Pullen, D. 2011. *The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill, Ancient Nemea, Greece*. Nemea Valley Archaeological Project I. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Robb, J., and O.J.T. Harris. 2017. "Becoming Gendered in European Prehistory: Was Neolithic Gender Fundamentally Different?" *AmerAnt* 83(1):1–20.
- Sampson, A., ed. 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων: Το Σπήλαιο, ο Οικισμός και το Νεκροταφείο*. Athens: Ephorate of Speleology.
- Sotiriadis, G. 1908. "Προϊστορικά Αγγεία Χαϊρωνείας και Ελατείας." *ArchEph* 1908:63–96.
- Talalay, L.E. 1987. "Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy." *AJA* 91(2):161–69.
- _____. 1993. *Deities, Dolls and Devices: Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*. Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascicule 9. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Theocharis, D. 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*. Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation.
- Tsountas, C. 1908. *Αι Προϊστορικοί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 14. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Weinberg, S. 1951. "Neolithic Figurines and Aegean Interrelations." *AJA* 55:121–33.
- Welter, G. 1954. "Aiginetika XXXII: neolithische Frauenstatuette." *AA* 69:28–48.
- Wright, J.C. 1999. "A Marble Figurine from Tsoungiza." In *MELETEMATATA: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener*, Vol. 3, edited by P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur and W.-D. Niemeier, 945–51. *Aegaeum* 20. Liège: Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Université de Liège.
- Wright, J.C., J.F. Cherry, J.L. Davis, E. Mantzourani, S.B. Sutton, and R.F. Sutton, Jr. 1990. "The Nemea Valley Archaeological Project: A Preliminary Report." *Hesperia* 59:579–659.

Creatures of water and air

Flying fish and the divine

Lyvia Morgan

London

ABSTRACT

Flying fish are relatively rare in Aegean iconography, yet their contexts are redolent of divine presence. This paper focuses on the iconographic context of the Flying Fish from the Pillar Crypt complex at Phylakopi, with comparisons drawn between the Temple Repositories at Knossos and Xeste 3 at Akrotiri. An association between flying fish and swallows is suggested by their morphology, actions and habitats, as well as by their appearance on clothing associated with the divine. As creatures that breach the boundaries of water and air – a liminal zone redolent of cosmological significance – the rarely seen but impressively soaring flying fish may have been perceived as intermediaries between domains in an intimation of transcendence.

When invited to contribute to a Festschrift for my friend Eleni Mantzourani, I was working on a new study of the Phylakopi paintings. Eleni and I first met many years ago as students in London, when she was studying LM IA pictorial pottery.¹ As I pondered the significance of the flying fish, an offering from the natural world seemed a fitting expression of friendship.

FLYING FISH IN CONTEXT: THE PILLAR CRYPT AT PHYLAKOPI

The Pillar Crypt complex at Phylakopi on Melos comprises three interconnecting rooms (Fig. 1). Access was no doubt from the south, and the wall paintings were found in the northern and central rooms, fallen from above.² It is likely that this suite of rooms communicated with the room to the east, the focus of a sounding in the 1980s.³ Though the iconographic programme of that room remains unknown, it included the significant component of a blue monkey. In the central room (Fig. 1:11) was a painting of Lilies, white disembodied blooms on a red ground.⁴ In the northern room (Fig. 1:6), which no doubt functioned as a shrine, was the Presentation, a scene of two ladies, one seated, holding a blue cloth, the other with arms outstretched in offering.⁵ The elaborate skirt

1 Mantzourani 1985.

2 Bosanquet 1904; Morgan, in press.

3 Morgan 2007.

4 Bosanquet 1904, 75–6, fig. 64; Evans 1930, 130, 132, fig. 87; Morgan, in press, pls. XXVa (watercolour), XXVI, XXVII.

5 Bosanquet 1904, 73–5, figs. 61, 62; Evans 1921, 544, 546, fig. 396; 1930, 40, 42–3, fig. 26; Morgan 2007, 384–86, fig. 9.7 (preliminary drawing); in press, pls. XX–XXIII, XXIVa (colour drawing).

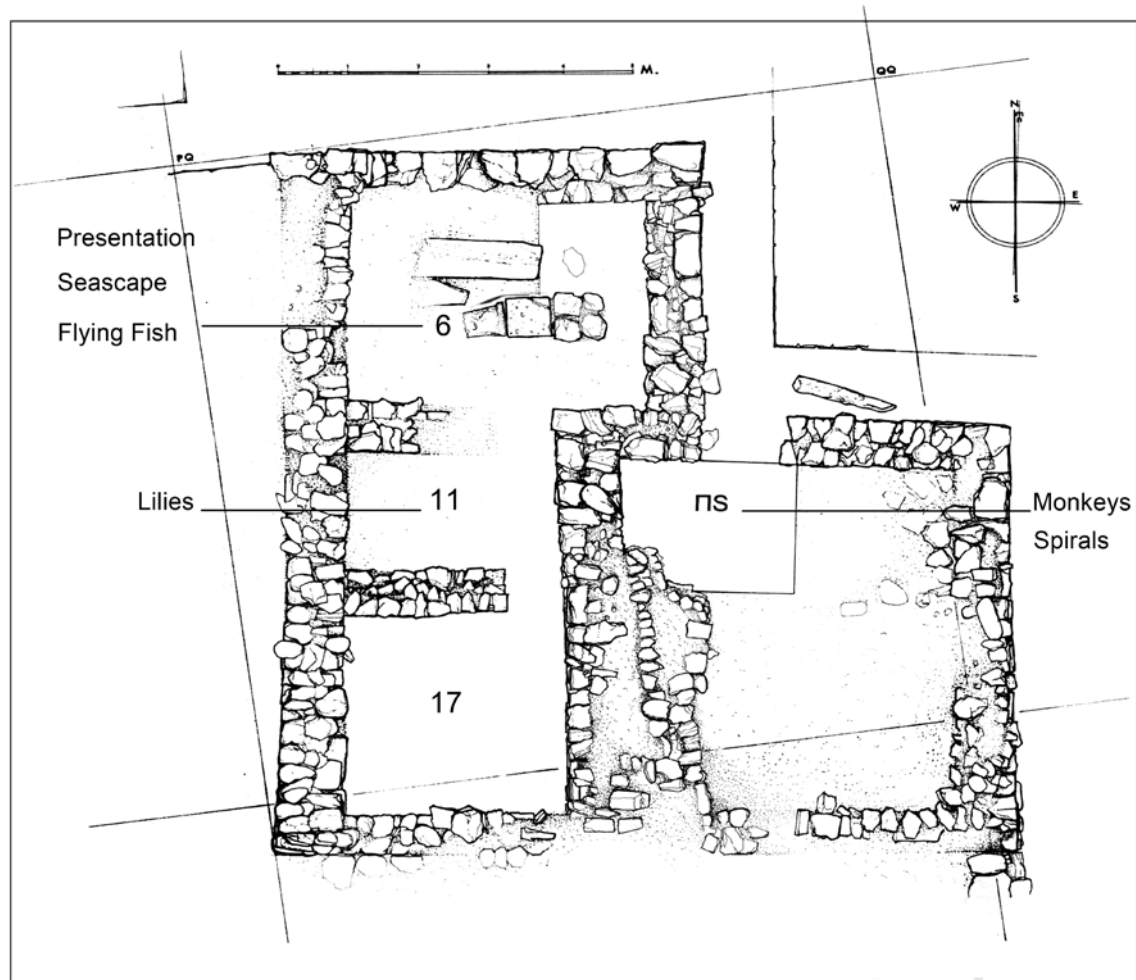


Fig. 1. Plan of the Pillar Crypt Complex at Phylakopi showing locations of wall paintings (after Renfrew et al. 2007, 48, fig. 3.29).

worn by the Lady with Cloth, with a design of birds and rocks,⁶ implies divine status.⁷ In the same room were fragments of Seascape, that may have been related to the Presentation,⁸ and the remarkable Flying Fish.⁹ This narrow frieze would have been painted along at least two walls and I have reconstructed the numerous pieces into two compositions, one of which appears in Fig. 2.¹⁰

The frieze was painted in a secluded room alongside a scene of ritual significance. There were at least fifteen fish. Their heads are expressive, with large eyes and open mouths, and their bodies swoop up and down in the sea, which is defined by marine rocks above and below and by trails of bubbles on the water, shown as blue dabs of paint, indicating ripples of movement. Their huge pectoral fins are outstretched in “flight” or pinned back as they leave or re-enter the sea.

6 The wings of the birds are not visible today but appear in Gillieron’s facsimile (Bosanquet 1904, 73, fig. 61; cf. Evans 1930, fig. 26 (wings reconstructed)). In my colour drawing in the forthcoming publication, I have followed the facsimile for the fragment and adapted the reconstructed parts (Morgan, in press, pl. XXIVa).

7 On seated figures as recipients of offerings or veneration, see Niemeier 1989, 173–74, fig. 4: 1–15; Rehak 1995, 102–13, 117; Younger 1995, 168–82; Güntel-Maschek 2016; Poole 2020, 135–52.

8 Bosanquet 1904, 72, fig. 60; Morgan 2007, 383, pl. 46 b; in press, pls. XVII–XIX.

9 Bosanquet 1904, col. pl. III (watercolour); Morgan 2007, pl. 46 a, 44, 45; in press, pls. VI, VII a–b (watercolours), VIII–XV.

10 Morgan, in press, pl. VII a–b.

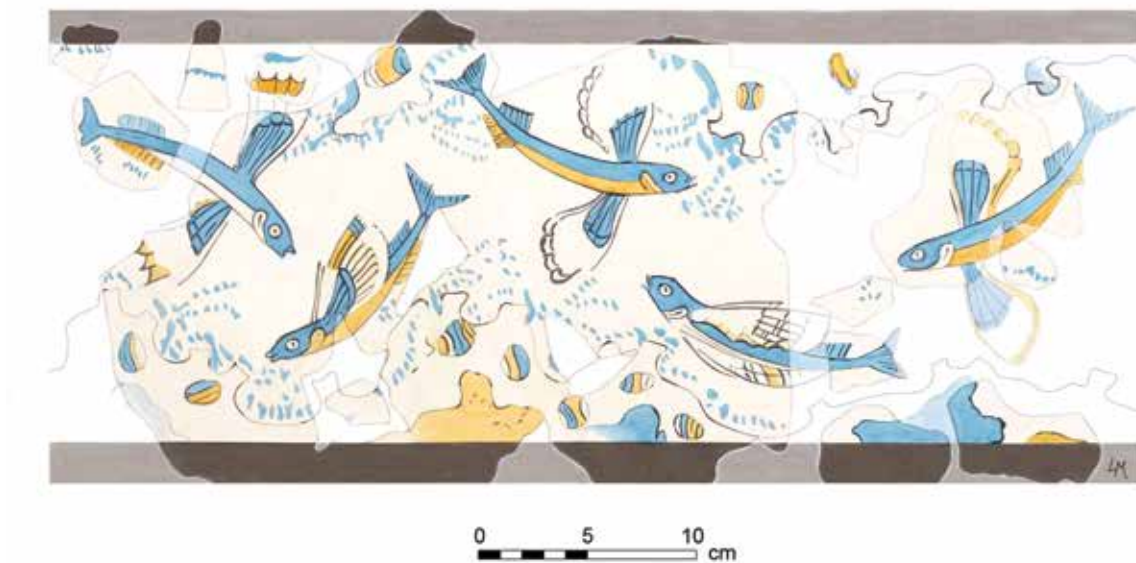


Fig. 2. Flying Fish Frieze from Phylakopi. Watercolour: Lyvia Morgan (Morgan, in press, pl. VII a).

Flying fish were not eaten in the Aegean.¹¹ Unless accidentally caught in dive-fishing, they would only have been seen out at sea or occasionally close to rocky coasts.¹² A sighting is awe inspiring (Fig. 3). They move in shoals, as in the painting, successively leaping out of the water at great speed to confuse and escape predators such as dolphins and tunny. With each leap, they glide above the water as though in flight for 15–120 metres. As they propel themselves into the air or dive back into the sea, their pectoral fins are held together, and as they glide through the air, their fins are outstretched, exactly as we see in the painting. To give impetus to their take-off, the fish thrash their tails against the surface of the water, which is what produces the prominent trail of ripples (Fig. 3).¹³

FLYING FISH IN AEGEAN ART

What was the significance of the Flying Fish in the shrine at Phylakopi? To answer this, we need to consider not only the context of the painting but also the comparative depictions in Aegean art. There are not many. Unlike the dolphin or octopus, depictions of flying fish are rare but, where their context is definable, their symbolic significance is highlighted by their associations.

At Knossos, the Temple Repositories assemblage included several marine elements associated with the “Snake Goddess” figures.¹⁴ Two faience flying fish were restored by Evans and reconstructed in a panel with

11 Mylona 2020 and personal communication. There are at least 40 species of flying fish. The one represented in the painting is most likely *Exocoetus volitans*. Fig. 3 shows a species photographed in the Pacific but demonstrates the movement common to all flying fish.

12 Louisy 2015, 36. On dive-fishing, see Mylona 2020.

13 Luther and Fiedler 1976, 41–2; McFarland 1981, 152, 204; Davenport 1994; Uhlenbroek 2008, 282; Park and Choi 2010; Howell 2014, 12 and plates.

14 Evans 1902–1903, 68–71, figs. 46–7; 1921, 518–20, figs. 377, 379; Foster 1979, 80–1, 82, fig. 14, pl. 13; Panagiotaki 1999, 80–1, fig. 16, pls. 11a, 17, nos. 162, 163.



Fig. 3. Flying fish having leapt from the water into the air, leaving a trail of ripples on the sea. Courtesy of Steve Howell © (Howell 2014, 4).

painted natural shells and a border of faience marine rock, and there was at least one more fish, not restored.¹⁵ They are slightly smaller than in the Phylakopi painting, with a differently shaped head, but with pectoral fins characteristically outstretched. The Temple Repositories assemblage has been dated to MM IIIB–LM IA transition, or to early LM IA,¹⁶ closer to the wall paintings of Akrotiri and Phylakopi, whose terminus ante quem is late LM IA and early LM IB respectively and which were surely closely contemporary in execution.

Gold inlays of flying fish from a bronze dagger blade were found in the LH II Vapheio Tholos Tomb.¹⁷ The fragment of a pectoral fin resembles those of the flying fish from the Temple Repositories and the Phylakopi painting. One fish faces left, the other right. Significantly, from the same tomb came fragments of a bronze dagger blade inlaid in gold with sprawling men, naked and swimming or perhaps drowning, with waves below and marine rocks above.¹⁸ Their postures are reminiscent of the naked men in the sea in the Thera Miniature Frieze and on the Mycenae Siege Rhyton and the Epidauros stone fragment, all of which suggest a shipwreck.¹⁹ Spyridon Marinatos thought that the fish and men came from the same dagger, and offered a reconstruction with one fish and three men on one side, assuming the other fish were on the other side. According to Gilliéron and Evans, however, the differential scale between fish and men precludes this, intimating that there were two

15 Panagiotaki 1999, 80–1, nos. 164, 165, fig. 16, pl. 11 b, c.

16 Panagiotaki 1998; 1999, 138–48; Hatzaki 2009, 20, n. 7 (further bibliography).

17 Evans 1930, 127–30, fig. 82 A; Laffineur 1974, 12, no. 17; Xenaki-Sakellariou and Chatziliou 1989, 29, cat. 17a–b, pl. X111:4.

18 Marinatos 1927; Evans 1930, 126–27, fig. 81 A (fragments), B (Gilliéron reconstruction); Laffineur 1974, 11, no. 16; Xenaki-Sakellariou and Chatziliou 1989, 29, cat. 16, pl. VIII:4.

19 Thera: Doumas 1992, pls. 26, 29; Mycenae: Karo 1930–1933, 176, fig. 85; Morgan 1988, pl. 192; Epidauros: Morgan 1988, pl. 194; Koehl 2006, 185, pl. 48:819.

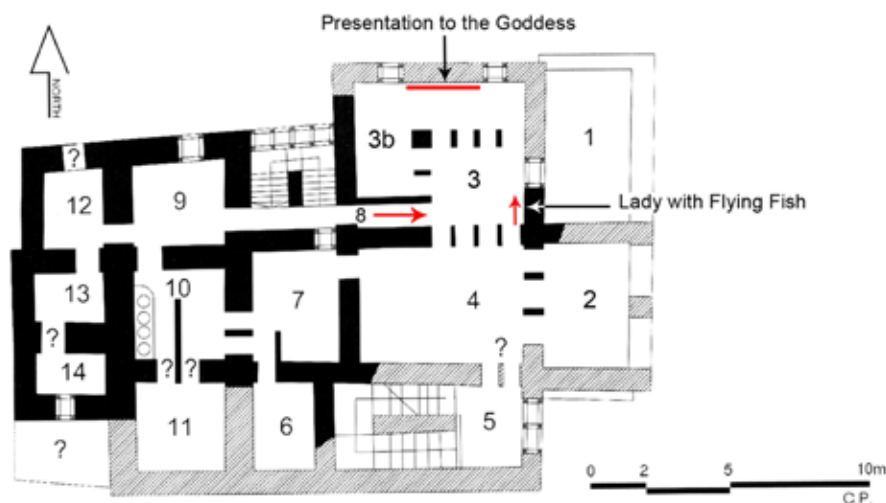


Fig. 4. Plan of the First Floor of Xeste 3, Akrotiri showing locations of the Procession and Presentation (after Palyvou 2005, 55, fig. 62).

complimentary daggers.²⁰ The fish fragments were found scattered, but the dagger with the men in the sea was found in the undisturbed burial pit in the chamber floor next to the skeletal remains of the male occupant of the tomb.²¹ A ceremonial weapon buried in a grave clearly had symbolic import in its imagery. Other, better preserved daggers inlaid with marine motives came from Routsí (argonauts, rocks and algae), Prosymna and Pharai (dolphins).²² What is significant about the Vapheio ceremonial daggers is that there were two from the same tomb, complimentary in theme: flying fish and men in the sea.

Flying fish occasionally occur in glyptic art, mostly on LM I “talismanic” seals, and rarely clearly identifiable, though one closely resembles the Phylakopi fish with outstretched pectoral fins and open mouth.²³ They do not, to my knowledge, appear on ceramics or in other media. They therefore appear within a limited number of contexts with a short-lived history of application in Aegean art.

Until recently, it was only at Phylakopi that flying fish were known in wall paintings. But an example is now known from Xeste 3 at Akrotiri, Thera, the context of which (Fig. 4) is in keeping with the cultic associations of the Phylakopi Pillar Crypt as well as the Temple Repositories.

On the upper floor of Xeste 3, along the walls of the Corridor leading to the inner sanctuary with the Presentation to the Goddess, was a Procession of four Mature Ladies, two on each wall, elaborately dressed and bearing offerings of flowers (Fig. 4:8). On the left (north) wall as one approached, both ladies have flowers on their upper garments (lilies, wild roses, crocuses) and one has seashells on her snood.²⁴ On the opposite (south) wall, one of the ladies, carrying white lilies, has a bodice with tiny birds caught in a net on the sleeve, while the other wears a spectacular skirt decorated with swallows flying amongst multi-coloured rocks.²⁵ At the end

20 Marinatos 1927, fig. 2; Evans 1930, 127, n. 2.

21 Vermeule 1972, 127–28 (363, references to Tsountas).

22 Xenaki-Sakellariou and Chatziliou 1989, 27–8, cat. 8, 9, 11, pls. VI–VII.

23 *CMS* VI, 462. *CMS* X, 286 is also recognizable, but others are cursory, e.g. *CMS* I, 436c; *CMS* III, 325; *CMS* IX, 57, 58, 59; *CMS* X, 94, 286. Cf. Gill 1985, 69, fig. 8 on mixed identifications.

24 Dumas 1992, pls. 133–34; Vlachopoulos 2003, fig. 23; 2007, 114, pl. XXXa; 2008a, fig. 41.33; 2021, pl. LXIII.

25 Vlachopoulos 2003, fig. 22; 2007, 114, pl. XXXb; 2008a, fig. 41.34; 2010, fig. 12 a–b; 2021, pl. LXIIIb; Vlachopoulos and Zorzos 2014, pl. LXI. Cf. Papageorgiou 2014 (who, writing prior to the publication of further fragments of the net on sleeves and bodice, interpreted the birds in a net as live creatures carried as an offering). Vlachopoulos (2008a, 453) identifies the birds as swallows; cf. Marthari 2009, n. 24.

of the corridor, as though leading the procession and now facing to the left towards the inner sanctuary (Fig. 4:3), was a fifth lady, currently under study by Andreas Vlachopoulos.²⁶ She holds a vase of veined stone and wore a garment adorned with images of flying fish amongst multi-coloured marine rocks. On one fragment, a blue flying fish is depicted with large pectoral fins pinned back above the body; on another, the flying fish swoops downwards with pectoral fins outstretched. On her bodice are two small fish in a net, reiterating her marine associations. The end wall of the Corridor marks the liminal passage between two sets of pier-and-door partitions leading to the culminating scene of the Presentation to the Goddess.

WINGED CREATURES, FLOWERS AND THE GODDESS

Several of the female figures in the Xeste 3 paintings have flowers on their clothing (crocus, lily, rose),²⁷ and four have animals as part of their apparel: swallows and flying fish on garments in the Corridor Procession, ducks and dragonflies as necklaces worn by the enthroned Goddess. Each of these creatures has *wings* or, in the case of flying fish, wing-like fins, enabling them to move between domains of air, land or water.

Such textiles may also have been worn by figures in Cretan paintings, judging by fragments of griffin and sphinx from the North–West Fresco Heap at Knossos identified as textiles by Evans and a fragment of birds in a landscape from Katsamba thought by Maria Shaw to have belonged to a belt.²⁸ Both interpretations are plausible, though there are no identifiable associated fragments of human figures. Xeste 3 has now provided indisputable evidence for female garments and jewellery adorned with birds, insects, and fish that “fly”. Those images persuaded me to re-examine the skirt of the Phylakopi lady and to reinstate the birds originally documented by Gillièron in a new reconstruction (n.5).

Although complex designs such as these could have been made on actual garments through specialized techniques such as embroidery,²⁹ in the paintings they clearly had a symbolic function, alerting the viewer to the special status of the wearer.³⁰ Cloth and clothing, notably skirts, had a cultic significance in Aegean religion, as evidenced by the so-called robing scenes, as in the House of the Ladies at Akrotiri, in which a skirt is offered to a goddess, her representative, or her embodiment in a statue,³¹ as well as by the blue cloth held out by the lady from Phylakopi. It is no coincidence that the faience “Snake Goddesses” from the Temple Repositories at Knossos were accompanied by three votive dress plaques, the skirts of which, along with a separate girdle, are adorned with crocuses.³² These crocuses, like the birds and rocks on the skirts worn by female figures from Xeste 3 and Phylakopi and the flying fish on the Xeste 3 garment, associate significant aspects of nature with divine or ritual apparel.

The profusion of flowers –lilies, crocus, rose– carried by and worn by the Xeste 3 figures may reference offerings of scent,³³ and the same may be true of the Lilies painting in the anteroom to the shrine at Phylakopi.

26 Vlachopoulos 2007, 114, pl. XXXI a–b; 2008a, 453, pls. 41.37, 41.38; 2021, pl. LXIII. Architectural context: Vlachopoulos 2008a, 453, fig. 41.51; Vlachopoulos and Zorzos 2014, pls. LXII–LXIV. I am extremely grateful to Andreas Vlachopoulos for information on this figure and for sending me his 2021 article when in press.

27 Doulas 1992, pls. 101–2, 125–26, 131–32; Rehak 2004. Rehak also identified crocuses on the belt of the wounded woman (2004, 88–9; Doulas 1992, pl. 105).

28 Knossos: Evans 1930, 40–1, fig. 25; Hood 2005, 58–60. Katsambas: Shaw 1978. Cf. Simandiraki-Grimshaw and Stevens 2012, 603, on gold swallow (?) and waterfowl pendants found in tombs, thought to have been sewn onto clothing.

29 Elizabeth Barber (1991, 320–22) suggests embroidery, appliqué or tapestry, or, less likely, painting onto single use garments.

30 Cf. Barber 1991, 321; Murray 2016, 71. On the social significance of figurative textiles, see Chapin 2008; Boloti 2018a.

31 See for example: Warren 1988, 20–3; Boloti 2017; Morgan, in press (with further references).

32 Evans 1921, 506, figs. 364 a–d; Panagiotaki 1999, 101–3, nos. 217–19 (robes), 220–21 (girdles), fig. 27, pls. 16f, 17.

33 Cf. Warren 2006, 263–64; 2014, 17–9.

White Madonna lilies have an intoxicating scent and have long been cultivated for perfumed oil.³⁴ Scented flowers are universally offered to embodiments of deities as sensory stimuli, and perfumed oils were used in temple rituals in the ancient world for cult statues.³⁵ A connection between perfumed oil and cloth or clothing in ritual has been discerned in the Linear B tablets, suggesting scented cloth as a form of offering.³⁶ The association between the painting of Lilies in the anteroom and the seated Lady with Cloth wearing a skirt of nature and having received her offering in the Presentation scene at Phylakopi may reflect similar ritual practice.³⁷ That the figure should be read as divine (whether as a goddess or as a priestess or statue embodying the deity) is hardly in doubt. What then of the association between the Presentation and the Flying Fish and Seascape?

All three instances in which flying fish appear within a discernible iconographic context – Xeste 3, Phylakopi, and the Temple Repositories – associate flying fish with the divine, both in the presence of a goddess or goddesses and in association with flowers intimating ritual offerings. All the animals worn by the female figures from Xeste 3 have wings or wing-like fins enabling flight: swallows, ducks, dragonflies, flying fish. They have a significant factor in common: all are creatures of water and air, their wings enabling them to move between domains.

Flying fish live in the sea but leap dramatically to “fly” through the air, skimming the water. Dragonflies and ducks, besides occurring as divine jewellery, appear in the Reedbed painting in Room 3b at Xeste 3, adjacent to the Goddess (Fig. 4:3b).³⁸ Dragonflies metamorphose from aquatic nymphs, living and feeding in the water, into flying insects that catch their prey while hovering over water.³⁹ Ducks (mallards in the painting) live and breed by inland water and marshes, in winter also frequenting estuaries and seashores. To feed, they dip their heads under the water as they swim and sometimes submerge in shallows, but they also graze in marshes and, of course, fly, straddling all three domains of water, land and air.

SWALLOWS AND WATER

What, then, of swallows? How were they perceived in the iconography, beyond heralding spring: as signs of divine epiphany, as suggested by Karen Pollinger Foster regarding Delta 2,⁴⁰ or perhaps as intermediaries between the divine and mortal worlds? In particular, how does the swallow relate to the other creatures with wings that are associated with the goddesses in the paintings of Xeste 3 and Phylakopi?

A preferred habitat of swallows, both in the spring breeding season and in autumn, is near water, their nests frequently in overhanging rocks by riverbanks or in coastal cliffs, close to a ready supply of insects as well as to the mud or algae used for nests.⁴¹ Swallows frequently fly low over the water, feeding and drinking on the wing. As they do so, they sometimes skim the surface of the water with their chests, creating ripples on the surface, strikingly similar to those created by flying fish on the surface of the sea.⁴²

34 See for example Manniche 1993, 48, 50–1; 1999, 21–2, 68.

35 Sauneron 2000, 84–7 (Egyptian temple rituals). Cf. Fappas 2020, 115–16 (Near Eastern purification rites), with further references.

36 Shelmerdine 1985, 124–25 (PY Fr 1225); Boloti 2018b, 89–90, 95–7.

37 Morgan, in press.

38 Vlachopoulos 2000; 2008a, pls. 41.22–32; 2008b; 2021, pl. LXIV; Zeimbeki 2005.

39 Zanetti 1977, 59, 104, 107. See also Morgan 2016, 194–95 on the transformative nature of dragonflies and ducks and their relationship with water.

40 Foster 1995; 2019, 609–12. Delta 2: Doumas 1992, pls. 66–76.

41 Turner 1994, 25, 41 (78, algae and seaweed as alternative nest building materials; cf. Harte 2000, 692). The swallows in the paintings are identified as *Hirundo rustica* (Harte 2000, 690–95).

42 Cf. Turner 1994, 41 and Moss 2020, 100, who cite Virgil and Aratus respectively with reference to skimming. Short videos available on *YouTube* provide eye-witness examples of ripples created by skimming swallows.

Swallows feed on large insects by swooping through the air, capturing them in flight.⁴³ In the painting in Room 2 of Xeste 3 (Fig. 4:2),⁴⁴ the dragonflies the swallows feed to their young intimate the watery habitat of their predation, itself portrayed in the Reedbed painting in Room 3b. The same is implied in the swallow and reeds from Beta 6 associated with the monkeys amid rocks and river,⁴⁵ and in a swallow associated with a reed on a sealstone from Crete.⁴⁶

In autumn, after the breeding season, swallows disappear in the Aegean. How might this have been understood? Aristotle, rejecting the possibility of migration, proposed that swallows hibernate, noting that they are found in holes, denuded of feathers.⁴⁷ This notion re-surfaced amongst biologists of the 16th–18th centuries, who noted that swallows abandoned their nests in autumn to gather around ponds and rivers and were sometimes found saving energy in a state of hypothermia. Some then claimed, after a fisherman's tale of pulling up swallows in their nets, stiff but later thawed, that swallows hibernate underwater.⁴⁸ The aquatic habitat and seasonal rhythms had led to an equation between their annual disappearance and water. In ancient Egypt, an association between swallows, water and the beyond is apparent in funerary papyri, in which swallows perch on boats sailing to the underworld or on the mound of the primeval ocean.⁴⁹ Unlike in Ancient Greece, however, where the reappearance of the bird was equated with the return of spring, in Egypt, where swallows could sometimes be seen year-round,⁵⁰ they were symbolic not of annual rhythms but of the diurnal appearance of the sun.⁵¹ Aegean Bronze Age imaginings on the disappearance of swallows in autumn are unknown, but the bird's watery habitats would obviously have been noted.

An association between swallows and flying fish is intimated not only in the garments of Xeste 3 but also in morphology and action. While flying fish escape their predators by darting into the air and gliding above water, swallows catch their prey by darting in the air above water. In both cases, swooping up and diving down entail pinning the wings/fins back above the body, while gliding through the air entails spreading them out. The artists of Akrotiri and Phylakopi captured these movements in, respectively, their swallows and fish. That association has a striking linguistic parallel. In the language of Aristotle and continuing into modern Greek, the word for “flying fish” (χελιδονόψαρο) literally means “swallow fish”, often translated as “sea swallow”.

CONCLUSIONS: THE SEA, TRANSCENDENCE AND THE DIVINE

The surface of the sea, like those of rivers and ponds but infinitely magnified, separates the known from the unknown, earth from water, water from sky. As such, it is a boundary redolent of significance, a liminal zone. The notion of primeval water is common to the mythology of many cultures (and chimes with evolutionary science). For island cultures, that water is the sea; for others, ocean, rivers and springs arise from a primeval subterranean source. In Mesopotamian mythology, Absu was the fresh water that flowed beneath the surface of the earth

43 Turner 1994, 30–4.

44 Vlachopoulos 2008a, figs. 41.15–6; 2021, pl. LXIb.

45 Monkeys, rocks and river: Doulas 1992, pls. 85–6; swallow: Sp. Marinatos 1970, pls. B1, 62.2; N. Marinatos 1984, 113, 116, Foldout D (Fig. 83); Doulas 1992, p.26, pl. 146 (misattribution); Marthari 2009, 423, n. 36; reeds: Sp. Marinatos 1969, pl. 5:2). The east part of building Beta is heavily damaged, so the relationship of the Monkeys painting to the fragments of goats, swallow and reeds in terms of placements in Beta 6 is unclear (see Georma 2019, 32, 39, 45).

46 Marthari 2009. Cf. *CMS* X, 248, swallow with waterfowl and reed, cited by Marthari (2009, 423), who also points to the relationship between swallows and water in the Thera paintings.

47 Aristotle, *Historia Animalium*, Book VII, 16.

48 Turner 1994, 104–105; Quammen 1999, 200–2, 205–7, 286–87 (references); Moss 2020, 19, 131–32.

49 Houlihan 1986, 122–24. Cf. spell 86 in the Book of the Dead for transforming the deceased into a swallow: Faulkner 1972, 81 (illustration), 83–4.

50 Turner 1994, 22 (map); Moss 2020, 35.

51 Houlihan 1986, 123–24.

and was associated with marshlands.⁵² In Egyptian thought, Nun personified the primeval waters from which the creator god emerged.⁵³ Yet it is the ancient Greeks who most fully explored the mythological potential of the sea and the fertile waters of primeval times. The ocean was envisaged as populated by a myriad of mythical creatures and constituted the passage to the Underworld⁵⁴ (a notion that resonates with the marine imagery of LM III larnakes).⁵⁵ This conceptual ambivalence is shared by many maritime cultures.⁵⁶ Crucially, water (sea, but also rivers and springs) was perceived as a cosmological boundary between the mortal and divine worlds, a permeable boundary capable of mediating between the living, the dead, and the gods.⁵⁷

This meeting of domains represented by the surface of the water as a liminal zone is crucial to an understanding of the imagery under discussion. Winged creatures associated with female divine presence and apparel –flying fish, dragonflies, ducks, swallows– are those that in nature move between water and air. Creatures that breach the boundaries of water and air would have had symbolic potency and may well have been seen as instrumental in providing access to the divine, offering transcendence through the ability to permeate domains.

In terms of programmatic planning, the Flying Fish Frieze at Phylakopi is equivalent to the Reedbank at Xeste 3, with its dragonflies and ducks. Both juxtapose a scene of the natural world with a presentation to a seated goddess, one being marine the other riverine and both with creatures that move between water and air. In the Temple Repositories assemblage, too, flying fish appeared in a marine setting alongside other aspects of nature and what were surely divine figures.

Flying fish in motion would have been seen rarely (far less frequently than dolphins, which clearly had symbolic potency in Aegean art).⁵⁸ They would have made a deep impression with their astonishing manoeuvres, propelling themselves spontaneously from the sea, appearing to fly in the air, then plunging down to disappear back into the water. The sea itself, so vital to the livelihood of the Aegean islanders, surrounded by this watery world, clearly had special significance for the people and was subject to religious beliefs and cult practices, as intimated in the iconography⁵⁹ and in the ritual contexts of some marine style vases.⁶⁰ It is entirely conceivable that, as in Classical Greece, the sea was perceived of as a cosmological boundary between the mortal and divine worlds.

In the art of Crete and the Cyclades, flying fish are exclusively associated with the female divine, but we must also remember the context of the Vapheio inlays, belonging to one of two dagger blades with a marine theme from a grave, the other with men in the sea. While we cannot know the symbolic nuances of how flying fish (or indeed swallows) were envisaged in the islands of the Bronze Age, an understanding of their natural history combined with the contexts and iconographic associations with goddesses or their representatives in the art intimate their significance as creatures associated with cult. As a creature crossing the boundaries between water and air, rarely seen, hugely impressive, flying fish are likely to have been perceived as intermediaries between this world and the other in an intimation of transcendence.

52 Leick 1991, 11–2.

53 Hart 2005, 109–10.

54 Vermeule 1979, 179–209; Beaulieu 2016 (with further bibliography, 13–6).

55 Watrous 1991, esp. 294–96.

56 Berg 2011, 120–21; 2013, esp. 14–8.

57 Beaulieu 2016, esp. 3, 16, 26–8, 31–2, 144 (on dolphins), 190 (aquatic birds). Cf. Marinatos 1993, 164 on liminality and the sea.

58 Morgan 1988, 60–3; Marinatos 1993, 131–32, 156–57.

59 See esp. Boulotis 1987. On marine scenes on floors: Hirsch 1977, 10–12, 27; Koehl 1986.

60 Mountjoy 1985; Berg 2011, 123–24.

BIBLIOGRAPHY

- Barber, E.J.W. 1991. *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*. Princeton: Princeton University Press.
- Beaulieu, M.-C. 2016. *The Sea in the Greek Imagination*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Berg, I. 2011. "Towards a Conceptualisation of the Sea: Artefacts, Iconography and Meaning." In *The Seascape in Aegean Prehistory*, edited by G. Vavouranakis, 119–37. Monographs of the Danish Institute at Athens 14. Athens: The Danish Institute at Athens.
- . 2013. "Marine Creatures and the Sea in Bronze Age Greece: Ambiguities of Meaning." *Journal of Maritime Archaeology* 8.1:1–27.
- Boloti, T. 2017. "Offering of Cloth and/or Clothing to the Sanctuaries: A Case of Ritual Continuity from the 2nd to the 1st Millennium BCE in the Aegean?" In *Textiles and Cult in the Ancient Mediterranean*, edited by C. Brøns and M.-L. Nosch, 3–16. Ancient Textiles Series 31. Oxford: Oxbow.
- . 2018a. "Ἐμπλεα Πτηνῶν καὶ Ἀνθέων: Περίτεχνα Γυναικεία Ενδύματα της Ὑστερης Χαλκοκρατίας ἢ η Κοινωνική Διάσταση των Περίτεχνων Γυναικείων Ενδυμάτων." In *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Πέθυμνο 21–27 Οκτωβρίου 2011*, τόμος Α.1.3, edited by I. Gavrilaki, 73–92. Rethymno: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Πεθύμνου.
- . 2018b. "Offering of Cloth/Clothing and Wool to Divinities: The Linear B Data." In *Arachne. Occasional Publication for the History of Costume and Textiles in the Aegean and Eastern Mediterranean* Volume 5, edited by S. Vakirtzi and M. Gleba, 88–99. Hellenic Centre for Research and Conservation of Archaeological Textiles.
- Bosanquet, R.C. 1904. "The Wall Paintings." In *Excavations at Phylakopi in Melos Conducted by the British School at Athens*, edited by T.D. Atkinson, R.C. Bosanquet, C.C. Edgar, A.J. Evans, D.G. Hogarth, D. MacKenzie, C. Smith and F.B. Welch, 70–9. Society for the Promotion of Hellenic Studies, Suppl. 4. London: Macmillan and Co.
- Boulotis, C. 1987. "The Aegean Area in Prehistoric Times: Cults and Beliefs about the Sea." In *Greece and the Sea. Catalogue of the Exhibition Organized by the Greek Ministry of Culture, the Benaki Museum, the National Foundation De Nieuwe Kerk, Amsterdam, in Honour of Amsterdam Cultural Capital of Europe 1987*, edited by A. Delivorias, 20–34. Amsterdam: De Nieuwe Kerk.
- Chapin, A.P. 2008. "The Lady of the Landscape: An Investigation of Aegean Costuming and the Xeste 3 Frescoes." In *Reading a Dynamic Canvas: Adornment in the Ancient Mediterranean World*, edited by C.S. Colburn and M.K. Heyn, 48–83. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Davenport, J. 1994. "How and Why do Flying Fish Fly?" *Reviews in Fish Biology and Fisheries* 4:184–214.
- Doumas, C. 1992. *The Wall-Paintings of Thera*. Athens: The Thera Foundation.
- Evans, A.J. 1902–1903. "The Palace of Knossos: Provisional Report for the Year 1903." *BSA* 9:1–153.
- . 1921. *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. I. London: MacMillan.
- . 1930. *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. III. London: MacMillan.
- Fappas, I. 2020. "'The Oil of Gladness': The Ancient Tradition of the Manufacture of Aromatic Oils in the Aegean and the Eastern Mediterranean." In *Cutting-edge Technologies in Ancient Greece. Materials Science Applied to Trace Ancient Technologies in the Aegean World*, edited by M. Panagiotaki, I. Tomazos and F. Papadimitrakopoulos, 113–19. Oxford and Philadelphia: Oxbow.
- Faulkner, R.O. 1972. *The Ancient Egyptian Book of the Dead*. London: British Museum Press.
- Foster, K.P. 1979. *Aegean Faience of the Bronze Age*. New Haven and London: Yale University Press.
- . 1995. "A Flight of Swallows." *AJA* 99:409–25.
- . 2019. "Two New Aegean Memories and Metaphors: Athena as a Swallow, Herakles as a Lion." In *MNHHM/MNEME: Past and Memory in the Aegean Bronze Age*, edited by E. Borgna, I. Caloi, F. Carinci and R. Laffineur, 209–18. Aegaeum 43. Leuven and Liège: Peeters.
- Georma, F. 2019. "The Wall Paintings from Building Beta, Akrotiri Thera. A New Approach to the Iconographic Programme." *Dodone* 45–46:31–56.
- Gill, M.A.V. 1985. "Some Observations on Representations of Marine Animals in Minoan Art, and Their Identification." In *L'Iconographie Minoenne*, edited by P. Darcque and J.-C. Poursat, 63–81. *BCH* Suppl. XI. Athens: École Française d'Athènes.
- Günel-Maschek, U. 2016. "Establishing the Minoan 'Enthroned Goddess' in the Neopalatial Period: Images, Architecture,

- and Elitist Ambition.” In *Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, edited by E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur and J. Weihartner, 255–62. *Aegaeum* 39. Leuven – Liège: Peeters.
- Hart, G. 2005. *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, 2nd edition. London and New York: Routledge.
- Harte, K.J. 2000. “Birds of the Thera Wall Paintings.” In *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August – 4 September 1997*, Vol. II, edited by S. Sherratt, 681–98. Athens: Thera Foundation.
- Hatzaki, E. 2009. “Structured Deposition as Ritual Action at Knossos.” In *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, edited by A.L. D’Agata and A. Van de Moortel, 19–30. *Hesperia* Suppl. 42. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Hirsch, E.S., 1977. *Painted Decoration on the Floors of Bronze Age Structures on Crete and the Greek Mainland*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Hood, S. 2005. “Dating the Knossos Frescoes.” In *Aegean Wall Painting. A Tribute to Mark Cameron*, edited by L. Morgan, 45–81. *BSA Studies* 13. London: British School at Athens.
- Houlihan, P.F. 1986. *The Birds of Ancient Egypt*. Warminster: Aris & Phillips.
- Howell, S.N.G. 2014. *The Amazing World of Flyingfish*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Karo, G. 1930–1933. *Die Schachtgräber von Mykenai*. 2 Vols. Munich: Verlag F. Bruckmann AG.
- Koehl, R. 1986. “A Marinescape Floor from the Palace at Knossos.” *AJA* 90:407–17.
- . 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Laffineur, R. 1974. “L’incrustation à l’époque mycénienne.” *Antiquité Classique* 43:5–37.
- Leick, G. 1991. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. London and New York: Routledge.
- Louis, P. 2015. *European and Mediterranean Marine Fish Identification Guide*. Paris: Ulmer.
- Luther, W., and K. Fiedler. 1976. *A Field Guide to the Mediterranean Sea Shore*. London: Collins.
- Manniche, L. 1993 (1989). *An Ancient Egyptian Herbal*. London: British Museum Press.
- . 1999. *Sacred Luxuries. Fragrance, Aromatherapy and Cosmetics in Ancient Egypt*, with photographs by W. Forman. Ithaca and New York: Cornell University Press.
- Mantzourani, E. 1985. “Pictorial Pottery of the LMIA Period on Crete and Thera.” Ph.D. diss., University of London.
- Marinatos, N. 1984. *Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society*. Athens: Mathioulakis & Co.
- . 1993. *Minoan Religion. Ritual, Image, and Symbol*. Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press.
- Marinatos, S. 1927. “The ‘Swimmers’ Dagger from the Tholos Tomb at Vaphio.” In *Essays in Aegean Archaeology presented to Sir Arthur Evans in Honour of his 75th Birthday*, edited by S. Casson, 63–71. Oxford: Clarendon Press.
- . 1969. *Excavations at Thera II*. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- . 1970. *Excavations at Thera III*. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Marthari, M. 2009. “An MM Seal with Swallow Motif from Knossos and its Interconnections with Late MC-LC I Theran Iconography.” In *Δώρον: τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, edited by D. Daniilidou, 419–32. Σειρά Μονογραφιών 6. Athens: Ακαδημία Αθηνών.
- McFarland, D., ed. 1981. *The Oxford Companion to Animal Behaviour*. Oxford: Oxford University Press.
- Morgan, L. 1988. *The Miniature Wall Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2007. “The Painted Plasters and Their Relation to the Wall Paintings of the Pillar Crypt.” In *Excavations at Phylakopi 1974–76*, edited by C. Renfrew, N. Brodie, C. Morris and C. Scarre, 371–99. *BSA Suppl.* 42. London: British School at Athens.
- . 2016. “The Transformative Power of Mural Art: Ritual Space, Symbolism, and the Mythic Imagination.” In *ME-TAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, edited by E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur and J. Weihartner, 187–97. *Aegaeum* 39. Leuven – Liège: Peeters.
- . In press. “The Wall Paintings of Phylakopi and the Programme of the Pillar Crypt Complex.” In *Phylakopi, Melos*, edited by R. Barber and D. Evelyn. *BSA Suppl.* London: British School at Athens.
- Moss, S. 2020. *The Swallow: A Biography*. London: Square Peg, Penguin.
- Mountjoy, P.A. 1985. “Ritual Associations for LM IB Marine Style Vases.” In *L’Iconographie Minoenne*, edited by P. Darcque and J.-C. Poursat, 231–42. *BCH Suppl.* XI. Athens: École Française d’Athènes.
- Murray, S.P. 2016. “Patterned Textiles as Costume in Aegean Art.” In *Woven Threads. Patterned Textiles of the Aegean Bronze Age*, edited by M.C. Shaw and A.P. Chapin, 43–103. Oxford and Philadelphia: Oxbow.

- Mylona, D. 2020. "Marine Resources and Coastal Communities in the Late Bronze Age Southern Aegean: A Seascape Approach." *AJA* 124:179–213.
- Niemeier, W.-D. 1989. "Zur Ikonographie von Gottheiten und Adoranten in den Kultszenen auf minoischen und mykenischen Siegeln." In *Fragen und Problem der Bronzezeitlichen Ägaischen Glyptic* 3, edited by I. Pini, 163–86. *CMS Beiheft* 3. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Palyvou, C. 2005. *Akrotiri Thera: An Architecture of Affluence 3500 Years Old*. INSTAP Prehistory Monographs 15. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Panagiotaki, M. 1998. "Dating the Temple Repositories Vases." *BSA* 93:185–98.
- _____. 1999. *The Central Palace Sanctuary at Knossos*. *BSA Suppl.* 31. London: British School at Athens.
- Papageorgiou, I. 2014. "The Practice of Bird Hunting in the Aegean in the Second Millennium BC: An Investigation." *BSA* 109:111–28.
- Park, H., and H. Choi. 2010. "Aerodynamic Characteristics of Flying Fish in Gliding Flight." *Journal of Experimental Biology* 213:3269–79.
- Poole, S. 2020. *A Consideration of Gender Roles and Relations in the Aegean Bronze Age Interpreted from Gestures and Proxemics in Art*. UCL Institute of Archaeology PhD Series Vol. 3. *BAR-IS* 2980. Oxford: British Archaeological Reports.
- Quammen, D. 1999. *Wild Thoughts from Wild Places*. New York: Scribner.
- Rehak, P. 1995. "Enthroned Figures in Aegean Art and the Function of the Mycenaean Megaron." In *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*, edited by P. Rehak, 95–117. *Aegaeum* 11. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- _____. 2004. "Crocus Costumes in Aegean Art." In *XAPIΣ. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, edited by A.P. Chapin, 83–100. *Hesperia Suppl.* 33. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Renfrew, C., N. Brodie, C. Morris, and C. Scarre, eds. 2007. *Excavations at Phylakopi 1974–77*. *BSA Suppl.* 42. London: British School at Athens.
- Sauneron, S. 2000. *The Priests of Ancient Egypt*, translated by D. Lorton. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Shaw, M.C. 1978. "A Minoan Fresco from Katsamba." *AJA* 84:27–34.
- Shelmerdine, C.W. 1985. *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Simandiraki-Grimshaw, A., and F. Stevens. 2012. "Adorning the Body: Animals as Ornaments in Bronze Age Crete." In *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, edited by M.-L. Nosch and R. Laffineur, 597–607. *Aegaeum* 33. Leuven: Peeters.
- Turner, A.K. 1994. *The Swallow*. London: Hamlyn.
- Uhlenbroek, C. 2008. *Animal Life. The Definitive Visual Guide to Animals and their Behaviour*. London: Dorling Kindersley.
- Vermeule, E. 1972 (1964). *Greece in the Bronze Age*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- _____. 1979. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley: University of California Press.
- Vlachopoulos, A.G. 2000. "The Reed Motif in the Thera Wall Paintings and its Association with Aegean Pictorial Art." In *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August – 4 September 1997*, Vol. II, edited by S. Sherratt, 631–56. Athens: Thera Foundation.
- _____. 2003. "Βίρα Μάινα': Το Χρονικό της Συντήρησης μιας Τοιχογραφίας από το Ακρωτήριο (1973–2003)." In *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους Μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980–2000)*, edited by A. Vlachopoulos and K. Birtacha, 505–26. Athens: Η Καθημερινή.
- _____. 2007. "Mythos, Logos and Eikon. Motifs of Early Greek Poetry in the Wall Paintings of Xeste 3." In *Epos: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference / 11e Rencontre Égéenne Internationale, Los Angeles, UCLA – The J. Paul Getty Villa, 20–23 April 2006*, edited by S.P. Morris and R. Laffineur, 107–18. *Aegaeum* 28. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- _____. 2008a. "The Wall Paintings from the Xeste 3 Building at Akrotiri: Towards an Interpretation of the Iconographic Programme." In *Horizon. Ορίζων: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, edited by N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas and C. Renfrew, 451–65. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- _____. 2008b. "Η 'Τοιχογραφία του Δονακώνο' από το Κτήριο Ξεστή 3 του Ακρωτηρίου." In *Ακρωτήρι Θήρας. Τριάντα Χρόνια Έρευνας 1967–1997*, edited by C. Doumas, 261–86. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- _____. 2010. "L'espace rituel revisité: architecture et iconographie dans la Xestè 3 d'Akrotiri, Théra." In *Espace Civil, Espace Religieux en Égée durant la Période Mycénienne*, edited by I. Boehm and S. Müller-Celka, 173–98. *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée* No. 54. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.

- _____. 2021. "Divine Acolytes: The Animals and their World in the Xeste 3 Wall Paintings." In *ZOLA. Animal Connections in the Aegean Middle and Late Bronze Age*, edited by T.G. Palaima and R. Laffineur, 249–80. *Aegaeum* 45. Louvain and Liège: Peeters.
- Vlachopoulos, A.G., and L. Zorzos. 2014. "Physis and Techne on Thera: Reconstructing Bronze Age Environment and Land-use Based on New Evidence from Phytoliths and the Akrotiri Wall-paintings." In *Physis. L'Environnement Naturel et la Relation Homme-milieu dans le Monde Égéen Protohistorique*, edited by G. Touchais, R. Laffineur and F. Rougemont, 183–97. *Aegaeum* 37. Leuven and Liège: Peeters.
- Warren, P. 1988. *Minoan Religion as Ritual Action*. Göteborg: Gothenburg University.
- _____. 2006. "Religious Processions and Stone Vases." *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* Τόμος Α' 4, edited by T. Detorakis and A. Kalokerinos, 259–71. Herakleion: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- _____. 2014. "Aromatic Questions." *CretChron* 34:13–41.
- Watrous, L.V. 1991. "The Origin and Iconography of the Late Minoan Painted Larnax." *Hesperia* 60:285–307.
- Xenaki-Sakellariou, A., and C. Chatziliou. 1989. *'Peinture en Métal' a l'Époque Mycénienne*. Athens: Εκδοτική Αθηνών.
- Younger, J. 1995. "The Iconography of Rulership: A Conspectus." In *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*, edited by P. Rehak, 151–211. *Aegaeum* 11. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- Zanetti, A. 1977. *The World of Insects*. Maidenhead and Milan: Sampson Low.
- Zeimbeki, M. 2005. "Nurturing the Natural: A Cognitive Approach in the Study of the Xeste 3 Aquatic Imagery." In *Autochthon. Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, edited by A. Dakouri-Hild and S. Sherratt, 242–51. *BAR-IS* 1432. Oxford: British Archaeological Reports.

Από τα παράθυρα της Δυτικής Οικίας... «όλος ο κόσμος μια σκηνή»

Κλαίρη Παλυβού

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ABSTRACT

The West House at Akrotiri, Thera offers a unique opportunity to discuss the important role of the window in architecture. The well-preserved facades of this three-storey building comprise 25 windows of various forms and dimensions. This familiar sight to us today, is extraordinary for a remote past such as the Bronze Age and speaks of an extrovert society.

The windows at Akrotiri go far beyond the mere provision of air and light – the primary properties of a window. They constitute annihilations of a barrier that allow for diverse forms of intercommunication, physical and emotional. They also function as frames that determine what can be seen and what remains hidden – what you can look at and what you cannot see.

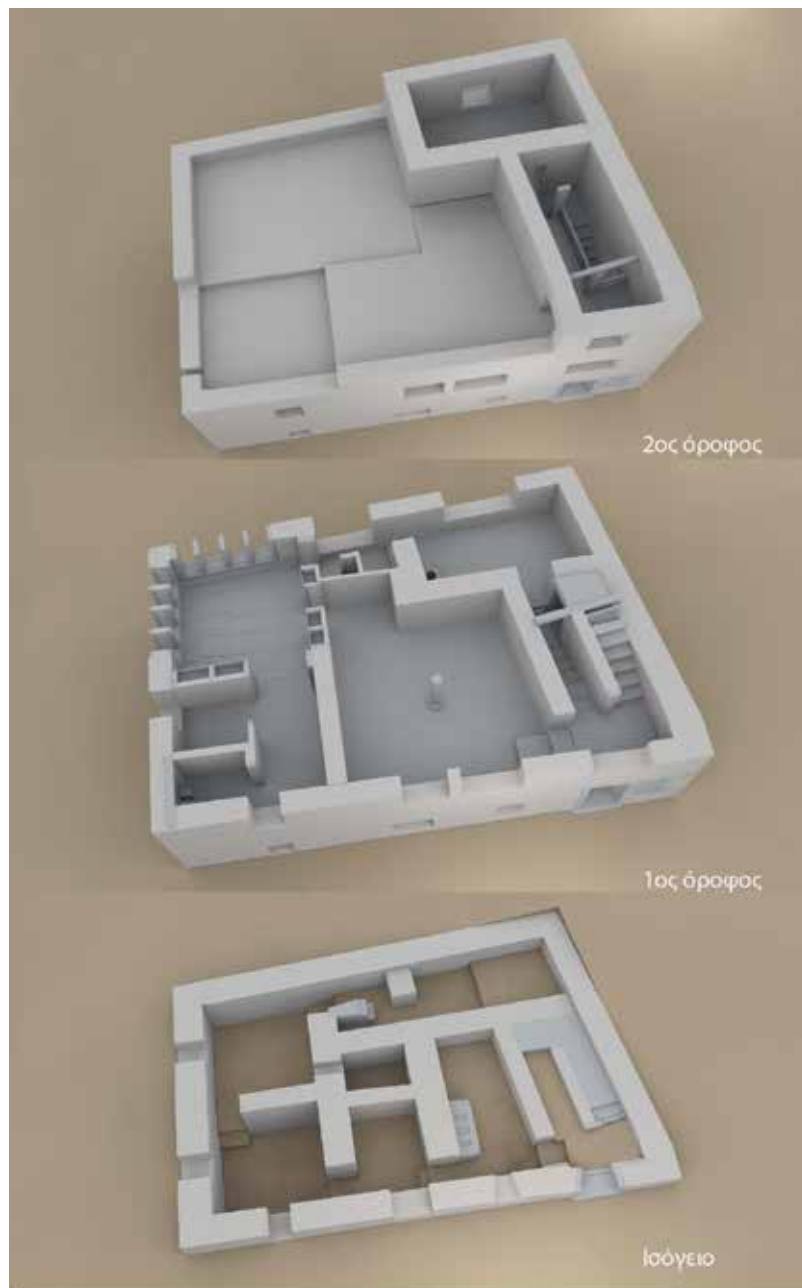
In the Minoan world, where interior courtyards are rare, windows open onto public spaces. Their role in regulating and controlling the relationship between private and public life was therefore crucial. The sheer number of windows attested at Akrotiri indicates that the limits between the two domains were loose and social tolerance prevailed. This is further testified by the numerous depictions in Minoan art of people looking out through windows, as well as from balconies and roofs.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κάποτε, πριν από χρόνια, καθώς αποτύπωνα την Δυτική Οικία σκαρφαλωμένη στους τοίχους του πρώτου ορόφου, μια φίλη συνάδελφος που μελετούσε στο απέναντι κτίριο –το λεγόμενο «δυτικό διαμέρισμα του Τομέα Δ»– με φώναξε να μου δείξει κάτι. Βγήκα λοιπόν στο παράθυρο, βγήκε κι εκείνη στο δικό της και πιάσαμε την κουβέντα με τον πιο φυσικό τρόπο. Κάποιοι λίγοι τουρίστες που διέσχιζαν την Τριγωνική Πλατεία κοντοστάθηκαν ξαφνιασμένοι από τις φωνές που έβγαιναν μέσα από τα ερείπια. Σήκωσαν το βλέμμα και όλο περιέργεια προσπάθησαν να καταλάβουν τι λέγαμε, εμείς οι κουτσομπόλες, αλλά η γλώσσα ήταν άγνωστη... Κάπως έτσι, σκέφτηκα, θα ήταν τα πράγματα και πριν 3500 χρόνια στα ίδια αυτά παράθυρα. Εμείς, με άλλα ρούχα και άλλη λαλιά, και ένας καταγάλανος ανοιξιάτικος ουρανός από πάνω. Έτσι, το στέγαστρο εξαϊλώθηκε, εξαφανίστηκε, η πόλη ζωντάνεψε και η επιστημοσύνη, πάντα παρούσα, έκανε για λίγο στην άκρη, αφήνοντας το συναίσθημα να ηγηθεί. Αυτό το περιστατικό ήταν η αφορμή για το σύντομο κείμενο που ακολουθεί, αφιερωμένο στην Ελένη, που θα μπορούσα εύκολα να την φανταστώ, σε μια άλλη ζωή, να στέκεται δίπλα στις Κροκοσυλλέκτριες.

Η ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ

Η Δυτική Οικία είναι το κτίριο που γνωρίζουμε καλύτερα.¹ Είναι επίσης από τα καλύτερα διατηρημένα σπίτια του Ακρωτηρίου, αφού σώζεται όχι μόνο το ισόγειο αλλά και όλος ο πρώτος όροφος, ακόμη και το πλατύσκαλο της πόρτας που οδηγεί στο μοναδικό δωμάτιο του δεύτερου ορόφου. Η διαρρύθμιση του σπιτιού είναι σαφής: το ισόγειο φιλοξενεί αποθήκες και εργαστήρια, ενώ στον όροφο βρίσκονται οι χώροι υποδοχής και διαμονής, ένας βοηθητικός αποθηκευτικός χώρος, καθώς και το περίφημο αποχωρητήριο (Εικ. 1). Το κτίριο διαθέτει δύο κλιμακοστάσια: το άνετο κύριο κλιμακοστάσιο στην είσοδο και ένα στενό και απότομο στο εσωτερικό του σπιτιού.



Εικ. 1. Δυτική Οικία, αξονομετρικές κατόψεις (αρχιτεκτονική μελέτη Κ. Παλυβού, ψηφιακή απόδοση Π. Κωνσταντόπουλος, Δ. Πατρίκιος).

1 Για την αρχιτεκτονική της Δυτικής Οικίας, βλ. Παλυβού 2019.



Εικ. 2. Νότια όψη Δυτικής Οικίας (Κ. Παλυβού).

Όλοι οι χώροι αερίζονται και φωτίζονται από παράθυρα (Εικ. 2): εννέα στο ισόγειο (το ένα εσωτερικό) και οκτώ στον όροφο, δύο από τα οποία είναι πολυπαράθυρα σε διάταξη Γ, με τέσσερα ανοίγματα το καθένα. Σ' αυτά μπορούμε να προσθέσουμε δύο ακόμη παράθυρα –υποθετικά μεν, αλλά βέβαια– στην ανώτερη στάθμη του κύριου κλιμακοστασίου και στο δωμάτιο του δεύτερου ορόφου. Σύνολο, δηλαδή, 25 παράθυρα! Ο αριθμός αυτός είναι κάτι παραπάνω από εντυπωσιακός και θα πρέπει πραγματικά να αναλογιστούμε την σημασία του. Για να το κάνουμε αυτό, όμως, θα χρειαστεί να αποστασιοποιηθούμε από την σημερινή αντίληψη που θεωρεί τα παράθυρα δεδομένα και να θέσουμε το θέμα στη βάση του, ξεκινώντας από το ερώτημα: τι είναι το παράθυρο και ποιός ο ρόλος του στην αρχιτεκτονική;

ΤΟ ΠΑΡΑΘΥΡΟ ΩΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ

Ένας ατελής ορισμός του παραθύρου είναι ότι πρόκειται για κενό στην μάζα του τοίχου, μία τοπική αναίρεση κατά κάποιο τρόπο, του αυστηρού ορίου που είναι ο τοίχος και, ως εκ τούτου, ένας σύνδεσμος ή σημείο επικοινωνίας μεταξύ δύο χώρων, συνήθως ενός εσωτερικού και ενός εξωτερικού.² Το παράθυρο είναι «παρα λίγο» θύρα, αφού εξυπηρετεί όλες τις επικοινωνιακές λειτουργίες της θύρας εκτός από μία: αυτή της πρόσβασης (ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα αποτελούσε παραβίαση). Ο κύριος ρόλος του παραθύρου είναι να παρέχει αερισμό και φωτισμό, κάτι που μπορεί να προσφέρει και μία απλή τρύπα στον τοίχο όπως συμβαίνει σε πολλές πρώιμες δομές της Εγγύς Ανατολής. Με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, η λειτουργία του παραθύρου έγινε πολύ πιο σύνθετη και εξεζητημένη.

Το παράθυρο αποτελεί δίοδο επικοινωνίας για όλες τις αισθήσεις και όχι μόνο για το βλέμμα. Οι ευωδιαστές μυρωδιές των λουλουδιών μέσα από το ανοικτό παράθυρο σηματοδοτούν την άφιξη της άνοιξης, ενώ η μυρωδιά του φαγητού που ετοιμάζεται μέσα στο σπίτι ειδοποιεί τους περαστικούς ότι πλησιάζει μεσημέρι. Το ίδιο βέβαια συμβαίνει και με τους ήχους, με τις φωνές των παιδιών που μόλις σχόλασαν ή την ησυχία της μεσημβρινής ανάπαυσης του καλοκαιριού.

2 Το θέμα αναπτύσσεται αναλυτικότερα στο Παλβου 2018.



Εικ. 3. Άποψη της Δυτικής Οικίας μέσα από το παράθυρο του πρώτου ορόφου του απέναντι κτιρίου (μελέτη Κ. Παλυβού, ψηφιακή απόδοση Α. Κασσιός).

Αν οι οσμές και οι ήχοι διαχέονται ελεύθερα και απρόσκοπτα, η οπτική επικοινωνία αντίθετα προσδιορίζεται από την θέση και τα χαρακτηριστικά του παραθύρου, αλλά και την κίνηση του σώματος στον χώρο. Η θέαση από μέσα προς τα έξω περιορίζεται από το πλαίσιο του παραθύρου αφήνοντας εκτός κάδρου το μεγαλύτερο μέρος του περιβάλλοντος που απλώνεται έξω από το παράθυρο (Εικ. 3). Αυτή η μερική και κατευθυνόμενη πληροφόρηση για τον έξω κόσμο ρυθμίζει όχι μόνο την αντίληψη αλλά και τα συναισθήματά μας γι' αυτόν. «Μπορεί να μη θυμάμαι τα παράθυρα των παιδικών μου χρόνων», γράφει ο εξάιρετος Pallasmaa, «αλλά θυμάμαι πολύ καλά πως ένιωθα κοιτάζοντας έξω από αυτά».³

Η ορατότητα που προσφέρει το παράθυρο καθορίζεται από την μορφή, το σχήμα και τις διαστάσεις του, καθώς και την ύπαρξη ή μη στοιχείων που εμποδίζουν ή περιορίζουν την απρόσκοπτη θέαση, όπως κιγκλιδώματα, παραθυρόφυλλα και πετάσματα. Καθορίζεται όμως και από την απόσταση του σώματος. Ο ένοικος μπορεί να πλησιάσει το παράθυρο και να ρυθμίσει τον βαθμό ορατότητας, σκύβοντας λόγω χάρη κατάλληλα το κεφάλι ώστε να δει ανάμεσα στο κιγκλίδωμα που φράσσει το παράθυρο. Μπορεί επίσης να κρατήσει κρυφό το βλέμμα του. Ο διαβάτης, από την άλλη μεριά, κοιτάει φανερά και από απόσταση και μπορεί να δει μόνο ό,τι φαίνεται από την συγκεκριμένη θέση στην οποία βρίσκεται. Το φως παίζει καθοριστικό ρόλο επίσης, αφού το σκοτεινό εσωτερικό του σπιτιού, σε αντίθεση προς την φωτεινότητα του περιβάλλοντος, μειώνει σημαντικά την ορατότητα. Εν τέλει, ο ένοικος βλέπει ενώ ο διαβάτης κοιτάει.

Η θεμελιώδης συμβολή του παραθύρου στην αρχιτεκτονική περιγράφεται πολύ παραστατικά σ' ένα μυθιστόρημα του 19ου αιώνα:⁴ ένας φτωχός ποιητής κληρονομεί ένα κομμάτι γης αλλά δεν έχει λεφτά να κτίσει το σπίτι του. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να κατασκευάσει έναν τοίχο με ένα παράθυρο στο

3 Pallasmaa 1996, 451.

4 Arnheim κ.ά. 1966, 7.

κέντρο. Ο τοίχος, για τον ποιητή, είναι το υποκατάστατο του σπιτιού που δεν μπορεί να έχει. Η ελάχιστη αυτή πράξη εκφράζει με τον πλέον ευαίσθητο τρόπο την βασικότερη ιδιότητα της αρχιτεκτονικής: να τέμνει και να οριοθετεί το «μέσα» σε αντιδιαστολή προς το «έξω». Καθισμένος μπροστά στο παράθυρο, ο ποιητής μπορεί τώρα να ατενίζει το τοπίο εκεί που κάποτε απλωνόταν η φύση. Τέτοια είναι η δύναμη του παραθύρου και η συμβολή του στην αρχιτεκτονική πράξη. Όπως λέει και ο σοφός Κινέζος δάσκαλος του 6ου αιώνα π.Χ.: «Doors and windows are cut to make a room: Through their Non-Being comes the room's utility».⁵

ΤΟ ΠΑΡΑΘΥΡΟ ΣΤΟΝ ΜΙΝΩΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Τι είναι όμως το «μέσα» και τι το «έξω» στον μινωικό κόσμο; Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της αστικής μινωικής αρχιτεκτονικής είναι η απουσία σημαντικών εσωτερικών αυλών. Τα κτίρια είναι κατά κανόνα συμπαγή, χωρίς ιδιωτικούς υπαίθριους χώρους στο εσωτερικό τους. Οι μικροί φωταγωγοί που συνοδεύουν εσωτερικά κλιμακοστάσια, είναι μόνο αυτό: αγωγοί για φως και αέρα. Αλλά και οι «φωταγωγοί» (light-wells) που πλαισιώνουν τις Μινωικές Αίθουσες (Minoan Halls) έχουν την ίδια περίπου λειτουργία, δεν αποτελούν δηλαδή χρηστικό υπαίθριο χώρο για καθημερινές εργασίες.⁶

Η ιδιαιτερότητα αυτού του τύπου σπιτιού γίνεται πιο σαφής αν τον συγκρίνει κανείς με τον πολύ διαδεδομένο, χωρικά και χρονικά, τύπο του «σπιτιού με αυλή» (court house) που απουσιάζει στον μινωικό κόσμο.⁷ Αυτά τα σπίτια χαρακτηρίζονται από εσωστρέφεια και μόνωση από τον δημόσιο βίο. Η εσωτερική αυλή λειτουργεί ως ο πνεύμονας και η καρδιά του σπιτιού. Πόρτες και παράθυρα ανοίγουν σχεδόν αποκλειστικά σ' αυτόν τον κρυμμένο από τα μάτια των ξένων, αμιγώς ιδιωτικό, υπαίθριο χώρο.

Το μινωικό αστικό σπίτι, αντίθετα, δεν έχει άλλη πηγή αερισμού και φωτισμού παρά μόνο μέσω των όποιων ανοιγμάτων διαθέτει το εξωτερικό κέλυφος του κτιρίου, δηλαδή των παραθύρων που βλέπουν «έξω». Και αυτό το «έξω» είναι, κατά κανόνα, ο δημόσιος υπαίθριος χώρος, οι δρόμοι και οι πλατείες του οικισμού. Είναι βέβαια και οι απέναντι, οι γείτονες, που κάποιες φορές απέχουν λίγα μόνο μέτρα. Το μινωικό σπίτι, επομένως, είναι εκ των πραγμάτων εξωστρεφές, εξ ου και η οικεία αρχιτεκτονική που βλέπουμε στο Ακρωτήρι και την τέχνη της εποχής, με τα πολλά και ποικίλα ανοίγματα στις προσόψεις.

ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ

Η ανάγκη που οδήγησε στο διάτρητο περίβλημα, πέραν της πρακτικής πλευράς, προϋποθέτει μία σημαντική συνθήκη κοινωνικής φύσεως που αφορά την αντίληψη της ιδιωτικότητας. Τα παράθυρα επιτρέπουν στους ενοίκους να ατενίζουν τον κόσμο που κινείται στους δρόμους και τις πλατείες κατά βούληση, αλλά η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη, διότι σε κάποιο βαθμό μπορούν και οι διαβάτες να δουν το εσωτερικό του σπιτιού και να συναντήσουν το βλέμμα των ενοίκων. Η έκθεση στο βλέμμα του άλλου, όμως, καθορίζεται από πολιτιστικούς παράγοντες και τα όρια ανοχής τα προσδιορίζει το εκάστοτε κοινωνικό σύνολο.

Ένα εύρημα της Δυτικής Οικίας δηλώνει πολύ παραστατικά αυτή την διάδραση. Πρόκειται για το παράθυρο του πρώτου ορόφου του δωματίου I.4, οι παραστάδες του οποίου έφεραν τοιχογραφίες που απεικόνιζαν ανθοδοχεία με λουλούδια σε φυσικό μέγεθος (Εικ. 4). Μια τέτοια εικόνα δεν αποσκοπεί μόνο στην απόλαυση των ενοίκων, αλλά ως ένα βαθμό και των γειτόνων και των περαστικών. Είναι μια πράξη με συμβολικό, θα λέγαμε, χαρακτήρα, αφού προτρέπει σε επικοινωνία και συναισθηματική συμμετοχή με τον άγνωστο διαβάτη.

⁵ Lao Tzu 2002, 21.

⁶ Για περισσότερη συζήτηση, βλ. Παλυνού 2018, 92–4.

⁷ Παλυνού 2018, 104–5.



Εικ. 4. Το δωμάτιο του πρώτου ορόφου με τα ζωγραφισμένα ανθοδοχεία στις παραστάδες του παραθύρου (μελέτη Κ. Παλυβού, ψηφιακή απόδοση Α. Κασσιός).



Εικ. 5. Η ζωή στο δώμα. Από την μικρογραφική ζωφόρο της Δυτικής Οικίας (πηγή: Doumas 1992, 71-9).

Η κοινωνική ανοχή –αν όχι η επιθυμία– επικοινωνίας με το βλέμμα του άλλου γίνεται ακόμη πιο φανερή αν συνυπολογίσουμε και την ζωή στο δώμα. Τα ανασκαφικά δεδομένα και οι αναπαραστάσεις στην τέχνη της εποχής δείχνουν ότι το δώμα ήταν χρηστικό και έπαιζε σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της πόλης (Εικ. 5). Ευρήματα από την ανασκαφή της Δυτικής Οικίας έδειξαν ότι εκεί γίνονταν, μεταξύ άλλων, εργασίες που συνδέονταν με την υφαντική.⁸ Αυτό είναι βέβαια λογικό, αν λάβουμε υπόψη την απουσία αυλής στα αστικά σπίτια των πόλεων της εποχής εκείνης. Το δώμα δηλαδή λειτουργεί ως υποκατάστατο της αυλής και η ιδιωτική ζωή «έξω» για τους αστούς του Ακρωτηρίου σήμαινε σε μεγάλο βαθμό ζωή στο δώμα. Έτσι,

8 Τζαχίλη 2008, 32.



Εικ. 6. Ο Οικίσκος των Αρχανών (πηγή: Sakellarakis και Sakellarakis 1991, 61, εικ. 36' © Εκδοτική Αθηνών).

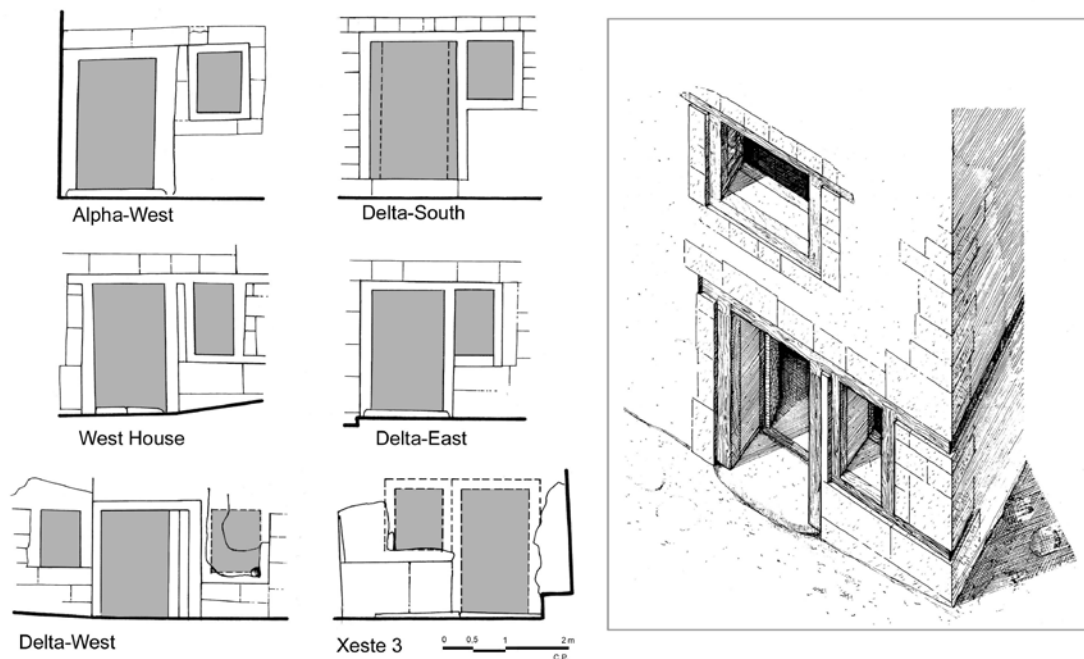
δεν ήταν μόνο οι καθημερινές εργασίες που λάμβαναν χώρα στο δώμα αλλά και η κοινωνική ζωή. Στην μικρογραφία των πόλεων της Δυτικής Οικίας απεικονίζεται πλήθος ανθρώπων συγκεντρωμένων στα δώματα να ατενίζουν την θάλασσα και να χαιρετούν τους επιβάτες των πλοίων που πλησιάζουν στο λιμάνι. Μια κίνηση που εύλογα υποθέτουμε ότι θα ανταπέδιδαν κι εκείνοι. Στην προαναφερθείσα τοιχογραφία βλέπουμε επίσης στεγασμένους εξώστες και μπαλκόνια, ανάλογα με εκείνα του Οικίσκου των Αρχανών (Εικ. 6). Πρόκειται για συμπληρωματικούς υπαίθριους και ημιυπαίθριους χώρους του σπιτιού, για τους οποίους δεν διαθέτουμε ανάλογα ανασκαφικά τεκμήρια. Κι εδώ υπάρχουν άνθρωποι που χαιρετούν, άνδρες και γυναίκες.

ΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΟΙΚΙΑΣ

Τα 23 παράθυρα της Δυτικής Οικίας που σώζονται σήμερα προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες, κατασκευαστικές, μορφολογικές και λειτουργικές. Συνοπτικά και επιλεκτικά σχολιάζονται παρακάτω δύο μόνο από αυτά.⁹

Ένα από τα πολύ τυπικά χαρακτηριστικά της θηραϊκής αρχιτεκτονικής είναι το παράθυρο που συνοδεύει σχεδόν πάντα την θύρα εισόδου (Εικ. 7). Ο λόγος του αυστηρού αυτού κανόνα είναι, κατά την γνώμη μου, καθαρά τεχνικός. Η είσοδος στα σπίτια του Ακρωτηρίου βρίσκεται κατά κανόνα σε γωνία του κτιρίου και οδηγεί σε ένα μεγάλο κλιμακοστάσιο, ο φυσικός φωτισμός του οποίου είναι απαραίτητος για λόγους ασφάλειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και σήμερα, παρά την ύπαρξη τεχνητού φωτισμού, ο φυσικός φωτισμός του κλιμακοστασίου επιβάλλεται από τον νόμο. Τον φωτισμό τον εξασφαλίζει το παράθυρο δίπλα στην εξώπορτα, η οποία παραμένει κλειστή το μεγαλύτερο διάστημα. Μία ακόμη λειτουργία του παραθύρου αυτού, πέραν του φωτισμού του κλιμακοστασίου, θα ήταν και ο έλεγχος των εισερχομένων, πριν επιτραπεί η πρόσβαση. Η

9 Περισσότερες πληροφορίες και σχολιασμός στο Παλυβού 2019.



Εικ. 7. Παραλλαγές του τυπικού πορτοπαράθυρου από τα σπίτια του Ακρωτηρίου. Δεξιά, η είσοδος της Δυτικής Οικίας (Κ. Παλυβού).

μόνη εναλλακτική θέση για το παράθυρο θα ήταν στον κάθετο τοίχο, στην άλλη πλευρά της γωνίας. Αυτό όμως θα ήταν ιδιαίτερα επιβαρυντικό από στατική άποψη, αφού τα δύο ανοίγματα, πόρτα και παράθυρο, θα αποδυνάμωναν την γωνία του κτιρίου.

Ο Μαρινάτος θεώρησε ότι η εικόνα του παραθύρου δίπλα στην πόρτα «εξηγεί την ελληνική λέξη παραθυρίς ή παραθύριον».¹⁰ Το πρόθημα «παρά», ωστόσο, έχει πολλές ερμηνείες πέραν της χωρικής έννοιας του «δίπλα».¹¹ Υποδηλώνει επίσης ομοιότητα (παραπλήσιος, παρόμοιος) και υποκατάσταση (παραμάνα). Αυτές οι ερμηνείες αρμόζουν καλύτερα στον ορισμό του παραθύρου, ως ενός ανοίγματος που *ομοιάζει* με την θύρα σε όλες τις ιδιότητες (μέσον αερισμού, φωτισμού, επικοινωνίας) πλην εκείνης της πρόσβασης. Με αυτή την έννοια, το παράθυρο είναι ένα *υποκατάστατο* της θύρας, στο οποίο η πρόσβαση –βασική ιδιότητα της θύρας– έχει εξαιρεθεί.

Μία από τις ωραιότερες και ευφύστερες τεχνικές καινοτομίες του μινωικού κόσμου είναι τα πολλαπλά ανοίγματα, πόρτες και παράθυρα. Ο βασικός στόχος αυτών των κατασκευών είναι η υποκατάσταση του σταθερού συμπαγούς στοιχείου που είναι ο τοίχος με ένα ευέλικτο σύστημα, το οποίο επιτρέπει ελεγχόμενη επικοινωνία μεταξύ των χώρων που συνδέει, ενώ παράλληλα εξασφαλίζει την βασική ιδιότητα του τοίχου ως φέροντος στοιχείου. Το τρισδιάστατο ξύλινο σύστημα πολλαπλών ανοιγμάτων, που επινόησαν οι Μινωίτες και οικειοποιήθηκαν οι Θηραίοι, έδωσε την δυνατότητα ρύθμισης του βαθμού επικοινωνίας δυο συνεχόμενων χώρων, ο οποίος κυμαίνεται από την προσομοίωση του απροσπέλαστου τοίχου (όταν όλα είναι κλειστά) στην απόλυτη αναίρεσή του (όταν όλα είναι ανοικτά).

Τα πολυπαράθυρα του πρώτου ορόφου της Δυτικής Οικίας σώζονται σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό και επιτρέπουν ασφαλή αναπαράσταση της αρχικής μορφής, όπως παρουσιάζεται στην δημοσίευση της αρχιτεκτονικής του κτιρίου (Εικ. 8). Εδώ, θα περιοριστούμε σ' έναν σύντομο σχολιασμό. Τα δύο πολυπαράθυρα

¹⁰ Marinatos 1972, 18.

¹¹ Βλ. λόγου χάρη *LSJOnline*.



Εικ. 8. Αναπαράσταση του δωματίου με τα πολυπαράθυρα του πρώτου ορόφου της Δυτικής Οικίας (μελέτη Κ. Παλυβού, ψηφιακή απόδοση Π. Κωνσταντόπουλος, Δ. Πατρίκιος).

αποτελούνται από τέσσερα ανοίγματα το καθένα και διατάσσονται σε σχήμα Γ. Συναντώνται δηλαδή στη γωνία του δωματίου με έναν κτιστό πεσσό. Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο τους είναι το χαμηλό ύψος της ποδιάς, μόλις 0,55 μ. Τα άλλα παράθυρα έχουν ύψος ποδιάς 0,75–0,80 μ., όσο περίπου και τα σημερινά. Το χαμηλό ύψος της ποδιάς προσφέρει δύο σημαντικές διευκολύνσεις: πρώτον, αυξάνει το συνολικό ύψος του παραθύρου, άρα και την φωτιστική επιφάνεια, και δεύτερον επιτρέπει σε όσους βρίσκονται καθιστοί στο εσωτερικό του δωματίου να έχουν θέα προς τα έξω. Το μόνο μειονέκτημα αυτής της πρακτικής είναι ότι η χαμηλή ποδιά καθιστά το παράθυρο επικίνδυνο. Το ύψος των 0,75 μ. είναι υπολογισμένο να προσφέρει αυτήν ακριβώς την προστασία. Στην περίπτωση της Δυτικής Οικίας, ωστόσο, αλλά και της αρχιτεκτονικής της Εποχής του Χαλκού γενικότερα, κίνδυνος πτώσης από το παράθυρο λόγω χαμηλής ποδιάς δεν υφίσταται, αφού υπάρχει προστατευτικό κιγκλίδωμα στην εξωτερική όψη των ανοιγμάτων. Αλλά και το πάχος του πέτρινου τοίχου (τουλάχιστον 0,60 μ.) δεν επιτρέπει να σκύψεις προς τα έξω. Αντίθετα, καλεί να καθίσεις στο πεζούλι που δημιουργείται. Κάπως έτσι, καθιστές, φαντάζομαι τις γυναίκες που εικονίζονται σε τοιχογραφίες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, να ατενίζουν τον έξω κόσμο μέσα από τα κιγκλιδώματα των παραθύρων. Κιγκλιδώματα προστατευτικά και όχι απαγορευτικά, αφού επιτρέπουν και στον διαβάτη να διασταυρώσει το βλέμμα του μαζί τους.

Αυτά τα μεγάλα πολλαπλά παράθυρα, ωστόσο, θέτουν αναπόφευκτα το ερώτημα της διαχείρισης των κλιματικών συνθηκών. Ο βορειοδυτικός προσανατολισμός των πολυπαραθύρων της Δυτικής Οικίας επιτείνει το πρόβλημα, αφού το δωμάτιο είναι εκτεθειμένο σε βοριάδες και ενδεχόμενα έντονα καιρικά φαινόμενα. Πόσο μάλλον αφού δεν φαίνεται να υπήρχαν παραθυρόφυλλα. Δεν αποκλείεται βέβαια να διέθεταν βαριά πετάσματα από ύφασμα, δέρμα, ψάθα ή άλλο υλικό. Όπως και να έχει, το θέμα της κλιματικής έκθεσης μοιάζει να μην αποτελούσε περιοριστική παράμετρο. Τον ίδιο προσανατολισμό έχουν και τα πολυπαράθυρα του πρώτου ορόφου της Νότιας Οικίας.

«...ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΜΙΑ ΣΚΗΝΗ»

Ο ρόλος των παραθύρων στην μινωική αρχιτεκτονική είναι κάτι παραπάνω από αξιοσημείωτος και αυτό το είχε αναγνωρίσει από νωρίς ο Α. Evans, ο οποίος, από τις πρώτες κιόλας ανασκαφικές περιόδους στην Κνωσό,

σχολίαζε με θαυμασμό την παρουσία τόσων παραθύρων, την οποία θεωρούσε προοίμιο της σύγχρονης εποχής. Αλλά και ο σπουδαίος στοχαστής της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, L. Mumford, σημείωνε με έμφαση ότι τα παράθυρα αποτελούν έναν μεγάλο νεωτερισμό που διακρίνει την Κρήτη από τα σκοτεινά κλειστά οικήματα των Σουμερίων.¹²

Τα παράθυρα, βασικός μάρτυρας ενός τρόπου ζωής, είναι ο ρυθμιστής της σχέσης ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, τα πλούσια ανασκαφικά τεκμήρια και η τέχνη της εποχής δίνουν πολύ παραστατικά την εικόνα μιας εξωστρεφούς διαδραστικής κοινωνίας, και τα 25 παράθυρα της Δυτικής Οικίας του Ακρωτηρίου, ενός μάλλον τυπικού σπιτιού της πόλης, δίνουν χειροπιαστό υλικό στην φαντασία μας να αναπλάσει μια καθημερινότητα γεμάτη κίνηση, εικόνες, ήχους και οσμές, με κόσμο, ζώα και πραμάτειες να πηγαινοέρχονται, και κάπου στο βάθος η βοή της θάλασσας να υπενθυμίζει και τον υπόλοιπο κόσμο, πέρα από τα υγρά όρια του νησιού. Ένας κόσμος στον οποίο το μέσα και το έξω εμπλέκονται, η συμμετοχικότητα παίζει σημαντικό ρόλο και ο κόσμος όλος γίνεται μια σκηνή.

12 Evans 1921–1935, 1, 303· Mumford 1966, 145.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arnheim, R., W.M. Zucker, και J. Watterson. 1966. «Inside and Outside in Architecture: A Symposium». *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 25:3–15.
- Doumas, C. 1992. *The Wall-Paintings of Thera*. Athens: Thera Foundation.
- Evans, A. 1921–1935. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos I–IV*. 6 Τόμοι. London: Macmillan.
- Lao Tzu. 2002. *Tao Tè Ching: The Way of Virtue*. Μτφ. P.M. Byrne. Garden City Park, NY: Square One Classics.
- Marinatos, S. 1972. *Excavations at Thera V (1971 Season)*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 64. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Mumford, L. 1966. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York: Penguin in association with Secker and Warburg.
- Pallasmaa, J. 1996. «The Geometry of Feeling: A Look at the Phenomenology of Architecture». Στο *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory, 1965–1995*, επιμ. Κ. Nesbitt, 447–53. New York: Princeton Architectural Press.
- Palyvou, C. 2018. *Daidalos at Work: A Phenomenological Approach to the Study of Minoan Architecture*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Παλυβού, Κ. 2019. *Ακρωτήρι Θήρας: Η Αρχιτεκτονική της Δυτικής Οικίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Sakellarakis, J., και E. Sakellarakis. 1991. *Crete, Archanes*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Τζαχίλη, Ί. 2008. «Οι Πήλινοι Κύλινδροι του Ακρωτηρίου». Στο *Ακρωτήρι Θήρας. Τριάντα Χρόνια Έρευνας (1967–1997). Επιστημονική Συνάντηση, 19–20 Δεκεμβρίου 1997*, επιμ. Χ.Γ. Ντούμας, 51–66. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 257. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Εκ νέου επίσκεψη στην ανασκαφή της μινωικής αποικίας των Κυθήρων

Μεθοδολογία και προσωπικότητες των ανασκαφών μέσα από αρχειακή έρευνα

Ράνια Μπαλλή

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The present contribution aims to illuminate the overall atmosphere, the epistemological fermentation and the tendencies in the field of Prehistoric Archaeology during the 1960s, through the epistemological profiles of Nicolas Coldstream and George Huxley, the excavators of the prehistoric site Kastri at Kythera. At the same time, through this indicative case study, it attempts to highlight some aspects of the British archaeological research in Greece at that time. Archival research at the British School of Athens (BSA) and the American School of Classical Studies at Athens (ASCSA), in combination with this period's archaeological publications, reveal the methodological devotion of the two excavators to detailed excavation recording and the accurate dating of their findings on the basis of stratigraphy and typological classification. At the same time, however, it seems that their interpretative framework remained firmly between antiquarianism and culture history.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε αρχειακό υλικό που τηρείται στη Βρετανική Σχολή Αθηνών (ΒΣΑ), στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (ΑΣΚΣΑ), αλλά και στις αρχαιολογικές δημοσιεύσεις της εποχής. Αναφέρεται στην ανασκαφή της προϊστορικής θέσης Καστρί των Κυθήρων, από τους αρχαιολόγους Nicolas Coldstream και George Huxley, κατά τα έτη 1963–1965.

Από το εκτενέστατο αρχείο του Coldstream, το οποίο έχει δωρίσει στη ΒΣΑ, μελετήθηκε ειδικότερα το χρονικό διάστημα που καλύπτει τις προαναφερθείσες ανασκαφικές περιόδους, αλλά και τις περιόδους μελέτης και δημοσίευσης της ανασκαφής. Περιλαμβάνει επιστολές, φωτογραφικό υλικό, σχέδια αγγείων, χειρόγραφες σημειώσεις, ημερολόγια ταξιδίων, αδημοσίευτα δοκίμια του ανασκαφέα που απηχούν τις απόψεις του πάνω σε διάφορα θέματα αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος, φιλοσοφικά ζητήματα και άλλα. Ομοίως, από το αρχείο που έχει δωρίσει ο Huxley στην ΑΣΚΣΑ, επελέγησαν επιστολές και φωτογραφικό υλικό που καλύπτει τη συγκεκριμένη περίοδο της διεξαγωγής, μελέτης και δημοσίευσης της εν λόγω ανασκαφής.

Μέσα από το πλούσιο αυτό υλικό, την αλληλογραφία των Huxley και Coldstream με επιφανείς αρχαιολόγους της εποχής, καθώς και τη συνέντευξη που παρεχώρησε ο Huxley στη γράφουσα,¹ σκιαγραφούνται οι ερευνητικές προσωπικότητες των δύο ανασκαφών και αναδεικνύεται το επιστημολογικό κλίμα της δεκαετίας του 1960,

1 Μπαλλή 2020, II:244–53.

μιας ενδιαφέρουσας καθ' όλα δεκαετίας ζυμώσεων στον αρχαιολογικό χώρο και όχι μόνο. Είναι η εποχή που εμφανίζεται το επιστημολογικό υπόδειγμα της Νέας ή Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, φέρνοντας σημαντικές τομές στην αρχαιολογική σκέψη και μέθοδο. Πρόκειται, ως γνωστόν, για το θεωρητικό ρεύμα που οδήγησε την αρχαιολογία να εγκαταλείψει το μοντέλο της Ιστορίας του Πολιτισμού και να διεισδύσει στην ανάλυση της πολυπλοκότητας των κοινωνιών του παρελθόντος με νέες μεθόδους, δανεισμένες κυρίως από τις θετικές επιστήμες.

Η μελέτη της μεθοδολογίας των ανασκαφών αποκαλύπτει ότι οι Coldstream και Huxley χρησιμοποίησαν μεν προωθημένες ανασκαφικές μεθόδους, όπως η χρήση καννάβου και η συνεργασία με ειδικούς των θετικών επιστημών, εντούτοις, αν και νεότεροι εκείνη την εποχή, δεν φαίνεται να επηρεάστηκαν από τις προσεγγίσεις της Νέας Αρχαιολογίας, τις οποίες χαρακτήριζαν υπερβολικά θεωρητικές. Πιθανόν οι κλασικής προέλευσης καταβολές τους να συνέδραμαν στην τάση σύγκρισης (κυρίως του Huxley) των ομηρικών επών με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Έτσι, σε επίπεδο ερμηνείας κινήθηκαν μεταξύ αρχαιογνωσίας και παραδοσιακού υποδείγματος της Ιστορίας του Πολιτισμού. Η έμφαση που έδωσαν στα ορθά στρωματογραφημένα επίπεδα και στην αντικειμενική παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων εντάσσεται στη γενικότερη παράδοση των Βρετανών αρχαιολόγων, οι οποίοι πρωτοστατούσαν στην εξέλιξη των ανασκαφικών μεθόδων εκείνη την εποχή.

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ

Το έτος 1963 δυο νεαροί Βρετανοί αρχαιολόγοι, ο Nicolas Coldstream και ο George Huxley (Εικ. 1), τότε 36 και 31 ετών αντίστοιχα, ξεκίνησαν την ανασκαφή στην προϊστορική θέση Καστρί των Κυθήρων (αρχαία Σκάνδεια), που είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό μινωικής εγκατάστασης εκτός Κρήτης. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι ουδείς εκ των δύο προερχόταν από τον χώρο της προϊστορικής αρχαιολογίας. Ο Huxley είχε σπουδάσει κλασική φιλολογία στην Οξφόρδη, είχε διδάξει στο Harvard αρχαία ελληνική γραμματεία και κατά την περίοδο που διεξήγαγε την ανασκαφή των Κυθήρων ήταν καθηγητής Αρχαίων Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο Queen's του Belfast. Ομοίως, η ειδικότητα του Coldstream, ο οποίος είχε λάβει κλασική παιδεία στο Cambridge, ήταν η Γεωμετρική περίοδος, το δε έργο του *Greek Geometric Pottery*² αποτέλεσε σημείο αναφοράς για όσους επιθυμούσαν να μελετήσουν την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην Ελλάδα.³

Τι τους ώθησε λοιπόν να θελήσουν να ανασκάψουν μια προϊστορική θέση; Την απάντηση δίνει ο ίδιος ο Huxley σε συνέντευξη που παραχώρησε στη γράφουσα:

*«Ο λόγος είναι ότι όταν ήμουν φοιτητής στην Οξφόρδη παρακολούθησα ένα μάθημα που είχε εισαγάγει ο Sir John Myres, με τίτλο 'ομηρική αρχαιολογία' και έμαθα πολλά από αυτό το μάθημα. Και στη συνέχεια την περίοδο 1952–1953 ο Alan Wace με δέχθηκε στην ανασκαφή του στις Μυκήνες και με τον τρόπο αυτό διδάχθηκα πολλά για την προϊστορική αρχαιολογία».*⁴

Τόσο όμως ο Coldstream όσο και ο Huxley, όπως προκύπτει από τα τηρούμενα στη ΒΣΑ αρχεία, ενδιαφέρονταν για τον μύθο της μινωικής θαλασσοκρατίας. Όπως αναφέρει ο Huxley:

«Η αντίληψη ότι υπήρξε κάποτε μινωική θαλάσσια δύναμη με υπερπόντιους εποικισμούς είχε απορριφθεί από ορισμένους μελετητές. Ήθελα να εντοπίσω έναν οικισμό εκτός

2 Coldstream 1968.

3 Για περισσότερες βιογραφικές πληροφορίες σχετικά με τους Coldstream και Huxley βλ. Cadogan 2008 και ΑΣΚΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο George Huxley, Biographical Note.

4 Μπαλλή 2020, II:244–45.



Εικ. 1. Οι N. Coldstream (αριστερά) και G. Huxley (δεξιά) σε έκθεση στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών το 1987. Φωτ. ΑΣΚΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο George Huxley.

Κρήτης, που να ήταν σίγουρα μινωικός. Νομίζω ότι πλέον είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς ότι υπήρξαν Μινωίτες έποικοι στο Καστρί Κυθήρων. Όταν ανακοινώσαμε τα πρώτα αποτελέσματα υπήρξε αρκετή αντίδραση. Κατηγορήθηκα μάλιστα μερικές φορές ότι εμπιστεύομαι περισσότερο του δέοντος την ιστορική βάση της ελληνικής μυθολογίας. Όμως, είναι πάντα χρήσιμο να συγκρίνουμε τις πληροφορίες του Ομήρου με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Ένα καλό παράδειγμα μιας τέτοιας σύγκρισης είναι το βιβλίο των Hope Simpson και Lazenby σχετικά με τον Νεών Κατάλογο της Ιλιάδας».⁵

Επίσης, η συμμετοχή και των δύο σε ανασκαφές στην Κρήτη τους επέτρεψε να αποκτήσουν εμπειρία και γνώσεις πάνω στο αντικείμενο της προϊστορικής αρχαιολογίας, οι οποίες απεδείχθησαν πολύτιμες για τη διεξαγωγή της ανασκαφής των Κυθήρων.

5 Μπαλλή 2020, II:246.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Οι έρευνες πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια τριών ανασκαφικών περιόδων (1963, 1964 και 1965) υπό την αιγίδα της ΒΣΑ, με τη χορηγία διαφόρων Ιδρυμάτων και Οργανισμών του Εξωτερικού.⁶ Οι χορηγίες υπήρξαν απαραίτητες, δεδομένου ότι η ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία επέμεινε στην εξαγορά του χώρου της ανασκαφής.⁷ Η ανασκαφή διεξήχθη με τη μέθοδο του καννάβου, αν και όχι σε όλη την ερευνημένη έκταση, όπως προκύπτει από το ενδιαφέρον σχόλιο του Huxley προς τον Coldstream:

«Νομίζω ότι μπορούμε να αρχίσουμε σκάψιμο την 1η Αυγούστου, καθώς θα έχουμε τότε πιο ξεκάθαρη εικόνα πώς θα τοποθετήσουμε τον κάνναβο. Όσο περισσότερο σκέπτομαι τις ιδέες του Wheeler τόσο περισσότερο θεωρώ ότι πολλές από τις υποδείξεις του είναι απλώς ακατάλληλες για τις συνθήκες του Αιγαίου».⁸

Ο Huxley εννοούσε, προφανώς, ότι το συχνά επικλινές και διαμορφωμένο σε άνδηρα έδαφος των νησιών του Αιγαίου δεν ενδεικνυόταν για χρήση καννάβου. Κατά την άποψή του, η μέθοδος που εισήγαγε ο Mortimer Wheeler ήταν κατάλληλη για ανασκαφές στη βορειοδυτική Ευρώπη, όχι όμως πάντοτε για ανασκαφές μινωικών θέσεων,⁹ οι οποίες παρουσίαζαν πολύπλοκη στρωματογραφία.¹⁰

Η συνολική έκταση που αποκαλύφθηκε ήταν περίπου 200 τ.μ. Οι παλαιότερες ενδείξεις κατοίκησης του χώρου εντοπίστηκαν στον λοφίσκο με την τοπική ονομασία Καστράκι, όπου οι ανασκαφείς διέκριναν κυκλικό λάκκο με ΠΕ κεραμική.¹¹ Εκείνο όμως που έγινε σαφές από την πρώτη ανασκαφική περίοδο ήταν ο μινωικός χαρακτήρας, τόσο των κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν στον οικισμό όσο και των τάφων που ερευνηθήκαν,¹² καθώς και η αφθονία ντόπιας και εισηγμένης μινωικής κεραμικής. Η πρωιμότερη χρονολογήθηκε στην ΠΜΙΙ περίοδο¹³ δηλαδή ήταν ακόμη παλαιότερη της ΜΜ και ΥΜΙ κεραμικής που είχε ανακαλύψει η Sylvia Benton στο ακρωτήριο του Καστρίου τη δεκαετία του 1930. Η πρόοδος των ανασκαφών απέδωσε κεραμική και υστερότερων περιόδων. Με βάση όμως την αφθονία της ΜΜΙΙΙ, αλλά κυρίως της ΥΜΙ κεραμικής, η ακμή του οικισμού τοποθετήθηκε στον 16ο αι. π.Χ.¹⁴

Ο χαρακτήρας των οικημάτων ήταν «επαρχιακός» και δεν βρέθηκαν ίχνη ανακτόρου.¹⁵ Σε ΜΜΙΙΙ στρώμα εντοπίστηκε ένα πήλινο σταθμίο με σημάδι Γραμμικής Α' γραφής, που παρουσίαζε ομοιότητες με εγχάρακτα

6 Coldstream και Huxley 1972, 27.

7 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ.2.20, επιστολή Huxley προς Coldstream 16.7.1963, 2–3.

8 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ.2.20, επιστολή Huxley προς Coldstream 16.6.1963, 1.

9 Η τοποθέτηση αυτή του Huxley παρουσιάζει ενδιαφέρον, αν ληφθεί υπόψη ότι ο Sinclair Hood, για παράδειγμα, ο οποίος χρημάτισε διευθυντής της ΒΣΑ από το 1954 έως το 1962, όχι μόνο υιοθέτησε πλήρως τη χρήση καννάβου στις ανασκαφές που διενήργησε στη χώρα μας, αλλά, όπως και ο ίδιος ομολογεί, ήρθε στην μεταπολεμική Ελλάδα μετά από προτροπή της Kathleen Kenyon, προκειμένου να μεταδώσει στους ανασκαφείς της ΒΣΑ τις ανασκαφικές μεθόδους του Mortimer Wheeler, γνωστές ως ανασκαφικό σύστημα Wheeler-Kenyon (Karadimas 2015α). Μάλιστα, όταν ο Alan Wace, στην ανασκαφή των Μυκηνών, του ανέθεσε να ανασκάψει ένα κτήριο εκτός της ακροπόλεως, ο Hood το ανέσκαψε εφαρμόζοντας τη μέθοδο Wheeler-Kenyon. Εν τούτοις, ο Wace δεν έδειξε ικανοποιημένος (Karadimas 2015β). Τα παραπάνω καταδεικνύουν τις διαφορετικές απόψεις, ακόμη και μεταξύ των μελών της ΒΣΑ, σχετικά με την ανασκαφική μεθοδολογία και πρακτική.

10 Μπαλλή 2020, II:246, 248.

11 Coldstream και Huxley 1972, 69.

12 Για πλήρη περιγραφή των κτισμάτων και των τάφων που ανασκάφηκαν, καθώς και των ευρημάτων τους βλ. Coldstream και Huxley 1972, κεφ.4 έως 8.

13 Coldstream και Huxley 1972, 56, 83–91.

14 Megaw 1964, 25.

15 Coldstream και Huxley 1972, 52.

πλακίδια που είχαν βρεθεί στο Παλαίκαστρο και στα Μάλια.¹⁶ Οι έρευνες αποκάλυψαν τοίχους και θεμέλια δύο οικιών, το ύψος της σωζόμενης στρωματογραφίας των οποίων έφτανε τουλάχιστον το 1 μ. πάνω από τα δάπεδα. Η μελέτη τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι οικίες εγκαταλείφθηκαν γύρω στο δεύτερο ήμισυ του 15ου αι. π.Χ., χωρίς να υπάρχει ένδειξη καταστροφής, π.χ. πυρκαγιάς.¹⁷ Σημειωτέον, ότι πάνω από τα μινωικά στρώματα εντοπίστηκε και ΥΕ κεραμική.¹⁸

Εντύπωση προκάλεσε η σπανιότητα μεταλλικών αντικειμένων, τόσο στον οικισμό όσο και στους τάφους.¹⁹ Κατά την άποψη του Huxley, ίσως αυτό οφειλόταν στην έλλειψη αναπτυγμένων γνώσεων μεταλλοτεχνίας εκ μέρους αυτών των πρώιμων Μινωιτών αποίκων ή ακόμη και στην προτίμησή τους να κατασκευάζουν κεραμικά αντικείμενα μιμούμενα μεταλλικά πρωτότυπα.²⁰

Τα ευρήματα της ανασκαφής κίνησαν, όπως ήταν φυσικό, το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής κοινότητας. Γράφει ο Sinclair Hood προς τον Coldstream, τον Αύγουστο του 1963:

*«... εντυπωσιακά νέα από το Καστρί. Μπράβο! Αναρωτιέμαι πόσο πίσω πάνε οι ενδείξεις σου για τη μινωική αποίκηση; Έχεις βρει στρώμα καταστροφής στην ΥΜ ΙΒ περίοδο ή είναι παλαιότερο; Αρχίζω να σκέπτομαι μήπως κάποια από τα «μεταβατικά» στάδια του [Νικολάου] Πλάτωνα δεν είναι στην ουσία ενδείξεις καταστροφής κατά την ΥΜ ΙΑ, αλλά κατά την ΥΜ ΙΒ».*²¹

Τα ευρήματα αυτά φυλάχθηκαν στο Μουσείο των Κυθήρων.

Ακολούθησαν περίοδοι μελέτης του αρχαιολογικού υλικού κατά τα έτη 1966 και 1967. Τα αποτελέσματα της μελέτης επέτρεψαν στους ανασκαφείς να διατυπώσουν ολοκληρωμένα ερμηνευτικά συμπεράσματα. Η πρωιμότητα της κεραμικής στήριξε την υπόθεση ότι ο οικισμός του Καστρίου ήταν ίσως η πρωιμότερη μινωική αποικία που είχε ανακαλυφθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή, έστω και αν δεν είχε εντοπισθεί ακόμη το ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο, το οποίο επιβεβαίωσε αυτή την υπόθεση. Η λεγόμενη μινωική θαλασσοκρατία χρονολογήθηκε γύρω στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.²² Οι Μινωίτες άποικοι, ορμώνοντες μάλλον από τη δυτική πλευρά της Κρήτης, φαίνεται ότι αντικατέστησαν με την παρουσία τους προϋπάρχοντα παλαιότερο οικισμό, ο οποίος φανέρωσε σχέσεις με τον ελλαδικό χώρο. Δεν προέκυψαν σαφή στοιχεία αν η αλλαγή ήταν το αποτέλεσμα ήπιας ή βίαιης διείσδυσης του κρητικού στοιχείου.²³ Πάντως, η κεραμική υπέδειξε ότι για περίπου 300 χρόνια οι επιρροές του οικισμού ήταν σαφώς μινωικές.

Στη συνέχεια, η αυξανόμενη παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής στη θέση μαρτυρά ανανέωση των παλαιότερων σχέσεων με τον ελλαδικό χώρο. Η μυκηναϊκή κεραμική συνέχιζε να παρουσιάζει αύξηση μέχρι την εγκατάλειψη του οικισμού, η οποία φαίνεται ότι έλαβε χώρα την ΥΜΙΒ περίοδο, γύρω στο 1450 π.Χ., χωρίς να έχει προηγηθεί, όπως προαναφέρθηκε, κάποια καταστροφή. Αργότερα, υπήρξε μερική επανακατοίκηση της θέσης και το μέλλον των Κυθήρων εμφανίζεται στενότερα συνδεδεμένο με τον ελλαδικό χώρο, αν και συνεχίζεται η παρουσία μικρών ποσοτήτων μινωικής κεραμικής, ακόμη και κατά την ΥΕΙΙΙ περίοδο.²⁴

16 Coldstream και Huxley 1972, 205–6.

17 Huxley 1965, 179.

18 Huxley 1964, 147.

19 Huxley 1965, 179.

20 Μπαλλή 2020, ΙΙ:248.

21 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2.20, επιστολή Hood προς Coldstream 31.8.1963.

22 Huxley 1965, 179.

23 Ο Hood (1993, 24), εντούτοις, δεν θεωρούσε την ήπια αφομοίωση πιθανή. Πίστευε ότι ο πρωτοελλαδικός πληθυσμός μάλλον εξολοθρεύθηκε ή εξανδραποδίστηκε από τους Κρήτες μετανάστες ή διέφυγε από τη θάλασσα στην Ηπειρωτική Ελλάδα.

24 Popham 1974, 320.

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών παρουσιάσθηκαν σε μία ογκώδη μονογραφία με τίτλο *KYTHERA: Excavations and Studies*, που εκδόθηκε το έτος 1972 και είναι αφιερωμένη στη Sylvia Benton, η οποία εντόπισε πρώτη, όπως προαναφέρθηκε, την ύπαρξη μινωικού οικισμού στα Κύθηρα. Η δημοσίευση προδίδει λιτή, εμπειριστική προσέγγιση και προσήλωση των ανασκαφών στα ίδια τα δεδομένα, προκειμένου να επιτευχθεί μία όσο το δυνατόν πιο αντικειμενική παρουσίασή τους. Αν και η ερμηνευτική διάθεση είναι παρούσα, και μάλιστα από την πρώτη ανασκαφική περίοδο, βασίζεται κυρίως στα συμπεράσματα που συνάγονται από την κεραμική.²⁵

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ COLDSTREAM ΚΑΙ HUXLEY

Οι Coldstream και Huxley, παρά την ειδίκευση του πρώτου στη Γεωμετρική περίοδο και του δεύτερου στην κλασική φιλολογία, αποτέλεσαν ένα αλληλοσυμπληρούμενο και λίαν αποτελεσματικό δίδυμο κατά την ανασκαφή των Κυθήρων, η οποία φαίνεται ότι υπήρξε μία μεγάλη επιθυμία και των δύο. Για το σχεδιασμό και την πραγματοποίησή της εργάσθηκαν συστηματικά, με πάθος και ενθουσιασμό, δημιουργώντας θετικό κλίμα με την ντόπια κοινωνία, η οποία συνέδραμε το έργο τους. Γράφει ο Coldstream στη μητέρα του τον Αύγουστο του 1963:

*«Δεν νομίζω να έχω συμμετάσχει σε ευτυχέστερη ανασκαφή... Απασχολούμαι επίσης, με το να τριγυρίζω με τους γείτονες ψάχνοντας για τυχαία ευρήματα, τα οποία έρχονται συνεχώς στο φως. Οι ντόπιοι υπήρξαν πολύ εξυπηρετικοί στο να μας ενημερώνουν γι' αυτά, κυρίως όταν υιοθετήσαμε τη συνήθεια να τους δίνουμε ένα μικρό μπαχτσίσι όταν μας τα έφερναν!».*²⁶

Σχετικά με τον Coldstream, το πρώτο πράγμα που διαπιστώνει κάποιος από τη μελέτη του αρχειακού υλικού που τηρείται στην ΒΣΑ είναι η συστηματικότητα και η έμφαση στη προσεκτική καταγραφή, την ταξινόμηση και την ανάλυση της ανακτηθείσας κεραμικής. Τηρούσε λεπτομερέστατο αρχείο/ευρετήριο που το είχε ονομάσει *Κύθηρα, Κεραμική Εποχής Θαλασσοκρατίας, MMIIIB, YMIA, YMIB*, και στο οποίο είχε κατηγοριοποιήσει 31 διαφορετικά σχήματα αγγείων.²⁷ Κατά την ένταξη κάθε αγγείου στην οικεία κατηγορία, προέβαινε στην περιγραφή του, τη χρονολόγησή του και την αναφορά σε τυχόν παράλληλά του, κατά περίπτωση δε σχεδίαζε το σχήμα και τη διακόσμησή του (Εικ. 2), αφού, όπως φαίνεται, διέθετε ευχέρεια στο σχέδιο. Η τάξη και συστηματικότητά του δεν διέφυγε την προσοχή των συναδέλφων και συνεργατών του, όπως του Sinclair Hood, ο οποίος σε επιστολή του το 1964 από την Κρήτη ευχαριστεί τον Coldstream για την άψογη κατάσταση στην οποία άφησε το υλικό που μελετούσε από την Κνωσό για να αναλάβει την ανασκαφή στα Κύθηρα.²⁸

Από το προσωπικό του αρχείο που τηρείται στη Σχολή, είναι εμφανές ότι το θέμα της κρητικής θαλασσοκρατίας και του τέλους του μινωικού πολιτισμού τον απασχολούσε έντονα. Διατηρούσε αλληλογραφία με τον Huxley σχετικά με αναφορές περί Μινωιτών στις φιλολογικές πηγές,²⁹ κρατούσε αποκόμματα δημοσιεύσεων για την

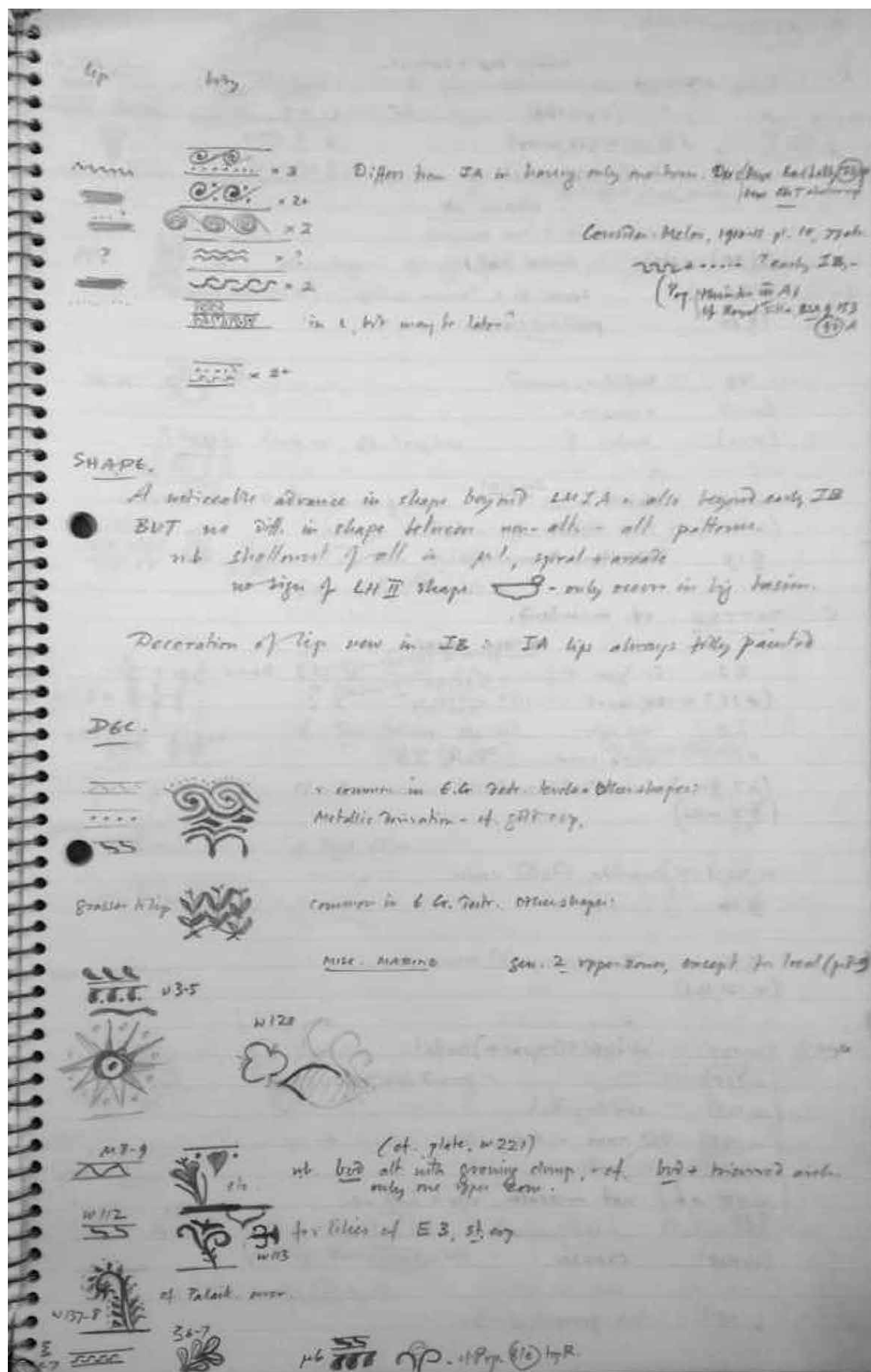
25 Μπαλλή 2020, II, 249.

26 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ.17 (17.01–17.10), υποφ. 1958–1966, επιστολή Coldstream προς τη μητέρα του 28.8.1963, 1–2.

27 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream (μη καταλογογραφημ.), προσωρ. ΦΑΚ. 2, προσωρ. No 20.

28 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 27, υποφ. 1α, επιστολή Hood προς Coldstream 14.10.1964.

29 Ο Huxley, ως ειδικός επί της Κλασικής Αρχαιολογίας, είχε δώσει το 1968 διάλεξη με τίτλο «Minoans in Greek Sources» στη Βρετανική Εταιρεία Μυκηναϊκών Σπουδών (British Association for Mycenaean Studies) στο Λονδίνο.



Εικ. 2. Ανασκαφή Κυθήρων. Χειρόγραφο ευρετήριο κεραμικής. Διακόσμηση αγγείων. Φωτ. ΒΣΑ, Τμήμα Αρχαίων, Αρχείο J.N. Coldstream (μη καταλογογραφημ.), προσωρ. ΦΑΚ.2, προσωρ. Νο.20.

έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας,³⁰ τα σχετικά άρθρα του Μαρινάτου και παραλληλισμούς με το ηφαιστειο του Κρακατόα. Επειδή η ανασκαφή των Κυθήρων χρονολογικά εντάσσεται στην περίοδο της καταστροφής του Ακρωτηρίου της Θήρας, ο Coldstream, ως γνώστης της αιγαιακής αρχαιολογίας, σε χειρόγραφες σημειώσεις του αποτολμά να αναρωτηθεί για τη Σαντορίνη: «γιατί όχι η Ατλαντίς;».³¹

Ως χαρακτήρας, ο Coldstream, σύμφωνα με άτομα που τον γνώρισαν από κοντά, ήταν ήπιων τόνων. Στα συνέδρια όπου προέδρευε ήταν ειδικός στο να κατευνάζει οξυμένα πνεύματα. Ακόμη και στη γνωστή αντιπαράθεση της εποχής σχετικά με το ερώτημα της κατάληψης της Κρήτης από τους Μυκηναίους, προσπάθησε να διαμορφώσει αντικειμενική γνώμη, παραθέτοντας σε χειρόγραφες σημειώσεις τις τέσσερις αντικρουόμενες απόψεις και τα σχετικά επιχειρήματα.³²

Διέθετε μετριοφροσύνη, ευγένεια και προθυμία να συνδράμει τους φοιτητές του, τους οποίους παρακολουθούσε με ενδιαφέρον, όπως προκύπτει από τις πολυάριθμες ευχαριστήριες επιστολές που τηρούνται στο προσωπικό του αρχείο,³³ αλλά και από την παρακάτω απάντηση που έστειλε στον Arne Furumark, μετά από ερώτημα του τελευταίου για την πρόοδο σπουδών της τότε φοιτήτριάς του Ελένης Μαντζουράνη:

*«Η φοιτήτριά μου Ελένη Μαντζουράνη μόλις άρχισε το μεταπτυχιακό της με θέμα την εικονογραφημένη κεραμική από τη Θήρα και την Κρήτη κατά την ΥΜΙΑ περίοδο. Είναι καλά και σε καλή πνευματική διάθεση και θα επικοινωνήσει μαζί σου με επιστολή» (Εικ. 3).*³⁴

Ο Coldstream, αν και γόνος καλής οικογενείας της Βρετανίας, ήταν βαθύτατα δημοκρατικών αντιλήψεων. Γνώριζε θαυμάσια την ελληνική γλώσσα, αρχαία και σύγχρονη.³⁵ Μάλιστα, αποκαλούσε τις συντακτικές σημειώσεις του «critical papers».³⁶ Ενδιαφερόταν για την αρχαία ελληνική γλυπτική και αρχιτεκτονική. Οι λεπτομερέστατες χειρόγραφες σημειώσεις του πάνω στην ελληνική γραμματεία, την ελληνική ιστορία και τα φιλοσοφικά ερωτήματα που διατυπώνει κατά τη μελέτη των κειμένων αποκαλύπτουν ένα άτομο με συνθετική σκέψη και υπαρξιακές ανησυχίες.³⁷ Αγαπούσε, επίσης, τη μουσική και έπαιζε πιάνο. Μάλιστα, συνέγραψε δύο αδημοσίευτα δοκίμια με τίτλο *Μουσική και Μαρξισμό*³⁸ και *Μουσική του 20ού αιώνα*.³⁹ Δεν είναι τυχαίο ότι η Sylvia Benton, σε επιστολή που του απέστειλε, τον αποκάλεσε καλλιτέχνη.⁴⁰

Πάνω από όλα όμως, ήταν ένας εξαιρετικός δάσκαλος που καθοδηγούσε και ενέπνεε τους φοιτητές του. Οι μελέτες του διακρίνονταν για τη συστηματικότητα και την ικανότητα σύνθεσης. Προσέγγιζε τα θέματά του βασιζόμενος αυστηρά στην αρχαιολογική μαρτυρία, με σαφήνεια, χωρίς ακατάληπτους ιδιωτισμούς και ασυνάρτητο λόγο (jargon), σύμφωνα με προσφιλή του έκφραση.⁴¹ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, στον τιμητικό τόμο που εκδόθηκε με την ευκαιρία της συνταξιοδότησής του το έτος 1995, ένα μεγάλο τμήμα της Εισαγωγής

30 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2.19, Marinatos, Exc. At Thera I, άρθρο εφημερίδας The Times, 16.12.1968.

31 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2.19, χειρόγραφες σημειώσεις του Coldstream.

32 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2, υποφ. 1α, κείμενο με τίτλο «When did mainlanders take over Crete?», άνευ ημερομηνίας.

33 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 27, υποφ. work letters (1) 1958–1973, επιστολή Ruckert προς Coldstream 14.1.1973, επιστολή Snodgrass προς Coldstream 10.11.1970, επιστολή Snodgrass προς Coldstream 25.11.1970.

34 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2.19, επιστολές Furumark προς Coldstream 13.3.1979 και Coldstream προς Furumark 23.3.1979.

35 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 9.2/2, Χειρόγραφες σημειώσεις Coldstream άνευ ημερομηνίας.

36 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 9.66 Critical Papers, 13.11 άνευ έτους.

37 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 9.60, 9.61 Literature, History, Essays, άνευ ημερομηνίας, 9.63 Literary Evidence, άνευ ημερομηνίας.

38 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 9, χειρόγραφο με τίτλο *Music-Marxism*, άνευ ημερομηνίας (χρονολογούμενο, πάντως, μετά το 1961, δεδομένου ότι στο κείμενο γίνεται αναφορά στο Ανατολικό Βερολίνο).

39 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 9, χειρόγραφο με τίτλο *Twentieth century Music*, άνευ ημερομηνίας.

40 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 27, υποφ. 1α, επιστολή Benton προς Coldstream 23.11.1973.

41 Ευχαριστώ την Καθηγήτρια Ελένη Μαντζουράνη, η οποία υπήρξε φοιτήτρια του Nicolas Coldstream, για την παρούσα πληροφορία.

Prof. A. Furumark,
S:t Olofsgatan 10 A,
S-752 21 Uppsala,
Sweden.

23rd March, 1979

Dear Professor Furumark,

Many thanks for your letter with enclosures. I have meanwhile heard from Schiering, who also thinks that you made some comments on his paper. Here are the relevant extracts; please let me know immediately if you would like to make any corrections.

I am very glad to hear about Dr Walberg's appointment at Cincinnati. My student Eleni Mantzourani has just begun an M.Phil. thesis on the pictorial pottery of Thera and Crete in LM IA; she is well and in good spirits, and will be writing to you.

My wife and I send you both our best wishes.

Yours sincerely,

Nicolas Coldstream

Εικ. 3. Επιστολή Coldstream προς Furumark 23.3.1979. Φωτ. ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream (μη καταλογογραφημ.), προσωρ. ΦΑΚ.2, προσωρ. No.20.

από την Christine Morris και τον Alan Peatfield αφιερώνεται στο διδακτικό του έργο. Ο χαρακτηρισμός που του αποδίδεται, μάλιστα, είναι ο *δάσκαλος*.⁴²

Τα σεμινάρια που έδινε στο Λονδίνο σχετικά με τον ελληνικό πολιτισμό δεν περιορίζονταν μόνο σε κύκλο φοιτητών, αλλά απευθύνονταν σε ευρύτερο κοινό. Σε επιστολή του προς τον George Huxley αναφέρει:

*«Σύντομα θα δώσω μία διάλεξη σε μία ομάδα αρχαιοφίλων στελεχών του Υπουργείου Άμυνας (που είναι πιθανώς όλοι κατάσκοποι) με θέμα τη Ναυτική Αυτοκρατορία του βασιλιά Μίνωα!».*⁴³

Ο Coldstream αντιμετώπιζε τις αλλαγές τεχνολογίας στην κεραμική ως αντανάκλαση διαφοροποιήσεων στα γούστα ή ως προσωπικές επιλογές. Οι απόψεις του αυτές κατακρίθηκαν από τους οπαδούς της Νέας Αρχαιολογίας, οι οποίοι αναζητούσαν βαθύτερες κοινωνικές και οικονομικές ερμηνείες. Οι θαυμαστές του Coldstream αντέτειναν ότι, χωρίς τη δική του προσεκτική παρατήρηση, περιγραφή, ταξινόμηση και χρονολόγηση, οι θεωρητικοί δεν θα είχαν πού να στηριχθούν για να διαμορφώσουν τις θεωρίες τους. Αν και τόνιζε το εφήμερο των ιδεών, ωστόσο ενθάρρυνε τους φοιτητές να αναπτύσσουν τις δικές τους θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Σύμφωνα με τον Gerald Cadogan:

*«τα γραπτά του αποπνέουν μετριοφροσύνη, κυρίως ενώπιον των επιτευγμάτων εκείνων των Ελλήνων της αρχαίας εποχής για τους οποίους αισθανόταν μία σχεδόν προσωπική περηφάνεια... ένα βαθύ ενθουσιασμό».*⁴⁴

Από την πλευρά του ο Huxley εκτέλεσε με επιτυχία τα καθήκοντα του διευθυντή της ανασκαφής των Κυθήρων, αν και ειδικός, όπως προαναφέρθηκε, στην κλασική φιλολογία. Πράγματι, αρκετές παρατηρήσεις που διατυπώνει στην αλληλογραφία του με τον Coldstream είναι φιλολογικού περιεχομένου.⁴⁵ Επίσης, αρέσκεται συχνά να χαριτολογεί κάνοντας χρήση των γνώσεών του κλασικής αρχαιολογίας, όπως όταν κατά την ανάρρωση του Coldstream από την εγχείρηση στην οποία υπεβλήθη αναφέρει: *«σίγουρα ο Ασκληπιός σε αντιμετωπίζει ευνοϊκά»*.⁴⁶ Ο ίδιος δηλώνει μεγάλος θαυμαστής του Αριστοτέλη.⁴⁷ Τον θαυμασμό του αυτό τον απέδειξε έμπρακτα με τις πολυσχιδείς δράσεις και γνώσεις του, οι οποίες τον καθιστούν, κατά το αριστοτέλειο πνεύμα, έναν πραγματικό «πανεπιστήμονα».

Η μαθητεία του δίπλα στον Alan Wace κατά την ανασκαφή των Μυκηνών αλλά και η συμμετοχή του σε ανασκαφές στην Κρήτη (Γυψάδες), του επέτρεψαν να αποκτήσει εμπειρία και γνώσεις πάνω στο αντικείμενο της προϊστορικής αρχαιολογίας, οι οποίες απεδείχθησαν πολύτιμες για τη διεξαγωγή της ανασκαφής των Κυθήρων. Μάλιστα, η εμπειρία του αυτή εκτιμήθηκε σε τέτοιο βαθμό από την αρχαιολογική κοινότητα, ώστε ο John Caskey του πρότεινε τη θέση του Καθηγητή αρχαιολογίας στο Cincinnati.⁴⁸ Παρά την τιμητική αυτή πρόταση, ο Huxley επέλεξε τελικά να παραμείνει στην Ευρώπη.⁴⁹

Ο Huxley με την ευρυμάθεια που τον διέκρινε προέβη, στο δεύτερο κεφάλαιο της δημοσίευσης της ανασκαφής, σε μία εξαιρετική παρουσίαση της ιστορίας και τοπογραφίας των Κυθήρων κατά την αρχαιότητα.⁵⁰ Επίσης, επέμενε εμφατικά στα ορθά στρωματογραφημένα επίπεδα. Υπογραμμίζει ότι η μέθοδος που ακολούθησαν στην

42 Morris και Peatfield 1995, xi.

43 ΑΣΚΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο George Huxley, ΦΑΚ. 6, υποφ. 1, επιστολή Coldstream προς Huxley 6.10.1973, 2.

44 Cadogan 2008.

45 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2.20, επιστολή Huxley προς Coldstream 24.5.1965, 2.

46 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2.20, επιστολή Huxley προς Coldstream 16.7.1963, 1.

47 Μπαλλή 2020, II:253.

48 ΑΣΚΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο George Huxley, ΦΑΚ. 5, υποφ. 3, επιστολή Caskey προς Huxley 10.5.1972.

49 Μπαλλή 2020, II:252.

50 Coldstream και Huxley 1972, 33–40.

ανασκαφή των Κυθήρων συμπεριελάμβανε κοινό νου, όπου αυτό ήταν δυνατόν.⁵¹ Παραδέχεται ότι υιοθέτησαν, όπως και οι περισσότεροι σύγχρονοί τους ανασκαφείς, τη μέθοδο της απόρριψης των μη διαγνωστικών οστράκων, προσθέτοντας με σημασία:

*«σήμερα οι ανασκαφείς κρατούν πολύ περισσότερο υλικό, αλλά δεν είμαι σίγουρος ότι μαθαίνουν περισσότερα με αυτόν τον τρόπο».*⁵²

Ο Huxley χαρακτηρίζει υπερβολικά θεωρητικές τις προσεγγίσεις της Νέας ή Διαδικαστικής Αρχαιολογίας και, όπως ο ίδιος ομολογεί, δεν επηρέασαν το έργο του ίδιου αλλά ούτε του Coldstream. Εντούτοις, δηλώνει υπέρμαχος της διεπιστημονικής συνεργασίας και της συμμετοχής στις ανασκαφές ειδικών των θετικών επιστημών.⁵³ Οι θέσεις αυτές έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν λάβει υπόψη κανείς ότι και οι δύο αρχαιολόγοι ήταν σύγχρονοι του Lewis Binford,⁵⁴ καθώς και το γεγονός ότι την ίδια περίοδο οι John Evans και Colin Renfrew διεξήγαγαν την ανασκαφή στον προϊστορικό Σάλιαγκο, με μεθοδολογία σημαντικά επηρεασμένη από τη διαδικαστική προσέγγιση. Αποκαλύπτουν τις ζυμώσεις και τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο τα διάφορα επιστημολογικά υποδείγματα επηρέασαν τους αρχαιολόγους της εποχής. Συγχρόνως, επιβεβαιώνουν ότι η επιστημολογική επανάσταση της αγγλικής σχολής στην αρχαιολογική έρευνα πραγματοποιήθηκε με ήπιο τρόπο.⁵⁵

Κατά την άποψη του Huxley, ο χαρακτήρας του μινωικού πολιτισμού δεν είναι ελληνικός. Υπογραμμίζει ότι σήμερα είναι γνωστές αρκετές λέξεις και τοπωνύμια στην Κρήτη που προφανώς δεν είναι ελληνικής προέλευσης. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι πρέπει να υπήρχαν στην Κρήτη, αλλά και σε άλλα μέρη του Αιγαίου, πληθυσμοί οι οποίοι δεν μιλούσαν Ελληνικά. Η Γραμμική Β' γραφή πιθανόν να προσαρμόσθηκε από τη Γραμμική Α', προκειμένου να καλύψει της ανάγκες της ελληνικής γλώσσας.⁵⁶

Η μονογραφία της ανασκαφής των Κυθήρων και ιδιαίτερα η εκτενής, πλήρης και συστηματική παρουσίαση της κεραμικής, συνέβαλε στη δυνατότητα συνθετικής μελέτης και σύγκρισής της από άλλους αρχαιολόγους με κεραμική άλλων περιοχών. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Sinclair Hood για τα ευρήματα των Κυθήρων:

*«Η μινωική αποικία αντικατέστησε μία γειτονική εγκατάσταση ανθρώπων που χρησιμοποιούσαν κεραμική ελλαδικού τύπου. Η αντικατάσταση έλαβε χώρα σε κάποιο χρονικό σημείο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού το οποίο με τη δημοσίευση περισσότερων ΠΜ υλικού από την Κρήτη και ΠΕΙΠ από τη Λέρνα Αργολίδας θα μπορέσει να προσδιορισθεί με σημαντική ακρίβεια».*⁵⁷

Οι ιδιαίτερα απλοί και προσηνείς χαρακτήρες τόσο του Coldstream όσο και του Huxley συνετέλεσαν στη δημιουργία κλίματος οικειότητας με τους ντόπιους, οι οποίοι, όπως συμβαίνει συνήθως, ήταν επιφυλακτικοί με τους αρχαιολόγους. Όπως ανέφερε ο Huxley σε μία ομιλία του το 1966:

*«Τύχαμε θερμής υποδοχής στο Καστρί όχι μόνο διότι ο έντονος τοπικός πατριωτισμός κάνει τους ανθρώπους να ενδιαφέρονται πάρα πολύ για τον τόπο τους αλλά και διότι φέραμε δουλειά σε μία εποχή που [το νησί] την είχε πολύ ανάγκη».*⁵⁸

51 Μπαλλή 2020, II:246.

52 Μπαλλή 2020, II:248.

53 Μπαλλή 2020, II:252.

54 Ο Coldstream ήταν τέσσερα έτη μεγαλύτερος και ο Huxley ένα έτος νεότερος του Binford.

55 Βαβουρανάκης 2021, 257, 370.

56 Μπαλλή 2020, II:249.

57 Hood 1975, 264.

58 ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 2.20, ομιλία Huxley «Digging in a Greek island» 3.10.1966, 3.

Πράγματι, οι δύο ανασκαφείς κατάφεραν να δημιουργήσουν οικείο κλίμα με τους ντόπιους, οι οποίοι αγκάλιασαν τόσο τους ίδιους όσο και το έργο τους, όπως προκύπτει από την εκδήλωση που οργανώθηκε στα Κύθηρα προς τιμή του Huxley το έτος 2012, κατά την οποία αναγορεύθηκε πολίτης του Δήμου Κυθήρων. Στην εκδήλωση ο Huxley απηύθυνε ομιλία στα Ελληνικά, όπως και κατά την επομένη εκδήλωση που οργανώθηκε το 2017, με την ευκαιρία της επανέκδοσης του βιβλίου *Kythera 1963–1965: Excavations and studies* (Εικ. 4). Ο σχετικά πρόωρος θάνατος του Coldstream πιθανόν να εμπόδιζε παρόμοια εκδήλωση προς τιμή του.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι ανασκαφείς δεν διέκριναν σχέσεις των Κυθήρων με τις Κυκλάδες. Όπως επισημαίνει ο Popham,⁵⁹ ήταν ατυχές που η δημοσίευση των σχετικών αποτελεσμάτων από την ανασκαφή της Κέας καθυστέρησε, με αποτέλεσμα οι Huxley και Coldstream να μην μπορέσουν να λάβουν υπ' όψη τους τις εντυπωσιακές ομοιότητες που παρουσίαζε η κεραμική της περιόδου καταστροφής του οικισμού της Αγίας Ειρήνης με την αντίστοιχη κεραμική της περιόδου εγκατάλειψης του οικισμού στο Καστρί.

Σε κάθε περίπτωση, το έργο των Coldstream και Huxley, οι οποίοι διακρίνονται για το ανήσυχο πνεύμα τους και τον φιλελληνισμό τους, αναγνωρίστηκε από καταξιωμένους επιστήμονες της εποχής, όπως ο Furumark, ο οποίος δεν παρέλειψε να επισημάνει τη σημασία των ευρημάτων του Καστρίου για την ευρύτερη περιοδολόγηση της μυκηναϊκής κεραμικής.⁶⁰

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά την Καθηγήτρια Ελένη Μαντζουράνη για τη δυνατότητα που μου έδωσε να εμπλουτίσω το παρόν άρθρο με ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα του Nicolas Coldstream, τον οποίο γνώρισε ως επόπτη της, κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών της στο Ηνωμένο Βασίλειο. Ευχαριστίες οφείλω στη Βρετανική Σχολή Αθηνών και ιδιαιτέρως τον Διευθυντή της John Bennet, καθώς και στην υπεύθυνη Αρχείων Αμαλία Κακίση, για την άδεια που ευγενώς μου παραχωρήθηκε να μελετήσω και να συμπεριλάβω στο παρόν άρθρο αδημοσίευτες επιστολές και φωτογραφικό υλικό από το αρχείο του Nicolas Coldstream. Εκφράζω ευχαριστίες στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και ιδιαιτέρως την υπεύθυνη Αρχείων Δρ. Ναταλία Βογκέικοφ, για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας των Nicolas Coldstream και George Huxley (Εικ. 1). Ιδιαιτέρως ευχαριστώ τον Αναπληρωτή Καθηγητή Γιώργο Βαβουρανάκη και τον Δρ. Γιάννη Βοσκό για τα εποικοδομητικά τους σχόλια στην παρούσα συμβολή. Απευθύνω ευχαριστίες στην Dictynna Hood για την άδεια να συμπεριλάβω στο άρθρο επιστολές του αποβιώσαντος αδερφού της Sinclair Hood. Ξεχωριστή μνεία οφείλω στον George Huxley για την ενδιαφέρουσα συνέντευξη που μου παραχώρησε, για την άδεια δημοσίευσης αρχαιακού υλικού και για τις καίριες παρατηρήσεις του στο παρόν άρθρο. Ωστόσο, τυχόν λάθη και παραλείψεις παραμένουν αποκλειστικά δική μου ευθύνη.

⁵⁹ Popham 1974, 321.

⁶⁰ ΒΣΑ, Τμήμα Αρχείων, Αρχείο J.N. Coldstream, ΦΑΚ. 27, υποφ. work letters (1) 1958–1973, επιστολή Nylander προς Huxley και Coldstream 21.1.1967.

Revised
version

Speech. Palaiopolis. Skansdolia. Kythira. 14 ix 2017.
ΟΜΙΛΙΑ. ΠΑΛΑΙΟΠΟΛΙΣ. ΣΚΑΝΔΕΙΑ. ΚΥΘΗΡΑ.
Κυρίες και Κύριοι. με τέρψιν έφθασα με έγκαιρώς στην
Παλαιόπολη διά τον έορτασμό της ανανέωσης του βιβλίου έχοντας
τον τίτλο Kythira. Excavations and Studies, δηλαδή Τέ Κυθήρα. Ακασκασέ
και έπαισές ό τόμος παρουσιάζει πάλι τα άποτελέσματα των έρευνών
μες εδώ στο κάστρο και άλλου έν τή άγαπημένη νήσω. τώ Κυθήριον
έργου μες έξ άρχής έγινε με άδεια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και
Πανεπιστήμιό με συνεργασία του Πεννσυλβανίας και της Βρετανικής Αρχαιολογικής
Έκτολης Αθηνών. πρέπει να αναφέρω επίσης τους Αμερικάνους φίλους μου
Alice Tully, Τίνα (Tully) Dimick και John Dimick. τώ έργον
ήρχισε πρό πολλού- δηλαδή πέννντα τέσσαρα χρόνια πριν· και ή πρώτη
έκδοση του βιβλίου συνέβη στο Λονδίνο έν έτει 1972. έν Κυθήροις ή
αρχαιολογία προχωρεί, άλλά τα παλαιά έργα διατηρούν έξείν. ή ανανέωση
του ήτο επιθυμητή από μακρόν. πρέπει να έκφράσω ευχαριστίες προς
πολλούς άνθρώπους Κυθρίους και Φίλοκυθρίους και ιδιόματα· ευχα-
ριστώ τον Κύριον Γεώργιον Πούλον και την Κυθρίαν κοινωνίαν Αστράκας
και τώ ίδρυμα Αρώνη· ευχαριστώ επίσης τους Φίλους των Μουσείων Κυθρών
έκείνω την προσεκτικότητα του φωτοτυπογραφείου έν Περιστέρι Αθηνών.
αναφέρω με ευγνωμοσύνη την άφοσίωση του Κυρίου Άλξ. Μάρτιν καθ'
όλη τη διάρκεια προπαρασκευής. θυμάμαι με σεβασμό την φίλικήν υπο-
στήριξι της Κυρίας Τζορτζοπούλου και ούδέποτε θά ξεχνώ την άπο-
τελεσματική σοφία της Ευανθείας και την φιλοξενία του Αντωνίου
Πρωτοφάτου. πολλοί των συναδέλφων δεν ζούν πλέον, μερικοί μένουν· άλλά
πιστεύω ότι όλοι θά είναι παρόντες έν πνεύματι στο έορτασμό, και ιδιαι-
τέρως ό φίλος και συνεργάτης και διαπρέπης επιστήμων Νικόλαος Κολδοστής.
τελικά έχω με μεγάλην ικανοποίηση διότι βλέπομε εδώ μέλη της οικογένεως των
μακρίτων Αμπρανωνίου και Αικατερίνης Πρωτοφάτου. εί αυτό με σεβασμά
προσφέρω ένα αντίτυπο προς την Κυρίαν Ματίνα Πετροχείλου. είναι ύπομνήση της
Μινωικής, αρχαίας Έλληνικής και Βυζαντινής ιστορίας της θακουστής νήσου
Κυθρών.
G.L.H.

Εικ. 4. Το κείμενο της ομιλίας του Καθηγητή George Huxley κατά την εκδήλωση προς τιμήν του στα Κύθηρα την 14.9.2017.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαβουρανάκης, Γ. 2021. *Εικόνα και Αρχαιολογία: Το Παράδειγμα της Προϊστορικής Αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Cadogan, G. 2008. «Professor Nicolas Coldstream. Pioneering Investigator of Greek Culture and History of the Ninth and Eighth centuries BC». *The Independent*, 15 April 2008 (<https://www.independent.co.uk/news/obituaries/professor-nicolas-coldstream-pioneering-investigator-of-greek-culture-and-history-of-the-ninth-and-eighth-centuries-bc-808995.html>).
- Coldstream, J.N. 1968. *Greek Geometric Pottery: A Survey of Ten Local Styles and their Chronology*. London: Methuen.
- Coldstream, J.N., και G.L. Huxley, επιμ. 1972. *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*. London: Faber and Faber.
- Hood, M.S.F. 1975. Βιβλιοκρισία: *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, των J.N. Coldstream και G.L. Huxley. *JHS* 95:264–65.
- _____. 1993. *Η Τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα*. Μτφ. Μ. Παντελίδου, Θ. Ξένος. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Huxley, G.L. 1964. «Kythera: Kastri-Palaiopolis, 1963». *ArchDelt* 19, Β' 1, Χρονικά:147–48.
- _____. 1965. «Kythera». *ArchDelt* 20, Β' 1, Χρονικά:179–80.
- Karadimas, N. 2015α, 30.1.2015. «Home of the Heroes: An Interview with Sinclair Hood (part 1)». *Aegeus – Society for Aegean Prehistory, Wanderings*. <https://www.aegeussociety.org/en/wanderings/home-of-the-heroes-an-interview-with-sinclair-hood-part-1/>
- _____. 2015β, 7.3.2015. «Home of the Heroes: An Interview with Sinclair Hood (part 2)», *Aegeus – Society for Aegean Prehistory, Wanderings*. <https://www.aegeussociety.org/en/wanderings/home-of-the-heroes-an-interview-with-sinclair-hood-part-2/>
- Megaw, A.H.S. 1964. «Archaeology in Greece 1963–1964». *AR* 10:3–30.
- Morris, C., και A. Peatfield. 1995. «Introduction». Στο *Klados: Essays in Honour of J.N. Coldstream*, επιμ. C. Morris, xi–xiii. Bulletin of the Institute of Classical Studies, Suppl. 63. London: Institute of Classical Studies, University of London.
- Μπαλλή, Ρ. 2020. *Η Δράση της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα κατά τα Έτη 1947–1967: Η Συμβολή τους στην Προϊστορική Αρχαιολογία και η Σχέση τους με το Κοινωνικοπολιτικό Γίγνεσθαι της Ελλάδας*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. 2 Τόμοι. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός.
- Popham, M.R. 1974. Βιβλιοκρισία: *Kythera. Excavations and Studies*, των J.N. Coldstream και G.L. Huxley. *The Antiquaries Journal* 54:320–21.

A letter of Spyridon Marinatos to Martin P. Nilsson about Messenia

Nanno Marinatos

University of Illinois, Chicago

ABSTRACT

This paper consists of the publication of a letter of Spyridon Marinatos to Martin P. Nilsson in 1961. A historical commentary is included which refers to the relationship of the two scholars and their scholarly correspondence for over 30 years until they finally met in Lund. The subject is Marinatos' excavations of the tholos tomb of Peristeria and what this may have meant for the Minoan presence in the Peloponnese.

INTRODUCTION

This paper is dedicated to Eleni Mantzourani, a colleague, co-editor and friend. The present author cannot forget that she was the *primus movens* in organizing a conference on Spyridon Marinatos at the National and Kapodistrian University of Athens in 2013–2014, which was subsequently successfully published with the title *Spyridon Marinatos, His Life and Times*.¹ Her energy in organizing this event testifies to her ability to motivate those around her. As a small token of my appreciation, I am publishing in her honorary volume a letter sent by Spyridon Marinatos (1901–1974) to the Swedish eminent historian of religion Martin P. Nilsson (1874–1967). The content of this letter suits her expertise as a scholar in Bronze Age archaeology.

Spyridon Marinatos and Martin P. Nilsson had a long scholarly acquaintance which lasted over thirty years, during which time they exchanged letters on issues of mutual interest, especially Minoan-Mycenaean and Greek religion and its survival into Greek religion. The first letter (which I have in my possession) is dated to 1928; the last one (published here) is the last one of the series; it stems from the M. P. Nilsson archives at the University of Lund, which I thank, as I also thank my friend Michael Konaris who drew my attention to it.

In 1928, during the inter-war period, Marinatos was Curator of Antiquities and Director of the Herakleion Museum on Crete, having succeeded the previous director, Stephanos Xanthoudides, who had suddenly passed away in 1928. Marinatos was at the time in Berlin on scholarship studying under Georg Karo, and this is where he became acquainted with Nilsson's work on Minoan Mycenaean religion.² In 1928 Marinatos sends Nilsson some of his offprints all of which concerned the latter's excavations in Crete. On November 2nd, 1928, Nilsson writes back thanking his Greek colleague for his offprints and mentions that he knew him already by name. A

1 Mantzourani and Marinatos 2014.

2 The first edition of Nilsson's book had taken place in 1927 and was considered most important as it contested some of Sir Arthur Evans' views on monotheism.



Fig. 1. Sp. Marinatos and M.P. Nilsson with their wives at Nilsson's country-house in Lund, 1956.

second letter, also in my possession, is sent to Marinatos by Nilsson on February 16th, 1932. There, the Swedish scholar expresses interest in Marinatos' excavations of the cave of Eileithyia at Amnissos. It is obvious that the Swedish scholar was at the time collecting material with the aim of updating the second edition of his *Minoan Mycenaean Religion and its Survival into Greek Religion* which was finally published in 1950.³

There was a further exchange of letters which are now preserved in the Nilsson Archives, Lund. From these, we learn that the scholarly correspondence continued uninterruptedly over many years until Marinatos finally visited Nilsson in person in the latter's country-house in Lund in the summer of 1956. By that time, Marinatos had built a solid career and was a University Professor himself.

The encounter between the two men on that summer of 1956 was memorable for Marinatos. The present author adds her memories of how it was discussed with nostalgia by both her parents for years to come. A picture was taken (Fig. 1) in Nilsson's country house. Sitting at a table and sipping tea, the two scholars are engaged in a lively conversation while their wives chat with each other.

The letter presented here is the last document in the Marinatos – Nilsson correspondence since Nilsson died a few years later, in 1967. What is noteworthy is that it is the only letter written in English, whereas all the other letters are in German. It is unknown to me why the language was changed because Marinatos mastered the German language better than English. I am inclined to think that when the two men met, they chose English to communicate as it was easier for their wives. English thus became the language of intimacy, the language of personal relations.

3 Nilsson 1950.

THE LETTER

*Athens Jan 18, 1961
Polyla Street 47*

Dear Professor Nilsson,

*From family to family,⁴ we wish you a Happy and fruitful New Year. Owing to my trip to Princeton⁵ and then to Munich and then to my yearly excavations we have lost contact. In any case I spoke many times with Prof. Sjöquist⁶ about you as I always suggested a close contact between Knossos and Pylos. He told me about your similar opinions, and I read eagerly your article in *Opuscula III*. Many thanks for the previous book.⁷*

It may be of interest to you to hear about our latest finds in the same district in wider sense, because I have not persuaded myself, that Nestor has any connection with the Englianos palace. It is therefore that I⁸ tried more to the North, believing that more palaces and more centers may be discovered in Triphylia, after which we can discuss the home-town of Nestor. My first effort brought [sic; read brought] to effort in this very district where Valmin opened the way, a Mycenaean stronghold of the latest period at Mouriatada, 9 km east of modern Kyparissia and, at a close distance, a settlement of the early Mycenaean period, where two huge tumuli are conspicuous. The site is called Moira near the river of Kyparissia. The Mouriatada settlement presented a “temple” or “propylon” and a little palace in bad condition. Of the two tumuli at Moira the one covers burials in pithoi and may be EH or MH, the other was the mound of a huge tholos tomb, 12 m in diameter, with façade in poros ashlar masonry and with two mason’s signs of the best Knossian tradition engraved on the left door-jamb, the magnificent door having 5.10 m high [sic; read height].

Most interesting is, that this tomb, although showing all the characteristics of Wace’s class 2 and even 3, is meanwhile very early as far as we can judge. All the pottery is Mycen. I and II and matt-painted of the MH tradition, with a good analogy of the local hand-made “Adriatic” element of Valmin. Unfortunately, the huge lintel is broken and it is dangerous to remove the earth beneath it or in the tholos. We have left, therefore, the excavation of it for the next period and we have cleaned only the dromos.

Now, as you see, we have things in Triphylia (ancient Messenia) under new light. A tomb, which may be a brother of the greatest tholos tombs, and presumably very early

4 This is an obvious translation from the German “vom Haus zu Haus”, a language that Marinatos knew better than English.

5 Marinatos was invited by the Institute of Advanced Studies at Princeton (where we stayed as a family in 1959–1960).

6 Marinatos is referring to Erik Sjöqvist. Sjöquist is a rare version of his surname.

7 This sentence was inserted by hand. Which book is meant is not known to me.

8 He means “it is for this reason.” Marinatos and Carl Blegen had divided up Messenia between themselves, each exploring a part. The lot of finding a palace fell to Blegen, but Marinatos held the belief that a still larger palace was situated more to the north, in Messenia. His excavation of rich tombs led him to the hypothesis that the dominant palace was situated north of Ano Englianos.

in date and having a strong influence from Crete, surely belongs to a great king, though we know nothing about its place from the tradition.⁹ To my mind came, of course, “a Minoan colony”¹⁰ or at least a strong connection with Crete and I remembered, that even in the Homeric Hymnos to Apollo the Cnossian mariners went to Pylos and pyloigeneas anthropous for private affairs. Why just to Pylos? Tradition is almost always jistifeid [read: justified], as far as it is spontane [read: spontaneous] and free of political opportunismus.

I am sending to you a few papers, quite especially the one in Cocalos, where I have chosen a subject similar to yours, namely the strong connection which must have been exercised between Pylos and Sicily for purely geographical and climatological conditions. It was a speech pronounced on the occasion of my declaring doctor h.c. at the university of Palermo and I had to speak in a [sic] adequate way for several things.¹¹ I am sorry, that I had a certain timidity in speaking more about Pylian-Sicilian connections. Your paper is now welcome to me.

With best wishes and greetings to you, Mrs. Nilsson and to all your family, to which my wife joins.

*Yours sincerely,
Sp. Marinatos*

ARCHEOLOGICAL COMMENTARY

Apart from testifying to the personal relations and intellectual friendship between Martin Nilsson and Spyridon Marinatos, the letter adds some information about the famous debate between Alan Wace and Sir Arthur Evans regarding the Minoan dominance of the Peloponnese. Evans had famously proposed that the Minoans had colonized the Peloponnese, but Wace argued that the opposite was the case: the Mycenaeans had conquered Crete. When the palace of Ano Englianos was discovered in 1939, Evans received two letters simultaneously from Carl Blegen and Spyridon Marinatos informing him of the discovery. Subsequently, he reported the find to the London Times.

“I venture to pass on to you the news that has reached me simultaneously with letters from the American excavator, Dr. Blegen and the Greek Director of Antiquities, Professor Marinatos, of the discovery near Navarino of a late Minoan [sic] palace, intimately connected with Knossos...”¹²

It is interesting to note that Evans named the palace Minoan. Until the end of his long career, he believed that the Knossians had colonized the Peloponnese rather than the other way around; and that the so-called palace of Nestor was a Minoan outpost. When Marinatos found the Knossian mason's marks on the façade of the tholos tomb at Peristeria (Figs 2–3), it occurred to him that Evans may have been right and felt the need to share this information with Nilsson. The tomb is described as having a “*façade in poros ashlar masonry and with two mason's signs of the best Knossian tradition engraved on the left door-jamb, the magnificent door*

9 By “the tradition,” he means oral tradition, which in Greek he always referred to as *η παράδοση*. Marinatos had been a great believer in oral tradition but the legitimacy of the oral handing down of events through collective memory without written sources has been seriously questioned by Fehling (1991).

10 The words are in quotation marks because they refer to the debate between Evans and Wace about the Minoan dominance on the Peloponnese. Here Marinatos takes the side of Evans.

11 Marinatos 1959, 54–61.

12 *The London Times*, 29 April, 1939, reproduced in Marinatos 2015, 185–86.



Fig. 2. The interior of the Peristeria tholos tomb during its excavation.

having 5.10 m height. It is evident from this sentence that Marinatos considered the mason's marks evidence of Cretan dominance on the mainland and that he suggested that this memory had survived in the (so-called) Homeric Hymn to Apollo. *"To my mind came, of course, a Minoan colony or at least a strong connection with Crete ..."*

In a publication about the Pylians, he supplements these first thoughts sent to Nilsson: *"...if Evans were alive now, he would have considered the Peristeria tomb as evidence that the opposite [of what Wace argued] is the case."*¹³

¹³ Marinatos 1961–1962, 185.

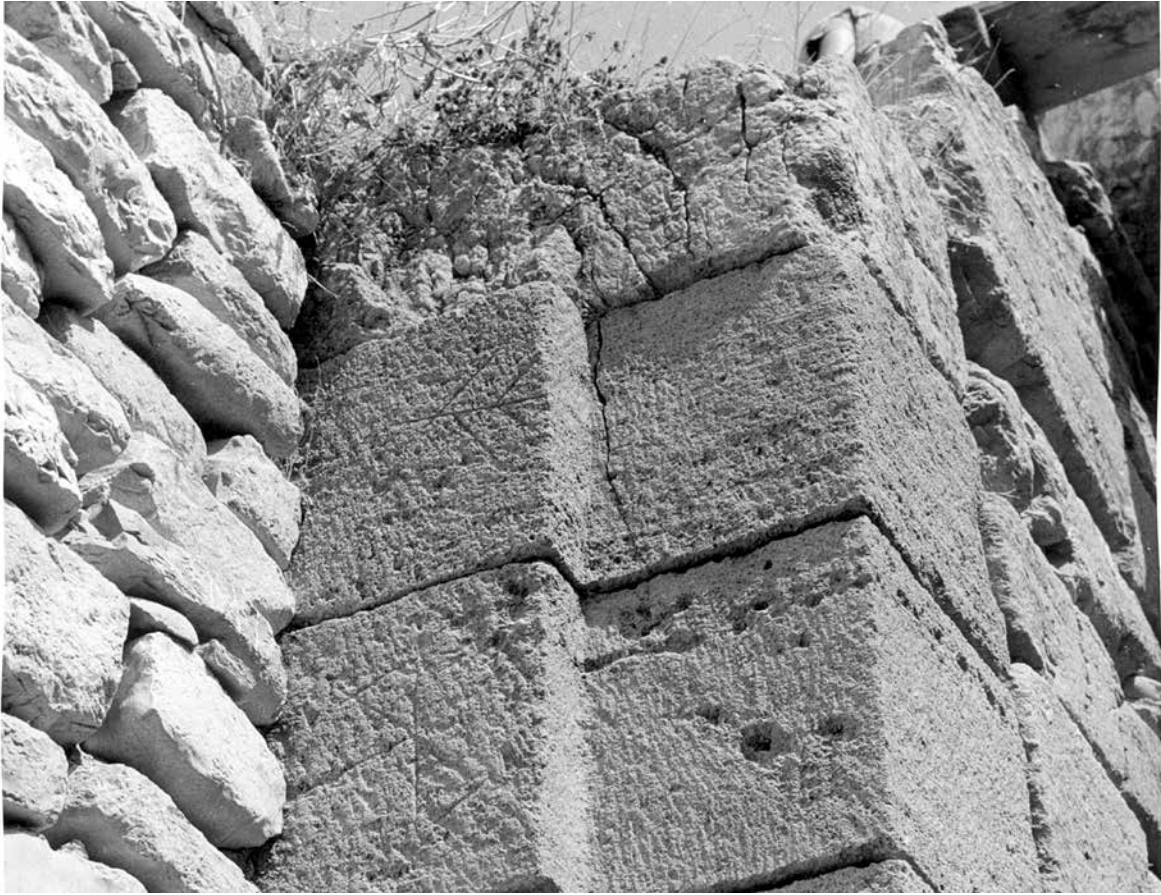


Fig. 3. Mason's marks on the façade of the tholos tomb at Peristeria.

The American excavations of Sharon Stocker and Jack Davis in Pylos have brought to light, not one but several, tombs replete with Minoan objects of the highest quality.¹⁴ The historical significance of these finds will be gradually evaluated. But as shown by the letter published here, Marinatos had already sided with Evans' view that the presence of the Minoans on the Peloponnese was neither casual nor random. The rich finds, and above all the mason's marks at Peristeria need an explanation: this will be the task of our generation to explore.

¹⁴ Davis and Stocker 2016; Stocker and Davis 2017.

BIBLIOGRAPHY

- Davis J.L., and S.R. Stocker. 2016. "The Lord of the Gold Rings. The Griffin Warrior at Pylos." *Hesperia* 85.4:627–55.
- Fehling, D. 1991. *Die Ursprüngliche Geschichte vom Fall Trojas, oder: Interpretationen zur Troja-Geschichte*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft.
- Mantzourani, E., and N. Marinatos, eds. 2014. *Spyridon Marinatos 1901–1974. His Life and Times*. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- Marinatos, N. 2015. *Sir Arthur Evans and Minoan Crete: Creating the Vision of Knossos*. London: I.B. Tauris.
- Marinatos, S. 1959. "La Sicilia e la Grecia nell'Età Preistorica." *Kokalos* V:54–61.
- _____. 1961–1962. "Περί τον Πρώτον Αχαικόν Έποικισμόν τής Κρήτης." *CretChron* 15–6.3:177–92.
- Nilsson, M.P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Stocker, S.R., and J.L. Davis. 2017. "The Combat Agate from the Grave of the Griffin Warrior at Pylos." *Hesperia* 86.4:583–605.

Mayhem in miniature

Detailing the work of a miniaturist pictorial painter in Mycenae

Vassiliki Pliatsika

National Archaeological Museum

*Oh, when she is angry, she is keen and shrewd.
She was a vixen when she went to school.
And though she be but little, she is fierce.*
W. Shakespeare, *A Midsummer's Night Dream*,
Helena in Act 3, Scene 2, 340–42.

ABSTRACT

The objects of study in this paper are three small Mycenaean pottery fragments which came to light inside the Mycenae citadel, by three different excavators: Christos Tsountas in 1886, William Taylour in 1968 and George Mylonas in 1970 or 1971. These three sherds are decorated in the pictorial style and present significant iconographic interest and original features. In this paper, these fragments are presented in detail, discussing the vase shapes they belonged to and their pictorial elements and composition. Challenging previous assumptions, it is now established that the three sherds belong to three different vases. More importantly, all three share such stylistic characteristics that allow for their safe attribution to the same vase-painter. This talented individual, whether female or male, excelled in miniature painting and complex compositions and it is suggested here that she or he may be called the “Dot Painter” on account of her/his signature use of dots in accentuating pictorial motifs drawn with remarkable precision.

My strongest memories of Eleni Mantzourani recall the *Midsummer's Night Dream* in its entire surreal splendor, for she is a larger-than-life Shakespearean character, and our strong bond was forged under the heat of the Cypriot summer sun. She is a force of nature to be reckoned with, a role model of a strong independent woman, a mother and friend, and above all an incomparable teacher. I learned a lot from her and, if I sit very quietly, I can still listen to her voice in my head lecturing in her inimitable systematic way. This small contribution deals with a subject that I know is after her own heart. Her dissertation thesis and mine under her guidance were both on pictorial pottery and we have both never stopped appreciating and investigating Aegean imagery.

This paper re-examines three Late Helladic pictorial sherds from Mycenae, challenging previous assumptions on their shape and decoration, and ascribes them to a vase-painter who excelled in miniature painting and complex compositions.¹ All three sherds came from inside the Mycenae citadel and were recovered by three

¹ In defense of attribution studies in prehistory, with special reference to distinguishing hands in Mycenaean pictorial vase-painting, see Morris 1989, 276–95; 1993; Cherry 1992. The earliest attempt at discussing the works of a prehistoric artist was made by Heurtley (1939) on a Mycenaean vase-painter. The first systematic pictorial pottery attribution studies emerged in the 1950s (Stubbings 1951; Akerstrom 1953; Immerwahr 1956; Karageorghis 1957a, 1957b) and the first summary of existing research appeared in 1961 (Benson 1961). In the seminal Vermeule and Karageorghis 1982, 175–77, 37 painters are listed, but more have been distinguished ever since. The largest number of works has been attributed to the “Painter of the Shield-Bearers”: 26 vases found in Mycenae, Tiryns, Midea and Enkomi; see Güntner 1987, Pliatsika 2004, 726–34, 883–84.

different excavators in the 19th and 20th century, thus demonstrating eloquently the complex excavation history of this emblematic site.

FIND SPOTS

In 1886, on his first year of excavations at Mycenae, Christos Tsountas collected a sherd with pictorial decoration inside the Mycenae citadel, though its exact find-spot is unknown.² That year Tsountas excavated a large part of the citadel, including the top of the Mycenae hill and the southwest slope in the area designated to the Cult Center.³ In 1968, while clearing a wall in trench Γ33 close to the citadel wall in the Citadel House area, the second pictorial sherd under discussion came to light in an excavation directed by Lord William Taylour.⁴ It came from a destruction deposit dating in early LHIIC, which contained pottery dating from MH to LHIIC. George Mylonas undertook the investigation of the southwest slope immediately after the British team, and in 1970 (or 1971) he brought to light a small pictorial sherd in Sector Ro, close to the Processional Way over the Cult Center.⁵ No further information is available on the context as the Sector remains unpublished. Though the exact find spots of all three sherds are unknown, it is of note that at least two of them were collected in the southwest slope and perhaps also the third one, collected by Tsountas.

THE TSOUNTAS SHERD (FIG. 1, TOP; FIG. 2)

Description

Straight sided, slightly curved, body fragment of an open vase, unpainted inside.⁶ Preserved height 4.2 cm, preserved width 7.8 cm, thickness 0.3–0.4 cm, diameter 17 cm. Very fine light pinkish-yellow clay, same color slip, lustrous reddish-brown paint, fugitive in places, very smooth surface outside, wheel marks inside.

On the upper part there is a group of three horizontal lines between two thicker bands. On the topmost rests a short wavy line from an unidentified motif. Under the banding, part of a pictorial bull-leaping scene is preserved: a bull-leaper floating supine over a bull facing right. The leaper, depicted in outline and in silhouette, is facing upwards, wearing a tall conical crosshatched headdress with a tall base and lateral spirals. He has a large central eye as a circle with dot, large nose and thick neck dotted along the inner outline. His body is minimally rendered with short outstretched bent arms and hook-like hands. The legs have curvy thighs and calves, the lower one bent between the animals, the upper one stretched, ending in a large naked foot with three toes. The bull is rendered in outline with a large head, an eye as a circle with dot, curvy lines to define the muzzle, a small triangular ear and a pair of upright parallel horns, their ends overpainted on the band above. The neck and

2 Inv. no. NAM P 2675. Exhibited in Room 4 (showcase M21, no.13) of the National Archaeological Museum. Sakellarakis 1992, 23, 120, no. 7; Pliatsika 2004, 76–8, 764–65, 800, no. 8a, pl. 5a; Koehl 2006, 197, no. 983.

3 Tsountas 1886.

4 Inv. no. BE 23783 (MM 1475). Stored at the Mycenae Museum. A paper excavation label reads “Mycenae British Excavations 1968/ Rhyton body sherd with part of chariot scene/ Drawn/ A18/ Γ33/ 8/ Trenches A & B/ Cleaning wall d/ 19: VIII:68/ Excav. no. 68–461”. Crouwel 1991, 9, 13, 27–8, pl. 1, fiche: 135–37, A18; Pliatsika 2004, 76–8, 717, 719–21, no. 8b, pl. 5b; Koehl 2006, 197–98, 337, no. 984.

5 Inv. no. BE 12451 (MM 1991). Stored at the Mycenae Museum. A modern paper label reads “1970 or 1971/ Τομέας Ρο/ #220/ KS 17/8/94”. “KS” stands for prof. Kim Shelton who catalogued the Archaeological Society excavations material at the Mycenae Museum in 1994. Pliatsika 2004, 76–8, 777, 811–12, no. 8c, pl. 5c.

6 “2675” written in ink on the interior of the sherd.



Fig. 1. The Tsountas (top), Taylour (middle) and Mylonas (bottom) sherds (drawings in scale by Vassiliki Pliatsika).



Fig. 2. The Tsountas sherd. © Hellenic Ministry of Culture and Sports/National Archaeological Museum, inv. no. P 2675 (photograph by Maria Kontaki).

body are divided in parts by three transverse groups of three dotted lines. The inner body outline is dotted, with a double outline for the rump; the tail is a wavy line parallel to the bull's rump with the tailhead raised. To the left, a wavy line is preserved, probably the tail of another bull standing antithetically back-to-back to the one preserved.

Commentary

All recent studies assign this fragment to a conical rhyton FS 199, coming from the upper part of the vase, close to the rim, because of the diagnostic banding.⁷ The short line above the banding, previously unnoticed, indicates the presence of another zone – if not a pictorial one, then one featuring abstract or floral motifs.⁸ Regarding the shape identification, it is important to note that the top diameter of the sherd equals 17 cm, while it is only 0.5 cm thick. If this is indeed a straight-sided conical rhyton fragment, it would have to be the largest known Mycenaean example, given that it would have an everted rim of an even larger diameter, and then the body sherd would be proportionately thin for a rhyton of this size.⁹

7 Vermeule and Karageorghis 1982, 94, IX.18.1; Crouwel 1991, 27–8; Sakellarakis 1992, 23, no. 7; Pliatsika 2004, 76–8, no. 8a, pl. 5a; Koehl 2006, 197, no. 983.

8 As in some LHIIIA–IIIB rhyta, Mountjoy 1986, fig. 98:2 (Vourvatsi), 98:4 (Nauplion Study Collection); Yon et al. 2000, 230, Cat. no. 283 (Ras Shamra); Koehl 2006, 173–74, no. 711.1 (Brauron), 174–75, fig. 35, pl. 46, no. 718 (Rhodes), 188, fig. 38, no. 841 (Knossos), 38, fig. 38, no. 899 (Knossos), 200, fig. 38, no. 1019 (Mycenae).

9 The rim diameter would reach at least 20 cm. The largest Mycenaean conical rhyta are one from Ugarit with an 18 cm rim diameter (Koehl 2006, 177, no. 738) and one from Tiryns with a 17.5 cm rim diameter (Koehl 2006, 159, fig. 26, pl. 39, no. 608). The largest known conical rhyta are Minoan: one with a rim diameter of 19.9 cm found in Cyprus (Koehl 2006, 171, fig. 32, no. 697) and another with a rim diameter of 19.6 cm from Kommos (Koehl 2006, 172, fig. 32, no. 699).

As the banding is a critical feature and there is now evidence for two decorative zones, the sherd might have belonged to a very large mug FS 226 without a waist ridge.¹⁰ The straight-sided profile speaks against this identification, since the FS 226 mug is characteristically concave, and this banding as a rule decorates the rim and base and not the waist.¹¹ The diameter and profile of the Tsountas sherd best fits a large deep bowl or small krater,¹² but the banding below the rim poses a problem, as well as the indication for another zone above it. The question of the shape identification should remain open, with the hope that further fragments of the vase may surface in the future.

The pictorial scene has been discussed in studies on bull-leaping.¹³ This activity was evidently not performed on the mainland,¹⁴ but was adopted by the Mycenaeans from Minoan imagery and appears on very few Mycenaean pictorial vases.¹⁵ In this particular scene the most notable feature is the idiosyncratic depiction of the bull leaper,¹⁶ depicted barefoot, wearing what seems like a strange helmet, whereas bull-leapers usually wear sandals and boots, without head covers.¹⁷ If the headdress was supposed to represent a real object, it would have to be one made of light material, such as wicker (hence the crosshatching) or cloth.¹⁸ The two spiral ends resemble horns, perhaps to insinuate the Anatolian origin of the cap and the person wearing it,¹⁹ and in this respect the Hittite horned tiara identified on a pictorial krater from Miletos seems relevant.²⁰ These peculiarities may have meant to accentuate that bull-leaping was foreign or exotic.

THE TAYLOUR SHERD (FIG. 1, MIDDLE; FIG. 3)

Description

Straight-sided body fragment of a conical rhyton FS 199, unpainted inside.²¹ Preserved height 7.5 cm, preserved width 5.8 cm, thickness 1–1.2 cm, diameter 11 cm. Very fine light pinkish-brown clay, same color slip, lustrous reddish-brown paint, fugitive in places, very smooth surface outside, wheel marks inside.

10 The FS 225 mug with straighter sides features a waist ridge. Mountjoy 1986, 63, 86.

11 Moreover, pictorial decoration on mugs is quite rare. One certain example occurs in Mycenae, Crouwel 1991, fiche: 168, C6. Among the exceptions see also Vermeule and Karageorghis 1982, X.19.1 (Tiryns); Mountjoy 1999, 923, fig. 376:191; 2006, 107, fig. 3 (Troy), 112–13, fig. 4 (Miletos), 116, fig. 7 (Mersin?).

12 Furumark 1941, 438D; Younger 1976, 134, III.14, pl. 20, fig. 22.

13 Most notably Mayer 1892; Reichel 1909, 85–7, Abb. 1; Younger 1976, 132–34; 1995, 530, no. 73; Vermeule and Karageorghis 1982, 93–4, IX.18.1; Sakellarakis 1992, 23, no. 7.

14 Younger 1976, 135–36; 1995, 522–23; Immerwahr 1990, 157; Shaw 1996, 190.

15 Safely identified on a krater fragment from Mycenae (Crouwel 1988, 28–9, no. 3, pl. 3c) and a krater fragment from Hala Sultan Tekke, Cyprus (Vermeule and Karageorghis 1982, III.31). Possible bull-leaping scenes on two kraters from Kition (Vermeule and Karageorghis 1982, V.48, V.50) and one from Pyla *Verghi* (Vermeule and Karageorghis 1982, V.51). An interesting parallel to the Tsountas sherd composition occurs on a clay larnax from tomb 22 of the Gefyra cemetery at Tanagra, depicting three bulls and three floating leapers, two of the bulls standing antithetically back-to-back. Spyropoulos 1969, pl. 13a; Immerwahr 1990, pl. XXIII; Aravantinos 2010, 101, 106–7. See also a Mycenaean fresco from the Ramp House inside the Mycenae citadel, Immerwahr 1990, 110–11, pl. XXIII; Shaw 1996, 167–90.

16 The closest iconographic parallel is a soldier with spear wearing a crosshatched helmet on a rhyton from Ras Shamra, Yon et al. 2000, 23, fig. 6a. Cf. similar figures in Vermeule and Karageorghis 1982, IV.16, IV.62, V.38; Yon et al. 2000, Cat. no. 33, 213, fig. 3, 243, pl. 1; Demakopoulou 2001, figs. 1–3. An instructive array of pictorial pottery variations in the depiction of the human head in Furumark 1941, fig. 25a–af (the Tsountas sherd is ad).

17 Younger 1995, 516.

18 Vermeule and Karageorghis 1982, 94. A crosshatched helmet is worn by a hunter on a krater from Mycenae (Vermeule and Karageorghis 1982, XI.70) and a soldier on a rhyton from Ras Shamra (Yon et al. 2000, 23, fig. 6a).

19 Lorimer 1950, 229–30. Horned helmets appear later in LHIIIC middle pictorial scenes, worn by soldiers on the Warrior Vase (Vermeule and Karageorghis 1982, XI.42) and by a hunter on a krater from Pylos (Vermeule and Karageorghis 1982, XI.80).

20 Mountjoy 2006, 114, fig. 5:9.

21 “A18” written in pencil, “68–461” and “MM 1475” written in ink on the interior of the sherd.



Fig. 3. The Taylour sherd. © Hellenic Ministry of Culture and Sports/Ephorate of Antiquities of Argolida, Mycenae Museum inv. no. BE 23783 (MM 1475) (photograph by Vassiliki Pliatsika).

Decoration in two zones separated by a group of three horizontal lines between two broader bands. In the upper zone, two pointed animal hoofs towards the right, one with fetlock preserved, depicted in outline, partly overpainted on the band below. In the lower zone part of a chariot scene towards the right. The arms of the driver are stretched towards the front, obliquely upwards, ending in hook-like hands. Starting from the upper hand the reins as three dotted, parallel, slightly curved lines are running horizontally. The two upper ones end on the terret on the back of the horse's neck, the lowest one immediately below. Four subsidiary dot rosettes FM 27:17 ("sea anemone"), one over the hands and three below the reins. The horse's body is depicted in silhouette, its hind legs in outline. Three tufts of the mane are preserved, part of the neck, the slender body curved towards the front with a simple linear tail. Under the hands the triangular pole brace with an inner jagged outline ends on the animal's back.

Commentary

Upon its publication this rhyton fragment was readily associated with the Tsountas sherd because of the obvious similarities in style.²² The possibility that they belonged to the same vase was considered and rejected on the argument that for the differences in diameter and thickness to be compensated (the Taylour sherd is much thicker and narrower), the rhyton would end up having three pictorial zones, which would be an unprecedented case. Moreover, there is also a slight but noticeable difference in the fabric color. J. Crouwel concluded that the Tsountas and Taylour sherds were fragments from two different conical rhyta painted by the same painter.²³ I agree with his line of arguments, pointing as noted above, that the Tsountas sherd may not even belong to a rhyton.

Conical rhyta with pictorial decoration are rather rare and they present a remarkable variety in their imagery.²⁴ They never became standardized like the popular amphoroid, stemmed and ring-based kraters with birds, bulls and chariot scenes. Unlike the kraters, which provided two wide metopes between the handles, the conical rhyta had much less available decorative space, not visible all at once to the viewer. Vase-painters sought to solve the problem of decorating their curved narrow form by placing motifs and scenes in both horizontal and vertical layout. Pictorial decoration in zones appears on conical rhyta from Tiryns, Brauron and Cyprus,²⁵ since zones further restricted the height of the available space. The Taylour sherd obviously comes from the middle of the body, and it is certain that this rhyton had at least two zones, one involving some kind of hoofed animal, the other decorated with a chariot scene.

Chariots were used in military operations, hunting, official processions and racing, all activities associated with the Mycenaean aristocracy of military commanders, landowners and priests.²⁶ Chariot scenes appear almost exclusively on kraters,²⁷ which were the centerpieces of the dining sets that became quite popular in Cyprus and the Near East in LHIIIA and LHIIIB.²⁸ This is the only conical rhyton decorated with a chariot scene.

The Tsountas sherd depicts a canonical LHIIIA2 – LHIIIB chariot scene with a dual type chariot and a pair of horses merged into one, well-known from chariot kraters,²⁹ and also appearing on a LHIIIB miniature fresco from the same area in the Mycenae citadel.³⁰ The only minor individualities in the depiction of this subject matter are the subsidiary dot rosettes, which are without parallel, as well as the choice of three reins instead of the canonical four.³¹

22 Crouwel 1991, 9, 13, 27–8, pl. 1, fiche: 135–37, A18.

23 Crouwel 1991, 27–9, fiche: 136.

24 To my knowledge, there are 29 conical rhyta with pictorial decoration. Vermeule and Karageorghis 1982, V.105, V.110A, V.110B, V.125, V.132, IX.30.1, IX.89; Sakellarakis 1992, 58, no. 88; Yon et al. 2000, 23, fig. 6f, 229, fig. 19, Cat. no. 278, 229, fig. 19, Cat. no. 279; Koehl 2006, nos. 597, 601, 602, 603, 606, 608, 711.1, 718, 719, 720, 737, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 1088.

25 Vermeule and Karageorghis 1982, V.125 (Cyprus), V.132 (Enkomi); Koehl 2006, 159, fig. 26, pl. 39, no. 608 (Tiryns), 173–74, no. 711.1 (Brauron). Cf. also the decoration with human figures in zones on a jug-rhyton from Keos, Koehl 2006, 215, pl. 53, no. 1148. Pictorial decoration in multiple zones appears on three unique conical rhyta: the LM I Boxer Rhyton from Hagia Triada, Crete made of serpentinite (Koehl 2006, frontispiece, 164–66, fig. 29, pl. 41, no. 651), and two 13th century BC rhyta from Cyprus, a faience rhyton from Kition and a miniature ivory rhyton from Athienou (Koehl 2006, 67, 245–46, C9–C10). These vases (esp. the Boxer Rhyton), as well as the clay conical rhyta with non-pictorial decoration in zones, indicate that conical rhyta with pictorial decoration in more than two zones may have existed.

26 Crouwel 1981, 145.

27 Exceptions include a larnax fragment from Mycenae (Vermeule and Karageorghis 1982, VIII.5.1), a small krater sherd from Mycenae (Vermeule and Karageorghis 1982, XI.6), a closed vessel sherd from Mycenae (Vermeule and Karageorghis 1982, X.26) and a hydria-rhyton from Nauplion (Koehl 2006, 217, fig. 42, pl. 54, no. 1162).

28 Hankey 1993, 104; Steel 1998, 289–94; 2000; 2004, 292–94, 297; Van Wijngaarden 2002.

29 Littauer and Crouwel 1982.

30 The fresco came from the lower end of the roofed corridor leading to the Processional Way in the Cult Centre (Kritseli-Providi 1982, 90–1, pl. 27).

31 Cf. among other examples with three reins, a krater from Enkomi also with a loop-like terret (Vermeule and Karageorghis 1982, IV.16).



Fig. 4. The Mylonas sherd. © Hellenic Ministry of Culture and Sports/ Ephorate of Antiquities of Argolida, Mycenae Museum inv. no. BE 12451 (MM 1991) (photograph by Vassiliki Pliatsika).

THE MYLONAS SHERD (FIG. 1, BOTTOM; FIG. 4)

Description

Concave body fragment, unpainted inside.³² Preserved height 5.3 cm, preserved width 3.8 cm, thickness 0.6 cm, diameter 5.7 cm. Very fine light pinkish-brown clay, same color slip, lustrous reddish-brown paint, very smooth surface outside, wheel marks inside.

Decoration in two zones separated by a narrow, crosshatched band. On the upper zone a row of goats depicted in outline. They are standing upright on their hind legs, their front legs stretched upwards, head bent backwards with open mouth and long protruding tongue. Three animals are preserved: part of one hoof from the left one, the middle one practically complete but for the hoofs of the front legs, and part of the right one. The head is a circle with a dot for the eye, dots along the mouth and tongue, two long parallel horns curved backwards with dots along them, triangular ear with a central short line to denote the pair or the folding of the ear. Broad neck, very short body, the two front legs are triangular, dotted along the inner outline, as also the back, belly and hind legs. The tail is upraised with oblique lines for the hair; the hind legs are short bent in the

32 "Po 220" written in pencil on the interior of the sherd.

hocks, with ellipsoidal hoofs partly overpainted on the band below. Between the middle and right animal, on the upper part of the scene, part of an unidentified motif, perhaps a dot rosette. In the lower zone, on the left, part of a motif in outline extends upwards, with an inner dotted outline and triangular end, possibly an animal's leg with hoof. On the right, two parallel curved lines, perhaps horns or part of a plant motif. Between them, half a miniature human figure in silhouette, floating upside down, is facing right. Only two legs and one very long arm with hook-like hand facing outwards are preserved, as well as two unidentifiable lines next to the arm.

Commentary

This piece was first presented by the author in her Ph.D thesis and was associated with the two other sherds, albeit wrongly attributing all three of them to the same conical rhyton.³³ The thickness of the Mylonas sherd (0.6 cm) is comparable to the Tsountas sherd (0.3–0.4 cm), but their diameter and profile are totally different, the Mylonas sherd being much narrower and clearly concave. Regarding their fabric, the Mylonas sherd is very close to the Taylour sherd and look like they could have belonged to the same vase.

Ovoid FS 202 and conical FS 199 rhyta as a rule have curved and straight-sided profiles respectively, while the piriform FS 201 rhyta are concave on the lower part, where there is no figural decoration. Unless this is some exception to these rules,³⁴ this narrow cylindrical/concave body part could belong to a mug,³⁵ a zoomorphic rhyton, like the bull-shaped rhyton from Tiryns decorated with goats and fish, or some other type of intricate vessel.³⁶ An unusual vessel or object would better explain the crosshatched band, which is uncommon on painted pottery.

What is most important in ascribing the Mylonas sherd to a particular type of vase is not only its profile, but also, and perhaps more significantly, the iconographic structure and the direction in its decoration zones. It is not at all clear which way up is correct for this sherd, so that its decoration will make more sense.

In the description of the fragment, I chose the version with the crosshatched band being horizontal and the goats looking up, which makes more sense, as in nature they are seen standing on their hind legs, feeding off plants. This way means that the lower zone includes an upside-down miniature human figure, perhaps a bull-leaper, a possible animal leg also upside down and two animal horns. The animal leg poses a serious problem, however much commotion one may imagine in a bull-leaping scene.

If the goats are looking downwards, as if hanging by their hind legs from the crosshatched band, the miniature human would be standing in mid-air between two lines (tails?) and an animal leg. In this case, there is no parallel for the hanging animals, but this might better explain their curious expression with open mouth and protruding tongue, as if they were dead.

If the sherd came from a zoomorphic rhyton or an intricate vessel, the decoration could have been read sideways or in multiple ways. The goats could be running towards the right and the left side zone could be read independently, with the miniature human standing up.

The goats have very long horns, an indication that they are wild (*agrimia*). Both tame and wild, goats are a popular subject in the Mycenaean pictorial pottery style repertoire, portrayed in a variety of ways, poses and

33 All three sherds were considered fragments of conical rhyta and there were indisputable similarities in the decoration by the same painter. Pliatsika 2004, 76–8, 719, 869, #8. This re-examination aims to correct some initial misunderstandings.

34 See for example Koehl 2006, 158, fig. 25, pl. 38 no. 600, from Kourion with slightly concave sides and Koehl 2006, 175–76, fig. 36, pl. 46, no. 724, from Rhodes which looks a bit deformed.

35 The crosshatched band in the waist is unparalleled and pictorial decoration on mugs is actually quite rare, see note 11 above.

36 For the Tiryns rhyton see Damm-Meinhardt 2005. Pictorial decoration on zoomorphic rhyta and intricate vessels is quite rare. See the Keos trick vase (Immerwahr 1977), the ring vase from Tanagra (Vermeule and Karageorghis 1982, X.103) and the intricate vase from Hala Sultan Tekke (Koehl 2006, 215, pl. 53, no. 1149).

style. They are depicted in rows,³⁷ in antithetic compositions,³⁸ in herds,³⁹ standing upright when feeding or flanking a central theme.⁴⁰ The composition on the Mylonas sherd, evidently involving three goats in a row, is a first.

The scene including the miniature human is not easy to interpret. The human is floating and was evidently added after the other two motifs were painted, since the painter omitted his right foot for lack of space. Stylistically he recalls the man on the Tsountas sherd with his hook-like hands and accentuated thighs and calves. On the Mylonas sherd the human seems smaller in scale than the other motifs and should be considered a secondary figure of the composition. Smaller secondary figures appear in Mycenaean pictorial style vase-painting, often depicted in silhouette, in a variety of scenes.⁴¹ In this case there is not enough evidence to identify the content. If the human is depicted upside down, then so is probably the animal next to him and thus there is a high chance this is a quite turbulent bull-leaping scene, otherwise they are both in upright position probably facing away from each other. The third motif may be an animal's horns or a plant.

DATE

Mycenaean pictorial pottery deriving from unknown or mixed contexts is relatively dated, based on stylistic decoration traits, subsidiary decoration motifs on datable Mycenaean non-pictorial painted pottery, information provided by shape and association to well-stratified pictorial examples. None of the three sherds under discussion comes from a safely dated context, therefore they can be relatively dated based on these criteria.⁴² All three should be considered contemporary on account of their indisputable stylistic similarity, which will be further discussed below. They may be dated within the Late Helladic IIIA2 to early Late Helladic IIIB phase (mid-14th to mid-13th century BC), on account of the subsidiary dot rosettes FM 27:17 ("sea anemone") on the Taylour sherd, which are characteristic in this timespan.⁴³

THE "DOT PAINTER" – A TALENTED MINIATURIST

The three sherds from the Mycenae citadel seem to belong to three different vases, as their profile, thickness and diameter are quite different (Fig. 1). All three of them, though, share such characteristics, which allow for their attribution to the same vase-painter.

The criteria for attributing Mycenaean vase-paintings to individual artists have been established under the influence of Renaissance painting and Attic vase-painting attribution studies.⁴⁴ They include the observation

37 Cf. Vermeule and Karageorghis 1982, V.58, V.59, IX.75, XII.35.

38 Cf. Vermeule and Karageorghis 1982, V.109; Crouwel 1991, fiche: 320–23, G3.

39 Cf. Vermeule and Karageorghis 1982, IX.71.

40 See for example Vermeule and Karageorghis 1982, V.110A, V.110B, IX.73, IX.74, X.52, XII.11.

41 In two kraters from Enkomi (the "Zeus Krater") and Pyla *Verghi* the small figure is probably a servant carrying a folded stool (Vermeule and Karageorghis 1982, III.2, III.13), on two kraters from Enkomi (Vermeule and Karageorghis 1982, IV.32) and Tiryns (Güntner 2000, taf. 26:1a Stier 53A) the small figure is a cowherd and on the unique Ship Krater from Enkomi (Vermeule and Karageorghis 1982, V.38) the small figures in silhouette are the seamen below the deck.

42 Crouwel (1991, 3) describes very eloquently the situation for the fragmentary pictorial pottery from the British excavations, and his remarks are valid for all pictorial pottery coming from within the Mycenae citadel: "Even the pottery from the actual occupation levels is usually not found in its original context but had been churned up during later reconstruction, re-used in mudbricks and other constructional material or had been brought from elsewhere as part of a fill".

43 Furumark 1941, fig. 53:27; French 1965, 179; 1966, 228; Mountjoy 1986, 68–9 (LHIIIA2), 94–6 (LHIIIB1).

44 Vermeule and Karageorghis 1982, 173; Morris 1989, 278–81; 1993, 41–7; 2006, 97–9; Rystedt 1990, 167–70.

of small, seemingly insignificant, painting details, which function below the level of motif rendition, motor habits which are not teachable or copiable, technical idiosyncrasies (e.g., in the use of the brush or color) and preferences in compositional patterns.⁴⁵ These traits are isolated following the familiarity of the researcher with the broader corpus of Mycenaean pictorial vases and may be shared by even few⁴⁶ or very fragmentary⁴⁷ examples attributed to a single artist, provided there is enough evidence to support her/his individuality. When not all, but only some of these criteria are met, one may discuss production attributed to a workshop by individuals sharing some of their stylistic traits.⁴⁸

In the case of the three Mycenaean sherds, their attribution to the same painter is readily demonstrated in the shared motifs and common iconographic choices, like the banding (three horizontal lines between two thicker ones), the use of crosshatching and the depiction of the human figures.⁴⁹ This vase-painter's trademark feature was adding dots on lines or along the inner outline of various motifs, even in cases where there was no decorative need (therefore functioning more like a motor habit), such as on the reins in the chariot scene on the Taylour sherd. This feature creates liveliness and an "embroidered" quality in these pictures and makes these works easily stand out among other Mycenaean pictorial vase-paintings. On account of this characteristic, I propose the appellation "Dot Painter" for this remarkable artist.

Whether female or male,⁵⁰ this individual was evidently talented in depicting complex scenes in miniature with remarkable precision in drawing. According to measurements taken with the help of a microscope,⁵¹ the smallest dot on the Tsountas sherd measures 0.6 mm in diameter. The painter seems to be using his/her paintbrush, much like one would use a very thin marker pen today, drawing lines most confidently, as there is no evidence of mistake or correction anywhere in the preserved fragments. The one and only mishap was the missing right foot of the miniature human on the Mylonas sherd. It is merely a miscalculation of the available space which goes practically unnoticed, since the painter made sure the leg ended on one of the two parallel lines of the adjacent motif.

Contrary to other vase-painters who show a familiarity with large scale painting, this was a person who was more at ease in small scale and restricted space, even restricting it further by creating zones – a rather rare characteristic in pictorial pottery. All three sherds are decorated in multiple zones separated by three thin lines between two wider ones or by a crosshatched band. Unfortunately, none of the zones, and subsequently none of the pictorial compositions, are preserved in full height.

45 On establishing criteria for the attribution of pictorial vases to individual painters, see Vermeule and Karageorghis 1982, 173–74; Morris 1989, 276–95, esp. 292–93; 1993, 47–51; Rystedt 1990, 174–75; 1992.

46 See, e.g., the "Rosette Painter", whose work is identified on fragments of five deep bowls from Mycenae and Korakou (Vermeule and Karageorghis 1982, Painter 34, 177, XI.98–XI.102).

47 See, e.g., the "Painter of the Shield Bearers", whose signature style allows for the attribution of even very small sherds to his work, such as a fragment from a large krater measuring 3.4 x 3.7 cm (Crouwel 1991, 117–18, A7; Pliatsika 2004, cat. no 37, 113, pl. 10). For the painter, see Vermeule and Karageorghis 1982, 108–9, 114, 177, Painter 31; Güntner 1987; Pliatsika 2004, 720–29, 738, 800, 846, 883–84, cat. nos. 29–41, 48, 166, 351–55.

48 See, e.g., the case of the workshop of the "Rosette Painter", probably located at Mycenae (Vermeule and Karageorghis 1982, 146–47, XI.103–18).

49 Perhaps even dot rosettes, if indeed there is one on the Mylonas sherd.

50 It is not known whether the Mycenaean potter is also the vase-painter, but the systematic production of Mycenaean pottery and figurines, especially in the Argolid in LHIIIA2 and LHIIIB, support the existence of well-organized workshops with more than one specialized artisan in the chaîne opératoire. Regarding gender division, in Linear B texts there is evidence of male potters [ke-ra-me-u (PY Cn 1287), and also ke-ra-me-wo (PY Eo 371, PY En 467), ke-ra-me-we (PY An 207), ke-ra-me-wi (MY Oe 125)], but also the female name Ke-ra-me-ja in Knossos (KN Ar 639); Pliatsika 2004, 30–1. Women were active in various production industries of Mycenaean economy (Olsen 2014, 65–91, 163–80, 252–57; 2015, 109–16) and there is no reason to preclude the possibility that they worked as potters or vase-painters in pottery workshops, an assumption supported also by ethnographic and archaeological evidence, where women are involved in pottery manufacture (Wright 1991; Bolger 2013). Kramer-Hajos (2015, 660–62) recently suggested that women produced and decorated some of the Tanagra larnakes.

51 By Maria Kontaki, Conservator of Antiquities in the National Archaeological Museum, to whom I am grateful.

The remaining fragmentary scenes demonstrate that this painter was comfortable with a wide variety of complex compositions, either typical, like the chariot scene, or rare, like the bull-leaping scene – or even unique, like the scene with the goats. It is worthy of note that he/she was fluent in working in multiple directions, which is one of the main reasons the images created are sometimes hard to read. In accordance with contemporary iconographic developments, he/she had reached a degree of schematization and integrated in his/her work standardized representations, as in the depiction of the human form. At the same time, though, he/she paid extreme attention to iconographical details, as seen for instance in the bull muzzle, or the preserved goat's ear and tail.

One of many questions to be asked in Mycenaean pictorial pottery attribution studies is why we have so few remaining works of most recognized individual vase-painters. In the case of the pictorial pottery from Mycenae and other sites in the Mycenaean mainland it is easy to respond that the almost exclusive use of these vases in domestic contexts led to their fragmentary preservation and the subsequent loss of much evidence.⁵² As a rule, it is easier to identify painters on the vases exported in Cyprus and the Near East, which were much better preserved as they ended being used as grave goods.⁵³

Indeed, there are some Mycenaean pictorial vases found in Cyprus that present interesting affinities with the style of the “Dot Painter”, and could perhaps betray production by artists influencing each other within a workshop.⁵⁴ The closest in style seems to be the famous Ship Krater from Enkomi, an impressive composition of a large ship in profile, on each side of the vase, including small human figures under the decks, which recall the humans of the “Dot Painter”. Many details in this depiction are accentuated using dots, though the line drawing skill is much less accurate than that on the Mycenae sherds, an observation which works against attributing the krater to the “Dot Painter”. It should be noted that the representations on the large kraters are not comparable in scale to the miniature style of the Mycenae sherds. In this respect, the curious birds and dot rosettes depicted on the narrow shoulder zone of a three-handled jar from Hala Sultan Tekke seem much more compatible in stylistic terms.⁵⁵

No other works may be safely attributed to the “Dot Painter”, but it is logical to assume that, like other vase-painters, he/she was employed in painting non-pictorial decorated pottery and his/her love of dots must have been satisfied through depicting hundreds of whorl-shells, which were especially popular on the vases of his/her time.⁵⁶

This tale of iconographical mayhem leaves a lot of loose ends, but hopefully serves to highlight a talented individual, whose pictorial products ended up being appreciated by the residents of the Mycenae citadel of the palatial period. In the end, this is indicative of the hardships and pleasures of reading through fragments of pictures and detecting artistic merit in Mycenaean art studies. In this respect, I hope this small contribution will provide an intriguing puzzle for our honoree.

ACKNOWLEDGEMENTS

I wish to express my gratitude to the editors for the invitation to join this volume in honor of Prof. Eleni Mantzourani, as well as to Kim Shelton, Konstantinos Paschalidis and Maria Kontaki for fruitful discussions

52 Pliatsika 2018, 537–38.

53 Vermeule and Karageorghis 1982, 173–77.

54 The Rochester Krater (Vermeule and Karageorghis 1982, V.4) betrays a love for dots and similarities in the depiction of the human figure. Two kraters from Enkomi and Kition (Vermeule and Karageorghis 1982, V.44, V.45) have bulls rendered with a dotted inner outline in their legs.

55 Vermeule and Karageorghis 1982, V.69.

56 An idea suggested by Kim Shelton, whom I warmly thank.

on these sherds. Special thanks are due to Alkestis Papademetriou, Vassiliki Papamichalopoulou and Nikos Katsoulis at the Ephorate of Antiquities of Argolida for facilitating my research at the Mycenae Museum during the difficult period of the pandemic, to K. Nikolentzos for permission to study at the National Archaeological Museum and to Y. Voskos for his editing care. The Mylonas sherd was photographed by Maria Kontaki, while the rest of the photographs, as well as the drawings, were done by the author.

BIBLIOGRAPHY

- Åkerström, A. 1953. "Some Pictorial Vase Representations." *OpAth* 1:9–28.
- Aravantinos, V.L. 2010. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation/ Bank EFG Eurobank Ergasias A.E.
- Benson, J. 1961. "Observations on Mycenaean Vase Painters." *AJA* 65:337–47.
- Bolger, D. 2013. "Gender, Labor, and Pottery Production in Prehistory." In *A Companion to Gender Prehistory*, edited by D. Bolger, 161–79. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Cherry, J.F. 1992. "Beazley in the Bronze Age? Reflections on Attribution Studies in Aegean Prehistory." In *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology*, edited by R. Laffineur and J.L. Crowley, 123–44. *Aegaeum* 8. Liège: Université de Liège.
- Crouwel, J.H. 1981. *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece*. Amsterdam: Allard Pierson Museum.
- _____. 1988. "Mycenaean Pictorial Pottery from Outside the Citadel of Mycenae." *BSA* 83:25–36.
- _____. 1991. *The Mycenaean Pictorial Pottery*. Well Built Mycenae Fasc. 21. Oxford: Oxbow.
- Damm-Meinhardt, U. 2005. "Ziegenböcke, Fische, Stier – erscheint ein junger Gott? Zu einer figürlich bemalten Stierfigur aus Tiryns (Griechenland)." In *Cum grano salis: Beiträge zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Festschrift für Volker Bierbrauer zum 65. Geburtstag*, edited by B. Päffgen, E. Pohl and M. Schmauder, 53–9. Friedberg: Likias Verlag.
- Demakopoulou, K. 2001. "A Mycenaean Pictorial Vase in the National Archaeological Museum, Athens." In *Contributions to the Archaeology and History of the Bronze and Iron Ages in the Eastern Mediterranean. Studies in Honour of Paul Åström*, edited by P.M. Fischer, 121–26. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- French, E. 1965. "Late Helladic IIIA 2 Pottery from Mycenae." *BSA* 60:159–202.
- _____. 1966. "A Group of Late Helladic IIIB 1 Pottery from Mycenae." *BSA* 61:216–38.
- Furumark, A. 1941. *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.
- Güntner, W. 1987. "Der 'Painter of the Shield-bearers'." In *Kolloquium zur Ägäischen Vorgeschichte*, edited by W. Schiering, 161–76. Schriften des Deutschen Archäologen-Verbandes 9. Mannheim: Deutscher Archäologen-Verband e.V.
- _____. 2000. *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns*. Tiryns: Forschungen und Berichte XII. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Hankey, V. 1993. "Pottery as Evidence for Trade: The Levant from the Mouth of the River Orontes to the Egyptian Border." In *Wace and Blegen, Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939–1989*, edited by C. Zerner, P. Zerner and J. Winder, 101–8. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Heurtley, W.A. 1939. "A Palestinian Vase-Painter of the Sixteenth Century B.C." *QDAP* 8:21–36.
- Immerwahr, S.A. 1956. "The Protome Painter and Some Contemporaries." *AJA* 60:137–41.
- _____. 1977. "A Mycenaean Ritual Vase from the Temple at Ayia Irini, Keos." *Hesperia* 46.1:32–9.
- _____. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Karageorghis, V. 1957a. "Deux peintres de vases 'mycéniens'." *Syria* 34:81–98.
- _____. 1957b. "A Mycenaean Chalice and a Vase-Painter." *BSA* 52:38–41.
- Koehl, R.B. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Kramer-Hajos, M. 2015. "Mourning on the Larnakes at Tanagra. Gender and Agency in Late Bronze Age Greece." *Hesperia* 84:627–67.
- Kritsili-Providi, I. 1982. *Τοιχογραφίες του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών*. Athens: Privately printed.
- Littauer, M.A., and J. Crouwel. 1982. "Chariots and Harness in Mycenaean Vase Painting." In *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, edited by E. Vermeule and V. Karageorghis, 181–88. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Lorimer, H.L. 1950. *Homer and the Monuments*. London: Macmillan.
- Mayer, M. 1892. "Mykenische Beiträge I. Stierfang." *JdI* 7:72–81.
- Morris, C.E. 1989. "The Mycenaean Amphoroid Krater: A Study in Form, Design and Function." Ph.D. diss., University College London.
- _____. 1993. "Hands Up for the Individual! The Role of Attribution Studies in Aegean Prehistory." *CAJ* 3.1:41–66.

- _____. 2006. "Design Element Analysis of Mycenaean Chariot Kraters: Style, Complexity and Significance." In *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery. Papers from Two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001*, edited by E. Rystedt and B. Wells, 97–106. *ActaAth* 4°, LIII. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Mountjoy, P.A. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden, Westfalia: Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Marie Leidorf GmbH.
- _____. 2006. "Mycenaean Pictorial Pottery from Anatolia in the Transitional LH IIIB2–LH IIIC Early and the LH IIIC Phases." In *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery, Papers from Two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001*, edited by E. Rystedt and B. Wells, 107–21. *ActaAth* 4°, LIII. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Olsen, B.A. 2014. *Women in Mycenaean Greece. The Linear B Tablets from Pylos and Knossos*. London and New York: Routledge.
- _____. 2015. "The Worlds of Penelope. Women in Mycenaean and Homeric Economies." *Arethusa* 48:107–38.
- Pliatsika, V. 2004. "Ο Εικονιστικός Ρυθμός στην Κεραμική της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ Περιόδου από τις Μυκήνες." Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- _____. 2018. "The End Justifies the Means: Wall-painting Reflections in the Pictorial Pottery from Mycenae." In *Χρωστήρες. Paintbrushes. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue*, edited by A. Vlachopoulos, 534–45. Athens: University of Ioannina and Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund.
- Reichel, W. 1909. "Stierspiele in der kretisch-mykénische Kultur." *AM* 34:85–99.
- Rystedt, E. 1990. "On Distinguishing Hands in Mycenaean Pictorial Vase-Painting." *OpAth* 18:167–76.
- _____. 1992. "Mycenaean Pictorial Vases: Individual Painters and East Mediterranean Chronology and Trade." In *Acta Cypria*, edited by P. Åström, 306–15. *SIMA-PB* 117. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Sakellarakis, J.A. 1992. *The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens*. Athens: Kapon Editions.
- Shaw, M.C. 1996. "The Bull-Leaping Fresco from Below the Ramp House at Mycenae: A Study in Iconography and Artistic Transmission." *BSA* 91:167–90.
- Spyropoulos, T. 1969. "Ανασκαφή Μυκηναϊκού Νεκροταφείου Τανάγρας." *Prakt* 5–15.
- Steel, L. 1998. "The Social Impact of Mycenaean Imported Pottery in Cyprus." *BSA* 93:285–96.
- _____. 2000. "Changing Places: The Transmission of Mycenaean Pictorial Pottery to the East." In *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, edited by P. Matthiae, A. Enea, L. Peyronel and F. Pinnock, 1557–569. Roma: Ebla/Università degli Studi di Roma "La Sapienza".
- _____. 2004. "A Goodly Feast A Cup of Mellow Wine: Feasting in Bronze Age Cyprus." *Hesperia* 73:281–300.
- Stubbings, F.H. 1951. "Some Mycenaean Artists." *BSA* 46:168–76.
- Tsountas, C. 1866. "Ανασκαφαί Μυκηνών του 1886." *Prakt* 59–79.
- Van Wijngaarden, G.J. 2002. *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600–1200 BC)*. Amsterdam Archaeological Studies 8. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vermeule, E., and V. Karageorghis. 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Wright, R.P. 1991. "Women's Labor and Pottery Production in Prehistory." In *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*, edited by J.M. Gero and M.W. Conkey, 194–223. Oxford and Cambridge Massachusetts: Basil Blackwell.
- Yon, M., V. Karageorghis, and N. Hirschfeld. 2000. *Céramiques mycéniennes d'Ougarit. Ras Shamra-Ougarit XIII*. Nicosie: Fondation A.G. Leventis.
- Younger, J.G. 1976. "Bronze Age Representations of Bull-Leaping." *AJA* 80:125–37.
- _____. 1995. "Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games, III." In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, edited by R. Laffineur and W.-D. Niemeier, 507–45. *Aegaeum* 12. Bruxelles: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; Austin: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Special women and extraordinary creatures

An iconography of intimacy and transcendence in Mycenaean Greece. The lost link

Iphiyenia Tournavitou

University of Thessaly

ABSTRACT

Lavishly adorned women, probably of very high social status constitute the only imagery of religious or cultic character displayed on the walls of the Mycenaean palatial complexes and centres and an outstanding and popular feature of cult or other ritual activity that took place in these centres during the 14th and the 13th centuries BC. The absence, or near absence, on the other hand, of other aspects of religious practices, and most importantly, of scenes illustrating the intimate relationship of the elite or its representatives and the deities patronised by the latter, with wild, powerful, or otherworldly supernatural creatures, is bizarre to say the least, especially considering their popularity in glyptic art and presumably their significance in the religious ideological construct of the elite. Mycenae is perhaps the only site to produce explicit evidence that contradicts the silence of the archaeological sources. Despite the mainstream iconographic programmes displayed in the palatial complex at the top of the hill, which promote and effectively advertise the secular aspect of the state at Mycenae, the fragmentary murals from the lower west slope of the acropolis and from at least one of the palatial appendages the Lower Town, illustrate a different aspect of the religious construct and allude to a definitely idiosyncratic preoccupation with females in a close, intimate relationship with wild, powerful and/or mythical creatures, obviously sanctioned, or at least tolerated by the reigning elite.

Mural decoration in Mycenaean palatial centres and more specifically pictorial wall paintings, identified as prestige indicators and vehicles of socio-political/ideological propaganda on behalf of the ruling elite, represent, like monumental architecture, the only truly public arts of the establishment, in its attempt to manipulate public opinion and ideology.¹ The iconographic programmes gracing the walls of palatial complexes and palatial appendages, and many of the homes of the privileged few in the major palatial centres, whatever their subject matter, reflected, to a greater or lesser degree, the official state ideology, and more specifically, the state controlled narrative.

In structured palatial societies, religion has always been a key factor in state politics, to be patronised and manipulated by the elite.² In the mature Mycenaean period, during the 14th and 13th centuries BC, the single most popular aspect of ritual and/or cultic behaviour and the only presumably religious imagery to be displayed on the walls of palatial complexes, is limited to large scale processions of splendidly adorned females, obviously

1 See also Wright 1987; Laffineur 1992; Voutsaki 1995; Bennet and Davis 1999; Blakolmer 2000, 2010, 2019; Boulotis 2000; Bennet 2004; Chapin 2004; Gates 2004; Tournavitou 2012, 2015, 2018.

2 See Tournavitou 2018, 505–6.

members of the reigning aristocracy, dressed in open bodices and flounced skirts, carrying elite offerings.³ There are only a few idiosyncratic departures from the rule: the small scale procession from the vestibule of the main palace unit at Pylos, which includes both male and female participants in two rows, accompanied by a large bull, presumably sacrificial,⁴ the recently restored small scale processions of female figures from Tiryns⁵ and Thebes,⁶ and the partly preserved procession of female figures from a presumably private building at Argos.⁷

Females feature in very few other occasions in the iconographical programmes of the Mycenaean palatial complexes and/or palatial centres. There are women looking out of windows at battles or sporting events, as was the case at Mycenae,⁸ and of course the two female figures in a chariot, attending the royal hunt at Tiryns.⁹ The newly discovered fragment depicting a female archer at Pylos¹⁰ and the two fragments of possibly female hunters holding spears in the Tiryns boar hunt,¹¹ afford the only other glimpses of a more active participation of women in war or palace sponsored sporting events.

The apparent significance of the ritual procession of elite females to the establishment and to the maintenance of the palatial status quo during the mature Mycenaean period, an ideological *sine qua non*, a sort of *pars pro toto* for religious iconography and political propaganda as a whole, is obvious.¹² The absence, or near absence, on the other hand, of other aspects of religious practice and ideology, and most importantly, of scenes illustrating the intimate relationship of the elite or its representatives and the deities patronised by the latter, with wild, powerful, or otherworldly supernatural creatures, griffins, sphinxes, dragons and daemons, as exemplified in the prolific religious iconography on seals and seal rings, is bizarre to say the least, especially considering their popularity in glyptic art and presumably their significance in the religious ideological construct of the elite.¹³

Mycenae is an exception regarding the wider paucity of archaeological information, as it is perhaps the only site to have yielded clear evidence on the relation between iconography and ritual activity.¹⁴ The wall paintings

3 Blakolmer 2008; Tournavitou 2018, 506. The goal of these processions, presumably displayed in the vestibules of palatial megara, is uncertain, to say the least, be it a standing or seated female figure, probably a deity or a high priestess impersonating the latter, or alternatively the occupant of the throne, male or female, human, divine or semi-divine (Rehak 1995; Hägg 2001).

4 Lang 1969, 38–40, 192–93, pl. 119; Immerwahr 1990, 117–18.

5 Maran et al. 2015; Papadimitriou et al. 2015.

6 Kountouri 2018.

7 Tournavitou and Brecolaki 2015, 233–41, figs. 11–3. At Argos and Thebes, the goal of the procession seems to be a seated female figure.

8 For the scenes from the Ramp House (LHII–IIIA1), see Rodenwaldt 1911, 222–31, pl. IX:2; Lamb 1919–1921, 191–92; Shaw 1996, 171, 176–78, 180, fig. 5, colour pls. A9, B3; see also Immerwahr 1990, 110, 190, cat. no. My No 1, pl. 54, where female acrobats are mentioned in relation to the bull leaping scene; see also Shaw (1996, 176, 179), where they are just referred to as “white skinned leapers”. For the scenes from the Megaron frieze see Rodenwaldt 1911, 239, pl. XI:3; 1921, 30–45, Beilage II and colour plate; Lamb 1921–1923, 249–51, 253–54, pls. XLII, XLIII; see also Immerwahr 1990, 122, 125 cat. no. My No 11, fig. 35a, pl. 65, where women are watching from windows of palace or walled city and two women are standing in front of the façade of the building. Parts of an architectural façade of LHIIIB1 date, associated with fragments of male and female figures and parts of animals, probably horses, decorated the ground floor of the House of the Oil Merchant, in the Lower Town of Mycenae (Tournavitou 1995, 283).

9 Rodenwaldt 1912, 107–8 cat. nos. 132–35, fig. 40, pl. XII; Immerwahr 1990, 129, 202–3, cat. no. TI No 6, pl. 69.

10 Brecolaki et al. 2008.

11 Rodenwaldt 1912, 120 cat. no. 156, pl. 17:1, 121 cat. no. 157, pl. 14:1; Rehak 1984, 538; 1999, 229.

12 Tournavitou 2018, 506.

13 Tournavitou 2018, 506.

14 One possible exception might be part of a large scale scene from a presumably private building at Thebes, featuring a griffin wearing a collar and part of a female figure, which is still under study (Kountouri 2018, 452 cat. no. 10). The single large scale griffin from the ground floor of the House of the Oil Merchant, is not directly associated with a female figure, human or divine, and does not belong to this genre (Tournavitou 1995, 283). Similarly irrelevant are the couchant lions and griffins flanking the throne at Pylos (Lang 1969, 99–102, 110–1, 194–96, 20C6, pls. 53–4, 125, 134, F; Immerwahr 1990, 136, 199, cat. no. Py No. 18; Shank 2007, 160–61, figs. 19:1–19:2). Although their presence in the throne rooms at Pylos and Knossos illustrates their symbolic value, as visualised expressions of palatial power and prestige (Rehak 1992, 56), hinting at the divine or semi-divine character of the occupant of the throne (Shank 2007, 159–63; 2018, 240–41; Blakolmer 2019, 70), the interaction with the human element, the person seated on the throne, male or female, is in these cases implied, not depicted.

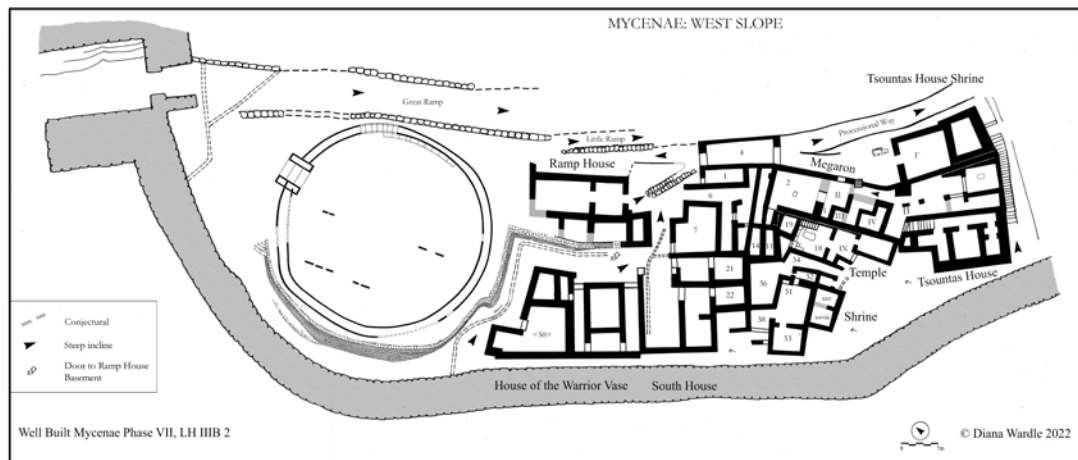


Fig. 1. Mycenae acropolis, west slope, north part, including Cult Centre (Wardle 2015, fig. 7; courtesy K. and D. Wardle).

that decorated the main palace complex on the top of the hill follow the usual iconographic tendencies, which sanctioned the secular dimension of state authority at Mycenae. Apart from this, probably deliberate, choice and intimately related to the local political history,¹⁵ there are three fragmentary murals that illustrate a different aspect of the religious construct. At least two of them were painted during the first half of the 13th century BC (LHIIIB1), and all three had gone out of use by the third quarter of the century, before the introduction of the LHIIIB2 pottery style. All three graced the walls of buildings lying outside the fortification walls.

Two of the wall paintings were associated with two different religious establishments of the lower west slope (Fig. 1), the Tsountas House Shrine, which seems to be the first building to be erected for cult purposes in the lower west slope during the middle of the 14th century BC (Figs 1, 2),¹⁶ and the “Room with the Frescoes” (R31), part of a shrine erected in LHIIIB1, further to the west (Figs. 1, 2).¹⁷

Recent research suggests that the grandiose building programmes implemented by the reigning elite in the aftermath of the major earthquake in the third quarter of the 13th century BC, before the introduction of the LHIIIB2 pottery style, made a lasting impact on the function of the religious establishments in the area of the Cult Centre. Despite the construction of the Processional Way, effectively connecting the Cult Centre with the palace at the top of the hill, access to the few still functioning religious establishments in the lower west slope was now restricted to the palatial elite, the new fortification wall serving as a symbolic and physical barrier for the population of the Lower Town (Figs. 1, 5).¹⁸ The southernmost room of the Tsountas House Shrine was

15 Tournavitou 2012, 724.

16 A number of wall paintings have been tentatively assigned to the southernmost room of the shrine (Mylonas 1977, 20–2; 1983, 133), which had been erected by the end of LHIIIA1, in the middle of the 14th century BC (Wardle 2015, 581, with reference to Shelton (forthcoming)). The helmeted figure was discovered by Mylonas at the bottom of the stone staircase to the south of the Cult Centre, along with other fragmentary wall paintings and related objects, as part of the debris from the final destruction of the Tsountas house shrine, after the earthquake at the end of the 13th century BC (Kritseli-Providi 1982, 16–8, 21).

17 The Room with the Frescoes was part of a shrine that was apparently erected during LHIIIB1, at the same time as the Temple and the round altar to its south. The building took its final form a little later, by the middle of LHIIIB1. The cult installations inside the Room with the Frescoes and the wall paintings are also dated to this period (Wardle 2015, 585–86).

18 The only religious locus apparently functioning in the Cult Centre during the LHIIIB2 period was the open area to the north of the Tsountas House Shrine. The Temple was only marginally in use, if at all, as was the so called Megaron (Wardle 2015, 592–93; see also 579, 589–91, 594).

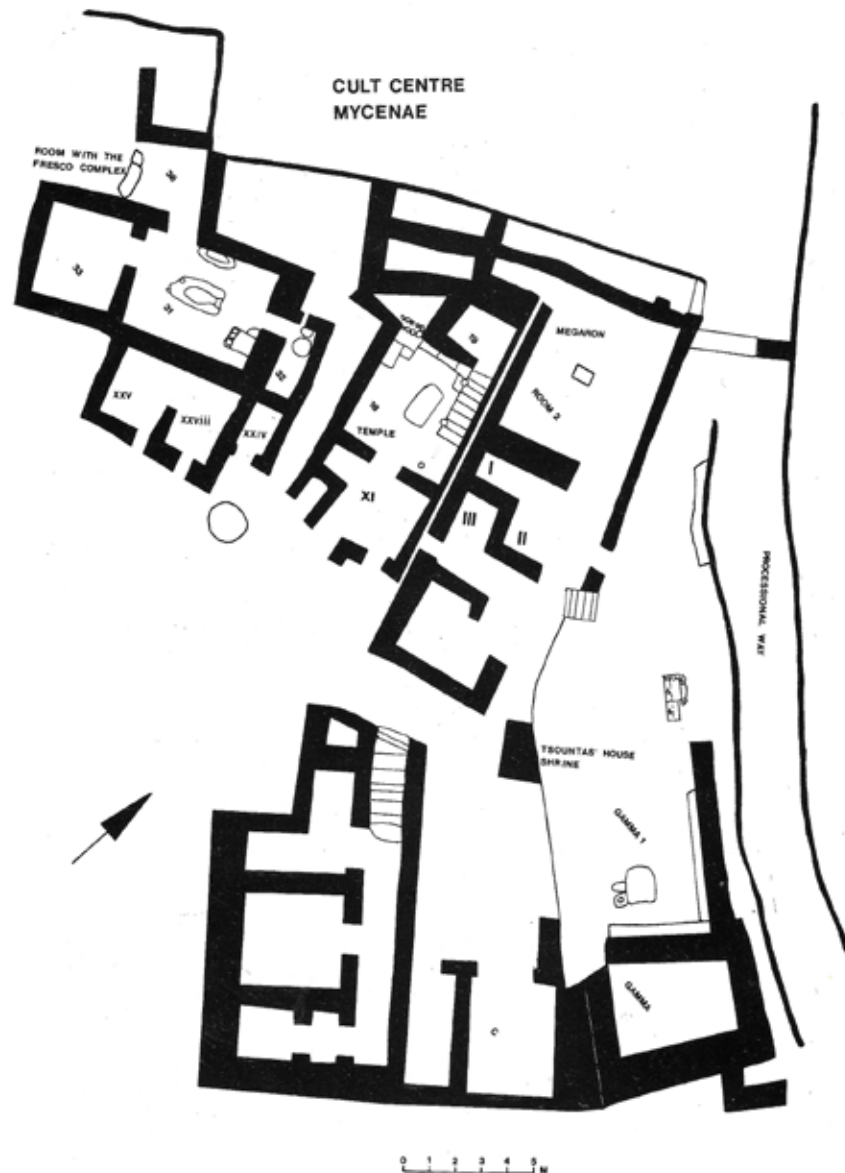


Fig. 2. Plan of the Cult Centre, Mycenae (Whittaker 1997, fig. 2; courtesy H. Whittaker).

probably sealed off and the built features inside the northern room were covered by a new floor. During the last part of the 13th century BC (LHIIIB2), cult practices were apparently only performed in the open area to the north of the building, and cult activities in general were now oriented towards the palace at the top of the hill.¹⁹ The shrine, which was also apparently heavily damaged by the same earthquake, at the end of LHIIIB1, never recovered. In this case, no attempt was made to repair or re-use the building, except for a new “floor” surface, which was created inside the Room with the Frescoes, sealing the fallen debris, most of the wall paintings, the cultic installations and the cult deposits.²⁰

¹⁹ Wardle 2015, 591–92.

²⁰ This floor is marked against the south wall by a row of flat slabs, set above the level of the platform and above the base of the murals in the SE corner of the room (Wardle 2015, 589–90, 593).

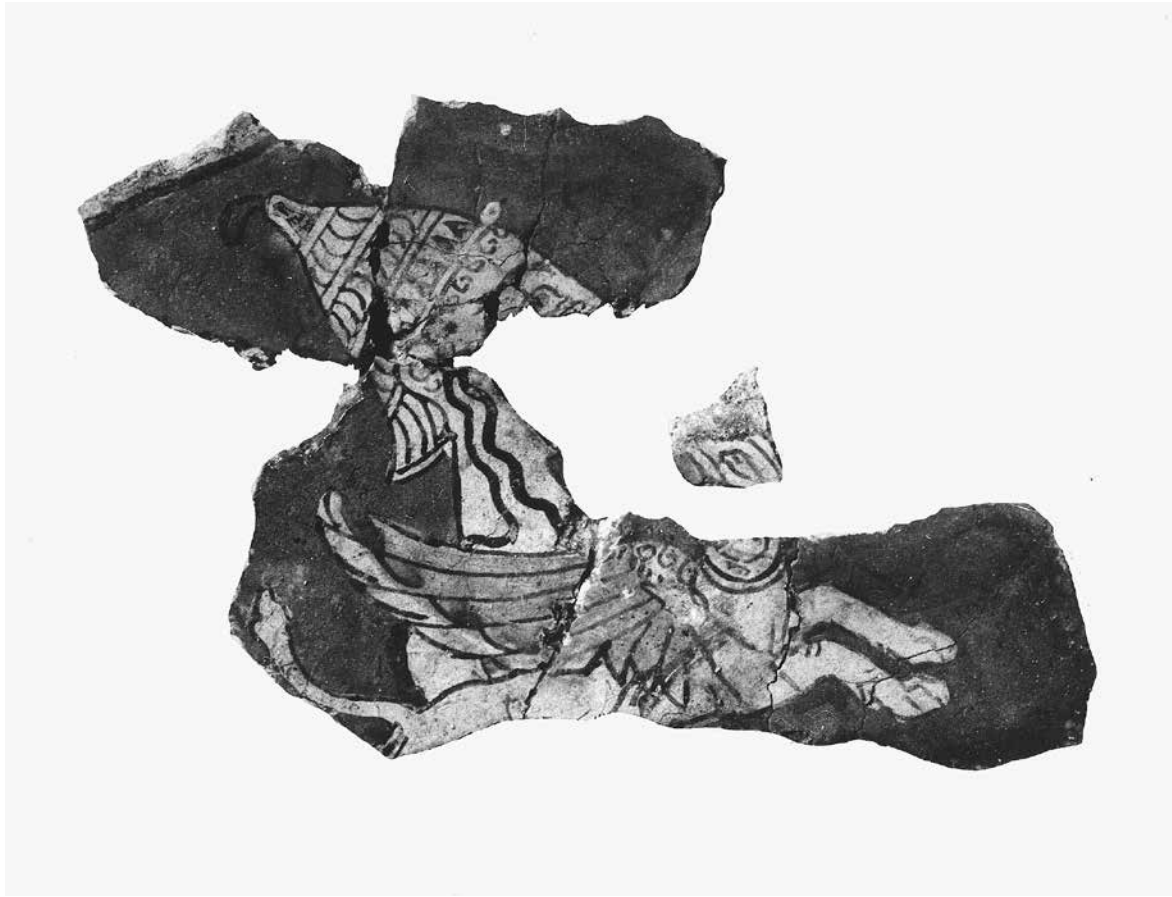


Fig. 3. Helmeted female figure holding griffin, from the west slope at Mycenae (after Mylonas 1983, fig. 163; Tournavitou 2017, pl. 3).

One of the mural fragments assigned to the southernmost room of the Tsountas House Shrine, features part of a unique scene. The wall painting depicts a female figure wearing a boar's tusk helmet and holding a small white griffin (Fig. 3). The latter featured a red collar, and was presumably kept on a leash. The distinctive head-gear of the female figure and the mythical creature she holds in her arms has of course raised the issue of the cult of a warrior goddess in the Tsountas House Shrine,²¹ a suggestion reinforced by the scene on the clay plaque discovered by Tsountas in the same room.²² The only other mural specimen of a helmeted female on the mainland, part of a wall painting featuring a white helmeted head in a window,²³ was discovered in the Kadmeia of Thebes, and does not belong to the same genre. The same applies to a few more fragments of wall paintings from Tiryns and Pylos depicting females bearing arms.²⁴ Having said that, the scene on the mural specimen from the Tsountas House Shrine, although unique in Aegean iconography, does not diverge, in spirit at least, from the prevalent iconographic codes/concepts defining the relationship between griffins and exceptional males or females, human or divine, usually the latter, not only in the Aegean, but also in Egypt and the Near East: an otherwise powerful, mythical creature, a fierce predator, that assumed a protective, yet obviously subservient

21 See Rehak 1984, 541–42, 544; 1999, with iconographic parallels; Morgan 2005, 162; Blakolmer 2010, 30, 39.

22 Tsountas 1887, 162–64, pl. 10:2–2a; Rehak 1984, 536–39, figs. 1, 2, with iconographic parallels; Blakolmer 2010, 30. The body of the central female figure, venerated by two other female figures in Minoan costume, is covered by a figure-of-eight shield. In her right hand she is holding a sword. A possibly similar rectangular plaque, plastered and decorated with a large figure-of-eight shield and part of a standing female figure to the right, was apparently discovered in Room H of the Methana sanctuary (Konsolaki-Yannopoulou 2004, 72–3, figs 14–5; Blakolmer, 2010, 37).

23 Spyropoulos 1971, 113–19, pl. 25a; Rehak 1999, 228–29, pl. XLVIc.

24 See above n. 9, 10.

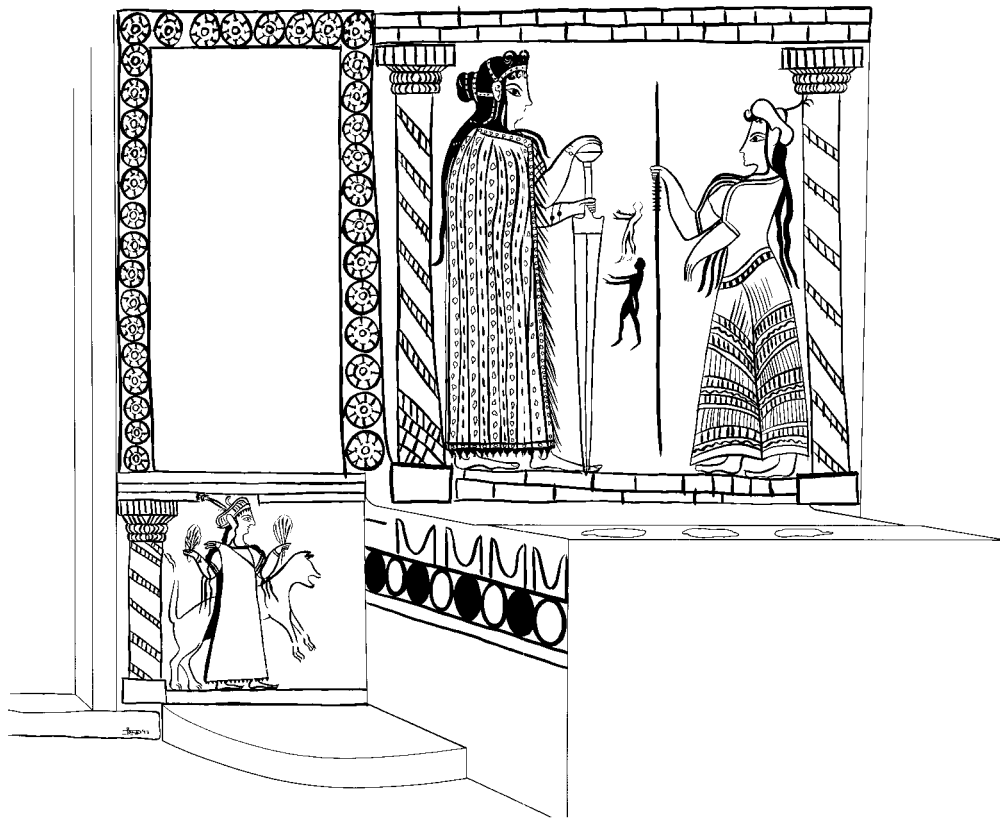


Fig. 4. Mycenae Cult Centre, Room with the Frescoes, restored wall paintings (Tournavitou 2017, fig. 12c; courtesy D. Wardle).

role, when in the presence of powerful political or religious figures and deities.²⁵ The same spirit/attitude is reflected in the much earlier scene with the enthroned goddess and the tethered griffin standing behind the throne in Xeste 3, at Akrotiri.²⁶

The helmeted female has been also associated with other fragmentary wall paintings tentatively assigned to the Tsountas House Shrine, ass-headed genii carrying a rope or a pole, part of an ashlar building facade, a palm tree, and fragments of female dress,²⁷ which have been combined into a single composition: the genii, traditionally associated with vegetation/fertility and death (of sacrificial animals), approaching from both sides, perhaps carrying one or more dead animals, towards a palm tree and a building, possibly a shrine, in the presence of a female warrior goddess attended by a young griffin, a dual symbolic meaning of life/fertility and death, also apparently attested in the Room with the Frescoes.²⁸ The cult of the warrior goddess has been also identified in connection with the larger of the two female figures in the upper register of the panel in the Room with the Frescoes (R31) (Fig. 4).²⁹

25 Blakolmer 2010, 39; Shank 2018, 240–41.

26 Doumas 1992, 130–31, 158, pl. 122; 165, pl. 128; Vlachopoulos 2007, pl. XXIX:b; 2008, 453, figs. 41:20, 41:21; 2010, fig. 11.

27 Kritseli-Providi 1982, 16–8, 21–36.

28 Marinatos 1988, 246; Rehak 1992, 47; Morgan 2005, 170–71; Blakolmer 2010, 30.

29 Rehak 1984, 540; Morgan 2005, 162, 169; Chapin 2016, 83. The female figure is in this case holding a large sword. The status of the slightly smaller female figure on the right, wearing a flounced skirt of Minoan derivation and holding a staff (spear or sceptre), in a gesture of command usually associated with investiture scenes (Rehak 1984, 540; 1992, 49; Blakolmer 2019, 72–3), has been identified as a deity (Marinatos 1988, 246; Morgan 2005, 168), as a deity of lesser importance than the figure with the sword (Rehak 1992, 49), as a deity of greater importance, symbolically assigning divine power to the figure on the left (Blakolmer 2019, 72), and as a priestess (Rehak 1984, 540).

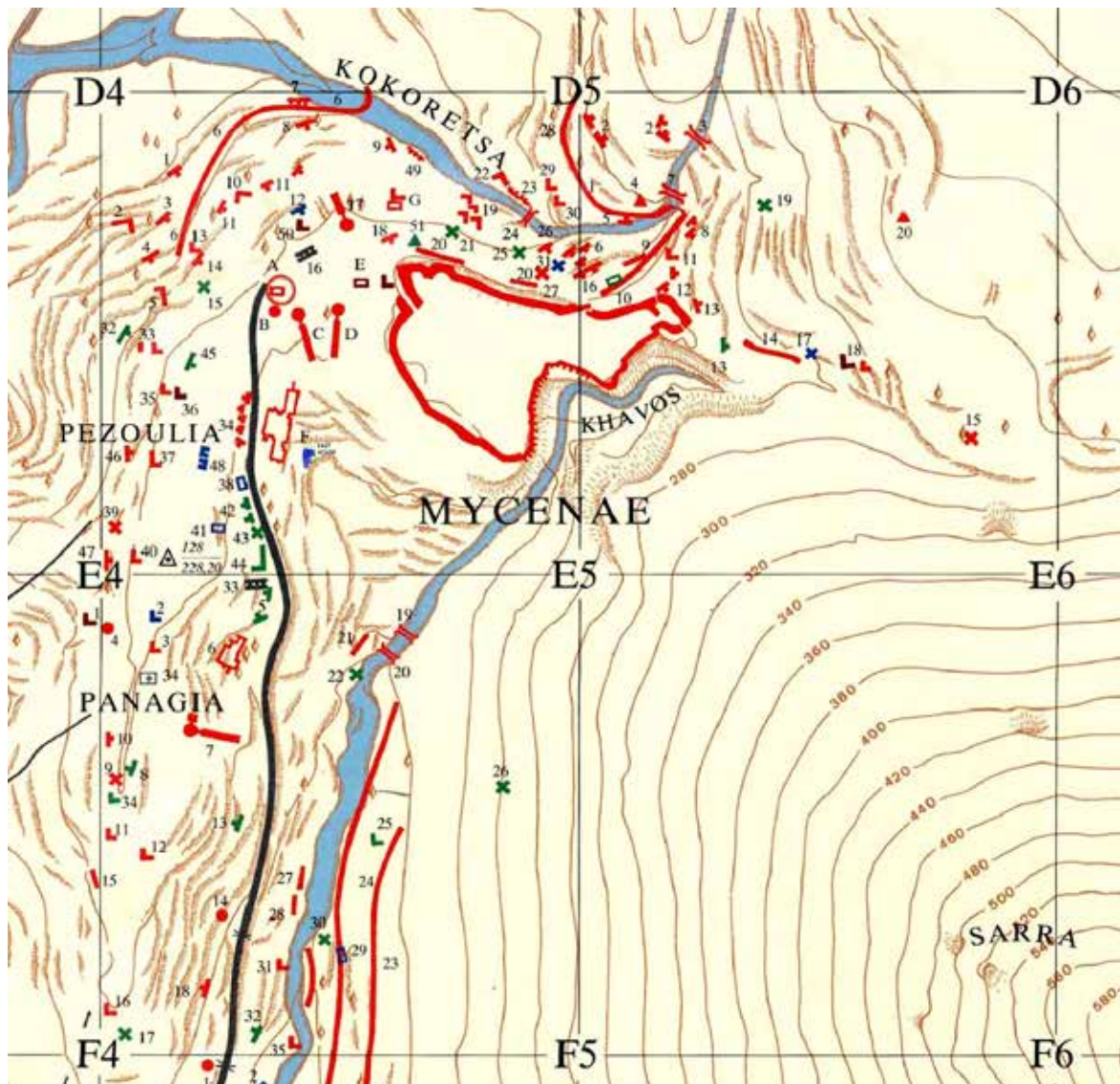


Fig. 5. Lower Town of Mycenae (after French and Iakovidis 2003, map 7). Caption: E4:11: House of Lead, E4:06: The Panagia Houses, D4:F: The "Ivory" Houses, D4:10: Petsas House, D4:13: Cyclopean Terrace Building area incl. House of the Wine Merchant, D4:G: House of the Tripod Tomb, D4:29: The Plakes House.

The mural decoration on the lower panel of the same wall (Fig. 4), features another unusual scene, a standing female figure, half the size of the two female figures facing each other in the upper register, wearing an outer garment knotted over one shoulder, an inner short-sleeved garment, a stone-seal bracelet and a plumed hat (Fig. 4). She is depicted in a hieratic gesture, holding up sheaves of grain and facing the platform/altar in the SE corner of the room (Fig. 4). A relatively small feline, probably a lion, is depicted in a flying gallop by her feet (Fig. 4).³⁰ Although the identity of the female figure has been fiercely debated, her domain, the fertility of the crops, is apparently indisputable.

Judging by the size, posture, gesture and attire of the female figure, and by the nature of the attending animal, she has been variously identified as a goddess, a life-giving deity like the *si-to-po-ti-ni-ja* attested in the Linear B tablet from the Citadel House nearby,³¹ as a priestess, perhaps impersonating a goddess associated with the

30 Although the identity of the animal has been also debated, it should be probably identified as a lion. See Marinatos 1988, 246; Rehak 1992, 54–6; Morgan 2005, 167–68; Blakolmer 2010, 38; Chapin 2016, 83–6.

31 Rehak 1992. For the Linear B reference, see Chadwick 1976, 58; *Docs*², 50–67.

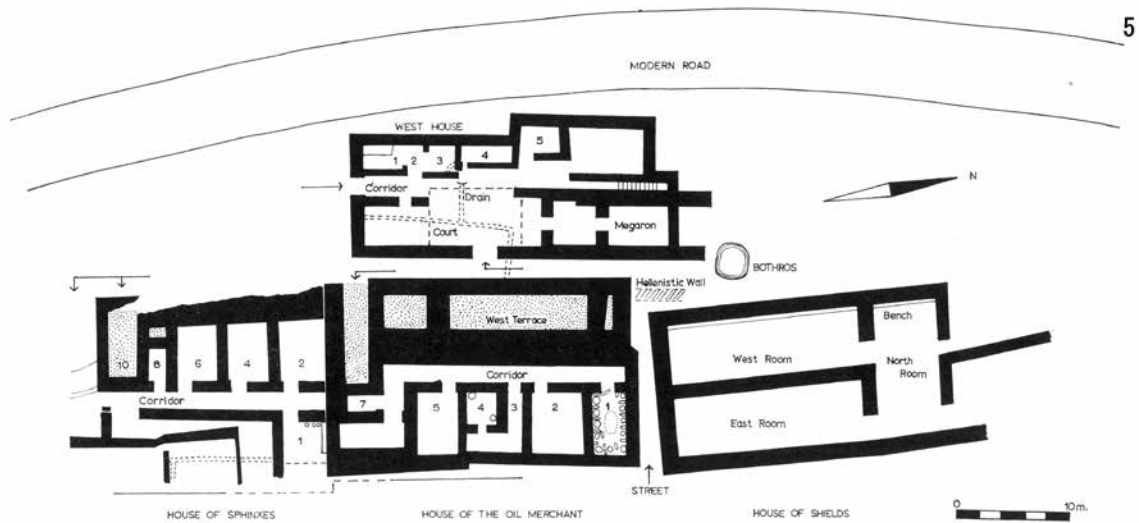


Fig. 6a. The "Ivory" Houses in the Lower Town of Mycenae, reconstruction by E.B. French (1967, fig. 1; Tournavitou 1995, fig. 13c).

fertility of the crops, performing a votive act,³² or even a high ranking priestess, perhaps a member of the royal household, performing an offertory ceremony in honour of the same life-giving deity, accompanied by a real captive/tame lion.³³ The association of the life-giving deity worshipped in this shrine, with a leaping lion, an extraordinary animal, a powerful predator, otherwise closely connected with the palatial elite, is not entirely clear or self-explanatory, unless the lion was part of the entourage of the female figure, part of the symbolic imagery associated with the latter, in her guise as a high ranking priestess and a member of the royal household of Mycenae.³⁴ This interpretation is supported by the iconography of the slightly later Lion Gate relief, in which lions are portrayed as symbolic guardians of the citadel and by extension, of the palace at the top of the hill and presumably of the royal household.³⁵ The alternative, i.e. the lion being an intended consort of the life-giving deity, is also plausible, especially considering its close links to the local dynasty.³⁶ Whatever the case, the painting demonstrates a rare glimpse of a female figure, human or divine, in an intimate relationship with a dangerous and extraordinary creature, in this case inextricably connected with the secular/political elite.

The third fragment was part of a larger scene decorating the ground floor of the West House, one of a group of four buildings erected in the beginning of the 13th century BC (LHIIIB1) in the Lower Town, to the south of Grave Circle B and the Clytemnestra Tholos (Fig. 5), serving as multifunctional palatial appendages (Fig. 6a).³⁷ All four buildings were apparently destroyed by the same earthquake that damaged the religious establishments on the lower west slope, in the third quarter of the 13th century BC.³⁸

On a fragmentary composition from the West House, the westernmost and most domestic of the four buildings (Figs 6a, 6b), a standing, rather small, and rather unremarkably attired female figure, depicted in profile, is holding out one hand towards an imposing and much larger, heraldically disposed feline, identified as

32 Marinatos 1988, 246; Morgan 2005, 167–68.

33 Chapin 2016, 83–7.

34 Chapin 2016.

35 Chapin 2016, 84–5.

36 It could have also served as a reminder of the link between the reigning elite, the fertility of the earth, and hence the prosperity of the people, a powerful message indeed.

37 Tournavitou 1995, 2006, 2017. Yet another griffin in sepia, part of a large scale composition, was assigned to the ground floor rooms of the neighbouring House of the Oil Merchant, above Room 2, but there is no evidence associating the beast with a human figure, male or female (Tournavitou 1995, 283).

38 Tournavitou 1995, 2017; French and Stockhammer 2009.

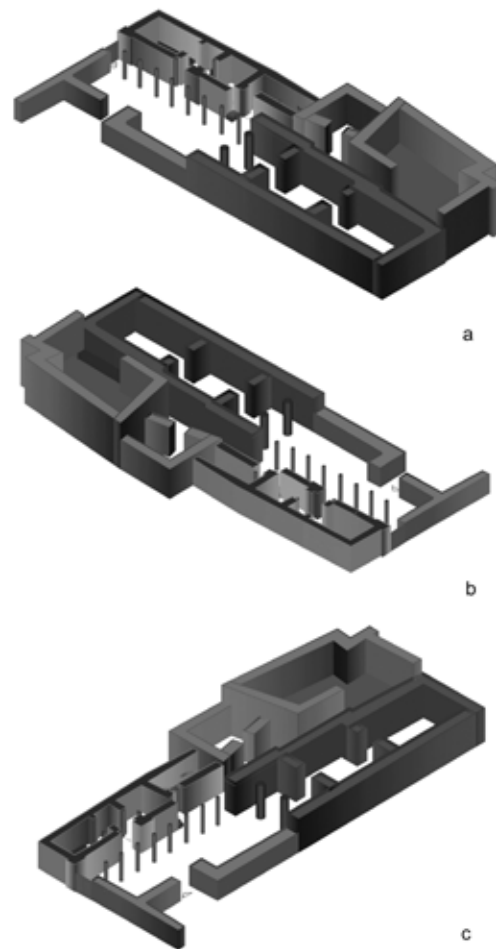


Fig. 6b. West House, three dimensional reconstructed views of the West House (a): from north-east; (b): from south-west; (c): from south-east (architect M. Xypnitou) (Tournavitou 2006, fig. 15; 2017, fig. 5, not to scale).

a griffin, and restored with one paw raised in greeting towards the standing female (Fig. 7).³⁹ Although the only mural specimens with a similar contextual content are the wall paintings from the two religious establishments of the lower west slope, this female figure, in contrast to its lower west slope counterparts, does not stand out by body shape, clothing or size, and is not directly associated with any obvious symbols, religious or otherwise. Her attire does not conform to the established iconographic traditions for the so called “power elite”, human or divine,⁴⁰ and is obviously closer to the less sophisticated, sketchier representations of female attire in glyptic art.⁴¹ What does remove this figure from the ordinary human realm, and hence the scene as such from the ordinary secular sphere, is the associated iconographical context, for example the identity and status of the attending animal, and the apparent intimacy of the female figure towards the heraldically disposed animal (Fig. 7), a fantastic creature belonging to the realm of myth, which automatically identifies her as a goddess or as a member of the priesthood, perhaps the higher echelons of priesthood.⁴²

³⁹ Tournavitou 2017, 17–26.

⁴⁰ Crowley 1995, 483, 489.

⁴¹ Tournavitou 2017, 24.

⁴² Tournavitou 2017, 26–30. On this matter, see also Rehak 1984, 541; 1992, 50–7; Renfrew 1985, 23–4; Marinatos 1988, 246–47; Crowley 1995, 486–87; Morgan 2005, 168.

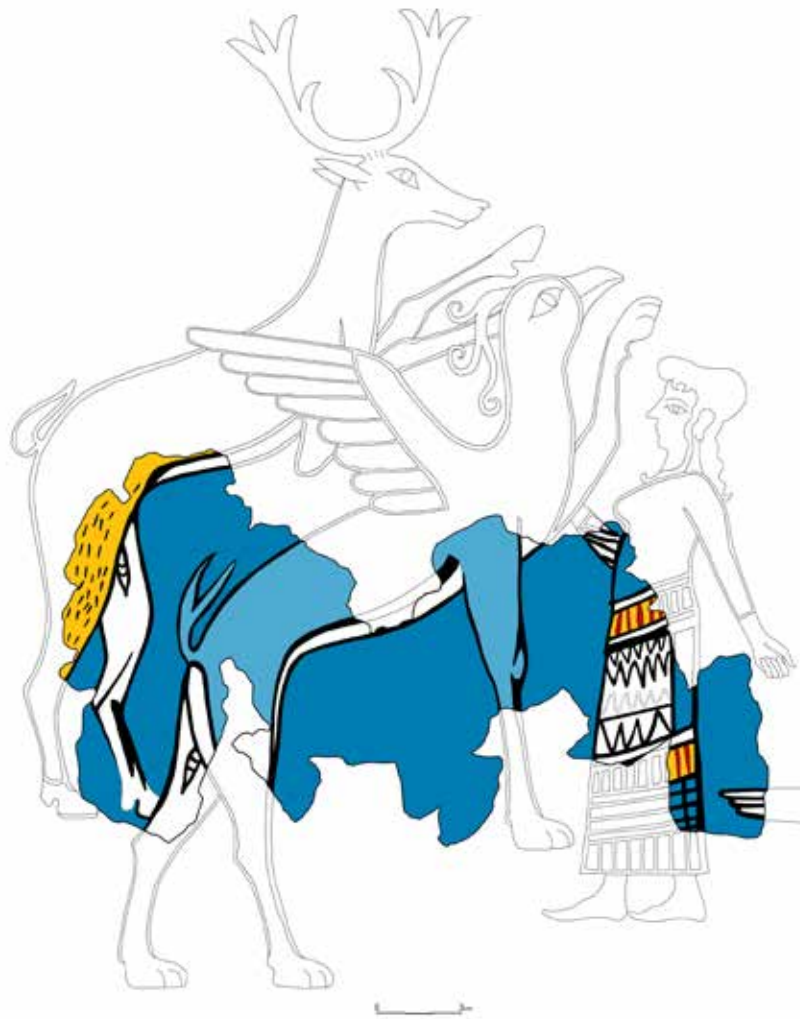


Fig. 7. West House: Heraldic scene, restoration (Tournavitou 2017, fig. 9).

The non-spontaneous, “symbolic” gesture of the female figure on the West House specimen towards the imposing mythical creature (Fig. 7), quite common in glyptic art, is in this case probably a hieratic gesture of greeting, implying an underlying equality and an unspoken understanding between the two parties, unattested in the wall paintings of the lower west slope. Combined with the unsophisticated rendering of her attire, it could tip the scale in favour of a human female, a priestess impersonating the goddess or re-enacting a mystical encounter with a supernatural, mythical creature.⁴³ The nature of the deity she serves, or the deity she impersonates, remains, in contrast to the female figures of the lower west slope, anonymous. If her association with the heraldically disposed griffin is anything to go by, and if the griffin was at Mycenae associated with the warrior goddess (Fig. 3), it might be another manifestation of the same cult, but the argument is based on too optimistic a premise and is probably invalid. Her association with the hunt and therefore with a Potnia Theron imagery, especially with reference to the cervid leaping above and behind the heraldic feline on the left (Fig. 7),⁴⁴ is indirect, but perhaps more plausible.

As regards the iconography of the religious establishments in the lower west slope, there seems to be an overall consensus about the existence of a cult of a warrior goddess practiced in two of these establishments, the

43 Tournavitou 2017, 29.

44 Tournavitou 2017, 30.

Tsountas House Shrine and the Room with the Frescoes, during the first half of the 13th century BC (Figs 2, 3, 4).⁴⁵ This cult was apparently associated with iconographic evidence alluding to a second female deity or another aspect of the same deity, devoted to the fertility of the earth (Fig. 4). In both cases, the female figures concerned were accompanied by extraordinary or fantastic, otherworldly creatures, a lion, a griffin and the local version of the minoan genii. The West House specimen (Fig. 7), although contextually associated with an indubitably secular, palatial appendage (Figs 6a, 6b), features yet another episode of the same iconographic cycle, involving a female figure in a close, intimate relationship with a fantastic creature, in this case, possibly involving a deity also associated with nature and wild beasts. The reasons behind the apparent absence of religious imagery of this type in the palace complex itself are not entirely clear, but not entirely inexplicable either, considering the overall conformity to tradition displayed by the palatial establishments on the mainland.

This preoccupation with females in a close, intimate relationship with griffins or lions, in mural paintings of religious character at Mycenae is definitely idiosyncratic. The *raison d'être* of this rather unorthodox iconography in the religious establishments of the lower west slope and one or more of the palatial appendages in the Lower Town, during the first part of the 13th century BC, is perhaps related to the political and ideological decisions made by the palatial authority during the 14th and the 13th centuries BC.

The position of the religious buildings in the lower west slope outside the acropolis walls, with no direct means of communication with the palace at the top of the hill and the elite establishments inside the acropolis, the humble architecture and the small size of the said establishments, which leans more towards the not so privileged private sector, and the relatively crude execution/quality of the wall paintings, by comparison to contemporary palatial decoration, suggest that the reigning elite was not particularly concerned with and/or involved in the erection and day to day operations in these establishments. The only evidence for participation of members of the elite in the said cults is provided by a handful of elite offerings sealed off in the destruction debris of the Room with the Frescoes and the Tsountas House Shrine.⁴⁶ With the exception of these offerings, there is little to suggest royal patronage of the religious establishments at this early stage. They were probably tolerated, or at best sanctioned by the central authority, but nothing more. Even though it is to be assumed that the religious iconography in these establishments would presumably reflect the religious construct of the status quo, or at least it would not contradict the prevalent ideological construct, it is clear that the palatial elite did not fund the erection of the buildings or the execution of the wall paintings, and therefore the iconography of the latter was perhaps not so strictly bound by the restrictions applying to the official palatial iconography.⁴⁷

When the religious establishments of the lower west slope did come under the direct patronage of the palace, during the last part of the 13th century BC (LHIIIB2), the religious iconography of the buildings in the SW Quarter, mostly small scale processions of female figures, reverted to the mainstream iconographical choices of the palatial elites, as attested in all major palatial centres on the mainland. The two establishments hosting the cult of the warrior goddess and the goddess of fertility, and the unorthodox iconography associated with the latter, on the other hand, were emphatically abandoned by the palatial authorities, implying perhaps a rethinking and/or a re-orientation of the palatial ideological propaganda.⁴⁸

45 Rehak 1984, 1992, 1999; Morgan 2005; Blakolmer 2010, 2019; Chapin 2016. The Linear B reference to a-ta-na po-ti-ni-ja, which has been hailed as the Bronze Age equivalent of the helmeted and armed goddess of the Greek pantheon, although temptingly pertinent in this particular instance, is nevertheless tentative at best and basically unsubstantiated as regards the Bronze Age deity in question (for the Knossos tablet, see *Docs*², 126ff, 311ff; Chadwick 1976, 88, fig. 37; For the Mycenae tablet, see Bennett 1953, 428; 1958, 112; See also Rehak 1984, 544; Blakolmer 2010, 52).

46 Wardle 2015, 589–90.

47 At the same time, it should be also made clear that this “community”, residing outside the citadel and allegedly using the religious buildings of the lower west slope before the big changes and the erection of the west fortification wall, represented mostly well to do members of the society, perhaps members of the lower echelons of the elite, and should be by no means identified with the impoverished lower classes and the so called “popular” religion.

48 Tournavitou (forthcoming).

The so called Ivory Houses in the Lower Town are a different story altogether. They were evidently designed, approved and probably funded by the palatial authorities in the beginning of the 13th century BC.⁴⁹ Although the main decorative programme on the ground floor of the West House featured a politically correct hunting scene, the existence of the heraldic composition, possibly part of the same panel, suggests that this type of imagery, obviously rejected for the palatial complex itself, was approved for a palatial appendage. In contrast to the pictorial decoration in the two religious establishments of the lower west slope, the quality of the wall paintings in the West House is much closer to the quality attested in the palatial complex at the top of the hill. The hybrid creature, in contrast to the west slope specimens, retains its forbidding nature, mostly through its imposing size and its conspicuous gender. The female, again in contrast to the west slope paintings and the Aegean mural tradition in general, is smaller than the feline, unremarkable physically, unspecific and anonymous. And yet, the relationship between the two offers a slightly different narrative, an intimate interaction on an equal basis.⁵⁰ In this aspect alone, it contradicts the traditional Aegean iconography, where the anthropomorphic world of the gods and their human representatives, royal or not, were superior to creatures large and small, serving as their guardians, protectors, or attendants. Was this then the official version adopted or even approved by the palatial elite? Was this an aspect of the narrative not depicted in the wall paintings of the Cult Centre, and if so, why? Was there a real dichotomy between the official and the non-official religious narrative after all?⁵¹

Whatever the case, it seems that Mycenae is the only palatial site on the mainland to produce evidence of a different narrative within the traditional religious construct. The unorthodox, by palatial standards, iconographic cycles attested only in the modest religious establishments of the lower west slope and in at least one of the palatial appendages in the Lower Town, in a very specific time period, were presumably part of the religious narrative prevalent on the mainland, and approved and/or tolerated by at least one political elite in the Argolid. Once the palatial status quo decided to actively appropriate the religious sector, in a concerted effort to counteract hostile undercurrents amongst the upper echelons of the society, in the last part of the 13th century BC (LHIIIB2),⁵² all this came to an abrupt end. Whatever the intentions and the hopes of the ruling elite, the implemented changes in political strategies were short lived. The end of the century witnessed the implosion of the political order and, at Mycenae at least, the end of the narrative.

49 Tournavitou 1995.

50 The same concept, i.e. intimate contact between female figures and supernatural creatures, is also attested in the funerary iconography of the mature Mycenaean period, as exemplified on the Tanagra larnakes, an artistic medium addressing/appealing to an entirely different class of people and embracing a far more specialised ideology, where precedence is given to the reality of death and popular, not necessarily related to state ideology (Tournavitou 2009, 884–85; 2018, 507–8).

51 See contra Blakolmer 2019, 70–1.

52 See Tournavitou (forthcoming).

BIBLIOGRAPHY

- Bennet, J. 2004. "Iconographies of Value: Words, People and Things in the Late Bronze Age Aegean." In *The Emergence of Civilisation Revisited*, edited by J.C. Barrett and P. Halstead, 90–106. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 6. Oxford: Oxbow Books.
- Bennet, J., and J.L. Davis. 1999. "Making Mycenaean: Warfare, Territorial Expansion and Representations of the Other in the Pylian Kingdom." In *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14–17 Avril 1998*, edited by R. Laffineur, 105–20. *Aegaeum* 19. Liège: Université de Liège, histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; Austin, Texas: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Bennett, E.L.J. 1953. "The Mycenae Tablets." *Proceedings of the American Philosophical Society* 97.4:422–70.
- _____. ed. 1958. *The Mycenae Tablets II. TAPS* 48.1. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Blakolmer, F. 2000. "The Functions of Wall Painting and Other Forms of Architectural Decoration in the Aegean Bronze Age." In *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August – 4 September 1997*, Vol. I, edited by S. Sherratt, 393–412. Athens: Thera Foundation–Petros M. Nomikos and The Thera Foundation.
- _____. 2008. "Processions in Aegean Iconography II: Who are the Participants?" In *Dais: The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference/12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25–29 March 2008*, edited by L.A. Hitchcock, R. Laffineur and J. Crowley, 257–68. *Aegaeum* 29. Liège: histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; Austin, Texas: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- _____. 2010. "A Pantheon without Attributes? Goddesses and Gods in Minoan and Mycenaean Iconography." In *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*, edited by J. Mylonopoulos, 21–61. Religions in the Graeco-Roman World 170. Leiden and Boston: Brill.
- _____. 2019. "No Kings, no Inscriptions, no Historical Events? Some Thoughts on the Iconography of Rulership in Mycenaean Greece." In *From LUGAL.GAL to 'Wanax'. Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean*, edited by J.M. Kelder and W.J.I. Waal, 49–94. Leiden: Sidestone Press.
- Boulotis, C. 2000. "Travelling Fresco Painters in the Aegean Bronze Age: The Diffusion Patterns of a Prestigious Art." In *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August – 4 September 1997*, Vol. II, edited by S. Sherratt, 844–58. Athens: Thera Foundation–Petros M. Nomikos and The Thera Foundation.
- Brecoulaki, H., C. Zaitoun, S.R. Stocker, and J.L. Davis. 2008. "An Archer from the Palace of Nestor: A New Wall-Painting Fragment in the Chora Museum." *Hesperia* 77.3:363–97.
- Chadwick, J. 1976. *The Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chapin, A.P. 2004. "Power, Privilege, and Landscape in Minoan Art." In *Charis: Essays in Honour of Sara A. Immerwahr*, edited by A.P. Chapin, 47–64. *Hesperia* Suppl. 33. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 2016. "The Performative Body and Social Identity in the Room of the Fresco at Mycenae." In *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, edited by M. Mina, S. Triantaphyllou and Y. Papadatos, 81–8. Oxford: Oxbow Books.
- Crowley, J.L. 1995. "Images of Power in the Bronze Age Aegean." In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference/5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, archäologisches Institut, 10–13 April 1994*, Vol. II, edited by R. Laffineur and W.-D. Niemeier, 475–91. *Aegaeum* 12. Liège: histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; Austin, Texas: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Doumas, C. 1992. *The Wall-Paintings of Thera*. Athens: Kapon editions.
- French, E.B. 1967. "Pottery from LH IIIB1 Destruction Contexts at Mycenae." *BSA* 62:149–93.
- French, E.B., and S. Iakovidis. 2003. *Archaeological Atlas of Mycenae*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 229. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- French, E.B., and P. Stockhammer. 2009. "Mycenae and Tiryns: the Pottery of the Second Half of the Thirteenth Century BC – Contexts and Definitions." *BSA* 104:175–232.
- Gates, C. 2004. "The Adoption of Pictorial Imagery in Minoan Wall Painting: A Comparativist Perspective." In *Charis: Essays in Honour of Sara A. Immerwahr*, edited by A.P. Chapin, 27–46. *Hesperia* Suppl. 33. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

- Hägg, R. 2001. "Religious Processions in Mycenaean Greece." In *Contributions to the Archaeology and History of the Bronze and Iron Ages in the Eastern Mediterranean: Studies in Honour of Paul Åström*, edited by P.M. Fischer, 143–47. Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften 39. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Immerwahr, S.A. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Konsolaki-Yannopoulou, E. 2004. "Mycenaean Religious Architecture: The Archaeological Evidence from Ayios Konstantinos, Methana." In *Celebrations: Selected Papers and Discussions from the Tenth Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12–16 May 1999*, edited by M. Wedde, 61–94. Papers from the Norwegian Institute at Athens 6. Bergen: The Norwegian Institute at Athens.
- Kountouri, E. 2018. "Part of an Iconographic 'Koine'? Discussing New Wall-Paintings from Thebes." In *Χρωστές. Paint-brushes. Wall-Painting and Vase-Painting of the Second Millennium BC in Dialogue: Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24–26 May 2013*, edited by A.G. Vlachopoulos, 450–63. Athens: University of Ioannina and Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund.
- Kritseli-Providi, I. 1982. *Τοιχογραφίες του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών*. Athens: Estia editions.
- Laffineur, R. 1992. "Iconography as Evidence of Social and Political Status in Mycenaean Greece." In *EIKΩN. Aegean Bronze Age Iconography. Shaping a Methodology, 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, 6–9 April 1992*, edited by R. Laffineur and J.L. Crowley, 105–12. *Aegaeum* 8. Liège: Université de Liège, Histoire de l'Art et Archéologie de la Grèce Antique.
- Lamb, W. 1919–1921. "Excavations at Mycenae. III. Frescoes from the Ramp House." *BSA* 24:189–99.
- _____. 1921–1923. "Excavations at Mycenae. The Palace. The East Lobby; The Pithos Area; The Frescoes from the Walls." *BSA* 25:159, 162–72, 249–55.
- Lang, M.L. 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II. The Frescoes*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Maran, J., A. Papadimitriou, and U. Thaler. 2015. "Palatial Wall Paintings from Tiryns: New Finds and New Perspectives." In *Mycenaeans up to Date: The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, edited by A.-L. Schallin and I. Tournavitu, 99–116. *ActaAth* 4°, 56. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Marinatos, N. 1988. "The Fresco from Room 31 at Mycenae: Problems of Method and Interpretation." In *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*, edited by E.B. French and K.A. Wardle, 245–51. Bristol: Bristol Classical Press.
- Morgan, L. 2005. "The Cult Centre at Mycenae and the Duality of Life and Death." In *Aegean Wall Painting: A Tribute to Mark Cameron*, edited by L. Morgan, 159–71. *BSA Studies* 13. London: British School at Athens.
- Mylonas, G.E. 1977. *Μυκηναϊκή Θρησκεία. Ναοί, Βωμοί και Τεμένη*. Athens: Academy of Athens.
- _____. 1983. *Πολύχρυσοι Μυκήναι*. Athens: Ekdotiki Athinon.
- Papadimitriou, A., U. Thaler, and J. Maran. 2015. "Bearing the Pomegranate Bearer: A New Wall-Painting Scene from Tiryns." In *Mycenaean Wall Painting in Context: New Discoveries, Old Finds Reconsidered*, edited by H. Breccoulaki, J.L. Davis and S.R. Stocker, 173–211. *Meletemata* 72. Athens: Institute of Historical Research, Section of Greek and Roman Antiquity (KERA), National Hellenic Research Foundation.
- Rehak, P. 1984. "New Observations on the Mycenaean 'Warrior Goddess'." *AA* 1984:535–45.
- _____. 1992. "Tradition and Innovation in the Fresco from Room 31 in the 'Cult Center' at Mycenae." In *EIKΩN. Aegean Bronze Age Iconography. Shaping a Methodology, 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, 6–9 April 1992*, edited by R. Laffineur and J.L. Crowley, 39–62. *Aegaeum* 8. Liège: Université de Liège, histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique.
- _____. 1995. "Enthroned Figures in Aegean Art and the Function of the Mycenaean Megaron." In *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992*, edited by P. Rehak, 95–118. *Aegaeum* 11. Liège: Université de Liège, histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique. Austin, Texas: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- _____. 1999. "The Mycenaean 'Warrior Goddess' Revisited." In *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14–17 Avril 1998*, edited by R. Laffineur, 227–39. *Aegaeum* 19. Liège: Université de Liège, histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique. Austin, Texas: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Renfrew, C. 1985. *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*. *BSA Suppl.* 18. London: Thames and Hudson.
- Rodenwaldt, G. 1911. "Fragmente mykenischer Wandgemälde." *AM* 36:221–50.
- _____. 1912. *Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts. Die Fresken des Palastes II*. Athens: Eleutheroudakis und Barth.

- _____. 1921. *Der Fries des Megarons von Mykenai*. Halle: Max Nemeyer Verlag.
- Shank, E.B. 2007. "Throne Room Griffins from Pylos and Knossos." In *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, edited by P.P. Betancourt, M.C. Nelson and H. Williams, 159–65. Prehistory Monographs 22. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- _____. 2018. "The Griffin Motif – An Evolutionary Tale." In *Χρωστές. Paintbrushes. Wall-Painting and Vase-Painting of the Second Millennium BC in Dialogue: Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24–26 May 2013*, edited by A.G. Vlachopoulos, 234–41. Athens: University of Ioannina and Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund.
- Shaw, M.C. 1996. "The Bull-Leaping Fresco from below the Ramp House at Mycenae: A Study in Iconography and Artistic Transmission." *BSA* 91:167–90.
- Spyropoulos, T. 1971. "Μυκηναϊκά Τοιχογραφήματα εκ Θηβών." *ArchDelt* 26 B1:104–19.
- Tournavitou, I. 1995. *The 'Ivory Houses' at Mycenae*. BSA Suppl. 24. London: The British School at Athens.
- _____. 2006. "A Mycenaean Building Reconsidered: the Case of the West House at Mycenae." *BSA* 101:217–67.
- _____. 2009. "Ζώα, Άνθρωποι και Θάνατος. Ο Ρόλος των Ζώων στις Ταφικές Λάρνακες της Τανάγρας: Η Περίπτωση της Σφίγγας." In *Πρακτικά του 2ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ)*, 881–95. Volos: Ministry of Culture, University of Thessaly.
- _____. 2012. "Fresco Decoration and Politics in a Mycenaean Palatial Centre: The Case of the West House at Mycenae." In *Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21–26 April 2010*, edited by M.-L. Nosch and R. Laffineur, 723–29. *Aegaeum* 33. Leuven and Liege: Peeters.
- _____. 2015. "Sport, Prestige, and Ritual Outside the Palaces: Pictorial Frescoes from the West House at Mycenae." In *Mycenaean Wall Painting in Context: New Discoveries, Old Finds Reconsidered*, edited by H. Brecoulaki, J.L. Davis and S. Stocker, 144–69. *Meletemata* 72. Athens: Institute of Historical Research, Section of Greek and Roman Antiquity (KERA), National Hellenic Research Foundation.
- _____. 2017. *The Wall Paintings of the West House at Mycenae*. Prehistory Monographs 54. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- _____. 2018. "Unconditional Acceptance and Selective Rejection. Interactive Thematic Cycles in Mycenaean Painting. Tales of the Unexpected." In *Χρωστές. Paintbrushes. Wall-Painting and Vase-Painting of the Second Millennium BC in Dialogue: Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24–26 May 2013*, edited by A.G. Vlachopoulos, 494–511. Athens: University of Ioannina and Hellenic Ministry of Culture and Sports-Archaeological Receipts Fund.
- _____. Forthcoming. "Mycenaean Architecture and the Assimilation of the Palatial Model. A Guide to Sociopolitical Aspirations in the 14th and the 13th c. BC." In *Ambivalent Times – The Mycenaean Palatial Period between Splendor and Demise, University of Heidelberg, 1–3 December 2018*, edited by B.F. Steinmann. Karlsruhe and Heidelberg: Badisches Landesmuseum Karlsruhe and the Zentrum für Altertumswissenschaften (ZAW) of the University of Heidelberg.
- Tournavitou, I., and H. Brecoulaki. 2015. "The Mycenaean Wall Paintings from Argos: A Preliminary Presentation." In *Mycenaean Wall Painting in Context: New Discoveries, Old Finds Reconsidered. Proceedings of International Workshop, Athens, 10–11 February 2011*, edited by H. Brecoulaki, J.L. Davis and S. Stocker, 213–45. *Meletemata* 72. Athens: Institute of Historical Research, Section of Greek and Roman Antiquity (KERA), National Hellenic Research Foundation.
- Tsountas, C. 1887. "Αρχαιότητες εκ Μυκηνών." *ArchEph*:11–172.
- Vlachopoulos, A.G. 2007. "Mythos, Logos and Eikon. Motifs of Early Greek Poetry in the Wall Paintings of Xeste 3." In *Epos: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology, Proceedings of the 11th International Aegean Conference/11e Rencontre égéenne internationale, Los Angeles, UCLA-The J. Paul Getty Villa, 20–23 April 2006*, edited by S.P. Morris and R. Laffineur, 107–18. *Aegaeum* 28. Liège: Université de Liège, histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique. Austin, Texas: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- _____. 2008. "The Wall Paintings from the Xeste 3 Building at Akrotiri: Towards an Interpretation of the Iconographic Programme." In *Horizon. Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, edited by N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas and C. Renfrew, 451–65. McDonald Institute Monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- _____. 2010. "L'espace rituel revisité: architecture et iconographie dans la Xestè 3 d'Akrotiri, Théra." In *Espace civil, espace religieux en Égée durant la période mycénienne: Approches épigraphique, linguistique et archéologique. Actes des journées d'archéologie et de philologie mycéniennes tenues à la maison de l'orient et de la Méditerranée–Jean Pouil-*

- loux les 1er février 2006 et 1er mars 2007*, edited by I. Boehm and S. Müller-Celka, 173–98. Travaux de la maison de l'orient et de la Méditerranée 54. Lyon: maison de l'orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux.
- Voutsaki, S. 1995. "Social and Political Processes in the Mycenaean Argolid: The Evidence from the Mortuary Practices." In *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference/5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, archäologisches Institut, 10–13 April 1994*, Vol. I., edited by R. Laffineur and W.-D. Niemeier, 55–66. *Aegaeum* 12. Liège: Université de Liège, histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique. Austin, Texas: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Wardle, K.A. 2015. "Reshaping the Past: Where was the 'Cult Centre' at Mycenae?" In *Mycenaeans up to Date: The Archaeology of the North-Eastern Peloponnese – Current Concepts and New Directions*, edited by A.-L. Schallin and I. Tournavitou, 577–96. *ActaAth* 4°, 56. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Whittaker, H. 1997. *Mycenaean Cult Buildings: A Study of Their Architecture and Function in the Context of the Aegean and the Eastern Mediterranean*. Monographs from the Norwegian Institute at Athens 1. Bergen: The Norwegian Institute at Athens.
- Wright, J.C. 1987. "Death and Power at Mycenae." In *Thanatos. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze: Actes du Colloque de Liège, 21–23 Avril 1986*, edited by R. Laffineur, 171–84. *Aegaeum* 1. Liège: Université de l'Etat à Liège.

Πάντας τούς ἐχθρούς ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ

Συμβολικές εκφράσεις στα μυκηναϊκά υποπόδια*

Βασίλης Πετράκης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

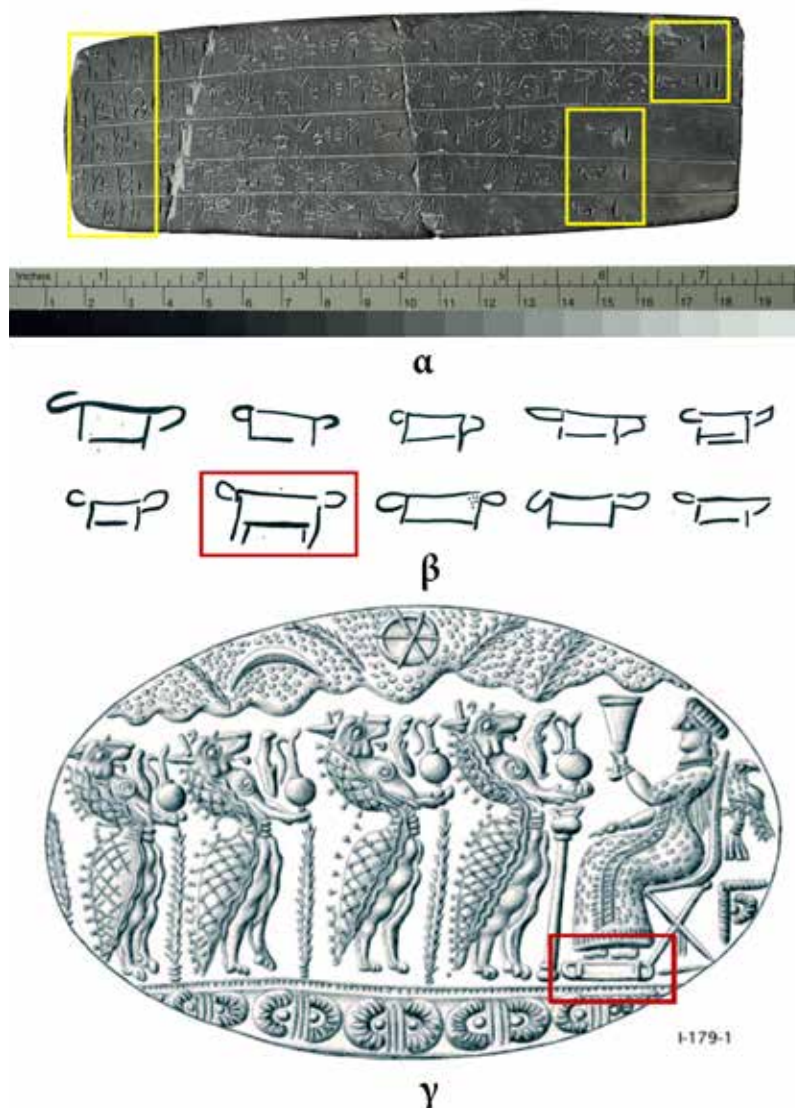
The study of Mycenaean footstools, termed ta-ra-nu-we /thrānuwes/ (Plural) in the Linear B records (cf. Homeric θρήνυς) offers the opportunity to integrate iconography, textual references and recovered artifacts and provides a firm basis to discuss the symbolic messages conveyed through the use of such items. Drawing on parallels from the decoration of actual footstools, such as those that accompanied the burial of Tutankhamun, as well as on the metaphorical use of footstools in the language of the Amarna correspondence, the paper discusses the transformation of the footstool into part of a power statement, as well as its enhancement through the footstool's figural decoration, where the images of enemies are physically trampled by the enthroned ruler. The possibility of viewing Mycenaean footstools in that light is explored. The footstool from the side-chamber of Archanes tholos A with its elaborate figural decoration is argued to be representative of a category of such items that functioned through "participatory" or "embodied" imagery, and whose use of figural motifs can be accommodated within known patterns of Aegean iconography. In such a "participatory" mode, a living agent placing their feet on the footstool was an integral part of the visual message of the decorated artifact itself.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η στήριξη των ποδιών με ένα ξεχωριστό εξάρτημα, χωρίς αυτά να αγγίζουν το έδαφος, αποτελεί, κατά την όψιμη 2η χιλιετία π.Χ., σημαντικό μέρος της σκευής της επίσημης εμφάνισης μελών των αρχουσών ομάδων στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Η ονομασία υποπόδιον για τα αντικείμενα αυτά συναντάται στα ελληνιστικά χρόνια και διατηρείται ως σήμερα στο ακροατήριο του Ομήρου, το αντικείμενο ήταν γνωστό ως θρήνυς ή σφέλας¹ η ανάγνωση της Γραμμικής Β γραφής στα μυκηναϊκά ανακτορικά διοικητικά τεκμήρια

* Η πρόσκληση να συμμετέχω σε αυτό τον τιμητικό τόμο αποτελεί ιδιαίτερη χαρά και τιμή. Η Ελένη Μαντζουράνη υπήρξε η πρώτη διδάτσα –κυριολεκτικά– του αντικείμενου της Προϊστορικής Αρχαιολογίας, εισάγοντας με απόλυτη επιτυχία πρωτοετείς φοιτητές σε ένα αντικείμενο ειδικό και απαιτητικό, όπως η αρχιτεκτονική της προϊστορικής Κρήτης. Στο τρίτο έτος των σπουδών μου είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω την εισαγωγή της στην προϊστορία της Κύπρου, μια πανοραμική αλλά συνάμα εμβριθή επισκόπηση της πολιτισμικής εξέλιξης της μεγαλονήσου μέχρι το τέλος της Χαλκοκρατίας. Το ζωντανό παράδειγμά της μας έδειχνε πόσο ουσιώδης και αποτελεσματική είναι η συγκρότηση και η μεθοδικότητα στη διδασκαλία και σε οποιαδήποτε παρουσίαση, πόσο σημαντική είναι η διαύγεια και σαφήνεια της σκέψης και της διατύπωσής της, η έκθεση των νοητικών βημάτων ενός επιχειρήματος. Και αυτό είναι κάτι που, όπως κάθε οφειλή στους δασκάλους μας, δεν μπορεί ποτέ να έχει πραγματική ανταπόδοση, παρά μόνο συμβολική.

1 Laser 1968, 44–5; Petrakis 2020, 74–5.



Εικ. 1. (α) Η πινακίδα **PY Ta 721**, με καταγραφές υποποδίων (οι όροι *ta-ra-nu* και *ta-ra-nu-we* σημειώνονται σε κίτρινα πλαίσια αριστερά) και των αντιστοιχών ιδεογραμμάτων *220 τους (σημειώνονται σε κίτρινα πλαίσια δεξιά). (β) Παραλλαγές του ιδεογράμματος *220, το οποίο απαντά αποκλειστικά μέχρι στιγμής στις πινακίδες της Πύλου (σε ερυθρό πλαίσιο πιθανή παραλλαγή του ιδεογράμματος που παριστάνει υποπόδιο με «πόδια»). (γ) Σχεδιαστική απόδοση της παράστασης του μεγάλου δαχτυλιδιού του Θησαυρού της Τίρυνθας (σε ερυθρό πλαίσιο η απεικόνιση του υποποδίου). Ευγενική παραχώρηση εικόνων από Thomas G. Palaima/ Program in Aegean Scripts and Prehistory (α), Jean-Pierre Olivier (β) και Διαμαντή Παναγιωτόπουλο/ Corpus der minoischen und mykenischen Siegel (γ). Επισημειώσεις Β. Πετράκης.

επέτρεψε την αναγνώριση του τύπου *ta-ra-nu*/*thrānus*/ (Πληθυντικός *ta-ra-nu-we*/*thrānuwes*/),² όρου απόλυτα αντίστοιχου του ομηρικού θρήνυς, σε πινακίδες της Πύλου. Πέραν τούτου, όμως, η ταύτιση των μυκηναϊκών όρων με υποπόδια επιβεβαιώνεται και από δύο ακόμη πηγές: οι όροι *ta-ra-nu*/ *ta-ra-nu-we* συνοδεύονται (**PY Ta 710, 721** και **722**) από το ευκρινέστατο εικονιστικό «ιδεόγραμμα» *220 με τη μορφή ενός ορθογώνιου κιβωτίσχημου αντικειμένου με λαβές στις στενές άκρες (𐀓𐀓), το οποίο με τη σειρά του είναι πανομοιότυπο με την παράσταση υποποδίου στη γνωστή παράσταση του μεγάλου δαχτυλιδιού του Θησαυρού της Τίρυνθας.³ Η σύγκλιση των ενδείξεων αυτών (Εικ. 1) έχει πρακτικά διασφαλίσει την πλήρη αποδοχή της ταύτισης. Τα μυκηναϊκά υποπόδια, οι */thrānuwes/* των πινακίδων, είναι το αντικείμενο της σύντομης αυτής μελέτης.

2 Aura Jorro 1993, 316, λήμμα *ta-ra-nu* Petrakis 2020, 65–70.

3 CMSI, vo. 179.

Αφήνοντας κατά μέρος ζητήματα φιλολογικά ή εικονογραφικά, που έχουν εν μέρει συζητηθεί και αλλού,⁴ θα εστιάσουμε εδώ στο ερώτημα της χρήσης και σημασιοδότησης των υποποδίων από τις άρχουσες ομάδες που τα χρησιμοποιούσαν κατά τις εμφανίσεις τους και τα περιλάμβαναν στην κτέριση των επιφανών νεκρών μελών τους. Για να απαντήσουμε σε αυτό, θα πρέπει να συγκεντρώσουμε ενδείξεις από πλήθος σύγχρονων με τα αντικείμενα πηγών, αρχαιολογικών και φιλολογικών, οι οποίες μπορούν να φωτίσουν πτυχές της πρόσληψής τους στο περιβάλλον της αρχαίας χρήσης τους.

Ο ΦΥΣΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΥΠΟΠΟΔΙΟΥ

Ίσως κάποιος, εκ πρώτης όψεως, σχηματίζει την εντύπωση ότι ένα αντικείμενο προορισμένο για στήριγμα ποδιών έχει ρόλο πλεοναστικό, συνιστώντας μια περιττή πολυτέλεια, ενδεχομένως παρέχοντας κάποια άνεση. Ερευνώντας αντίστοιχο ερώτημα για τη λειτουργία των καθισμάτων, η Galen Cranz έχει παρατηρήσει ότι ο σχεδιασμός των καθισμάτων είχε διαχρονικά να κάνει με ιδέες έκφρασης κύρους και εξουσίας και «ενδιαφερόταν» λιγότερο για την πραγματική άνεση. Σύμφωνα με την ίδια, «people seem to respond more to their *ideas* about comfort than to their actual physical experience of it».⁵

Πρόσφατες έρευνες και κλινικές μελέτες δείχνουν ότι τα υποπόδια είτε δεν επηρεάζουν τη άνεση του καθήμενου και την αύξηση ή μείωση τυχούσας οσφυαλγίας, είτε απαιτείται διακοπτόμενη και όχι συνεχής χρήση τους με εναλλαγές στο ύψος ή την κλίση των υποποδίων,⁶ μέριμνα αμάρτυρη στη χρήση των αρχαίων αντικειμένων. Απομένει να εξεταστεί η επινόηση και διάδοση του υποποδίου ως φαινομένου αμιγώς πολιτισμικού.

Στην αλληλογραφία των Αιγυπτίων ηγεμόνων Amenhotep III και κυρίως του γιου και διαδόχου του Amenhotep IV/Akhenaten, δείγματα της οποίας βρέθηκαν στη βραχύβια αιγυπτιακή πρωτεύουσα της El Amarna, συναντούμε αρκετές αναφορές στα υποπόδια σε μεταφορική χρήση. Η αρχή της επιστολής EA 84 είναι χαρακτηριστική· σε αυτή, ο Rib-haddi, ηγεμόνας της Βύβλου, αυτοχαρακτηρίζεται (στίχος 4) απευθυνόμενος στον Akhenaten ως [GI]Š.GÌR.GUB GÌR.MEŠ-*ka* «υποπόδιο στα πόδια σου».⁷ Η έκφραση «υποπόδιο στα πόδια σου/στα πόδια του ηγεμόνα» επαναλαμβάνεται τουλάχιστον τέσσερις ακόμη φορές στις επιστολές της Amarna.⁸ Πρόκειται για μεταφορική έκφραση που στερεότυπα δηλώνει την υποταγή ή, στην ελάχιστη περίπτωση, την αποδοχή της ανωτερότητας και της επικυριαρχίας από τον εγνωσμένα κατώτερο στον ανώτερο.

Παρότι η ρητορική της διπλωματικής αλληλογραφίας δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως ακριβής ανάκλαση της πολιτικής πραγματικότητας, η χρήση του αντικειμένου εντάσσεται πλήρως στα σχήματα λόγου των κειμένων αυτών. Στις συχνές επιστολές μεταξύ του Αιγυπτίου ηγεμόνα και προσώπων χαμηλότερου κύρους απαντούν εκφράσεις που ευνόητα έχουν οδηγήσει στο χαρακτηρισμό τους ως «αλληλογραφία της υποτέλειας».⁹ Πρόκειται για χαρακτηρισμούς σχεδόν αυτο-εξευτελιστικούς, όπως «υπηρέτης» (Σουμερογραφική απόδοση ÌR), «σκόνη/χώρα κάτω από τα πόδια (του ηγεμόνα)» (Σουμερόγραμμα SAḪAR, Ακκαδικό *ep(e)ru* ή *qaqgaru*) και, βεβαίως, «υποπόδιο» GIŠ.GÌR.GUB/*gištappu* (Σουμερογραφική/συλλαβική Ακκαδική απόδοση αντίστοιχα).

4 Vandenabeele και Olivier 1979, 161–72· Sakellarakis 1996· Petrakis 2020.

5 Cranz 1998, 113· βλ. και Cranz 2000.

6 Smith κ.ά. 2019· Cregg κ.ά. 2021.

7 Ακολουθείται η τελευταία έκδοση των επιστολών αυτών (Rainey και Schniedewind 2015).

8 Οι παραλλαγές της φράσης είναι ελάσσονος σημασίας. Παραδείγματα: EA 106.6–7 (ο Rib-Haddi προς τον ηγεμόνα της Αιγύπτου): GIŠ.GÌR.GUB ša GÌR.MEŠ-*ri* | LUGAL «το υποπόδιο των ποδιών του ηγεμόνα»· EA 141.40: GIŠ.GÌR.GUB ša GÌR.MEŠ-*šu* «το υποπόδιο των ποδιών του»· EA 195.9–.10 (ο Biryawaza προς τον ηγεμόνα της Αιγύπτου): GIŠ.GÌR.GUB \ *gi-iš-tap-pi* | ša GÌR.MEŠ-*ka* «το υποπόδιο των ποδιών σου»· EA 241.7 (ο Rusmanya προς τον ηγεμόνα της Αιγύπτου): GIŠ.GÌR.GUB ša GÌR.MEŠ EN-*ia* «του <υπο>ποδίου των ποδιών του άρχοντά μου».

9 Μυράνοβ 2007, 131–46.

Οι εκφράσεις αυτές εναρμονίζονται με ιδέες ευρύτατης διάδοσης στην Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο, όπου η έκφραση «κάτω από τα σανδάλια» του ηγεμόνα (*hr tbn.ty*) δηλώνει υποτέλεια και εξάρτηση (πραγματική ή ισχυριζόμενη) από τον ηγεμόνα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της κρατικής προπαγάνδας.¹⁰ Αξίζει λοιπόν να προσέξει κανείς την ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στα πόδια του ισχυρού Αιγύπτιου ηγεμόνα και συγκεκριμένα στο τι βρίσκεται «κάτω» από αυτά. Η μεταφορική σημασία του πατήματος ως άσκησης εξουσίας, τόσο προφανής, γίνεται στις επιστολές αυτές μια έντονη οπτική εικόνα.

Μια τέτοια μεταφορική χρήση του υποποδίου δεν περιορίζεται στη διπλωματική γλώσσα της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Παρόμοια συμβολική εξίσωση του υποποδίου με εκείνο του ταπεινωμένου, υποταγμένου αντιπάλου, βρίσκουμε και στις μεταγενέστερες βιβλικές αναφορές, στους *Ψαλμούς*, τον *Ησαΐα* και σε θρήνο του *Ιερεμίου*: *Ψαλμός τῷ Δαυΐδ. Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθροὺς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου* (Ψλ. 109:1)· *Οὕτως λέγει Κύριος· ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου* (Ησ. 66:1)· *Πῶς ἐγνόφωσεν ἐν ὀργῇ αὐτοῦ Κύριος τὴν θυγατέρα Σιών· κατέρριψεν ἐξ οὐρανοῦ εἰς γῆν δόξασμα Ἰσραὴλ, καὶ οὐκ ἐμνήσθη ὑποποδίου ποδῶν αὐτοῦ ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς αὐτοῦ* (Ιερ. 2:1).¹¹ Η εντυπωσιακή ομοιότητα των βιβλικών εκφράσεων με εκείνων των επιστολών της El Amarna μαρτυρεῖ –ακόμη και αν αποτελεί έναν «Χαναανισμό» της Ακκαδικής των επιστολών– μια ευρέως διαδεδομένη παράδοση στη συμβολική σύλληψη του υποποδίου ως υλικής υπόστασης των κατωτέρων που συντρίβονται κάτω από το πάτημα του ισχυρού.¹² Με τις ενδείξεις των κειμένων κατά νου, θα προχωρήσουμε σε μια επισκόπηση των αιγυπτιακών ευρημάτων, των οποίων η διατήρηση έχει υπάρξει εξαιρετική.

Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΩΝ ΥΠΟΠΟΔΙΩΝ

Τα αιγυπτιακά υποπόδια που μας ενδιαφέρουν πρωτίστως εδώ ανήκουν στο λεγόμενο «τελετουργικό» ή «ηγεμονικό/βασιλικό» τύπο.¹³ Τα υποπόδια του Νέου Βασιλείου¹⁴ αποτελούν, όπως θα ανέμενε κανείς, αντικείμενα πολυτελείας, περιοριζόμενα σε ηγεμόνες και πρόσωπα αντιστοίχου κύρους.¹⁵ Η συζήτησή μας εστιάζει στα υποπόδια του τάφου του Tutankhamun (1336–1327 π.Χ.), όχι μόνον γιατί είναι χρονολογικά εγγύτατα στην περίοδο της El Amarna, από κείμενα της οποίας προέρχονται οι προαναφερθείσες μεταφορές των υποποδίων, αλλά και γιατί είναι τα καλύτερα διατηρημένα, τα πληρέστερα τεκμηριωμένα και δημοσιευμένα και τα μοναδικά από μη εκτενώς διαταραγμένη ηγεμονική ταφή, όχι μόνον από την Αίγυπτο, αλλά και από το σύνολο του αρχαίου κόσμου.¹⁶

10 Εικονογραφικές ενδείξεις –και μάλιστα από την εποχή της El Amarna– δείχνουν ότι η υπόδηση εντός εσωτερικών χώρων ήταν δείκτης υψηλού κοινωνικού κύρους, με το βασιλικό ζεύγος να μην εμφανίζεται σχεδόν ποτέ ανυπόδητο σε τέτοιες σκηνές (Gräzer σε Veldmeijer κ.ά. 2011, 203–21). Για τη συμβολική σημασία της σκόνης και του εδάφους βλ. Μυράγονά 2007, 139–40, 144–45.

11 Απόδοση, ονομασία και αρίθμηση κατά τους Ο΄. Ο όρος που αποδίδεται ως υποπόδιον είναι ο *hdm* /hāḏōm/ (πρβλ. Ουγκαριτικό *hdm*, ίσως /hāḏām/).

12 Η βιβλική παράδοση των μεταφορών μιας τέτοιας υποταγής συνεχίζεται και στην Καινή Διαθήκη. Μπορεί κανείς να παραβάλει τη φράση καὶ γνόφος ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ (Ψλ. 17:10· Β΄ Βασ. 22:10) με την αποστολική αποστροφή ἄχρις οὗ ἂν θῇ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ [...] πάντα γὰρ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ (Α΄ Κορ. 15:25–7).

13 «ceremonial»: Eaton-Krauss 2008, 126· Killen 2017, 113.

14 Αν και τα υποπόδια δεν αποτελούν νεωτερισμό του Νέου Βασιλείου (απαντούν –εικονογραφικά τουλάχιστον– για πρώτη φορά στη σαρκοφάγο της Ashayet, βασιλικής συζύγου πιθανώς Νουβικής καταγωγής του Mentuhotep II της 11ης Δυναστείας: Liszka 2018, 190–91, figs. 1–2), φαίνεται ότι η σύνδεσή τους με την ηγεμονική ιδεολογία αποτελεί χαρακτηριστικό της 18ης Δυναστείας, οπότε υποπόδια απαντούν σε παραστάσεις της βασιλείας της Hatshepsut και του γιου της Thutmose III (Eaton-Krauss 2008, 55 με παραπομπές, 126). Το υλικό του Tutankhamun αποτελεί το μόνο επαρκώς διατηρημένο δείγμα τέτοιων αντικειμένων.

15 Η ταύτιση απλούστερων τύπων, παραλληλεπίπεδων ξύλινων, λίθινων ή καλαθόπλεκτων, τα οποία προέρχονται από όχι πλούσια οικιστικά σύνολα, είναι συχνά προβληματική· κάποια από αυτά τα αντικείμενα θα μπορούσαν να αποτελούν απλούστατες μορφές υποποδίων (πρβλ. Eaton-Krauss 2008, 126), αλλά ίσως και χαμηλών καθισμάτων ή βάσεων άλλων αντικειμένων.

16 Eaton-Krauss 2008, 21.

Εξετάζοντας τα δώδεκα υποπόδια του συνόλου, ο Geoffrey Killen διακρίνει μεταξύ ενός απλού τύπου με ανεικονική ή και δίχως κόσμηση, που απλώς ανύψωνε τα πόδια παρέχοντας στοιχειώδη προστασία από την σκόνη του εδάφους, καθώς και ενός πολυτελούς τύπου (επίσημου ή «τελετουργικού»), ο οποίος εκπροσωπείται κυρίως από τα εξαιρετικής κατασκευής και διατήρησης διακοσμημένα παραδείγματα του ασύλητου τάφου του Tutankhamun.¹⁷ Τα υλικά όλων ανεξαιρέτως των υποποδίων του Tutankhamun είναι πολυτελέστατα, με συχνή χρήση αιγυπτιακού εβένου (*Dalbergia melanoxylon*), κέδρου Λιβάνου και ελεφαντόδοντου: η διαφορά των απλών από τα «τελετουργικά» υποπόδια βρίσκεται στην απουσία της εξεζητημένης εικονιστικής διακόσμησης με πολυτελείς ύλες (χρυσός, φαγεντιανή και ημιπολύτιμοι λίθοι) που απαντά στα τελευταία.

Η διακόσμηση, σε βυθισμένο ανάγλυφο ή ένθετη, των πέντε «τελετουργικών» υποποδίων του Tutankhamun (Αρχαιολογικό Μουσείο Καΐρου, εφεξής Α.Μ.Κ. JE 62044-62048) απεικονίζει με συνέπεια, στην άνω επιφάνεια έδρασης των ποδιών και στις μακρές ορατές πλευρές του υποποδίου, μορφές *υποταγμένων -συχνά δεμένων- αιχμαλώτων* από περιοχές γειτονικές της Αιγύπτου, συμβολικά αναφερομένων ως *psdt pdt* «τα Εννέα Τόξα» (Εικ. 2).¹⁸ Η διακόσμηση συνιστά δήλωση της αιγυπτιακής ισχύος: ο ηγεμόνας, καθισμένος στο θρόνο του, πατάει τις απεικονίσεις των υποταγμένων εχθρών, συχνά γειτόνων της Αιγύπτου, σε θαυμαστή συμφωνία με τις εκφράσεις αυτό-ταπείνωσης που συχνά βρίσκουμε στις σχεδόν σύγχρονες επιστολές της El Amarna. Η εικονογραφία αυτή και το μήνυμα που γενικά εξέφραζε παρουσιάζεται διάχυτη στην Αίγυπτο, ιδιαίτερα του Νέου Βασιλείου, και πέραν των υποποδίων. Το «πάτημα» του ταπεινωμένου εχθρού δηλώνεται σε πλήθος αντικειμένων, κυρίως εκείνων στα οποία ο ηγεμόνας πατούσε ή καθόταν.¹⁹

Η ύπαρξη διακοσμημένων κατ' αυτόν τον τρόπο υποποδίων απαντά και προηγουμένως στην 18η Δυναστεία, όπως μαρτυρά παράσταση υποποδίου που χρησιμοποιεί ο Amenhotep III σε παράσταση στον τάφο του ιερέα Anen από τη νεκρόπολη της Sheikh Abd el-Qurna («Thebes Tomb», εφεξής TT, 120), όπου ο ηγεμόνας απεικονίζεται μαζί με τη Μεγάλη Βασιλική Σύζυγό του Tiye (της οποίας ο Anen ήταν αδελφός). Το ζευγάρι στέκεται σε υπαίθριο περίπτερο και διακρίνεται σαφώς η παράσταση υποταγμένων αιχμαλώτων στο υποπόδιο του ηγεμόνα (ενώ εκείνο της Tiye δεν φέρει τέτοια διακόσμηση), ενώ τη σκηνή πλαισιώνει μικρογραφική ζωφόρος με παραστάσεις υποταγμένων μη-Αιγυπτίων ακριβώς κάτω από τη γραμμή του εδάφους της σκηνής, κάτω από τα πόδια του ζεύγους (Εικ. 3). Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι και η σκηνή από τον TT 73 του αρχιθαλαμηπόλου Amenhotep επί της ηγεμονίας της Hatshepsut: εκεί απεικονίζεται αντίστοιχα διακοσμημένο υποπόδιο ως μέρος δώρων που προσφέρονται στο πλαίσιο των εορτασμών του Νέου Έτους.

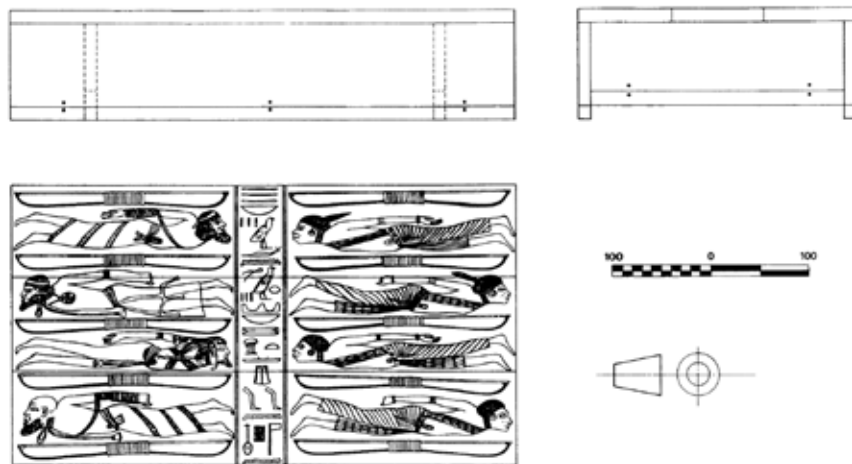
Σαν να μην ήταν αρκετά σαφές το εικονογραφικό μήνυμα, τα διακοσμημένα «τελετουργικά» υποπόδια από το σύνολο του Tutankhamun φέρουν, σε τρεις περιπτώσεις, σύντομες επιγραφές που «επεξηγούν» τις παραστάσεις συλλειτουργώντας έτσι με αυτές.²⁰ Εκεί δηλώνονται γειτονικές χώρες που βρίσκονται, ακριβώς όπως και το υποπόδιο/φορέας της επιγραφής, *κάτω από τα πόδια του ηγεμόνα*, μια εντυπωσιακά έντεχνη σύγκλιση της κυριολεκτικής και μεταφορικής σημασίας της έκφρασης. Η θέση και φορά ανάγνωσης των

17 Killen 2017, 113–17. Για μια διαφορετική ταξινόμηση βλ. Eaton-Krauss 2008, 126–44. Απλά υποπόδια (επτά παραδείγματα): Eaton-Krauss 2008, 135–42, fig. 33, pls. LXXIII–LXXX. Killen 2017, 116–17, fig. 86, pl. 72. «Τελετουργικά» διακοσμημένα υποπόδια (πέντε παραδείγματα και ένα ακόμη, άγνωστης προέλευσης, από το Kunsthistorisches Museum της Βιέννης): Eaton-Krauss 2008, 127–35, 143–44, figs. 30–2, pls. LXIV–LXXI, LXXXII–LXXXIV. Killen 2017, 113–16, fig. 85, pls. 69–71. Ο Killen (2017, 113, pl. 69) συζητά και απεικονίζει και υποπόδιο με ανάγλυφη διακόσμηση άγνωστης προέλευσης (αλλά πάντως του Νέου Βασιλείου) σήμερα στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης αρ. 6048.

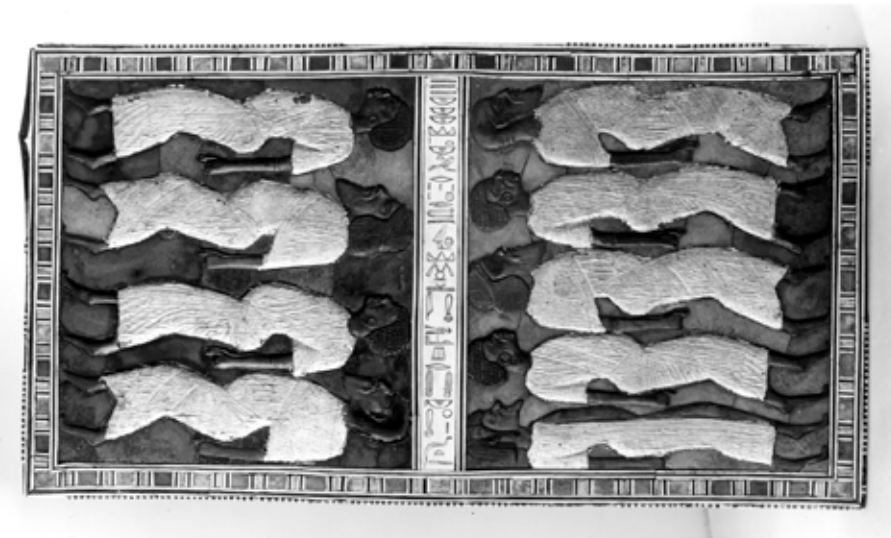
18 Για την έκφραση, την γεωγραφική της αναφορά (συνήθως εννοεί Ασιάτες, Νούβιους και Λίβυους, αλλά πρακτικά αναφέρεται στο σύνολο των γειτόνων/κατώτερων εχθρών/υποτελών της Αιγύπτου), την λογοπαικτική αμφισημία της και τη συμβολική της δύναμη βλ. Uphill 1967. Valbelle 1990, 43–52. Booth 2005, 9. Janzen 2013, 94.

19 Έδρες καθισμάτων [Α.Μ.Κ. JE 62034, Tutankhamun: Eaton-Krauss 2008, 99–100, pl. XXXIX (γραφτή διακόσμηση σε πλεκτή φυτική βάση)], βάσεις αγαλμάτων (Waziry 2019 για μια πρόσφατη συζήτηση με αφορμή βάση αγάλματος του Ραμσή Β'), σανδάλια (Α.Μ.Κ. JE 62691–62692, Tutankhamun: Veldmeijer κ.ά. 2011, 84–95, figs. 3.42–3.46), κατώφλι παραθύρου (Ritner 1993, 125, 133, fig. 11a για το πρώτο ανάκτορο του Ραμσή III στη Medinet Habu) ή μαγικά φυλαχτά (Roberson 2010).

20 Α.Μ.Κ. JE 62045, JE 62046 και JE 62048: Eaton-Krauss 2008, 128–33, pls. LXIV–LXVIII, LXXIV.



α

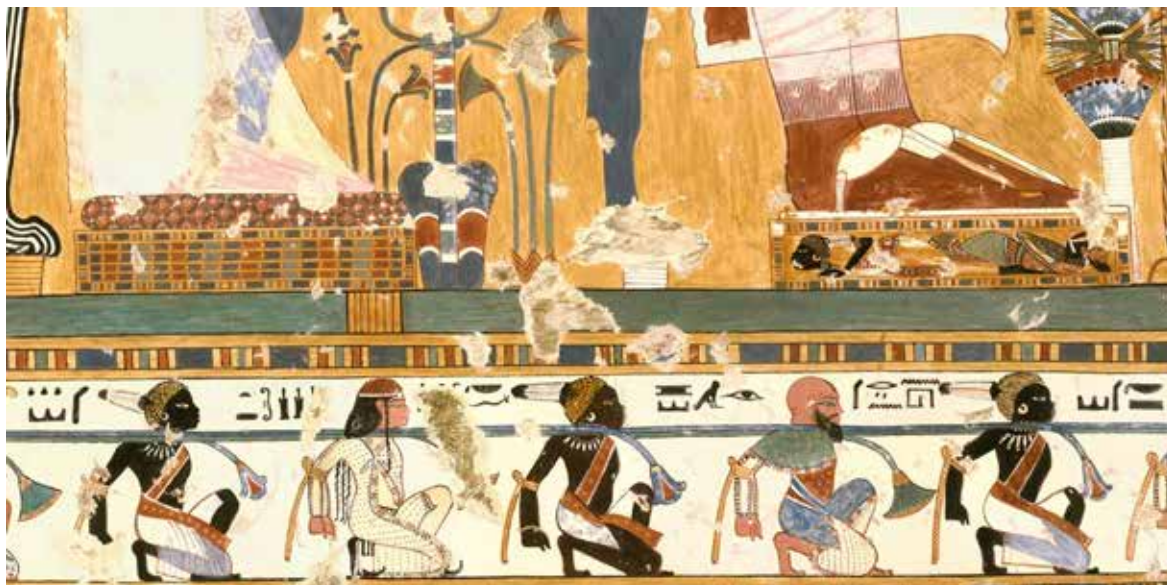


β



γ

Εικ. 2. Αιγυπτιακά υποπόδια από τον τάφο του Tutankhamun (1336–1327 π.Χ.): (α) Ξύλινο υποπόδιο με ανάγλυφη διακόσμηση, Α.Μ.Κ. JE 62048 (από Killen 2017, 114, fig. 85)· (β) άνω επιφάνεια υποποδίου Α.Μ.Κ. JE 62045 με ένθετη διακόσμηση (Eaton Krauss 2008, pl. LXVIII)· (γ) προοπτική απεικόνιση της άνω και της εμπρόσθιας όψης του υποποδίου Α.Μ.Κ. JE 62047 με ένθετη διακόσμηση (Eaton-Krauss 2008, pl. LXX). (α) Ευγενική παραχώρηση σχεδίου του Δρ Geoffrey Killen· (β-γ) ευγενική παραχώρηση © Griffith Institute, University of Oxford.



Εικ. 3. Λεπτομέρεια από παράσταση του Amenhotep III και της συζύγου του από τον τάφο του ιερέα Anen (TT 120), όπου διακρίνεται η διακόσμηση του υποποδίου του ηγεμόνα. Περ. 1390 π.Χ. Αντίγραφο τοιχογραφίας που βρίσκεται στο Metropolitan Museum of Arts και διατίθεται μέσω της Creative Commons CC0 1.0 Universal Public Domain Dedication.

επιγραφών εναρμονίζεται με την εικονιστική διακόσμηση: ο θεατής/αναγνώστης έβλεπε τις μορφές αυτές πάντοτε ως γονατιστές ή ξαπλωμένες πρηνηδόν: με άλλα λόγια, σε στάση πλήρους αναγνώρισης κατωτερότητας και υποταγής.

Πόσο σχετικές μπορεί να είναι οι πλούσιες και λεπτομερείς αυτές πληροφορίες με τα μυκηναϊκά υποπόδια; Για να απαντήσουμε στο εύλογο αυτό ερώτημα, στρεφόμαστε τώρα στα μυκηναϊκά ευρήματα.

ΞΑΝΑΚΟΙΤΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΥΠΟΠΟΔΙΑ

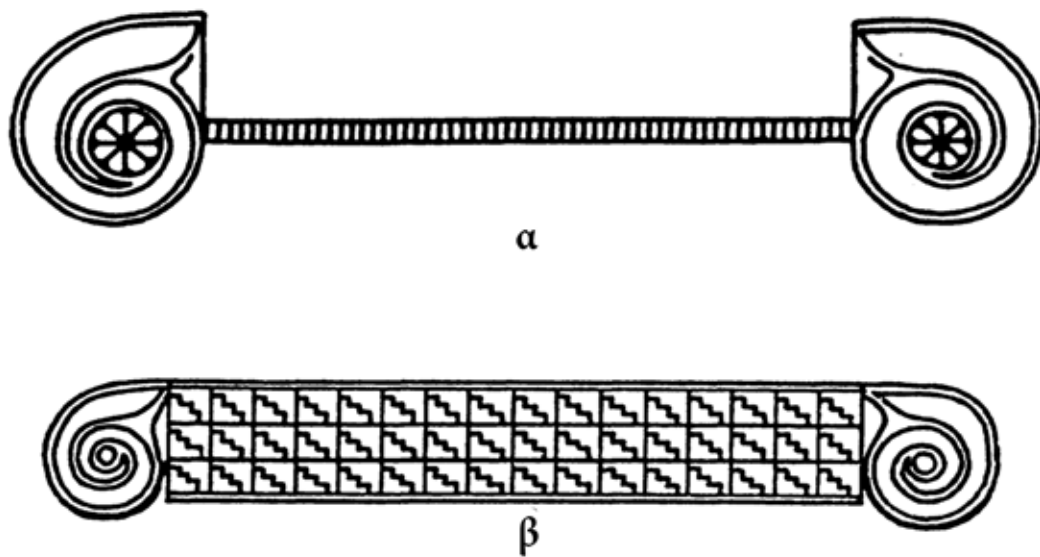
Καθώς η διατήρηση ξύλινων στοιχείων είναι σπάνια στο Αιγαίο, η ταύτιση των μυκηναϊκών υποποδίων έχει μέχρι τώρα συναχθεί σχεδόν αποκλειστικά από την ανάλυση του ελεφάντινου διακόσμου που έφεραν μερικά από αυτά. Πρώτος ο Alan Wace δημοσίευσε την αποκατάσταση ελεφάντινου διακόσμου (διαστάσεων περ. 0,07 × 0,35 μ.) ενός αγνώστου σε αυτόν αντικείμενου (EAM 6443) από το θαλαμωτό τάφο 518 στη θέση Καλκάνι στις Μυκήνες (Εικ. 4β).²¹ Ο ίδιος ερμήνευσε το αντικείμενο που θα κοσμούσαν ως «κιβωτίδιο», το χρονολόγησε στην ΥΕΙ–ΙΙ περίοδο και σημείωσε στη συνέχεια πιθανά παρόμοια «κιβωτιδία» από άλλους τάφους των Μυκηνών και αλλού.²² Παρόμοια ελεφάντινη διακόσμηση «κιβωτιδίου» βρέθηκε από τον Axel Persson στο θαλαμωτό τάφο 8 των Δενδρών (Εικ. 4α).²³ Αμφότερα τα υποπόδια θα είχαν χαμηλό ύψος, περίπου 0,07 μ., εάν θεωρήσουμε ενδεικτικό το ύψος του σωζόμενου ελεφάντινου διακόσμου. Ενδεχομένως να ανυψώνονταν περαιτέρω από πόδια, κάτι που διακρίνεται και σε τουλάχιστον ένα από τα ιδεογράμματα *220 της Πύλου (Εικ. 1β εντός πλαισίου). Και στα δύο αυτά παραδείγματα η διακόσμηση ήταν ανεικονική.

Τα πρωτεία της αναγνώρισης των αντικειμένων αυτών ως υποποδίων, αντίστοιχων με το ιδεόγραμμα *220 της Πύλου και το υποπόδιο της καθιστής μορφής του δαχτυλιδιού της Τίρυνθας ανήκουν στον Frank

21 Wace 1932, 84, fig. 30· Poursat 1977β, 102, pl. XXXIV: 322· Sakellarakis 1996, pl. 27c.

22 Wace 1932, 84, 211. Από τα αναφερόμενα παράλληλα του Wace, ξεχωρίζουμε εδώ το παράδειγμα «κιβωτίου» με ένθετη διακόσμηση (ανεικονική και πάλι) από τον «Τάφο της Τριποδικής Εστίας» της νεκρόπολης της Ζαφέρ Παπούρα στην Κνωσό (Evans 1905, 434, vo. 14v, fig. 40).

23 Persson 1942, 47, pl. II:2· Poursat 1977α, 219, pl. II:3.



Εικ. 4. Αποκατάσταση του ελεφάντινου διακόσμου των υποποδίων (α) από το θαλαμωτό τάφο 8 των Δενδρών και (β) το θαλαμωτό τάφο 518 των Μυκηνών (θέση *Καλκάνι*). Από Wace 1932, 84, fig. 30· Persson 1942, 47, pl.2.

Stubblings.²⁴ Ωστόσο, αφορμή για την ταύτιση και αποκατάσταση του πλέον σαφούς παραδείγματος υποποδίου υπήρξε σύνολο 87 ελεφαντουργημάτων που βρέθηκαν στον παραθάλαμο του θολωτού τάφου Α στο Φουρνί, μέρος της κτέρησης της μοναδικής και αδιατάρακτης ταφής του χώρου, ΥΜΠΙΑ1 χρονολόγησης, την οποία ο ανασκαφέας ερμήνευσε ως γυναικεία βάσει μόνο των κτερισμάτων.²⁵ Τα ελεφαντουργήματα (από χαυλίους ιπποποτάμου²⁶) δεν είχαν διασκορπιστεί σημαντικά και έτσι η ανασύνθεση του διακόσμου υπήρξε εφικτή: η μία τουλάχιστον μακρά κάθετη πλευρά του καταστόλιστου αντικειμένου έφερε σύνθεση ενθεμάτων σχήματος οκτώσχημων ασπίδων σε εναλλαγή μετοπών με μεγαλύτερες ασπίδες και σειρές τριών τριάδων μικρότερων ασπίδων. Αυτές πλαισιώνονταν από ρόδακες και σπειροειδή μοτίβα, ενώ ενθέματα σχήματος κεφαλής πολεμιστή με οδοντόφρακτο κράνος έστεφαν την όψη των εξεχουσών πλαγίων λαβών (Εικ. 5). Το αντικείμενο θα είχε μήκος ομοίως 0,35–0,36 μ., αλλά ύψος σχεδόν 0,13 μ. Παρατηρώντας τη διαφορά του ύψους ως προς τα παραδείγματα των Μυκηνών και των Δενδρών, ο Σακελλαράκης εύλογα υπέθεσε ότι το υποπόδιο των Αρχανών θα ανήκε στον τύπο χωρίς πόδια,²⁷ παρότι η ζωγραφική αναπαράσταση που αναπαράγουμε εδώ (Εικ. 5α) το παριστάνει με πόδια.

Σημειώνουμε εδώ ότι τα παραπάνω παραδείγματα υποποδίων, που είναι τα συνήθως αναφερόμενα, πιθανώς δεν είναι και τα μοναδικά που έχουν ανευρεθεί. Αν και η μόνο κατ' εξαίρεση εκτενής διατήρηση οργανικών καταλοίπων σε αιγαιακά σύνολα μας αναγκάζει να περιοριστούμε στην αναπαράσταση –με όλες τις δυσκολίες που μια τέτοια προσπάθεια συνεπάγεται– της διάρθρωσης του διακόσμου των αντικειμένων, έχουμε σημαντικές ενδείξεις ότι ο κατάλογος των μυκηναϊκών υποποδίων μπορεί να επεκταθεί σημαντικά.²⁸

24 Αναφέρεται σε Ventris και Chadwick 1956, 332–33· Stubblings 1957, 122–23.

25 Σακελλαράκης 1966, 412–13, πίν. 446β· 1968α· 1968β· Sapouna-Sakellarakis 1990, 79, fig. 20· Σακελλαράκης και Σαπουνά Σακελλαράκη 1991, 77, 82, εικ. 52, 60· Sakellarakis και Sapouna Sakellarakis 1997, 721–29, figs. 834–47. Ατυχώς, τα σκελετικά κατάλοιπα της μοναδικής(;) ταφής του χώρου δεν επαρκούν για την ταύτιση του φύλου (Σακελλαράκης 1968β, 239, υποσημ. 2· Sakellarakis 1970, 149–50).

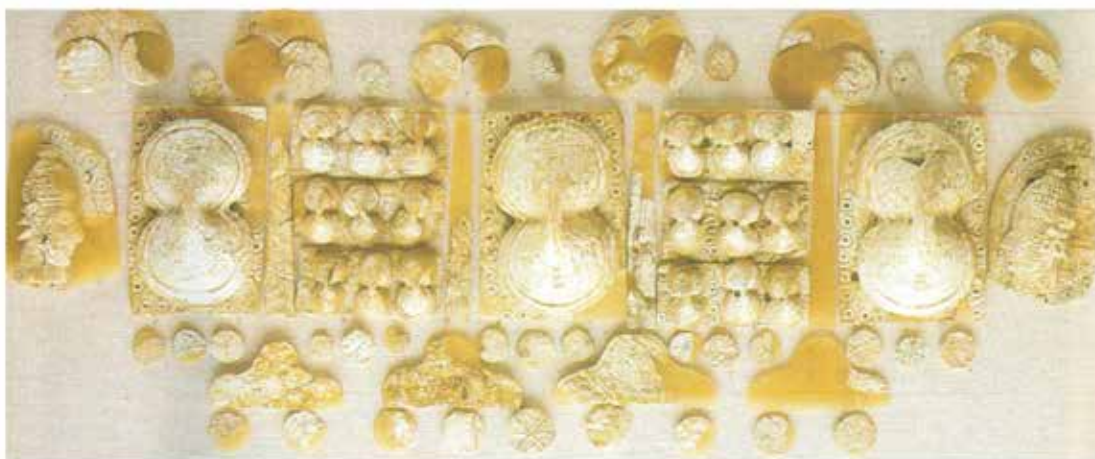
26 Krzyskowska 1991, 112, 118. Οι όροι «ελεφάντινος», «ελεφαντόδοντο» και «ελεφαντούργημα» χρησιμοποιούνται σε αυτή τη μελέτη συμβατικά, για να δηλώσουν τόσο το πραγματικό ελεφαντόδοντο των προβοσκιδωτών, όσο και το χαυλιόδοντο του ιπποποτάμου, χωρίς να υπονοείται ο προσδιορισμός συγκεκριμένου είδους ζώου.

27 Sakellarakis 1996, 108.

28 Αναγνωρίζεται, φυσικά, η ύπαρξη και ακόσμητων υποποδίων, τα οποία ενδεχομένως να μην μπορούν να διαγνωστούν λόγω της μη διατήρησης του υλικού τους.



α



β

Εικ. 5. (α) Ζωγραφική αποκατάσταση του υποποδίου από την ασύλητη ταφή του παραθαλάμου του θολωτού τάφου Α των Αρχανών (β) Αποκατάσταση της διάταξης του ελεφάντινου διακόσμου του ίδιου υποποδίου κατά τον ανασκαφέα Γιάννη Σακελλαράκη, χρονολογούμενου στην ΥΜΠΑ1 (14ος αι. π.Χ.) (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 1991, 77, 82, εικ. 52, 60). Ευγενική παραχώρηση Δρ Έφης Σαπουνά-Σακελλαράκη.

Αρχικά, σημαντικός αριθμός ενθεμάτων παρόμοιων με εκείνα των Μυκηνών, των Δενδρών και των Αρχανών, θα μπορούσαν να ανήκουν επίσης σε υποπόδια. Τέτοια έχουν προέλθει από τις Μυκήνες, τη Θήβα και την Πύλο²⁹ και συγκροτούν έναν ευρύ κατάλογο «υπόπτων» που απαιτεί προσεκτική εξέταση.³⁰ Επιπλέον,

29 Ενθέματα χαμηλού ύψους (0,06–0,07 μ.) προήλθαν από τη Θήβα (οικόπεδο Κόρδατζη: Symeonoglou 1973, 53–4, figs. 241–42, pl. 78), και μεγαλύτερου ύψους (0,115–0,135 μ.) από τις Μυκήνες (Mylonas 1966, 196, fig. 142) και πάλι από τη Θήβα (οικόπεδο Κόρδατζη: Symeonoglou 1973, 53, fig. 240, pl. 78). Από διακόσμηση ποδών υποποδίων θα μπορούσαν να προέρχονται ενθέματα από τον θολωτό τάφο ΙΙΙ στον Κάτω Εγκλιανό (Blegen κ.ά. 1973, 85, figs. 108–9, 170: 9a–b), από τη Θήβα (οικόπεδο Κόρδατζη: Symeonoglou 1973, 58–9, fig. 253), και από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 27: Τσουντας 1888, στ. 165, Πιν. 8:11). Ο John Younger προσθέτει με επιφύλαξη ενθέματα από τον τάφο ΙΙ της Πρόσυμνας [EAM 6303] (Poursat 1977β, 368, pl. XXXIX) και από το θολωτό τάφο «του Αιγίσθου» στις Μυκήνες (Poursat 1977α, 32, n. 1). Για τα παραπάνω βλ. Poursat 1977α, 32–4, pl. IV. 1–2; Vandenabeele και Olivier 1979, 165–69, figs. 107–9; Younger 1995, 193, nos. 276–79, 281–83). Στον κατάλογο των «υπόπτων» μπορεί να προστεθεί και το προαναφερθέν «κιβωτίδιο» από την Κνωσό (ανωτέρω υποσημ. 22).

30 Θα ήταν συνετό να εκφράζεται επιφύλαξη για την τυχούσα ομοιότητα της διακόσμησης υποποδίων και κιβωτιδίων, η οποία είναι δυνατόν να περιπλέξει σημαντικά κάθε προσπάθεια ταύτισης.

συγκεκριμένοι τύποι εικονιστικής διακόσμησης ελεφάντινων ενθεμάτων θα μπορούσαν να ανήκουν στη διακόσμηση υποποδίων και μάλιστα παρόμοιων με εκείνο των Αρχανών. Ειδικά για τα ελεφάντινα ενθέματα με ανάγλυφες κεφαλές ανδρών που φορούν οδοντόφρακτο κράνος (Μυκήνες, Σπάτα, Αρχάνες, Χανιά, Φυλακή Αποκορώνου και μεμονωμένα στην Έγκωμη και Mitza Purdia di Decimoputzu στη Σαρδηνία), η ερμηνεία τους ως διακοσμήσεις αντιστοίχων υποποδίων έχει ήδη προταθεί.³¹ Η χρονολόγησή τους συγκεντρώνεται στις ΥΕ/ΥΜΙΙΑ–Β περιόδους, ενώ αυτά κατά κανόνα ανευρίσκονται σε πλούσιες ταφές. Αντίστοιχες ενδείξεις υπάρχουν για τα ελεφάντινα ενθέματα σχήματος οκτώσχημης ασπίδας, του έτερου εικονιστικού τύπου που απαντά στο υποπόδιο των Αρχανών, αν και η διασπορά και η διάδοσή τους είναι σαφώς εκτενέστερη.³² Τα δύο μοτίβα μάλιστα συνυπάρχουν στο ελεφάντινο πλακίδιο με ολόσωμη παράσταση πολεμιστή από το Αρτεμίσιο της Δήλου,³³ το οποίο έχει ήδη θεωρηθεί ως πιθανή διακόσμηση υποποδίου.³⁴

Η αναφορά σε υποπόδια με ελεφάντινα ενθέματα και εικονιστική διακόσμηση που περιλαμβάνει ανδρικές μορφές σε συνδυασμό με άλλα εικονιστικά θέματα στις πινακίδες της Πύλου (αρχές 12ου αι. π.Χ.) αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έτσι, στην περιγραφή /thránuwos/ στην **PY Ta 708.2B** διαβάζουμε ότι αυτός είναι a-ja-me-no , e-re-pa-te-jo , a-di-ri-ja-pi , re-wo-pi-qe /aiaiménos elephantéiois andriámphi léwomphi-kwe/ «ένθετος με ελεφάντινους άνδρες και λέοντες» στην **PY Ta 722.1** καταγράφεται /thránus/ ομοίως a-ja-me-no , e-re-pa-te-jo , a-to-ro-qo , i-qo-qe , ro-ru-po-de-qe , ro-ni-ke-qe /aiaiménos elephantéiō anthrókwō ikwō-kwe pōluródē-kwe phoinikē-kwe/ «ένθετος με ελεφάντινο άνθρωπο και άλογο και πολύποδα και φοίνικα».³⁵

«ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ» ΤΟ ΥΠΟΠΟΔΙΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΝΩΝ

Στηριζόμενοι στις παραπάνω ενδείξεις, μπορούμε να εξερευνήσουμε την πιθανότητα ο εικονιστικός διάκοσμος του υποποδίου των Αρχανών να λειτουργούσε με τρόπο αντίστοιχο της εξεζητημένης συμβολικής εικονογραφικής γλώσσας που διακρίνουμε με σαφέστερο τρόπο στα αιγυπτιακά υποπόδια. Η οπτική εντύπωση ενός αντικειμένου με διακόσμηση ανθρώπινων μορφών (σε αμφότερες περιπτώσεις πολεμιστών ή της σκευής τους), επί των οποίων πατούσαν πραγματικά πέλματα, μας επιτρέπει να αναρωτηθούμε εάν η χρήση και των μυκηναϊκών υποποδίων προοριζόταν για να εκφράσει μηνύματα αντίστοιχα των αιγυπτιακών.

Εύλογα παρατηρεί κανείς ότι η «εικονογραφία του εξευτελισμού» που χαρακτηρίζει το περιεχόμενο των αιγυπτιακών παραστάσεων³⁶ δεν απαντά στο Αιγαίο.³⁷ Πράγματι, η απόλυτη και συντριπτική νίκη του ηγεμόνα επί των αντιπάλων του, η οποία παραλληλίζεται στη νίκη της «[δίκαιης] τάξης» (*maat*) απέναντι στις αρνητικές δυνάμεις του «χάους», συνιστά ένα ιδιαίτερα αιγυπτιακό στοιχείο. Θα προσέθετε κανείς, εξίσου εύστοχα, ότι αυτό που πρωτίστως ενδιαφέρει την αιγαιακή εικονογραφία της μάχης είναι ο αγώνας και όχι τόσο το αποτέλεσμα του. Ισορροπημένες συνθέσεις αντιπάλων μορφών, όπως η πάλη άνδρα και λιονταριού στη σφραγίδα από το Λακκοειδή Τάφο ΙΙΙ του Κύκλου Α των Μυκηνών,³⁸ μπορούν να ερμηνευθούν υπό αυτό το πρίσμα.

31 Krzyskowska 1991, 109, 117–18· Papadopoulos 2008–2009, 16–7. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα ενθέματα του τάφου της Φυλακής (Τζεδάκις 1981).

32 Δανιηλίδου 1998.

33 Μ. Δήλου Β 7069· Poursat 1977a, 157, pl. XIV:1.

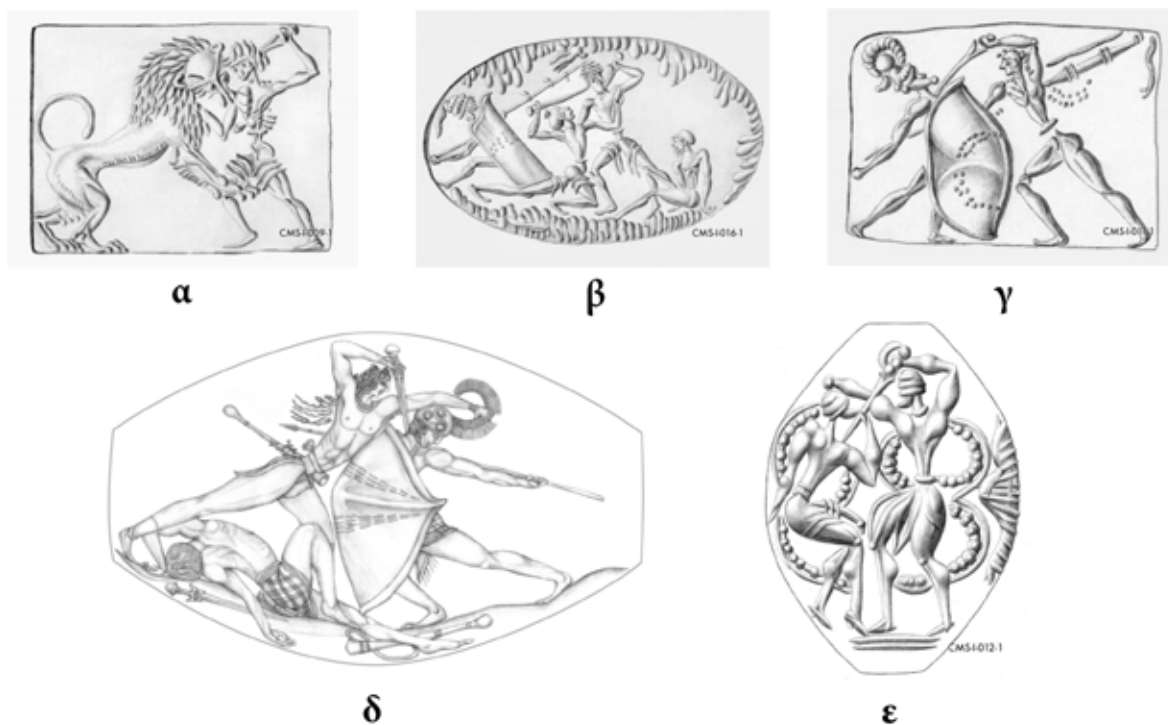
34 Papadopoulos 2008–2009, 17.

35 Αν και δεν γνωρίζουμε εάν οι ανθρώπινες μορφές που αναφέρονται με τους ανωτέρω τύπους της Οργανικής πτώσης (*a-di-ri-ja-pi* /andriámphi/ και *a-to-ro-qo* /anthrókwō/: βλ. σχετικά λήμματα Aura Jorro 1985, 26–7, 121) στις εν λόγω περιγραφές αναφέρονταν σε κρανοφόρες κεφαλές ή σε ολόσωμες μορφές, οι κεφαλές θα μπορούσαν να δηλώνουν ως *pars pro toto* τον πάνοπλο πολεμιστή. Ανθρώπινες μορφές αναφέρονται επίσης και στις περιγραφές καθισμάτων (*to-no* /thórnos/) στο ίδιο σύνολο πινακίδων (**PY Ta 707.2· 714.2**, πρβλ. και Eaton Krauss 2008 για τους «θρόνους» του Tutankhamun).

36 Janzen 2013.

37 Papadopoulos 2020, 183.

38 *CMSI*, vo. 9 (βλ. Εικ. 6α στο παρόν άρθρο).



Εικ. 6. Παραστάσεις μάχης της Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου: (α) αγώνας νεαρού άνδρα εναντίον λιονταριού σε χρυσή σφραγίδα σχήματος πεπλατυσμένου κυλίνδρου από τον λακκοειδή τάφο III του Κύκλου Α των Μυκηνών (CMS I, nr. 9)· (β) αγώνας μαχητή εναντίον τριών αντιπάλων σε χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από τον λακκοειδή τάφο IV του Κύκλου Α των Μυκηνών (CMS I, nr. 16)· (γ) αγώνας μαχητή εναντίον υπέρτερα εξοπλισμένου αντιπάλου σε χρυσή σφραγίδα σχήματος πεπλατυσμένου κυλίνδρου από τον λακκοειδή τάφο III του Κύκλου Α των Μυκηνών (CMS I, nr. 11)· (δ) αγώνας μαχητή εναντίον υπέρτερα εξοπλισμένων αντιπάλων σε αμυγδαλόσχημο σφραγιδόλιθο από αχάτη από τον τάφο του «Griffin Warrior» στον Επάνω Εγκλιανό (σχέδιο T. Ross, από Stocker και Davis 2017, 584, fig. 1)· (ε) αγώνας μαχητών με παρόμοιο εξοπλισμό (κράνη και οκτώσχημες ασπίδες) σε αμυγδαλόσχημο σφραγιδόλιθο από τον λακκοειδή τάφο III του Κύκλου Α των Μυκηνών. (α-γ, ε) Ευγενική παραχώρηση του Διαμαντή Παναγιωτόπουλου/ Corpus der minoischen und mykenischen Siegel· (δ) ευγενική παραχώρηση Palace of Nestor Excavations, Department of Classics, University of Cincinnati.

Ωστόσο, μια τέτοια εικόνα μπορεί να προσληφθεί ως «στιγμιότυπο» μιας ρέουσας αφήγησης, της οποίας η κατάληξη θα ήταν ενδεχομένως γνωστή στο θεατή. Σε άλλες σκηνές, το ενδιαφέρον για τη δήλωση ή υπόνοια της έκβασης είναι σαφές. Παραδείγματα οριστικά ηττημένων μορφών βρίσκει κανείς σε γνωστά δαχτυλίδια από εξαιρετικά πλούσιες ταφές των τάφων III και IV του Κύκλου Α των Μυκηνών³⁹ και από τον τάφο του λεγομένου «Griffin Warrior» στον Επάνω Εγκλιανό (Εικ. 6β–δ). Το «στιγμιότυπο» που επιλέγεται για απεικόνιση προοικονομεί με αρκετή σαφήνεια την κατάληξη του αγώνα. Ο μοιραίος χαρακτήρας του χτυπήματος του ξίφους του υπερέχοντος θα ήταν ξεκάθαρος τότε, όπως και σήμερα: οι πολυάνθρωπες παραστάσεις δείχνουν ήδη οριστικά νικημένες μορφές (Εικ. 6γ) ή ακόμη και νεκρούς (Εικ. 6δ) στα πόδια του νικητή.

Αξιοσημείωτη σε αυτές τις παραστάσεις είναι η διαφορά στον εξοπλισμό μεταξύ του υπερέχοντος και των καταβληθέντων αντιπάλων: στις παραστάσεις αυτές η μορφή του νικητή φέρει ελάχιστο ή καθόλου αμυντικό εξοπλισμό. Οι αντίπαλοι είναι πάντοτε καλύτερα προφυλαγμένοι, ενώ τουλάχιστον ο αντίπαλος (ή, στην περίπτωση περισσοτέρων του ενός αντιπάλων, ένας από αυτούς) φέρει το χαρακτηριστικό συνδυασμό οκτώσχημης ασπίδας και οδοντόφρακτου κράνους (Εικ. 6β–δ). Αν και η διαφορά αυτή δεν είναι απόλυτος κανόνας,⁴⁰ μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το γενικό περιεχόμενο του μηνύματος: η ορμητικότητα, η δύναμη, η αλκή και η ἀρετή του μαχητή ήταν τέτοια που ούτε πάνοπλοι δεν μπορούν να τον αντιμετωπίσουν· αυτός μόνος, ακόμη και χωρίς προστασία, υπερέχει όχι μόνον ενός (Εικ. 6γ), αλλά περισσοτέρων (Εικ. 6β, δ). Πρόκειται για υπεροχή μιας κλίμακας ταιριαστής σε μυθικούς ήρωες, όπως ο Ηρακλής ή ο Σαμψών.

39 CMS I, vo. 16 και 11.

40 Πρβλ. τους αντίστοιχα εξοπλισμένους αντιπάλους στον σφραγιδόλιθο του Τάφου III, CMS I, vo. 12, (βλ. Εικ. 6ε στο παρόν άρθρο).

Επιστρέφοντας στο υποπόδιο των Αρχανών, παρατηρούμε ότι τα εικονιστικά μοτίβα είναι ακριβώς τα στοιχεία της εξάρτυσης των ηττημένων: το (οδοντόφρακτο) κράνος και η οκτώσχημη ασπίδα, στοιχεία που αποτελούν τη βασική προστασία του μαχητή. Η εικονογραφία και η συμβολική λειτουργία των παραπάνω αντικειμένων έχει μελετηθεί εκτενώς.⁴¹ Ξεχωριστή σημασία έχει το γεγονός ότι τα δύο αντικείμενα είναι τα μοναδικά μέρη του οπλισμού που συστηματικά απαντούν ως μεμονωμένα μοτίβα, αλλά και σε μεγάλες ζωγραφικές συνθέσεις κατ' επανάληψη,⁴² ενώ ειδικά το θέμα της οκτώσχημης ασπίδας απαντά συχνά ως σχήμα ψήφου, μεμονωμένο ή επαναλαμβανόμενο, σε συνθέσεις περιάπτων.⁴³ Επισημαίνουμε την σπανιότητα εμφάνισης αμφοτέρων των στοιχείων σε συμφραζόμενα αμιγώς «πολεμικά» ή εν γένει μαχητικά, η οποία ουσιαστικά περιορίζεται στην πρώιμη μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία. Η μαγική λειτουργία της οκτώσχημης ασπίδας, η οποία έχει επανειλημμένα επισημανθεί,⁴⁴ βασιζόταν στην κυριολεκτικά προστατευτική κύρια λειτουργία του ίδιου του αντικειμένου, πανταχού παρόντος ως μαγικού προστάτη του ανακτορικού κτιρίου (στη μεγάλη ζωγραφική), αλλά και του προσώπου που έφερε ένα κόσμημα αυτής της μορφής ή σφραγιδόλιθο με την απεικόνισή της. Επισημαίνουμε ότι στο ίδιο σύνολο που μας έδωσε το υποπόδιο των Αρχανών βρέθηκαν πέντε χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια, τέσσερα από τα οποία (που φαίνεται ότι αποτελούν σύγχρονες παραγωγές και όχι Νεοανακτορικά κειμήλια) ήταν διακοσμημένα αποκλειστικά με το μοτίβο των οκτώσχημων ασπίδων.⁴⁵

Σε αρμονία με την αποτροπαϊκή/προφυλακτική ερμηνεία της ασπίδας βρίσκεται ελκυστική ερμηνεία του ομηρικού επιθέτου αὐδήεσσα από τον Γιάννη Προμπονά που, απομακρυνόμενος από την ερμηνεία του ως θηλυκού τύπου του αὐδήεις (< αὐδή «φωνή»), προτείνει τη σύνδεση με τον μυκηναϊκό τύπο Οργανικής Πληθυντικού *au-de-pi / au-de-phi/* 'με *au-de(?)*'.⁴⁶ Ο όρος απαντά δέκα φορές στη σειρά **Ta** της Πύλου, εννέα εκ των οποίων σε περιγραφές υποποδίων (**PY Ta 707.1** και **.3· 708.1** [σβησμένος]· **710.1· 721.1, .2, .3, .4** και **.5**) και άπαξ σε περιγραφή τράπεζας (**PY Ta 642.2**). Όπως και άλλοι Οργανικοί τύποι, αναφέρεται σε διακοσμητικό θέμα, αν και δεν υπάρχει συμφωνία για την ταύτισή του.⁴⁷ Οι τύποι αυτοί θα μπορούσαν πράγματι να υποδεικνύουν ένα σιγμόληκτο ουσιαστικό */aúdos/, το οποίο δεν επέζησε στην ελληνική της 1ης χιλιετίας π.Χ., ενδεχομένως γιατί εξέλιπε μαζί με το αντικείμενο. Στην άπαξ αναφορά του σε περιγραφή τράπεζας, ο τύπος *au-de-pi* συναπαντά με την Οργανική *ko-ru-pi-qe / kourphi-kwe/* «και με κράνη» (**PY Ta 642.2**) αναφορά που έδωσε αφορμή στον συσχετισμό με τη συχνή στο έπος συνύπαρξη των κόρυς «κράνος» και άσπης ή σάκος «ασπίδα», γεγονός που στηρίζει την τολμηρή αλλά προσφυή υπόθεση ότι το */aúdos/ θα μπορούσε να δηλώνει τύπο ασπίδας και συγκεκριμένα την οκτώσχημη.⁴⁸ Στην ερμηνεία αυτή στοιχεία φιλολογικά και αρχαιολογικά συναντώνται εύσχημα.⁴⁹

Πως επηρεάζουν αυτές οι ενδείξεις την «ανάγνωση» του υποποδίου των Αρχανών; Η εικόνα μιας πραγματικής μορφής που θα πατούσε πάνω σε ένα αντικείμενο διακοσμημένο με κρανοφόρες κεφαλές και οκτώσχημες ασπίδες, σαφώς αντιστοιχεί στις ηρωικές μορφές των πρώιμων μυκηναϊκών σφραγίδων με απτό μήνυμα εξουσίας και υπεροχής: «πατάω τα κεφάλια και την οποιαδήποτε προστασία (κράνος/ασπίδα) των αντιπάλων μου, συντρίβω τους εχθρούς μου σε κάθε περίπτωση».

41 Morris 1990· Δανιηλίδου 1998· Rehak 1999, 229–30, 232–36· Ακριβάκη 2003· Anderson 2021.

42 Ακριβάκη 2003· Δανιηλίδου 1998.

43 Nikolaidou 2020.

44 Evans 1930, 317: «amuletic function»· Μυλωνάς 1977, 60–1, 143–44, σημ. 136: «πιθανώς καὶ μαγικὴν ἀποτρεπτικὴν τοῦ κακοῦ ιδιότητα»· Rehak 1999, 235.

45 Sakellarakis και Sakellaraki 1997, 660–62, figs. 725–28· Rehak 1999, 236.

46 Προμπονάς 1992.

47 Aura Jorro 1985, 143, λήμμα *au-de-pi*. Το παράγωγο επίθετο *au-de-we-sa / au-de-wes(s)a/* (θηλυκό) προσδιορίζει *e-ka-ra / eskhára/* στο ίδιο σύνολο πινακίδων (**PY Ta 709.2–.2A**· Aura Jorro 1985, 143, λήμμα *au-de-we-sa-qe*) επίσης δυνάμει αναφερόμενο στη διακόσμηση του αντικειμένου.

48 Προμπονάς 1992.

49 Για ενθέματα οκτώσχημων ασπίδων και σε άλλα πιθανά υποπόδια από τις Μυκήνες ή τη Θήβα, βλ. ανωτέρω υποσ. 29 (Poursat 1977a, 32–3, pls. IV.1–3, V).

Παρατηρούμε, ωστόσο, ότι οι μορφές των ηττημένων (Εικ. 6β–δ) βρίσκονται στα πόδια των νικητών, αλλά όχι κάτω από αυτά. Το στοιχείο αυτό, καινοφανές στην αιγαιακή εικονογραφία, θα μπορούσε να οφείλεται σε αιγυπτιακή επίδραση. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι το σύνολο των Αρχανών, αλλά και η παραγωγή τέτοιων υποποδίων⁵⁰ εν γένει, όπως τεκμαίρεται από την χρονολογικά περιορισμένη παραγωγή των ένθετων ελεφάντινων κρανοφόρων κεφαλών,⁵¹ ακολουθεί χρονολογικά το μοναδικό διπλωματικό ταξίδι που έλαβε χώρα στη βασιλεία του Amenhotep III (περ. 1391–1353 π.Χ.). Το τελευταίο, μνημονεύεται στη γνωστή βάση αγάλματος του Kom el-Hetan και καθρεφτίζεται στην ενδιαφέρουσα αιγαιακή διασπορά των αντικειμένων που φέρουν τη δέλτο του ίδιου ή της συζύγου του Tiye.⁵² Εμφανίσεις βασιλικών εκπροσώπων και αξιωματούχων, αλλά και ανταλλαγές δώρων⁵³ θα μπορούσαν να συνιστούν γνωριμία με το αιγυπτιακό εικονογραφικό «λεξιλόγιο εξουσίας» των υποποδίων (ήδη σε χρήση τότε στην Αίγυπτο, βλ. παραπάνω και Εικ. 3) και πηγή έμπνευσης για την παραγωγή αντίστοιχων αντικειμένων και στο Αιγαίο. Βεβαίως, τα μυκηναϊκά υποπόδια, εάν πράγματι στηρίχθηκαν σε αιγυπτιακά πρωτότυπα, θα το έκαναν παραλείποντας ένα σημαντικό στοιχείο. Η μέχρι τώρα απουσία επίπεδων εικονιστικών ενθεμάτων που θα κοσμούσαν την άνω επιφάνεια των μυκηναϊκών υποποδίων⁵⁴ θα μπορούσε να στοχεύει στη συμβατότητα με αιγαιακές ιδέες, ώστε τα πέλματα της καθημερινής μορφής να μην πατούν απευθείας στις εικονιζόμενες μορφές, σε συμφωνία με την αιγαιακή εικονογραφία που δεν απεικονίζει σαφώς το ποδοπάτημα του αντιπάλου, ακόμη και νεκρού.⁵⁵

Θα μπορούσε, όμως, στο πλαίσιο ενός τέτοιου εικονογραφικού μηνύματος, να καταπατείται ένα μαγικό αποτροπαϊκό μοτίβο, όπως υποστηρίξαμε ότι θα ήταν η οκτώσχημη ασπίδα; Θα πρέπει να αναστοχαστούμε πάνω στη διττή κατεύθυνση, τη «διπολικότητα» των αποτροπαϊκών συμβόλων, ως συμμάχων και ως αντιπάλων, όπως καθρεφτίζεται και στο μύθο του αρχετυπικού αποτροπαίου: το κεφάλι της Μέδουσας είναι ο κατεχόμενη αντίπαλος του Περσέα, που μετατρέπεται κατόπιν σε όπλο του ήρωα με τη νίκη να οδηγεί σε οικειοποίηση. Στο σύνολο των Αρχανών, η εναπόθεση των σφραγιστικών δακτυλιδιών με τις οκτώσχημες ασπίδες έρχεται σε διάλογο με την παρουσία του ίδιου μοτίβου στο υποπόδιο και αναδεικνύει τη δυναμική διττή λειτουργία του: η ασπίδα, που έχει καταπατηθεί στο υποπόδιο, μετασχηματίζεται σε σύμβολο προστασίας και προφύλαξης σε όχι λιγότερα από τέσσερα δακτυλίδια. Ο συμβολικός αυτός πλεονασμός έρχεται να αποκαταστήσει έτσι την ακύρωση της μαγικής προφύλαξης της οκτώσχημης ασπίδας.

Ένα τελευταίο σχόλιο απαιτείται για το ζήτημα του φύλου των μορφών που χρησιμοποιούσαν τα υποπόδια. Επισημάναμε ήδη ότι αυτό είναι άγνωστο ακόμη και για την ταφή των Αρχανών, όπου τεκμαίρεται από τα κτερίσματα.⁵⁶ Θα ήταν φρόνιμο να μην παρασυρθούμε από τις ενδείξεις της εικονογραφίας των υποποδίων, στην οποία σχετίζονται με βέβαιες ή πιθανές θηλυκές μορφές και δεν φέρουν ποτέ εικονιστική διακόσμηση.⁵⁷ Δεν αμφισβητείται ότι η χρήση του υποποδίου αποτελεί έκφραση κύρους και εξουσίας. Ωστόσο, η κυριαρχία θηλυκών μορφών στην εικονογραφία, όπως και στην περίπτωση των ενθρόνων μορφών, η οποία μπορεί εύκολα να παρεξηγηθεί ως ένδειξη ισχυρών θηλυκών μορφών,⁵⁸ είναι περισσότερο ενδεικτική του παραδοσιακού

50 Αν και υφίστανται ενδείξεις ότι το υποπόδιο, ως τύπος, θα ήταν γνωστό στο Μινωικό κόσμο, όπως δείχνει μορφή στο πήλινο ΜΜΙΙΑ ομοίωμα από το Γαλατά (Rethemiotakis 2010) και –ίσως– ελεφάντινο ένθεμα από το ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου (Μ.Η. 335) με διακόσμηση σπείρας (Poursat 1977a, 32, no. 6), δεν έχουμε ενδείξεις ότι η συγκεκριμένη εικονιστική διακόσμηση των μυκηναϊκών υποποδίων έχει προηγούμενο στη Μινωική τέχνη.

51 Krzyskowska 1991· Papadopoulos 2008–2009.

52 Cline και Stannish 2011.

53 Για την πρακτική ως κινητήρια δύναμη διάδοσης και εδραίωσης του Μεσογειακού κοσμοπολιτισμού της όψιμης 2ης χιλιετίας π.Χ. βλ. Walsh 2014, 2016.

54 Sakellarakis 1996, 109.

55 Επισημαίνουμε ότι τα εικονιστικά μοτίβα, κατά τις συμβάσεις της αιγαιακής τέχνης, δεν δηλώνουν την ξένη προέλευση των αντιπάλων, σε αντίθεση με τα αιγυπτιακά υποπόδια. Το οδοντόφρακτο κράνος και η οκτώσχημη ασπίδα είναι αντικείμενα αμιγώς αιγαιακά, αφού παράδοση για την απεικόνιση μη αιγαιακών εθνικών ομάδων δεν υπάρχει στο Αιγαίο (Blakolmer 2012).

56 Βλ. ανωτέρω και υποσ. 25.

57 Vandenabeele και Olivier 1979, 163–72, figs. 102–3· Sakellarakis 1996, 106–7, pls. 25–6.

58 Rehak 1995.

«οικιακού» ρόλου του θηλυκού στην αιγαιακή (αλλά και μεταγενέστερη ελληνική) τέχνη. Η δήλωση του κύρους των θηλυκών μορφών πραγματοποιείται συχνότερα μέσω της καθιστής στάσης (με ή χωρίς υποπόδιο), γιατί στο εσωτερικό της κατοικίας είναι που εδράζεται το κύρος του θηλυκού, αντίθετα με το εξωτερικό πεδίο δράσης των αρσενικών προσώπων. Οι περισσότερες καθήμενες μορφές με υποπόδια είναι επίσης θηλυκές και στον Όμηρο, τοποθετημένες εντός της κατοικίας, τον «φυσικό» χώρο της λευκωλένου αρχόντισσας στο έπος.⁵⁹

«ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ» «ΜΑΓΙΚΗ» ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ;

Έχει επισημανθεί ότι τα εικονογραφικά μηνύματα των αιγυπτιακών παραστάσεων λειτουργούν μέσω μηχανισμών που σήμερα θα κατατάσσαμε στην κατηγορία της συμπαθητικής μαγείας. Οι παραστάσεις λειτουργούν ως υποστάσεις των πραγματικών μορφών· η καταπάτησή τους εκφράζει όχι μια δεδηλωμένη, αλλά μια έτσι υλοποιούμενη επικυριαρχία του ηγεμόνα. Η ενέργεια της καταπάτησης των μορφών συνιστούσε *ipso facto* καταπάτηση των πραγματικών εχθρών, ένα σαφές μήνυμα κυριαρχίας και απειλής.⁶⁰ Ο χαρακτηρισμός της λειτουργίας των εικόνων αυτών ως «μαγικής» θα ήταν, ωστόσο, από ημική («emic») άποψη ανακριβής. Η έντεχνη τοποθέτηση των απεικονίσεων σε αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν σε δημόσιες εμφανίσεις του ηγεμόνα τις καθιστούν κεντρικά εργαλεία και μέσα μη-λεκτικής έκφρασης σε ένα σύμπλεγμα όπου οι σύγχρονες και ητικές («etic») κατηγορίες της «μαγείας», της «κοσμολογίας», της «πολιτικής» και της «διπλωματίας» συνυφαίνονταν σε ένα πρακτικά αδιαίρετο σύνολο.⁶¹

Παρότι ο εύγλωττος χαρακτήρας της αιγυπτιακής εικονογραφίας δεν έχει παράλληλο στο Αιγαίο, ένα αντίστοιχο φαινόμενο εντοπίζεται σε μια πολύ ενδιαφέρουσα ομάδα παραστάσεων: πρόκειται για τη λεγόμενη «συμμετοχική» ή «πρωτοπρόσωπη» εικονογραφία, στην οποία οι απεικονίσεις, συχνά σε κλίμακες πλησίον ή συμβατές με την ανθρώπινη, συμπληρώνονταν από την φυσική παρουσία συγκεκριμένων προσώπων, που, έτσι, «συμμετείχαν» στην σύνθεση.

Στηριζόμενος σε παρατηρήσεις του Colin Renfrew, ο οποίος διατύπωσε την ιδέα της εικονογραφίας που «εσωκλείει» τον θεατή ως μέτοχο,⁶² ο John Bennet έχει επανειλημμένα προτείνει μια ανάγνωση της σύνθεσης στον ΒΑ τοίχο της λεγομένης «αίθουσας του θρόνου», του Χώρου 6 ή «μεγάρου» της Πύλου (με ενδεχόμενη προβολή και στην «Αίθουσα του Θρόνου» της Κνωσού) ως «συμμετοχικής».⁶³ Με αυτό εννοείται ότι τέτοιες συνθέσεις λειτουργούσαν ως «πλαίσια», τα οποία συμπληρώνονταν με τη συμμετοχή ενός πραγματικού φυσικού προσώπου: του κατόχου του θρόνου, προφανώς του Πυλίου ή Κνωσίου ηγεμόνα. Αφήνοντας κατά μέρος τις πολλές και σημαντικές προεκτάσεις της ανάγνωσης του Bennet, ειδικά για το πρόβλημα της προσωπικής απεικόνισης του ηγεμόνα στην αιγαιακή τέχνη,⁶⁴ θα σχολιάσουμε μόνον την ομοιότητά της με την ερμηνεία που προτείναμε εδώ για τα μυκηναϊκά υποπόδια: όπως και οι συνθέσεις που πλαισίωναν τους θρόνους λειτουργούσαν συμπληρούμενες από τη συμμετοχή των ενθρόνων μορφών σε αυτές, έτσι και το μήνυμα του υποποδίου απαιτούσε τη συμμετοχή του σώματος του καθήμενου προσώπου που θα τοποθετούσε τα πέλματά του πάνω στο υποπόδιο και, συνακόλουθα, επάνω στα εικονιστικά του θέματα, παρόμοια ή πανομοιότυπα με εκείνα του υποποδίου των Αρχανών. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, οι παραστάσεις λειτουργούν ως «ενσώματες» μέσω της συμβατότητας της κλίμακας των παραστάσεων και των αντικειμένων/φορέων τους με την ανθρώπινη. Ως υλικός φορέας ενός τέτοιου ειδικού μηνύματος, ένα εικονιστικά διακοσμημένο υποπόδιο,

59 Ούτε ο ομηρικός θρήνους είναι αποκλειστικά θηλυκός. Αν και χρησιμοποιείται συχνότερα από γυναίκες (Σ 390 Θέτις, α 131 Πηνελόπη, δ 136 Ελένη, κ 367 Κίρκη), το κάθισμα που προσφέρει η Κίρκη στον Οδυσσέα συνοδεύεται από θρήνυν (κ 315).

60 Για μια γλαφυρή περιγραφή της εντύπωσης και του μηνύματος των απεικονίσεων αυτών, βλ. Anthony 2017.

61 Ritner 1993, 119–36.

62 Renfrew 2000, 140–43. Ο όρος «inclusive space» του Renfrew αντικαθίσταται από τον Bennet με τον όρο «participatory» («συμμετοχικός»).

63 Bennet 2007, 12–3· 2015, 25–6.

64 Bennet 2015, 26.

όπως αυτό των Αρχανών, θα είχε μια πολύ ισχυρή σηματοδότηση που θα επηρέασε την επιλογή του ως μέρους ενός ταφικού συνόλου, όπως εκείνου του παραθαλάμου του θολωτού τάφου Α.

Αν παραβάλαμε τα αιγυπτιακά και τα αιγαιακά δεδομένα, δεν το κάναμε υπονοώντας κάποια συγκεκριμένη γενετική σχέση μεταξύ των εικονογραφικών παραδόσεων των δύο περιοχών. Δεν υπάρχει ένδειξη ότι η «συμμετοχική» εικονογραφία των «αιθουσών του θρόνου» στην Πύλο ή την Κνωσό δεν είναι αιγαιακή εξέλιξη. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη μας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εικονιστική διακόσμηση των υποποδίων, στην οποία θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε κάποια συγκεκριμένη αιγυπτιακή επίδραση, ενδεχομένως ως επακόλουθο της διπλωματικής αποστολής του Amenhotep III κάπου στο α' μισό του 14ου αιώνα π.Χ., αναπτύχθηκε μέσα σε μία ήδη υπαρκτή παράδοση τέτοιων «συμμετοχικών» συνθέσεων, που ίσως να μην περιορίζονταν μόνο στο στενό περιβάλλον των «αιθουσών των θρόνων» των μυκηναϊκών κέντρων.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά τους επιμελητές της έκδοσης Γιώργο Βαβουρανάκη και Γιάννη Βοσκό για την τιμή της πρόσκλησής τους, αλλά και για την υπομονή τους. Για συζήτηση επιμέρους ζητημάτων που τίθενται σε αυτό το κείμενο είμαι ευγνώμων στους Ντέμη Ανδριανού, Γιώργο Βαβουρανάκη, Fritz Blakolmer, Geoffrey Killen, Σωτήρη Μανώλη, Χρήστο Μπουλώτη, Άγγελο Παπαδόπουλο, Tom Palaima, †Γιάννη Σακελλαράκη, Αλεξάνδρα Σαλίχου και Elizabeth Simpson. Φυσικά φέρω ακέραια την ευθύνη για τις απόψεις και όσα σφάλματα περιέχονται σε αυτό το κείμενο. Ευχαριστίες οφείλω στους Tom Palaima, †Jean-Pierre Olivier, Διαμαντή Παναγιωτόπουλο, Jack Davis, Sharon Stocker, Geoffrey Killen, Francisco Bosch-Puche (Griffith Institute), την Carol Hershenson και το Τμήμα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Cincinnati και την Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη για την άδεια αναπαραγωγής των εικόνων που συνοδεύουν αυτή τη μελέτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΕΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Οι μεταγραφές όρων που απαντούν στα μυκηναϊκά κείμενα έχουν γίνει σε συμβατική λατινική μεταγραφή (ορθογραφική ή φωνητική), ενώ η ελληνική αλφαβητική γραφή διατηρείται μόνο για όρους που απαντούν σε αλφαβητικές πηγές της 1ης χιλιετίας π.Χ. (παράδειγμα: μυκηναϊκός *ta-ra-nu* /thrānus/ και ομηρικός θρήνυς).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακριβάκη, Ν. 2003 «Τοιχογραφία με Παράσταση Οδοντόφρακτου Κράνους από την Ξεστή 4 του Ακρωτηρίου Θήρας». Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους Μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980–2000)*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 527–41. Αθήνα: Η Καθημερινή.
- Anderson, E.K. 2021. «Intuitive Things: Boar's Tusk Helmets, Oxhide Shields, *Ikria* and the Uniqueness of Aegean Composites». Στο *Zoia. Animal-Human Interactions in the Aegean Middle and Late Bronze Age. Proceedings of the 18th International Aegean Conference, originally to be held at the Program in Aegean Scripts and Prehistory, in the Department of Classics, The University of Texas at Austin, May 28–31, 2020*, επιμ. R. Laffineur και T.G. Palaima, 149–60. *Aegaeum* 45. Leuven/ Liège: Peeters.
- Anthony, F.B. 2017. «The Pharaoh's Magic: Imagery and Diplomacy in the Late Bronze Age». *The Ancient Near East Today: Current News About the Ancient Past*. <https://www.asor.org/anetoday/2017/08/pharaohs-magic>
- Aura Jorro, F. 1985–1993. *Diccionario Micénico*. Diccionario Griego-Español Anejos I–II. Diccionario. Τόμοι 1–2, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Bennet, J. 2007. «Representations of Power in Mycenaean Pylos: Script, Orality, Iconography». Στο *Στέφανος Αριστείδης. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros: Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag*, επιμ. F. Lang, C. Reinholdt και J. Weilhartner, 11–22. Wien: Phoibos.
- . 2015. «Telltale Depictions: A Contextual View of Mycenaean Wall-Paintings». Στο *Mycenaean Wall Painting in Context: New Discoveries, Old Finds Reconsidered*, επιμ. H. Brecoulaki, J.L. Davis και S.R. Stocker, 21–34. *Μελετήματα* 72. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Blakolmer, F. 2012. «The Missing 'Barbarians': Some Thoughts on Ethnicity and Identity in Aegean Bronze Age Iconography». Στο *Recent Research and Perspectives on the Late Bronze Age Eastern Mediterranean* (ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Talanta: Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society* 44), επιμ. Α. Papadopoulos. *Talanta* 44:53–77.
- Blegen, C.W., M. Rawson, Lord W. Taylour, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor III: Acropolis and Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs, Discoveries Outside the Citadel*. Princeton: Princeton University Press.
- Booth, C. 2005. *The Role of Foreigners in Ancient Egypt: A Study in Non-Stereotypical Artistic Representations*. BAR-IS 1426. Oxford: Archaeopress.
- Cline, E.H., και S.M. Stannish. 2011. «Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's 'Aegean List' from Kom el-Hetan once more». *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3(2):6–16.
- Cranz, G. 1998. *The Chair: Rethinking Culture, Body and Design*. New York: Norton.
- . 2000. «The Alexander Technique in the World of Design: Posture and the Common Chair, Part I: The Chair as Health Hazard». *Journal of Bodywork and Movement Therapies* 4(2):90–8.
- Cregg, A.C., R.C.A. Foley, L.A. Livingston, και N.J. La Delfa. 2021. «A Biomechanical Evaluation of Different Footrest Heights during Standing Computer Work». *Ergonomics* 64(3):342–53.
- Δανηλίδου, Δ. 1998. *Η Οκτώσχημη Ασπίδα στο Αιγαίο της 2ης π.Χ. Χιλιετίας*. Σειρά Μονογραφιών του Κέντρου Ερεύνης της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών 5. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Eaton-Krauss, M. 2008. *The Thrones, Chairs, Stools, and Footstools from the Tomb of Tutankhamun*. Oxford: The Griffith Institute.
- Evans, A.J. 1905. «The Prehistoric Tombs of Knossos. I. The Cemetery of Zapher Papoura. II. The Royal Tomb of Isopata». *Archaeologia* 59(2):391–562.
- . 1930. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, Volume III: *The Great Transitional Age in the Northern and Eastern Sections of the Palace*. London: McMillan.
- Janzen, M.D. 2013. «The Iconography of Humiliation: The Depiction and Treatment of Bound Foreigners in New Kingdom Egypt». Διδ. Διατρ., University of Memphis.
- Killen, G. 2017. *Ancient Egyptian Furniture II: Boxes, Chests and Footstools*, 2nd ed. Oxford/ Philadelphia: Oxbow Books.
- Krzyszowska, O. 1991. «The Enkomi Warrior Head Reconsidered». *BSA* 86:107–20.
- Laser, S. 1968. *Hausrat*. *Archaeologia Homerica* II:P. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Liszka, K. 2018. «Discerning Ancient Identity: The Case of Aashyet's Sarcophagus (JE 47267)». *Journal of Egyptian History* 11:185–207.
- Morris, C.E. 1990. «In Pursuit of the White Tusked Boar: Aspects of Hunting in Mycenaean Society». Στο *Celebrations of*

- Death and Divinity in the Bronze Age Argolid: Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11–13 June, 1988*, επιμ. R. Hägg και G.C. Nordquist, 149–56. *ActaAth* 4^o, 40. Stockholm: The Swedish Institute at Athens.
- Mylonas, G.E. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1977. *Μυκηναϊκή Θρησκεία: Ναοί, Βωμοί και Τεμένη*. Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 39. Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών.
- Mynárová, J. 2007. *Language of Amarna, Language of Diplomacy. Perspectives on the Amarna Letters*. Prague: Czech Institute of Egyptology.
- Nikolaïdou, M. 2020. «Blessed(?) Charms: The Figure-eight Shield in the Aegean Arts of Personal Adornment». Στο *Νεώτερος: Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of His Retirement*, επιμ. B. Davis και R. Laffineur, 181–92. *Aegaeum* 44. Leuven/ Liège: Peeters.
- Papadopoulos, A. 2008–2009. «The Distribution of the Late Helladic IIIA–B Ivory Helmeted Heads». *Talanta* 40–41:7–24.
- . 2020. «Deconstructing the Image of the Warrior: Adaptation, Alteration and Rejection in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean from an Aegean Perspective». Στο *Communication Uneven: Acceptance of and Resistance to Foreign Influences in the Connected Ancient Mediterranean*, επιμ. J. Driessen και A. Vanzetti, 171–87. *Aegis* 20. Louvain-La-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- Persson, A.W. 1942. *New Tombs at Dendra near Midea*. Skrifter Utgivna av Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 34. Lund: Gleerup.
- Petrakis, V. 2020. «Mycenaean thórnai, Homeric θρόνοι: Textual Perspectives». Στο *The Ancient Throne: The Mediterranean, Near East, and Beyond from the 3rd Millennium BCE to the 14th Century CE. Proceedings of the Workshop held at the 10th ICAANE in Vienna, April 2016*, επιμ. L. Naeh και D. Brostowsky Gilboa, 61–84. *Oriental and European Archaeology* 14. Vienna: Austrian Academy of Sciences.
- Poursat, J.-C. 1977α. *Les Ivoires Mycéniens. Essai sur la Formation d'un Art Mycénien*. BÉFAR 230. Athènes: École Française d'Athènes.
- . 1977β. *Catalogue des Ivoires Mycéniens du Musée National d'Athènes*. BÉFAR 230bis. Athènes: École Française d'Athènes.
- Προμπονάς, Ι.Κ. 1992. «δεινή θεός αὐδήεσσα». *Παρουσία* 8:433–39.
- Rainey, A.F., και W.M. Schniedewind. 2015. *The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*, Τόμοι 1–2. *Handbuch der Orientalistik* 110. Leiden: Brill.
- Rehak, P. 1995. «Enthroned Figures in Aegean Art and the Function of the Mycenaean Megaron». Στο *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992, with Additions*, επιμ. P. Rehak, 95–118. *Aegaeum* 11. Liège/ Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- . 1999. «The Mycenaean 'Warrior Goddess' Revisited». Στο *Polemos: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14–17 avril 1998*, επιμ. R. Laffineur, 227–39. *Aegaeum* 19. Liège/ Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Renfrew, C. 2000. «Locus iste: Modes of Representation and the Vision of Thera». Στο *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August - 4 September 1997*, επιμ. S. Sherratt, 135–58. Piraeus: Petros M. Nomikos and the Thera Foundation.
- Rethemiotakis, G. 2010. «A Shrine-Model from Galatas». Στο *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren*, επιμ. O. Krzyszkowska, 293–302. *BSA Studies* 18. London: The British School at Athens.
- Ritner, R.K. 1993. *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*. *Studies in Ancient Oriental Civilization* 54. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- Roberson, J. 2010. «The Trampled Foe: Two New Examples of a Rare Amuletic Form». *The Journal of Egyptian Archaeology* 96(1):219–22.
- Σακελλαράκης, Ι.Α. 1966. «Ἀρχάναι: Φουρνί». *ArchDelt* 21 B':411–13.
- . 1968α. «Ελεφαντοστά ἐκ τῶν Ἀρχανῶν». Στο *Atti e Memorie del Primo Congresso Internazionale di Micenologia*, επιμ. C. Gavallotti, 245–61. *Incunabula Graeca* 25. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- . 1968β. «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Σημειωθείσης εἰς Ἀρχάνας ΥΜ III Θυσίας Ταύρου». Στο *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Χανιά 11–17 Ἀπριλίου 1966*, τόμος Α' (Ἀρχαιολογικόν), επιμ. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, 238–46. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Σακελλαράκης, Ι.Α., και Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη. 1991. *Αρχάνες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

- Sakellarakis, Y.A. 1970. «Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch mykenische Tieropferitual». *PZ* 45(2):135–219.
- . 1996. «Mycenaean Footstools». Στο *The Furniture of Western Asia: Ancient and Traditional. Papers of the Conference Held at the Institute of Archaeology, University College London, June 28 to 30, 1993*, επιμ. G. Herrmann, 105–10. Mainz: von Zabern.
- Sakellarakis, Y.A., και E. Sapouna-Sakellarakis. 1997. *Archanes: Minoan Crete in a New Light*. Volumes 1–2. Athens: Ammos.
- Sapouna-Sakellarakis, E. 1990. «Archanes à l'époque mycénienne». *BCH* 114(2):67–102.
- Stocker, S.R., και J.L. Davis. 2017. «The Combat Agate from the Grave of the Griffin Warrior at Pylos». *Hesperia* 86(4):583–605.
- Stubbings, F.H. 1957. «Mycenaean Deciphered». *GaR* 4(2):114–24.
- Smith, M.D., C.S.J. Kwan, S. Zhang, J. Wheeler, T. Sewell, και V. Johnston. 2019. «The Influence of using a Footstool during a Prolonged Standing Task on Low Back Pain in Office Workers». *International Journal of Environmental Research and Public Health* 16(8):1405–412.
- Symeonoglou, S. 1973. *Kadmeia I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece, Excavation at 14 Oedipus St. SIMA* 35. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Τζεδάκις, Γ. 1981. «Φυλακή Αποκορώνου». *ArchDelt* 36, Β' 2:398–99.
- Τσουντας, Χ. 1888. «Ἀρχαιότητες ἐκ Μυκηνῶν». *ArchEph*:119–180.
- Uphill, E.J. 1967. «The Nine Bows». *Jaarbericht van het Vooraziatisch-egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux* 19(6):393–420.
- Valbelle, D. 1990. *Les Neuf Arcs: L'Égyptien et les étrangers, de la Préhistoire à la Conquête d'Alexandre*. Paris: Armand Colin.
- Vandenabeele, F., και J.-P. Olivier. 1979. *Les Idéogrammes Archéologiques du Linéaire B. ÉtCrét* 24. Paris: École Française d'Athènes.
- Veldmeijer, A.J., A.J. Clapham, E. Endenburg, A. Gräzer, F. Hagen, J.A. Harrell, M.H. Kriek, P.T. Nicholson, J.M. Ogden, και G. Vogelsang-Eastwood. 2011. *Tutankhamun's Footwear: Studies of Ancient Egyptian Footwear*. Leiden: Sidestone.
- Ventris, M.G.F., και J.C. Chadwick. 1956. *Documents in Mycenaean Greek: Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wace, A.J.B. 1932. «Chamber Tombs at Mycenae». *Archaeologia* 82:1–242.
- Walsh, C.R. 2014. «The High Life: Courtly Etiquette in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean». Στο *Current Research in Egyptology 2013. Proceedings of the 14th Annual Symposium*, επιμ. K. Acetta, R. Fellingner, P.L. Gonçalves, S. Mus-selwhite και W.P. van Pelt, 201–16. Oxford/ Philadelphia: Oxbow Books.
- . 2016. «The Transmission of Courtly Lifestyles in the Bronze Age Eastern Mediterranean». Διδ. διατρ., University College London.
- Waziry, A. 2019. «An Unpublished Pedestal of Ramses II from Antinoopolis with Reference to the Nine Bows». *Journal of Ancient History and Archaeology* 6(1):14–29.
- Younger, J.G. 1995. «The Iconography of Rulership in the Aegean: A Conspectus». Στο *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992, with Additions*, επιμ. P. Rehak, 151–211. *Aegaeum* 11. Liège/ Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.

Εισηγμένα αντικείμενα από τη βόρεια Ευρώπη και την Αίγυπτο στην Αιτωλία και στην Ήπειρο κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.

Θεόδωρος Ζυγούρης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

Aetolia and Epirus, the westernmost regions of mainland Greece, were interconnected in different ways during the Late Bronze Age. It seems that both areas shared common cultural elements, mainly during the post-palatial period. Two categories of imported objects –dated from the middle till the end of the 2nd millennium BC– have been unearthed in the aforementioned areas: artefacts made of amber, a material of northern origin, and artefacts of seemingly Egyptian provenance. Concerning the circulation of these products, two distinct exchange networks may have been active: a southern and maritime one, related to the Mycenaean palaces, and a northern one through the Balkan Peninsula or the Adriatic Sea. Amber and the Egyptian objects seem to have acquired a multivariate meaning and importance for the communities involved. Thus, both artefact categories may have been related, among others, with social competition and display strategies, along with processes of forging and negotiating local identities.

Η Αιτωλοακαρνανία και η Ήπειρος αποτελούν περιοχές οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους παραλιακά και μέσω ποτάμιων ή χερσαίων περασμάτων στον κορμό της Πίνδου την Εποχή του Χαλκού.¹ Γενικότερα, παρατηρείται σε αυτές διακίνηση προϊόντων προερχόμενων από άλλες περιοχές, τόσο εγγύτερες όσο και απώτερες· εντοπίζονται δε κοινά υλικά στοιχεία κατά τη 2η χιλιετία π.Χ., κατά βάση κεραμικής και αρχιτεκτονικής, που τις εντάσσουν σε μια ιδιάζουσα πολιτισμική βάση, η οποία εκδηλώθηκε ευδιάκριτα κατά την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο, οριζόμενη ως «δυτική ηπειρωτική Κοινή» (West Mainland Koine), και αφορά πρωτίστως στη δυτική Πελοπόννησο, στη Φωκίδα και στα νησιά του Ιονίου.² Συστατικό στοιχείο των εκφάνσεων αυτών της «Κοινής» αποτέλεσε το ήλεκτρο (βλ. παρακάτω), κυρίως κατά τη μετανακτορική περίοδο.³

Μια τροποποιημένη προσέγγιση επεκτείνει χωρικά, χρονικά και ποιοτικά τη δημιουργία και την εκδήλωση του πολιτιστικού αυτού φαινομένου. Η «δυτική ηπειρωτική Κοινή» δομείται σταδιακά στις διάφορες κοινότητες ως διαδικασία επαφών και επιλογών στην κατοχή και στη χρήση αντικειμένων ή πολιτισμικών στοιχείων, όχι μόνο αιγαιακών αλλά και βαλκανικών. Ένα από τα στοιχεία αυτά είναι η αρχιτεκτονική και εντοπίζεται τόσο στη σύγχρονη δυτική Ελλάδα όσο και στη σημερινή Αλβανία, ήδη από τα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. έως και την Εποχή του Σιδήρου.⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναπτυσσόμενων σχέσεων και κοινών συνιστωσών

1 Σουνέρεφ 2007, 153, ο οποίος αναφέρεται και στην επικοινωνία ενδοχώρας–παραλίων Ηπείρου. Επίσης, Τσώνος 2015α, 1194–197· 2015β, 644.

2 Papadopoulos 1995· Mountjoy 1999, 54–5· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 11, 27–8, 75–6· Gadolou και Paschalides 2020.

3 Papadopoulos 1995, 207–8· Τσώνος 2015γ, 344–46.

4 Tsanos 2017.

στην Αιτωλία και στην Ήπειρο, πέρα από την παράθεση των διαφαινόμενης ευρωπαϊκής⁵ και αιγυπτιακής προέλευσης προϊόντων,⁶ αναδεικνύεται η ανάγκη παρουσίας των αντικειμένων αυτών στο αρχαιολογικό περιβάλλον τους. Η τοποθέτηση των τεχνέργων από την Αίγυπτο και τη Βόρεια Ευρώπη στα συνευρήματά τους συνδράμει στη σκιαγράφηση των δικτύων προμήθειας των εισηγμένων αντικειμένων και στην κατανόηση της σημασίας τους στις εξεταζόμενες θέσεις: πώς επιλέγει η κάθε κοινότητα να χρησιμοποιήσει τα ιδιαίτερα αυτά τέχνηρα⁷ που στοιχειοθετούν ως υλικό/αντικείμενο μια κοινή υλική πλατφόρμα –ενδεχομένως ενός κλάδου της διαμορφούμενης δυτικής Κοινής– σε περιοχές με παράδοση επικοινωνίας/σύνδεσης; Παρακάτω παρουσιάζονται οι διάφορες θέσεις.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Στην Ιθωρία (Άγιος Ηλίας), κοντά στο Μεσολόγγι, ανακαλύφθηκαν πέντε ΥΕ τάφοι.⁸ Οι τέσσερις ήταν θολωτοί τάφοι στον ομώνυμο λόφο, ενώ ο πέμπτος, θαλαμωτός, βρέθηκε σε διαφορετική θέση λίγο απομακρυσμένος από τους υπόλοιπους (θέση Παναγιά). Σε αυτόν είχαν εναποτεθεί τρεις νεκροί και πλήθος ευρημάτων, μεταξύ αυτών σκαραβαίος από φαγεντιανή με δέλτο του Φαραώ Αμένοφι Γ'. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ περίοδο.⁹ Στα υπόλοιπα κτερίσματα συγκαταλέγονται είκοσι πέντε γραπτά αγγεία και πλήθος οστράκων, χάλκινα εγχειρίδια, ψήφοι χρυσού, σφραγιδόλιθος από στεατίτη, πλήθος ψήφων υαλόμαζας και κορναλίνη λίθου και σφονδύλια.¹⁰ Ο μεγαλύτερος θολωτός τάφος (θέση Σερεμέτι), κατασκευασμένος την ΥΕΙΒ, παρέμεινε σε χρήση επί μακρό διάστημα και κατά την ΥΕΙΙΓ.¹¹ Βρέθηκαν σε αυτόν μία ψήφος κορναλίνη σε μορφή σκαραβαίου και μία ψήφος από υαλόμαζα σε μορφή πιθήκου «καθήμενου επί του οπισθίου τμήματος».¹² Ο τάφος είχε συληθεί, αλλά εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός αντικειμένων όπως αγγεία, μικροαντικείμενα από χρυσό (ψήφοι, σφηνωτήρες), σφραγιδόλιθοι, αποτμήματα ελεφαντοστέινων κατασκευών. Ο συλημένος θολωτός τάφος 2 (Μαραθιά) με ΥΕΙΒB κεραμική περιείχε τουλάχιστον οκτώ νεκρούς και απέδωσε αποτμήματα ηλέκτρου, χρυσή ψήφο, χάλκινους δακτύλιους, χάλκινη τριχολαβίδα, λεπίδα εγχειριδίου, σφραγιδόλιθους στεατίτη, κομβία και σφονδύλια από πηλό και στεατίτη, είκοσι ψήφους σαρδίου, όπως επίσης έξι υαλόμαζας, οι οποίες καταγράφονται ως «ορμωψιφίδες» σε αντίθεση με το ήλεκτρο,¹³ για το οποίο δεν δηλώνεται σαφώς το σχήμα ή το αντικείμενο το οποίο συνέθεταν τα τεμάχιά του.¹⁴

5 Ως ευρωπαϊκή χαρακτηρίζεται η περιοχή βόρεια του ελληνικού χώρου έως τη Βαλτική, από την οποία πιθανόν προέρχεται το ήλεκτρο στη δυτική ηπειρωτική Ελλάδα. Όσες αναλύσεις έχουν γίνει για τις θέσεις της Ιταλίας και του Αιγαίου καταδεικνύουν τη βορειο-ευρωπαϊκή και ειδικότερα βαλτική προέλευση του ηλέκτρου στα αρχαιολογικά ευρήματα, με ελάχιστες εξαιρέσεις χρήσης σκελικού ηλέκτρου· βλ. Beck και Beck (1995), όπου και βιβλιογραφία προηγούμενων μελετών. Για την υπό εξέταση περιοχή δεν υπάρχουν αναλύσεις.

6 Cline 2009, 123, 135· Harding και Hughes Brock 1974, 160.

7 Ιδιαίτερα βάσει τριών κριτηρίων τα οποία ισχύουν συνολικά ή εν μέρει: i) η απόσταση της περιοχής προέλευσης/κατασκευής τους από τη θέση εντοπισμού τους στη δυτική ηπειρωτική Ελλάδα ii) το υλικό κατασκευής iii) η σπανιότητα εύρεσης. Δίνεται έμφαση στα συγκεκριμένα τέχνηρα, εφόσον είναι ευδιάκριτη η «εξωγενής» προέλευσή τους και προσφέρουν πιο ασφαλή βάση ανάλυσης σε αντίθεση με άλλα, όπως λ.χ. απλές ψήφοι κορναλίνη ή αυτά από χαλκό· βλ. Papadopoulos 2007, κυρίως για τα ευρωπαϊκά μεταλλικά αντικείμενα στη δυτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία. Αποφεύγεται η χρήση του όρου «exotica»: οι Brysbaert και Vetters (2013, 175–78) συζητούν την έννοια του συγκεκριμένου όρου και τις θεωρητικές και πρακτικές δυσκολίες χρήσης της λέξης.

8 Μαστροκώστας 1963α, 1963β, 1963–1964, 1964· Λαζαρίδης 1964.

9 Μαστροκώστας 1964, 296· Σιώρη 2012, 101–2, εικ. 147, 148.

10 Μαστροκώστας 1964, 297.

11 Η Phillips (2016, 233) χρονολογεί τον τάφο βάσει κεραμικής στην ΥΕΙΙΑ1–2 περίοδο.

12 Phillips 2016, 239, figs 1–2. Η Phillips (2016, 235–36) προτείνει κρητική προέλευση και επαναχάραξη της ψήφου· Σιώρη 2012, 104, εικ. 149–50· βλ. υποσ. 10.

13 Μαστροκώστας 1964, 299· Σιώρη 2012, 94, 98.

14 Η διάτρητη σφαιρική πεπλατυσμένη ψήφος ήταν η συνηθέστερη μορφή στην οποία απαντά το ήλεκτρο στον Αιγαϊακό Χώρο, βλ. Czebreszuk 2011, 101–2, πιν. 2· Ζυγούρης 2014, 300.

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στη θέση Καλπάκι ανακαλύφθηκε συστάδα τεσσάρων ΥΕΙΙΒ κιβωτιόσχημων τάφων. Από τον τάφο Δ ήρθαν στο φως ατρακτοειδής ψήφος ηλεκτρου, μάλλον τύπου Τίρυνθας, η οποία συνόδευε ως κτέρισμα δύο νεκρούς αντιθετικά τοποθετημένους, μαζί με ψέλια και τριχολαβίδες από χαλκό, όπως επίσης ψήφοι από ορεία κρύσταλλο, χαλκηδόνιο λίθο, πηλό, δύο αγγεία τα οποία δεν διασώθηκαν, αλλά και όστρακα χονδροειδούς κεραμικής.¹⁵

Στο Μαζαράκι Ζίτσας βρέθηκε ασύλητος κιβωτιόσχημος τάφος χρονολογημένος στα τέλη της ΥΕΙΙΒ περιόδου.¹⁶ Περιείχε τρεις ταφές και οι νεκροί συνοδεύονταν από δισκοειδή ψήφο ηλεκτρου,¹⁷ ψήφους φαγεντιανής, ορείας κρυστάλλου και χαλκηδόνιου λίθου, καθώς και πήλινα σφονδύλια. Πέρα από την κεραμική βρέθηκαν ξίφος από χαλκό, εγχειρίδιο, αιχμές δόρατος, ταινία και τμήματα δρεπανοειδούς μάχαιρας/μαχαιριδίου. Εντοπίστηκε επίσης λίθινη ακόνη.

Σε νεκροταφείο τεσσάρων κιβωτιόσχημων τάφων στον Ελαφότοπο Ζαγορίου¹⁸ ανακαλύφθηκαν στον Τάφο 1 –χρονολογούμενο στις αρχές της ΥΕΙΙΓ– αντιθετικά τοποθετημένοι νεκροί κτερισμένοι με διάφορα αντικείμενα. Πιο συγκεκριμένα, ήρθαν στο φως εννέα ψήφοι ηλεκτρου με οπές αλλά και θραύσματα από άλλες σε διάφορα σχήματα, όπως τετράγωνο με αποστρογγυλεμένες γωνίες, πολύπλευρο, πλατύ τρίπλευρο, τα οποία ίσως αποτελούν αποτμήματα πλακιδίου σύμφωνα με την ανασκαφέα.¹⁹ Ο τάφος δεν είχε συληθεί και βρέθηκαν, εκτός των παραπάνω, σαράντα εννέα ατρακτοειδείς χάλκινες ψήφοι περιδεραιών, τριάντα μία δισκοειδείς από κιτρινωπό χαλκηδόνιο, οι οποίες πιθανόν «εναλλάσσονταν και συναποτελούσαν περιδέραιο»,²⁰ ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, ένα λεπτό χρυσό έλασμα, καθώς επίσης μικρό χάλκινο ψέλιο, ίσως προσφορά σε παιδική ταφή, αλλά και τμήματα από ένα δεύτερο. Χάλκινα αντικείμενα που επίσης ανεσκάφησαν, είναι το ΥΕΙΙΓ δρεπανοειδές μαχαίρι, οι οκτώ δακτύλιοι από ταινιώδες έλασμα, δαχτυλίδι και οι σπειροειδείς δίσκοι, οι οποίοι αποτελούσαν μέρος της προσωπικής κόσμησης των νεκρών. Δεν έλειψε και εδώ η κεραμική με πέντε χειροποίητους κυάθους.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Στη θέση Εφύρα ανακαλύφθηκαν τειχισμένος οικισμός, ακρόπολη και τύμβοι για απόθεση νεκρών.²¹ Στον κιβωτιόσχημο τάφο Β του τύμβου Γ εντοπίστηκαν τρεις σφαιρικές πεπλατυσμένες ψήφοι ηλεκτρου, καθώς επίσης ψήφοι υαλόμαζας, κομβία από πηλό και στεατίτη, χάλκινος δακτύλιος, εργαλεία και όστρακα κεραμικής τοπικής και μυκηναϊκής τεχνολογίας.²² Ο τάφος περιείχε τα οστά τουλάχιστον δεκατεσσάρων νεκρών, με τρεις πρωτογενείς ταφές εντός και πλησίον του τάφου (δύο ενήλικοι και πιθανόν ένα παιδί), με ασαφή ΥΕΙΙΑ–ΥΕΙΙΓ χρονολόγηση.²³

15 Δάκαρης 1956, 116, 127–28, εικ. 2.10, 130. Η Βοκοτοπούλου (1969, 189, 203) χρονολογεί τους τάφους στο Καλπάκι στα τέλη του 13ου αι. π.Χ., αρχές ΥΕΙΙΓ.

16 Βοκοτοπούλου 1969, 191–207.

17 Πιθανότατα υπήρχαν και άλλες ψήφοι από τις οποίες διασώθηκαν μόνο ορισμένα τρίμματα. Βοκοτοπούλου 1969, 202, πίν. 30β και δ· Παπαδόπουλος 1976, 290, υποσ. 3.

18 Βοκοτοπούλου 1967, 339–49· 1969, 179–91.

19 Βοκοτοπούλου 1969, 188, πίν. 24β, ε.

20 Βοκοτοπούλου 1969, 187–88.

21 Eder 2003, 47· Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 5–21.

22 Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 20–2· Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 27–8, 96.

23 Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 29.

ΑΝΤΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΑΚΙΝΟΥΜΕΝΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

Για την προμήθεια των αντικειμένων από την Αίγυπτο και τη βόρεια Ευρώπη μάλλον δραστηριοποιούνται δύο διαφορετικά δίκτυα μεταφοράς. Το πρώτο δίκτυο αφορά σε θαλάσσιες διαδρομές εκκινούμενες από τον Νότο. Τα τέχνηρα ίσως κατέληγαν μέσω των μυκηναϊκών ανακτόρων στις παράλιες θέσεις της Ιθωρίας και της Εφύρας, οι οποίες χρησιμοποιούνταν πιθανότατα ως σταθμοί θαλάσσιων δρόμων που ένωναν τη νότια Ελλάδα με το Ιόνιο και την Αδριατική.²⁴

Τόσο ήλεκτρο όσο και αντικείμενα σχετιζόμενα με τον Αμένοφι Γ' έχουν ήδη εντοπιστεί αποθηκευμένα ή φυλασσόμενα και στο ανακτορικό κέντρο των Μυκηνών.²⁵ Εικάζεται ότι το ήλεκτρο είχε καταλήξει στον μυκηναϊκό κόσμο μέσα από λίγα επεισόδια μεταφοράς²⁶ και αποτελούσε μετά την εδραίωση των μυκηναϊκών ανακτόρων ένα υλικό σχετιζόμενο με τα κέντρα εξουσίας. Τα τελευταία φαίνεται ότι διατηρούσαν δικαιώματα διακίνησης της απολιθωμένης ρητίνης²⁷ στην ανατολική Μεσόγειο –τουλάχιστον έως ένα βαθμό– έως την καταστροφή τους.²⁸ Αντίστοιχα, εισαγωγές από την Αίγυπτο, όπως οι φαγεντιανές και οι σκαραβαίοι του Αμένοφι Γ', πιθανότατα εντάσσονται στις ανταλλαγές και στις μυκηναϊκές διπλωματικές σχέσεις στο σύστημα κρατών της Υστεροχαλκής περιόδου.²⁹

Αντιθέτως, για ορισμένες από τις ταφικές θέσεις στον νομό Ιωαννίνων δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να υιοθετήθηκε μια διαφορετική πορεία πρόσκτησης του ηλέκτρου από τον Βορρά μέσω χερσαίων διαδρομών ή και σε συνδυασμό με αντίστοιχες κίνησης θαλάσσια πορεία, αν και η Αδριατική οδός δραστηριοποιήθηκε κυρίως μετά τον 12ο αι. π.Χ.³⁰ Το ΥΕΙΙΒ εύρημα στο Καλπάκι θυμίζει έντονα τις επιμήκεις, τύπου Τίρυνθας, ψήφους που συνδέονται με εργαστήριο παραγωγής στην Ιταλία,³¹ ενεργό κυρίως μετά την πτώση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος.³² Οι δε ενδείξεις ύπαρξης πλακιδίου απολιθωμένης ρητίνης στον Ελαφότοπο δεν έχουν παράλληλο εκείνη την περίοδο στη νότια Ελλάδα.³³

Στην περίπτωση της Αιτωλίας είναι λογικό ότι η παρουσία και πιθανόν η πρόσληψη ή η σημασία του ηλέκτρου και των αιγυπτιακών προϊόντων σχετίζονται περισσότερο με τα ανάκτορα στον μυκηναϊκό κόσμο παρά με τις περιοχές προέλευσης των αντικειμένων. Τα σημεία εύρεσης στην Ιθωρία συγκεντρώνουν πολλά από τα στοιχεία υλικού πολιτισμού της ΥΕ νότιας Ελλάδας, όπως την ταφική αρχιτεκτονική και τα ευρήματα κεραμικής ή μικροτεχνίας,³⁴ και οδηγούν στην πιθανότητα ύπαρξης στην περιοχή ενός, ακαθόριστου ακόμη, είδους εγκατάστασης, σχετιζόμενης με τα ΥΕ κράτη στον Νότο. Πιθανόν, λοιπόν, τέτοια εισηγμένα τέχνηρα, αποθηκευμένα στα μυκηναϊκά κέντρα, να μεταφέρονται και στη δυτική Ελλάδα, σταλμένα από τους άνακτες ως *insignia dignitatis* για τις τοπικές ελίτ, με τις οποίες μάλλον επικοινωνούν. Επομένως, ίσως για τους κατοίκους της Αιτωλίας οι αιγυπτιακοί σκαραβαίοι και το ευρωπαϊκό ήλεκτρο είναι πρωτίστως «μυκηναϊκά» τέχνηρα, τα οποία προωθούσαν την ένταξη ή τη διατήρηση ατόμων/ομάδων στο ανακτορικό σύστημα.

24 Tsonos 2016, 264–65· Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 119.

25 Cline 1990, 1990–1991· Ιακωβίδης 2006, 81–3· Phillips 2007.

26 Harding και Hughes Brock 1974, 153.

27 H Rice (2006, 14–22, 24) παρουσιάζει τις γεωλογικές διαδικασίες σχηματισμού ηλέκτρου ταυτίζοντάς το με την απολιθωμένη ρητίνη· βάσει αυτού οι δύο όροι (ήλεκτρο και απολιθωμένη ρητίνη) χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα στο παρόν άρθρο.

28 Czebreszuk 2011, 280· 2013· Ζυγούρης 2014, 381–83.

29 Cline και Stannish 2011, 10, 12–3.

30 Papadopoulou 2007, 464· Czebreszuk 2011, 159–60.

31 Bellintani κ.ά. 2015· Bellintani και Gonzato 2017.

32 H Negroni Catacchio (1999) παρουσιάζει τις ψήφους τύπου Τίρυνθας· Ζυγούρης 2014, 305–6, ενδεικτικά μόνο μία ψήφος Τίρυνθας από την ΥΕΙΙΒ περίοδο υπάρχει στον ελλαδικό χώρο, ενώ οι υπόλοιπες χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΓ. Η ψήφος από Καλπάκι φαίνεται να είναι μια πρώιμη παρουσία ψήφου τύπου Τίρυνθας.

33 Czebreszuk 2011, 278· Ζυγούρης 2014, 293–94, 311.

34 Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 44–51· Σιώρη 2012, 18–19, 134· 2018.

Ωστόσο, τα τέχνηρα επαναπλαισιώνονταν νοηματικά από τους νέους κατόχους στο επίπεδο της τοπικής κοινότητας και στο πεδίο των διαπροσωπικών σχέσεων, διασυνδέσεων ή/και ανταγωνισμών.³⁵ Οι κάτοχοι/ιδιοκτήτες των σκαραβαίων στην Ιθωρία δεν συνομιλούσαν λ.χ. μόνο με τις Μυκήνες, αλλά και με μέλη της τοπικής κοινωνίας τους, καθώς και με τις όμορες κοινότητες. Εξάλλου, δεν είναι σαφές ακόμη ποιος συγκεκριμένος πληθυσμός ή ομάδες νέμονταν αυτά τα ευρήματα, κατά πόσο τα κτερίσματα και οι ταφικές πρακτικές αφορούσαν μια ελίτ «μυκηναϊκή» –και με ποια χαρακτηριστικά ή από ποια περιοχή– είτε εκμυκηναϊσμένη γηγενή³⁶ είτε και μεικτής προέλευσης. Σε κάθε περίπτωση, η λειτουργία των τεχνέργων ήταν πολυσήμαντη: τα αιγυπτιακά τέχνηρα και το ήλεκτρο καλλώπιζαν τους ιδιοκτήτες τους, η επίδειξη και η τελετουργική ταφική απόθεσή τους πιστοποιούσαν τη δύναμη και τις δυνατότητες επαφών μιας ομάδας ανθρώπων, αλλά παράλληλα επιδείκνυαν την διαφορετικότητα σε τοπικό και υπερ-τοπικό επίπεδο.

Η ενδοχώρα της Αιτωλίας λ.χ. διακρίνεται από συντηρητισμό στον υλικό πολιτισμό της με την επικράτηση της τοπικής χειροποίητης κεραμικής, χωρίς να λείπουν οι επαφές με βορειότερες περιοχές και το Αιγαίο.³⁷ Εκεί, όμως, δεν καταλήγουν ποτέ βορειο-ευρωπαϊκά ή αιγυπτιακά ευρήματα. Αντίθετα, ο συνδυασμός τοπικής κεραμικής, εισαγωγών καθώς και άτεχνης μυκηναϊζουσας κεραμικής, στις ταφές της Ιθωρίας,³⁸ υποδεικνύει ότι η συγκεκριμένη εγκατάσταση αφορά σε μια ελίτ, η οποία μολονότι δεν αποστασιοποιείται από τον τόπο όπου εγκαταβίβει χρησιμοποιώντας τοπικά υλικά και αντικείμενα, διατηρεί τα δικαιώματα αποκλειστικότητας ορισμένων ιδιαίτερων προϊόντων. Η άρχουσα τάξη στην Ιθωρία προχωρά στην απόκτηση «ξένων» τεχνέργων και ίσως με αυτό τον τρόπο είναι έτοιμη να αντιπαραβληθεί ως διακριτή οντότητα σε σύγκριση με τις κοινότητες της ενδοχώρας. Το ήλεκτρο δε στην Ιθωρία φαίνεται ότι εντάσσεται σε ένα σχήμα μεγιστοποιημένης χρονικά και χωρικά έκτασης της διαμορφούμενης «δυτικής Κοινής», σε συνδυασμό με τους ιδιάζουσας αρχιτεκτονικής θόλους³⁹ της και τη μεικτού χαρακτήρα σκευή.⁴⁰ Πρόκειται για μια πρώιμη έκφανση της κοινής αυτής, τουλάχιστον όσον αφορά το συγκεκριμένο υλικό.

Την ίδια περίοδο εντοπίζεται και στην Αλβανία απολιθωμένη ρητίνη σχετιζόμενη με μυκηναϊκά κέντρα και αντικείμενα.⁴¹ Δεν μπορεί να αποκλειστεί μία χερσαία σύνδεση Βορρά-Νότου μέσω της Πίνδου, όπως είχε ήδη συμβεί προγενέστερα με την κεραμική,⁴² με την Αιτωλία ως σημείο εισόδου προϊόντων και την κοιλάδα της Κορυτσάς ως απόληξη. Τα αιγυπτιακά τέχνηρα αντίθετα φαίνεται πως είναι μεμονωμένα στοιχεία μιας σύνδεσης ατόμων ή ομάδας ατόμων με τα ανάκτορα, χωρίς περαιτέρω σύνδεση με τις ζώνες της δυτικής Ελλάδας–Ιονίου–Αλβανίας.

Βορειότερα, στην Ήπειρο, οι οχυρώσεις με τα κυκλώπεια τείχη που θυμίζουν πελοποννησιακά αντίστοιχα της Ύστερης Χαλκοκρατίας,⁴³ η ύπαρξη οργανωμένου οικισμού, καθώς και τα μυκηναϊκά ή μυκηναϊζόντα ευρήματα –κυρίως η κεραμική– αναδεικνύουν τις σχέσεις της Εφύρας με τον μυκηναϊκό κόσμο και αποτελούν ενδείξεις ότι η θέση λειτουργούσε ενδεχομένως ως σταθμός που συνέδεε την περιοχή με το Αιγαίο μέσω της Αιτωλίας.⁴⁴ Ωστόσο, στη θέση παρατηρούνται και στοιχεία που τη συνδέουν με τις ντόπιες πολιτισμικές

35 Ο Cline (2005) αναφέρεται στη πολυσημία ενός αντικείμενου και στην επανανοηματοδότησή του σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Ο Maran (2013) γράφει για τις πολλαπλές λειτουργίες του ηλέκτρου που διαφοροποιούνται στον μυκηναϊκό κόσμο ανά περίοδο.

36 Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2006, 653.

37 Τσώνος 2015α, 1195–198.

38 Mountjoy 1999, 798· Σιώρη 2012, 55–75, 132–33.

39 Ο Papadopoulos (1995, 203) αναφέρει ιδιαιτερότητες στο μέγεθος, στην κατασκευή του δρόμου και στην τοποθέτηση των λίθων στους θόλους ως ιδιάζοντα στοιχεία αρχιτεκτονικής, συνολικά μάλιστα για τη δυτική ηπειρωτική Ελλάδα.

40 Papadopoulos 1995· Τσώνος 2015β, 644· 2015γ, 343–44.

41 Cwalinski 2020, 155, 162.

42 Galaty 2016, 211–12· Tartaron και Zachos 1999, 50–8.

43 Οι Papadopoulos και Papadopoulou (2020, 11–7) παρουσιάζουν και χαρακτηρίζουν τα τείχη ως «κυκλώπεια» και τα συγκρίνουν –σε μικρότερη ωστόσο κλίμακα– με τα τείχη των νότιων κέντρων όπως των Μυκηνών, της Τίρυνθας, του Γλα και της Μιδέας.

44 Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 15· Σταυροπούλου-Γατσή 2008· Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 11, 40, 119.

παραδόσεις. Σε αυτά ανήκουν η ύπαρξη εγκατάστασης πριν τις μυκηναϊκές επιρροές, η οποία ήταν ατείχιστη κατά την ΠΕ και την ΜΕ περίοδο, η χρήση χειροποίητης κεραμικής και η διατήρηση της ΜΕ χρήσης ταφικών τύμβων, η οποία έχει μακρά παράδοση στην Ιόνια ακτή.⁴⁵ Επομένως, η πολιτισμική θέση της Εφύρας μπορεί να θεωρηθεί ως οριακή. Οι κάτοικοί της, ούτε προέρχονται από το ΥΕ Αιγαίο και τα οργανωμένα μυκηναϊκά κέντρα του ούτε έχουν υιοθετήσει πλήρως το πολιτισμικό λεξιλόγιο των τελευταίων.⁴⁶

Και σε αυτή την περίπτωση το ήλεκτρο αποκτά πολλαπλή σημασία και επανανοηματοδοτείται. Η σημασία του, μάλιστα, δεν προϋποθέτει απαραίτητα την άκριτη μίμηση της πρόσληψης ή χρήσης του όπως στα μυκηναϊκά ανάκτορα, δηλαδή στα μέρη από όπου πιθανόν προερχόταν. Αν επιβεβαιωνόταν ότι η απολιθωμένη ρητίνη στον τάφο Β της Εφύρας προέρχεται από πρωιμότερη χρήση του τύμβου Γ, ίσως πριν την καταστροφή των ανακτόρων,⁴⁷ θα ήταν δυνατόν να υποθεθεί ακόμη και ότι αρχικά στάλθηκε ως *insignium* από Μυκηναίους άνακτες στο πλαίσιο εμπορικών ή άλλων διπλωματικών επαφών. Το ήλεκτρο πιθανόν εντάχθηκε αργότερα στις διαδικασίες ανάδειξης και προβολής μέλους/μελών της άρχουσας τάξης και σε ακόμη μεταγενέστερο στάδιο στις ταφικές τελετουργίες ως κτέρισμα, σε συνδυασμό με το μνημειακό περιβάλλον⁴⁸ στο οποίο εναποτέθηκε, στον εντός της οχύρωσης τύμβο της Εφύρας. Ταυτόχρονα εντούτοις, το κεχριμπάρι θα μπορούσε να λειτουργεί σε ένα διαφορετικό και επιπρόσθετο επίπεδο, σε αυτό των άμεσων επαφών της Εφύρας με τις γειτονικές της κοινότητες, δηλαδή στο κοινωνικό πλαίσιο του «μικρόκοσμου του Ιονίου»:⁴⁹ η απόκτηση και η χρήση του είναι μια συγκεκριμένη τοπική δήλωση ενός υλικού που κυκλοφορεί σε αυτήν τη ζώνη. Η Εφύρα μπορεί και μέσω των συγκεκριμένων «μυκηναϊκών» ψήφων ηλέκτρον να προβάλλει τις επαφές της με τον Νότο, με οτιδήποτε αυτό θα μπορούσε να σημαίνει.⁵⁰ Σε περίπτωση μεταγενέστερης απόκτησης του υλικού, πρόκειται για ευδιάκριτο πλέον στοιχείο επιβεβαίωσης της δυτικής ηπειρωτικής Κοινής αναφορικά με το ήλεκτρο στην Αδριατική/Ιόνιο⁵¹ μετά την πτώση των ανακτόρων και πιστοποιεί τις θαλάσσιες μεταφορές και τις επαφές απόμων με σημαίνοντες της ευρύτερης περιοχής και πάλι ενδεχομένως ως τέχνηργο κύρους.

Τέλος, στις κοιλάδες των Ιωαννίνων το εισηγμένο ήλεκτρο, αποδεσμευμένο πλέον από τον πιθανό προγενέστερο αιγαϊκό έλεγχο, αποτελεί τμήμα μιας πολυποίκιλης σκευής στους εξεταζόμενους τάφους της Ύστερης Χαλκοκρατίας και ως τέτοιο πρέπει να ιδωθεί· παρατηρείται σε αυτούς μια επιλεκτική σύνθεση κτερισμάτων, η οποία δημιουργεί καινοφανή σύνολα. Οι κάτοικοι χρησιμοποιούν εισηγμένα υλικά –όπως το ήλεκτρο– που κυκλοφορούν στη δυτική ηπειρωτική Ελλάδα και το Ιόνιο, όμως τα εντάσσουν με ιδιαίτερο τρόπο, και επομένως δυναμικά, σε μία δική τους πολιτισμική και κοινωνική διαλεκτική, ανεξάρτητα από την προέλευση ή τα δίκτυα προμήθειας των τεχνέργων. Πιο συγκεκριμένα, χάλκινα αντικείμενα κόσμησης, όπως ψέλια και δακτύλιοι στους τάφους στον Ελαφότοπο και στο Καλπάκι, μαρτυρούν διασυνδέσεις άμεσες ή έμμεσες με τον Βορρά.⁵² Το ίδιο έχει υποστηριχθεί για ορισμένα εγχειρίδια και αιχμές από τις παραπάνω θέσεις και το Μαζαράκι, αν και για τα συγκεκριμένα έχουν εκφραστεί αμφιβολίες σχετικά με την ευρωπαϊκή προέλευση τους.⁵³

45 Παπαδόπουλος 1976, 278· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 20–2· Οικονομίδης κ.ά. 2018, 27–40.

46 O Feuer (2011) αναλύει την έννοια της μυκηναϊκής ταυτότητας. O Galaty (2016, 212) αναφέρεται σε πιθανά στάδια πολιτιστικής «κρεολοποίησης» (creolization) και «υβριδοποίησης» (hybridization) της περιοχής.

47 Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 22.

48 Οικονομίδης κ.ά. 2018, 42.

49 O Tartaron (2017) μεταξύ άλλων παρουσιάζει την Εφύρα ενταγμένη σε έναν «θαλάσσιο μικρόκοσμο» (maritime microworld) εκτεινόμενο στη ζώνη του Ιονίου και των ακτών της δυτικής Ελλάδας κατά την ΥΕΙΙΒ–ΥΕΙΙΓ περίοδο, σε ζώνη που παρατηρείται η ανάπτυξη της δυτικής Κοινής.

50 Στην παρούσα κατάσταση έρευνας μόνο υποθέσεις είναι δυνατόν να γίνουν σχετικά με αυτή τη σημασία: ίσως κύρος ή δικαιώματα διαμεσολαβητικής σχέσης μεταξύ Ηπειρωτών, νησιωτών και ανακτόρων ή και έλεγχος θαλάσσιων οδών.

51 Βλ. υποσ. 3· H Sougoudzoglou-Haywood (1999, 84–5) παρουσιάζει το ήλεκτρο στην Κεφαλονιά κατά την ΥΕΙΙΓ περίοδο.

52 Δάκαρης 1956, 124–25· Βοκοτοπούλου 1969, 187, 195–99· Παπαδόπουλος 1976, 288· Papadopoulou 2007, 463.

53 Βοκοτοπούλου 1967, 345· Παπαδόπουλος 1976, 296· Papadopoulou 2007, 460.

Τα ευρήματα στους τάφους των Ιωαννίνων, ωστόσο, δεν είναι αποκλειστικά βόρειας προέλευσης. Η αμαυρόχρωμη κεραμική παραπέμπει σε πρωιμότερες, ακόμη και ΜΕ τοπικές παραδόσεις.⁵⁴ Δεν λείπουν, επίσης, τα μυκηναϊκά ή μιμήσεις μυκηναϊκών αγγείων (Μαζαράκι).⁵⁵ Τα μαχαιρόσχημα εγχειρίδια τα οποία κυκλοφορούν και στην Ήπειρο (Μαζαράκι) και στον αιγαιακό χώρο, καθώς και οι τριχολαβίδες στο Καλπάκι,⁵⁶ δείχνουν την έκταση της επικοινωνίας της περιοχής με τη νότια Ελλάδα. Οι δε ψήφοι ορείας κρυστάλλου και φαγεντιανής, οι οποίες βρέθηκαν στον Ελαφότοπο, στο Καλπάκι και στο Μαζαράκι, δεν είναι ασυνήθιστες στον μυκηναϊκό κόσμο. Βέβαια, τα κτερίσματα τα οποία επιλέγονται, περιγράφουν υλικά την ξεχωριστή πολιτισμική και κοινωνική ιδιαιτερότητα του εκάστοτε σημείου εύρεσης. Για παράδειγμα, στον Ελαφότοπο και στο Καλπάκι η τυπολογία του ηλεκτρου διαφοροποιείται σε σχέση με τη νότια Ελλάδα. Στο Καλπάκι, επίσης, οι ΥΕΙΙΓ χάλκινες ψήφοι είναι ιδιότυπες, τοπικής κατεργασίας,⁵⁷ ενώ ο οπλισμός που ήρθε στο φως στο Μαζαράκι εξαίρει το πολεμικό «ήθος».⁵⁸

Γενικότερα, εισηγμένα κτερίσματα, κυρίως μεταλλικά, στους τάφους της Ηπείρου έχουν εμφανή ευρωπαϊκό χαρακτήρα, χωρίς να λείπουν όμως και αντικείμενα που απαντώνται στο Αιγαίο. Στο *ad hoc* αυτό συνταίριασμα τεχνέργων στην κάθε θέση στην Ήπειρο το ήλεκτρο δεν συσχετίζει μόνο ή στατικά τους γηγενείς με τους «Ευρωπαίους» ως ένα βαθμό αποτυπώνεται και μέσω αυτού –όχι αποκλειστικά μέσω αυτού– το πραγματικό ή επιθυμητό *status* των κατόχων, όπως επίσης των απογόνων που τους προσφέρουν αυτήν την κτέριση. Επιπρόσθετα, η παρουσία ηλεκτρου και των υπόλοιπων συν-ευρημάτων του σκιαγραφεί τις επαφές, τις δυνατότητες πρόσβασης σε δίκτυα ανταλλαγών, αναδεικνύει την ισχύ ή την ταυτότητα σημαινόντων ατόμων και σχετίζεται ενδεχομένως με τοπικούς ανταγωνισμούς.⁵⁹

Θέση	Προέλευση/αντικείμενο	Χρονολόγηση
Ιθωρία – θαλαμωτός Παναγιά	Αίγυπτος/σκαραβαίος	ΥΕΙΙΑ
Ιθωρία – θολωτός Σερεμέτι	Αίγυπτος/ψήφοι	πιθανόν ΥΕΙΙΑ
Ιθωρία – θολωτός Μαραθιά	βόρεια Ευρώπη/ψήφοι ηλεκτρου	ΥΕΙΙΒ
Καλπάκι	βόρεια Ευρώπη/ψήφοι ηλεκτρου	πιθανόν τέλη ΥΕΙΙΒ
Μαζαράκι	βόρεια Ευρώπη/ψήφοι ηλεκτρου	τέλη ΥΕΙΙΒ
Ελαφότοπος	βόρεια Ευρώπη/ψήφοι ηλεκτρου	αρχές ΥΕΙΙΓ
Εφύρα	βόρεια Ευρώπη/ψήφοι ηλεκτρου	πιθανόν τέλη ΥΕΙΙΒ – αρχές ΥΕΙΙΓ

Πίνακας 1. Θέσεις με αιγυπτιακά και βορειο-ευρωπαϊκά ευρήματα στην ΥΕΙΙ δυτική ηπειρωτική Ελλάδα.

54 Δάκαρης 1956, 130· Βοκοτοπούλου 1969, 181–84· Παπαδόπουλος 1976, 280–82.

55 Βοκοτοπούλου 1969, 199–201· Παπαδόπουλος 1976, 281–82· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 28.

56 Ο Δάκαρης (1956, 126–27) θεωρεί τις τριχολαβίδες του τάφου Δ στο Καλπάκι τοπικά προϊόντα με αιγαιακές και ευρωπαϊκές επιρροές· Βοκοτοπούλου 1969, 193· Κλείτσας 2013, 134–35.

57 Παπαδόπουλος 1976, 290–91.

58 Κλείτσας 2017, 257.

59 Χαρακτηριστικά τα ξίφη λ.χ. τύπου Naue II βρέθηκαν μόνο σε θέσεις στο Πωγώνι και στην Κόνιτσα, όπου δεν βρέθηκε ήλεκτρο, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για σπάνιες ανταλλαγές ή εμπόριο με τα θεωρούμενα ως κυπριακά εγχειρίδια στο Μαζαράκι (Κλείτσας 2013, 131, 134). Αυτά ίσως αποτυπώνουν, πέρα από ζητήματα πρόσβασης/διακίνησης, και τον ενδεχόμενο ανταγωνισμό διάφορων ατόμων να προβληθούν με την κατοχή διαφορετικής προέλευσης αντικειμένων. Η δυνατότητα ακριβέστερης χρονολόγησης των ευρημάτων θα συνέδραμε σε μία πιο δομημένη εικόνα.

Συμπερασματικά, η σημασία των προϊόντων από τη βόρεια Ευρώπη και την Αίγυπτο στην Αιτωλία και στην Ήπειρο κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία είναι πολυποίκιλη. Το ήλεκτρο και οι αιγυπτιακές εισαγωγές αποτελούν δυνάμει οχήματα ενός ευρέος φάσματος σημασιών. Φαίνεται, ωστόσο, να σχετίζονται στις υπό εξέταση περιοχές κυρίως με ζητήματα προσωπικής κόσμησης, προβολής και ταυτότητας ατόμων ή κοινοτήτων, ενώ οι μνήμες της αρχικής προέλευσης τους από μακρινές περιοχές ίσως έχουν αδρανοποιηθεί. Οι κάτοικοι της δυτικής ηπειρωτικής Ελλάδας χειρίζονται με διαφορετικό τρόπο το ίδιο υλικό, το ήλεκτρο, το οποίο φαίνεται να αναδεικνύεται ως στοιχείο της «δυτικής ηπειρωτικής Κοινής». Μία πρόιμη για τη δυτική Ελλάδα μορφή της τελευταίας, εντοπίζεται στις αποθέσεις της Αιτωλίας. Αντιθέτως, τα αιγυπτιακά μικροαντικείμενα είναι δυνατό να εκληφθούν ως μεμονωμένα επεισόδια εύρεσης με συγκεκριμένο ανακτορικό υπόβαθρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beck, C.W., και L.Y. Beck. 1995. «Analysis and Provenience of Minoan and Mycenaean Amber V. Pylos and Messenia». *GRBS* 36 (2):119–35.
- Bellintani, P., L. Salzani, G. de Zuccato, M. Leis, C. Vaccaro, I. Angelini, C. Soffritti, M. Bertolini, και U. Thun-Hohenstein. 2015. «L'ambra dell' insediamento della tarda Età del bronzo di Campestrin di Grignano Polesine (Rovigo)». Στο *Preistoria e Protostoria del Veneto*, επιμ. G. Leonardi και V. Tiné, 419–26. Studi di Preistoria e Protostoria 2. Firenze: Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Soprintendenza per i beni archeologici del Veneto, Università degli Studi di Padova.
- Bellintani, P., και F. Gonzato. 2017. «Luxury Production. Amber and Glass during the Recent and Final Bronze Age in North-Eastern Italy». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS. The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 173–84. *Aegeum* 41. Leuven-Liège: Peeters.
- Βοκοτοπούλου, Ι.Π. 1967. «Ανασκαφαί, Νομός Ιωαννίνων, Ελαφότοπος Ζαγορίου». *ArchDelt* 22 Β'2, Χρονικά:342–49.
- _____. 1969. «Νέοι Κιβωτιόσχημοι Τάφοι της ΥΕΙΙΒ–Γ Περιόδου εξ Ηπείρου». *ArchEph* 108:179–207.
- Brysbaert, A., και M. Veters. 2013. «A Moving Story about Exotica: Objects' Long-distance Production Chains and Associated Identities at Tiryns, Greece». *OpAthRom* 6:175–210.
- Cline, E.H. 1990. «An Unpublished Amenhotep III Faience Plaque from Mycenae». *JAOS* 110 (2):200–12.
- _____. 1990–1991. «Contact and Trade or Colonization? Egypt and the Aegean in the 14th–13th centuries B.C.». *Minos* 25.6:7–36.
- _____. 2005. «Multivalent Nature of Imported Objects». Στο *EMPORIA: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre égeene internationale. Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco, 42–52. *Aegaeum* 25. Liège, Austin: Université de Liège, University of Texas.
- _____. 2009. *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. BAR-IS 591. Oxford: Archaeopress.
- Cline, E.H., και S.M. Stannish. 2011. «Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's 'Aegean List' from Kom El-Hetan, once more». *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3.2:6–16.
- Cwalinski, M. 2020. «Bronze Age Amber in Western and Central Balkans». *Arheološki vestnik* 71:133–72.
- Czebreszuk, J. 2011. *Bursztyn w Kulturze Mykeńskiej: Zarys Problematyki Badawczej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- _____. 2013. «Mysterious Raw Material from the far North: Amber in Mycenaean Culture». Στο *Counterpoints: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*, επιμ. S. Bergerbrant και S. Sabatini, 557–63. BAR-IS 2508. Oxford: Archaeopress.
- Δάκαρης, Ι.Σ. 1956. «Προϊστορικοί Τάφοι παρά το Καλπάκι–Ιωαννίνων». *ArchEph* 1956:114–53.
- Eder, B. 2003. «Patterns of Contact and Communication between the Regions South and North of the Corinthian Gulf in LHIIIC». Στο *The Periphery of the Mycenaean World, 2nd International Interdisciplinary Colloquium, Lamia, 1999*, επιμ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστόлика και Μ.Ν. Παπακωνσταντίνου, 37–54. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ., ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α.
- Ζυγούρης, Θ. 2014. «Το Ήλεκτρο στην Κεντρική και Ανατολική Μεσόγειο (Αιγαίο, Ιταλία, Συροπαλαιστίνη) κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. και τις Αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ.: Προέλευση, Κατεργασία, Διακίνηση, Χρήση και Συμβολισμοί». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Feuer, B. 2011. «Being Mycenaean: A View from the Periphery». *AJA* 115, No. 4:507–36.
- Gadoulou, A., και K. Paschalidis. 2020. «The Central West Mainland». Στο *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Vol. 2, επιμ. I.S. Lemos και A. Kotsonas, 837–67. Hoboken: Wiley Blackwell.
- Galaty, L.M. 2016. «The Mycenaeanisation Process». Στο *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, επιμ. E. Gorogianni, P. Pavúk και L. Girella, 207–18. Oxford: Oxbow.
- Ιακωβίδης Ε.Σ. 2006. *Ανασκαφές Μυκηνών. Ι. Η Βορειοδυτική Συνοικία*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 244. Αθήναι: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Harding, A., και H. Hughes-Brock. 1974. «Amber in the Mycenaean world». *BSA* 69:145–72.
- Κλείτσας, Ν.Χ. 2013. «Η Μεταλλοτεχνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο: Οι Θησαυροί και τα Εργαλεία». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- _____. 2017. «Δύο Νέοι Τάφοι «Πολεμιστών» της Ύστερης Χαλκοκρατίας από την Ήπειρο». Στο *Σπείρα. Επιστημονική*

- Συνάντηση προς Τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Ιωάννινα 2012, επιμ. Ε. Μέρμηγκα, 251–64. Αθήνα: Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Λαζαρίδης, Π. 1964. «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλίας και Ακαρνανίας». *ArchDelt* 19 B' 2:294–301.
- Maran, J. 2013. «Bright as the Sun: The Appropriation of Amber Object in Mycenaean Greece». Στο *Mobility, Meaning and the Transformations of Things. Shifting Contexts of Material Culture through Time and Space*, επιμ. H.P. Hahn και W. Hadas, 147–69. Oxford: Oxbow.
- Μαστροκόστας, Ε.Ι. 1963α. «Αιτωλία, Άγιος Ηλίας». *Ergon*:126–31.
- . 1963β. «Ανασκαφή Αγίου Ηλίου Μεσολογγίου–Ιθωρίας». *Prakt*:203–17.
- . 1963–1964. «Ανασκαφή Αγίου Ηλίου–Μεσολογγίου (Ιθωρίας)». *ArchDelt* B' 1:19, 147–48.
- . 1964. «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλίας και Ακαρνανίας». *ArchDelt* 19, B2 Χρονικά:294–300.
- Mountjoy, P. 1999. *Regional, Mycenaean Decorated Pottery*. Vol. 2. Rahden/ Westf./Leidorf: Deutsches Archaeologisches Institut, Verlag Leidorf GmbH.
- Negroni Catacchio, N. 1999. «Produzione e commercio dei vaghi d'ambra tipo Tirinto e tipo Allumiere alla luce delle recenti scoperte». Στο *Protostoria e Storia del "Venetorum Angulus", Atti del XX Convegno de Studi Etrusci ed Italici, Portogruaro-Quarto d'Altino-Este-Adria, 16–19 Ottobre 1996*, επιμ. O. Paolletti, 241–65. Pisa, Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali.
- Οικονομίδης, Σ., Α. Παπαγιάννης, και Α. Τσώνος. 2018. «Το Ταφικό Έθιμο της Ανέγερσης Τύμβου κατά Μήκος της Ιονίας και Αδριατικής Ακτής ως Πολιτιστικό και Κοινωνικό Φαινόμενο». *AURA* 1:25–59.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1976. *Η Εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο: Ανάπτυξη εκ του ε' Τόμου της «Δωδώνης», Επιστημονικής Επετηρίδος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 271–338. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Papadopoulos, T. 1995. «A Late Mycenaean Koine in Western Greece and the Adjacent Ionian Islands». Στο *Klados: Essays in Honour of J.N. Coldstream*, επιμ. C. Morris, 201–8. *BICS*, Suppl. 63. London: Institute of Classical Studies, University of London.
- Papadopoulou, E. 2007. «Western Greece and the North in the Late Bronze Age. The Evidence of Metal Work and Objects of Exotic Material». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory Across Borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11–14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 459–70. *Aegaeum* 27. Liège-Austin: Université de Liège, University of Texas.
- Παπαδόπουλος, Θ., και Σ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου. 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας, Ιονίων Νήσων*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- . 2004. «Η Αιτωλοακαρνανία στα Πλαίσια της Μυκηναϊκής Κοινής της Δυτικής Ελλάδας». Στο *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 29–31 Μαρτίου 2002, Τόμος 2*, επιμ. Μ. Διαμαντή, Ε. Κολοβού και Ε. Σκεντέρη, 33–40. Αγρίνιο: Υπουργείο Πολιτισμού, Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας.
- Papadopoulos T., και E. Papadopoulou. 2020. *Ephyra–Epirus: The Mycenaean Acropolis: Results of the Excavations 1975–1986 and 2007–2008*. Oxford: Archaeopress.
- Phillips, J. 2007. «The Amenhotep III 'Plaques' from Mycenae. Comparison, Contrast and a Question of Chronology». Στο *The Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000 – 2nd Euro 124 Conference, Vienna, 28th of May – 1st of June 2003*, Vol. IX, επιμ. M. Bietak και E. Czerny, 479–93. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- . «The Seremeti Monkey». Στο *Αχαιός, Studies presented to Professor Thanassis Papadopoulos*, επιμ. E. Papadopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou, 233–41. Oxford: Arhaeopress.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2006. «Μυκηναϊκή Αιτωλοακαρνανία: Κέντρο και Περιφέρεια». Στο *ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ, Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Κοντό*, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 647–57. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Rice, C.P. 2006. *Amber: Golden Gem of the Ages*. 4th ed. Bloomington Indiana: Authorhouse.
- Σιώρη, Ι. 2012. «Θολωτοί Τάφοι ανά την Αιτωλοακαρνανία: Η Συμβολή τους στην Κατανόηση της Μυκηναϊκής Εξάπλωσης στην Αιτωλοακαρνανία». Διδ. Διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- . 2018. «Οι Μυκηναϊκοί Θολωτοί Τάφοι της Αιτωλοακαρνανίας και η Σημασία τους». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Μεσολόγγι 6–8 Δεκεμβρίου 2013*, επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου και Φ. Σαράντη, 55–68. Μεσολόγγι: Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.

- Souyoudzoglou-Haywood, C. 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000–800 BC*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Σουέρεφ, Κ.Ι. 2007. «Χερσαίες Επικοινωνίες στη Βορειοδυτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1550–700 π.Χ.)». Στο *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο Ευρύτερος Περίγυρός της: Προβλήματα – Προοπτικές. Πρακτικά Ημερίδας Τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια. Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*, επιμ. Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού, 149–59. Κέρκυρα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2008. «Τοπωνυμικές Επιβιώσεις για την Ομηρική Ιθάκη στην Αιτωλοακαρνανία και Αρχαιολογικά Τεκμήρια για την Μυκηναϊκή Εποχή». Στο *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα 06–11 Αυγούστου 2006*, επιμ. Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 373–88. Πάτρα: Περί Τεχνών.
- Tartaron, T. 2017. «Fragments of a Maritime Small World: Glykys Limin and Trans-Ionian Trade in the Mycenaean Period». Στο *Σπείρα: Επιστημονική Συνάντηση προς Τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*: Πρακτικά, επιμ. Ε. Μέρμηγκα, 207–20. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Tartaron, T.F., και K. Zachos. 1999. «The Mycenae and Epirus». Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*, επιμ. Ε. Φρούσου, 57–76. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Τσώνος, Α. 2015α. «Η Περιοχή της Τριχωνίδας κατά την Εποχή του Χαλκού και οι Πολιτιστικές Σχέσεις της με το Δυτικό Ελλαδικό Χώρο και τις Όμορες Περιοχές». Στο *ΘΕΣΤΙΕΙΣ. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας, 9–11 Ιουνίου 2012*, Τόμος III, επιμ. Α. Παλιούρας, Κ. Κονταξής, Χρ. Κατσιμπίνης, Φ. Παπασαλούρος και Β. Φουντούλης, 1187–208. Αθήνα: Έκδοση Αρχαιολογικής – Ιστορικής – Λαογραφικής Εταιρείας Θεσπιών.
- _____. 2015β. «Πολιτιστικές Σχέσεις και Αλληλεπιδράσεις της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας με τα Βαλκάνια κατά την Εποχή του Χαλκού». Στο *4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (4th Archaeological Work of Thessaly and Central Greece)*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και ΥΠΠΟ, Βόλος, 15/3 – 18/3/2012, Τόμος IV, Στερεά Ελλάδα, επιμ. Α. Μαζαράκης Αινιάν, 641–56. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων και Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.
- _____. 2015γ. «Αιγαιακές Επιδράσεις στην Αλβανία και στα ΝΔ Βαλκάνια κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Tsonos, A. 2016. «The Importance of the Ionian and Albanian Coast for the Maritime Communication during the Bronze Age». Στο *Αχαιός, Studies presented to Professor Thanassis Papadopoulos*, επιμ. Ε. Papadopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou, 261–74. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2017. «Albania meets the Aegean: West Mainland Koine Revisited». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS. The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 327–38. *Aegeum* 41. Leuven-Liège: Peeters.

B

MINOAN CRETE



ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Τα μικροθηλαστικά της προϊστορικής Κρήτης

Αναπάντεχοι μάρτυρες εμπορικών διαδρομών και βιοδείκτες του εξανθρωπισμού του κρητικού οικοσυστήματος

Κατερίνα Παπαγιάννη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The Cretan ecosystem in its current form is more or less the result of human activity. The human intervention in the Cretan landscape, either deliberate or unintentional, forms a popular research topic in several sectors of Archaeological Science, including micromammal studies. This paper presents the evolution of Cretan micromammals from the Pleistocene to the Late Minoan period. Their analysis offers insights for biochronology and palaeoenvironmental reconstruction; it also aims at exploring the impact of prehistoric societies in the biodiversity changes during the period under discussion, given the deliberate import of domestic animals to Crete from the Neolithic period onwards. Furthermore, the issue of micromammal commensalism or synanthropy is discussed based on relative evidence from Minoan settlements.

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Με χαρά ανταποκρίθηκα στην πρόσκληση να καταθέσω ένα άρθρο σε χαριστήριο τόμο προς τιμήν της Καθηγήτριας Ελένης Μαντζουράνη. Αν και η ίδια δεν θα έβρισκε ιδιαίτερα χαριτωμένα τα ζωάκια για τα οποία γράφω, εντούτοις η συνεισφορά τους στην κατανόηση της εξέλιξης του κρητικού οικοσυστήματος, καθώς και του ανθρώπινου παράγοντα στη διαμόρφωση αυτής της εξέλιξης, είναι σημαντική. Η επιλογή μου να ασχοληθώ με τα μικροθηλαστικά της προϊστορικής Κρήτης πηγάζει εν πολλοίς από την επιδραστικότητα των μαθημάτων Μινωικής Αρχαιολογίας που δίδασκε η Ελένη Μαντζουράνη την πρώτη χρονιά που φοίτησα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ. Και μπορεί οι βουλές της επιστήμης να μην ήθελαν να αφοσιωθώ στη μελέτη υλικών καταλοίπων αλλά οστών ζώων, εντούτοις η κατανόηση του Μινωικού πολιτισμού μπορεί να επιτευχθεί και μέσω άλλων μαρτυριών.

Η Ελένη Μαντζουράνη, την οποία ευχαριστώ από καρδιάς, υπήρξε πολύτιμη δασκάλα και αρωγός σε όλα τα βήματά μου από προπτυχιακή φοιτήτρια έως μεταδιδακτορική ερευνήτρια. Επίσης είναι για μένα πρότυπο γυναίκας-επιστήμονος, αφενός λόγω του δυναμισμού, της μεθοδικότητας και της οργανωτικότητάς της κι αφετέρου λόγω της στάσης της ως καθηγήτριας ενώπιον φοιτητών και συναδέλφων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως μικροθηλαστικά νοούνται μικρού ή πολύ μικρού μεγέθους χερσαία θηλαστικά έως πέντε κιλά βάρους σώματος, τα οποία ανήκουν κυρίως στις τάξεις των τρωκτικών και των εντομοφάγων. Όταν ξεκίνησα την εκπόνηση της διατριβής μου το 2006 στο ΕΚΠΑ η μελέτη των μικροθηλαστικών ήταν πολύ διαδεδομένη στους κόλπους της Παλαιοντολογίας και της Παλαιολιθικής Αρχαιολογίας. Οι παλαιοντολόγοι, για να προσδιορίσουν το γεωλογικό χρόνο των στρωμάτων που ανασκάπτουν, αξιοποιούν τα μικροθηλαστικά ως προσέγγιση σχετικής χρονολόγησης – ως μου επιτραπεί η «αιρετική» παρομοίωση με την κεραμική που χρησιμοποιούμε εμείς οι αρχαιολόγοι: η παρουσία και ο συσχετισμός απολιθωμάτων θηλαστικών, μικρών ή/και μεγάλων, μεταξύ πετρωμάτων και ιζημάτων λέγεται *βιοστρωματογραφία*.¹ Η χρονολόγηση της πρώτης και τελευταίας εμφάνισης ενός γένους ή είδους μέσα στη βιοστρωματογραφία και το εξελικτικό στάδιο στο οποίο βρίσκεται το είδος αυτό στην εκάστοτε θέση, προσφέρουν δεδομένα για τη *βιοχρονολόγηση*.² Τα δεδομένα αυτά και η βιοχρονολόγηση που υποδεικνύουν μπορούν να συσχετιστούν με μεθόδους απόλυτης χρονολόγησης, λ.χ. τον παλαιομαγνητισμό,³ όταν αυτές είναι διαθέσιμες. Η αξιοποίηση αυτών των εργαλείων επιτρέπει το συσχετισμό συνόλων πανίδας μεταξύ διαφορετικών παλαιοντολογικών θέσεων μέσω της μελέτης της εξελικτικής γραμμής των ειδών, όπως και της διαφοροποίησης των οικοσυστημάτων που αναλογούν σε διαφορετικές συνθέσεις πανίδας. Ο συσχετισμός των πανίδων⁴ διαφορετικών θέσεων, ανάλογα με τη βιοστρωματογραφία στην οποία εντοπίζονται, ονομάζεται *βιοζώνωση* και κάθε βιοζώνη αποτελείται από χαρακτηριστικές συνθέσεις πανίδας.⁵ Η βιοζώνωση έχει εφαρμογή και στη ζωοαρχαιολογία του Πλειστοκαίνου και της Κατώτερης Παλαιολιθικής περιόδου,⁶ καθώς η τελευταία αντιστοιχεί σε μία ευρεία χρονολογικά περίοδο.

Αντιθέτως, η μελέτη των μικροθηλαστικών του Ολοκαίνου δεν παρέχει ενδείξεις χρονολόγησης, διότι οι περίοδοι υπό εξέταση έχουν πολύ στενότερο χρονολογικό εύρος, εντός του οποίου δεν προκύπτουν φυσικές αλλαγές πανίδας λόγω εξελικτικών ρυθμών. Αυτό όμως δεν αναιρεί τη χρησιμότητα των μελετών πανίδας, αφενός στην τεκμηρίωση εναλλαγής οικοσυστημάτων και αφετέρου σε μελέτες βιογεωγραφίας, οι οποίες τεκμηριώνουν φυσική ή μη διασπορά συγκεκριμένων ειδών.⁷ Ο άνθρωπος μπορεί να ευθύνεται έμμεσα ή άμεσα για τη διασπορά ειδών μικροθηλαστικών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη διασπορά του οικιακού ποντικού, του πιο διαδεδομένου στον πλανήτη.⁸ Η διασπορά του οικιακού ποντικού οφείλεται αφενός στον συνανθρωπικό ή παρασιτικό χαρακτήρα του είδους, το οποίο εκμεταλλεύτηκε το ανθρωπογενές περιβάλλον των πρώιμων μόνιμων ανθρώπινων εγκαταστάσεων για να βρει εύκολα τροφή και να προστατευθεί από τους άγριους θηρευτές, και αφετέρου στις μετακινήσεις των νεολιθικών πληθυσμών από την Μέση Ανατολή προς την Ανατολική Μεσόγειο και την Ευρώπη.⁹ Η εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών μεταξύ των λαών της Μεσογείου κατά την Εποχή του Χαλκού συνέβαλε στην περαιτέρω διάδοση του είδους, μέρος της οποίας αποδίδεται στο μινωικό εμπόριο.

Οι αλλαγές της πανίδας μικροθηλαστικών της Κρήτης αποτελούν εξαιρετικό παράδειγμα μελέτης των προσεγγίσεων που προαναφέρθηκαν (βιοστρωματογραφία, βιοζώνωση και ανθρώπινη διασπορά ειδών), και για το λόγο αυτό επέλεξα να τις συνοψίσω με στόχο να αναδείξω τον καθοριστικό ρόλο του ανθρώπου στη διαμόρφωση του κρητικού οικοσυστήματος.

1 Van Kolfschoten 2007, 2802.

2 Woodburne 2006· Van Kolfschoten 2007, 2807.

3 Geyh και Schleicher 1990, 315–21, 324–28, 373–77· Van Kolfschoten 2007, 2802.

4 Η λέξη πανίδα χρησιμοποιείται στον πληθυντικό σε παλαιοντολογικά κείμενα για να δηλώσει το σύνολο των ζώων μιας περιοχής για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο ή υποπερίοδο. Εδώ χρησιμοποιείται με αυτή τη συνυποδήλωση.

5 Van Kolfschoten 2007, 2807.

6 Doukas κ.ά. 2018.

7 Hofman και Rick 2018.

8 Bonhomme και Searle 2012, 281–82.

9 Cucchi κ.ά. 2012, 2020.

ΠΛΕΙΣΤΟΚΑΙΝΟ: «ΕΞΩΤΙΚΑ» ΖΩΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Η πανίδα του νησιού είχε εντελώς διαφορετική σύνθεση κατά το Πλειστόκαινο και την αρχή του Ολοκαίνου από ό,τι έχει σήμερα: περιλάμβανε ενδημικές μη ισορροπημένες πανίδες διαφορετικές ανά υποπερίοδο, από τις οποίες απουσίαζαν τα χερσαία σαρκοφάγα ζώα, γεγονός που απαντά και σε άλλα μεσογειακά νησιά.¹⁰ Οι πανίδες αυτές αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από φυτοφάγα ζώα και μικροθηλαστικά διαιρεμένα σε δύο βιοζώνες: η πρώτη αναπτύχθηκε κατά το Κατώτερο και πρώιμο Μέσο Πλειστόκαινο, ενώ η δεύτερη κατά το ύστερο Μέσο και Ανώτερο Πλειστόκαινο. Οι δύο βιοζώνες διαχωρίζονται από μια ήπια ανατροπή πανίδας (turnover) και μια περίοδο αλληλοεπικάλυψης ικανής διάρκειας.¹¹ Η πρώτη βιοζώνη περιλάμβανε τρία ενδημικά τρωκτικά (*Kritimys* cf. *kiridus*, *K. kiridus* και *K. catreus*), ένα πυγμαίο μαμούθ (*Mammuthus creticus*), ένα νάνο ιπποπόταμο (*Hippopotamus creutzburgi*), μια χελώνα (*Clemmys* cf. *caspica*) κι ένα βάτραχο (*Rana* cf. *ridibunda*).¹² Η δεύτερη βιοζώνη περιλάμβανε δύο ενδημικά είδη ποντικών (*Mus bateae*, *M. minotaurus*), δύο άγρια τρωκτικά που δεν έχουν ταξινομηθεί πλήρως (*Glis/Myoxus*, *Apodemus* sp.),¹³ έναν ενδημικό ελέφαντα (*Elephas creutzburgi*, *E. antiquus creutzburgi* ή *E. cf. antiquus*), τα οκτώ ενδημικά ελάφια του γένους *Candiacervus* (*C. ropalophorus*, sp. Πα, b και c, *C. cretensis*, *C. rethymnensis*, *C. dorothenensis*, *C. major*), την ενδημική κρητική μυγαλή (*Crociodura zimmermanni*), μια ενδημική χελώνα (*Testudo marginata cretensis*), μια ενδημική κουκουβάγια εδάφους (*Athene cretensis*) κι έναν ενδημικό χρυσαετό (*Aquila chrysaetos simurgh*).¹⁴

Το μόνο γένος σαρκοφάγου που επιβίωσε στο νησί κατά το Ύστερο Πλειστόκαινο ήταν το είδος βίδρας *Lutrogale cretensis*.¹⁵ Η απουσία των σαρκοφάγων οδήγησε αφενός στο νανισμό των ελεφάντων και των ιπποποτάμων, κι αφετέρου στο γιγαντισμό των μικροθηλαστικών, τα οποία πλέον κινδύνευαν μόνο από τους ιπτάμενους θηρευτές. Δεδομένου ότι καθ' όλο το Πλειόκαινο και το Πλειστόκαινο το νησί ήταν αποκομμένο από την ηπειρωτική χώρα, η απουσία των σαρκοφάγων οφείλεται στην αδυναμία τους, και ιδίως των αιλουροειδών, να κολυπήσουν, με εξαίρεση την ενδημική βίδα, η οποία είναι ούτως ή άλλως υδρόβιο ζώο. Αντιθέτως, τα μεγάλα φυτοφάγα διαθέτουν εξαιρετικές ικανότητες κολύμβησης, επομένως μπόρεσαν να φτάσουν στην Κρήτη μέσω των ενδιάμεσων νησιών.¹⁶ Παρομοίως, τα μικροθηλαστικά θα μπορούσαν να έχουν φτάσει στην Κρήτη είτε κολυμώντας είτε ισορροπώντας πάνω σε επιπλέον βλάστηση από την ελληνική ή μικρασιατική ηπειρωτική χώρα.¹⁷

Τα μεγέθη των τριών ειδών τρωκτικών του γένους *Kritimys*, τα οποία διαδέχθηκαν το ένα το άλλο κατά το Κατώτερο και πρώιμο Μέσο Πλειστόκαινο, αυξάνονταν με το πέρασμα του χρόνου, φτάνοντας στο «γιγαντικό» *K. catreus*, το οποίο ήταν μεγαλύτερο από τον σύγχρονο δεκατιστή *Rattus norvegicus*.¹⁸ Το γένος *Kritimys* αντικαταστάθηκε από το γένος *Mus* κατά το Μέσο Πλειστόκαινο. Το τελευταίο αντιπροσωπεύεται από δύο είδη, τα *M. bateae* και *M. minotaurus*,¹⁹ τα οποία εμφανίστηκαν με αυτή τη σειρά, ενώ το *M. minotaurus* θεωρείται το τελευταίο ενδημικό είδος *Mus* πριν την εισαγωγή του οικιακού ποντικού.²⁰ Και τα δύο είδη *Mus*

10 Van der Geer κ.ά. 2010: Κύπρος, Σικελία, Μάλτα, Βαλεαρίδες.

11 Van der Geer κ.ά. 2010.

12 Mayhew 1977, I-II: 1996: Reumer 1986, 1996: Kotsakis 1990: Fassoulas 2000, 32-4: Van der Geer κ.ά. 2010.

13 Mayhew 1977, I: 190.

14 Mayhew 1977, I-II: 1996: Reumer 1986, 1996: Weesie 1988: Kotsakis 1990: Fassoulas 2000, 32-4: Van der Geer κ.ά. 2010.

15 Willemsen 1996. Η εύρεση οστών από ασβούς και κουνάβια σε σπήλαια που περιέχουν παλαιοντολογικό και νεολιθικό υλικό (σπήλαιο Γερανίου II και σπήλαιο Λύκου) οδήγησε στη διατύπωση της υπόθεσης ύπαρξης των ζώων αυτών στο νησί κατά τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου (Steensma και Reese 1996). Τα οστά αυτά όμως, θεωρούνται από τους παλαιοντολόγους ως νεότερες παρεισφρύσεις σε πλειστοκαινικούς ορίζοντες (J. de Vos, προσωπική επικοινωνία, Ιούνιος 2011), γεγονός που μας κάνει να αμφιβάλλουμε για την ύπαρξη ασβών και κουναβιών στην κρητική πανίδα του Πλειστοκαίνου.

16 Sondaar 1977.

17 Sondaar 1977.

18 Mayhew 1977, II: 1996, 167.

19 Mayhew 1977, I: 1996.

20 O Jarman (1996) πιθανολογεί την ύπαρξή του στα ακεραμικά στρώματα της Κνωσού. Η γράφουσα εξέτασε τα ελάχιστα οστά

ήταν μικρότερου μεγέθους από το *Kritimys*, αλλά σαφώς μεγαλύτερα από τον σύγχρονο οικιακό ποντικό. Οι λόγοι αυτής της αντικατάστασης του μεγάλωμου *Kritimys* από το κανονικού μεγέθους *Mus* δεν είναι σαφείς.²¹

Από τα ζώα του Πλειστοκαίνου έχει επιβιώσει μέχρι τις μέρες μας μόνο η ενδημική κρητική μυγαλή *Crocidura zimmermanni*.²² Η πορεία του γένους *Crocidura* προς την Κρήτη διαγράφεται μέσω της κυρίως Ελλάδας ή της Ανατολίας σε πολύ παλαιότερες γεωλογικές περιόδους, καθώς το γένος αυτό εντοπίζεται σε θέσεις της Αττικής²³ και της Ρόδου.²⁴ Επομένως, θα μπορούσε να είχε φτάσει στην Κρήτη πάνω σε επιπλέον βλάστηση και κατόπιν να εξελίχθηκε στο ενδημικό είδος που προαναφέρθηκε κατά τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου, παραμένοντας έκτοτε «σε στάση», δηλαδή χωρίς περαιτέρω εξέλιξη.²⁵ Η μυγαλή αυτή δεν εμφάνισε ποτέ γιγαντισμό. Σήμερα περιορίζεται στους τρεις ορεινούς όγκους της Κρήτης (Δίκτη, Λευκά όρη, Ψηλορείτης), λόγω του ανταγωνισμού με την κηπομυγαλή, *Crocidura suaveolens*, η οποία αντικατέστησε την ενδημική στα πεδινά.²⁶

ΟΛΟΚΑΙΝΟ: ΟΙΚΟΣΙΤΑ ΖΩΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Η πανίδα της Κρήτης υπέστη ολοκληρωτική ανατροπή κατά τη διάρκεια του Ολοκαίνου: οι νεολιθικοί έποικοι που εγκαταστάθηκαν στην Κνωσό έφεραν μαζί τους τα βασικά οικόσιτα ζώα (αιγοπρόβατα, βοοειδή, χοίρους, σκύλους) για την εκμετάλλευση του κρέατος και των δευτερογενών προϊόντων τους μαζί με ασβούς (*Meles meles*) και κουνάβια (*Martes foina*).²⁷ Σταδιακά, μέχρι το τέλος της Νεολιθικής εποχής είχε εισαχθεί το κόκκινο ελάφι (*Cervus elaphus*) και ο αίγαγρος (*Capra aegagrus cretica*).²⁸ Ως προς τα μικροθηλαστικά, η ύπαρξη του οικιακού ποντικού στην Κρήτη κατά τη Νεολιθική περίοδο είναι ασαφής,²⁹ δεδομένης και της ένδειας επιμελώς ανασκαμμένων νεολιθικών θέσεων στο νησί. Εξίσου ασαφής είναι και η χρονολογία εξαφάνισης του τελευταίου ενδημικού τρωκτικού του Πλειστοκαίνου, του ποντικού *Mus minotaurus*.

Το συμπέρασμα για την εισαγωγή οικόσιτων ζώων στην Κρήτη βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στο ζωοαρχαιολογικό αρχείο της Κνωσού (πρβλ. χάρτη Εικ. 1). Η ανατροπή που προαναφέρθηκε αναφέρεται στην ολοκληρωτική εξάλειψη των ζώων του Πλειστοκαίνου, η οποία όμως δεν είναι πλήρως χαρτογραφημένη, καθώς δεν έχουν βρεθεί θέσεις με συσχετισμό των δύο πανίδων, ούτε έχουν εντοπιστεί τα είδη του Πλειστοκαίνου σε θέσεις του Ολοκαίνου.³⁰ Η ανθρώπινη δράση θεωρείται ο πιθανότερος παράγοντας εξαφάνισης των κρητικών ενδημικών θηλαστικών, με εξαίρεση τη μυγαλή *Crocidura zimmermanni*.³¹ Ενδείξεις για υπερθήρευση

μικροπανίδας που προέκυψαν από τις ανασκαφές των Evans (1971) και Efstratiou κ.ά. (2013) στην Κνωσό, αλλά δυστυχώς διαπιστώθηκε απλώς η ύπαρξη της οικογένειας των ποντικών (Muridae), διότι το υλικό δεν επέτρεπε περαιτέρω ταύτιση.

21 Mayhew 1996, 170.

22 Reumer 1986, 1996.

23 Reumer και Doukas 1985.

24 Van de Weerd κ.ά. 1982.

25 Reumer 1996.

26 Legakis και Marangou 2009, 375.

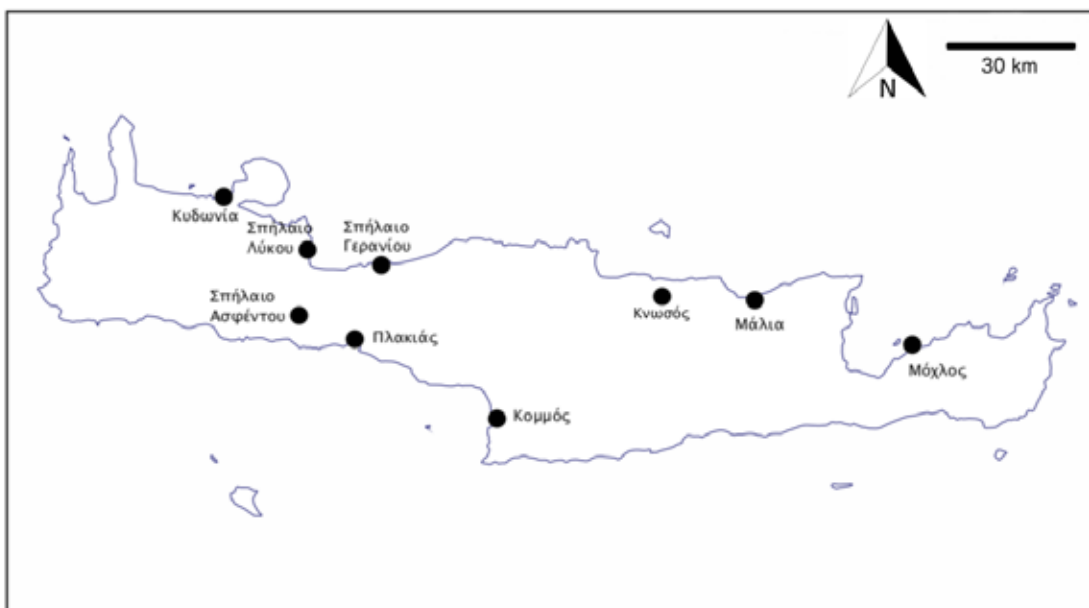
27 Jarman 1996· Isaakidou 2004· Perez-Ripoll 2013.

28 Σχετικά με τον αίγαγρο, τα αρχαιοζωολογικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι κατάγεται από αίγες, οι οποίες δραπέτευσαν του σταβλισμού ή απελευθερώθηκαν στη φύση κι επανήλθαν σε άγρια κατάσταση, εξελισσόμενες με την πάροδο των ετών σε κρητικό υποείδος. Εάν οι αρχικές αίγες ήταν άγριες ή πρωτο-εξημερωμένες, μένει να αποδειχτεί (Horwitz 2013, 177–78).

29 Οστά τρωκτικών της οικογένειας Muridae αναφέρονται από τον Jarman (1996, 214) στη Νεολιθική Κνωσό, όμως δεν έγινε ταύτιση σε επίπεδο είδους. Πρβλ. και υποσ. 20.

30 Πολύ πρόσφατες έρευνες έχουν εντοπίσει ενδείξεις Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής κατοίκησης στον Πλακιά (Strasser κ.ά. 2010) και το σπήλαιο της Ασφέντου, από όπου όμως δεν έχουν δημοσιευτεί οστά ζώων για να συμπεράνουμε τυχόν εκμετάλλευση των ενδημικών ειδών από τον άνθρωπο. Πρβλ. χάρτη Εικ. 1.

31 Vigne 1999· Van der Geer κ.ά. 2010.



Εικ. 1. Χάρτης της Κρήτης με θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο. Προέλευση χάρτη: www.d-maps.com και επεξεργασία της γράφουσας.

ενδημικών θηλαστικών από τους ανθρώπους δεν υπάρχουν, όμως η εξαφάνιση της πανίδας ίσως να σχετίζεται περισσότερο με την αλλαγή βιοτόπου που επέφερε η ανθρώπινη παρουσία στο νησί, ιδίως των πρώτων αγροτών, οι οποίοι δημιούργησαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκότοπους σε μέρη τα οποία θα αποτελούσαν βίοτοπο των ενδημικών φυτοφάγων ζώων.³² Παλυνολογικές μελέτες δειγμάτων γύρης από τη Λίμνη Κουρνά και τον Δελφίνο (ή Δέλφινα) ποταμό του νομού Χανίων τεκμηριώνουν αλλαγές βλάστησης στην αρχή του Ολοκαίνου, όμως δεν έχει διερευνηθεί το κατά πόσο τυχόν κλιματολογικές αυξομειώσεις ή αλλαγές ευθύνονται για την εξαφάνιση των ενδημικών ειδών.³³

ΣΥΝΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ Η ΠΑΡΑΣΙΤΙΣΜΟΣ: ΤΑ ΜΙΚΡΟΘΗΛΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Το φαινόμενο της συνύπαρξης ανθρώπων και τρωκτικών καλείται συνανθρωπισμός ή παρασιτισμός και ανάγεται στη Νατούφια περίοδο (12.500–9.500 π.Χ. περίπου) της Εγγύς Ανατολής, όταν οι γκριζοί ποντικοί του είδους *Mus musculus domesticus* αποίκισαν το ανθρωπογενές περιβάλλον για να εκμεταλλευτούν τα απορρίμματα και την απουσία θηρευτών.³⁴ Το φαινόμενο συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της Προκεραμικής Νεολιθικής Α' και Β', γεγονός που επέτρεψε τη διάδοση του γκριζού ποντικού στην Ανατολία και την Κύπρο.³⁵ Ως εκ τούτου, ο γκριζός ποντικός ονομάζεται και οικιακός ποντικός. Βιολογικά διακρίνεται σε δύο υποείδη εγγενή της Ασίας, το δυτικό (*Mus musculus domesticus*) και το ανατολικό (*Mus musculus musculus*), τα οποία ακολούθησαν διαφορετικές οδούς διάδοσης, άμεσα σχετιζόμενες με τις ανθρώπινες επιλογές μετακίνησης και εμπορίου. Το ανατολικό υποείδος έφτασε πρώτο στην Ευρώπη κατά τη Χαλκολιθική περίοδο, καθώς εντοπίστηκε σε στρώματα οικισμών στη Ρουμανία (Bucșani) και τη Σερβία (Vinča-Belo Brdo): τα οστά των

32 Vigne 1999.

33 Bottema και Sarpaki 2003.

34 Weissbrod κ.ά. 2017· Cucchi κ.ά. 2020.

35 Cucchi κ.ά. 2012, 2020.

ποντικών από το Buçsani της Ρουμανίας χρονολογήθηκαν μεταξύ 4619–4464 π.Χ.³⁶ Αντιθέτως, το δυτικό υποείδος, το οποίο είναι αυτό που σήμερα εντοπίζεται στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, μεταφέρθηκε στο χώρο του Αιγαίου μέσω των εμπορικών δρομολογίων της Εποχής του Χαλκού και η πρωιμότερη εμφάνισή του χρονολογείται στα ΠΚΙΙ/ΙΙΙ στρώματα του Ακρωτηρίου Θήρας, χρονολογημένο βάσει των οστών του μεταξύ 2502–1913 π.Χ.³⁷ Με τον ίδιο τρόπο, το υποείδος έφτασε και στην Κρήτη, όπου εντοπίζεται σε θέσεις τόσο της ανατολικής όσο και της δυτικής Κρήτης. Η πρωιμότερη παρουσία του ανάγεται στα ΠΜΙΙ στρώματα του Μόχλου.³⁸

Εκτός του οικιακού ποντικού, ο άνθρωπος ευθύνεται για την ακούσια εισαγωγή και άλλων μικροθηλαστικών στην Κρήτη σε διαφορετικές χρονικές φάσεις: δύο μυγαλών (*Crocidura suaveolens*, *Suncus etruscus*), του βραχοποντικού (*Apodemus mystacinus*), του δασοποντικού (*Apodemus sylvaticus vel flavicollis*), του ακανθοποντικού (*Acomys minous*) και του μαυροποντικού (*Rattus rattus*).³⁹ Οι δύο μυγαλές εισήχθησαν κατά τη Μινωική περίοδο στο νησί κι εντοπίζονται τόσο στο Μόχλο όσο και στα Μάλια (πρβλ. χάρτη Εικ. 1): η κηπομυγαλή *Crocidura suaveolens* χρονολογείται ήδη από το ΠΜΙΙΙ στρώματα του Μόχλου, ενώ η ετρουσκομυγαλή *Suncus etruscus* από τα ΜΜΙΙ στρώματα της συνοικίας Πι στα Μάλια.⁴⁰ Η εισαγωγή δύο μυγαλών προκάλεσε τη σταδιακή απόσυρση της ενδημικής κρητικής μυγαλής στα ορεινά μέρη του νησιού, όπου εντοπίζεται σήμερα, αντί για την εξαφάνισή της. Η εισαγωγή του δασοποντικού την ΠΜΙΙ περίοδο και του βραχοποντικού την ΜΜΙΙΙ περίοδο οφείλονται επίσης στον ανθρώπινο παράγοντα, αν και η παρουσία των συγκεκριμένων τρωκτικών στις μινωικές θέσεις είναι περιορισμένη.⁴¹

Εκτός από την ακούσια εισαγωγή μικροθηλαστικών σε ένα νέο για αυτά περιβάλλον, η ανθρώπινη παρουσία σχετίζεται έμμεσα και με την εξάλειψη των ενδημικών ποντικών του είδους *Mus minotaurus*. Όπως οι εισηγμένες μυγαλές εκτόπισαν από τα πεδινά την ενδημική κρητική μυγαλή και την περιόρισαν στους ορεινούς όγκους, κάπως έτσι πρέπει να λειτούργησε η εισαγωγή του οικιακού ποντικού για το ενδημικό ποντίκι: σταδιακός περιορισμός κι εκτοπισμός του μακριά από την περιφέρεια των οικισμών. Τα στοιχεία για την υποστήριξη του ενδεχομένου αυτού είναι περιορισμένα μεν, ενδεικτικά δε: οδοντοστοιχίες του είδους αυτού έχουν ανασυρθεί από τα ΠΜ στρώματα της πόλης των Χανίων και από τις ΥΜΙ επιχώσεις της συνοικίας Πι των Μαλίων.⁴² Η εικόνα θα ήταν πιο ξεκάθαρη εάν η παρουσία του είδους αυτού είχε επιβεβαιωθεί σε νεολιθικά στρώματα. Η πενιχρή έως τώρα παρουσία του σε οικιστικά περιβάλλοντα οφείλεται στον ανταγωνισμό με τον οικιακό ποντικό, που είναι ιδιαιτέρως προσαρμοστικό ζώο. Τα λίγα κατάλοιπά του από τις εν λόγω θέσεις προφανώς κατέληξαν στις επιχώσεις μέσα στα εμέσματα αρπακτικών πτηνών που διαβιούσαν πέριξ των οικισμών και κυνηγούσαν τη λεία τους τόσο εντός αυτών όσο και στη φύση.

ΜΙΝΩΙΤΕΣ ΚΑΙ ΠΟΝΤΙΚΙΑ

Ποντικοί έχουν εντοπιστεί σε οικισμούς μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης, σχετικούς ή όχι με ανακτορικά κέντρα: Μόχλος, Μάλια-Συνοικία Πι, Κομμός, Μινωική Κυδωνία.⁴³ Σε όλες αυτές τις θέσεις ο οικιακός ποντικός είναι το κυρίαρχο μικροθηλαστικό και βρίσκεται σε όλες τις κατηγορίες της στρωματογραφίας: απλή επίχωση, στρώματα καταστροφής, δάπεδα, περιεχόμενα αγγείων και εστιών, καταρρεύσεις τοίχων ή ορόφων. Παρατηρείται, δηλαδή, ότι τα μινωικά κτίρια είχαν «αποικιστεί» πλήρως από ποντίκια, τα οποία εντοπίστηκαν

36 Cucchi κ.ά. 2020.

37 Cucchi κ.ά. 2020· Παπαγιάννη 2012.

38 Παπαγιάννης 2012· Παπαγιάννη 2022.

39 Πρβλ. Πίνακα 1.

40 Παπαγιάννης 2012, 2021.

41 Παπαγιάννη 2012· Παπαγιάννης 2012, 2016.

42 Παπαγιάννη 2012· Παπαγιάννης 2012 (Χανιά), 2016, 2021 (Συνοικία Πι, Μάλια).

43 Reumer και Payne 1986· Payne 1995· Παπαγιάννη 2012· Παπαγιάννης 2012, 2016, 2021· Παπαγιάννη 2022.

σε όλους τους τύπους ανθρωπογενών συναφειών. Δεν κατέληξαν όλα στις επιχώσεις με τον ίδιο τρόπο: τα περισσότερα πέθαναν από φυσικό θάνατο μέσα στο σπίτι, ιδίως όσα ζούσαν μέσα σε τοίχους ή οροφές, και τα οστά τους κατέληξαν στις επιχώσεις με την κατάρρευση των κτιρίων· άλλα εξοντώθηκαν από τους κατοίκους και τα οστά τους ρίχτηκαν στις εστίες, από όπου ανασύρθηκαν καμένα ή ασβεστοποιημένα· άλλα προέρχονται από αποσυντεθειμένα εμέσματα αρπακτικών πτηνών που ζούσαν μέσα σε ερημωμένα ή άδεια κτίρια, όπως οι κουκουβάγιες, ή απλώς έβρισκαν τη λεία τους μεταξύ του πληθυσμού των παρασίτων των οικισμών. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο πρόκειται για οστά παρασίτων που διαβιούσαν εντός ή πέριξ των οικισμών.

Εύλογα αναρωτιέται κανείς εάν και πώς αντιμετωπίζονταν τα παράσιτα αυτά: η σημαντικότερη ένδειξη είναι η απόρριψή τους σε εστίες, από τις οποίες έχουν ανασυρθεί οστά ανθρακοποιημένα ή ασβεστοποιημένα.⁴⁴ Ενδεχομένως να υπήρχαν ποντικοπαγίδες από φθαρτά υλικά που δεν φανταζόμαστε ούτε γνωρίζουμε από τις γραπτές μαρτυρίες μεταγενέστερων περιόδων. Η χρήση φυτικών μυοκτόνων σκευασμάτων φαντάζει πιο πιθανή υπόθεση, καθώς υπάρχουν εγγενή φυτά του νησιωτικού και ηπειρωτικού Αιγαίου με τοξική δράση: σύμφωνα με σύγχρονες έρευνες ο χυμός της ασκελετούρας ή αγριοκρεμμύδας (*Urginea maritima*) χρησιμεύει ως συστατικό για ένα ισχυρό τοξικό μυοκτόνο.⁴⁵ Η ασκελετούρα φύεται άγρια σήμερα και στην Κρήτη και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στους ιστορικούς χρόνους ο χυμός της ασκελετούρας χρησίμευε ως ιατρικό σκεύασμα, όπως αναφέρει ο Θεόφραστος περί το 300 π.Χ.⁴⁶ Το συγκεκριμένο φυτό αναφέρεται και στους αιγυπτιακούς παπύρους Ebers, οι οποίοι χρονολογούνται περί το 1500 π.Χ. Εάν οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν ως μυοκτόνο σκεύασμα το χυμό της ασκελετούρας, τότε η γνώση αυτή θα μπορούσε να έχει φτάσει στο Αιγαίο λόγω των συστηματικών επαφών Κρήτης-Αιγύπτου, κάτι που όμως δεν τεκμηριώνεται αρχαιολογικά.

Η μόνη σίγουρη πρακτική εξόντωσης των παρασίτων θα ήταν η υιοθεσία μικρών σαρκοβόρων θηρευτών, όπως οι γάτες και οι νυφίτσες. Τρωκτικά μπορούν να συλλάβουν και οι σκύλοι, αλλά συνήθως απασχολούνται σε άλλους τομείς της ανθρώπινης καθημερινότητας. Η ζωοαρχαιολογική έρευνα δεν έχει αποκαλύψει οστά οικόσιτης γάτας στα νεολιθικά ή μινωικά στρώματα του νησιού, ούτε υπήρχε άγριος πρόγονος του είδους κατά το Πλειστόκαινο στο νησί ώστε να εξημερωθεί. Εντούτοις, η εικονογραφία της γάτας στην Κρήτη γίνεται συχνή από τη ΜΜ περίοδο κι εξής, γεγονός το οποίο μάλλον σχετίζεται με την διάδοση των οικιακών ποντικών και την ανάγκη να ελεγχθούν: ίσως αυτοί να αποτέλεσαν την αφορμή εισαγωγής γάτων στην Κρήτη, κάτι που μένει να αποδειχθεί και ζωοαρχαιολογικά.⁴⁷ Ένα άλλο μικρό χαριτωμένο σαρκοβόρο έπαιζε το ρόλο του κυνηγού ποντικών: η νυφίτσα ή *ζουρίδα*, κατά την κρητική ιδιόλεκτο. Η εύρεση μιας γνάθου νυφίτσας στα ΜΜ στρώματα της συνοικίας Πι των Μαλίων μάλλον αυτό υποδεικνύει: σκόπιμη εισαγωγή αυτών των μικρών κυνηγών, δεδομένου ότι αυτή η γνάθος τεκμηριώνει την πρωιμότερη παρουσία νυφίτσας στην Κρήτη.⁴⁸ Οι νυφίτσες ήταν ήδη γνωστές από την αρχαιότητα για τη θηρευτική ικανότητά τους.⁴⁹ Ενισχυτική της υπόθεσης αυτής είναι η εύρεση επτά ειδωλίων που απεικονίζουν νυφίτσες στο ιερό κορυφής του Πετσοφά, χρονολογούμενων στη ΜΜΙΙ περίοδο, προφανώς αναθήματα των Μινωιτών στη θεότητα της φύσης ως αποτροπαϊκά σύμβολα κατά των παρασίτων που μόλυναν τις σοδειές τους.⁵⁰

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μελέτη των μικροθηλαστικών της Κρήτης φωτίζει ζητήματα οικολογίας αλλά και διάδρασης των ανθρώπων με τα τρωκτικά. Διαφαίνεται πώς ο άνθρωπος επεμβαίνει ηθελήμενα και αθέλητα στη φύση και τα γεννήματά

44 Παπαγιάννη 2012, 244–48, 254. Papayianni 2022.

45 Gentry κ.ά. 1987, 267–68.

46 Gentry κ.ά. 1987, 267–68.

47 Pomadère και Papayianni 2020.

48 Pomadère και Papayianni 2020.

49 Mayor 1989.

50 Peatfield 1990, fig.2: κάτω δεξιά. Papayiannis 2021.

της και πώς οι επιπτώσεις της επέμβασής του εγγράφονται τόσο στη σύνθεση της άγριας βιοποικιλότητας όσο και στη συμπεριφορά που ο ίδιος αναπτύσσει απέναντί της. Ας επωφεληθούμε από τα αρχαιολογικά αυτά παραδείγματα για να αναστοχαστούμε τη σημερινή επίδραση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε άγρια και οικόσφιστη πανίδα και στη συμμετοχή που όλοι έχουμε, άμεσα ή έμμεσα, στην καταστροφή του περιβάλλοντος.

Είδος	ΗΜ ΙΙ	ΗΜ ΙΙΙ	ΜΜ Ι	ΜΜ ΙΙ	ΜΜ ΙΙΙ	ΥΜ Ι	ΥΜ ΙΙ	ΥΜ ΙΙΙ	Ελληνιστική/ Ρωμαϊκή περίοδος	Βυζαντινή περίοδος
<i>M. m. domesticus</i> (οικιακός ποντικός)	x			x						
<i>M. minotaurinus</i> (ενδημικός κρητικός ποντικός)		x				x				
<i>Apodemus mysiacinus</i> (βραχοποντικός)					x					
<i>A. syriaticus/flavicol- lis</i> (δασοποντικός)	x									
<i>Acomys minous</i> (ακανθοποντικός)									x	
<i>Rattus rattus</i> (μαυροποντικός)										x
<i>Crocidura suaeolensis</i> (κηπομυγαλή)		x								
<i>C. zimmermanni</i> (ενδημική κρητική μυγαλή)						Αρτίγονο (εν ζωή)				
<i>Suncus eurasicus</i> (ετροuscoμυγαλή)				x						
<i>Mustela</i> sp. (νυφίτσα)				x						

Πιν. 1. Χρονολογίες εισαγωγής/επιβίωσης μικροθηλαστικών στην Κρήτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bonhomme, F., και J.B. Searle. 2012. «House Mouse Phylogeography». Στο *Evolution of the House Mouse*, επιμ. M. Macholán, S.J.E. Baird, P. Munclinger και J. Piálek, 278–96. Cambridge Studies in Morphology and Molecules, New Paradigms in Evolutionary Biology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bottema, S., και A. Sarpaki. 2003. «Environmental Change in Crete: A 9000-Year Record of Holocene Vegetation History and the Effects of the Santorini Eruption». *The Holocene* 13 (5):733–49.
- Cucchi, T., J.-C. Auffray, και J.-D. Vigne. 2012. «On the Origin of the House Mouse Synanthropy and Dispersal in the Near East and Europe: Zooarchaeological Review and Perspectives». Στο *Evolution of the House Mouse*, επιμ. M. Macholán, S.J.E. Baird, P. Munclinger και J. Piálek, 65–93. Cambridge Studies in Morphology and Molecules, New Paradigms in Evolutionary Biology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cucchi, T., K. Papayianni, S. Cersoy, L. Aznar-Cormano, A. Zazzo, R. Debruyne, R. Berthon, A. Bălăşescu, A. Simmons, F. Valla, Y. Hamilakis, F. Mavridis, M. Mashkour, J. Darvish, R. Siahparvi, F. Biglari, C.A. Petrie, L. Weeks, A. Sardari, S. Maziar, C. Denys, D. Orton, E. Jenkins, M. Zeder, J. Searle, G. Larson, F. Bonhomme, J.C. Auffray, και J.D. Vigne. 2020. «Tracking the Near Eastern Origins and European Dispersal of the Western House Mouse». *Scientific Reports* 10:8276.
- Doukas, C., T. Van Kolfschoten, K. Papayianni, E. Panagopoulou, και K. Harvati. 2018. «The Small Mammal Fauna from the Palaeolithic Site Marathousa 1 (Greece)». *Quaternary International* 497:95–107.
- Efstratiou, N., A. Karetsoy, και M. Ntinou. 2013. *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete. New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*. Prehistory Monographs 42. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Evans, J.D. 1971. «Neolithic Knossos: Growth of a Settlement». *PPS* 37:95–117.
- Fassoulas, C.G. 2000. *Field Guide to the Geology of Crete*. Herakleion: Natural History Museum of Crete.
- Gentry, H.S., A.J. Verbiscar, και T.F. Banigan. 1987. «Red squill (*Urginea maritima* Liliaceae)». *Economic Botany* 41 (2):267–82.
- Geyh, M.A., και H. Schleicher. 1990. *Absolute Age Determination: Physical and Chemical Dating Methods and their Application*. Heidelberg: Springer-Verlag.
- Hofman, C.A., και T.C. Rick. 2018. «Ancient Biological Invasions and Island Ecosystems: Tracking Translocations of Wild Plants and Animals». *Journal of Archaeological Research* 26:65–115.
- Horwitz, L.K. 2013. «The Earliest Settlement on Crete: An Archaeozoological Perspective». Στο *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete. New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, επιμ. N. Efstratiou, A. Karetsoy και M. Ntinou, 171–92. Prehistory Monographs 42. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Isaakidou, V. 2004. «Bones from the Labyrinth: Faunal Evidence for the Management and Consumption of Animals at Neolithic and Bronze Age Knossos, Crete». Διδ. διατρ., University College London.
- Jarman, M.R. 1996. «Human Influence in the Development of the Cretan Mammalian Fauna». Στο *Pleistocene – Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, επιμ. D.S. Reese, 211–29. Monographs in World Archaeology No 28. Philadelphia: Prehistory Press.
- Kotsakis, T. 1990. *Biogeographical Aspects of Insularity*. Roma: Academia Nazionale dei Lincei.
- Legakis, A., και P. Marangou. 2009. *The Red Book of the Endangered Animals of Greece*. Athens: Greek Zoological Society.
- Mayhew, D.F. 1977. «The Endemic Pleistocene Murids of Crete. I–II». *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen B* 80 (3):182–214.
- _____. 1996. «The Extinct Murids of Crete». Στο *Pleistocene – Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, επιμ. D.S. Reese, 161–71. Monographs in World Archaeology No 28. Philadelphia: Prehistory Press.
- Mayor, A. 1989. «Grecian Weasels». *The Athenian*, February 1989:22–4.
- Παπαγιάννη, Κ. 2012. «Η Συμβολή της Μικροπανίδας στη Μελέτη του Παλαιοπεριβάλλοντος του Αιγαίου: Οι Περιπτώσεις Ακρωτηρίου Θήρας, Μόχλου και Μινωικών Χανίων Κρήτης». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Papayiannis, K. 2012. «The Micromammals of Minoan Crete: Human Intervention in the Ecosystem of the Island». Στο *Special Issue: Proceedings of the 9th European Vertebrate Palaeontology Association Meeting, Herakleion 2011*, επιμ. G. Iliopoulos, C. Meyer, E. Frey, E. Buffetaut, J. Liston και A. Osi. *Paleobiodiversity and Palaeoenvironments* 92 (2):239–48.
- _____. 2016. «The Microfauna from the Greek-Swedish Excavations». Στο *The Greek-Swedish Excavations at Hagia Aikaterini Square in Kasteli, Khania: 1970–1987, 2001, 2005 and 2008*. Vol. V1: *The Late Minoan IIIA: 1 and II*

- Settlements*, επιμ. E. Hallager και B.P. Hallager, 447–68. *ActaAth* 40, XLVII: V1. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- _____. 2021. «Of Mice and Men in Minoan Crete: The Microfauna from Malia Area Pi in its Chrono-Spatial Context». Στο *Zoia: Animal-Human Interactions in the Aegean Middle and Late Bronze Age*, επιμ. T. Palaima και R. Laffineur, 101–9. *Aegaeum* 45. Leuven-Liège: Peeters.
- Papayianni, K. 2022. «Microvertebrate Fauna». Στο *Mochlos IVA: Period III. The House of the Metal Merchant and other Buildings in the Neopalatial Town*, επιμ. J.S. Soles και C. Davaras, 461–71. Prehistory Monographs 68. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Payne, S. 1995. «The Small Mammals». Στο *The Kommos Region and the Houses of the Minoan Town*. Part 1: *The Kommos Region, Ecology and Minoan Industries*, επιμ. J. Shaw και M. Shaw, 278–91. Princeton: Princeton University Press.
- Peatfield, A.A.D. 1990. «Minoan Peak Sanctuaries: History and Society». *OpAth* 18:117–31.
- Perez-Ripoll, M. 2013. «The Knossos Fauna and the Beginning of the Neolithic in the Mediterranean Islands». Στο *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete. New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, επιμ. N. Efstratiou, A. Karetou και M. Ntinou, 133–70. Prehistory Monographs 42. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Pomadère, M., και Papayianni, K. 2020. «The Cat, an Exotic Animal in the Minoan World?» Στο *NEΩΤΕΡΟΣ: Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of His Retirement*, επιμ. B. Davis και R. Laffineur, 237–50. *Aegaeum* 44. Leuven-Liège: Peeters.
- Reumer, J.W.F. 1986. «Notes on the Soricidae (Insectivora, Mammalia) from Crete. I. The Pleistocene Species *Crocidura zimmermanni*». *Bonner Zoologische Beiträge* 37 (3):161–71.
- _____. 1996. «Shrews (Soricidae) on Islands, with Special Reference to *Crocidura zimmermanni* from Crete». Στο *Pleistocene – Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, επιμ. D.S. Reese, 173–79. Monographs in World Archaeology No 28. Philadelphia: Prehistory Press.
- Reumer, J.W.F., και C.S. Doukas. 1985. «Early Pleistocene Insectivora (Mammalia) from Tourkobounia (Athens, Greece)». *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen B* 88 (1):111–21.
- Reumer, J.W.F., και S. Payne. 1986. «Notes on the Soricidae (Insectivora, Mammalia) from Crete II. The Shrew Remains from Minoan and Classical Kommos». *Bonner Zoologische Beiträge* 37 (3):173–82.
- Sondaar, P.Y. 1977. «Insularity and its Effects on Mammal Evolution». Στο *Major Patterns in Vertebrate Evolution*, επιμ. M.K. Hecht, P.C. Goody και B.M. Hecht, 671–707. NATO Advanced Study Institutes Series, Series A: Life Sciences, Vol. 14. New York and London: Plenum Press.
- Steensma, K.J., και D.S. Reese. 1996. «The Mustelids of Crete». Στο *Pleistocene – Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, επιμ. D.S. Reese, 159–66. Monographs in World Archaeology No 28. Philadelphia: Prehistory Press.
- Strasser, T.F., E. Panagopoulou, C.N. Runnels, P.M. Murray, N. Thompson, P. Karkanas, F.W. McCoy, και K.W. Wegmann. 2010. «Stone Age Seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias Region for Lower Paleolithic and Mesolithic Habitation of Crete». *Hesperia* 79:145–90.
- Van de Weerd, A., J.W.F. Reumer, και J. de Vos. 1982. «Pliocene Mammals from the Apolakkia Formation (Rhodes, Greece)». *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen B* 85 (1):89–112.
- Van der Geer, A., G. Lyras, J. de Vos, και M. Dermitzakis. 2010. *Evolution of Island Mammals. Adaptation and Extinction of Placental Mammals on Islands*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Van Kolfschoten, T. 2007. «Biostratigraphy». Στο *Encyclopedia of Quaternary Science*, επιμ. S.A. Elias, 2802–811. Amsterdam: Elsevier.
- Vigne, J.-D. 1999. «The Large ‘True’ Mediterranean Islands as a Model for the Holocene Human Impact on the European Vertebrate Fauna? Recent Data and New Reflections». Στο *The Holocene History of the European Vertebrate Fauna: Modern Aspects of Research, Workshop 6th–9th April 1998, Berlin*, επιμ. N. Benecke, 295–322. Archäologie in Eurasien Band 6, Deutsches Archäologisches Institut Eurasien – Abteilung. Leidorf: Rahden/Westf.
- Weesie, P.D.M. 1988. «The Quaternary Avifauna of Crete, Greece». *Palaeovertebrata* 18 (1):1–94.
- Weissbrod, L., F.B. Marshall, F.R. Valla, H. Khalaily, G. Bar-Oz, J.C. Auffray, J.-D. Vigne, και T. Cucchi. 2017. «Origins of House Mice in Ecological Niches Created by Settled Hunter-Gatherers in the Levant 15,000 Years Ago». *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114 (16):4099–104.
- Willemsen, G.F. 1996. «The Cretan Otter *Lutrogale cretensis*». Στο *Pleistocene – Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, επιμ. D.S. Reese, 153–57. Monographs in World Archaeology No 28. Philadelphia: Prehistory Press.
- Woodburne, M.O. 2006. «Mammal Ages». *Stratigraphy* 3:229–61.

From landscape perception to niche construction

The case of the Mesara, south-central Crete, in the Early and Middle Bronze Age*

Giorgos Vavouranakis

National and Kapodistrian University of Athens

ABSTRACT

The last two decades of archaeological theory have been characterised by the emergence of post-humanist and relational approaches, which have emphasised the agency of non-human entities in the world, including the features of the natural environment. It is here argued that such approaches may have sensibly attempted to counter the prejudice on the dominant place of human beings on earth, but they have ended up in downplaying the ontological discreteness of human existence. A relational approach to agency and to life in the past does not make such a sacrifice. The concept of the ecological niche may afford the combination of a humanist and relational approach. Such a potential is explored with special reference to the landscape around Phaistos, one of the best-known prehistoric sites of south-central Crete, with an emphasis on the Early and very start of the Middle Bronze Age, namely the periods that preceded the emergence of the Minoan palace at the site.

INTRODUCTION

Archaeology has taken a deep plunge into relational approaches,¹ which encourage the deconstruction of entities into heterogeneous assemblages. Human beings have been reconceptualised as enmeshed into a complex web of dynamic relations with other beings, both human and non-human, animate and inanimate. It has been also argued that things are active social players. They affect people in their materiality and their ability to absorb and actively communicate widely shared social meanings. According to this viewpoint, people should not be considered the main driving force of socio-historical evolution any more, but rather one of its several components. This non-humanocentric emphasis has been criticised for jeopardising the epistemological foundations of archaeology as a humanities discipline. In addition, its consideration of both human and non-human entities through a flat ontological framework does not pay justice to the distinctiveness of the human condition.

The present paper attempts to take a stance between relational and anthropocentric approaches. It is here argued that the former do not necessarily oppose the latter. The denial of an essence that makes us human and special in this world should not eschew the distinct ways in which we perform our dynamic and inter-constitutive

* There are no words to describe my academic and personal debt to Eleni Mantzourani. Her appealing and influential teaching focused my interests on Minoan and Cypriot Prehistory. She introduced me to Cyprus and trusted me with posts of high responsibility in her excavation at Neolithic Kantou *Kouphovounos*. She also prompted me to specialise in archaeological theory during my post-graduate studies. I was subsequently honoured to be able to call her fellow researcher and colleague. This paper is a tiny token of appreciation for her being the academic member of my close family.

1 Indicatively see papers in Watts 2013; Alberti et al. 2014.



Fig. 1. Map of the Mesara, with main sites mentioned in the text. Adapted from ArchaeoCosmos (<http://archaeocosmos.arch.uoa.gr>) with modifications by the author.

engagements with our environs. These engagements have long been researched within the framework of landscape archaeology. For this reason, a brief and broad-brush review of the history of landscape research is here employed as a springboard to bring up the term of the “ecological niche”, which has a long history in the natural sciences but has been relatively recently introduced in anthropological and archaeological theory. It is argued that a modified version of this concept may be useful as a heuristic device for understanding the special ways in which people live in and interact with their landscapes. The area of Mesara in south-central Crete (Fig. 1), with its Early Bronze Age tholos tombs and the Middle Minoan palace at Phaistos, is used to demonstrate the applicability of the notion of the niche.

USEFULLY AMBIGUOUS CONCEPTS

Gosden and Pavlides² once characterised the landscape as a usefully ambiguous concept. Landscape archaeology emerged as a distinct field of research through the use of aerial photography in site prospection after World War II. Later on, and within the paradigmatic framework of new or processual archaeology, the landscape was considered as a stable entity with given features which may be described according to standard criteria. These features offered a series of possibilities for human adaptation and survival, which were exploited at various

2 Gosden and Pavlides 1994.

degrees or in different manners by specific societies during given periods of (pre)history. Intensive survey became the main method of this type of landscape archaeology.³

During the 1990s, post-processual critique came down hard on processual archaeology for missing or sidestepping the active role of human beings in past social life. It was argued that people do not simply adapt to environmental restrictions, nor do they simply use the landscape for reasons of survival. Rather, they inhabit their surroundings meaningfully. The landscape was consequently seen as both the medium and the outcome of knowledgeable human agency. Emphasis was placed on the human experience of the environment, including both its natural and manmade features, and examined the ways in which visual perception is selective, much the same way as the Flemish artists in the 16th century created paintings that framed specific aspects of the landscape at the expense of others on the canvas.⁴ A different research strand promoted the term “taskscape”, because human perception is directly related to and affected by the task at hand. This approach placed the human subject inside and actually right in the centre of the landscape.⁵ A third research tendency focused on the ability of the landscape, especially of the monuments in it, to incorporate meanings, such as collective memories and value codes, and thus to further affect human decision making and agency.⁶

All three research tendencies have been criticised for implicitly encouraging the archaeologist to try to empathise with past people and for taking the social significance of collective memory for granted. Arguably, people do not always choose to remember. Collective forgetfulness or indifference should also be considered as possibilities when examining past landscape perceptions.⁷ These two points of criticism may be avoided if a piece of research refrains from the pursuit of the possible specific meanings of a given landscape and instead focuses on its meaningfulness, namely the ability to facilitate specific ways of human engagement with it and exclude others. Most importantly, this dynamic interaction between people and their environs should be seen as happening at the level of practical, mundane daily activity, so as to sidestep dilemmas about the preservation or loss of consciously appropriated collective memory.

The processual vs. post-processual paradigmatic battle subsided after the year 2000 and landscape archaeology was also affected.⁸ About the same time, computer applications in archaeology, especially GIS and Virtual Reality, began to make themselves strongly felt within landscape research, as they allowed the reconstruction of past landscapes and the simulation and analysis of human experience in and of them. The combination of paradigmatic ceasefire and digital archaeology had the unfortunate side-effect of decreased conceptual reflection, a phenomenon that has been particularly noted within the field of GIS.⁹

Despite this stagnancy, the recent relational and post-humanist paradigmatic tendencies have promoted new understandings of the relation between past people and their environs. They are mostly based on James J. Gibson's work,¹⁰ which highlights the importance of the environment of the perceiving subject and argues that we do not perceive the qualities of our surroundings *per se* but their affordances for action. For example, Ingold¹¹ has argued that even the assumed purely cognitive aspects of human perception, such as imagination, are part of the practical engagement of people with their surroundings. This engagement, as the argument goes, is always in a state of becoming.

3 For the history of landscape archaeology, see David and Thomas 2008.

4 Tilley 1994.

5 Ingold 1993.

6 Indicatively see Barrett 1999; Edmonds 1999.

7 Bintliff et al. 2000, 148.

8 Indicatively, see the different chapter themes in David and Thomas 2008.

9 Hacıgüzeller 2012.

10 Gibson 1979.

11 Ingold 2012.

Strong post-humanist approaches place more emphasis on the environment instead of the perceiving human subject, because they hold that agency is not an exclusive feature of human beings. Rather, agency should be seen as relational and flowing from and within the inextricable nexus between people and their environs, both animate and inanimate, natural and artificial. It has even been proposed that agency may be directly attributed to non-human entities. For example, a river may be understood as a social agent, since it is constantly refreshed, it may affect social life greatly (e.g. the civilisation of ancient Egypt owes itself to the Nile), and, in a way, it has a life of its own.¹²

Ian Hodder¹³ has proposed the relatively mild term of “entanglement”, in order to describe how people’s choices drive them to become more deeply enmeshed in inextricable relations with their surroundings, both natural and human-made. Hodder has also examined the concept of the ecological niche¹⁴ in order to define the unit of analysis in his entanglement studies. This is a concept from the natural sciences, which portrays how each species creates its own alcove in the ecosystem by responding to the affordances of the environment in an active manner. Thus, both the species and the niche change over time due to their close connection.

For example, a tree creates its own niche by growing roots into the ground and branches with leaves in the air. The moisture between its roots invites worms and insects and other organisms and in the resultant foliage birds make their nests. The more the tree grows, the more oxygen it produces and the more organisms it hosts in its niche. In cases of niche rivalry between species, either one prevails over the other or the niche becomes segregated. It follows that an ecological niche is in a constant state of evolution due to the dynamic interaction of the main organism with the rest that constitute the niche and also due to its relations to and the participation of its constituents in other niches.

In a similar manner, people make their own ecological niches. They are the main organisms in them, but they are not necessarily dominant. For example, hunter-gatherers are in constant interaction with their environs for reasons of subsistence. In the same vein, albeit without evoking the notion of the niche, John Barrett¹⁵ has argued that the transition to sedentism may be seen as the emergence of a new form of life, based on a shift in the architecture of both energy flows between human beings and their environs and of the relations between human beings. Thus, sedentary communities have a growing impact upon their niche, as they extract building materials to construct their houses, raw materials, such as stone, for tools or clay for pottery, not to mention interventions with a far greater impact, such as Near Eastern irrigation systems or the Egyptian pyramids.

The concept of the niche has important advantages. It endorses an ecological and relational approach to human activity but maintains an anthropocentric focus on human beings, as the primary species of their niche. Moreover, the niche has borders, which may be well defined in practical terms after the agency of the dominant species. They are objectively observable but they are not water-tight, since different niches intersect with each other. By contrast, the older concept of landscape was more about a frame of perception of a part of human environs, often entailing an implicit over-intellectual, be it ocularcentric and/or cognitive, understanding, despite the many research claims to the contrary. As a result, it is possible to see the niche as a more dynamic and relational equivalent to or a substitute of the landscape with one exception. People are the primary species that create the niche, but not entirely dominant. Their active shaping of their environs does not stand on its own. Rather, it is part of the overall relational character of their engagement with them.

This is a point of critique that has been raised for most post-humanist and relational approaches.¹⁶ It is argued that the active social role conceded to material culture and the natural environment undermines

12 Indicatively, see Witmore 2014; Olsen and Witmore 2015.

13 Hodder 2012.

14 Hodder 2012, 149–50, with references to natural sciences literature and critique of the term.

15 Barrett 2011.

16 Indicatively see Barrett 2014; recent review by Damilati and Vavouranakis 2021.

the distinctiveness of human beings and the special qualities that characterise them. The over-stressing of inextricable relations and of human connectivity to its surroundings downplays the role if not the very existence of human social subjects. The acknowledgement of the dynamic and heterogeneous constitutions of human beings is one thing; pushing them to the border of the picture is quite another. It is unfair to human beings and it threatens to alter the very character of archaeology as a discipline. As much as relational approaches have a lot to offer, it is imperative to reinstate people in them.

A HUMANIST UNDERSTANDING OF THE ECOLOGICAL NICHE

This is not a mission impossible, because the ecological niche entails an emic rather than an etic understanding that prioritises the main species, namely human beings. This is also compatible with Marxist anthropology. The Marxist notion that people make their own world, even though they never achieve its full control,¹⁷ chimes very well with the open character of the niche and the multivariable ways that it functions and evolves. If the niche is compatible with the distinct features of human beings, then the concept may escape the ecological determinist shortcomings of older processual approaches and promote a humanocentric view of people and their environs. Two questions ensue: what makes human beings different? How is it possible to reconcile a humanocentric and a relational approach to the ecological niche?

The answer to the first question hinges upon the human ability to think creatively,¹⁸ both consciously and unconsciously, with or without an external stimulus. This ability allows people to act knowledgeably and permits them to stand back whenever they have doubts, and be able to choose to act otherwise. It should be noted that this is no attempt to re-introduce traditional Cartesian mind/body dichotomies. Cognition is firmly situated in the human biological hardware. For example, there are more eye stimulus receptors than the available neurons.¹⁹ As a result, vision is selective and the brain inevitably compares new stimuli to older experiences and cognitive patterns. The tendency to contrast and compare is also evoked by the asymmetries of the body,²⁰ such as handedness or the concentration of most sensorial organs in the front and upper part of the body. Such qualities allow people to behave in specific manners, and to create and employ material culture both skilfully and meaningfully.

The above thesis may seem to run contrary to most post-humanist and other relational arguments, which, following a flat ontology, place people on a par with the non-human entities of the world. Nevertheless, Alfred Gell,²¹ in *Art and Agency*, a work that has become seminal for post-humanist research, distinguishes between human and non-human agency. In another discussion of agency, Johannsen²² has distinguished things as effective from humans who are active and one may add also proactive, because they have the ability for cognitive feedback and feedforward.²³ Arguments about the relational nature of cognition and agency still retain the distinct character of human beings as integrated systems of living, able to steer through the affordances and constraints of their environs,²⁴ and invested with a specific form of intentionality.²⁵

17 Graeber 2001, 59–60.

18 Ingold 2012.

19 Sung and Chuang 2010.

20 Tuan 1977, 34–50.

21 Gell 1998.

22 Johannsen 2012.

23 See also Lindstrøm 2015.

24 Knappett 2005, 11–34.

25 Malafouris 2013, 130–49.

Ingold²⁶ has reiterated the discrete character of human beings with reference to our ability to imagine the landscape, which is defined as (re-)creative perception of our surroundings. Ingold's suggestion echoes Husserl's phenomenological philosophy and the ability of human perception to mediate between past retentions and future protentions. Thus, perception and imagination are not seen as internalised processes of cognition, but, rather, as constituent parts of a dynamic and inter-constitutive relation between people and the landscape, which are always in a state of becoming. Such a view is compatible with relational approaches, while retaining an anthropocentric focus. It also resonates with the idea that people carve their niches in the world through their practical and yet knowledgeable and meaningful engagement with the material conditions that make their surroundings and this engagement affords the evolution of humanness through the development of specific forms of life.²⁷

MESARA: AN ECO-SOCIAL NICHE IN THE BRONZE AGE

The remainder of this paper attempts to demonstrate the applicability of the concept that may be now dubbed as eco-social niche. This terminology change highlights the social dimension of the ecological niche, so as to afford the understanding of the creative and imaginative ways in which people engage and cope with environs given their partial knowledge and control of the latter. The archaeological example that has been here selected is the area of the Mesara in south-central Crete, home to Phaistos, the main prehistoric centre in the area and host of one of the major Minoan palaces.

The historical meaningfulness of the Mesara as a bounded region is anything but novel. Traditional research saw the heavy concentration of Early and Middle Minoan tholos tombs in the area as a sign of a distinct and local cultural identity.²⁸ Socio-economic approaches have stressed the environmental features of the Mesara,²⁹ especially its western part,³⁰ a large flat plain area with good arable land featuring the Yeropotamos river and flanked by the Asterousia mountains to the south and the Ida massif to the northwest. The agropastoral potential of the region has been held responsible for the economic and political phenomena it sustained in the Bronze Age,³¹ namely the major centres of Phaistos, Agia Triada and Kommos. Agentive approaches have underlined the importance of networks of pottery production and social relations as well as the role of shared values for making these networks meaningful and attracting people to participate in them.³²

An eco-social niche approach is able to include all these arguments in its understanding of the Mesara, and it may additionally contribute to the knowledge of socio-historical evolution in the region during the Bronze Age. For example, a large part of the Western Mesara fertile plain used to be under the water during the Neolithic, as part of the then wide Yeropotamos river delta (Fig. 2).³³ It is probably for this reason that the Late Neolithic and earliest documented occupation of the region is characterised by a mixed economy of hoe agriculture, pastoralism and also foraging.³⁴ The lack of arable land combined with socio-historically contingent choices to continue inhabiting the area; this resulted in the persistence of non-sedentary subsistence practices. These, in

26 Ingold 2012.

27 Barrett and Boyd 2018.

28 Branigan 1993, 35–40 for a critical review of the topic.

29 Branigan 1993, 4–6.

30 Shay and Shay 2004; Watrous 2004a, 34–7.

31 Watrous and Hadzi-Vallianou 2004a, for a critical review of strictly environmental approaches to the palatial phenomenon in the Mesara.

32 Relaki 2004; Watrous 2004b, 273–75; Todaro 2013, 2020.

33 Todaro 2019a.

34 Watrous and Hadzi-Vallianou 2004b, 224; Todaro 2019b, 17.

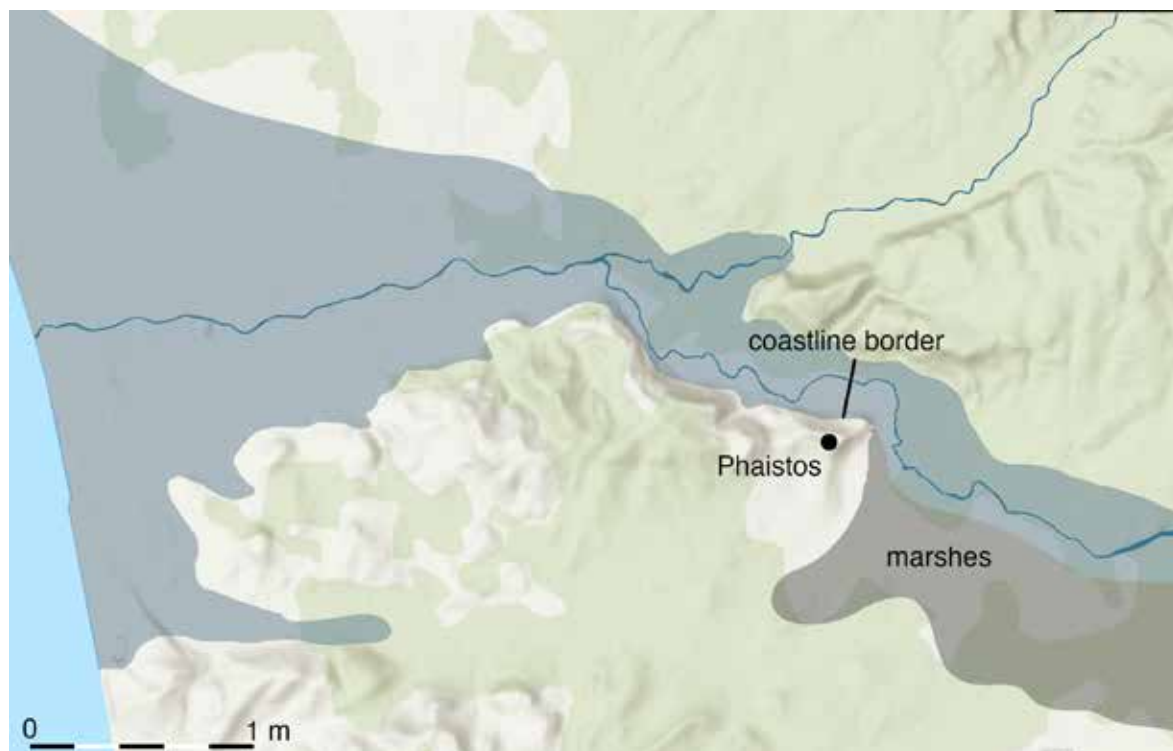


Fig. 2. Map of the area of Phaistos during the Neolithic. Adapted from ArchaeoCosmos (<http://archaeocosmos.arch.uoa.gr>) with modifications by the author, based on data from Todaro 2019a, pl. I.

their turn, may have prompted the exploitation of a wide array of land types, ranging from the mountainous Asterousia terrain to the lowlands, including the marshy area around Phaistos.³⁵ Thus, a common way of life prevailed, which overrode the environmental divide between the two types of terrain.³⁶

The notion of a Late Neolithic niche construction may help to better understand the Early Bronze Age habitation pattern, when the Yeropotamos river delta became partly filled (Fig. 3).³⁷ Phaistos became an inland site with a lake to the east, while most of the area around it continued to be marshy. As a result, both uplands and lowlands maintained past ways of life, with a great degree of population mobility, this time featuring small and short-lived settlements.³⁸ According to Relaki,³⁹ this habitation pattern was symbolically supported by the tholos tombs that begun to appear and characterised the whole region for a millennium, namely until the Middle Bronze Age. Tholos tombs were not just depositories of the dead but, also and most importantly, repositories of collective memories and widely shared values. They created the network of references that was necessary to retain the Mesara as a niche. This ability was further enhanced by the fact that most of them are on or very close to optimal paths for circulation.⁴⁰

Tholos tombs are one of the most researched topics of Minoan Crete and this is not the place to review the large extant body of literature on them.⁴¹ It suffices to point out that they were in a dynamic relation to both their

35 Amato et al. 2014.

36 Todaro 2019b, 16–8.

37 Todaro 2019a.

38 Todaro 2019b, 16–7.

39 Relaki 2004.

40 Dederix 2017.

41 Recent review by Legarra Herrero 2014, 31–64.

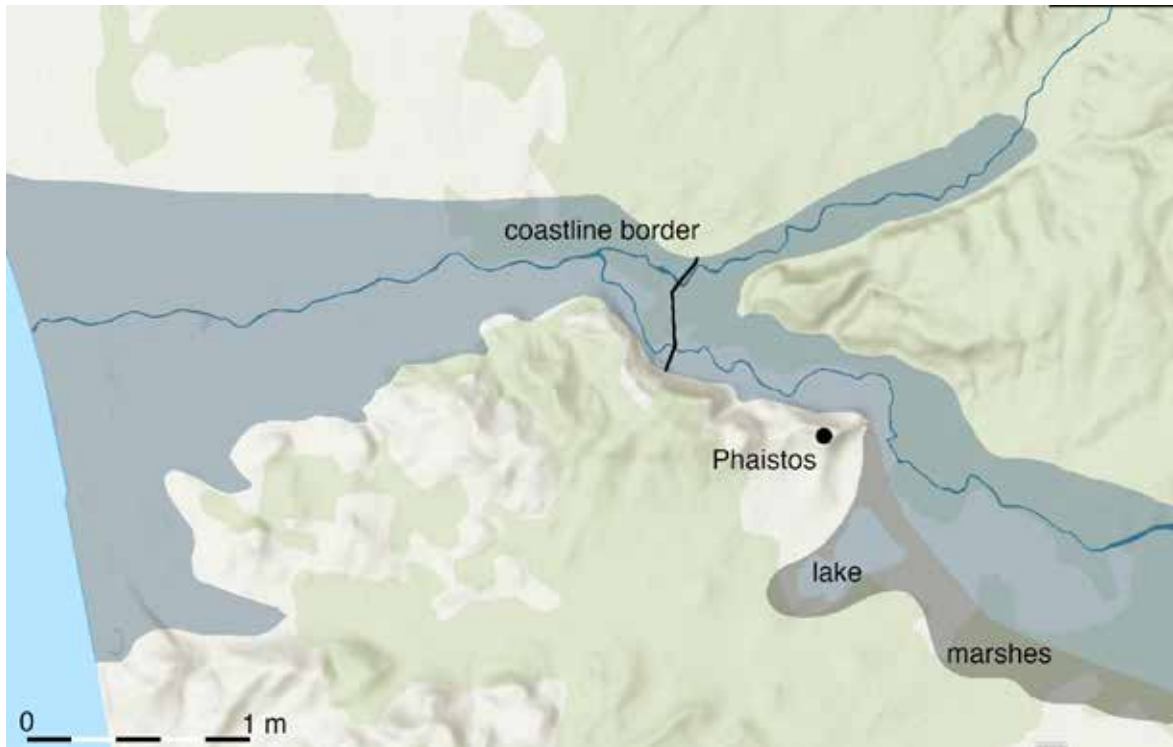


Fig. 3. Map of the area of Phaistos during the Early Bronze Age. Adapted from ArchaeoCosmos (<http://archaeocosmos.arch.uoa.gr>) with modifications by the author, based on data from Todaro 2019a, pl. I.

natural landscape and the people who built and used them.⁴² Their form may have seemed like a built version of a cave or a low rocky knoll and thus they would blend with the natural features of the landscape easily. Since these monuments endured for about a millennium, it would be plausible to say that people may have fetishised them into social actors that attracted attention and invited further human action. The repeated burials, the increasing deposition of artefacts and the architectural additions that may be observed in almost all tholos tombs suggest that their social role accentuated through time, as people returned to them periodically and engaged with them meaningfully. They had an effect on both people and the landscape and they transformed the Mesara niche.

It is impossible to examine the Mesara without reference to Phaistos, the heart of the region and home to a very important Middle and Late Bronze Age palace. Phaistos is an exceptional and, in this sense, special site. It was first inhabited in the Final Neolithic and remained the largest settlement in the region throughout the Early Bronze Age.⁴³ Contrary to other communities, Phaistos did not participate in the tholos tomb phenomenon but the dead were cared for, as skeletal remains have been found in the Neolithic and Early Minoan levels of the site.⁴⁴ This difference may be held as a sign of the ability of people to perceive the landscape in their own special ways and choose to act differently than the others.

Research has indicated that Phaistos may have been the place where different groups of people and different ways of life met, when the area was first settled permanently.⁴⁵ This interpretation is based upon the important role of ritual on the hill of Phaistos since the Neolithic.⁴⁶ The later central court of the palace started as an open area with hearths that hosted acts of food and drink consumption. Ritual activity continued throughout the

42 Vavouranakis 2016.

43 Todaro 2013.

44 Todaro 2012a, 2019c.

45 Todaro 2018, 336–38.

46 Todaro and Di Tonto 2008.

Early Bronze Age with repetitive events of feasting and pottery-making experiments in the later west court of the palace.⁴⁷

The establishment of the palace at Phaistos is often regarded as the result of the ability of an elite to manipulate the social, economic, ritual and political landscape during these events, so as to finance the drying of the marshy area around the hill, the terracing of the hill itself and, finally, the construction of the palace on it.⁴⁸ Ceremonial feasting tapped into and sanctioned the cycle of agropastoral economy, while pottery experimentation reaffirmed the network of the related craft activity. This network developed in the Early Bronze Age and became rather successful, judging by the distribution of Mesara pottery vessels in central and east Crete.⁴⁹

Such interpretations entail a holistic understanding of the Phaistian society, but they still leave loose ends when it comes to understanding the ways in which power operated at Phaistos. If an elite authority had been successful enough to draw enough human resources together for large-scale projects, it is strange that people went back to their homes and their dispersed small local communities. One would expect the formation of a town, similar to the one at Knossos, but no urban settlement was formed at Phaistos before or right after the establishment of the first palace. Rather, habitation growth took the form of a loose constellation of small sized neighbourhoods.⁵⁰ This oxymoron may be related to the marshy catchment area of Phaistos and its inability to sustain a large population.⁵¹ Nonetheless, environmental restrictions do not explain the human choice in its specific socio-historical context, namely the decision to actively transform the niche of the Mesara, monumentalise the hill and maintain a political institution.

After all, the existence of authorities requires the active consent of the basis of the social pyramid, and it may be plausibly suggested that the same accounted for Phaistos and even more so, since the palatial process in the Mesara was less centripetal than e.g. Knossos. This is not to deny the importance of the palatial centre, which exerted economic and symbolic influence upon places as far away as the palatial centre of Monastiraki⁵² and the sacred cave of Kamares.⁵³ However, the wide geographical radius of this influence and thus its extensive nature make it even more probable that its maintenance may have necessitated the active involvement of local communities.⁵⁴

One indication for such an involvement is the relatively dense Protopalatial habitation pattern of the area, which included the floruit of settlements such as Kommos.⁵⁵ Another hint is the stability of ceramic traditions in the Mesara, the maintenance of pottery exports to central Crete and the ability of small-scale peripheral communities to consume Kamares vessels in the course of funerary ritual.⁵⁶ Moreover, the establishment of new tholos tombs at Kamilari and Agia Triada at the beginning of the Protopalatial period⁵⁷ and the continuing veneration rituals at other tholos tombs⁵⁸ indicate the social significance of the materiality of this specific type of funerary monument and the persistence of traditional Prepalatial communal social relations and perceptions of or engagements with the landscape. The common ritual practices in both the new tholoi and the palace of Phaistos⁵⁹ suggest that old and new social trajectories were able to meet and combine with each other.

47 Todaro 2012b.

48 Todaro 2018.

49 Day and Wilson 1998; Day et al. 2006, 64.

50 Militello 2012.

51 Todaro 2018.

52 Kanta and Tzigounaki 2000, 203.

53 Van de Moortel 2011.

54 For a similar argument on the social ramifications of extensive social influence and/or control with reference to Neopalatial Crete, see Damilati and Vavouranakis 2011.

55 Watrous and Hadzi-Vallianou 2004a, 277–79.

56 Day et al. 2006.

57 Caloi 2016.

58 Caloi 2015a, 2015b.

59 Caloi 2016.

All these features allow one to argue that the palace of Phaistos did not simply impose itself on the region.⁶⁰ Rather, the wider social group behind it transformed the niche actively through attending to the network of the relations which held it together and which had afforded the establishment of Phaistos as a special site since the Final Neolithic. Palatial ceremonial activity further sanctioned this new twist of the Mesara niche and contributed to keeping the latter together. Let me draw a parallel here between the Mesara and the so-called “inalienable possessions”,⁶¹ objects with special powers that dominate gift exchanges in Melanesia⁶² and have prompted post-humanocentric approaches to material culture.⁶³ It may be suggested that Phaistos as a whole became a similar inalienable possession of all the Mesara through the ages, as the ultimate repository of widely shared values of a social network of reference and conviviality.

CONCLUSIONS

It has been argued that relational approaches to past material culture have a great potential for archaeology but run the danger of post-humanocentrism. Their importance lies in their emphasis upon dynamic relations between people, between people and things and between people and their overall environs, namely the landscape. One key concept in such approaches is the notion of the ecological niche, which has been here redefined according to a social or humanocentric perspective. Its usefulness has been explored in reference to the socio-historical evolution of the Mesara in south-central Crete during the Bronze Age. The niche has made it possible to combine environmental and agentic approaches to the region. Thus, the persistence of pre-sedentary subsistence practices has been taken to have constructed a niche both at the socio-economic and the symbolic level. The early emphasis on ritual activity at Phaistos has been acknowledged as an attempt to establish its special character within the niche, while its palatial phenomenon has been interpreted as the result of the dynamic interaction between the emergence of elite groups and the tending of the relations within the niche. It has been argued that people lived in the niche, (re-)imagined it and transformed it but retained an inter-constitutive relation with it, including both its natural and manmade features.

ACKNOWLEDGEMENTS

I wish to thank the anonymous reviewer for her/his fruitful suggestions and Maria Relaki and Don Evely for proof-reading the text. Earlier versions of the text have been presented at my keynote lecture of the “no (e) scape?” conference at the University of Heidelberg in March 2018; the “Excavation and Research XIII” symposium of the Section of Archaeology and History of Art, Department of History and Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens; and the 57th Public Lecture Series of the Archaeological Research Unit of the University of Cyprus in February 2022. I am grateful to Giouli Chatzina, Dionyssi Antypas and Diamantis Panagiotopoulos at Heidelberg and to Athanasios Vionis, Lina Kassianidou and Giorgos Papasavvas in Cyprus for their kind invitations. The paper has benefited from the above presentations, but all shortcomings are my own.

60 Caloi 2015b.

61 Weiner 1992.

62 Mauss 1954.

63 Gell 1998.

BIBLIOGRAPHY

- Alberti, B., A.M. Jones, and J. Pollard, eds. 2014. *Archaeology after Interpretation. Returning Materials to Archaeological Theory*. Walnut Creek: Left coast Press.
- Amato, V., F. Longo, M. Bredaki, A. Rossi, M. Ghilardi, D. Psomiadis, M. Colletu, L. Sinibaldi, D. Delanghe-Sabatier, F. Demory, and C. Petit. 2014. "Geoarchaeological and Palaeoenvironmental Researches in the Area of Ancient Phaistos (Greece, Crete)." In *Physis. L'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique. Actes de la 14ème rencontre égéenne internationale, INHA, Paris, 11-14 Décembre 2012*, 129-39. *Aegaeum* 37. Leuven-Liege: Peeters.
- Barrett, J.C. 1999. "The Mythical Landscapes of the British Iron Age." In *Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives*, edited by W. Ashmore and A.B. Knapp, 253-68. Oxford: Blackwell.
- _____. 2011. "The Neolithic Revolution: An Ecological Perspective." In *Dynamics of Neolithisation in Europe: Studies in Honour of Andrew Sherratt*, edited by A. Hadjikoimis, E. Robinson and S. Viner, 66-89. Oxford: Oxbow.
- _____. 2014. "The Material Constitution of Humanness." *Archaeological Dialogues* 21:65-74.
- Barrett, J.C., and M.J. Boyd. 2018. *From Stonehenge to Mycenae. The Challenges of Archaeological Interpretation*. London: Bloomsbury.
- Bintliff, J., O. Dickinson, P. Howard, and A. Snodgrass. 2000. "Deconstructing 'The Sense of Place'? Settlement Systems, Field Survey, and the Historic Record: a Case-study from Central Greece." *PPS* 66:123-49.
- Branigan, K. 1993. *Dancing with Death. Life and Death in Southern Crete c. 3000-2000 BC*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Caloi, I. 2015a. "Recreating the Past. Using Tholos Tombs in Protopalatial Mesara (Crete)." In *Minoan Archaeology. Challenges and Perspectives for the 21st Century*, edited by D. Panagiotopoulos and U. Gunkel-Maschek, 63-75. *Aegis* 5. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- _____. 2015b. "The Western Mesara Plain in the Protopalatial Period: Integrating Settlement and Funerary Data." In *De la chaîne du DIKtè au massif de l'IDA. Géosciences, archéologie et histoire en Crète de l'âge du bronze récent à l'époque archaïque : actes du colloque international pluridisciplinaire de Strasbourg 16-18 octobre 2013*, edited by D. Lefèvre-Novaro, V.A. Martzolf and M. Ghilardi, 143-58. Padova: Bottega d'Erasmus, Aldo Ausilio.
- _____. 2016. "The Mesara Tholos Tomb Cemeteries in the Protopalatial Period. Comparing the Funerary Complexes of Kamilari and Ayia Triada." *CretAnt* 1:207-20.
- Damilati, K., and G. Vavouranakis. 2011. "Society against the State?" Contextualizing Inequality and Power in Bronze Age Crete. In *State Formation in Italy and Greece. Questioning the Neoevolutionist Paradigm*, edited by N. Terrenato and D.C. Haggis, 32-60. Oxford: Oxbow.
- _____. 2021. "What future for Archaeology's Past?" In *Far from Equilibrium: An Archaeology of Energy, Life and Humanity: A Response to the Archaeology of John C. Barrett*, edited by M.J. Boyd and R.C.P. Doonan, 115-29. Oxford: Oxbow.
- David, B., and J. Thomas. 2008. *Handbook of Landscape Archaeology*. London and New York: Routledge.
- Day, P.M., and D.E. Wilson. 1998. "Consuming Power. Kamares Ware in Protopalatial Knossos." *Antiquity* 72:350-58.
- Day, P.M., M. Relaki, and E. Faber. 2006. "Pottery Making and Social Reproduction in Bronze Age Mesara, Crete." In *Pottery and Society: The Impact of Recent Studies in Minoan Pottery. Gold Medal Colloquium in Honor of Philip P. Betancourt at the 104th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 5 January 2003*, edited by M.H. Wiener, J.L. Warner, J. Polonsky and E.E. Hayes, 22-72. Boston: American Institute of Archaeology.
- Dederix, S. 2017. "Communication Networks, Interactions, and Social Negotiation in Prepalatial South-Central Crete." *AJA* 127:5-37.
- Edmonds, M. 1999. *Ancestral Geographies of the Neolithic. Landscapes, Monuments and Memory*. London and New York: Routledge.
- Gell, A. 1998. *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Gibson, J.J. 1979. *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gosden, C., and C. Pavlides. 1994. "Are Islands Insular? Landscape vs. Seascape in the Case of the Arawe Islands, Papua New Guinea." *Archaeology in Oceania* 29:162-71.
- Graeber, D. 2001. *Toward an Anthropological Theory of Value. The False Coin of Our Own Dreams*. London: Palgrave.
- Hacıgüzeller, P. 2012. "GIS, Critique, Representation and Beyond." *Journal of Social Archaeology* 12:245-63.

- Hodder, I. 2012. *Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Ingold, T. 1993. "The Temporality of Landscape." *WorldArch* 25:152–74.
- _____. 2012. "Introduction." In *Imagining Landscapes. Past, Present, Future*, edited by M. Janowski and T. Ingold, 1–17. Farnham: Ashgate.
- Johannsen, N. 2012. "Archaeology and the Inanimate Agency Proposition: A Critique and a Suggestion." In *Excavating the Mind: Cross-Sections through Culture, Cognition and Materiality*, edited by N. Johannsen, M. Jessen and H.J. Jensen, 305–47. Aarhus: Aarhus University Press.
- Kanta, A., and A. Tzigounaki. 2000. "The Protopalatial Multiple Sealing System. New Evidence from Monastiraki." In *Administrative Documents in the Aegean and their Near Eastern Counterparts: Proceedings of the International Colloquium, Naples, February 29–March 2, 1996*, edited by M. Perna, 193–210. Torino: Paravia scriptorium.
- Knappett, C. 2005. *Thinking through Material Culture. An Interdisciplinary Perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Legarra Herrero, B. 2014. *Mortuary Behavior and Social Trajectories in Pre- and Protopalatial Crete*. Prehistory Monographs 44. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Lindstrøm, T.C. 2015. "Agency 'in itself': A Discussion of Inanimate, Animal and Human Agency." *Archaeological Dialogues* 22:207–38.
- Malafouris, L. 2013. *How Things Shape the Mind. A Theory of Material Engagement*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Mauss, M. 1954. *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Translated by I. Cunnison. London: Cohen and West.
- Militello, P. 2012. "Emerging Authority: A Functional Analysis of the MM II Settlement of Phaistos." In *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, edited by I. Schoep, P. Tomkins and J.M. Driessen, 236–72. Oxford: Oxbow.
- Olsen, B., and C. Witmore. 2015. "Archaeology, Symmetry, and the Ontology of Things: A Response to Critics." *Archaeological Dialogues* 22:187–97.
- Relaki, M. 2004. "Constructing a Region: The Contested Landscapes of Prepalatial Mesara." In *The Emergence of Civilisation Revisited*, edited by J.C. Barrett and P. Halstead, 170–88. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 6. Oxford: Oxbow.
- Shay, J.M., and C.T. Shay. 2004. "Environment, Land Capability, and Botanical Studies in the Western Mesara." In *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, edited by L.V. Watrous, D. Hadzi-Vallianou and H. Blitzer, 59–110. Monumenta Archaeologica 23. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.
- Sung, C.H., and J.Z. Chuang. 2010. "The Cell Biology of Vision." *Journal of Cell Biology* 190:953–63.
- Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford and Providence: Berg.
- Todaro, S. 2012a. "Human Remains at FN Phaistos: Identifying and Interpreting Practices of Disposal and Manipulation of the Dead from an Archaeological Perspective." *CretAnt* 13:13–39.
- _____. 2012b. "Craft Production and Social Practices at Prepalatial Phaistos: the Background to the First 'Palace'." In *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, edited by I. Schoep, P. Tomkins and J.M. Driessen, 195–235. Oxford: Oxbow.
- _____. 2013. *The Phaistos Hills before the Palace: A Contextual Reappraisal*. Praehistorica Mediterranea 5. Monza: Polimetrica.
- _____. 2018. "The Challenges of Living in the Marshes between the 5th and the 3rd Millennium BC: A View from Phaistos." *CretAnt* 19:321–52.
- _____. 2019a. "Living with the Past: Settlement Mobility and Social Memory in Early Bronze Age Mesara." In *MNHMH/MNEME: Past and Memory in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17–21 April 2018*, edited by E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci and R. Laffineur, 17–24. *Aegaeum* 43. Leuven and Liège: Peeters.
- _____. 2019b. "From Scatters of Pottery to Communities? A View from Phaistos." *Thiasos* 8:3–21.
- _____. 2019c. "Riscavare lo scavato." *Building up the Stratigraphy of Prepalatial Phaistos with Legacy Data*. Roma: Quasar.
- _____. 2020. "Residential Mobility and Ritual Stability in the Early Bronze Age Mesara. Rebuilding Houses at Phaistos." In *Oikos. Archaeological Approaches to House Societies in Aegean Prehistory*, edited by M. Relaki and J. Driessen, 25–49. *Aegis* 19. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
- Todaro, S., and S. Di Tonto. 2008. "The Neolithic Settlement of Phaistos Revisited: Evidence for Ceremonial Activity on the Eve of the Bronze Age." In *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context*, edited by V. Isaakidou and P. Tomkins, 177–90. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8. Oxford: Oxbow.

- Tuan, Y.F. 1977. *Space and Place. The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Van De Moortel, A. 2011. "The Phaistos Palace and the Kamares Cave: a Special Relationship." In *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, edited by W. Gauß, M. Lindblom, R.A.K. Smith and J.C. Wright, 306–18. Oxford: Archaeopress.
- Vavouranakis, G. 2016. "A Post-humanist Approach to Funerary Ritual and its Socio-historical Significance: The Early and Middle Bronze Tholos Tombs at Apesokari, Crete." In *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, edited by A. Dakouri-Hild and M.J. Boyd, 253–73. Berlin: De Gruyter.
- Watrous, L.V. 2004a. "A Cultural Geography of the Island." In *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, edited by L.V. Watrous, D. Hadzi-Vallianou and H. Blitzer, 29–38. Monumenta Archaeologica 23. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.
- _____. 2004b. "State Formation (Middle Minoan IA)." In *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, edited by L.V. Watrous, D. Hadzi-Vallianou and H. Blitzer, 253–76. Monumenta Archaeologica 23. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.
- Watrous, L.V., and D. Hadzi-Vallianou. 2004a. "Palatial Rule and Collapse (Middle Minoan IB – Late Minoan IIIB)." In *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, edited by L.V. Watrous, D. Hadzi-Vallianou and H. Blitzer, 277–304. Monumenta Archaeologica 23. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.
- _____. 2004b. "Initial Growth in Social Complexity (Late Neolithic – Early Minoan I)." In *The Plain of Phaistos. Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete*, edited by L.V. Watrous, D. Hadzi-Vallianou and H. Blitzer, 221–31. Monumenta Archaeologica 23. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA.
- Watts, C., ed. 2013. *Relational Archaeologies. Humans, Animals, Things*. London and New York: Routledge.
- Weiner, A.B. 1992. *Inalienable Possessions. The Paradox of Keeping-While-Giving*. Berkeley and Los Angeles: UCLA Press.
- Witmore, C. 2014. "Archaeology and the New Materialisms." *Journal of Contemporary Archaeology* 1:203–46.

Η διπλή εμφάνιση του εικονογραφικού θέματος του βουκρανίου στον μινωικό θολωτό τάφο της Μυρσίνης Σητείας και η σημασία του*

Κατερίνα Γλαράκη και Γιώργος Σοφιανός

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The aim of this paper is to examine the double appearance of the iconographic theme of bucranium in two artifacts, a seal and a kantharos, from the Minoan tholos tomb of Myrsini, Sitia. These finds date to the final period of the use of the tomb (MMII) and were probably placed in it during a single burial episode. The two artifacts that feature the bucranium were prestige objects. The significant differences in form, function, significance and on the rendering of the bucranium between the seal and the kantharos suggest that this pictorial motif was a symbol and a status item of the dead owner of the two artifacts. The bucranium appears mainly in the palatial centres of the Protopalatial Crete. Moreover, twin appearances of pictorial motifs on radically different types of artifacts are almost exclusively observed in palatial contexts of the period (e.g. Malia, Petras). Therefore, it is suggested that the community of Myrsini participated in the social processes of the Protopalatial period actively and maintained contacts with both neighbouring and distant communities of the island.

Ο θολωτός τάφος στη Μυρσίνη Σητείας είναι ένας από τους ελάχιστους θολωτούς που έχουν εντοπιστεί στην ανατολική Κρήτη.¹ Η πρόσφατη μελέτη του ταφικού συνόλου έδειξε ότι ο τάφος ιδρύθηκε στην ΠΙΜΙ περίοδο (περ. 3000 π.Χ.), σχεδόν συγχρόνως με τους πρώτους θολωτούς τάφους της νότιας-κεντρικής Κρήτης, και χρησιμοποιήθηκε αδιάλειπτα έως και τη ΜΜΙΒ περίοδο (1750–1700 π.Χ.), οπότε και εγκαταλείφθηκε.² Η παρούσα συμβολή θα εστιάσει σε δύο συγκεκριμένα ευρήματα από την τελευταία περίοδο χρήσης του τάφου: τη σφραγίδα **ΣΦ1** και τον κάνθαρο **Κ65**. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα δύο τέχνηρα έγκειται στο

* Η παρούσα συμβολή αποτελεί μικρό αντίδωρο στην αγαπημένη μας καθηγήτρια, Ελένη Μαντζουράνη, για όσα μας δίδαξε για την προϊστορική Κρήτη (και όχι μόνο), την καθοδήγηση, την υποστήριξη και την αγάπη που μας πρόσφερε στα φοιτητικά μας χρόνια και συνεχίζει να μας προσφέρει μέχρι σήμερα απλόχερα. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στους επιμελητές του παρόντος τόμου, Γιώργο Βαβουρανάκη και Γιάννη Βοσκό, για την πρόσκληση να συμμετάσχουμε σε αυτόν, καθώς και για τα σχόλιά τους στο αρχικό κείμενο της συμβολής. Ευχαριστίες εκφράζονται, επίσης, στον ανώνυμο αξιολογητή.

1 Πλάτων 1959, 374–75.

2 Γλαράκη 2018. Το αρχαιολογικό υλικό του θολωτού τάφου της Μυρσίνης μελετήθηκε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της Κατερίνας Γλαράκη, έπειτα από την ευγενική παραχώρηση του Αναπλ. Καθηγητή Λευτέρη Πλάτωνα, στον οποίο εκφράζονται θερμές ευχαριστίες. Η διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την εποπτεία της Καθηγήτριας Ελένης Μαντζουράνη και με την οικονομική ενίσχυση του Ιδρύματος Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού (Ιδρυτές Νίκος και Λύντια Τρίχα).



Εικ. 1. Σφραγίδα ΣΦ1. Σχεδιαστική αποτύπωση (Σχέδιο: Κ. Γλαράκη).

Εικ. 2. Σφραγίδα ΣΦ1. Φωτογραφία με τη μέθοδο RTI της σφραγιστικής επιφάνειας με το βουκράνιο (RTI: Γ. Σοφιανός).

γεγονός ότι απεικονίζουν το εικονογραφικό θέμα του βουκρανίου. Στόχος είναι η διερεύνηση και η ανάδειξη της σημασίας της διπλής εμφάνισης του συγκεκριμένου εικονογραφικού θέματος στο πλαίσιο του θολωτού τάφου της Μυρσίνης και η ένταξή του στις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο στην ανατολική Κρήτη.

Η σφραγίδα **ΣΦ1**³ (Εικ. 1) σώζεται ακέραιη, αν και ελαφρώς φθαρμένη κατά τόπους. Είναι κατασκευασμένη από μαλακό λίθο,⁴ πιθανότατα χλωρίτη,⁵ και έχει ύψος 0,013 μ. Το άνω τμήμα της διατηρεί οπή ανάρτησης, ακολουθεί ένα διακριτό μεσαίο τμήμα και, τέλος, η κυκλική, επίπεδη βάση με διάμετρο 0,012 μ., η οποία φέρει παράσταση βουκρανίου (Εικ. 2).⁶ Μορφολογικά ανήκει στον λεγόμενο τύπο «Signet» ή «Petschaft» και εντάσσεται στην τάξη 31.i του Yule.⁷ Ο τύπος έχει κοντινά παράλληλα σε σφραγίδες από τον Μόχλο,⁸ τον τάφο XVII στο Μαύρο Σπήλιο,⁹ τους θολωτούς Β και Γ του Πλατάνου¹⁰ και τον τάφο του Αγίου Ονουφρίου.¹¹ Οι σφραγίδες αυτού του σχήματος χρονολογούνται από την ΠΜΙΙΙ έως και τη ΜΜΙΙΙ, αν και φαίνεται ότι η κύρια περίοδος κατασκευής τους είναι η ΜΜΙΒ–ΙΙ.¹²

Το εικονογραφικό θέμα του βουκρανίου εμφανίζεται στο Εργαστήριο των Μαλίων κατά τη ΜΜΙΒ–ΙΙ περίοδο.¹³ Η απόδοσή του στο παράδειγμα της Μυρσίνης είναι αρκετά σχηματοποιημένη. Μία τέτοια σχηματοποιημένη απόδοση του θέματος βρίσκει παράλληλα στον ΜΜΙΙΒ «αποθέτη των Ιερογλυφικών» της Κνωσού,¹⁴ ενώ ένα ακόμα κνωσιακό ΜΜΙΙ σφράγισμα είναι αρκετά κοντά τεχνοτροπικά με το παράδειγμα της Μυρσίνης.¹⁵ Ένα ακριβές παράλληλο της παράστασης της Μυρσίνης προέρχεται από μία ΜΜΙΙ αμφίκοιλη δισκοειδή σφραγίδα από ορεία κρύσταλλο που βρέθηκε στη Ζάκρο.¹⁶ Τέλος, τόσο οι έντοντοι, κυκλικοί

3 Γλαράκη 2018, 163–64, 166. Αρ. κατ. Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Σ–Κ 3138.

4 Για συζήτηση σχετικά με τη χρήση των λίθων κατά την Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη, βλ. Betts 1980, 16–21.

5 Προσωπική επικοινωνία με Ο. Krzyszkowska (28.09.2017).

6 Γλαράκη 2018, 53. Η σφραγίδα φωτογραφήθηκε με τη μέθοδο RTI, ώστε να καταστεί δυνατή μία λεπτομερειακή απεικόνιση της σφραγιστικής επιφάνειάς της. Για τη μέθοδο RTI βλ. <http://culturalheritageimaging.org/Technologies/RTI/>.

7 Yule 1980, 85–6.

8 Seager 1912, 39, 110, εικ. 14 (Tomb III), 58, 110, εικ. 27:Xb (Tomb X), 66, 110, εικ. 35–36:XVh (Tomb XV).

9 Forsdyke 1926, 279, εικ. 39:3, πίν. XVIII:3.

10 Xanthoudides 1924, 119, πίν. XV:1093 και 1127 αντίστοιχα· Platon 1969, vo. 301, 334, 335.

11 Platon 1969, vo. 122.

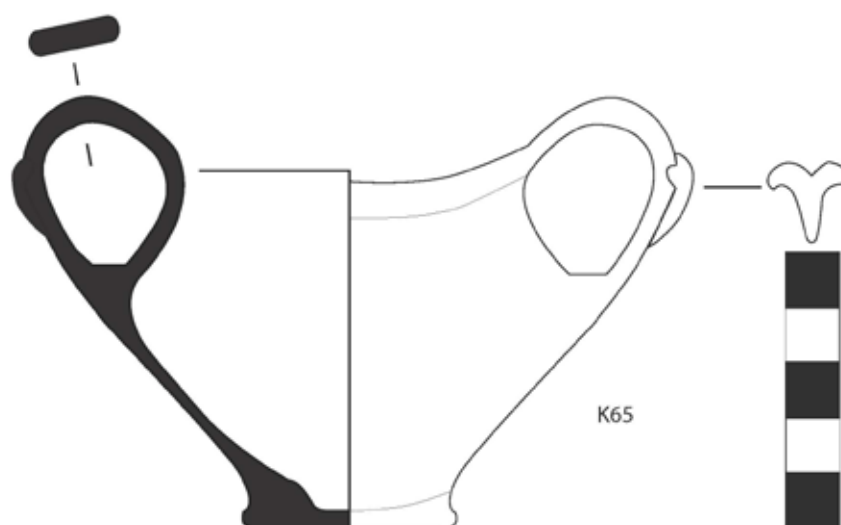
12 Yule 1980, 86.

13 Yule 1980, 123. Επίσης βλ. Platon κ.ά. 1977, vo. 114· Poursat 1980, 160, 176.

14 Πρβλ. Yule 1980, 124.

15 Gill κ.ά. 2002, vo. 36.

16 Hutchinson κ.ά. 1939, 45, εικ. 21, 22, 46:20· Platon κ.ά. 1977, vo. 283. Μία πιο φυσιοκρατική απόδοση του θέματος του βουκρανίου εμφανίζεται σε σφράγισμα από τη Ζάκρο (πρβλ. Hogarth 1902, πίν. XXII:82).



Εικ. 3. Κάνθαρος K65. Σχεδιαστική αποτύπωση (Σχέδιο: Κ. Γλαράκη).

οφθαλμοί που προεξέχουν,¹⁷ όσο και η λεπτότεχνη διαμόρφωση της παράστασης¹⁸ αποτελούν χαρακτηριστικά της εικονογραφίας των ΜΜΠ–ΙΙΙ σφραγίδων. Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη ότι η τελευταία περίοδος χρήσης του τάφου είναι η ΜΜΠΒ, η σφραγίδα της Μυρσίνης χρονολογείται στη ΜΜΠ περίοδο.

Ο κάνθαρος **K65**¹⁹ (Εικ. 3) είναι τροχήλατος, κατασκευασμένος από καθαρό πηλό. Αποτελείται από μία δακτυλιόσχημη, υπερυψωμένη βάση, από την οποία ξεκινούν τοιχώματα που, σε συνδυασμό με το διακριτό και έξω νεύον χείλος, σχηματίζουν ένα σιγμοειδές περίγραμμα. Από το χείλος ξεκινούν δύο κάθετες ταινιωτές λαβές, οι οποίες είναι τοποθετημένες αντιδιαμετρικά. Οι επιφάνειες του κανθάρου καλύπτονται από στιλπνό μελανό επίχρισμα, ενώ εξωτερικά παρατηρείται επίσης λευκή και ερυθρή βαφή, κατατάσσοντάς τον στα αγγεία με διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού. Τόσο το επίχρισμα όσο και οι επίθετες βαφές έχουν απολεπισθεί αρκετά. Συνεπώς, τα διακοσμητικά θέματα που αναπτύσσονταν κάποτε στην επιφάνεια του αγγείου πλέον δεν διακρίνονται. Τέλος, στη μία από τις δύο λαβές έχει τοποθετηθεί επίθετη πλαστική διακόσμηση. Πρόκειται για ένα ν-σχημο κόσμημα το οποίο αποδίδει σχηματοποιημένα ένα βουκράνιο (Εικ. 4). Ακριβή εικονογραφικά παράλληλά του εντοπίζονται σε δύο όστρακα από τον Χρυσόλακκο Μαλίων, τα οποία φέρουν πλαστικά κοσμήματα βουκρανίων.²⁰

Το σχήμα του κανθάρου δεν είναι ιδιαίτερα κοινό στη Μινωική Κρήτη. Ο πιο συνηθισμένος τύπος είναι αυτός με το τροπιδωτό σώμα, όπως για παράδειγμα τα δύο αγγεία από τον «Αποθέτη D» της Κνωσού της ΜΜΠΑ, αν και το σχήμα φαίνεται να ξεκινά ήδη από τη ΜΜΒ.²¹ Ένα άλλο παράδειγμα προέρχεται από

17 Για ΜΜΠ–ΙΙΙ σφραγίδες με παραστάσεις με αντίστοιχους οφθαλμούς πρβλ. Krzyszkowska 2005, 91:143b, 144b, 145b, 147, 149a. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν πρόκειται για το «Spectacle–eyes group» του Younger (2000), που χρονολογείται στην ΥΜΠΙΑ1 περίοδο.

18 Weingarten 2016, 32, όπου σημειώνει ότι οι ΜΜΠ σφραγίδες ξεχωρίζουν κατασκευαστικά, καθώς οι παραστάσεις τους έχουν γλυφεί με ένα νεοεισαχθέν εργαλείο από την Ανατολή, το οποίο καθιστούσε ικανούς τους γλύπτες για λεπτότερους χειρισμούς και, συνεπώς, για πιο λεπτότεχνες παραστάσεις. Επιπλέον, βλ. Krzyszkowska 2005, 89–92.

19 Γλαράκη 2018, 89–91, 137, εικ. 78. Αρ. κατ. Αρχαιολογικού Μουσείου Αγίου Νικολάου 17863.

20 Demargne 1945, πίν. XIX:f, g. Στη σφραγιδογλυφία, τα ν-σχημα μοτίβα έχουν ταυτιστεί με κρίνα. Ωστόσο, στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει πάντα ένα κεντρικό στέλεχος, στοιχείο που απουσιάζει από το κόσμημα του κανθάρου της Μυρσίνης, καθιστώντας την ερμηνεία του ως σχηματοποιημένο κρίνο μη πιθανή (Müller και Pini 1999, νο. 143· Gill κ.ά. 2002, νο. 62, 74· Pini 2004, νο. 41).

21 MacDonald και Knappett 2007, 27:8c, εικ. 3.25, πίν. 29:481.



Εικ. 4. Κάνθαρος K65. Λήψη από πλάγια, όπου διακρίνεται η λαβή με την επίθετη πλαστική διακόσμηση του βουκρανίου (Φωτογραφία: Κ. Γλαράκη).

τον Μόχλο, το οποίο αρχικά είχε χρονολογηθεί στην ΠΜΙΠ,²² αλλά είναι μάλλον υστερότερο.²³ Επιπλέον, παραδείγματα αυτού του τύπου έχουν εντοπιστεί στο Παλαίικαστρο,²⁴ το Αλατζομούρι Πεύκα²⁵ και την Ψείρα.²⁶ Μία δεύτερη παραλλαγή είναι αυτή με το διακριτό, υπερυψωμένο άνω τμήμα του αγγείου, όπου συνήθως υπάρχει και κυματιστό χείλος. Τέτοια αγγεία είναι γνωστά από τη νησίδα Χριστός,²⁷ τη Συνοικία Μ στα Μάλια,²⁸ τον Πύργο της Μύρτου,²⁹ το Παλαίικαστρο,³⁰ τον Πετρά,³¹ το Αλατζομούρι Πεύκα³² και τη Ζάκρο.³³ Σε αυτήν την παραλλαγή μπορεί να ενταχθεί ο αργυρός κάνθαρος από τον Τάφο-Οικία Ι των Γουρνιών,³⁴ καθώς και ο λίθινος κάνθαρος από την Κάτω Σύμη.³⁵ Το πιο κοντινό παράλληλο στο παράδειγμα από τον θολωτό της Μυρσίνης είναι ένα αγγείο από τον Σφουγγαρά, το οποίο όμως σώζει προχρή.³⁶ Γενικά, έχει υποστηριχθεί ότι το σχήμα του κανθάρου στην ανατολική Κρήτη χρονολογείται στη ΜΜΙΙ και κυρίως στη ΜΜΙΙΒ περίοδο.³⁷ Με μία τέτοια χρονολόγηση συμφωνεί τόσο η χρήση της πολυχρωμίας στον κάνθαρο της Μυρσίνης όσο και η κατασκευή του σε τροχό.³⁸

22 Seager 1909, 292, εικ. 13:4 (άνω σειρά, πρώτο από δεξιά). Χρονολογημένο στην ΠΜΙΠ αναδημοσιεύεται και από την Walberg (1983, πίν. 2:3).

23 Andreou 1978, 73. Ο Ζώης (2007, 375, αρ. 5574), αν και δεν χρονολογεί το αγγείο, δημοσιεύει νέες φωτογραφίες του, σε μία εκ των οποίων διακρίνεται η πιθανώς τροχήλατη εσωτερική επιφάνειά του.

24 Bosanquet 1901/1902, εικ. 11-2.

25 Apostolakou κ.ά. 2020, 47, εικ. 45.

26 Betancourt και Davaras 1999, εικ. 22:BR 111.

27 Van Effenterre και Van Effenterre 1963, 109, πίν. XLIV:7882.

28 Poursat και Knappett 2005, 73, εικ. 19:9.

29 Cadogan 1978, 75, εικ. 12.

30 Weingarten 2016, εικ. 1.4.

31 Tsipoulou και Hallager 2010, εικ. 29· Tsipoulou 2017, 126-27, εικ. 9.

32 Apostolakou κ.ά. 2020, 47, εικ. 45.

33 Πλάτων 1971, 228, εικ. 276.

34 Boyd-Hawes κ.ά. 1908, πίν. C:1· Davis 1979, εικ. 1.

35 Warren 1969, 39:P219, 40· Weingarten 2016, εικ. 1.10.

36 Hall 1912, 56, εικ. 28:D.

37 Weingarten 2016, 6-7. Βλ. και Betancourt 1985, 149-50.

38 Για τυπολογική ανάλυση της πολυχρωμίας («καμαραϊκής») κεραμικής βλ. Zois 1968 και Walberg 1976.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η σφραγίδα **ΣΦ1** και ο κάρναρος **K65** χρονολογούνται στη ΜΜΙΙ περίοδο, την τελευταία φάση χρήσης του τάφου. Η χρονολογική ταύτιση των δύο τεχνέργων συνδυάζεται με τη μεταξύ τους χωρική συνάφεια.³⁹ Πιο συγκεκριμένα, είχαν τοποθετηθεί στο βορειοανατολικό τμήμα του τάφου, σε κοντινή απόσταση από την είσοδο, μαζί με οστά και τμήματα ταφικών δοχείων. Συνεπώς, είναι πολύ πιθανό τα δύο τεχνέρια να σχετίζονται με τους τελευταίους ενταφιασμούς που έγιναν στον τάφο. Ενδεχομένως προέρχονται από την ίδια ταφή και, ίσως, ανήκαν στο ίδιο πρόσωπο.

Η σφραγίδα της Μυρσίνης ανήκει σε έναν από τους πιο περίτεχνους τύπους της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Έχει υποστηριχθεί ότι οι σφραγίδες αυτού του σχήματος, καθώς διέθεταν οπή ανάρτησης, αποτελούσαν ελκυστικά περιπάτα που φέρονταν και ως ένδειξη κύρους.⁴⁰ Επιπρόσθετα, είναι κατασκευασμένη από χλωρίτη, ένα υλικό που δεν αποτελούσε κοινή πρώτη ύλη για την κατασκευή παλαιοανακτορικών σφραγίδων.⁴¹ Το σύνολο σχεδόν των σφραγίδων από χλωρίτη έχει εντοπιστεί στη Μεσαρά, αντιπροσωπεύοντας, μάλιστα, έναν μικρό αριθμό στο σύνολο των παλαιοανακτορικών σφραγίδων.⁴² Στην ανατολική Κρήτη, εκτός από το παράδειγμα της Μυρσίνης, έχουν βρεθεί μόλις τρεις βεβαιωμένες σφραγίδες από χλωρίτη.⁴³ Συνεπώς, ως προς το υλικό κατασκευής της, η σφραγίδα της Μυρσίνης χαρακτηρίζεται από σπανιότητα και συνδέεται με την αρκετά απομακρυσμένη περιοχή της νότιας-κεντρικής Κρήτης, από την οποία προέρχονται σχεδόν όλα τα παράλληλά της. Συνοψίζοντας, τόσο οι γενικές προδιαγραφές του τύπου της σφραγίδας (περίτεχνη κατασκευή, οπή ανάρτησης) όσο και τα ειδικά χαρακτηριστικά της (ιδιαίτερη πρώτη ύλη κατασκευής) συμβάλλουν θετικά στην αναγνώρισή της ως τεχνέργου που, εκτός από την πρακτική λειτουργία του, εκπλήρωνε επιπλέον λειτουργίες, όπως η προβολή του κοινωνικού κύρους του προσώπου που το έφερε.

Όπως έχει επισημανθεί, κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, οι περισσότερες σφραγίδες συνδέονταν με περισσότερα του ενός πρόσωπα (π.χ. με μία ομάδα προσώπων ή μία συντεχνία).⁴⁴ Ωστόσο, τα δεδομένα για τη σφραγίδα της Μυρσίνης προσφέρουν μία ελαφρώς διαφορετική εικόνα. Πιο αναλυτικά, η απόσυρση της σφραγίδας της Μυρσίνης μέσω του ενταφιασμού της και της ταυτόχρονης μετατροπής της σε κτέρισμα δεν ακολουθεί τον κανόνα για την απόσυρση των παλαιοανακτορικών σφραγίδων. Κατά την Παλαιοανακτορική, και ειδικότερα κατά τη ΜΜΙΙ περίοδο, οι σφραγίδες αποσύρονταν από την κυκλοφορία κυρίως μέσω της απόρριψής τους σε οικιστικά περιβάλλοντα (π.χ. Φαιστός), και μόνο σε λίγες περιπτώσεις τοποθετούνταν σε τάφους ως κτερίσματα, κάτι το οποίο ήταν ο κανόνας στις προηγούμενες περιόδους.⁴⁵

Συνεπώς, η μετατροπή της σφραγίδας της Μυρσίνης σε κτέρισμα αφενός δείχνει την επιβίωση μίας παλαιότερης συνήθειας και ίσως έναν «αρχαϊσμό» στα ταφικά έθιμα, αφετέρου επιτρέπει να υποτεθεί μία ιδιαίτερη σύνδεση μεταξύ του συγκεκριμένου τεχνέργου και του νεκρού.⁴⁶ Επιπλέον, η σφραγίδα κατασκευάστηκε, χρησιμοποιήθηκε και αποσύρθηκε μέσα στην ίδια περίοδο, δηλαδή τη ΜΜΙΙ. Το χρονικό διάστημα του ενός αιώνα, στο οποίο αντιστοιχεί χονδρικά η εν λόγω χρονολογική περίοδος (1875/50–1750/00 π.Χ.),⁴⁷ υποδηλώνει ότι η σφραγίδα της Μυρσίνης χρησιμοποιήθηκε για σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, δηλαδή από μία έως τρεις γενιές.

Τέλος, μία εξίσου σημαντική πτυχή της σφραγίδας είναι η λειτουργία της ίδιας ως αντικείμενο ανταλλαγής. Το υλικό κατασκευής της, ο χλωρίτης, συνδέεται με τη μακρινή νότια-κεντρική Κρήτη. Πιο συγκεκριμένα, οι σφραγίδες από χλωρίτη κατά τη ΜΜΙΙ περίοδο κατασκευάζονταν αποκλειστικά στην περιοχή της νότιας-κεντρικής Κρήτης και ειδικότερα στη Μεσαρά.⁴⁸ Συνεπώς, το παράδειγμα της Μυρσίνης αποτελούσε μία

39 Για αναλυτική παρουσίαση της μεθοδολογίας και των δεδομένων, βλ. Γλαράκη 2018, 54–8.

40 Krzyszkowska 2005, 21, 98.

41 Krzyszkowska 2005, 81.

42 Anastasiadou 2011, 120–37· 2016, 167, 169.

43 Βλ. Platon 1969, vo. 467· Platon κ.ά. 1977, vo. 199, 254.

44 Krzyszkowska 2005, 98· Relaki 2012, 312–13.

45 Relaki 2012, 293–95, 299.

46 Βλ. Fiandra 1995, 84.

47 Manning 2010, πίν. 2.2.

48 Anastasiadou 2011, 134· 2016, 167.

εισαγωγή από τη συγκεκριμένη περιοχή. Ένα τέτοιο γεγονός υποδηλώνει ότι η Μυρσίνη συμμετείχε ενεργά στο δίκτυο επαφών και ανταλλαγών, τόσο με τις γειτονικές όσο και με τις πιο απομακρυσμένες κοινότητες.

Ο κάνθαρος ανήκει σε έναν σπάνιο τύπο μινωικών αγγείων πόσης⁴⁹ που κυρίως εντοπίζεται στην ανατολική Κρήτη.⁵⁰ Με τεχνικούς όρους, η κατασκευή των κανθάρων ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη και, συχνά, διέθεταν κυματοειδή χείλη και περίτεχνη γραπτή διακόσμηση. Όπως έχει υποστηριχθεί, το γενικότερο σχήμα τους προέκυψε από τη μίμηση μεταλλικών προτύπων, τα οποία μάλιστα έλκουν την καταγωγή τους από την Εγγύς Ανατολή.⁵¹ Κατά πάσα πιθανότητα, η θέαση ενός κεραμικού αγγείου όπως ο κάνθαρος οδηγούσε συνειρμικά στην εικόνα και την πολυτέλεια του αντίστοιχου μεταλλικού. Παραδοσιακά, λοιπόν, οι κάνθαροι θεωρούνται ιδιαίτερα αγγεία πόσης τα οποία λειτουργούσαν ως μέσα κοινωνικής προβολής του κατόχου/χρήστη τους.⁵²

Ο κάνθαρος της Μυρσίνης δεν διέθετε κυματοειδές χείλος. Ωστόσο, έφερε στις επιφάνειές του πολύχρωμη διακόσμηση. Όπως έχει υποστηριχθεί, τα καμαραϊκά αγγεία επιδείκνυαν την εξέχουσα κοινωνική θέση των κατόχων/χρηστών τους, λειτουργώντας ως εμβλήματα συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων που εκείνοι διαδραμάτιζαν.⁵³ Επιπρόσθετα, ο κάνθαρος διέθετε επίθετη πλαστική διακόσμηση, γεγονός σπάνιο στα παλαιοανακτορικά κεραμικά αγγεία.⁵⁴ Αυτή δεν αποκλείεται να δημιουργούσε στους θεατές της συνειρμούς για έξεργες διακοσμήσεις αργυρών αγγείων, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο την εμβληματική λειτουργία του αγγείου. Ιδιαίτερα τα αγγεία με πλαστική διακόσμηση βουκρανίου είναι ελάχιστα.⁵⁵ Προέρχονται από τα Μάλια και χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη πιστότητα στην απόδοση του συγκεκριμένου θέματος σε σχέση με το παράδειγμα της Μυρσίνης.⁵⁶ Εξαίρεση αποτελούν τα δύο όστρακα από τον Χρυσόλακκο που φέρουν βουκρανία αποδοσμένα με αρκετά σχηματοποιημένο τρόπο⁵⁷ και, όπως σημειώθηκε παραπάνω, αποτελούν εικονογραφικά παράλληλα του βουκρανίου του κανθάρου της Μυρσίνης.

Η σημασία του κανθάρου ως αγγείου κοινωνικού κύρους υπογραμμίζεται τόσο από τα στοιχεία σπανιότητας και πολυτέλειας της μορφής του, όσο και από τη διακόσμησή του. Ακόμα περισσότερο ενισχύεται από το γεγονός ότι η απόθεσή του εντός του τάφου αντιπροσωπεύει μία από τις λίγες περιπτώσεις που έχει εντοπιστεί κάνθαρος σε ταφικό περιβάλλον.⁵⁸ Οι κάνθαροι βρίσκονται κυρίως σε οικιστικά περιβάλλοντα. Το γεγονός ότι το αγγείο της Μυρσίνης τοποθετήθηκε στον τάφο συνδέει στενά τον νεκρό με αυτό, καθώς υποδηλώνει ότι, κατά πάσα πιθανότητα, ο κάνθαρος συνόδευσε τον κάτοχό του στην ταφή.

Τέλος, ο κάνθαρος ως τύπος αγγείου αντιπροσωπεύεται από εξαιρετικά λίγα παραδείγματα που προέρχονται κυρίως από την ανατολική Κρήτη και, σε πολύ λίγες περιπτώσεις, από σημαντικά κέντρα του υπόλοιπου νησιού (π.χ. Κνωσός, Μάλια). Η σπανιότητα του συγκεκριμένου τύπου αγγείου καθιστά εντονότερη τη διασύνδεση μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων του νησιού στις οποίες αυτός εντοπίζεται, ιδιαίτερα όταν χωρίζονται από μεγάλη απόσταση (π.χ. ανατολική και κεντρική Κρήτη), και ενισχύει τη σημασία της προαναφερθείσας σφραγίδας στη Μυρσίνη.

49 Weingarten 2016, 3.

50 Βλ. Betancourt 1985, 149–50· Cultraro 2006· Weingarten 2016.

51 Davis 1979, 37· βλ. και Weingarten 2016, 5–7.

52 Knappett 2005, 147–48.

53 Day και Wilson 1998, 356–57· Knappett 2005, 147–48· Haggis 2007, 755–56, 768–69.

54 Τζαχίλη 2011, 157–58, 160–66· βλ. και Foster 1982, 80–107. Ο μοναδικός κάνθαρος με επίθετη πλαστική διακόσμηση, εκτός από το παράδειγμα της Μυρσίνης, προέρχεται από το Αλατζομούρι Πεύκα (Apostolakiou κ.ά. 2020, 47, εικ. 45).

55 Βλ. Foster 1982, 90–1.

56 Demargne 1945, πίν. XIX:f, g· Van Effenterre 1948, πίν. III· Deshayes και Dessenne 1959, πίν. XIV:l· Detournay 1980, εικ. 153, 154, 155.

57 Demargne 1945, πίν. XIX:f, g· βλ. επίσης Foster 1982, 90 υποσ. 61.

58 Μόνο τρεις ακόμα περιπτώσεις υπάρχουν, στις οποίες έχουν βρεθεί κάνθαροι σε ταφικό περιβάλλον. Στα Γουρνιά, στον Τάφο–Οικία Ι εντοπίστηκαν τρεις κάνθαροι (Soles 1992, 9–10). Στα Μάλια, εντοπίστηκε κάνθαρος σε σπηλαιώδη τάφο στη νησίδα Χριστός (Van Effenterre και Van Effenterre 1963, 109). Τέλος, σημειώνονται κάνθαροι στο νεκροταφείο του Πετρά (Tsiropoulou 2017, εικ. 9).

Με ποιόν τρόπο, όμως, λειτουργούσε το εικονογραφικό θέμα του βουκρανίου πάνω σε δύο αντικείμενα με ριζικά διαφορετική λειτουργία; Ο κάνθαρος προοριζόταν για την κατανάλωση ποτού, ενώ η σφραγίδα λειτουργούσε σχεδόν αποκλειστικά σε οικονομικές/γραφειοκρατικές δραστηριότητες. Συνεπώς, το εικονογραφικό θέμα του βουκρανίου εγγραφόταν σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων το οποίο συμπεριλάμβανε τόσο τις συμποτικές πρακτικές όσο και τις οικονομικές και διοικητικές δραστηριότητες στην παλαιοανακτορική Μυρσίνη.

Επιπλέον, στα δύο τέχνηρα η απόδοση του βουκρανίου είναι μικροσκοπική. Συνεπώς, το εικονογραφικό θέμα είναι ορατό μόνο από πολύ κοντά. Η σφραγίδα αποτελεί ένα αντικείμενο πολύ μικρών διαστάσεων και ο κάνθαρος φέρει το βουκράνιο στη λαβή. Η σημαντικά περιορισμένη επιφάνεια της λαβής σε σχέση με το σώμα του αγγείου αναπόφευκτα παρέχει τη δυνατότητα μόνο για μία πολύ μικρών διαστάσεων πλαστική διακόσμηση. Επιπλέον, κατά τη χρήση του αγγείου, η λαβή καλύπτεται. Το γεγονός αυτό καθιστούσε το βουκράνιο σχεδόν μη ορατό. Εκ των πραγμάτων, θεατές των δύο βουκρανίων ήταν όσοι βρίσκονταν σε τέτοια εγγύτητα με τα δύο αντικείμενα (και τα σφραγίσματα της σφραγίδας), ώστε να είναι σε θέση να τα χρησιμοποιήσουν. Με άλλα λόγια, το εύρος των θεατών του εικονογραφικού θέματος του βουκρανίου στη Μυρσίνη ήταν πολύ στενά συνυφασμένο με την καθαυτή χρήση των δύο αντικειμένων.

Ήδη από την αρχή της Παλαιοανακτορικής περιόδου, συγκεκριμένα εικονογραφικά θέματα και μοτίβα απαντούν ταυτόχρονα σε διαφορετικές κατηγορίες τεχνέργων (π.χ. κεραμικά αγγεία, σφραγίδες, ειδώλια).⁵⁹ Αυτά τα διακοσμητικά στοιχεία, όπως έχει προταθεί, λειτουργούσαν σαν σύμβολα, τα οποία προέβλλαν την ταυτότητα συγκεκριμένων προσώπων μέσα σε ευρύτερες κοινωνικές συνομαδώσεις.⁶⁰ Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και η διπλή εμφάνιση του εικονογραφικού θέματος του βουκρανίου στον κάνθαρο και τη σφραγίδα από τον θολωτό τάφο της Μυρσίνης. Η μικροσκοπική απόδοση του εικονογραφικού θέματος του βουκρανίου σε συνδυασμό με τη ριζικά διαφορετική λειτουργία των δύο τεχνέργων που φέρουν στην επιφάνειά τους το υπό εξέταση θέμα, αλλά και η συμμετοχή αυτών σε πολιτισμικές πρακτικές εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα καθιστά, πιθανότερο το ενδεχόμενο το εικονογραφικό θέμα του βουκρανίου στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης να αποτελεί όχι ένα απλό διακοσμητικό θέμα, αλλά ένα σύμβολο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εγκατάλειψη του θολωτού τάφου της Μυρσίνης σε ένα προχωρημένο στάδιο της ΜΜΙΙ περιόδου (ΜΜΙΙΒ) συνοδεύθηκε από την απόσυρση και, συνεπώς, το τέλος δύο αντικειμένων, της σφραγίδας και του κανθάρου, τα οποία έφεραν το διακοσμητικό θέμα-σύμβολο του βουκρανίου. Αυτά, κατά πάσα πιθανότητα, τοποθετήθηκαν στον τάφο κατά τη διάρκεια ενός ενταφιασμού και σχετίζονταν άμεσα με έναν νεκρό.

Η υιοθέτηση του εικονογραφικού θέματος του βουκρανίου ως συμβόλου μαρτυρά ότι η Μυρσίνη παρακολουθούσε από κοντά τις διεργασίες της μινωικής κοινωνίας στην εποχή των Παλαιών Ανακτόρων. Οι απεικονίσεις βουκρανίων εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά στα ανακτορικά κέντρα του νησιού και κυρίως στα Μάλια. Επιπλέον, η επανάληψη του εικονογραφικού θέματος (βουκράνιο) μέσω της απεικόνισής του σε διαφορετικού είδους τέχνηρα (κάνθαρος, σφραγίδα) διευρύνει την εικόνα ενός «συστήματος απεικονίσεων συμβόλων» που έχει διαπιστωθεί για τον Πετρά και για άλλες θέσεις της ανατολικής Κρήτης,⁶¹ ώστε αυτό να συμπεριλάβει και τη Μυρσίνη.

Η διπλή εμφάνιση του συμβόλου του βουκρανίου είναι πιθανό να λειτουργούσε επιδεικτικά στο πλαίσιο προβολής προσωπικού κύρους από τον χρήστη/κάτοχο των δύο αντικειμένων. Ουσιαστικά, η χρήση του

59 Haggis 2007, 762–65, 767.

60 Haggis 2007, 765–69.

61 Haggis 2007.

βουκρανίου θα προέβαλλε τις επαφές και τις σχέσεις που ίσως είχε αναπτύξει το συγκεκριμένο πρόσωπο, είτε ατομικά είτε για λογαριασμό μίας ευρύτερης ομάδας –ακόμα και της κοινότητας– με ανακτορικά κέντρα της κεντρικής (Μάλια) και της ανατολικής (Πετράς) Κρήτης. Μία τέτοια επίδειξη υποστηριζόταν και από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά των δύο αντικειμένων (π.χ. χλωρίτης ως υλικό κατασκευής της σφραγίδας, καμαραϊκή διακόσμηση κανθάρου), τα οποία, παράλληλα, μαρτυρούσαν επαφές με περισσότερο απομακρυσμένες περιοχές, όπως η νότια-κεντρική Κρήτη, δηλαδή την περιοχή προέλευσης του αρχιτεκτονικού τύπου του θολωτού τάφου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anastasiadou, M. 2011. *The Middle Minoan Three-Sided Soft Stone Prism: A Study of Style and Iconography*. CMS Beiheft 9.1. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- . 2016. «Drawing the Line: Seals, Script, and Regionalism in Protopalatial Crete». *AJA* 120(2):159–93.
- Andreou, S. 1978. «Pottery Groups of the Old Palace Period in Crete». Διδ. διατρ., University of Cincinnati.
- Apostolakou, V., T.M. Brogan, και P.P. Betancourt. 2020. *Alatzomouri Pefka: A Middle Minoan IIB Workshop Making Organic Dyes*. Prehistory Monographs 62. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Betancourt, P.P. 1985. *Η Ιστορία της Μινωικής Κεραμικής*. Μτφ. Θ. Ηλιόπουλος. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Betancourt, P.P., και C. Davaras, επιμ. 1999. *Pseira IV: Minoan Buildings in Areas B, C, D, and F*. University Museum Monograph 105. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Betts, J.H., επιμ. 1980. *Die Schweizer Sammlungen*. CMS 10. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Bosanquet, R.C. 1901/1902. «Excavations at Palaikastro I». *BSA* 8:286–316.
- Boyd-Hawes, H.A., B.E. Williams, R.B. Seager, και E.H. Hall. 1908. *Gournia, Vasilike and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra*. Philadelphia: American Exploration Society.
- Cadogan, G. 1978. «Pyrgos, Crete, 1970–77». *AR* 24:70–84.
- Γλαράκη, Κ. 2018. «Οι Θολωτοί Τάφοι κατά την Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική Περίοδο στην ανατολική Κρήτη. Το παράδειγμα του θολωτού τάφου της Μυρσίνης». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Cultraro, M. 2006. «La Coppa del Principe: Per una Riconsiderazione del Tipo del Kantharos in Ambito Minoico». Στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α3, επιμ. Ε. Ταμπακάκη και Α. Καλουτσάκης, 109–29. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Davis, E.N. 1979. «The Silver Kantharos from Gournia». *TUAS* 4:34–45.
- Day P.M., και D.E. Wilson. 1998. «Consuming Power: Kamares Ware in Protopalatial Knossos». *Antiquity* 72:350–58.
- Demargne, P. 1945. *Fouilles exécutées a Mallia. Exploration des nécropoles (1921–1933)*. *ÉtCrét* 7. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Deshayes J., και A. Dessenne. 1959. *Fouilles exécutées à Mallia. Exploration des maisons et quartiers d'habitation (1948–1954)*. *ÉtCrét* 11. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Detournay, B. 1980. «Figurines et reliefs d'applique: A. Figurines». Στο *Fouilles exécutées a Mallia, le quartier Mu, II. Vases de pierre et de métal, vannerie, figurines et reliefs d'appliqué, éléments de parure et de décoration, armes, sceaux et empreintes*, επιμ. B. Detournay, J.-C. Poursat, και F. Vandenabeele, 99–115. *ÉtCrét* 26. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Fiandra, E. 1995. «Change and Continuity in the MM: the Tomb of Kamilari». Στο *Sceaux Minoens et Mycéniens*, επιμ. I. Pini και J.-C. Poursat, 77–85. CMS Beiheft 5. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Forsdyke, E.J. 1926. «The Mavro Spelio Cemetery at Knossos». *BSA* 28:243–96.
- Foster, K.P. 1982. *Minoan Ceramic Relief*. SIMA 64. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Gill, M.A.V., W. Müller, και I. Pini, επιμ. 2002. *Heraklion archäologisches Museum: Die Siegelabdrücke von Knossos*. CMS 2.8.1. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Haggis, D.C. 2007. «Stylistic Diversity and Diacritical Feasting at Protopalatial Petras: A Preliminary Analysis of the Lakkos Deposit». *AJA* 111(4):715–75.
- Hall, E. 1912. *Excavations in Eastern Crete: Sphoungaras*. University of Pennsylvania Anthropological Publications 3.2. Philadelphia: University Museum.
- Hogarth, D.G. 1902. «The Zakro Sealings». *JHS* 22:76–93.
- Hutchinson, R.W., E. Eccles, και S. Benton. 1939. «Unpublished Objects from Palaikastro and Praisos». *BSA* 40:38–59.
- Knappett, C. 2005. *Thinking through Material Culture. An Interdisciplinary Perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Krzyszowska, O. 2005. *Aegean Seals. An Introduction*. BICS Suppl. 85. London: Institute of Classical Studies.
- MacDonald, C., και C. Knappett. 2007. *Knossos: Protopalatial Deposits in Early Magazine A and the South West Houses*. BSA Suppl. 41. London: The British School at Athens.
- Manning, S.W. 2010. «Chronology and Terminology». Στο *The Oxford Handbook of: The Bronze Age Aegean (ca. 3000–*

- 1000 BC), επιμ. E.H. Cline, 11–28. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Müller, W., και I. Pini, επιμ. 1999. *Iraklion, Archäologisches Museum: Die Siegelabdrücke von Aj. Triada und anderen zentral- und ostkretischen Fundorten*. CMS 2.6. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Pini, I., επιμ. 2004. *Kleinere griechische Sammlungen: Neufunde aus Griechenland und der westlichen Türkei*. CMS 5, Suppl. 3. Mainz: Philipp von Zabern.
- Πλάτων, Ν. 1959. «Η Αρχαιολογική Κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959». *CretChron* 13:359–93.
- . 1971. «Ζάκρος». *Ergon* 1971:214–37.
- Platon, N., επιμ. 1969. *Iraklion, Archäologisches Museum: Die Siegel der Vopalastzeit*. CMS 2.1. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Platon, N., I. Pini, και G. Salies, επιμ. 1977. *Iraklion, Archäologisches Museum: Die Siegel der Altpalastzeit*. CMS 2.2. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Poursat, J.-C. 1980. «Sceaux et empreintes de sceaux». Στο *Fouilles exécutées à Mallia, le quartier Mu, II. Vases de pierre et de métal, vannerie, figurines et reliefs d'appliqué, éléments de parure et de décoration, armes, sceaux et empreintes*, επιμ. B. Detournay, J.-C. Poursat, και F. Vandenabeele, 157–229. *ÉtCrét* 26. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Poursat, C., και C. Knappett. 2005. *Fouilles exécutées à Malia: Le Quartier Mu IV. La poterie du Minoen moyen II: Production et utilisation*. *ÉtCrét* 33. Athènes: École Française d'Athènes.
- Relaki, M. 2012. «The Social Arenas of Tradition. Investigating Collective and Individual Social Strategies in the Prepalatial and Protopalatial Mesara». Στο *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 290–324. Oxford and Oakville: Oxbow.
- Seager, R. 1909. «Excavations on the Island of Mochlos, Crete, in 1908». *AJA* 13:273–303.
- . 1912. *Explorations in the Island of Mochlos*. Boston, New York: American School of Classical Studies at Athens.
- Soles, J.F. 1992. *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs at Bronze Age Crete*. *Hesperia* Suppl. 24. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Τζαχίλη, Ι. 2011. *Μινωικά Εικαστικά Τοπία*. Αθήνα: Τα Πράγματα.
- Tsipopoulou, M. 2017. «Documenting Sociopolitical Changes in Pre- and Proto-Palatial Petras: The House Tomb Cemetery». Στο *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial Cemetery in Context*, επιμ. M. Tsipopoulou, 111–30. Monographs of the Danish Institute at Athens 21. Aarhus: The Danish Institute at Athens and Aarhus University Press.
- Tsipopoulou, M., και E. Hallager. 2010. *The Hieroglyphic Archive at Petras, Siteia*. Monographs of the Danish Institute at Athens 9. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Van Effenterre, H. 1948. *Nécropoles du Mirabello*. *ÉtCrét* 8. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Van Effenterre, H., και M. Van Effenterre. 1963. *Fouilles exécutées à Mallia: Étude du site (1956–1957) et exploration des nécropoles (1915–1928)*. *ÉtCrét* 13.2. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Walberg, G. 1976. *Kamarea. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery*. *Boreas* 8. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- . 1983. *Provincial Middle Minoan Pottery*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Warren, P. 1969. *Minoan Stone Vases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weingarten, J. 2016. «The Silver Kantharos from Gournia Revisited». Στο *Studies in Aegean Art and Culture: A New York Aegean Bronze Age Colloquium in Memory of Ellen N. Davis*, επιμ. R.B. Koehl, 1–10. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Xanthoudides, S. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara. An Account of Some Early Cemeteries of Southern Crete*. London: University Press of Liverpool, Hodder and Stoughton.
- Younger, J.G. 2000. «The Spectacle Eyes Group: Continuity and Innovation for the First Mycenaean Administration at Knossos». Στο *Minoisch-Mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion*. V, επιμ. I. Pini, 348–55. CMS Beiheft 6. Berlin: Gebrüder Mann.
- Yule, P. 1980. *Early Cretan Seals. A Study of Chronology*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Zois, A.A. 1968. *Der Kamarea Stil: Werden und Wesen*. Tübingen: Fotodruck Prazis.
- Ζώης, Α.Α. 2007. *Βασιλική Ιεράπετρας: Ο Μινωικός Οικισμός στη Θέση Κεφάλι*. Αρχαιολογικός & Ιστορικός Οδηγός. Αθήνα: Απόδεξις.

Miniature clay vases from the shrine of Eileithyia at Inatos

Philip P. Betancourt

Temple University

ABSTRACT

The Shrine of Eileithyia at Inatos (modern Tsoutsouros) was excavated 60 years ago by Nikolaos Platon and Costis Davaras, and the objects were placed in the Archaeological Museum in Herakleion. Among the objects are ca. 200 miniatures from the Minoan Bronze Age, forming a substantial corpus of items of this class. Because many of the miniatures have a hole made before firing, they were apparently suspended in the shrine after they were presented to the Goddess. They come from all periods between EM III/MM IA and LM III. The largest group consists of local shapes from south-central Crete. In addition, a few shapes from other parts of Crete demonstrate that the shrine drew its worshippers from other parts of the island as well. One unique miniature is a shallow lamp of the type used in the Levant and Cyprus. Its clay is local, suggesting that it is not an imported vessel but a gift to the Goddess made by an individual with foreign connections. I am thankful to Costis Davaras and Athanasia Kanta for inviting me to publish this material, and to all the staff of the Archaeological Museum in Herakleion for assistance with this project.

The Shrine of the Goddess Eileithyia at modern Tsoutsouros (ancient Inatos) was excavated in 1962 by Nikolaos Platon and Costis Davaras,* and the finds are in the Archaeological Museum in Herakleion. The writer has been invited by Athanasia Kanta and Costis Davaras to undertake a new publication of this important site, augmenting the volume that published the highlights of the discoveries in the cave that was published in 2011.¹ The study of the material is now in progress, and the writer is grateful to the personnel of the Museum for all of their help in publishing this collection.

The shrine was located inside a small cavern near the southern coast of central Crete, within the modern town of Tsoutsouros. It had been looted for two years before its excavation. The cavern consisted of a single room with a small fresh-water spring near its northern wall. Over 2,000 artifacts were recovered from the shrine, which was first used as a sacred place in the Early Minoan period, with a final date in Roman Imperial times. Religious activity is indicated by the nature of the objects, which include figurines, miniature sculptures in metal, a stone offering table, and other items that are associated with cult activity like cylindrical offering stands. No domestic material is present. An inscription on a stone block identifies the shrine with Eileithyia, the Minoan Goddess of Childbirth and Motherhood.²

* It is a great pleasure to offer this article in honor of Eleni Mantzourani, a good friend who has always had a keen interest in the miniature vessels of Bronze Age Crete.

1 Kanta and Davaras 2011.

2 Platon 1956, 421.



Fig. 1. Miniature bowl with pierced hole in the side, HM P32872. Ht. 1.3 cm. MM I–III. Photo by Chronis Papanikolopoulos.

Among the figurines from the first millennium B.C. are pregnant women, embracing couples, preparations for childbirth, mothers carrying infants, and a baby in a crib. Most of the earlier objects are not so gender-specific. Miniature vessels of clay are particularly numerous from the Minoan periods. All of these gifts will have been given to the Goddess along with prayers for a successful childbirth and a healthy mother and child. From the beginning, the shrine had accommodation for the viewing of previous gifts by later visitors.

Minoan miniature clay vessels have received a great amount of attention in recent years,³ and the group of miniatures from the shrine at Inatos is a significant addition to this interesting class of object. The group from Inatos is very large in comparison with most other Cretan assemblages, and the range of shapes is also substantial. An unusual detail is the frequent piercing of the vases to allow suspension. The religious nature of the context makes the use unambiguous.

Because many of the miniature clay vases had holes pierced in their sides before the vases were fired, they must have been hung up in some fashion inside the cave (Fig. 1). Others could have been suspended from their handle. In later times, the cavern also had benches and platforms to allow objects to be viewed. The conclusion is that the miniatures were presented inside the shrine so that later donors could add their own gift to the existing exhibition.

The miniature clay vessels are quite varied. About 200 cataloged pieces come from the shrine, making this assemblage one of the largest groups known from a single context in Crete. The piercing for suspension was accomplished before firing, so the decision for their intended purpose was made from the beginning. Like offerings from later periods, they were either hung on a tree or some other device so that they were on display for later visitors to see. These pierced vessels provide solid proof that the shrine was already receiving votive gifts near the end of the Early Bronze Age because the holes insure that the artifacts had symbolic meanings rather than utilitarian ones.

A wide variety of shapes are present. Both open and closed forms are in the assemblage. The miniatures reflect the extensive use of clay containers in Minoan Crete during the Bronze Age, including tripod pots for cooking meals, vessels for serving and consuming food and drink, lamps for light, amphorae and pithoi for storage, offering tables for gifts to the gods, and open bowls and basins for washing, preparing food, and other general household tasks. The miniatures are an interesting cross section of the domestic pottery that would have been present in a Minoan household.

Unfortunately, the decoration of these vessels does not survive. Because of the extremely wet conditions in the cave, the paints on the surfaces are always in traces. Apparently the examples from the Middle Minoan

3 Girella 2002, 2003; Hammond 2009; Tournavitou 2009; Simandiraki-Grimshaw 2011, 2012, 2016; Knappett 2012.

periods were given an overall coat of dark paint, but if they had white or red decoration over this coating, it is no longer visible. The following shapes are present in the assemblage:⁴

EM III to MM IA

Rounded cups (6)

Handmade conical cups (4)

MM I to MM III

MM I–II conical cups (36)

Bowls (16)

Straight-sided cups (16)

Jugs (14)

Tumblers (13)

MM III conical cups with flat outturned rims (8)

Lamps with straight handles (7)

Carinated cups (5)

Closed vessel fragments (4)

Jars (4)

Amphorae (3)

Braziers (scuttles) (3)

Offering stands (3)

Pinched lamp (3)

Pithoi (2)

Tripod cooking pot (2)

Tripod vessels, shallow (offering tables?) (2)

Bird's nest bowl (1)

Bridge-spouted jar with basket handle (1)

Carinated cup with scalloped rim (1)

Carinated jug (1)

Cuvette (1)

Cylindrical cup (1)

Tray (1)

LM I to III

Conical cups and bowls (14)

Jugs (4)

Braziers (scuttles) (3)

Tripod cooking pots (3)

⁴ The nomenclature for the shapes follows Betancourt 1985.

Closed vessel fragments (2)
 Jars (2)
 Straight-sided cup (2)
 Amphora (1)
 Conical cup with inscription (1)
 Cylindrical cup (1)
 Lamp with straight handle (1)
 Offering stand (1)
 Saucer lamp (1)
 Straight-sided cup with side-spout (1)
 Tray (1)
 Tripod bowl (1)

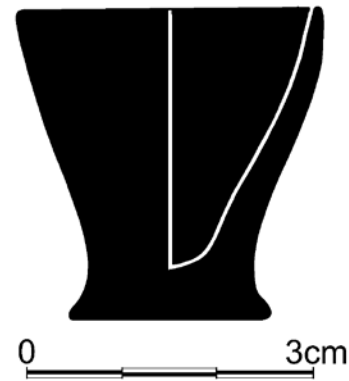


Fig. 2. Miniature tumbler, HM P32866. Ht. 3.1 cm. MM I-II. Drawing by Doug Faulmann.

Several observations can be made about this assemblage. As with the regular-sized clay vessels from this site, the most common shape is the conical cup or bowl with no handle (Fig. 1). Its style follows the fashions of south-central Crete, and in MM III the conical variety is replaced by a shallower version with an outturned rim. The same stylistic change has been documented from elsewhere in Central Crete.⁵ The miniatures follow the same chronological development as the regular-sized vessels, although many of the miniature shapes are not present in the shrine in larger vases. About half of the miniature shapes are present in only one or two examples. The large range of shapes suggests that individual decisions were being made by those who presented the gifts, and that the donors were not selecting the vessels at random.

The miniature pottery is an important aspect of the shrine. It was obviously considered an appropriate gift to help secure the help of the Goddess in the difficult stage of a woman's life during childbirth. The miniatures are also important for the information they can provide about the gradual growth in the number of visitors to the shrine from outside the local area. For the Early and Middle Minoan periods, before the products made by the pottery workshops of Crete became more standardized, different regions in Crete preferred specific classes of vessels. The presence of vessel shapes from outside the local area provides important clues to the regions of their donors.

The earliest vessels are all from nearby workshops. The handmade miniature cups of EM III and MM IA are all in the styles of south-central Crete,⁶ demonstrating the local nature of the shrine in its earliest period. Some of these early handmade shapes are very irregular. After the potter's wheel was introduced in MM IB, the pottery improved in quality. The wheel-made conical cup became the most common vessel in this part of Crete.⁷ During the Middle Bronze Age, the local conical cup of this region continued to be the most common offering in the Shrine of Eileithya.

Non-local shapes began to appear in the Middle Minoan II period. Donors from outside the local region are suggested by the group of Middle Minoan tumblers (Fig. 2), which was a common shape in the Pediada, the region just north of Inatos, and it was also used at Knossos.⁸ A few pieces come from farther away. The pinched lamp (Fig. 3), a shape with three examples from the shrine, is a specialized class of lamp. It was made as an open conical bowl with two of its sides pulled together above the rim, leaving small openings at the edges for the insertion of the wick. It would have protected the oil better than an open shape, especially in windy weather. The

5 Betancourt 1985, 186, fig. 78.

6 For the style of handmade cups in the Mesara in south-central Crete, see Todaro 2009–2010, 74 for Hagia Triada, Levi 1976, 1: pl. 46 for Phaistos, and Betancourt 1990, 63 for Kommos.

7 For the development of the conical cup, see Gillis 1990; for the conical cup as a cultural artifact, see Wiener 1984.

8 See Momigliano 2000, 95 for both Knossos and the Pediada.

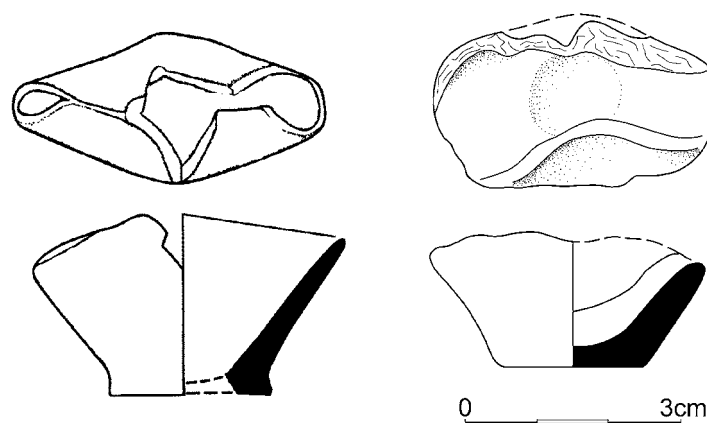


Fig. 3. Miniature pinched lamps, HM P32885 and P32887. Ht. 3.1 and 3.3 cm. MM I–II. Drawing by Doug Faulmann.

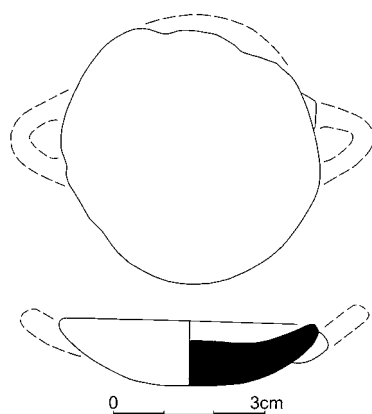


Fig. 4. Miniature cuvette, HM unnumbered. Ht. 1.4 cm. LM I–III. Drawing by Doug Faulmann.



Fig. 5. Miniature saucer lamp, HM P13378, Ht. 2.0 cm. LM I–III. Photo by Chronis Papanikolopoulos.

lamp shape is known primarily from Malia.⁹ Another unusual shape is the cuvette, a large basin with a rounded profile and a pair of horizontal handles (Fig. 4). No regular sized cuvettes are in the shrine, but one miniature is present. Like the pinched lamp, the cuvette shape was typical of Malia.¹⁰ The finds of these non-local shapes suggest that by the Middle Minoan period, the shrine was already drawing worshippers from outside the local region.

By the Late Bronze Age, the cave must have been a well-known shrine. The most unusual miniature clay vessel is a Near Eastern saucer lamp (Fig. 5). The shape consists of a shallow open bowl with a spot on the rim pinched together to form a spout-like place for the wick. The lamp was used both in the Levant¹¹ and in Cyprus.¹² The miniature from the shrine is not an import. Its pierced hole and miniature shape indicate that it is not just a household item or a curio brought back from a foreign trip, but a specialized vessel manufactured with great care expressly for use as a symbolic artifact. It was most likely commissioned by the donor as a specific object with particular personal meaning.

⁹ Poursat and Knappett 2005, pl. 52: 1174, 1175.

¹⁰ Poursat and Knappett 2005, pl. 14: 256.

¹¹ Szentl  ky 1969, 22; Sussman 2007, 42–50.

¹² Bailey 1975, pls. 96–7.



Fig. 6. Miniature bridge-spouted jar with basket handle, HM P32765. Ht. 5.1 cm. MM I–III. Photo by Chronis Papanikolopoulos.

In fact, several of the miniatures are especially well-made. A few of them would have been difficult to manufacture and fire because of their small size and fragile details. The bridge-spouted jar with a basket handle, for example, is a small work of art (Fig. 6). The fragile handle and the clay imitation of a rivet where the handle was attached at the rim are signs that the original form was created for a metal vessel, and the tiny clay copy is a smaller version of a larger original. Making it required a skilled artisan.

The care that existed both in the choice of a shape for the personal gift and in the skill and care used in the manufacture of the tiny vessels indicate the serious nature of the small gifts. These miniature works of art were not given casually. They represented real concerns of the donors, and they were presented with careful attention and thoughtful preparation to accompany a prayer to the Goddess that the baby and mother would both be healthy and happy.

BIBLIOGRAPHY

- Bailey, D.M. 1975. *A Catalog of the Lamps on the British Museum I. Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps*. London: British Museum.
- Betancourt, P.P. 1985. *The History of Minoan Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- _____. 1990. *Kommos: The Final Neolithic through Middle Minoan III Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Gillis, C. 1990. *Minoan Conical Cups: Form, Function, and Significance*. SIMA 89. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Girella, L. 2002. "Vasi rituali con elementi miniaturizzati a Creta, nell'Egeo e nel Mediterraneo orientale alla fine dell'età del Bronzo. Indicatori archeologici ed etnici." *CretAnt* 3:167–215.
- _____. 2003. "Un pitharaki MM III dal nuovo 'Settore Nord-Est' di Haghia Triada." *CretAnt* 4:343–58.
- Hammond, L. 2009. "Figurines, the Miniature Vase, and Cultic Space." In *Encounters with Mycenaean Figures and Figurines. Papers Presented at a Seminar at the Swedish Institute at Athens, 27–29 April 2001*, edited by A.-L. Shalhin, 139–47. *ActaAth* 8°, 20. Stockholm: Svenska institutet i Athen.
- Kanta, A., and C. Davaras, eds. 2011. *Ελουθία Χαριστήριον. Το Ιερό Σπήλαιο της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρο*. Herakleion: Demos Minoa Padiadas.
- Knappett, C. 2012. "Meaning in Miniature: Semiotic Networks in Material Culture." In *Excavating the Mind: Cross-Sections through Culture, Cognition & Materiality*, edited by N. Johannsen, M. Jessen and H.J. Jensen, 87–109. Aarhus: Aarhus University Press.
- Levi, D. 1976. *Festòs e la Civiltà Minoica I*. Incunabula Graeca 60. Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Momigliano, N. 2000. "Knossos 1902, 1905: The Prepalatial and Protopalatial Deposits from the Room of the Jars in the Royal Pottery Stores." *BSA* 95:65–105.
- Platon, N. 1956. "Η Αρχαιολογική Κίνησις εν Κρήτη κατά το Έτος 1956." *CretChron* 10:403–22.
- Poursat, J.-C., and C. Knappett. 2005. *Fouilles exécutées à Malia. Le quartier Mu IV: La poterie du Minoen moyen II: Production et utilisation. ÉtCrét* 33. Paris: De Boccard and École Française d'Athènes.
- Simandiraki-Grimshaw, A. 2011. "Miniature Vessels in Minoan Crete." In *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1–8 Οκτωβρίου 2006*, edited by E.G. Kapsomenos, M. Andreadaki-Vlazaki, M. Andrianakis and E. Papadopoulou, Vol. A' (3), 45–58. Chania: "Chrysostomos" Philological Association.
- _____. 2012. "Miniature Vessels from Petras." In *Petras, Siteia. 25 Years of Excavations and Studies. Acts of a Two-Day Conference Held at the Danish Institute at Athens, 9–10 October 2010*, edited by M. Tsipopoulou, 255–64. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: Danish Institute.
- _____. 2016. "Miniature Vessels." In *Petras, Siteia I. A Minoan Palatial Settlement in Eastern Crete. Excavation of Houses I.1 and I.2*, edited by M. Tsipopoulou, 129–36. Prehistory Monographs 53. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Sussman, V. 2007. *Oil-Lamps in the Holy Land: Saucer Lamps. From the Beginning to the Hellenistic Period. Collections of the Israel Antiquities Authority. BAR-IS* 1598. Oxford: Oxbow.
- Szentlőky, T. 1969. *Ancient Lamps*. Amsterdam: Argonaut.
- Todaro, S. 2009–2010. "The EM III Phase in South Central Crete: New Data from Phaistos." *Aegean Archaeology* 10:65–87.
- Tournavitou, I. 2009. "Does Size Matter? Miniature Pottery Vessels in Minoan Peak Sanctuaries." In *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, edited by A.L. D'Agata and A. Van de Moortel, 213–30. *Hesperia* Suppl. 42. Princeton: Princeton University Press.
- Wiener, M.H. 1984. "Crete and the Cyclades in LM I: The Tale of the Conical Cups." In *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, edited by R. Hägg and N. Marinatos, 17–26. Athens: Svenska institutet i Athen.

Σφραγιστικές επιφάνειες με μικρές παραλλαγές

Συγκριτική εξέταση*

Σταματούλα Μακρυπόδη

Επιγραφικό Μουσείο

ABSTRACT

Clay sealings with almost identical patterns have been found in Aegean assemblages dating back to the Early Bronze Age. These objects feature minor variations regarding the rendering of the patterns and the shape and contour size of the sealing surfaces. Combinations of such sealings at EHII Lerna and at Protopalatial Phaistos and Monastiraki on Crete have been associated with groups of high-ranking individuals or officials with specific duties. However, the best-known example of this phenomenon is the Neopalatial sealings imprinted with high quality metal rings, best known as Knossian replica rings. These sealings are found at key-sites both in and outside Crete. The combinations of these sealings demonstrate that they functioned as part of an administrative network of important Neopalatial sites. Later artifacts documenting the same practice of almost identical sealings have been found in the Mycenaean palace of Pylos.

This article examines the evolution of this sealing practice. It focuses on the Bronze Age, the spatial and temporal distribution of almost identical sealings, as well as the social status of the people involved in the practice. The interpretation of Bronze Age artifacts is assisted by reference to later case studies, namely clay sealings of the historical periods.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η χρήση σφραγιστικών επιφανειών που επαναλαμβάνονται με μικρές παραλλαγές σε πήλινα σφραγίσματα προερχόμενα από διάφορες θέσεις του μινωικού κόσμου, ιδιαιτέρως κατά τη νεοανακτορική περίοδο, είναι γνωστή κυρίως μέσω σφραγιστικών αποτυπωμάτων μεταλλικών δακτυλιδιών υψηλής ποιότητας που αποδίδονται με τον όρο *Knossian replica rings*.¹ Μια σειρά σφραγιστικών αποτυπωμάτων από την Κρήτη, από τον Σκλαβόκαμπο, την Αγία Τριάδα, τη Ζάκρο, τα Γουρνιά, αλλά και από το Ακρωτήριο της Θήρας τεκμηριώνουν τη χρήση σφραγιστικών δακτυλιδιών με σχεδόν όμοιες, αλλά ελαφρώς αποκλίνουσες, εικονογραφικές παραστάσεις. Το θέμα κίνησε από νωρίς το ενδιαφέρον των μελετητών που κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι δεν επρόκειτο για μία μόνο σφραγιστική επιφάνεια, αλλά για περισσότερες, οι οποίες είχαν παραχθεί είτε με μικροδιαφορές ως προς την απόδοση του εικονογραφικού θέματος είτε σε διαφορετικό μέγεθος. Γενικότερα, για τον χαρακτηρισμό σφραγιστικών επιφανειών με όμοιες ή παρεμφερείς παραστάσεις, ανεξαρτήτως από το

* Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί ελάχιστο «αντίδωρο» για τα μαγευτικά –νοερά και πραγματικά– ταξίδια στη μινωική Κρήτη που προσέφερε με τη μοναδική διδακτική της ικανότητα και το απεριόριστο μεράκι της η καθηγήτρια Ελένη Μαντζουράνη, τόσο κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών μας σπουδών όσο και ως επόπτης της διδακτορικής μου διατριβής.

1 Τον όρο εισήγαγε ο J. Betts (1967, 17–39). Βλ. επίσης Weingarten 2010 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

είδος της σφραγίδας από την οποία προέρχονταν και τον βαθμό διαφοροποίησης που παρουσιάζουν, έχουν χρησιμοποιηθεί οι όροι *copies*, *replicas*, *look-alikes* ή *quasi identical*.²

Το εύλογο ερώτημα που ετέθη σε ό,τι αφορά τα νεοανακτορικά *Knossian replica rings* ή *look-alikes* ήταν το κατά πόσο η παραγωγή σφραγιστικών επιφανειών με μικρές παραλλαγές ήταν τυχαία ή εσκεμμένη ενέργεια. Επιπροσθέτως, εάν επρόκειτο για εσκεμμένη ενέργεια, ποιος ήταν ο ρόλος και η χρησιμότητά της; Η διερεύνηση της εξέλιξης της σφραγιστικής πρακτικής στον Αιγαιακό χώρο έδειξε ότι δεν πρόκειται για μεμονωμένο φαινόμενο που περιορίζεται στη νεοανακτορική Κρήτη, αλλά τεκμηριώνεται τόσο σε πρωιμότερες όσο και υστερότερες εποχές.³ Παραδείγματα προσφέρουν σφραγίδες, αλλά και σφραγιστικά αποτυπώματα. Τα τελευταία αποτελούν αδιαμφισβήτητη απόδειξη της χρήσης των σφραγιστικών επιφανειών με μικρές παραλλαγές και επομένως ασφαλέστερα δεδομένα για πιθανές παρατηρήσεις.⁴ Το κυρίαρχο θέμα της χρήσης παρόμοιων σφραγιστικών επιφανειών στη νεοανακτορική Κρήτη εξετάζεται συγκριτικά με προγενέστερα και μεταγενέστερα παραδείγματα, ενώ παρουσιάζονται και οι ήδη διατυπωμένες θεωρίες για κάθε εποχή. Στόχος είναι ο εντοπισμός της κοινής συνιστώσας που θα μπορούσε να ερμηνεύσει την εσκεμμένη, κατά τη γνώμη της γράφουσας, επιλογή αυτής της πρακτικής και τον σκοπό της. Η έρευνα επικεντρώνεται στη χωρική και χρονική εμβέλεια της χρήσης των σφραγιστικών επιφανειών με παραλλαγές, στην κοινωνική συνάφεια και στο κύρος των προσώπων που εμπλέκονταν στην πρακτική αυτή.

ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (*KNOSSIAN REPLICA RINGS & LOOK-ALIKES*)

Πρώτος ο Μαρινάτος εντόπισε σφραγιστικά αποτυπώματα με όμοιες παραστάσεις ανάμεσα στα σφραγίσματα του Σκλαβοκάμπου, των Γουρνιών και της Αγίας Τριάδας, θεωρώντας ότι προέρχονταν από το ίδιο σφραγιστικό δακτυλίδι. Ο Betts καθιέρωσε γι' αυτά τον όρο *replica* που είχε παλαιότερα χρησιμοποιήσει ο Evans, θεωρώντας ότι τα σφραγιστικά αποτυπώματα προέρχονταν από δακτυλίδια-αντίγραφα, τα οποία ταξίδευαν στα χέρια των χρηστών τους, και θέτοντας την Κνωσό ως κέντρο ελέγχου τους.⁵ Όμως δεν επρόκειτο για αντίγραφα, καθώς δεν είχαν προκύψει από τη χρήση μήτρας. Ένα επιπλέον πρόβλημα ήταν το γεγονός ότι σε θέσεις εκτός Κνωσού, τα σφραγίσματα που έφεραν σφραγιστικά αποτυπώματα αυτών των δακτυλιδιών χρονολογούνταν στην ΥΜΙΒ, ενώ στην ίδια την Κνωσό δεν εντοπίζονταν παράλληλά τους κατά την περίοδο αυτή.⁶ Η εύρεση σφραγισμάτων με σφραγιστικά αποτυπώματα μεταλλικών δακτυλιδιών υψηλής ποιότητας ανάμεσα στα σφραγίσματα του Ακρωτηρίου της Θήρας ήρθε να προσθέσει μια ακόμα παράμετρο στην έρευνα του θέματος. Τα σφραγίσματα της Θήρας, ΥΜΙΑ χρονολόγησης και άρα με *terminus ante quem* την ηφαιστειακή καταστροφή, έφεραν αποτύπωμα από σφραγιστικό δακτυλίδι, όμοιο με παραδείγματα που εντοπίστηκαν στον Σκλαβόκαμπο και

2 Weingarten 1983, 15–9· 1986β, 290· 1990, 308· 2010, 400, υποσημ. 12· Müller κ.ά. 1999, xxviii, xxix· Kanta και Tzigounaki 2000, 197· Pini 2006, 51–64.

3 Μακρυπόδη 2019, 309–10.

4 Ο όρος «σφραγίδα» δηλώνει εδώ αντικείμενο, συνήθως από λίθο, μέταλλο, οστό, γυαλί ή πηλό, με μία ή περισσότερες διάγλυφες επιφάνειες που φέρουν παράσταση προορισμένη να αποτυπωθεί σε μαλακό υλικό. Ο όρος «σφραγιστική επιφάνεια» χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η διάγλυφη επιφάνεια που προορίζεται να αποτυπωθεί. Ο όρος «σφράγισμα» αποδίδει σβώλο πηλού, στον οποίο έχουν αποτυπωθεί μία ή περισσότερες σφραγιστικές επιφάνειες, μία ή περισσότερες φορές η καθεμία. Τα σφραγίσματα ήταν συνήθως προσαρτημένα ή αναρτημένα σε αντικείμενα, ενώ ορισμένα είδη υφίστανται χωρίς ίχνη προσάρτησης ή ανάρτησης. Τέλος, ο όρος «σφραγιστικό αποτύπωμα» αφορά στο αποτύπωμα της σφραγιστικής επιφάνειας.

5 Betts 1967. Προτιμούμε τον όρο «χρήστης σφραγίδας» ή «υπεύθυνος σφράγισης» αντί του «κάτοχος» ή «αξιωματούχος», καθώς υπάρχει διάσταση απόψεων σχετικά με τη σχέση προσώπου και σφραγίδας. Η εξίσωση μία σφραγίδα = ένα πρόσωπο έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση, καθώς και η ταυτότητα των χρηστών (βλ. αναλυτικά Τσαγκαράκη 2006, 206–7).

6 Weingarten 2010, 410. Για την εξέλιξη της έρευνας στο θέμα των δακτυλιδιών-αντιγράφων, βλ. Karnava 2018, 186–94 με συγκεντρωμένη παλαιότερη βιβλιογραφία.

την Αγία Τριάδα, σε σφραγίσματα ΥΜΙΒ περιόδου.⁷ Επιπλέον τα σφραγίσματα της Θήρας δεν προέρχονταν από τοπικό πηλό, αλλά πιθανότατα από πηλό της περιοχής της Κνωσού.⁸

Η ύπαρξη σφραγιστικών αποτυπωμάτων από δακτυλίδια με το ίδιο θέμα σε διαφορετικό μέγεθος ερμηνεύθηκε από τον Hallager ως εξής: εκείνα που είχαν μεγαλύτερες διαστάσεις προέρχονταν από την Κνωσό (*Knossian replica rings*) και εκείνα που ήταν μικρότερα ερμηνεύθηκαν ως τοπικές παραγωγές (*local replica rings*) που έφεραν τα ίδια εικονογραφικά μοτίβα με εκείνα της Κνωσού.⁹ Η διαφορά των μεγεθών πιθανώς αντιστοιχούσε σε δύο διαφορετικές τάξεις.¹⁰ Σφραγιστικά αποτυπώματα με μικρές παραλλαγές από την Οικία Α της Ζάκρου που δεν προέρχονταν από σφραγιστικά δακτυλίδια αλλά από σφραγιδόλιθους, εντάχθηκαν από την Weingarten στην κατηγορία των *look-alikes*.¹¹ Οι υπεύθυνοι για τη σφράγιση τους υπετέθη ότι εκπροσωπούσαν την ίδια οικογένεια, τάξη ή διοικητική θέση.¹²

Τα κοινά χαρακτηριστικά των σφραγιστικών αποτυπωμάτων των *Knossian Replica Rings* και η προέλευση του πηλού των σφραγισμάτων που τα έφεραν, ο οποίος ήταν σχεδόν αποκλειστικά κνωσιακός, οδήγησαν στην ομόφωνη ερευνητικά τοποθέτηση του εργαστηρίου παραγωγής των μεταλλικών σφραγιστικών δακτυλιδιών στην περιοχή της Κνωσού.¹³ Η επιστημονική κοινότητα όμως είναι διχασμένη σε ό,τι αφορά στην εσκεμμένη ή μη διαφοροποίηση των εικονογραφικών παραστάσεων.¹⁴ Η σχέση των παρόμοιων σφραγιστικών μοτίβων με οικογένειες ή συγκεκριμένο διοικητικό βαθμό γίνεται αποδεκτή όσον αφορά τη χρήση τους σε μία θέση, ενώ η παρουσία παρόμοιων σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε διαφορετικές θέσεις εκτιμάται ότι ενδεχομένως οφείλεται στην παραγωγή των σφραγιστικών επιφανειών από διαφορετικά καλλιτεχνικά χέρια ή στην ελεύθερη καλλιτεχνική δημιουργία των χαρακτών.¹⁵

Η μελέτη της παρουσίας των κοινών σφραγιστικών αποτυπωμάτων σε σημαντικές νεοανακτορικές θέσεις οδήγησε στο συμπέρασμα της ύπαρξης ενός «δικτύου» ανάμεσα σε αυτές τις θέσεις με κέντρο την Κνωσό. Ανάμεσα σε Κνωσό και Αγία Τριάδα και σε Κνωσό και Ζάκρο φαίνεται ότι υπήρχαν σχέσεις αμοιβαιότητας, ενώ τα Γουρνιά και ο Σκλαβόκαμπος απλώς δέχονταν μηνύματα χωρίς να στέλνουν.¹⁶ Τα δακτυλίδια με όμοιες σφραγιστικές επιφάνειες θεωρήθηκε ότι εξυπηρετούσαν αυτό το δίκτυο επικοινωνίας και χρησιμοποιούνταν από πρόσωπα της ίδιας ομάδας που ήταν ισάξια ή είχαν ανάλογη κοινωνική θέση.¹⁷

Σύμφωνα με την Weingarten, ανάμεσα στα δύο διαφορετικά μεγέθη των σφραγιστικών δακτυλιδιών υπάρχει χρονολογική διαφορά ως προς την κατασκευή και τη διάρκεια χρήσης τους. Τα μεγαλύτερου μεγέθους δακτυλίδια πρέπει να κατασκευάστηκαν κατά την ΥΜΙΑ περίοδο και πιθανώς η κατασκευή τους να συνεχίστηκε στην ΥΜΙΒ, ενώ η κατασκευή των μικρότερων σε μέγεθος δακτυλιδιών συνεχίστηκε καθ' όλη της διάρκεια της ΥΜΙΒ.¹⁸ Η διάρκεια χρήσης τους ξεπερνά τα όρια των δύο παραπάνω περιόδων, καθώς σφραγιστικά αποτυπώματά τους εντοπίζονται μεμονωμένα στο στρώμα της τελικής καταστροφής του ανακτόρου της Κνωσού, από το οποίο προέρχεται επίσης η αιγιματική πήλινη «μήτρα/σφραγίδα» που φέρει αποτύπωμα τέτοιου δακτυλιδιού και βρέθηκε στην ομώνυμη αίθουσα του ανακτόρου (*Room of the Clay*

7 Weingarten 2010, 397, 400, 402. Panagiotopoulos 2014, 32 με παλαιότερη βιβλιογραφία για τη χρονολόγηση. Η Καρναβά (Karnava 2018, 192–93) εκτιμά μια διαφορά 120 χρόνων ανάμεσα στα σφραγίσματα της Θήρας και εκείνα των θέσεων της Κρήτης.

8 Goren και Panagiotopoulos 2007· Weingarten 2010, 398.

9 Hallager 1996, 209–13.

10 Weingarten 2010, 399.

11 Weingarten 1986β, 290.

12 Pini 2006, 222–24· Weingarten 1986β· 1989· 1994, 183· 2010, 406–9. Για τους πολύπλοκους συνδυασμούς των σφραγιστικών αποτυπωμάτων της οικίας Α της Ζάκρου, βλ. Μακρυπόδη 2019, πιν. Α.4.1.14.ii (με βάση τα δεδομένα των Müller κ.ά. 1998).

13 Pini 2006, 226· Weingarten 2010, 410.

14 Müller κ.ά. 1999, xxiv, xxv· Τσαγκαράκη 2006, 204–6· Weingarten 2010, 411.

15 Pini 2006, 224. Βλ. επίσης Τσαγκαράκη 2006, 203–6, με συγκεντρωμένη παλαιότερη βιβλιογραφία.

16 Weingarten 2010, 411.

17 Weingarten 2010, 411.

18 Weingarten 2010, 399, 401, 410.



Εικ. 1. Σφραγιστικά αποτυπώματα δύο διαφορετικών σφραγιστικών επιφανειών (CMSVS 1B, αρ. 339 και 340), με μικρές παραλλαγές ως προς το εικονογραφικό θέμα και το μέγεθος του περιγράμματος από αγγείο στο Παλαίκαστρο (λεπτομέρεια από το αγγείο του Παλαίκαστρου, CMSVS1B_339_Plg).

Signet).¹⁹ Επομένως, το θέμα της χρήσης σφραγιστικών επιφανειών με μικρές παραλλαγές εκτείνεται όχι μόνο χωρικά πέρα από την Κνωσό, αλλά και χρονικά.

ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΕΣ ΜΕ ΜΙΚΡΕΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Η συνήθεια της αποτύπωσης σφραγιστικών επιφανειών με σχεδόν όμοια εικονογραφικά θέματα δεν αποτελεί ιδιαιτερότητα που περιορίζεται στη νεοανακτορική Κρήτη. Στο «αρχείο» της Οικίας των Κεράμων στη Λέρνα της Αργολίδας (ΠΕΠ περίοδου) τεκμηριώνεται η παρουσία δύο κατηγοριών συνδυασμών (ζευγών) σφραγιστικών αποτυπωμάτων ιδιαίτερης σημασίας. Στην πρώτη περιλαμβάνονται σφραγιστικά αποτυπώματα προερχόμενα από σφραγιστικές επιφάνειες διαφορετικού μεγέθους, οι μικρότερες εκ των οποίων είναι εξαιρετικής ποιότητας (ή εξαιρετικής ποιότητας κατεργασίας). Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει ζεύγη σφραγιστικών αποτυπωμάτων με σχετικά μεταξύ τους εικονογραφικά θέματα προερχόμενα από σφραγίδες μέτριας ποιότητας (ή μέτριας ποιότητας κατεργασίας).²⁰ Τεκμηριώνεται επομένως η παρουσία δύο συμβαλλόμενων μερών στο ίδιο σφράγισμα με την αποτύπωση σφραγιστικών επιφανειών που διαφοροποιούνται με βάση το μέγεθος και την ποιότητά τους ή συσχετίζονται με βάση τα παρεμφερή σφραγιστικά τους αποτυπώματα.

Στην Κρήτη, σε αγγείο από το Παλαίκαστρο, προανακτορικής περιόδου, έχουν αποτυπωθεί δύο σφραγιστικές επιφάνειες με παρεμφερές θέμα, αλλά διαφορετική διάμετρο (Εικ. 1).²¹ Σφραγίδες με όμοιες σφραγιστικές επιφάνειες εντοπίζονται στην Κρήτη κατά την ίδια περίοδο, χωρίς να τεκμηριώνεται η χρήση τους σε σφραγίσματα.²² Στην παλαιοανακτορική Φαιστό και το Μοναστηράκι εντοπίζονται συνδυασμοί σφραγιστικών αποτυπωμάτων προερχομένων από σφραγιστικές επιφάνειες με παρόμοια γεωμετρικά εικονογραφικά θέματα και διαφορές ως προς το σχήμα του περιγράμματός τους.²³ Εκτιμάται ότι οι παραλλαγές αυτές είχαν ειδικό ρόλο μέσα στο διοικητικό σύστημα και αφορούσαν σε πρόσωπα με σχέσεις «συγγενείας» μεταξύ τους ή παρόμοια

19 Weingarten 1994, 151–53· Gill κ.ά. 2002, αρ. 267/8· Panagiotopoulos 2014, 93, υποσημ. 736, με συγκεντρωμένη παλαιότερη βιβλιογραφία.

20 Heath-Wiencke 1969, 515· Peperaki 2016, 9, εικ. 3. Οι χαρακτηρισμοί υψηλής ποιότητας και μέτριας ποιότητας αφορούν στην κατεργασία των σφραγιστικών επιφανειών και τη δεξιότητα ως προς την απόδοση των εικονογραφικών θεμάτων. Η Heath-Wiencke (1969, 515) χρησιμοποιεί τους όρους *distinguishable quality* και *extraordinary fine workmanship*, ενώ η Καρναβά (Karnava 2018, 81) *exquisite craftsmanship*.

21 Pini κ.ά. 1993, 316, αρ. 339–40.

22 Sbonias 1999, 42–3, 45· 2000, 287· Relaki 2009, 362, εικ. 3· 2012, 309, εικ. 10.8 και 10.10.

23 Weingarten 1986β, 290· Kanta και Tzigounaki 2000, 202, 203–5· Tzigounaki 2001, 41 εικ. 1· Kanta και Marazzi 2006, 33.

καθήκοντα, διακρίνοντάς τα σε εκείνα που δραστηριοποιούνται χωριστά σε κάθε θέση και σε εκείνα που η δράση τους αφορά και τις δύο αυτές θέσεις.²⁴ Επομένως, κατά την παλαιοανακτορική περίοδο στην Κρήτη οι συσχετισμοί που τεκμηριώνονται μέσω της συγκεκριμένης σφραγιστικής πρακτικής δίνουν την εντύπωση ενός πολύπλοκου εργαλείου ελέγχου, το οποίο ήταν ωστόσο αναγνωρίσιμο από τους χρήστες του, μέσω ενός συστήματος συνάρτησης που στοιχειοθετούσαν οι συνδυασμοί σφραγιστικών τύπων.²⁵

ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΕΣ ΜΕ ΜΙΚΡΕΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Μινωικές επιδράσεις διακρίνονται στις παραστάσεις δύο σφραγιστικών αποτυπωμάτων προερχομένων από τους δύο χώρους του αρχείου του ανακτόρου της Πύλου και στο περίφημο χρυσό δακτυλίδι από τη συλλογή *Danicourt*, τα οποία, ενώ εικονίζουν το ίδιο θέμα (μάχη ανδρών και λεόντων), παρουσιάζουν διαφορές ως προς τις λεπτομέρειες των παραστάσεων, το μέγεθος και την τεχνοτροπία.²⁶ Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι τα δακτυλίδια από τα οποία προέρχονταν χρησιμοποιούνταν ενδεχομένως από υψηλόβαθμο αξιωματούχο/υπεύθυνο σφράγισης και τους υφισταμένους του.²⁷ Τα παραπάνω αποτελούν μεμονωμένο παράδειγμα στη μυκηναϊκή σφραγιστική πρακτική που τεκμηριώνεται μέσω σφραγισμάτων. Σφραγιδόλιθοι και χρυσά δακτυλίδια από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών και από θολωτούς τάφους της Αργολίδας και της Μεσσηνίας αντιστοιχούν, ενδεχομένως, σε αξιωματούχους που μοιράζονταν την εξουσία χρησιμοποιώντας σφραγίδες από το ίδιο υλικό, με όμοια μοτίβα και σχήματα και εκπροσωπώντας τρεις διαφορετικές αρχές.²⁸

ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΔΗΛΟΥ

Στα προαναφερθέντα παραδείγματα που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού θα προστεθεί ακόμη ένα από την ελληνιστική Δήλο, ως παράλληλο που δύναται να συμβάλει στην ερμηνεία της πρακτικής της σφράγισης χρησιμοποιώντας σφραγιστικές επιφάνειες με μικρές διαφορές, πάντοτε με την απαιτούμενη προσοχή στη χρήση μεταγενέστερων παραδειγμάτων σε θέματα έρευνας που αφορούν τους προϊστορικούς χρόνους. Στο αρχείο σφραγισμάτων (*ρύπων*) της ελληνιστικής *Οικίας των Σφραγισμάτων* στη Δήλο, με διάρκεια χρήσης εξήντα έως εκατό ετών, μια σειρά συχνών και επαναλαμβανόμενων συνδυασμών σφραγιστικών αποτυπωμάτων, στους οποίους συμμετείχαν δύο από τις πιο δραστήριες σφραγίδες του αρχείου που έφεραν το ίδιο θέμα με μικρές παραλλαγές, επέτρεψαν να δοθεί μια συγκεκριμένη ερμηνεία αυτής της πρακτικής.²⁹ Το αρχείο περιελάμβανε

24 Η Τζιγκουνάκη (2006, 204–5) αναλύει το θέμα και αναφέρει παραδείγματα που έχουν οδηγήσει τους μελετητές στη συγκεκριμένη ή σε συναφείς ερμηνείες. Βλ. επίσης Foster 2006, 98–102· Relaki 2012, εικ. 10.10, με περισσότερα παραδείγματα από τη Φαιστό.

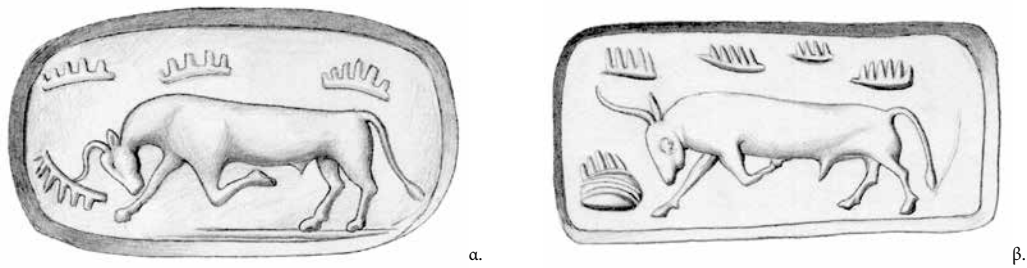
25 Weingarten 1992, 32· Kanta και Tzigounaki 2000, 198, 202· Τζιγκουνάκη 2006, 202–3. Οι συγκεκριμένοι συνδυασμοί πιθανότατα δεν αποτελούσαν προσωπική επιλογή των χρηστών ως προς τη θεματική τους, αλλά λειτουργούσαν ως κώδικες με σαφή και συγκεκριμένο ρόλο στο σύστημα, μόνοι τους ή σε συνάρτηση με άλλους, δίνοντας συγκεκριμένα μηνύματα σε όποιον διενεργούσε έλεγχο (Τζιγκουνάκη 2006, 206).

26 Sakellariou 1964, αρ. 307· Sakellarakis 1982, αρ. 173· Tamvaki 1985, 271, 289 (με παλαιότερη βιβλιογραφία)· Pini 2006, 221· Younger 2010, 337. Ο Boardman (1970, 3) χρονολογεί το δακτυλίδι στην ΥΕΠ περίοδο, ενώ οι Sakellariou (1964), Sakellarakis (1982) και Pini κ.ά. (1988) χρονολογούν τα σφραγίσματα και το δακτυλίδι ανάμεσα στην ΥΕΠ και ΙΙΑ.

27 Younger 2010, 337.

28 French 1989· Pini 2006, 221· Younger 2010, 330–31, 333.

29 Το αρχείο αριθμεί 15.000 έως 16.000 πήλινα σφραγίσματα. Βρέθηκε σε ιδιωτική οικία, η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά το 69 π.Χ., έτος καταστροφής της Δήλου από πειρατές. Για τη χρήση του όρου «ρύπος», βλ. επίσης Πάντος 1985, 15· Πλάντζος 1995, 214.



Εικ. 2α. Σφραγιστικό αποτύπωμα από τη Φαιστό, με μικρές παραλλαγές ως προς το περίγραμμα και το θέμα των σφραγιστικών επιφανειών σε σχέση με αυτό της εικ. 2β (CMS II 5, αρ. 268).

Εικ. 2β. Σφραγιστικό αποτύπωμα από τη Φαιστό με μικρές παραλλαγές ως προς το περίγραμμα και το θέμα των σφραγιστικών επιφανειών σε σχέση με αυτό της εικόνας 2α (CMS II 5, αρ. 269).

ενσφράγιστους παπυροκυλίνδρους που περιείχαν πιθανότατα δικαιοπρακτικά έγγραφα-συμβόλαια.³⁰ Η χρήση των δύο σφραγίδων στην περίπτωση αυτή ερμηνεύθηκε ως αποτέλεσμα της απόσυρσης της παλαιότερης λόγω φθοράς ή λόγω της αντικατάστασης του υπευθύνου χρήσης της, διατηρώντας όμως το «έμβλημα» με παραλλαγή, ώστε να σηματοδοτεί την αντικατάσταση.³¹ Δεν αποκλείεται όμως οι σφραγιστικές επιφάνειες να χρησιμοποιούνταν ως διπλότυπα (*doublons*) και οι παραλλαγές να χρησίμευαν για την αναγνώριση του προσώπου που είχε χρησιμοποιήσει τη σφραγίδα.³² Επισημαίνουμε ότι η παραλλαγή του εικονογραφικού θέματος το καθιστούσε αναγνωρίσιμο και διακριτό σε οποιαδήποτε περίπτωση στο μέλλον απαιτούνταν πρόσβαση στα έγγραφα και έλεγχος της εγκυρότητάς τους.³³

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑΤΩΝ ΜΕ ΜΙΚΡΕΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ

Η θεματολογία των σφραγιστικών επιφανειών με μικρές παραλλαγές δεν διαφοροποιείται ως προς τα θέματα και την τεχνοτροπία σε σχέση με τα υπόλοιπα σύγχρονά τους παραδείγματα σε σφραγίδες και σφραγίσματα. Στη Λέρνα και στο Παλαίकाстро κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού τα θέματα είναι γεωμετρικά (Εικ. 1), ενώ στα παλαιοανακτορικά σύνολα στο Μοναστηράκι και τη Φαιστό εικονίζονται μεν γεωμετρικά μοτίβα, αλλά στη Φαιστό διακρίνονται και φυσιοκρατικές παραστάσεις (Εικ. 2α–2β). Στους νεοανακτορικούς χρόνους σκηνές ταυροκαθαψίων αποδίδουν σε διαφορετικά στάδια την εκτέλεση του άλματος (Εικ. 3α–3β), ενώ σε λατρευτικές παραστάσεις έχει χρησιμοποιηθεί και ο αντικατοπτρισμός.³⁴ Διαφοροποίηση της κίνησης των μορφών ή της απόδοσης της θέσης αντικειμένων χαρακτηρίζει το σύνολο των φυσιοκρατικών παραστάσεων ανεξαρτήτως εποχής. Η διαφοροποίηση ως προς το μέγεθος ή το σχήμα του περιγράμματος αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό καθ' όλη την Εποχή του Χαλκού.

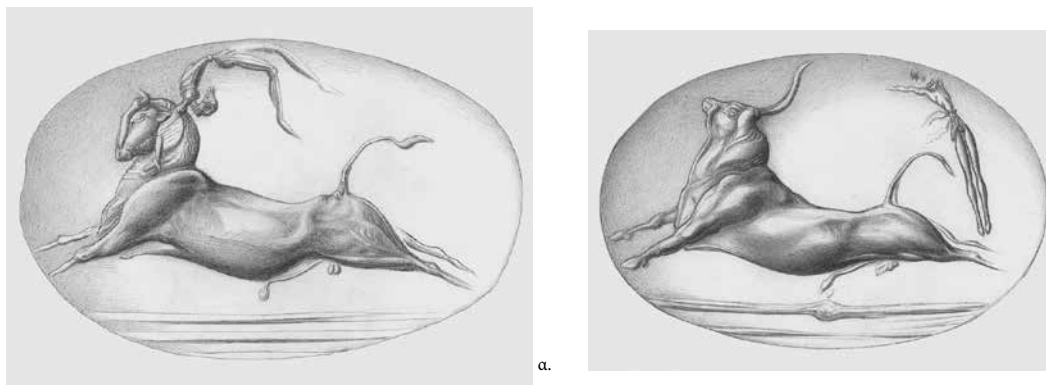
30 Η αρχή της λειτουργίας του αρχείου τοποθετείται ανάμεσα στο 167 π.Χ. και το 128/127 π.Χ. χωρίς να αποκλείεται προγενέστερη χρονολόγηση. Σταμπολίδης 1992, 31· Boussac 1992, xiii· 1993, 685–86.

31 Auda και Boussac 1996, 514–15, υποσημ. 15–7.

32 Auda και Boussac 1996, 515.

33 Σχετικά με τη διαδικασία αποσφράγισης διαθηκών στη ρωμαϊκή Αίγυπτο με την παρουσία μαρτύρων, προκειμένου να αναγνωριστούν οι σφραγίδες και να πιστοποιηθεί η εγκυρότητά τους, βλ. Vandorpe 1996, 24–5.

34 Karnava 2018, 177–210· Weingarten 2010, 395–412, εικ. 3 e-h και 404, εικ. 4c και 407, εικ. 5c.



Εικ. 3α. Σφραγιστικό αποτύπωμα από την Αγία Τριάδα με παράσταση ταυροκαθαιών. Μαζί με την εικόνα 3β απεικονίζουν δύο διαφορετικές φάσεις της εκτέλεσης του άλματος (CMS II 6, αρ.44).

Εικ. 3β. Σφραγιστικό αποτύπωμα από την Αγία Τριάδα με παράσταση ταυροκαθαιών. Μαζί με την εικόνα 3α απεικονίζουν δύο διαφορετικές φάσεις της εκτέλεσης του άλματος (CMS II 6, αρ. 43)..

ΦΟΡΕΙΣ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑΤΩΝ ΜΕ ΜΙΚΡΕΣ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ

Εξετάζοντας τα είδη των σφραγισμάτων, τους φορείς δηλαδή των σφραγιστικών αποτυπωμάτων, παρατηρούμε ότι στη Λέρνα, το Μοναστηράκι και τη Φαιστό πρόκειται κυρίως για σφραγίσματα αντικειμένων, κυρίαρχο είδος των συγκεκριμένων εποχών. Τα νεοανακτορικά σφραγιστικά δακτυλίδια αποτυπώνονται κατά κανόνα σε σφραγίσματα εγγράφων.³⁵ Σε μικρότερο ποσοστό αποτυπώνονται σε *noduli*, διοικητικά τεκμήρια με ιδιαίτερη σημασία στο μινωικό «διοικητικό» σύστημα, πιθανώς διαπιστευτήρια-ταυτότητες ή αποδείξεις για την παροχή αγαθών και υπηρεσιών.³⁶ Τα δακτυλίδια αυτά αποτυπώνονται επίσης σε σφραγίσματα που αποτελούν κοινά είδη της μυκηναϊκής εποχής κατά την τελική φάση καταστροφής του ανακτόρου της Κνωσού.³⁷ Τα μυκηναϊκά παραδείγματα έχουν αποτυπωθεί σε αναρτημένο σφράγισμα με δύο οπές και σφραγίσματα αντικειμένων, ενώ εκείνα του ελληνιστικού αρχείου της Δήλου σφραγίζουν τυλιγμένους παπύρους, δηλαδή έγγραφα, όπως και τα περισσότερα από τα νεοανακτορικά σφραγίσματα.³⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι *noduli* δεν μοιράζονται συνήθως τα ίδια σφραγιστικά αποτυπώματα με άλλα είδη σφραγισμάτων, παρά μόνο με τα σφραγίσματα εγγράφων, με τα οποία συχνά φέρουν και κοινούς συνδυασμούς σφραγιστικών αποτυπωμάτων.³⁹ Η συνύπαρξη των δύο ειδών σφραγισμάτων στις σημαντικές θέσεις, όπου τεκμηριώνεται η χρήση των *Knossian replica rings*, προφανώς δεν είναι τυχαία. Καθόλου τυχαία δεν είναι επίσης η λήψη μέριμνας για την πλήρη και ευκρινή αποτύπωση της σφραγιστικής επιφάνειας στους *noduli*, ενώ στα σφραγίσματα εγγράφων παρατηρείται η συνήθης έλλειψη ενδιαφέροντος ως προς την πλήρη αποτύπωση

35 Ο όρος «σφραγίσματα εγγράφων» αποτελεί μετάφραση του αγγλικού όρου «document sealings» (Weingarten 1991, 304). Για τον χαρακτηρισμό του συγκεκριμένου είδους σφραγίσματος έχουν χρησιμοποιηθεί οι εξής όροι: «σφραγίσματα με επίπεδη βάση», μετάφραση του αγγλικού όρου «flat-based nodules» (Hallager 1996, 1:135), καθώς και ο γερμανικός όρος «Päckchenplomben» (Müller κ.ά. 1999, 349 με παλαιότερη βιβλιογραφία), ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να ονομάσει το είδος των πήλινων σφραγισμάτων που ασφάλιζαν και σφράγιζαν έγγραφα, πιθανότατα σε περιγυμνή, τυλιγμένα ως μικρά πακέτα. Έχει επίσης χρησιμοποιηθεί ο όρος *parcel nodules* (Hallager 2010, 205). Ο όρος σφραγίσματα εγγράφων επιλέγεται για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου, ως περισσότερο εύστοχος.

36 Ο όρος «nodulus» καθιερώθηκε από την Weingarten (1986a) και χρησιμοποιείται σήμερα από όλους τους μελετητές.

37 Weingarten 2010, 410.

38 Επισημαίνεται ότι υπάρχει διχογνωμία των μελετητών ως προς το μέγεθος των εγγράφων που σφράγιζαν τα νεοανακτορικά σφραγίσματα, δηλαδή εάν ήταν έγγραφα μικρών διαστάσεων (έως 6 x 6 εκ.) ή ήταν μεγαλύτερα (Müller κ.ά. 1999, 352–56, 367· Hallager 2015, 144· Perna 2017, 74–6).

39 Hallager 1996, 1:121.

του θέματος.⁴⁰ Έχει παρατηρηθεί ότι προηγείτο ιδιαίτερη προετοιμασία του πληού, προτού τεθεί το σφραγιστικό αποτύπωμα στους *noduli*, ώστε να διευκολυνθεί η αναγνωρισιμότητά του.⁴¹ Η συνήθεια αυτή ενισχύει τη θεωρία της εσκεμμένης παραλλαγής των θεμάτων, ώστε να είναι αναγνωρίσιμα στους *noduli*, ενδεχομένως από συγκεκριμένη κατηγορία αποδεκτών.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παραπάνω συγκριτική εξέταση της πρακτικής της χρήσης σφραγιστικών επιφανειών με μικρές παραλλαγές και των συνδυασμών, των οποίων αυτές αποτελούσαν μέρος, επιβεβαίωσε την παρουσία της πρακτικής αυτής καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Στην ΠΕΙΙ Λέρνα η εμβέλεια του φαινομένου είναι χωρικά περιορισμένη, ενώ οι σχέσεις που προκύπτουν ανάμεσα στην παλαιοανακτορική Φαιστό και το Μοναστηράκι συνιστούν διατοπική επέκταση της πρακτικής. Κατά τη νεοανακτορική περίοδο παρατηρείται το πιο σημαντικό και πολύπλοκο παράδειγμα, το οποίο ερμηνεύεται ως δίκτυο που επεκτείνεται τουλάχιστον στην κεντρική και ανατολική Κρήτη, αν εξαιρέσουμε τα μεμονωμένα και αμφιλεγόμενα παραδείγματα των Χανίων.⁴² Επίσης ξεπερνά τα όρια του νησιού, όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα της Θήρας.

Κατά τη νεοανακτορική περίοδο η εμβέλεια της πρακτικής εξελίσσεται όχι μόνο χωρικά αλλά και χρονικά. Η παραγωγή των σφραγιστικών δακτυλιδιών εκτιμάται ότι καλύπτει και τις δύο φάσεις της ΥΜΙ περιόδου, όμως σφραγιστικά αποτυπώματά τους χρονολογούνται όχι μόνο στην ΥΜΙ περίοδο, αλλά και σε ανασκαφικό περιβάλλον της φάσης της τελικής καταστροφής του ανακτόρου της Κνωσού. Το σφραγιστικό αποτύπωμα στην περίφημη αιγυπτιακή μήτρα του ανακτόρου της Κνωσού βρέθηκε στην περιοχή της Νότιας Εισόδου, εντοπίζεται όμως και σε σφραγίσματα της Ανατολικής πτέρυγας, καθιστώντας το θέμα του το πιο διαδομένο στο ανάκτορο ως προς τον αριθμό των θέσεων εύρεσής του.⁴³ Το ίδιο θέμα με παραλλαγές έχει βρεθεί στη Ζάκρο σε ΥΜΙΒ ανασκαφικό περιβάλλον.⁴⁴ Μετά την νεοανακτορική περίοδο, η δημοφιλία της πρακτικής υποχωρεί. Τα ελάχιστα παραδείγματα της μυκηναϊκής Κνωσού και της Πύλου αποτελούν πιθανότατα μακρινό απόηχο του φαινομένου.

Όσα προαναφέρθηκαν ενισχύουν τη σημασία των σφραγιστικών επιφανειών με παραλλαγές, τις οποίες οι μελετητές έχουν συνδέσει με ομάδες ανθρώπων με κοινωνική συνάφεια μεταξύ τους και προφανώς συγκεκριμένο κοινωνικό *status*, για τους οποίους χρησιμοποιείται ο όρος *ηγετική ομάδα*.⁴⁵ Θεωρείται ότι οι χρήστες/υπεύθυνοι σφράγισης είχαν τον ίδιο ρόλο εντός της ομάδας.⁴⁶ Τα σφραγιστικά αποτυπώματα με παραλλαγές σε διαπροσωπικό ή διατοπικό επίπεδο συνιστούσαν ένα δίκτυο μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας, στο πλαίσιο του οποίου η αναγνώριση των μικροδιαφορών ήταν –πιθανώς– εφικτή από ορισμένα μόνο πρόσωπα. Η εσκεμμένη παραγωγή σφραγιστικών επιφανειών με παραλλαγές προφανώς εξυπηρετούσε

40 Η σύγκριση της ποιότητας της αποτύπωσης της ίδιας σφραγιστικής επιφάνειας σε *noduli* και σε σφραγίσματα εγγράφων δείχνει ότι λάμβαναν μέριμνα για την πλήρη αποτύπωσή της στους *noduli* (Müller κ.ά. 1999, 377). Ο Hallager (1996, 1:122) περιγράφει διαδικασία «στίλβωσης» της επιφάνειας των θολωτών *noduli*, προκειμένου να εξαφανιστούν τα δακτυλικά αποτυπώματα και να εξομαλυνθεί η επιφάνεια για την αποτύπωση της σφραγίδας. Η συνήθης απουσία ενδιαφέροντος για την ευκρινή αποτύπωση των σφραγίδων αποτελεί χαρακτηριστικό όλων των εποχών. Φαίνεται ότι ενδιέφερε συνήθως απλώς να φαίνεται ότι έχει τεθεί η σφραγίδα και όχι να είναι αναγνωρίσιμη η εικόνα της (βλ. σχετικά Τσαγκαράκη 2006, 206 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία). Σχετικά με το θέμα της πλήρους ή μερικής αποτύπωσης της σφραγιστικής επιφάνειας βλ. Πάντος 1985, 17· Plantzos 1999, 22.

41 Hallager 1996, 1:122.

42 Pini 2006, 224· Weingarten 2010, 401–2.

43 Panagiotopoulos 2014, 244, εικ. 60 (CMS II 8, αρ. 268) και 245.

44 Weingarten 2010, 409.

45 Έχουν χρησιμοποιηθεί οι όροι «αναδυόμενη ηγετική ομάδα» για την ΠΕΙΙ Πελοπόννησο (Weingarten 1997, 153–55· Weingarten κ.ά. 2011, 154) και «τοπικές ηγετικές ομάδες» (*local elites*) για την προανακτορική Κρήτη (Sbonias 2012, 280–85).

46 Relaki 2009, 362.

την αναγνώριση των όποιων διαφοροποιημένων πληροφοριών μετέφεραν τα συγκεκριμένα σφραγιστικά αποτυπώματα στο πλαίσιο αυτού του δικτύου.

Η εσκεμμένη παραγωγή παραστάσεων με μικρές παραλλαγές ως μέσου αναγνώρισης μόνο από συγκεκριμένα πρόσωπα ενισχύεται από τη διαφορετική μέριμνα για την ευκρινή αποτύπωση των σφραγιστικών επιφανειών στους *noduli*. Έρχεται σε αντίθεση με την πλημμελή αποτύπωση στα σφραγίσματα εγγράφων, κατά κανόνα φορέων των σφραγιστικών αποτυπωμάτων των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Η ευκρινής αποτύπωση της σφραγιστικής επιφάνειας εξυπηρετούσε την άμεση αναγνώριση και αποκωδικοποίηση του μηνύματος των *noduli*, αλλά και την εκ νέου ανάγνωσή τους σε μεταγενέστερο χρόνο, αφού οι *noduli* εντοπίζονται σε «αρχεία» και φαίνεται ότι υπήρχε λόγος για τη διατήρησή τους για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τα συνήθη σφραγίσματα.⁴⁷ Ενδεχομένως επέτρεπαν τον εκ των υστέρων έλεγχο σε κάθε περίπτωση που απαιτείτο, μόνο από εξουσιοδοτημένα πρόσωπα, ικανά να αναγνωρίσουν τις μικροδιαφορές, με τον ίδιο τρόπο που λειτουργούσαν οι δύο σφραγίδες με το ίδιο εικονογραφικό θέμα με μικρές παραλλαγές στο ελληνιστικό αρχείο της Δήλου πολλούς αιώνες αργότερα.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά τον Αναπληρωτή Καθηγητή Γεώργιο Βαβουρανάκη και τον Δρ Ιωάννη Βοσκό για την πρόσκληση συμμετοχής στον χαριστήριο τόμο για την Καθηγήτρια Ελένη Μαντζουράνη. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, οφείλω στον Καθηγητή Διαμαντή Παναγιωτόπουλο για την άδεια δημοσίευσης και την αποστολή των φωτογραφιών του Heidelberg Corpus of Minoan and Mycenaean Seals.

47 Hallager 1996, 1:121· Müller κ.ά. 1999, 377. Ο όρος «αρχείο» χρησιμοποιήθηκε παλαιότερα για τα σύνολα σφραγισμάτων της Εποχής του Χαλκού, διατυπώνονται όμως επιφυλάξεις για την ορθότητα της χρήσης του όρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Auda, Y., και M.-F. Boussac. 1996. «Étude statistique d'un dépôt d'archives à Délos». Στο *Archives et sceaux du monde hellénistique: Actes du congrès, Turin, Villa Gualino, 13–16 Janvier 1993*, επιμ. M.-F. Boussac και A. Invernizzi, 511–23. *BCH* Suppl. 29. Paris: De Boccard.
- Betts, J. 1967. «New Light on Minoan Bureaucracy. A Re-examination of some Cretan Sealings». *Kadmos* 6:17–39.
- Boardman, J. 1970. «The Danicourt Ring». *Revue Archéologique Nouvelle Série*, fasc. 1:3–8.
- Boussac, M.F. 1992. *Sceaux publics, Apollon, Hélios, Artémis, Hécate; Les sceaux de Délos* 1. Recherches Franco-Helléniques II. Athènes: École Française d'Athènes; Paris: De Boccard.
- . 1993. «Archives personnelles à Délos». *CRAI*:677–93.
- Foster, A.L. 2006. «A Study of the Herakleion Museum Sealing Group 695 from Protopalatial Phaistos». Στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1–6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α1, επιμ. Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός, 97–104. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- French, E.B. 1989. «'Dynamis' in the Archaeological Record at Mycenae». Στο *Images of Authority: Papers Presented to Joyce Reynolds on the Occasion of her 70th Birthday*, επιμ. M.M. Mackenzie και C. Roueché, 122–30. Cambridge Philosophical Society, Suppl. 16. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, M.A.V., W. Müller, I. Pini, και N. Platon. 2002. *Iraklion, archäologisches Museum. Die Siegelabdrücke von Knossos, unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen*. *CMS* II,8. Mainz: Philipp von Zabern.
- Goren, Y., και D. Panagiotopoulos. 2007. «The 'Lords of the Rings': An Analytical Approach to the Riddle of the Knossian Replica Rings». *BICS* 52.1:257–58.
- Hallager, E. 1996. *The Minoan Roundel and other Sealed Documents in the Neopalatial Linear A Administration*. 2 Τόμοι. *Aegaeum* 14. Liège and Austin: Université de Liège – University of Texas at Austin.
- . 2010. «Development of Sealing Practices in the Neopalatial Period». Στο *Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Glyptik, VI. Internationales Siegel-Symposium, Marburg, 9.–12. Oktober 2008*, επιμ. W. Müller, 205–12. *CMS* Beiheft 8. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- . 2015. «Mycenaean Administrative Sealing Practice. A World of its Own?». Στο *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Policies. Proceedings of an International Symposium held at the Austrian Academy of Sciences, Institute of Oriental and European Archaeology Aegean and Anatolian Department, Vienna, 1–2 March 2013*, επιμ. J. Weihlartner και F. Ruppenstein, 141–53. *Mykenische Studien*, Vol. 34. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Heath-Wiencke, M.H. 1969. «Further Seals and Sealings from Lerna». *Hesperia* 38:500–21.
- Kanta, A., και M. Marazzi, Επιμ. 2006. *Monastiraki I: Missione Monastiraki Campagne 2002/2004*. Quaderni della Ricerca Scientifica, Serie Beni Culturali 4. Napoli and Heraklion: Università degli Studi Suor Orsola Benincasa and Archaeological Institute of Cretological Studies, Ministry of Culture.
- Kanta, A., και A. Tzigounaki. 2000. «The Protopalatial Multiple Sealing System: New Evidence from Monastiraki». Στο *Administrative Documents in the Aegean and Their Near Eastern Counterparts: Proceedings of the International Colloquium, Naples, February 29–March 2, 1996*, επιμ. M. Perna, 193–210. Turin: Ministero Per I Beni Culturali E Ambientali. Ufficio Centrale Per Beni Archivistici.
- Karnava, A. 2018. *Seals, Sealings and Seal Impressions from Akrotiri in Thera*. *CMS* Beiheft 10. Heidelberg: Propylaeum.
- Μακρυπόδη, Σ. 2019. «Συνέχειες και Ασυνέχειες στη Χρήση των Πήλινων Σφραγισμάτων στον Ελλαδικό Χώρο από την Εποχή του Χαλκού έως το Τέλος της Κλασικής Αρχαιότητας». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Müller, W., I. Pini, και N. Platon. 1998. *Iraklion, Archäologisches Museum. Die Siegelabdrücke von Kato Zakros, unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen*. *CMS* II,7. Berlin: Gebrüder Mann.
- . 1999. *Iraklion, Archäologisches Museum. Die Siegelabdrücke von Aj. Triada und anderen Zentral- und Ost-kretischen Fundorten, unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen*. *CMS* II,6. Berlin: Gebrüder Mann.
- Panagiotopoulos, D. 2014. *Mykenische Siegelpraxis. Funktion, Kontext und Administrative Verwendung Mykenischer Tonplomben auf dem Griechischen Festland und Kreta*. *Athenaia* 5. München: Hirmer Verlag.
- Πάντος, Π. 1985. «Τα Σφραγίσματα της Αιτωλικής Καλλιπόλεως». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Perna, M. 2017. «Administrative Documents without Writing: The Case of Sealings and Flat-based Nodules». Στο *Non-Scribal Communication Media in the Bronze Age Aegean and Surrounding Areas*, επιμ. A.M. Jasink., J. Weingarten και S. Ferrar, 73–80. Firenze: Firenze University Press.

- Peperaki, O. 2016. «The Value of Sharing: Seal Use, Food Politics, and the Negotiation of Labor in Early Bronze II Mainland Greece». *AJA* 120:3–21.
- Pini, I. 2006. «Look-alikes, Copies and Replicas». Στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α.3, επιμ. Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός, 51–64. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Pini, I., J.H. Betts, M.A.V. Gill, D. Sürenhagen, και H. Watzoldt. 1988. *Kleinere Europäische Sammlungen. CMS XI*. Berlin: Gebrüder Mann.
- Pini, I., P. Dakoronia, S. Deger-Jalkotzy, και Α. Sakellariou. 1993. *Kleinere Griechische Sammlungen. S1 B. Lamia – Zakynthos und Weitere Länder des Ostmittelmeerraums. CMS V Suppl. 1B*. Berlin: Gebrüder Mann.
- Πλάντζος, Δ. 1995. «Η Σημασία και η Χρήση των Σφραγίδων κατά την Κλασική Αρχαιότητα». *Αρχαιογνωσία* 8:211–29.
- Plantzos, D. 1999. *Hellenistic Engraved Gems*. Oxford: Clarendon Press.
- Relaki, M. 2009. «Rethinking Administration and Seal use in Third Millennium Crete». *Creta Antica* 10/11:353–72.
- _____. 2012. «The Social Arenas of Tradition. Investigating Collective and Individual Social Strategies in the Prepalatial and Protopalatial Mesara». Στο *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 290–324. Oxford: Oxbow.
- Sakellarakis, J.A. 1982. *Athen, Nationalmuseum. CMS I Suppl.* Berlin: Gebrüder Mann.
- Sakellariou, A. 1964. *Die Minoischen und Mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen. CMS I*. Berlin: Gebrüder Mann.
- Sbonias, K. 1999. «Social Development, Management of Production, and Symbolic Representation in Prepalatial Crete». Στο *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, επιμ. Α. Chaniotis, 25–51. Stuttgart: F. Steiner.
- _____. 2000. «Specialisation in the Early Minoan Seal Manufacture: Craftsmen, Settlements and the Organisation of Production». Στο *Minoisch-Mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel-Symposium, Marburg, 23.–25. September 1999*, επιμ. I. Pini, 277–93. *CMS Beiheft 6*. Berlin: Gebrüder Mann.
- _____. 2012. «Regional Elite-Groups and the Production and Consumption of Seals in the Prepalatial Period. A Case-Study of the Asterousia Region». Στο *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 273–89. Oxford: Oxbow.
- Σταμπολίδης, Ν.Κ. 1992. *Ο Ερωτικός Κύκλος Α', Les sceaux de Délos 2. Recherches Franco-Helleniques II*. École Française d'Athènes. Παρίσι: De Boccard.
- Tamvaki, A. 1985. «Minoan and Mycenaean Elements in the Iconography of the Pylos Sealings». Στο *L' iconographie Minoenne, Actes de la table ronde d'Athènes, 21–22 Avril 1983*, επιμ. P. Darque και J.C. Poursat, 267–92. *BCH Suppl. 11*. Athènes: École Française d'Athènes.
- Tzigounaki, A. 2001. «À propos de l' administration minoenne à l' époque des premiers palais crétois». *Ktéma: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, 26:39–44.
- Τζιγκουνάκη, Α. 2006. «Στοιχεία και Επισημάνσεις για την Οργάνωση του Διοικητικού Συστήματος κατά την Παλαιοανακτορική Περίοδο». Στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, Τόμος Α3, επιμ. Θ. Δετοράκης και Α. Καλοκαιρινός, 201–18. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Τσαγκαράκη, Ε. 2006. *Σφραγίσματα με Παραστάσεις Ανθρωπίνων Μορφών: Συμβολή στη Μελέτη του Διοικητικού Συστήματος της Νεοανακτορικής Κρήτης*. Κρητική Εστία 11. Χανιά: Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης.
- Vandorpe, K. 1996. «Seals in and on the Papyri of Greco-Roman and Byzantine Egypt». Στο *Archives et sceaux du monde hellénistique, Torino 13–16 Janvier 1993*, επιμ. M.-F. Boussac και A. Invernizzi, 231–56. *BCH Suppl. 29*. Paris: De Boccard.
- Weingarten, J. 1983. *The Zakro Master and his Place in Prehistory. SIMA-PB 26*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1986a. «Some Unusual Minoan Clay Nodules». *Kadmos* XXV:1–21.
- _____. 1986β. «The Sealing Structures of Minoan Crete I: MMII Phaistos to the Destruction of the Palace of Knossos». *OJA* 5 (3):279–98.
- _____. 1990. «Three Upheavals in Minoan Sealing Administration: Evidence for Radical Change». Στο *Aegean Seals, Sealings and Administration*, επιμ. T.G. Palaima, 105–20. *Aegaeum* 5. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique.
- _____. 1991. «Late Bronze Age Trade within Crete: The Evidence of Seals and Sealings». Στο *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, επιμ. N.H. Gale, 303–24. *SIMA* 90. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1992. «The Multiple Sealing System of Minoan Crete and its Possible Antecedents in Anatolia». *OJA* 11:25–37.

- _____. 1994. «Seal-Use and Administration in the South-West Basement Area at Knossos». *BSA* 89:151–56.
- _____. 1997. «Another Look at Lerna: An EH IIB Trading Post?». *OJA* 16:147–66.
- _____. 2010. «Corridors of Power: A Social Network Analysis of the Minoan ‘Replica Rings’». Στο *Die Bedeutung der Minoischen und Mykenischen Glyptik*. VI. *Internationales Siegel-Symposium, Marburg, 9.–12. Oktober 2008*, επιμ. W. Müller, 395–412. *CMS Beiheft* 8. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Weingarten, J., S.M. Thorne, M. Prent, και J.H. Crouwel. 2011. «More Early Helladic Sealings from Geraki in Lakonia, Greece». *OJA* 30:131–64.
- Younger, J.G. 2010. «Mycenaean Seals and Sealings». Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, επιμ. E. Cline, 329–39. New York: Oxford University Press.

Το ρυτό και το ιερό δισκοπότηρο

Τελετουργίες σπονδών και πόσης στη νεοανακτορική Κρήτη. Οι ενδείξεις από τη Ζάκρο

Λευτέρης Πλάτων

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

Late Bronze Age Aegean iconography offers limited, but sufficiently clear insights into the function of certain special vessels and utensils in the context of ritual action. Among the items depicted on various media, prominence may be given to the rhyton and the so-called “holy communion chalice”, two vessel types that can be certainly associated with the treatment and consumption of liquids in palatial contexts.

The finds from the Late Minoan I palace of Kato Zakros support the concurrent use of the two aforementioned types in the context of public ceremonies organized by the palatial administration. In the so-called “Treasury of the Shrine” of the palace complex, amongst a bewildering variety of other luxury items, a set of fourteen stone vessels, made of Egyptian alabaster and including rhyta, chalices as well as other types for the handling of liquid content, such as jugs and, possibly, a krater, was found. The types represented in this remarkable set correspond exactly to those on a well-known cushion seal from Naxos (CMS V, 608). In the latter, these types are shown as “floating” over an offering table and in front of a staff-holding (priestly?) figure in what appears as a sacrificial scene. Additionally, the occurrence of a large number of clay amphorae in the Zakros “Treasury” further suggests the function of these vessels in public ritual action, whose culmination would have been the large-scale consumption of some beverage, in all probability wine-based.

«...Within the palaces there is certainly evidence for the practice of ritual, both in the lustral basins and in the important series of special vessels relating to pouring seen at several palace centres, most notably Zakro...»¹

Το παραπάνω απόσπασμα από το ρηξικέλευθο έργο του C. Renfrew πάνω στο ζήτημα της λατρείας στον χώρο του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού αναδεικνύει τη μεγάλη σημασία που κατέχει στη σχετική συζήτηση το σύνολο τελετουργικών σκευών και άλλων αντικειμένων του «Ιερού Θησαυροφυλακίου» του ανακτόρου της Ζάκρου.² Στο σύνολο, περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, είκοσι (20) λίθινα ρυτά από ποικίλα υλικά, του κωνικού (9), του επιμήκους ωοειδούς (10) και του αλαβαστροειδούς (1) τύπου, ένα (1) πήλινο σφαιρικό ρυτό με πλαστικά

¹ Renfrew 1985, 405.

² Για το σύνολο αυτό, βλ. συνοπτικά Πλάτων 1963, 179–83· 1974, 117–30· Koehl 1981, 185· 2006, 301· Gesell 1985, 137–39.

αποδοσμένους ιερούς κόμβους στον λαιμό, τέσσερα (4) πλαστικά διαμορφωμένα ρυτά από φαγεντιανή, δέκα (10) μικρές λίθινες τράπεζες προσφορών με κοιλότητα, εννέα (9) ποτήρια με διακεκριμένο πόδι από διάφορα είδη λίθου –τα οκτώ (8) του τύπου των χαρακτηριζομένων και ως «κυπέλλα κοινωνίας»– δύο (2) σκυφοειδή αιγυπτιακά αγγεία μετασκευασμένα στην Κρήτη, τρεις (3) τουλάχιστον πρόχοι από αιγυπτιακό αλάβαστρο και, ακόμα, ένα (1) φλασκί, ένα (1) δίωτο καδόσχημο αγγείο και ένα (1) απροσδιόριστο σφαιρικό αγγείο, από το ίδιο υλικό. Την καθαρά θρησκευτική χρήση του συνόλου επιβεβαιώνει η συνανεύρεση διαφόρων συμβόλων, όπως δύο (2) χάλκινοι πελέκεις με έντονα κυρτές κόψεις, δύο (2) χάλκινες στεφάνες –η μία με διακόσμηση διπλών πελέκων– και τρεις (3) λίθινες σφύρες, αντικειμένων που, από τη μινωική εικονογραφία γνωρίζουμε πως, όλα χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια τελετουργικών πράξεων με ανάλογο περιεχόμενο.³ Ενθέματα και κοσμήματα από ελεφαντόδοντο και φαγεντιανή προέρχονται πιθανώς από ξύλινες πυξίδες, με επίσης πιθανότερη λειτουργία τη μεταφορά και την επίδειξή τους κατά τη διάρκεια δημόσιων τελετουργιών.⁴ Τέλος, η παρουσία δύο (2) λίθινων δίμυξων λύχνων μπορεί να συνδέεται, είτε με κάποιες ειδικού σκοπού τελεουργίες, είτε, πιο πρακτικά, με τον φωτισμό του σκοτεινού, κατά τα άλλα, χώρου του «Θησαυροφυλακίου».⁵

Η αιγαιακή θρησκευτική εικονογραφία προσφέρει περαιτέρω στήριξη στην υπόθεση του ανασκαφέα περί της αποκλειστικής χρήσης διαφόρων τύπων αγγείων και σκευών του «Θησαυροφυλακίου» της Ζάκρου στο πλαίσιο θρησκευτικών τελετουργιών. Για την τελετουργική χρήση των ρυτών, σημαντική υποστήριξη προσφέρουν μία σφραγίδα από τη Νάξο,⁶ η γνωστή απεικόνιση του «Ρυτοφόρου» από την κνωσιακή «Τοιχογραφία της Πομπής»⁷ και, πιθανώς, η σύνθετη παράσταση στο χρυσό «Δακτυλίδι του Μίνωα».⁸ Τελετουργική χρήση, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τουλάχιστον «ως έχουσα θρησκευτικό πρόσημο», υποβάλλουν για τα υψίποδα «κυπέλλα κοινωνίας», που θυμίζουν ως προς τον τύπο τους το χριστιανικό Ιερό Δισκοπότηρο, η σχεδόν «ομιλούσα» «Τοιχογραφία της Ιεράς Κοινωνίας» ή «της Προσφοράς Σπονδών»,⁹ επίσης από την Κνωσό, και η πομπικού χαρακτήρα σκηνή στο χρυσό «Δακτυλίδι της Τίρυνθας».¹⁰ Ο τελετουργικός ρόλος της «σπονδικής» πρόχου, ενός τύπου που συγκαταλέγεται επίσης, με τρία τουλάχιστον παραδείγματα, στα ευρήματα του συνόλου της Ζάκρου, υποστηρίζεται, τέλος, από την επαναλαμβανόμενη απεικόνισή της σε, κυρίως σφραγιστικές, παραστάσεις με συμβολική θρησκευτική σημασία.¹¹

Ωστόσο, αυτό που δεν έχει επισημανθεί μέχρι σήμερα σχετικά με το σύνολο της Ζάκρου είναι η συνανεύρεση, μαζί με τα παραπάνω αντικείμενα, τουλάχιστον σαράντα πέντε (45) πήλινων αμφορέων σχετικά μεγάλου μεγέθους¹² (Εικ. 1). Η πληθωρική παρουσία αυτού του είδους αποθηκευτικών αγγείων υποστηρίζει την αποθήκευση στον ίδιο χώρο ενός μεγάλου όγκου υγρών προϊόντων, που πιθανώς προορίζονταν για κατανάλωση κατά τη διάρκεια της χρήσης των τελετουργικών σκευών και συμβόλων, που ήδη περιγράψαμε.

3 Συνοπτικά για τον διπλό πέλεκυ, Nilsson 1950, 194–231· Long 1974, 35–6· Dietrich 1998· Rethemiotakis 2008, 86. Για τις τελετουργικές σφύρες βλ. Πλάτωνος-Μάντη 1983. Οι στεφάνες πιθανώς συνδυάζονταν με τους τελετουργικούς πελέκεις. Βλ. ενδεικτικά, Saliaka 2008.

4 Πρβλ. Immerwahr 1989, 114, 202, τινό 4, πίν. 55, 115, 200, τινό 1, εικ. 32d, πίν. XXI. Βλ. επίσης Mantzourani 1995, 132–33 (nos. 35, 43), 140.

5 Πλάτων 1974, 117.

6 Καρδαρά 1977, 6, πίν. 6· Pini 1975, 483, no. 608· Koehl 1981, 183–84.

7 Evans 1928, 682–84, 704–10, 719–30, εικ. 443, 452, έγχρ. πίν. XII· Cameron 1974, 79, πίν. 9A, 14A. Immerwahr 1989, 88–90, 174–75, Kn no 22, 114, 118, πίν. 38–40· Mantzourani 1995, 127, 134–35, εικ. 2.

8 Evans 1935, 947–56, εικ. 917, συμπλ. πίν. LXV· Platon 1984, 67–9· Δημοπούλου και Ρεθεμιωτάκης 2004, 20. Η ταύτιση του βυθισμένου στο έδαφος αγγείου με ρυτό στην παράσταση της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας είναι, πιθανότατα, λανθασμένη (Koehl 1981, 183· Mantzourani 1995, 127, no 14). Σε σπάραγμα τοιχογραφίας από την Τίρυνθα, εικονίζεται μεν ένα κωνικό ρυτό, αλλά το εικονογραφικό περιβάλλον του θέματος έχει σωθεί κατά ένα τόσο μικρό μέρος, που οποιαδήποτε προσπάθεια κατανόησής του είναι παρακινδυνευμένη (Immerwahr 1989, 204· Mantzourani 1995, 133, εικ. 11).

9 Γνωστή στα αγγλικά ως «Camp-stool fresco». Evans 1935, 381–90, εικ. 318–20, 323–25, έγχρ. πίν. XXXI· Πλάτων 1959· Cameron 1974, 79, πίν. 54–5· Immerwahr 1989, 95, 176, Kn no 26, εικ. 26e, πίν. 44· Mantzourani 1995, 127.

10 Sakellariou 1964, 202–3, no 179· Σακελλαρίου 1966, 70, πίν. 6α· Βασιλικού 1997, 44–5, εικ. 4.

11 Πλάτωνος-Γιώτα 1995.

12 Από αυτούς, 25 έχουν εργαστηριακά αποκατασταθεί πλήρως.



Εικ. 1. Αμφορείς από το «Θησαυροφυλάκιο του Ιερού», στο ανάκτορο της Ζάκρου.

Ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα, επομένως, σχετικά με τον χαρακτήρα των τελετουργιών που εξυπηρετούσαν τα ευρήματα του «Θησαυροφυλακίου» της Ζάκρου είναι ότι αυτές είχαν σχέση με τη διαχείριση υγρών προϊόντων, αποκλειστικά. Είναι χαρακτηριστικό, ότι από τα λοιπά πήλινα σκεύη που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο, μόνο δύο (2) –ένα σταμνόσχημο και ένα χοανοειδές– αγγεία μπορεί να σχετίζονται με την αποθήκευση, προσφορά ή κατανάλωση στερεών προσφορών, ενώ πέντε (5) ακόμα –τέσσερεις (4) πρόχοι και ένας (1) ψευδόστομος αμφορέας– έχουν και πάλι σχέση με τη διαχείριση υγρών. Τέλος, η παρουσία στον ίδιο χώρο των δέκα (10) μικρών λίθινων τραπεζών προσφορών με κοιλότητα υποστηρίζει μία ανάλογη λειτουργία τους.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι ο προορισμός του συνόλου ήταν η χρησιμοποίησή του σε δημόσιες, ανοικτές σε μία μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, τελετουργίες. Σε αυτό, συνηγορούν ο επιδεικτικός χαρακτήρας όλων των τελετουργικών αγγείων και σκευών, που καθορίζεται τόσο από τα σπάνια υλικά κατασκευής τους όσο και από την τυπολογία τους αυτή καθαυτή, αλλά και οι μεγάλες ποσότητες υγρών προϊόντων που ήταν έτοιμες να καταναλωθούν σε μία τέτοια περίπτωση. Η μεταφορά του περιεχομένου του «Θησαυροφυλακίου», αναμφίβολα προς έναν εξωτερικό χώρο, στον οποίο επρόκειτο, παρουσία του πληθυσμού, να πραγματοποιηθεί η προγραμματισμένη τελετουργία, φαίνεται πολύ πιθανό πως γινόταν με πομπικό τρόπο, με τη συμμετοχή ενός μεγάλου αριθμού προσώπων, ιερέων ή και υπηρετών, εντεταλμένων της ανακτορικής διοίκησης.¹³ Είναι πολύ πιθανό, ότι κάτι τέτοιο αποδίδεται στη σκηνή της κνωσιακής «Τοιχογραφίας της Πομπής», αν κρίνει κανείς και από τη φορά ενός μεγάλου αριθμού μορφών –μεταξύ των οποίων και ο «Ρυτοφόρος»– από το εσωτερικό της δυτικής πτέρυγας του εκεί ανακτόρου, πιθανώς προς τη δυτική αυλή του.¹⁴

Ένα τρίτο στοιχείο που προκύπτει από την εξέταση του περιεχομένου του «Θησαυροφυλακίου» της Ζάκρου είναι ότι κάποιες ομάδες αντικειμένων, κατασκευασμένες από το ίδιο χαρακτηριστικό υλικό, φαίνεται να αποτελούν σετ, υποβάλλοντας την πιθανότητα της ταυτόχρονης τελετουργικής χρήσης τους. Η ανεύρεση στη μινωική Κρήτη συγκεκριμένων τύπων και κοσμήσεων αγγείων ανά ζεύγη έχει ήδη επισημανθεί στην έρευνα,¹⁵ ιδιαίτερα μάλιστα για την κατηγορία των ρυτών.¹⁶ Ειδικά για τα λίθινα τελετουργικά αντικείμενα της Ζάκρου, είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για ζεύγη, καθώς η μοναδικότητα κάθε έργου ως προς την ποιότητα του υλικού, αλλά και την επεξεργασία του, δεν επιτρέπουν οποιαδήποτε αυστηρή ταξινόμηση. Ωστόσο, η επιλογή ενός συγκεκριμένου υλικού για την κατασκευή μίας ομάδας αντικειμένων καθιστά πιθανή την παραγγελία, εκ μέρους της ανακτορικής διοίκησης, ενός τελετουργικού σετ από το διαθέσιμο κάθε φορά απόθεμα λίθινων υλών. Ένα τέτοιο σετ φαίνεται να αντιπροσωπεύει μία σχετικά μεγάλη ομάδα τελετουργικών σκευών του «Θησαυροφυλακίου», που έχουν κατασκευασθεί από «αιγυπτιακό αλάβαστρο»,¹⁷ με χαρακτηριστικό υπόλευκο χρώμα και λεπτές τεφρογάλανες φλεβώσεις (Εικ. 2). Το σετ περιλαμβάνει έξι (6) ρυτά –τρία (3) του επιμήκους ωοειδούς, δύο (2) του κωνικού και ένα (1) του αλαβαστροειδούς τύπου– τρεις (3) τουλάχιστον τελετουργικές πρόχους ποικίλων τύπων, τρία (3) «κυπέλλα κοινωνίας», και, τέλος, ένα (1) φλασκοειδές και ένα (1) δίωτο καδόσχημο αγγείο. Είναι λογικό να υποτεθεί ότι τα σκεύη αυτά προορίζονταν να χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα, υποδεικνύοντας για την πομπική μεταφορά τους τη συμμετοχή, το λιγότερο, δεκατεσσάρων (14) ατόμων.¹⁸ Οι

13 Βλ. και Koehl 2006, 301.

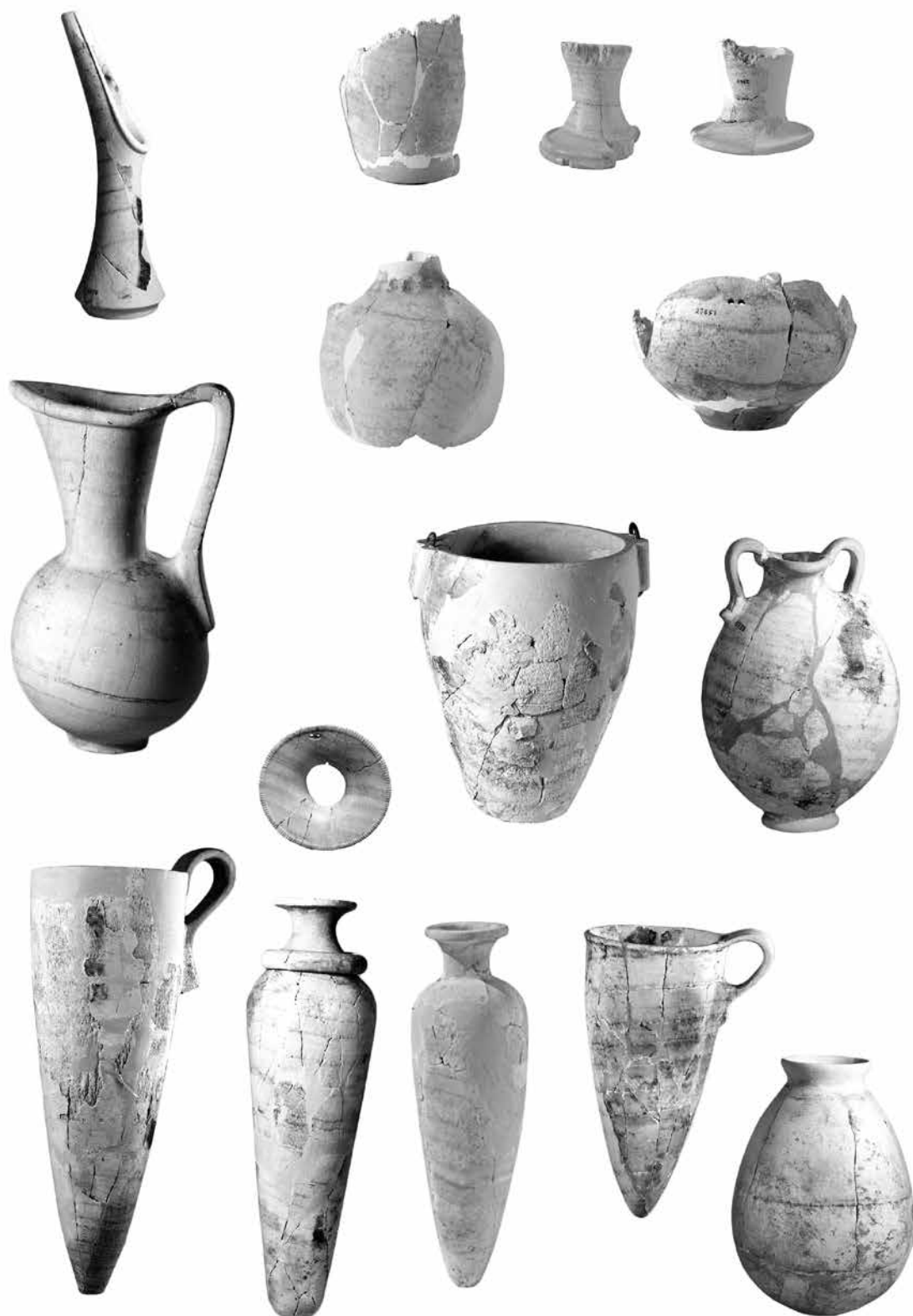
14 Immerwahr 1989, 174, πίν. 38–40. Η αντίθετη φορά, ωστόσο, άλλων μορφών στην ίδια τοιχογραφία υποβάλλει την επικείμενη συνάντηση δύο τουλάχιστον ομάδων με διαφορετική προέλευση σε ένα προκαθορισμένο σημείο, προφανώς εκείνο στο οποίο επρόκειτο να λάβει χώρα η τελετουργική πράξη. Ένα τέτοιο σημείο, για την Κνωσό θα μπορούσε να αποτελεί μία κτιστή δομή –βωμός ή πλατφόρμα/βάθρο– στη δυτική αυλή του ανακτόρου ή –εναλλακτικά– η πρόσοψη του Τριμερούς Ιερού στην κεντρική αυλή, ενώ για τη Ζάκρο, στο τέλος μιας πομπής μικρότερης κλίμακας, η τετράγωνη, επίσης κτιστή, κατασκευή της κεντρικής αυλής, μπροστά από την κύρια είσοδο της δυτικής πτέρυγας. Πλάτων 1974, 83–4· Marinatos 1993, 103–4· Πλάτων 2002, 21.

15 Borgna 2004, 259–60· Πλάτων 2020, 427–30.

16 Koehl 2006, 331.

17 Warren 1969, 125–26.

18 Παρόλο που δεν είναι υποχρεωτικό όλα τα σκεύη να χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα, η σπανιότητα και η αξία του υλικού κατασκευής τους θα αποτελούσαν παράγοντες αρνητικούς για μία «πλεονάζουσα», πέραν της απολύτως απαραίτητης, παραγωγή. Έναν ανάλογο αριθμό ιερουργούντων υποβάλλουν, εξάλλου, τα δεκατρία πανομοιότυπα πήλινα ρυτά, που βρέθηκαν στο μικρό ιερό με θρανίο (XXIII) του ανακτορικού συγκροτήματος (βλ. σχετικά παρακάτω).



Εικ. 2. Σύνολο αγγείων από αλάβαστρο, από το «Θησαυροφυλάκιο» της Ζάκρου.

τριάδες των αγγείων σερβιρίσματος και πόσης κάνουν, ακόμα, πιθανή την ταυτόχρονη χρήση τους από τρία (3) πρόσωπα, ενώ και οι αριθμοί, ανά τύπο, των ρυτών μάλλον υποστηρίζουν την ίδια ιδέα. Η χρήση δύο ή τριών διαφορετικών τύπων ρυτών μπορεί να σχετίζεται με τα είδη των υγρών που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν στις χοές, ή με δύο –ή και περισσότερα– στάδια της τελετουργίας.

Ένα τουλάχιστον από τα στάδια αυτά πρέπει να ήταν η συμβολική πόση, κάτι που υποδεικνύεται σαφώς από τις ομάδες των πρόχων και των υψιπόδων κυπέλλων, κατά το πρότυπο της τοιχογραφίας της «Ιεράς Κοινωνίας».¹⁹ Η υποκατάσταση του «κυπέλλου κοινωνίας» με μία, πιθανώς αργυρή, κύλικα σε ένα από τα σπαράγματα της κνωσιακής τοιχογραφίας, πέρα από τη σημασία της για τη χρονολόγηση της δημιουργίας του ζωγραφικού έργου, υποδεικνύει ότι τη θέση του πρώτου θα μπορούσε να πάρει οποιοδήποτε άλλο αγγείο πόσης αντίστοιχης καλλιτεχνικής ή οικονομικής αξίας, με την προϋπόθεση ότι διέθετε υψηλό πόδι ή στέλεχος, για την ευχερέστερη ύψωση και επίδειξή του στους παρευρισκομένους.²⁰ Έτσι, δεν είναι περιέργο που η μυκηναϊκή κύλικα αντικατέστησε σταδιακά το τυπικό μινωικό τελετουργικό κύπελλο, συχνά εμφανιζόμενη και ως έχουσα καθαρά συμβολικό ρόλο, υποδηλώνοντας την τελετουργία πόσης, γενικά.²¹ Αυτή, τέλος, η τελετουργία φαίνεται πως, στα ανακτορικά περιβάλλοντα τουλάχιστον, προϋπέθετε τη συμμετοχή στην πόση της ίδιας της θεότητας –ή μιας αρχιέρειας υποδυσόμενης τη θεότητα–, κάτι που μοιάζει ασφαλές ότι εικονίζεται στο «Δακτυλίδι της Τίρυνθας» και, φαίνεται πιθανό ότι, συμπεριλαμβάνεται στη σκηνή της κνωσιακής τοιχογραφίας.²²

Ποιος όμως ήταν ακριβώς ο ρόλος των ρυτών στο επίσημο τελετουργικό τυπικό; Η εικονογραφία, επάνω σε αυτό, προσφέρει ελάχιστη βοήθεια. Η παράσταση του «Ρυτοφόρου» υποδεικνύει μόνο τη μεταφορά –και συνεπώς τη χρησιμοποίηση– του φερόμενου αντικειμένου στον χώρο της τελετουργίας, αλλά δεν δίνει κάποια απάντηση σχετικά με τον τρόπο χρήσης του. Το ίδιο «σιωπηλή» είναι και η πιθανή συμμετοχή στα θρησκευτικά δρώμενα ενός ρυτού του ωσειδούς επιμήκους τύπου, στο «Δακτυλίδι του Μίνωα».²³ Εδώ, το τελετουργικό αντικείμενο βρίσκεται στο χέρι μίας ευρισκόμενης σε έκσταση ανδρικής μορφής, αλλά και πάλι η ακριβής του λειτουργία διαλανθάνει.²⁴ Υπάρχουν όμως δύο περιπτώσεις στην εικονογραφία, στις οποίες η απεικόνιση ρυτών επιδέχεται περαιτέρω σχολιασμό. Στην παράσταση της σφραγίδας της Νάξου, ένα κωνικό ρυτό εικονίζεται, μπροστά σε έναν οπλισμένο με δόρυ άνδρα, μαζί με τρία ακόμα αντικείμενα –πιθανώς, ένα ξίφος (:), μία πρόχου και ένα καδόσχημο αγγείο– επάνω από μία τράπεζα προσφορών ή φορητό βωμό²⁵ (Εικ. 3). Τα αντικείμενα αυτά, με εξαίρεση εκείνο που προσομοιάζει με ξίφος, φαίνεται να αποτελούν ένα τελετουργικό σετ προσφορών, που θυμίζει εκπληκτικά εκείνο από το θησαυροφυλάκιο της Ζάκρου. Η απεικόνιση των αντικειμένων, ελεύθερα στο πεδίο και όχι επάνω στην επιφάνεια της τράπεζας, είναι πιθανό ότι αποτελεί συμβολική απόδοση της προσφοράς, κατά το πρότυπο της σκηνής προσφορών επάνω σε βωμό, στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας.²⁶ Ενώ, όμως, στην τελευταία αυτή περίπτωση, εικονίζονται πάνω από τον βωμό μόνο δύο αγγεία, μία πρόχους και ένα κάνιστρο με καρπούς, που εύκολα θα μπορούσαν να αναγνωρισθούν ως συμβολικές απεικονίσεις των δύο βασικών κατηγοριών αναίμακτων προσφορών, υγρών και στερεών αντίστοιχα, στην παράσταση της σφραγίδας υπάρχουν τουλάχιστον δύο αγγεία που σχετίζονται με τη διαχείριση υγρών, ενώ για το τρίτο, το καδόσχημο, μία ανάλογη χρήση δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί, εφόσον αυτό δεν εικονίζεται σαφώς να εμπεριέχει κάτι στερεό.

19 Για μία πολύ καλή τυπολογία για τα «κύπελλα κοινωνίας», με αφορμή τη μελέτη των πολυπληθών δειγμάτων από το ιερό της Κάτω Σύμης, βλ. Αρχοντάκη 2012, 18–26.

20 Wright 2004, 44–6.

21 Wright 1995, 289–92· 2004, 44–9.

22 Πλάτων 1959, 343–45· Immerwahr 1989, 95· Marinatos 1993, 56· Βασιλικού 1997, 44· Wright 2004, 45–6.

23 Platon 1984, 68· Δημοπούλου και Ρεθεμιωτάκης 2004, 20 και για εναλλακτικές ερμηνείες.

24 Η υπόθεση ότι ο ευρισκόμενος σε έκσταση άνδρας συλλέγει τον χυμό (:) του ελκνόμενου δένδρου (Platon 1984, 68) δεν φαίνεται πειστική.

25 Koehl 1981, 183–84.

26 Long 1974, 65–6, εικ. 86–7· Mantzourani 1995, 127, εικ. 4.



Εικ. 3. Εκμαγείο της σφραγίδας από τα Απλώματα Νάξου, με σετ τελετουργικών αντικειμένων πάνω από τράπεζα (φωτ. Μ. Μαυροειδόπουλος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, ΥΠΠΟΑ).

Μια ανάλογη παράσταση εντοπίζεται σε θραύσμα κρατήρα από την Έγκωμη της Κύπρου.²⁷ Εδώ, εικονίζονται τέσσερα (4) αγγεία στο ελεύθερο πεδίο μίας πομπικής παράστασης –που περιλαμβάνει άρμα με αναβάτες ακολουθούμενο από δύο ανδρικές μορφές– και τα τέσσερα σχετιζόμενα με τη διαχείριση υγρών: πρόκειται για μία σπονδική πρόχου, δύο ρυτά, το ένα από τα οποία φαίνεται να έχει και το κατάλληλο σχήμα για μεταγγίσεις, και ένα «κύπελλο κοινωνίας» με διακριτό πόδι, του τύπου που εμπεριέχεται στο σύνολο της Ζάκρου.

Και οι δύο αυτές παραστάσεις φαίνεται να εικονίζουν, με τρόπο συνοπτικό, υγρές προσφορές, στις οποίες περιλαμβάνονται τουλάχιστον δύο είδη υγρών υπονοούμενα από ισάριθμα είδη αγγείων, που αντιπροσωπεύονται από την πρόχου και το ρυτό. Το καδόσχημο αγγείο στη ναξιακή σφραγίδα θα μπορούσε να υποτεθεί ότι αποτελούσε τον υποδοχέα των δύο ειδών υγρών προσφορών, που εμπεριέχονταν στα δύο άλλα αγγεία. Αν δεν πρόκειται για ένα είδος δοχείου σπονδών, κάτι το οποίο μάλλον αποκλείει το σχετικά μεγάλο του μέγεθος, το αγγείο αυτό θα πρέπει να λειτουργούσε ως «κρατήρας», για τη σκόπιμη ανάμειξη των δύο υγρών. Τέλος, η παρουσία του «κυπέλλου κοινωνίας» στο αγγείο της Έγκωμης υποστηρίζει την τελετουργική πόση του συνδυαστικού περιεχομένου των άλλων αγγείων, ως «κατακλείδα» της όλης τελετουργικής διαδικασίας.

Για το είδος του προτεινόμενου μείγματος, λίγες υποθέσεις είναι δυνατόν να γίνουν. Η σπονδική πρόχους, κατά κανόνα, συνδέεται εικονογραφικά είτε με τελετουργίες κάθαρσης, είτε με εκείνες που φαίνεται πως στόχευαν στην αναζωογόνηση της βλάστησης, συνυπάρχοντας συχνά με φυτικά θέματα.²⁸ Κατά συνέπεια, φαίνεται πιθανότερο το περιεχόμενό της να ήταν καθαγιασμένο νερό, του οποίου οι καθαρτικές και αναζωογονητικές ιδιότητες αποτελούν μία παγκόσμια και διαχρονική θρησκευολογική αντίληψη. Με βάση αυτό, το υγρό που υπονοείται από την απεικόνιση του ρυτού θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ήταν κρασί, εφόσον η μείξη μόνο του συγκεκριμένου προϊόντος με το νερό αποτελεί μία ιστορικά τεκμηριωμένη συνήθη πρακτική, καταγόμενη μάλιστα, αναμφίβολα, από την Εποχή του Χαλκού.²⁹

27 Wright 1995, 304, εικ. 18.18· 2004, 48, εικ. 18.

28 Πλάτωνος-Πώτα 1995, 786–88.

29 Πλάτων 2002, 15–6 και σημ. 39–43. Η εξακρίβωση, μέσω χημικής ανάλυσης, ιχνών που υποστηρίζουν τη χρήση δύο ποτών για το ίδιο ρυτό από τις Μυκήνες δεν σημαίνει απαραίτητα ότι τα δύο αυτά ρυτά αποτελούσαν μείγμα. Πιθανότερο είναι ότι το ίδιο αγγείο χρησιμοποιήθηκε σε δύο διακριτές χόες (Martlew 1999, 166· Τζεδάκις και Martlew 1999, 171).

Αλλά ποια θα ήταν η ανάγκη του να περνά το κρασί, κατά την ανάμιξή του με το νερό, από το στενό άνοιγμα της οπής του ρυτού; Παρά το γεγονός ότι έχει επιχειρηθεί να δειχθεί η πρακτική διάσταση της λειτουργίας των μυστηριωδών αυτών σκευών,³⁰ η ποικιλομορφία τους ως προς τους τύπους και τις διαστάσεις τους, η υπερχίλιετής τους παράδοση και ο ιδιαίτερα διακεκριμένος χαρακτήρας τους υποστηρίζουν την καθαρά συμβολική λειτουργία τους. Η ιδέα της εκούσιας ελευθέρωσης της ροής του υγρού διαμέσου μίας στενής διόδου, από το εσωτερικό ενός δοχείου προς έναν υποδοχέα –ή ακόμα και τη γη– κατά τη διάρκεια μιας θρησκευτικής τελετουργίας, εννοιολογικά συνδέεται με τη δημιουργία ενός διαύλου επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπου και θείου.³¹ Κατά συνέπεια, η πρακτική αυτή δεν σχετίζεται άμεσα με την τελετουργική πόση, αφού θα μπορούσε να έχει ως κατάληξη μία τράπεζα προσφορών ή και έναν βωμό. Η διαδικασία της τελετουργικής πόσης, πιθανότατα, αποτελούσε ένα επόμενο στάδιο της ανακτορικής τελετουργίας, κατά το οποίο τα μέλη της ανακτορικής τάξης συμμετείχαν, μαζί με τη θεότητα, σε ένα δρώμενο ανάλογο της χριστιανικής «Θείας Κοινωνίας».³²

Εν κατακλείδι, η δημόσια ανακτορική τελετουργία πιθανώς περιλάμβανε τρία στάδια, από τα οποία το πρώτο αφορούσε στην προσφορά σπονδών στη θεότητα, είτε επάνω σε κάποια σταθερή δομή είτε σε ειδικά σκεύη-υποδοχείς –στην περίπτωση του συνόλου του «Θησαυροφυλακίου» της Ζάκρου πιθανώς αντιπροσωπευόμενα από τις δέκα λίθινες τράπεζες προσφορών– το δεύτερο περιλάμβανε την τελετουργική ανάμιξη κρασιού και νερού και καθαγιασμό του μείγματος και το τρίτο συνιστούσε ένα δραματοποιημένο περιστατικό πόσης του τελευταίου, με την εμφάνιση και συμμετοχή της ίδιας της θεότητας, την οποία πιθανώς υποδυόταν ένα θηλυκό μέλος του ιερατείου.

Οι σταθερά επαναλαμβανόμενες στην εικονογραφία τελετουργικές σκηνές επιβεβαιώνουν την ύπαρξη συγκεκριμένων τελετουργικών τυπικών, πλήρως αποκρυσταλλωμένων κατά τη διάρκεια των αιώνων, στο πλαίσιο της επίσημης ανακτορικής λατρείας. Το σύνολο του «Ιερού Θησαυροφυλακίου» της Ζάκρου φαίνεται να αντιπροσωπεύει κατά τον καλύτερο τρόπο το βασικότερο είδος της μινωικής τελετουργίας, που φαίνεται να κορυφώνεται με τη διαδικασία της πόσης. Ωστόσο, ο μεγάλος όγκος των υγρών που φαίνεται να διατίθεται στο πλαίσιο αυτής της τελετουργίας –που στη Ζάκρο αντιπροσωπεύεται από το υγρό περιεχόμενο τουλάχιστον σαράντα πέντε (45) αμφορέων– υποδεικνύει, για την ολοκλήρωσή της, ένα ακόμα στάδιο: αυτό της συμμετοχής του πλήθους των θεατών στη διαδικασία της πόσης. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει τον διαμοιρασμό, μεταξύ των θεατών, ενός μεγάλου αριθμού κυπέλλων, που, και πάλι, θα έπρεπε, για λόγους ισότιμης μεταχείρισης, να αποτελούν σετ. Για τη Ζάκρο, τέτοια μεγάλα σετ αγγείων πόσης, αντιπροσωπευόμενα από εκατοντάδες πανομοιότυπα διακοσμημένα πήλινα κύπελλα, φυλάσσονταν σε ειδικά σκευοφυλάκια στο εσωτερικό της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου,³³ ευρισκόμενα σε κοντινή απόσταση, αλλά ταυτόχρονα ευχερώς διακριτά από το «Ιερό Θησαυροφυλάκιο».

Κατά συνέπεια, φαίνεται πως η ανακτορική επίσημη «Τελετουργία της Πόσης» (ή «της Ιεράς Κοινωνίας») ολοκληρωνόταν με μία «γιορτή», που είχε χαρακτηριστικά συμποσίου. Ωστόσο, το «συμπόσιο» είναι μία πολύ γενική έννοια και, κατά κανόνα, κατά τα ιστορικά χρόνια περιλαμβάνει την κατανάλωση φαγητού, εκ μέρους των συμμετεχόντων, και ειδικότερα κρέατος.³⁴ Αν και κάτι τέτοιο φαίνεται λογικό στο πλαίσιο μίας τέτοιας μαζικής πόσης, όπως αυτή που μόλις περιγράφηκε, η τεκμηρίωσή του με αρχαιολογικά δεδομένα είναι δύσκολη, καθώς, με την ουσιαστική απουσία ειδικής σκευής κατανάλωσης στερεών τροφών, θα απαιτούσε ενδελεχή ανάλυση του συνόλου του οστεολογικού και βοτανολογικού υλικού που συνδέεται με αυτή.³⁵ Έτσι, θα ήταν

30 Koehl 1981, 181–83· Davis 2008, 47.

31 Davis 2008.

32 Βλ. και Πλάτων 1959, 344–45. Η συμμετοχή της θεότητας στην τελετουργία της πόσης υποστηρίζεται και από τη συμπερίληψη υψιπόδων κυπέλλων –ενός σχήματος που προσομοιάζει στα «κύπελλα κοινωνίας»– σε τελετουργικά αντικείμενα που αποτελούσαν δώρα προς τους θεούς, στην πινακίδα Γραμμικής Β Tn 316 από την Πύλο (Palaima 1999, 438, 440, 451, 456).

33 Πλάτων 1974, 106· Πλάτων 2002, 21.

34 Cromarty 2008, 92, 107.

35 Cromarty 2008, 94. Μία διαφοροποίηση της τελετουργικής πόσης από εκείνη που λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια συμποσίων,



Εικ. 4. Στόμια απόσχημων ρυτών από το μικρό ιερό XXIII του ανακτόρου της Ζάκρου.

προτιμότερο, επί του παρόντος, να αναφέρεται κανείς σε μία γιορτή με επίκεντρο την πόση, ένα «πανηγύρι», όπως χαρακτηρίζεται σήμερα η «κοινωνικοποίηση» της θρησκευτικής τελετουργίας.³⁶

Το ανάκτορο της Ζάκρου προσφέρει περαιτέρω ενδείξεις για τελετουργίες με επίκεντρο τη σπονδή και την πόση. Ένα σχετικά μεγάλο σύνολο ρυτών προέρχεται από ένα μικρό ιερό (XXIII), του τύπου που είναι γνωστός ως «ιερό με θρανίο».³⁷ Από τον μικρό αυτόν χώρο προέρχονται τουλάχιστον δεκατρία (13) απόσχημα πήλινα ρυτά με διακόσμηση σε ζώνες, σπειρών, φυτικών και γραμμικών θεμάτων (Εικ. 4), δύο ή τρία (2–3) κύπελλα-ρυτά, το ένα με διακόσμηση διπλών πελέκεων, ένας μικρός θαλάσσιος τρίτωνας και ένας λίθος τριβής. Οι εσωτερικές διαστάσεις του χώρου υποβάλλουν την τέλεση λατρευτικών πράξεων στο πλαίσιο μιας λατρείας μυστικιστικού χαρακτήρα, που, και στην περίπτωση αυτή, είχε ως επίκεντρο τη διαχείριση υγρών. Τα ρυτά υποβάλλουν την τέλεση σπονδών, ενώ, για μία ακόμα φορά, φαίνεται πως το τυπικό περιλάμβανε τη συμβολική πόση του χρησιμοποιούμενου υγρού προϊόντος εκ μέρους ενός μικρού αριθμού ιερουργούντων. Σε σχέση με τις τελετουργίες που υποβάλλουν η ποιότητα και ο αριθμός των τελετουργικών σκευών του συνόλου του «Θησαυροφυλακίου», οι λατρευτικές πράξεις που λάμβαναν χώρα στο μικρό ιερό XXIII θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως «εσωτερικής κατανάλωσης» και δεν φαίνεται να σχετίζονται άμεσα με την πραγματοποίηση κάποιου «συμποσίου», ή καλύτερη μαζικής πόσης, εκτός και αν συσχετισθούν με τη συνακόλουθη χρήση της λεγόμενης «Αίθουσας Συμποσίων», λίγα μέτρα μακριά, στο εσωτερικό της δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου.³⁸

Ένα ακόμα σύνολο πήλινων ρυτών, του επιμήκους ωοειδούς και του κωνικού τύπου, που αριθμεί τουλάχιστον εννέα (9) δείγματα, προέρχεται από την αποθήκη III, επίσης στη δυτική πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου.³⁹ Η συγκέντρωση των ευρημάτων στην ανατολική γωνία της αποθήκης και η μικρή διασπορά των θραυσμάτων τους υποβάλλουν την κατά χώρα αποθήκευσή τους. Τα ρυτά ήταν διακοσμημένα στη λεγόμενη «Ειδική Ανακτορική Παράδοση» –με μεγαλύτερη έμφαση στα θαλάσσια θέματα– μία παραγωγή που έχει γίνει

ιδιαίτερα εμφανή στην Προανακτορική περίοδο, επιχειρεί σε πρόσφατο άρθρο του ο Γ. Βαβουρανάκης (Vavouranakis 2020, 276).

36 Τη διάκριση μεταξύ του αυστηρού τελετουργικού τυπικού και της διαδικασίας «μεταφοράς» του στον παρευρισκόμενο κόσμο υπό τη μορφή «πανηγυριού», στο πλαίσιο των χριστιανικών θρησκευτικών εορτών, διατύπωσε με μεγάλη διαύγεια η συνάδελφος και φίλη Αφροδίτη Χασιακού κατά τη διάρκεια εξέτασης διδακτορικής διατριβής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Την ευχαριστώ θερμά για την άδεια να αναφερθώ στο εθνογραφικό αυτό παράλληλο, που θεωρώ ιδιαίτερα διδακτικό για την κατανόηση της διάκρισης του τελετουργικού τυπικού και της εορτής που ακολουθούσε, και στα μινωικά χρόνια.

37 Πλάτων 1963, 174–75· 1974, 107–8· Gesell 1985, 137.

38 Πλάτων 1974, 157–60· Marinatos 1993, 101· Πλάτων 2002, 20–3.

39 Πλάτων 1962, 157–68· 1974, 92–5.

δεκτό πως προέρχεται αποκλειστικά από καλλιτεχνικά εργαστήρια της Κνωσού.⁴⁰ Το γεγονός αυτό συνδέει το επίσημο ανακτορικό τελετουργικό της Ζάκρου με το αντίστοιχο της Κνωσού, μία σύνδεση που υποβάλλεται και από την τυπολογία των τελετουργικών σκευών του «Θησαυροφυλακίου», η οποία βρίσκει τα πιο κοντινά της παράλληλα στο «Θησαυροφυλάκιο του Άνω Ορόφου» στη δυτική πτέρυγα του κνωσιακού ανακτόρου.⁴¹ Οι ενδείξεις αυτές έρχονται απλώς να συμπληρώσουν άλλες, που υποδεικνύουν τις στενές σχέσεις του ζακρίτικου ΥΜΙ ανακτόρου με εκείνο της Κνωσού.⁴²

Για τη χρήση των ρυτών αυτών δεν έχουμε ενδείξεις, φαίνεται όμως πιθανό να ανήκουν σε ένα τελετουργικό σετ, ανάλογο εκείνου από το «Ιερό Θησαυροφυλάκιο». Αν στο ίδιο σετ περιλαμβάνονταν και άλλοι τύποι αγγείων ή σκευών, κατ' αναλογία με εκείνο, είναι δύσκολο να εξακριβωθεί, φαίνεται όμως πολύ πιθανό, καθώς ένας μεγάλος αριθμός προχυτικών, εμφανώς τελετουργικών, και αποθηκευτικών σκευών, διακοσμημένων επίσης στην Ειδική Ανακτορική Παράδοση, βρέθηκε στον ίδιο χώρο.⁴³

Στο σημείο αυτό, ένας εντελώς ιδιαίτερος τύπος πήλινου αγγείου αξίζει ειδικού σχολιασμού. Πρόκειται για το λεγόμενο «κύπελλο-ρυτό», ένα αγγείο σε σχήμα –και με λειτουργία– αγγείου πόσης, με μικρή οπή στον πυθμένα που δικαιολογεί την κατάταξή του και στην κατηγορία των ρυτών.⁴⁴ Η οπή είναι μικρή και έκκεντρη και μία καθαρά πρακτική χρήση της δεν φαίνεται πιθανή. Από την άλλη μεριά, η παρουσία της μπορεί να ερμηνευθεί μόνο ως μία σκόπιμη προσπάθεια να γίνει δυνατή η «εν ευθέτω χρόνω» απελευθέρωση της προς το έδαφος ροής του υγρού περιεχομένου του αγγείου. Το χαρακτηριστικό αυτό υποβάλλει τη δυνατότητα τέλεσης σπονδής αμέσως πριν από την πόση, συμπυκνώνοντας τις δύο τελετουργίες σε μία. Με τον τρόπο αυτό, περιορίζεται η διάρκεια του τελετουργικού τυπικού δίνοντας έμφαση στην πόση, χωρίς να παραλείπεται, ταυτόχρονα, και η συμβολική διάσταση της σπονδής. Η, πρακτικά, συντετμημένη αυτή τελετουργία προσδίδει βάρος σε μία πιο «κοσμική» χρήση του αγγείου, καθιστώντας το κατάλληλο για ένα είδος «πρόποσης», στο πλαίσιο συναντήσεων, συναναστροφών ή και γευμάτων. Η επιμελημένη διακόσμηση των δειγμάτων του τύπου υποστηρίζει τη χρησιμοποίησή του σε επίσημες εκδηλώσεις κοινωνικού περιεχομένου, με τη συμμετοχή ενός σχετικά μεγάλου αριθμού ατόμων, προερχόμενων από μία ή –το πιθανότερο– περισσότερες κοινωνικές ομάδες. Περισσότερα από τριάντα (30) δείγματα του τύπου, με ποικίλες διακοσμήσεις που χαρακτηρίζουν διακριτές ομάδες-σετ,⁴⁵ προέρχονται από τη δυτική πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου (Εικ. 5). Η τόσο πυκνή παρουσία τους, σε σχέση με εκείνη στα κτήρια του περιβάλλοντος το ανάκτορο οικισμού, υπογραμμίζει τον κοινωνικό ρόλο της ανακτορικής ελίτ, αναδεικνύοντας τις «διπλωματικού χαρακτήρα» επαφές της ηγετικής τάξης.⁴⁶

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι, σε αντίθεση με το ανάκτορο, πολύ λίγα δείγματα ρυτών έχουν εντοπισθεί στα κτήρια του σύγχρονου με εκείνο οικισμού της Ζάκρου και, σπανιότατα, αποτελούν κάποιες συγκεντρώσεις. Δύο ρυτά του επιμήκους ωοειδούς τύπου, διακοσμημένα με τον «Θαλάσσιο ρυθμό» της Ειδικής Ανακτορικής Παράδοσης, προέρχονται, μαζί με ένα κύπελλο-ρυτό, από τον άνω όροφο της Οικίας Α του ΒΔ λόφου,⁴⁷ ενώ δύο ακόμα, τοπικής κατασκευής, βρέθηκαν σε δύο γειτονικά δωμάτια της παρακείμενης Οικίας Β.⁴⁸ Η Οικία Α, ωστόσο, φαίνεται ότι αποτελούσε το ενδιαίτημα ενός ανακτορικού αξιωματούχου, αφού σε αυτήν φυλάσσόταν το γνωστό ανακτορικό αρχείο σφραγισμάτων και άλλων τεκμηρίων γραφειοκρατικού χαρακτήρα.⁴⁹ Από τα

40 Betancourt 1985, 196.

41 Evans 1928, 820–26· Gesell 1985, 87.

42 Platon 2004· Πλάτων 2018.

43 Πλάτων 1962, 157–58, πίν. 152, 154, 155, 156α, β, 158β· 1974, 92, εικ. 45–7, 49, 50–1, 53–4, 56–7.

44 Πλάτων 2002, 19.

45 Ομάδες που έχουν κοσμηθεί, κυρίως, με συνδεόμενες σπείρες, καλαμοειδή, αλλά και σειρές διπλών πελέκων.

46 Για τον ακριβή χαρακτήρα αυτών των επαφών, δεν υπάρχουν δυστυχώς περαιτέρω στοιχεία. Ωστόσο, είναι πιθανότερο να σχετίζονται με ομάδες υπερτοπικές, αφού οποιαδήποτε ενδοκοινοτική επαφή αυτού του είδους θα υποστήριζε την ύπαρξη ενός είδους «εταρχίας» μέσα στα όρια της εγκατάστασης, κάτι που δεν συνάδει με τα λοιπά ανασκαφικά δεδομένα, τουλάχιστον για την περίοδο λειτουργίας του ΥΜΙ ανακτόρου.

47 Hogarth 1900–1901, 132, εικ. 43· Müller 1997, 291, 362–63, πίν. 55.

48 Πλάτων 1978, 288–89.

49 Από την πλούσια βιβλιογραφία, μία συνοπτική αναφορά στο Πλάτων 1974, 17–8.



Εικ. 5. Κύαθοι ρυτά διακοσμημένοι με διπλούς πελέκει, από το ανάκτορο της Ζάκρου.

υπόλοιπα κτήρια του οικισμού της Ζάκρου, μόνο το Ισχυρό Κτήριο, ένα μεγάλο οικοδόμημα αμέσως βόρεια του ανακτόρου, απέδωσε μία μικρή συγκέντρωση ρυτών (5 δείγματα), από τα οποία όμως τα τρία (3) ανήκουν στον τύπο του κυπέλλου-ρυτού, ενός αγγείου, όπως είδαμε παραπάνω, με περισσότερο κοσμικό, παρά θρησκευτικό χαρακτήρα.⁵⁰ Στα υπόλοιπα οικοδομήματα της πόλης, μόνο μεμονωμένα θραύσματα ρυτών ήρθαν στο φως, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από πλαστικά, σε μορφή ζώων, δείγματα, τα περισσότερα όμως από αυτά χρονολογούνται σε περιόδους πρωιμότερες της λειτουργίας του ανακτόρου. Τέλος, «κύπελλα κοινωνίας» εκτός των ορίων του ανακτορικού συγκροτήματος δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπισθεί.

Το γεγονός αυτό αποδεικνύει, πως τα επιμήκη ρυτά και τα «κύπελλα κοινωνίας» ανήκαν σε μία κατηγορία τελετουργικών σκευών που χρησιμοποιούνταν αυστηρά στο πλαίσιο επίσημων, πιθανότατα δημόσιων, τελετουργιών, τα οποία οργανώνονταν από την ηγετική τάξη, στην περίπτωση της Ζάκρου την ανακτορική ελίτ.⁵¹ Οι όποιες «οικιακές» τελετουργίες πρέπει να είχαν έναν πολύ πιο ιδιωτικό χαρακτήρα και δεν φαίνεται να απαιτούσαν κάποια απόλυτα τυποποιημένη σκευή.⁵² Σημαντικό είναι, τέλος, ότι, στη Ζάκρο αλλά και αλλού, οι επίσημες ανοικτές τελετουργίες «έφεραν τη σφραγίδα» της Κνωσού, αποτελώντας πιθανώς τμήμα μιας θρησκευτικής προπαγάνδας εκπορευομένης από ομάδες προσφιλείς –ή και καταγόμενες– από την τελευταία.

50 Πλάτων 1969, 214, 216, πίν. 261β, 264α· 1972, 180, πίν. 169.

51 Βλ. και Koehl 2006, 331.

52 Σε αντίθετα συμπεράσματα έχουν καταλήξει ορισμένοι μελετητές για αντίστοιχα σύνολα ρυτών από την Ψείρα (Betancourt 2001, 145, 147–48) και τα Γουρνιά (Privitera 2005, 196–97). Ωστόσο, η σύνδεση των εν λόγω συνόλων με κάποιο είδος οικιακής λατρείας δεν αποδεικνύεται, αφού οι συγκεντρώσεις αυτές υποβάλλουν περισσότερο την αποθήκευση των σκευών σε ένα επιλεγμένο από την κοινότητα χώρο και λιγότερο την επιτόπια χρήση τους (Betancourt 2001, 148). Όπως και στην περίπτωση της Ζάκρου, τα ρυτά αυτά πιθανότατα προορίζονταν για διανομή, την προσήκουσα στιγμή, σε συγκεκριμένους ανθρώπους, ώστε να μεταφερθούν σε χώρους δημόσιας επίδειξης κατά τη διάρκεια της τελετουργίας (Koehl 1981, 186). Για τον πιθανό συνδυασμό μιας πιο «κλειστής» τελετουργίας με επίκεντρο αριστοκρατικές ομάδες, και μιας πιο «ανοικτής», με τη συμμετοχή των παρευρισκομένων, ίσως σε ένα επόμενο στάδιο, βλ. Borgna 2004, 265.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχοντάκη, Κ. 2012. «Νεοανακτορικά Κύπελλα Κοινωνίας από το Ιερό της Σύμης, Κρήτη». *CretChron* ΑΒ':11–40.
- Βασιλικού, Ν. 1997. *Μυκηναϊκά Σφραγιστικά Δακτυλίδια από Πολύτιμα Μέταλλα με Θρησκευτικές Παραστάσεις*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 166. Αθήνα: Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Betancourt, P.P. 1985. *The History of Minoan Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- _____. 2001. «The Household Shrine in the House of the Rhyta at Psira». Στο *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre égéenne internationale. Göteborg, Göteborg University, 12–15 April 2000*, επιμ. R. Laffineur και R. Hägg, 145–49. *Aegaeum* 22. Liège: Université de Liège.
- Borgna, E. 2004. «Aegean Feasting: A Minoan Perspective». Στο *The Mycenaean Feast, Hesperia* 73.2, επιμ. J.C. Wright, 247–79. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Cameron, M. 1974. «A General Study of Minoan Frescoes». Διδ. διατρ., University of Newcastle upon Tyne.
- Cromarty, R.J. 2008. *Burning Bulls, Broken Bones: Sacrificial Ritual in the Context of Palace Period Minoan Religion. BAR-IS 1792*. Oxford: Archaeopress.
- Δημοπούλου, Ν., και Γ. Ρεθεμιωτάκης. 2004. *Το Δακτυλίδι του Μίνωα και τα Μινωικά Χρυσά Δακτυλίδια*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Davis, B. 2008. «Libation and the Minoan Feast». Στο *Dais: The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25–29 March 2008*, επιμ. L.A. Hitchcock, R. Laffineur και J. Crowley, 47–55. *Aegaeum* 29. Liège and Austin: Université de Liège – University of Texas at Austin.
- Dietrich, B.C. 1998. «A Minoan Symbol of Renewal». *Journal of Prehistoric Religion* 2:3–20.
- Evans, A.J. 1928. *The Palace of Minos*, Vol. 2. London: Macmillan.
- _____. 1935. *The Palace of Minos*, Vol. 4. London: Macmillan.
- Gesell, G.C. 1985. *Town, Palace and House Cult in Minoan Crete. SIMA* 57. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Hogarth, D.G. 1900–1901. «Excavations at Zakro, Crete». *BSA* 7:121–49.
- Immerwahr, S.A. 1989. *Aegean Painting in the Bronze Age*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Καρδαρά, Χ. 1977. *Απλώματα Νάξου. Κινητά Ευρήματα Τάφων Α και Β*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 88. Αθήνα: Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Koehl, R.B. 1981. «The Function of Aegean Bronze Age Rhyta». Στο *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12–13 May 1980*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 179–88. *ActaAth* 4° 27. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- _____. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Prehistory Monographs 19. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Long, C.R. 1974. *The Ayia Triadha Sarcophagus. A Study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs. SIMA* 41. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Mantzourani, E. 1995. «Notes on the Depiction of Various Types of Vases and Vessels in Aegean Wall Painting». Στο *Klados. Essays in Honour of J.N. Coldstream*, επιμ. C. Morris 123–41. *BICS* Suppl. 63. London: Institute of Classical Studies, University of London.
- Marinatos, N. 1993. *Minoan Religion. Ritual, Image, and Symbol*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Martlew, H. 1999. «Ανάμιξη Ποτών: Ύστερη Εποχή του Χαλκού, περ. 1600–1100 π.Χ.». Στο *Μινωικών και Μυκηναίων Γεύσεις*, επιμ. Γ. Τζεδάκης και H. Martlew, 166. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων.
- Müller, W. 1997. *Kretische Togenfäße mit Meersdekor. Entwicklung und Stellung innerhalb der Feinen Keramik von Spätminoisch IB auf Kreta*. Archäologische Forschungen 19. Berlin: Gebrüder Mann.
- Nilsson, M. 1950. *The Minoan and Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Palaima, T.G. 1999. «Kn02 - Tn 316». Στο *Florent studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.–5. Mai 1995*, Band I, επιμ. S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller και O. Panagl, 437–61. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Pini, I., επιμ. 1975. *Kleinere Griechische Sammlungen*. Teil 2. *CMS* 5:2. Berlin: Gebrüder Mann Verlag.
- Πλάτων, Α. 2002. «Τα Μινωικά Αγγεία και το Κρασί». Στο *Οίνος Παλαιός Ηδύποτος. Το Κρητικό Κρασί από τα Προϊστορικά ως τα Νεότερα Χρόνια. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου. Κουνάβοι: Δήμος «Ν. Καζαντζάκης», 24–26 Απριλίου 1998*, επιμ. Α.Κ. Μυλοποταμιτάκη, 5–24. Ηράκλειο: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.
- _____. 2018. «Καινούργιες Ενδείξεις για τον Κνωσιακό Χαρακτήρα του ΥΜ Ι Ανακτόρου της Ζάκρου». Στο *Πεπραγμένα*

- του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Α1.1, επιμ. Ε. Γαβριλάκη, 275–92. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης. Εκδοτικές Επιχειρήσεις Καλαϊτζάκης Α.Ε.
- _____. 2020. «Γύρω από τη Σημασία του 'Ζεύγους' στη Μινωική, Θρησκευτική και Κοσμική Ιδεολογία». Στο ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ, επιμ. Π. Καλογεράκου, Α. Χασιακού, Μ. Κοσμόπουλος, Ειρ. Πέππα-Παπαιωάννου, Ι. Λώλος, Ε. Πλάτων, Χ. Μαραμπέα, 427–39. Σειρά Μονογραφιών AURA 4. Αθήνα: AURA και Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Πλάτων, Ν. 1959. «Συμβολή εις την Σπουδὴν της Μινωικής Τοιχογραφίας. Β'. Η Τοιχογραφία της Προσφοράς Σπονδών». *CretChron* ΙΓ':319–45.
- _____. 1962. «Ανασκαφή Ζάκρου». *Prakt*:142–68.
- _____. 1963. «Ανασκαφαί Ζάκρου». *Prakt*:160–88.
- _____. 1969. «Ανασκαφή Ζάκρου». *Prakt*:197–237.
- _____. 1972. «Ανασκαφή Ζάκρου». *Prakt*:159–92.
- _____. 1974. *Ζάκρος. Το Νέον Μινωικόν Ανάκτορον*. Αρχαίοι Τόποι και Μουσεία της Ελλάδος, 5. Αθήναι. Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- _____. 1978. «Ανασκαφή Ζάκρου». *Prakt*:259–99.
- Platon, N. 1984. «The Minoan Thalassocracy and the Golden Ring of Minos». Στο *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May–5 June, 1982*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 65–9. *ActaAth* 4° 32. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Πλάτωνος-Γιώτα, Μ. 1995. «Σπονδική Τελετουργική Πρόχους». Στο *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α2, 777–88. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης.
- Πλάτωνος-Μάντη, Μ. 1983. «Τελετουργικές Σφύρες και Ρόπαλα στο Μινωικό Κόσμο». *ArchEph* 1981:74–83.
- Privitera, S. 2005. «The Rhyton Hoards as Evidence for Feasting in Neopalatial Crete: The Case of Gournia». *CretAnt* 6:187–98.
- Renfrew, C. 1985. *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*. BSA Suppl. 18. London: Thames and Hudson.
- Rethemiotakis, G. 2008. «Minoan Religion: Deities, Sanctuaries, and Cults». Στο *From the Land of the Labyrinth: Minoan Crete, 3000–1100 B.C.* Vol. 2: Essays, επιμ. M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και N. Dimopoulou-Rethemiotaki, 79–88. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- Saliaka, E. 2008. «Pithos». Στο *From the Land of the Labyrinth: Minoan Crete, 3000–1100 B.C.* Vol. 1: Catalogue, επιμ. M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis και N. Dimopoulou-Rethemiotaki, 56. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA).
- Σακελλαρίου, Α. 1966. *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 8. Αθήναι: Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως.
- Sakellariou, A. 1964. *Die minoischen und mykenischen Siegel des National museums in Athen*. CMS I. Berlin: Gebrüder Mann.
- Τζεδάκις, Γ., και H. Martlew. 1999. *Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων.
- Vavouranakis, G. 2020. «Liquid Consumption and the Mechanics of Ritual in Late Prepalatial and Old Palace Crete». Στο *ΝΕΩΤΕΡΟΣ. Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of His Retirement*, επιμ. B. Davis και R. Laffineur, 262–82. *Aegaeum* 44. Leuven – Liège: Peeters.
- Warren, P. 1969. *Minoan Stone Vases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, J.C. 1995. «Empty Cups and Empty Jugs: The Social Role of Wine in Minoan and Mycenaean Societies». Στο *The Origins and Ancient History of Wine. Food and Nutrition in History and Anthropology*, επιμ. P.E. McGovern, S.J. Fleming και S.H. Katz, 287–309. Philadelphia: Gordon and Breach Publishers.
- _____. 2004. «A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society». Στο *The Mycenaean Feast*, επιμ. J.C. Wright, 13–58. *Hesperia* 73.2. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Κεραμική από το Νίρου Χάνι

Συμβολή στη μελέτη της ΥΜΙΒ κεραμικής της βόρειας κεντρικής Κρήτης

Μαρία Σακελλαράκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

ABSTRACT

This article is a brief overview of the pottery of the Neopalatial building in Nirou Chani, with the aim of reviewing it in the light of the latest developments in the field of Neopalatial pottery studies. Within the above framework, it presents selected published and unpublished material, focusing on its comparison with corresponding findings of contemporary sites in north-central Crete. The recognition of a series of common elements highlights the close relations of Nirou Chani mainly with Knossos and its periphery, and comments on the dating of its final destruction and abandonment to the recently characterized as Late Minoan IB Final Period.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το νεοανακτορικό κτήριο, γνωστό ως *Μέγαρο Νίρου*, στη θέση Νίρου Χάνι της βόρειας ακτής του Νομού Ηρακλείου, ανασκάφηκε το 1919 και δημοσιεύθηκε τρία χρόνια αργότερα από τον Στέφανο Ξανθουδίδη.¹ Στον αιώνα που ακολούθησε έως σήμερα, το κτήριο κατέλαβε δικαίως ιδιαίτερη θέση στον τομέα έρευνας της εποχής των Νέων Ανακτόρων, ξεχωρίζοντας κυρίως για την αρχιτεκτονική του μορφή, αλλά και τον πλούτο των κινητών του ευρημάτων, από τα οποία προβάλλονται συνήθως οι τέσσερις υπερμεγέθεις χάλκινοι διπλοί πελέκες και η μοναδική πληθώρα των πήλινων επίχριστων τριποδικών τραπεζών που βρέθηκαν στο εσωτερικό του.² Ιδιαίτερως αξιόλογη, ωστόσο, και πρωτεύουσας σημασίας για την κατανόηση του χαρακτήρα του και ασφαλώς τη χρονολόγησή του, είναι αναμφίβολα η ομάδα της κεραμικής του. Στην προκαταρκτική δημοσίευση περιγράφηκαν εν συντομία και εικονίσθηκαν περί τα πενήντα αγγεία, κατά βάση όσα βρέθηκαν ακέραια ή μπόρεσαν να ανασυσταθούν από τα σωζόμενα όστρακα.³ Η πρόσφατη συνολική μελέτη της ανασκαφής⁴

* Το νεοανακτορικό κτήριο στο Νίρου Χάνι αποτέλεσε το θέμα της διδακτορικής διατριβής μου στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Σακελλαράκη 2011). Στην καθηγήτρια Ελένη Μαντζουράνη, που πρώτη με έφερε σε επαφή με τον κόσμο της μινωικής και κυπριακής αρχαιολογίας, οφείλω ευγνωμοσύνη για την αμέριστη υποστήριξη και καθοδήγηση στο στάδιο της συγγραφής της, αλλά και σε ολόκληρο το διάστημα της γνωριμίας μας. Οι φωτογραφίες του παρόντος άρθρου, όπως και τα σχέδια της εικόνας 2, έγιναν από την υπογράφουσα.

1 Ξανθουδίδης 1922. Είχε προηγηθεί δοκιμαστική τομή το 1918 που αποκάλυψε τρία δωμάτια του κεντρικού τμήματος του κτηρίου και σημαντικά κινητά ευρήματα (Ξανθουδίδης 1918, 1919).

2 Για τις κυριότερες δημοσιεύσεις στις οποίες αναφέρεται το Νίρου Χάνι, βλ. Σακελλαράκη 2011, 16–9.

3 Ξανθουδίδης 1922, 17–24.

4 Σακελλαράκη 2011.

επιβεβαίωσε ότι το κεραμικό σύνολο απαρτίζεται από πολύ περισσότερα αγγεία, ακέραια ή κατά κύριο λόγο αποσπασματικά διατηρημένα, προερχόμενα από την ανασκαφή του Ξανθουδίδη, αλλά και από τις μικρές κλίμακας συμπληρωματικές εργασίες που πραγματοποίησε στο κτήριο ο Νικόλαος Πλάτων κατά τα έτη 1945 και 1960.⁵ Η έλλειψη ανασκαφικών ημερολογίων και οι ελάχιστες δημοσιευμένες σχετικές αναφορές που δεν επέτρεψαν την οποιαδήποτε εξαγωγή στρωματογραφικών συμπερασμάτων, οδήγησαν αναπόφευκτα στην εξέταση και χρονολόγησή του με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια και συγκρίσεις με στρωματογραφημένα σύνολα άλλων θέσεων.

Η ΥΜΙΒ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΝΙΡΟΥ

Η μελέτη της κεραμικής αποκάλυψε ότι στο κτήριο χρησιμοποιείτο ένα ευρύ σχηματολόγιο αγγείων, το οποίο περιλαμβάνει τους περισσότερους βασικούς τύπους της νεοανακτορικής περιόδου. Συνολικά, διαπιστώθηκε η ύπαρξη άνω των τριάντα διαφορετικών σχημάτων λεπτότεχνων και χονδροειδών αγγείων, καθώς και μαγειρικών σκευών. Χαρακτηριστική είναι η απουσία ψευδόστομων αμφορέων, αλαβάστρων και ρυτών, με εξαίρεση τα κύπελλα-ρυτά.

Στην κατηγορία των ανοικτών αγγείων υπερέχουν αριθμητικά τα κύπελλα διαφόρων ειδών. Μεταξύ αυτών, και όπως συμβαίνει πάντοτε, τα άωτα κωνικά που αριθμούν αρκετές εκατοντάδες, αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν και αρκετά με επίπεδο χείλος (*ledge-rim cups*), τυπικά κυρίως στην περιοχή της Κνωσού και της Πεδιάδας. Ακολουθούν τα άωτα ωοειδή, ακόσμητα, ολόβαφα ή διακοσμημένα με καλαμοειδή, και τα μόνωτα ημισφαιρικά, με χείλος διαμορφωμένο σε πρόχυση, σε ορθή γωνία με τη λαβή. Στο σύνολο απαντούν επίσης κωδωνόσχημα κύπελλα, σκύφοι και ένα καλαθόσχημο αγγείο με ταινιωτή διακόσμηση. Στην ομάδα των κλειστών αγγείων περιλαμβάνονται πρόχοι όλων σχεδόν των γνωστών κατηγοριών, ραμφόστομες, γεφυρόστομες, ευρύστομες, πρόχειλες, όπως επίσης γεφυρόστομοι σκύφοι, τετράωτοι αμφορείς και αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, πιθαμοφορείς, κύπελλα-ρυτά, καδόσχημα αγγεία με γεφυρόστομη προχολή και μία πυξίδα. Τα περισσότερα αριθμούν από ένα έως δεκαπέντε δείγματα, ενώ εντυπωσιακή είναι η υπεροχή των γεφυρόστομων σκύφων, οι οποίοι υπερβαίνουν τους πενήντα. Αρκετά αγγεία μιμούνται μεταλλικά πρότυπα, όπως προκύπτει από το σχήμα τους και την κατά περίπτωση χρήση πήλινων δισκίων που αποδίδουν τους μεταλλικούς ήλους προσήλωσης της λαβής στο χείλος ή την κάλυψη της επιφάνειάς τους με γκριζομέλανη βαφή⁶ (Εικ. 1β, γ). Τα μαγειρικά σκεύη εκπροσωπούνται από τριποδικές χύτρες και χυτρίδια τύπου Β, με βαθύ κυλινδρικό σώμα, χαρακτηριστικές τοξοειδείς αποφύσεις-λαβές και χαμηλά πόδια, ενώ στη συγκεκριμένη κατηγορία μπορούν να ενταχθούν και τρία μικρά δίωτα κυλινδρικά σκεύη με πώμα, καθώς και ένα ανοιχτό δίωτο κωνικό αγγείο.⁷ Μια τελευταία ομάδα σκευών περιλαμβάνει λύχνους, δύο τύπους «πυριατηρίων»,⁸ καθώς και ένα ιδιότυπο σκεύος αβέβαιης χρήσης, με κυλινδρικό διάτρητο στέλεχος

5 Πλάτων 1947, 636· 1960. Η δημοσιευμένη κεραμική εμπλουτίζεται, ποσοτικά κυρίως, από τα ευρήματα του Ν. Πλάτωνα. Από τον αριθμό των αγγείων και οστράκων της ανασκαφής Ξανθουδίδη, αλλά και από το γεγονός ότι συνιστούν κυρίως δείγματα λεπτότεχνης κεραμικής, συνάγεται ότι πρέπει να εκπροσωπούν μέρος μόνον των αρχικών ανασκαφικών ευρημάτων, που κατά τη συνήθη πρακτική των ανασκαφών των αρχών του 20ού αιώνα, συλλέγονταν επιλεκτικά, με κύριο κριτήριο τη διακόσμηση και τον βαθμό διατήρησής τους. Αξιοσημείωτος είναι ο μικρός αριθμός μαγειρικών αγγείων και η απουσία πίθων, μολονότι ο Ξανθουδίδης (1922, 16, 22) αναφέρει ότι βρέθηκαν άφθονα στην ανασκαφή.

6 Στην περίπτωση των ευρύστομων πρόχων με αρ. ευρ. ΜΗ 7564 και 7565 η βαφή καλύπτει ολόκληρο το άνω τμήμα του αγγείου, αφήνοντας στο χρώμα του πηλού μόνο το κατώτερο τμήμα, πάνω από τη βάση, βλ. Ξανθουδίδης 1922, 19, εικ. 16· Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. Κ100, Κ101, πίν. 112.2, 113.1. Πρβλ. Puglisi 2011, 286, εικ. 22m (όμοια ευρύστομη πρόχους από την Αγ. Τριάδα, χρονολογούμενη στην ΥΜΙΒ/II περίοδο).

7 Ανάλογα παραδείγματα χυτρών σε Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, 432, εικ. 405 (Αρχάνες)· Hood 2011, 173, εικ. 51 δεξιά (ανασκαφές της Βασιλικής Οδού της Κνωσού).

8 Ξανθουδίδης 1922, 21, εικ. 20· Σακελλαράκη 2011, 132–33, αρ. κατ. 190–92, πίν. 144–46. Πρόκειται για τους τύπους Ια και ΙΙ, σύμφωνα με την κατάταξη της Georgiou (1980).



Εικ. 1. Νίρου Χάνι, χαρακτηριστική κεραμική της ΥΜΒ περιόδου: α) καδόσχημο αγγείο του «Ζωγράφου του Αμφορέα του Τρίτωνα», ΜΗ 7572, β) ευρύστομη πρόχους ΜΗ 7564, γ) κύπελλο-ρνυτό ΜΗ 7566, δ) ευρύστομη πρόχους ΜΗ 7563, ε) ραμφόστομη πρόχους ΜΗ 7555, στ) γεφυρόστομος σκύφος ΜΗ 7570.

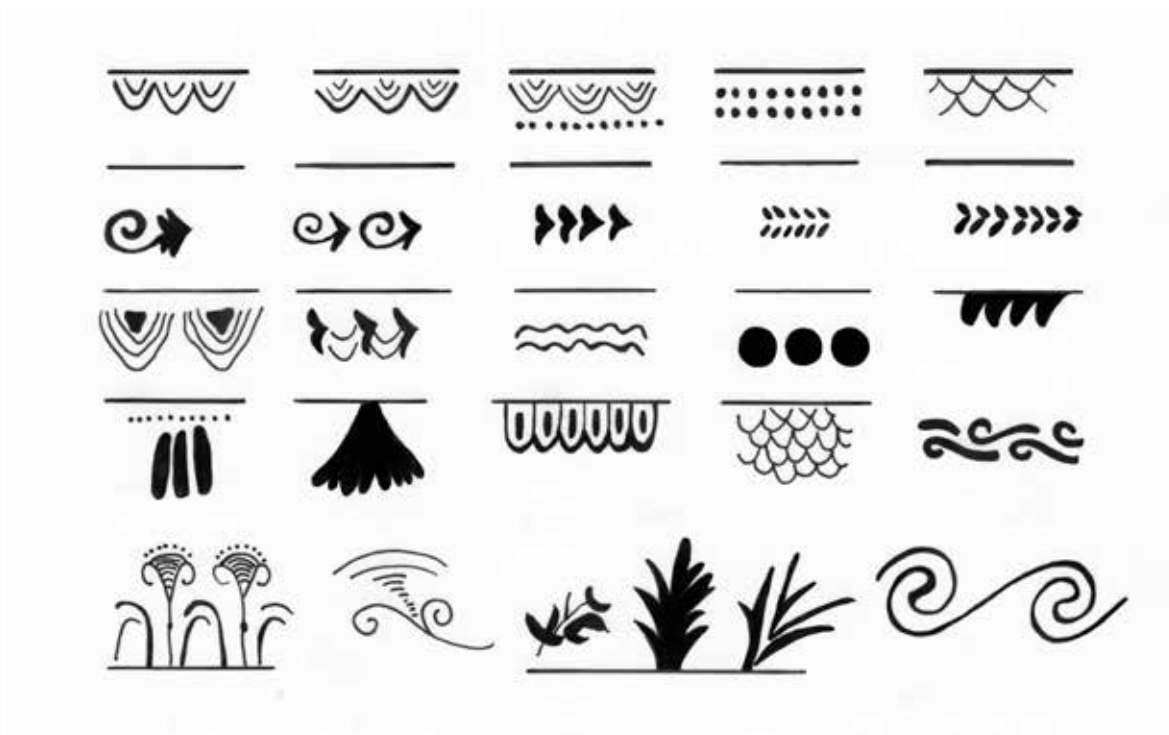
και κωνική κάψουλα με σχισμές, γνωστό από ανάλογα παραδείγματα από την Κρήτη και άλλες περιοχές του Αιγαίου.⁹

Η διακόσμηση εκτελείται πάντοτε με σκοτεινή βαφή πάνω στο ανοιχτόχρωμο βάθος του αγγείου και μόνο σε μία περίπτωση διαπιστώθηκε χρήση επίθετου λευκού, πρακτική συχνή κατά την ΥΜΙΑ, η οποία στην κεραμική της κεντρικής αλλά και της ανατολικής Κρήτης, απαντά σποραδικά και κατά τη διάρκεια της ΥΜΒ.¹⁰ Η λεπτότεχνη γραπτή κεραμική εντάσσεται στις δύο κύριες τεχνοτροπίες της ΥΜΒ περιόδου, τη Βασική Παράδοση και την Ειδική Ανακτορική,¹¹ ακολουθώντας με μεγάλη διαφορά την πρώτη (Εικ. 2). Τα διακοσμητικά θέματα της Βασικής Παράδοσης περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο καλαμοειδή, ομόκεντρα κρεμάμενα από το χείλος ημικύκλια (μονά ή διπλά), τρικάμπυλα τόξα με συμπαγές κέντρο, αμφίστροφες σπείρες, βλαστόσπειρες, φυλλοφόρους ταινίες, σχηματοποιημένα φυτικά θέματα, συμπαγή δισκάρια, κρεμάμενα κροσσοπετάλια και

9 Ξανθουδίδης 1922, 20–1, εικ. 19· Σακελλαράκη 2011, 133–35, αρ. κατ. Κ193–95, πίν. 147–48. Πρβλ. Evans 1928, 549–50, εικ. 349 (Φρέαρ Γυνάδων)· Χατζηδάκης 1912, 212, εικ. 18 στη μέση και Hazzidakis 1921, 35–8, εικ. 18f, πίν. I (Τύλισος)· Μαρινάτος 1952, 602–3, εικ. 14 (Βαθύπετρο)· Trauttmüller 2009, 102–3 (Ζώμινθος).

10 Πρόκειται για το κάτω τμήμα πρόχου με διακόσμηση ψυχανθών, βλ. Ξανθουδίδης 1922, 22, εικ. 20, επάνω σειρά στο κέντρο· Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. Κ180, πίν. 138.3. Για παρόμοια διακόσμηση σε ΥΜΒ αγγεία, βλ. ενδεικτικά Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, 433, εικ. 406 (Αρχάνες)· Andreadaki-Vlaziaki 2011, 62, εικ. 12 (Χανιά). Για τη χρήση λευκής βαφής στην ΥΜΒ, βλ. Χατζηδάκης 1912, 210 (Τύλισος)· Hood 2011, 157 (Κνωσός). Για παραδείγματα από την ανατολική Κρήτη, βλ. Platon 2011, 611.

11 Betancourt 1985, 140–48.



Εικ. 2. Νίρου Χάνι, διακοσμητικά θέματα της ΥΜΙΒ κεραμικής.

κυματοειδείς γραμμές. Μακράν δημοφιλέστερο διακοσμητικό θέμα είναι αυτό των καλαμοειδών, που, μεταξύ άλλων, επιλέγεται συστηματικά στη διακόσμηση των γεφυρόστομων σκύφων, ενώ δεύτερο σε συχνότητα είναι αυτό των παρατακτικών, κρεμάμενων από το χείλος ημικυκλίων, που προτιμάται κατεξοχήν στη διακόσμηση των μόνωτων ημισφαιρικών κυπέλλων (Εικ. 3). Χαρακτηριστική είναι η λιτή, σχεδόν τεκτονική διάταξη της διακόσμησης σε συγκεκριμένα αγγεία, που παραπέμπει στις γενικές συντακτικές αρχές που θα επικρατήσουν στον λεγόμενο ανακτορικό ρυθμό της επόμενης ΥΜΠ περιόδου.

Η Ειδική Ανακτορική Παράδοση εκπροσωπείται και από τους τέσσερις ρυθμούς της, τον θαλάσσιο, τον φυτικό, τον αφηρημένο και γεωμετρικό και τον ρυθμό της εναλλαγής. Ξεχωρίζει αναμφίβολα το πλέον γνωστό αγγείο του κτηρίου, το καδόσχημο προχυτικό με διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμού, που αποτελεί και το μοναδικό δείγμα αυτού του ρυθμού από το Νίρου (Εικ. 1α).¹² Χάρη στη χαρακτηριστική απόδοση των τριτώνων που κοσμούν την επιφάνειά του συγκαταλέγεται σε ομάδα τεσσάρων συνολικά αγγείων που θεωρούνται έργα του ίδιου καλλιτέχνη που συμβατικά έχει ονομασθεί «Ζωγράφος του Αμφορέα του Τρίτωνα».¹³ Αντιστοίχως, σε έναν καλλιτέχνη ή κοινό εργαστήριο που παράγει κύπελλα με χαρακτηριστική διακόσμηση παπύρων, αποδίδονται και τρία κύπελλα που συνδυάζουν τον φυτικό ρυθμό με τον ρυθμό της εναλλαγής (Εικ. 3, 4).¹⁴ Διακοσμούνται

12 Ξανθουδίδης 1922, 20, εικ. 17· Mountjoy 1984, 192–93· Müller 1997, 348, αρ. κατ. Zyl 66, εικ. 16, πίν. 32· Andreadaki-Vlazaki κ.ά. 2008, 52, αρ. κατ. 30· Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. K173, πίν. 136.2.

13 Müller 1997, 269–71, εικ. 153. Πρόκειται για δύο πιθανοφορές από τον Βόρειο Τομέα της ανασκαφής επέκτασης του Στρωματογραφικού Μουσείου και την ανασκαφή στα βόρεια της Βασιλικής Οδού αντιστοίχως, καθώς και για ένα όστρακο κλειστού αγγείου από τη Νότια Οικία. Στο ίδιο εργαστήριο, αν όχι στον ίδιο ζωγράφο, αποδίδονται δύο ακόμη αγγεία από την Κνωσό, ένας πιθανοφορέας από την ανασκαφή στα βόρεια της Βασιλικής Οδού και μία κύλικα με βραχύ πόδι από την Ανεξερεύνητη Έπαυλη, βλ. σχετικά Hatzaki 2011, 82· Rutter 2011, 328–29.

14 Ειδικά για το κύπελλο με αρ. ευρ. MH 7587, βλ. Ξανθουδίδης 1922, 22, εικ. 20· Evans 1928, 477 κ.ε., πίν. 285D· Müller 1997, 397, αρ. κατ. BTa 238, εικ. 38, 77B, πίν. 78· Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. K41, πίν. 87.1. Για τα υπόλοιπα δύο που διατηρούνται αποσπασματικά, βλ. Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. K50, K51, πίν. 91.1–2. Πρβλ. το διακοσμητικό θέμα σε Niemeier 1985, 53, motif 9A parygus waz, πίν. 16, 13 (ΥΜΙΒ). Σχετικά με τον «Ζωγράφο/Εργαστήριο των Κυπέλλων των Παπύρων», βλ. Warren 2011, 190.



Εικ. 3. Νίρου Χάνι, μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα με διακόσμηση κρεμάμενων ομόκεντρων ημικυκλίων MH 7588, MH 7594 και παπύρων MH 7587.



Εικ. 4. Νίρου Χάνι, ημισφαιρικά κύπελλα του «Εργαστηρίου των Κυπέλλων των Παπύρων».

με άνθη παπύρου, τα οποία εναλλάσσονται με τρίλοβα τόξα που βρίσκονται κάτω από το χείλος. Στο σχεδόν ακέραιο κύπελλο η διακόσμηση φθάνει έως το χείλος, ενώ στα υπόλοιπα δύο, που σώζονται αποσπασματικά, το χείλος φέρει ζώνη οδοντωτής διακόσμησης, γνωστής και ως κόσμημα της έχιδνας. Τα περισσότερα κύπελλα με αντίστοιχη διακόσμηση έχουν βρεθεί στην Κνωσό, ωστόσο παράλληλα απαντούν επίσης στις Αρχάνες και τη Ζάκρο, ενώ στο ίδιο εργαστήριο μπορεί να αποδοθεί και ένας σκύφος από τον Γαλατά.¹⁵ Με μια παραλλαγή του θέματος του κρινοπαπύρου κοσμείται και μια γεφυρόστομη πρόχους, πανομοιότυπη με πρόχους από το Ανατολικό Κτήριο της Ζάκρου, όπου βρέθηκε σε ασφαλώς χρονολογημένο στρώμα της ΥΜΙΒ περιόδου (Εικ. 5).¹⁶ Τα δύο αγγεία αποτελούν αναμφίβολα έργα του ίδιου καλλιτέχνη και πρέπει να θεωρούνται εισαγωγές από την Κνωσό. Τέλος, μια ακόμη γεφυρόστομη πρόχους διακοσμείται στον αφηρημένο και γεωμετρικό ρυθμό, με το διακοσμητικό θέμα του φοιιδωτού κοσμήματος, επιλογή όχι σπάνια για το συγκεκριμένο σχήμα αγγείου, με παράλληλα από τη Ζάκρο και τον Μόχλο.¹⁷

15 Müller 1997, 145–47, αρ. κατ. ΒΤα 236, 237, 239–45, πίν. 78–9 (Κνωσός)· Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, 436, εικ. 411 (Αρχάνες)· Platon 2011, 599, εικ. 3α (Ζάκρος, Ανατολικό Κτήριο). Rethemiotakis και Christakis 2011, 224, εικ. 31 (Γαλατάς).

16 Platon 2011, 600, εικ. 4.

17 Ξανθουδίδης 1922, 19, εικ. 16 επάνω σειρά δεξιά· Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. Κ96, πίν. 110. Πρβλ. Πλάτων 1962, πίν. 154α (Ζάκρος)· Barnard και Brogan 2003, 61, IB 328 (Μόχλος). Ίδια επίσης διακόσμηση χρησιμοποιείται σε αγγείο από τον Μακρύγιαλο, βλ. Mantzourani 2011, 302, εικ. 30.



Εικ. 5. Γεφυρόστομες πρόχοι με διακόσμηση κρινοπαπύρων από το Νίρου Χάνι, ΜΗ 7559 (αριστερά) και το Ανατολικό Κτήριο της Ζάκρου (δεξιά) (Platon 2011, 600, εικ. 4).

ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ ΜΕ ΤΗΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΛΛΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

Όπως είναι επόμενο λόγω της γεωγραφικής του θέσης, η κεραμική του Νίρου εμφανίζει σαφείς ομοιότητες με τη σύγχρονη κεραμική παραγωγή της βόρειας κεντρικής Κρήτης. Τόσο σε επίπεδο ιδιαιτέρων μορφολογικών χαρακτηριστικών όσο και σε επίπεδο επιλογής διακόσμησης, σημαντικός αριθμός αγγείων βρίσκει πολύ κοντινά έως και ακριβή παράλληλα στην περιοχή της Κνωσού, αλλά και σε θέσεις της ευρύτερης περιφέρειάς της ή άλλες που αποδεδειγμένα διατηρούν ιδιαίτερη σχέση με το μεγαλύτερο ανακτορικό κέντρο του νησιού. Πέραν των επιφανών δειγμάτων της Ειδικής ανακτορικής παράδοσης που προαναφέρθηκαν, ιδιαίτερη μνεία αξίζει σε συγκεκριμένες ομάδες αγγείων και μεμονωμένα παραδείγματα που επιπροσθέτως αποσαφηνίζουν ζητήματα χρονολόγησης.

Μία τέτοια σημαντική ομάδα αποτελούν τα αγγεία που φέρουν διακόσμηση σειράς διπλών ή και τριπλών ομόκεντρων ημικυκλίων/θηλειών κάτω από το χείλος. Επισημάνθηκε ήδη η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα στην κεραμική του κτηρίου, καθώς απαντά συνολικά σε επτά αγγεία. Με εξαίρεση έναν σκύφο, αλλά και τον λαιμό μιας ευρύστομης πρόχου (Εικ. 1δ), όπου βρίσκεται ως παραπληρωματικό κόσμημα, όλα τα υπόλοιπα αγγεία είναι μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα. Η επιλογή της συγκεκριμένης διακόσμησης υπήρξε ιδιαιτέρως διαδεδομένη στην περιοχή του Νίρου, γεγονός που συνάγεται και από την δημοσίευση παρόμοιου κυπέλλου από την ανασκαφή του παρακείμενου ακρωτηρίου των Αγ. Θεοδώρων.¹⁸ Πολύ συχνή υπήρξε επίσης στα κύπελλα από το Βόρειο Κτήριο των ανασκαφών της επέκτασης του Στρωματογραφικού Μουσείου στην Κνωσό, όπου αναφέρεται η παρουσία τουλάχιστον δέκα.¹⁹ Ο συγκεκριμένος τύπος διακόσμησης απαντά επίσης σε αρκετά κύπελλα από την ανασκαφή στα βόρεια της Βασιλικής Οδού,²⁰ καθώς και σε τουλάχιστον τρία κύπελλα από την Τύλισο.²¹

Προσφιλές διακοσμητικό θέμα των μόνωτων ημισφαιρικών κυπέλλων είναι και τα τρικάμπυλα τόξα με συμπαγές κέντρο. Κοσμούν επίσης τον ώμο μιας ραμφόστομης πρόχου αναρτημένα από σειρά μελανών στιγμών

18 Μαρινάτος 1926, 145, εικ. 4. Γενικότερα η κεραμική της ανασκαφής των Αγ. Θεοδώρων, την οποία μελέτησα για συγκριτικούς λόγους στο Μουσείο Ηρακλείου, παρουσιάζει εξαιρετική ομοιότητα με αυτήν από το Νίρου.

19 Warren 2011, 194, εικ. 4–6.

20 Hood 2011, 159, εικ. 16.

21 Χατζηδάκης 1912, 208, αρ. 1, 2, 3, εικ. 13· Βασιλάκης 1997, 52, πίν. δεξιά.



Εικ. 6. Νίρου Χάνι, σκύφος MH 7574 και σκυφίδιο MH 7596.

(Εικ. 1ε) και απαντούν στη διακόσμηση των κυπέλλων της Νότιας Οικίας, της ανασκαφής στα βόρεια της Βασιλικής Οδού και του Βόρειου Κτηρίου των ανασκαφών του Στρωματογραφικού Μουσείου της Κνωσού.²² Με κύπελλα της Κνωσού μοιάζουν επίσης αντίστοιχα του Νίρου που διακοσμούνται με σχηματοποιημένη φυλλοφόρο ταινία, αποδιδόμενη με διπλή σειρά μηνοειδών στοιχείων ή στιγμών, χωρίς κεντρικό στέλεχος, επιβεβαιώνοντας την τάση σχηματοποίησης και απλούστευσης παλαιότερων θεμάτων που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη περίοδο.²³ Αντιπροσωπευτικό της τάσης αυτής είναι εξάλλου και το διακοσμητικό θέμα του σχηματοποιημένου κισσού, είτε απλού είτε με μονή ή διπλή σπειροειδή απόληξη μίσχου, που απαντά σε τρία ημισφαιρικά κύπελλα, μία ευρύστομη (Εικ. 1δ) και μία γεφυρόστομη πρόχου και έναν σκύφο (Εικ. 6). Το θέμα, με παρόμοια απόδοση, είναι συχνό σε αγγεία, κυρίως ημισφαιρικά κύπελλα, από τη Νότια οικία της Κνωσού,²⁴ ενώ κοσμεί επίσης σκύφο από τις ανασκαφές στα βόρεια της Βασιλικής Οδού,²⁵ καθώς και ευρύστομη πρόχου από την Τύλισο.²⁶

Τέλος, για την εξαιρετική ομοιότητα τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση αξίζει να αναφερθούν δύο μεμονωμένα αγγεία. Το πρώτο είναι ο γεφυρόστομος σκύφος με διακόσμηση καλαμοειδών (Εικ. 1στ), ο οποίος μοιάζει εξαιρετικά με αντίστοιχο σκύφο από τις Αρχάνες, τη Ζώμινθο και τον Σκινιά,²⁷ και το δεύτερο ένα σκυφίδιο με διακόσμηση μελανών δισκαρίων (Εικ. 6), που έχει ακριβώς όμοιό του, τόσο στο σχήμα και τη διακόσμηση όσο και στο μέγεθος και τον ιδιαίτερο ωχρόφαιο πηλό, στην Τύλισο.²⁸ Τα δύο σκυφίδια αποτελούν αναμφίβολα παραγωγή κοινού εργαστηρίου.

22 Mountjoy 2003, 101, αρ. 361, εικ. 4.23 (Νότια Οικία): Hood 2011, 160, εικ. 17 (Ανασκαφή στα βόρεια της Βασιλικής Οδού): Warren 2011, 189, εικ. 5, αρ. P1059 (Βόρειο Κτήριο ανασκαφών του Στρωματογραφικού Μουσείου).

23 Δύο ακόμη παρόμοια δείγματα διακόσμησης από τον Μόχλο και τα Γουρνιά ερμηνεύονται ως σχηματοποιημένη φυλλοφόρος ταινία, βλ. Barnard και Brogan 2003, αρ. κατ. IB.633: Betancourt και Silverman 1991, εικ. 33, αρ. κατ. 689.

24 Mountjoy 2003, αρ. κατ. 299, 302, 303, 304.

25 Hood 2011, 162, εικ. 25, αρ. 61 P128.

26 Χατζηδάκης 1912, 205, εικ. 10, το μεσαίο αγγείο της άνω σειράς.

27 Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1997, 434, εικ. 408 αριστερά (Αρχάνες): Traunmüller 2011, 106, εικ. 16 (Ζώμινθος, Δωμάτιο 18): Mandalaki 2011, 386, εικ. 22 (Σκινιάς).

28 Χατζηδάκης 1912, 209, αρ. 13, εικ. 12α.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Με εξαίρεση τμήμα ενός ΥΜΙΑ ημισφαιρικού κυπέλλου με διακόσμηση ομάδων τοξοειδών λευκών ταινιών, που βρέθηκε σε λάκκο κάτω από το δάπεδο του Χώρου 37,²⁹ η εξέταση του υπολοίπου συνόλου της κεραμικής του κτηρίου απέδειξε ότι εντάσσεται αποκλειστικά στην ΥΜΙΒ περίοδο. Διακοσμητικά θέματα που παραδοσιακά χαρακτηρίζουν την ΥΜΙΑ, όπως η στολίδωση ή οι ενόφθαλμες σπείρες, απουσιάζουν πλήρως από το κτήριο. Αντιστοίχως, επισημαίνεται η παντελής απουσία κυλίκων, κατεχοχήν αγγείου που σηματοδοτεί την έναρξη της ΥΜΙΙ περιόδου, αλλά και χαρακτηριστικών ΥΜΙΙ διακοσμητικών θεμάτων.³⁰

Μολονότι ωστόσο ο χαρακτήρας της κεραμικής από το Νίρου Χάνι είναι σαφώς ΥΜΙΒ, αριθμός συγκεκριμένων γνωρισμάτων της προαναγγέλλει αναμφίβολα την έλευση της ΥΜΙΙ περιόδου. Η παρουσία κάποιων από αυτά είχε μάλιστα οδηγήσει σειρά μελετητών στο παρελθόν, με πρώτο τον A. Furumark³¹ και αργότερα τους W. Niemeier³² και W. Müller,³³ στη διατύπωση της άποψης ότι η καταστροφή του Νίρου συνέβη λίγο αργότερα από τις καταστροφές άλλων νεοανακτορικών θέσεων που χρονολογούνται στην ΥΜΙΒ. Ως ύστερα χαρακτηριστικά θεώρησαν κυριότερα τους σκύφους και τα διακοσμητικά θέματα της παραλλαγής του κρινοπαπύρου και των διπλών κρεμάμενων ημικυκλίων.

Η νεότερη έρευνα έχει έκτοτε ασφαλώς επιβεβαιώσει τόσο την παρουσία σκύφων σε στρώματα με τυπική ΥΜΙΒ κεραμική,³⁴ όσο και των ανωτέρω διακοσμητικών θεμάτων, για τα οποία έγινε ήδη λόγος. Σημαντική μερίδα της έχει εντούτοις αποδεχθεί την ύπαρξη μιας κεραμικής ομάδας, η οποία αντιπροσωπεύει το υστερότερο στάδιο εξέλιξης της ΥΜΙΒ κεραμικής και έχει διαπιστωθεί στρωματογραφικά σε αρκετές θέσεις, μεταξύ των οποίων η Αγία Τριάδα, ο Κομμός, η Ψείρα, ο Μόχλος, το Παλαίκαστρο, ο Πόρος.³⁵ Η φάση αυτή θεωρήθηκε μεταβατική μεταξύ της ΥΜΙΒ και ΥΜΙΙ και αναφέρεται στην πρόσφατη βιβλιογραφία ως ΥΜΙΒ τελική (LMIB Final).³⁶ Ορίζεται από σειρά χαρακτηριστικών που αφορούν τόσο στα σχήματα και τη διακόσμηση, κύρια ή δευτερεύουσα, όσο και την εμφάνιση νέων τεχνολογικών χαρακτηριστικών των αγγείων που σχετίζονται με τον πηλό και την μέθοδο όπτησης.³⁷ Μεταξύ άλλων, διακρίνεται από την παρουσία ικανού αριθμού σκύφων (μεγάλης διαμέτρου), την εμφάνιση κυπέλλων με διακόσμηση άμορφων κηλίδων βαφής (blob cups), καθώς και την τάση σχηματοποίησης και απλούστευσης της σύνταξης και των διακοσμητικών θεμάτων, που τείνουν πλέον να τοποθετούνται αναρτώμενα από το χείλος ανοικτών αγγείων, όπως τα ομόκεντρα ημικύκλια ή τα τρίλοβα τόξα.³⁸ Γνώρισμά της φαίνεται να αποτελεί και η σποραδική παρουσία, τουλάχιστον στην κεντρική Κρήτη, αγγείων κατασκευασμένων από λεπτότεχνο πηλό ανοικτής γκριζωπής έως πρασινωπής απόχρωσης, με αμμόδη υφή, που δεν διατηρεί παρά ελάχιστα ίχνη της βαφής.³⁹

29 Ξανθουδίδης 1922, 8· Σακελλαράκη 2011, 108, αρ. κατ. Κ40, πίν. 46. Για τη διακόσμηση πρβλ. Porpham 1984, πίν. 143, αρ.10, 144, αρ.13, 19 (Ανεξερεύνητη Έπαυλη)· Muhly 1992, αρ. κατ. 7 (Πόρος).

30 Rutter 2017, 140.

31 Furumark 1941, 81, 84· 1950, 255.

32 Niemeier 1984, 209, όπου αναφέρεται επίσης, μεταξύ άλλων, ότι η έλλειψη εφυραϊκών κυλίκων πιθανόν οφείλεται στην έλλειψη δημοσιευμένου υλικού.

33 Müller 1997, 296.

34 Hazzidakis 1921, εικ. 12 (Τύλισος)· Watrous 1992, 94, υποσ. 79 (Κομμός)· Deshayes και Dessenne 1959, πίν. 10, αρ. 1 αριστερά (Μάλια)· Hood 2011, 162, εικ. 25 (ανασκαφή στα βόρεια της Βασιλικής Οδού)· Mandalaki 2011, 384, εικ. 20 (Σκινιάς)· Warren 2011, 190 (Βόρειο Κτήριο των ανασκαφών του Στρωματογραφικού Μουσείου). Ήδη το 1984 ο Porpham (συζήτηση σε Niemeier 1984, 215), είχε ισχυριστεί ότι ο σκύφος είναι *type fossil of LM IB* που απλώς έγινε περισσότερο δημοφιλής στην ΥΜΙΙ.

35 Βλ. τα σχετικά άρθρα, καθώς και την τελική συζήτηση στο πρόσφατο διεθνές συνέδριο για την ΥΜΙΒ κεραμική (Brogan και Hallager 2011).

36 Rutter 2017, 137–41.

37 Rutter 2011, 343, πίν. 5.

38 Müller 1997, 89 υποσ. 423· Brogan 2011, 52· Puglisi 2011, 287· Rutter 2011, πίν. 4· 2017, 140.

39 Σχετικά με εύρεση αγγείων από τον πηλό αυτό, βλ. ενδεικτικά Porpham 1984, 180 (Κνωσός)· Banou 2011, 504, 506 (Πόρος Ηρακλείου)· Puglisi 2011, 287 (Αγ. Τριάδα)· Rutter 2011, 343, πίν. 5.

Η ύπαρξη της συγκεκριμένης υποφάσης στην περιοχή της Κνωσού, και γενικότερα στη βόρεια κεντρική Κρήτη, δεν έχει έως σήμερα επαληθευθεί στρωματογραφικά και η παλαιά ανασκαφή στο Νίρου Χάνι, ελλείψει σχετικών δεδομένων, δεν μπορεί ασφαλώς να συμβάλει προς αυτήν την κατεύθυνση.⁴⁰ Γεγονός, ωστόσο, παραμένει ότι στο σύνολο της κεραμικής του Νίρου συνυπάρχουν μαζί με τα «κλασικά» αγγεία της ΥΜΙΒ και αρκετά που αντιστοιχούν απολύτως σε αυτήν. Η κατηγορία των αγγείων που διακοσμούνται με μονά, διπλά ή τριπλά ομόκεντρα ημικύκλια είναι η πλέον χαρακτηριστική. Μπορεί, ωστόσο, να συμπληρωθεί και από άλλα θεωρούμενα ως ύστερα στοιχεία, όπως τη ζώνη των συμπαγών δισκαρίων ως κύριας διακόσμησης ανοικτών αγγείων ή την ύπαρξη διπλής ταινίας που περιβάλλει τις οριζόντιες λαβές, θυμίζοντας ανδρικό μουστάκι («moustache» decoration), στην περίπτωση δύο τετράωτων αμφορίσκων.⁴¹ Η μελέτη του αδημοσίευτου μέχρι πρότινος υλικού έρχεται να προσθέσει σε αυτά και μία μικρή ομάδα αγγείων, η επιφάνεια των οποίων διατηρεί μόνον το ίχνος της αρχικής διακόσμησης και ο πηλός έχει απόχρωση υποκίτρινη-πρασινωπή.⁴² Εξάλλου, το καδόσχημο αγγείο του «Ζωγράφου του Αμφορέα του Τρίτωνα», έργο του οποίου αποτελεί και η περίφημη κύλικα του θαλάσσιου ρυθμού από την Ανεξερεύνητη Έπαυλη,⁴³ επιβεβαιώνει ακράδαντα ότι βρισκόμαστε ξεκάθαρα στο μεταίχμιο προς την επόμενη, ΥΜΙΙ περίοδο.

Η σημασία διαπίστωσης της συγκεκριμένης υποφάσης έχει συνδεθεί με το μείζον και δυσεπίλυτο ζήτημα των αιτιών που προκάλεσαν την καταστροφή των περισσότερων μινωικών κέντρων στο τέλος της ΥΜΙΒ περιόδου.⁴⁴ Κατ' αρχάς, και όπως εύκολα συνάγεται, διότι συμβάλλει στην ανάδειξη χρονολογικών συσχετισμών μεταξύ των καταστροφών των διαφόρων θέσεων. Επιπροσθέτως, διότι, αναγνωρίζοντας την εισαγωγή, ήδη πριν τη λήξη της νεοανακτορικής εποχής, κεραμικών νεωτερισμών που θα εδραιωθούν στην επόμενη ΥΜΙΙ, τροφοδοτεί τη συζήτηση για τον χαρακτήρα αυτής της μετάβασης.⁴⁵

Με τα σημερινά δεδομένα και την έρευνα των τοπικών διαφοροποιήσεων και της σχετικής χρονολόγησης της ΥΜΙΒ περιόδου υπό εξέλιξη, η θεώρηση της κεραμικής από το Νίρου Χάνι επιβεβαιώνει, δίχως περιθώρια αμφιβολίας, δύο παραδοχές που αφορούν σε αντίστοιχες πτυχές της ιστορίας του. Πρώτον, ότι διατηρούσε πολύ στενούς δεσμούς με την Κνωσό και την ευρύτερη περιφέρειά της, γεγονός που αποδεικνύουν εξάλλου και οι υπόλοιπες κατηγορίες των ευρημάτων του, όπως και συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά. Και δεύτερον, ότι η καταστροφή του, στον ίδιο χρονικό ορίζοντα στον οποίο ανήκει και η κεραμική από το Βόρειο κτήριο του τομέα των ανασκαφών του Στρωματογραφικού Μουσείου και τις ανασκαφές στα βόρεια της Βασιλικής Οδού της Κνωσού, την Τύλισο, τον Σκινιά, και σειρά νεοανακτορικών κτηρίων ανά το νησί, συμπίπτει χρονικά με τις καταστροφές που έπληξαν τις παραπάνω θέσεις και συνεπώς πρέπει να οφείλεται στους ίδιους λόγους.

40 Αδύνατη είναι οποιαδήποτε συσχέτιση της κεραμικής με τις τουλάχιστον δύο επιβεβαιωμένες ΥΜΙΒ αρχιτεκτονικές φάσεις του κτηρίου. Σχετικά με πρόχειρες επισκευές και τροποποιήσεις στην αρχική κάτοψη, πιθανότατα συνεπεία σεισμού, βλ. Driessen και Macdonald 1997, 180· Σακελλαράκη 2011, 78–83.

41 Ξανθοουδίδης 1922, 18, εικ. 15· Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. K169, K170, πίν. 134.1,2. Πρβλ. Porham 1984, 164, πίν. 157g. Για τη θεώρησή του ως ύστερου γνωρίσματος στις λαβές των σκύφων, βλ. Rutter 2011, 343, πίν. 5.

42 Πλέον ενδεικτικά είναι τμήματα μιας ραμφόστομης και μιας ευρύστομης πρόχου με διακόσμηση καλαμοειδών, βλ. Σακελλαράκη 2011, αρ. κατ. K 91, πίν. 107 και K 107, πίν. 114.

43 Hatzaki 2011, 82.

44 Puglisi 2013 (με σύντομη επισκόπηση των διαφορών απόψεων).

45 Rutter 2017, 140–41.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreadaki-Vlazaki, M. 2011. «LM IB Pottery in Chania». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007*, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 55–74. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Andreadaki-Vlazaki, M., G. Rethemiotakis, και N. Dimopoulou-Rethemiotaki, επιμ. 2008. *From the Land of the Labyrinth, Minoan Crete 3000–1100 B.C.* New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.
- Banou, E.S. 2011. «An Introduction to the LM IB Pottery from Poros: A Response to Metaxia Tsipopoulou and Maria Emanuela Alberti». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007*, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 499–506. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Barnard, K.A., και T.M. Brogan. 2003. *Mochlos IB. Period III. Neopalatial Settlement on the Coast: The Artisans' Quarter and the Farmhouse at Chalinomouri. The Neopalatial Pottery.* Prehistory Monographs 8. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Βασιλάκης, Α. 1997. *Τύλισος. Τύλισος: Έκδοση της Κοινοτικής Επιχείρησης Τυλίσου.*
- Betancourt, P.P. 1985. *The History of Minoan Pottery.* Princeton: Princeton University Press.
- Betancourt, P.P., και J.S. Silverman. 1991. *The Cretan Collection in the University Museum, University of Pennsylvania Vol. II. Pottery from Gournia.* University Museum Monograph 72. Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Brogan, T. 2011. «Introduction». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007*, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 39–53. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Brogan, T., και E. Hallager, επιμ. 2011. *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences, Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007.* Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Deshayes, J., και A. Dessenne. 1959. *Fouilles exécutées à Mallia, exploration des maisons et quartiers d'habitation II (1948–1954).* *ÉtCrét* 11. Paris: Geuthner.
- Driessen, J., και C.F. Macdonald. 1997. *The Troubled Island. Minoan Crete before and after the Santorini Eruption.* *Aegaeum* 17. Liège and Austin: Peeters.
- Evans, A. 1928. *The Palace of Minos at Knossos*, II. London: MacMillan and Co.
- Furumark, A. 1941. *The Chronology of Mycenaean Pottery.* Stockholm: Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien.
- _____. 1950. «The Settlement of Ialysos and Aegean History c. 1550–1400 B.C.». *OpArch* 6:150–271.
- Georgiou, H. 1980. «Minoan Fireboxes». *SMEA* 21:123–92.
- Hatzaki, E. 2011. «From LM IB Marine Style to LM II Marine Motifs. Stratigraphy, Chronology and the Social Context of a Ceramic Transformation: A Response to Maria Andreadaki-Vlazaki». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007*, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 75–87. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Hazzidakis, J. 1921. *Tylosos à l'époque minoenne. Étude de préhistoire crétoise.* Paris: Geuthner.
- Hood, S. 2011. «Knossos Royal Road: North, LM IB deposits». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007*, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 153–74. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Mandalaki, S. 2011. «Pottery from the LM IB Building at Skinias». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007*, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 379–92. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Mantzourani, E. 2011. «Makrygialos Reloaded: The LM IB pottery: A Response to Dario Puglisi». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007*, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 291–303. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Μαρινάτος, Σ. 1926. «Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης». *Prakt* 141–47.
- _____. 1952. «Ανασκαφαί εν Βαθυπέτρω Κρήτης». *Prakt* 592–610.
- Mountjoy, P.A. 1984. «The Marine Style Pottery of LM IB/LH IIA: Towards a Corpus». *BSA* 79:161–219.

- _____. 2003. *Knossos. The South House*. BSA Suppl. 34. London: British School at Athens.
- Müller, W. 1997. *Kretische Tongefässe mit Meeresdekor. Entwicklung und Stellung innerhalb der Feinen Keramik von Spätminoisch I B auf Kreta*. AF 19. Berlin: Mann, Gebr.
- Muhly, Π. 1992. *Μινωικός Λαξευτός Τάφος στον Πόρο Ηρακλείου*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 129. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Niemeier, W.-D. 1984. «The End of the Minoan Thalassocracy». Στο *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May–5 June 1982*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 205–15. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1985. *Die Palastkeramik von Knossos. Stil Chronologie und Historischer Kontext*. Berlin: Mann, Gebr.
- Platon, E. 2011. «Zakros: One or two Destructions Around the End of the LM IB Period?». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Difference*. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 595–612. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Πλάτων, Ν. 1947. «Η Αρχαιολογική Κίνησης εν Κρήτη κατά τα Έτη 1941–1947». *CretChron* 1:631–40.
- _____. 1960. «Αρχαιότητες και Μνημεία Κρήτης, Μέγαρον Νίρου». *ArchDelt* 16, Χρονικά:255.
- _____. 1962. «Ανασκαφή Ζάκρου». *Prakt*:142–68.
- Popham, M.R., επιμ. 1984. *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*. BSA Suppl. 17. London: Thames and Hudson.
- Puglisi, D. 2011. «From the End of LM IA to the End of LM IB: The Pottery Evidence from Hagia Triada». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences*. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 267–90. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- _____. 2013. «The View from the Day after. Some Observations on the Late Bronze Age I Final Destructions in Crete». Στο *Destruction. Archaeological, Philological and Historical Perspectives, Louvain-La-Neuve, 24–26 November 2011*, επιμ. J. Driessen, 171–82. Louvain: UCL, Presses Universitaires de Louvain.
- Rethemiotakis, G., και K.S. Christakis. 2011. «LM I Pottery Groups from the Palace and the Town of Galatas, Pediada». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences*. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 205–27. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Rutter, J. 2011. «Late Minoan IB at Kommos: A Sequence of at least Three Distinct Stages». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences*. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007, επιμ. T. Brogan και E. Hallager 307–43. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- _____. 2017. *House X at Kommos: A Minoan Mansion Near the Sea: Part 2. The Pottery*. Prehistory Monographs 57. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Σακελλαράκη, Μ. 2011. «Ο Χαρακτήρας και η Λειτουργία των Νεοανακτορικών Κτηρίων: Η περίπτωση του Νίρου Χάνι». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Σακελλαράκης, Γ., και Ε. Σακελλαράκη. 1997. *Αρχάνες. Μια Νέα Ματιά στη Μινωική Κρήτη*. Αθήνα: ΑΜΜΟΣ.
- Traumüller, S. 2009. «The Neopalatial Pottery from the Ceramic Workshop at Zominthos and its Implications for Minoan Relative Chronology». Διδ. διατρ., Heidelberg University.
- _____. 2011. «The LM I Pottery from the Ceramic Workshop at Zominthos». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences*. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 93–107. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Warren P., 2011. «Late Minoan IB Pottery from Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, the North Building». Στο *LM IB Pottery. Examining New Evidence for Relative Chronology and Regional Differences*. Πρακτικά Συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 27–29 July 2007, επιμ. T. Brogan και E. Hallager, 183–95. Monographs of the Danish Institute at Athens 11. Athens: Danish Institute at Athens.
- Watrous, L.V. 1992. *Kommos III. The Late Bronze Age Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Ξανθουδίδης, Σ. 1918. «Συνοικισμός και Μέγαρον εις Νίρου Χάνι». *ArchDelt* Παράρτημα:20–3.
- _____. 1919. «Ανασκαφή εις Νίρου Χάνι Κρήτης». *Prakt*:63–9.
- _____. 1922. «Μινωικόν Μέγαρον Νίρου». *ArchEph*:1–25.
- Χατζηδάκης, Ι. 1912. «Τύλισος Μινωική». *ArchEph*:197–233.

Minoan stick-fighting

Robert B. Koehl

Hunter College, City University of New York

ABSTRACT

This contribution examines a group of sealings from Kato Zakros and Ayia Triada that have previously been identified as combat scenes. A close examination of the hand and arm positions and of the objects held by the protagonists leads to the conclusion that the sealings depict stick-fighting. Iconographic parallels with the Boxer Rhyton suggest furthermore, that the sealings depict two versions of stick-fighting, one helmeted and one bear-headed, the latter also allowing for kicking. The identification of stick-fighting now enlarges the range of Minoan athletics which previously had comprised bull leaping, boxing, running, and acrobatics.

It is a great pleasure to offer this small token of my esteem for my dear friend and colleague Eleni Manztourani, in recognition of her significant contributions to our understanding of Aegean Bronze Age culture. For several years I have been thinking about the possibility that there were sealings from Kato Zakros and Ayia Triada that depicted stick-fighting, and this strikes me as the optimum opportunity to explore these thoughts. Stick-fighting is a widely practiced traditional martial art where two competitors confront each other, each using a stick as a weapon.¹ While the ultimate goals may vary over time and place, i.e., how the winning or losing combatants are determined, the most significant variation regards whether the stick is grasped with one hand or with both. If correct, the identification of stick-fighting on these sealings would add another sport to the roster of Minoan athletics which up to now has been comprised of bull leaping, boxing and perhaps a type of kick boxing, running, and acrobatics, as well as adding yet another stick-fighting culture to the already long list.²

The sealings in question, i.e., the clay impressions from actual seals, are *CMS* II.7, no. 20 (HMs 7/1, 8/2, 61/2, 69) and *CMS* II.7, no. 19 (HMs 1116) from Kato Zakros, and *CMS* II.6, no. 17 (HMs 483), from Ayia Triada. *CMS* II.7, no. 20 preserves the most explicit depiction (Fig. 1). Two males, perhaps wearing only loincloths, confront each other.³ The figure on the left lunges forward, with his left leg in front, bent at the knee, and his right leg extended behind. He grasps a stick in both hands, with the left arm tightly bent holding the stick towards its front end and the right arm extended back, holding the stick towards its back end. Although the facing figure, on the right, is depicted on his knees, with left ahead of right, his head and torso are upright. He too grasps a

1 The author is grateful to Prof. Diamantis Panagiotopoulos for images from the *CMS* for figures 1–4 and to Drs. Bernice Jones and Judith Weingarten for their valuable comments on the text. For a convenient discussion of stick-fighting through history and its broad geographical distribution, see [Stick-fighting – Wikipedia](#).

2 For a recent review of Minoan athletics, with references, see Rutter 2014, 36–43.

3 For still the most detailed study of Minoan male belted garments, specifically loincloths and breechcloths, see Sapouna-Sakellarakis 1971.

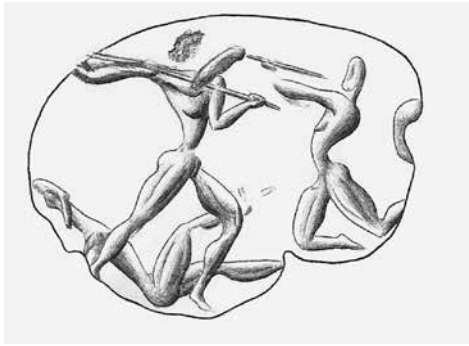


Fig. 1. CMS II.7 20.

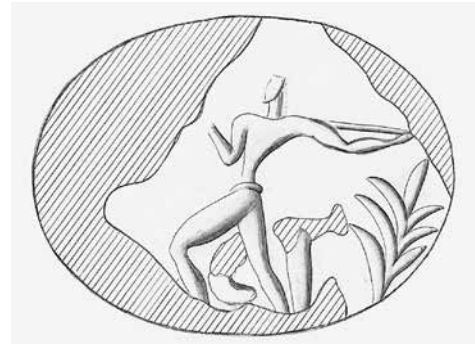


Fig. 2. CMS II.7 19.

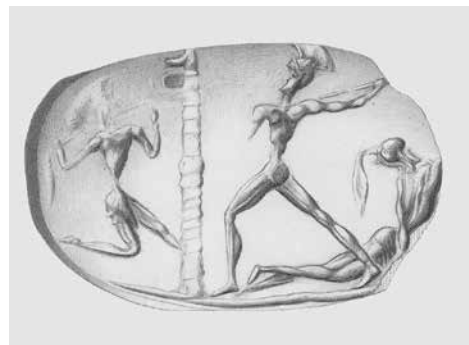


Fig. 3. CMS II.6 17.

stick, although only the left arm is visible. Yet tellingly, he holds the stick near its front end, unlike a spear, which is held in one hand towards its center or rear for thrusting, with the arm extended back and bent at the elbow, discussed below. Furthermore, the kneeling figure's arched back conveys energy and potential movement, rather than defeat. A third figure is shown lying on the ground, behind the left-hand striding male. While his supine position might at first be taken to suggest defeat, on the contrary, while his left leg is extended on the ground, his right leg thrusts up and appears to kick the forward bent leg of the striding male who stands in front of him. The only other figure depicted in a similar pose in Minoan imagery appears on the lowest register of the so-called Boxer Rhyton, where a male figure is shown on the ground, leaning on one arm, while thrusting his leg up towards the boxer striding over him.⁴

CMS II.7, no. 19 preserves a single male figure, also apparently wearing only a loincloth (Fig. 2). While his striding pose duplicates that of the left-hand figure from CMS II.7, no. 20, he stands in the reverse, facing left. Between and behind his legs are two small elements which Levi thought were the legs of a wounded figure.⁵ If this were so, the figure would have to have been supine, with two up-kicking legs, similar to CMS II.7, no. 70, and like a figure on the lowest register of the Boxer Rhyton.⁶ Unfortunately, there does not seem to be enough space to restore that figure and thus, the two elements remain inscrutable. However, there does seem originally to have been sufficient space to restore a figure to the left. Considering the seal's tapering, oval shape, a kneeling figure might best be restored, as on CMS II.7, no. 20, and also on CMS II.6, no. 17, discussed below (Fig. 3). Off to the right, behind the striding figure, is a floral motif, perhaps meant to indicate that the activity depicted here occurred outdoors.

4 Koehl 2006, frontispiece, 164–66, no. 651, fig. 29, zone IV.1b.

5 Levi 1925/1926, 180–81, no. 190.

6 Koehl 2006, frontispiece, 165, fig. 29, zone IV, fig. 2b.

That neither seal depicts men with spears is clear from the well-preserved blunt front end of the object held by the figure on the left of *CMS* II.7, no. 20. While the unambiguous depiction of spears is actually rare in Minoan imagery, where it does occur, as on *CMS* II.8, no. 276, the pointed tip and two wings at the base of the spearhead are clearly distinguishable from its shaft.⁷

Furthermore, the sticks are held in a manner which is distinctive to these seals. Unfortunately, there are only a few unambiguous depictions in Minoan imagery of spears in action, either being thrust or thrown.⁸ A spear is depicted in position ready to be thrown on a Late Minoan II jug from the Unexplored Mansion at Knossos.⁹ And a Taweret “genius” appears to have already thrust a spear into the back of a bull’s head on *CMS* II.7, no. 31. As on *CMS* II.7, nos. 20 and 19, the jabbing front arm of the “genius” is bent. However, while *CMS* II.7, no. 31 shows the back of the Taweret’s hand, the front of the hand is shown grasping the stick on *CMS* II.7, no. 20, suggesting that a jabbing spear is held differently from a fighting stick (discussed further, below). Otherwise, as noted above, a spear is clearly depicted on *CMS* II.8, no. 276, held upright while being carried in a procession of shield-bearing, helmeted men. While on *CMS* II.7, no. 18 a spear is slung diagonally across the back of a short-haired male, with tip pointing downward. Although not apparent from the drawing, it is clear from the *CMS* photograph that the tip of the spear is not only pointed but thicker than the shaft. The spear is held in position by a strap that runs from one shoulder, down and across the opposite side of his waist, with both ends tied to the spear.

A seal, known from four sealings, that has previously figured in discussions of Minoan combat scenes, *CMS* II.6, no. 15 (HMs 526/1–3, 369), should finally be removed from consideration.¹⁰ The presence of a dog in the company of two males wearing loincloths, all running forward on a rocky landscape, shows that they are on the chase in a hunting scene. Admittedly, the frontal face on the forward figure is arresting but it is more likely that the artist meant to show him turning back to shout something at his hunting partner, rather than about to face death. Indeed, it is more of an assumption than an evidentiary-based argument, that frontal faces signify death in Minoan imagery.¹¹ And unlike the figures on *CMS* II.7, nos. 20 and 19, who hold their sticks with the front arm bent and rear arm extended, the rear figure on *CMS* II.6, no. 15 bends his rear arm and extends his front arm; the weapon itself, is ambiguous.¹²

Indeed, this is the arm position held by the male figure on the so-called Palaikastro Master’s Ring. As Weingarten has ably shown, the muscular male seems to grab the horn of an agrimi with one extended arm and is about to hurl a weapon with his bent rear arm.¹³ The identification of the scene as a hunt in a rocky landscape is again certified by the presence of two dogs, here shown nipping at the agrimi.

Thus, when a spear, javelin, or other weapon is being hurled, the bent back arm holds the weapon, while the forward arm may be extended, to grasp an animal or perhaps to improve balance and aim.¹⁴ As already observed, the figures on *CMS* II.7, nos. 19 and 20 grasp their sticks with both hands, with the front arm bent, and back arm extended. Furthermore, when a long stick is held in the position depicted on *CMS* II.7, nos. 19 and 20, the hands naturally rotate outward, clearly visible on *CMS* II.7, no. 20. Furthermore, holding the stick near the

7 On the difficulty of distinguishing spears from staffs in Minoan imagery, see Molloy 2012, 100–1, especially note 7. On the archaeological evidence for spears, see Molloy 2012, 126–27.

8 On the manipulation of spears in the Greek Bronze and Iron Ages, see Snodgrass 1967, 16–7, 38–9.

9 Popham 1984, 86, pl. 153.7.

10 Most recently, see Molloy 2012, 101, fig. 4. Xénaki-Sakellariou (1985, 302), regarded this sealing and others discussed here as depictions of conflicts with swords or spears, but in the context of competitive athletic games.

11 See, however, Morgan (1995, 137), who includes this seal in her discussion of frontal faces and the symbolism of death in Minoan art.

12 Peatfield (1999, 71), explains the extended front arm here as a depiction of the “use of the live hand,” which in sword fighting is used to “distract, attack, entrap the opponent.”

13 Weingarten et al. 2020.

14 As noted above, the gesture is clearly depicted on a Late Minoan II jug; see Popham 1984, pl. 153.7. For a depiction from Archaic Greek art, see e.g. Snodgrass 1967, fig. 26.

tip, with the front arm bent, allows it to be easily adapted for single hand combat, by releasing the back hand, in the manner often depicted on Egyptian images of stick fights, from the 5th through the 18th Dynasties.¹⁵ Indeed, considering the apparent popularity of this sport in ancient Egypt, it would not at all be surprising if it were imported from Egypt, along with so many other cultural elements that arrived on Crete, particularly during the Middle Bronze Age.¹⁶ Interestingly, the sport seems never to have disappeared from the globe and to this day, *tahtib*, as it is known in Arabic, remains popular in Egypt.¹⁷

It is largely based on hand position that stick-fighting, rather than spear-fighting, may be identified on *CMS* II.6, no. 17 from Ayia Triada (Fig. 3).¹⁸ As on *CMS* II.7, no. 19, a tall striding figure on the right faces left, holding in his extended back arm a stick, which is preserved up to the back of his shoulder. His front arm is missing below the elbow, but from its downward position suggests that the arm originally was bent. And as on *CMS* II.7, no. 20, a second figure is preserved on the left, facing the striding figure, who in this case has a bent back leg and extended front leg, rather than both legs bent. This figure also holds a faintly preserved stick with both hands, but in his case, both arms are bent. The stick, itself, seems to be ornamented with a plume which hangs downward. Finally, as on *CMS* II.7, no. 20, a third figure lies fallen behind the striding figure, although in this case he seems prone or on his side rather than supine. While one leg is on the ground, the second bends up slightly; unlike the fallen figure on *CMS* II.7, no. 20, he is not kicking.

There are several other features which also distinguish this sealing from the others previously discussed. While there is little doubt that the scene depicts stick-fighting, unlike the bareheaded fighters on *CMS* II.7, nos. 19 and 20, the striding and fallen figures here wear two different kinds of helmets: crested and plumed. Unfortunately, the head of the third figure is too damaged to know if he, too, was wearing a helmet, though the damaged area suggests that he might have had a long-plumed helmet, like the one worn by the fallen figure. Furthermore, unlike the bareheaded stick fighters on *CMS* II.7, nos. 19 and 20, who seem to wear loincloths, the figures with plumed helmets on *CMS* II.6, no. 17 may be wearing kilts or breechcloths;¹⁹ it is unclear whether the central figure, with a crested helmet, is nude or clothed. Finally, whereas the foliage on *CMS* II.7, no. 19 suggests a setting in nature, the columnar entity depicted between the two protagonists on *CMS* II.6, no. 17 suggests a different venue, probably somewhere within a built environment.

Although the three seal images examined here may be the only depictions of Minoan stick-fighting, iconographic links to the Boxer Rhyton from Ayia Triada, offer clues towards a more nuanced understanding of both boxing and stick-fighting on Bronze Age Crete.²⁰ As already noted, on both the Boxer Rhyton and *CMS* II.7, no. 19, a fallen figure is depicted who also appears to be kicking his antagonist. To my knowledge, this figural motif does not occur outside of these two images. Furthermore, on both the seal (Fig. 1) and the lowest zone of the Boxer Rhyton, this figure appears in scenes where all of the athletes are bareheaded.²¹ In discussing this zone on the Boxer Rhyton, I suggested that the absence of columnar elements, which occur in the two zones with helmeted boxers, indicated that the bareheaded event took place outdoors or in a non-constructed environment.²² The depiction of foliage on *CMS* II.7, no. 19, behind a bareheaded stick fighter, may support this notion and also strengthen the suggestion that the outdoor version of these sports, boxing and now stick-fighting, followed different rules from their more “civilized” versions. Evidently, kicking was permitted in the bareheaded version of both sports.

15 Wilson 1931, pl. 37.5, 8, 11, 20, 21. On Egyptian stick-fighting, also see Poliakoff 1987, 64–7; Riddle 2007.

16 On various aspects of Minoan–Egyptian relations, see Karetsou 2000a; 2000b.

17 The International Center for Tahtib maintains an active presence in Egypt. See, (20+) [بـيـطـحـتـلـلـ يـلـوـدـلـا زـكـرـمـلـا](#) - The international Center for Tahtib | Facebook.

18 Hiller (1999, 320–21, 323), regards the sealing as a depiction of a warrior hurling a spear at his victim.

19 For the breechcloth, see Sapouna-Sakellarakis 1971; for the kilt, see Jones 2015, 217–23.

20 On the Boxer Rhyton, see Koehl 2006, 164–66, frontispiece, and fig. 29.

21 Koehl 2006, frontispiece and fig. 29, zone IV.

22 Koehl 2006, 165.

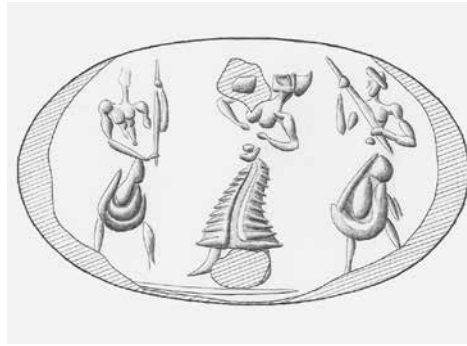


Fig. 4. CMS II.6 9.

By contrast, although fallen figures were depicted on the other two boxing zones of the Boxer Rhyton²³ and in the stick-fighting scene on CMS II.6, no. 17, in none do they appear to be physically engaged, e.g. kicking; yet their positions do not suggest that they are unconscious or dead. What links these images on the seal and Boxer Rhyton even further of course, is the fact that all of these protagonists wear helmets. Indeed, as noted above, on CMS II.6, no. 17, the antagonists wear two different types of helmets: plumed, perhaps like the boxers on zone I, and crested, perhaps equivalent to the helmets worn by the boxers on zone III, which have a distinct decorative element in the middle, at their crest.²⁴ Finally, the presence of columnar structures depicted with the helmeted boxers and stick fighters may imply that these events took place within a built environment; perhaps an enclosed courtyard.²⁵

While the three seal images examined here may be the only depictions of stick-fighting itself, it may be possible to identify stick fighters on another seal. The two male figures flanking a female on CMS II.6, no. 9, from Ayia Triada, hold sticks, one vertically and one diagonally (Fig. 4). What may be pertinent here is the way that they hold the sticks, and perhaps their apparent length. Rather than holding the stick or staff in one hand, as is typically seen in Minoan imagery, and usually with an extended arm,²⁶ they hold their stick with bent arms and hands near its opposite ends, in the idiosyncratic placement associated here with stick-fighting. Admittedly the sticks appear to be thicker in the middle than the ones used in action images, explicable perhaps for visual emphasis. Notable too is their clothing. Unlike the scantily clad stick fighters in fighting mode, these males wear a distinctive though still enigmatic garment, whose rounded bottom resembles skirts putatively made from hides.²⁷ Thus, if they are indeed carrying fighting sticks, perhaps they are depicted here in post-fighting mode gear. The presence of a female of apparent high status, to judge from her elaborate dress and headgear, may furthermore imply that the sealing commemorates an important event.²⁸

Though the nature of the putative event is unknown, the temptation is great to identify these two stick fighters as champions in their respective version of the sport purported here to have occurred on Crete in the Neopalatial era. It may even be pertinent that one male appears to be bareheaded while the other wears

23 Koehl 2006, fig. 29, zones I and III.

24 The crest decoration was first pointed out to me by the late Professor Ellen N. Davis.

25 Koehl 2006, 165.

26 See Hallager 1985, 22–5, figs. 28, 30, for convenient illustrations.

27 On the hide skirt, see Jones 2015, 251–55.

28 Largely based on the distinctive and unusual garment worn by the male figures on CMS II.6, no. 9 and approximately 30 other sealings, Blakolmer (2018), has reconstructed a “special procession.” Although his association of CMS II.6, no. 10 with the group is based largely on the male’s garment, it is worth observing that the large double axes which the male and female hold on this sealing, is carried in the position of the fighting stick, with two widely separated hands. Indeed, without its stick, a double axe is rendered useless, an observation I owe to Stylianos Manolakis. Hence, it is always depicted with a haft; even in gold “votive” versions, the haft is present. On the significance of the double axe, see Haysom 2010. On the ritual context of stick fighting games in Egypt, see Morgan 2018.

a cap. Though fighting sticks will surely never be found *in corpore*, as they undoubtedly were made of wood, more depictions may yet appear which can then be weighed against the ideas offered here in tribute to our redoubtable honoree.

BIBLIOGRAPHY

- Blakolmer, F. 2018. "A 'Special Procession' in Minoan Seal Images: Observations on Ritual Dress in Minoan Crete." In *EYΔAIMΩN: Studies in Honour of Jan Bouzek*, edited by P. Pavúk, V. Klontza Jaklová, and A. Harding, 29–50. Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis 18. Prague: Faculty of Arts, Charles University.
- Hallager, E. 1985. *The Master Impression*. SIMA 69. Gothenberg: Paul Åströms Förlag.
- Haysom, M. 2010. "The Double-Axe: A Contextual Approach to the Understanding of a Cretan Symbol in the Neopalatial Period." *OJA* 29:35–55.
- Hiller, S. 1999. "Scenes of Warfare and Combat in the Arts of Aegean Late Bronze Age. Reflections on Typology and Development." In *Polemos. Le Contexte Guerrier en Égée à l'Âge du bronze. Actes de la 7e Rencontre Égéenne Internationale Université de Liège, 14–17 Avril 1998*, edited by R. Laffineur. 319–29. *Aegaeum* 19. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- Jones, B.R. 2015. *Ariadne's Threads. The Construction and Significance of Clothes in the Aegean Bronze Age*. *Aegaeum* 38. Leuven and Liège: Peeters.
- Karetsou, A. 2000a. *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Κατάλογος*. Heraklion: Υπουργείο Πολιτισμού.
- _____. 2000b. *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών. Μελέτες*. Heraklion: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Koehl, R.B. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Prehistory Monographs 19. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Levi, D. 1925/1926. "Le cretule di Zakro." *ASAtene* 8–9:157–201.
- Molloy, B.P.C. 2012. "Martial Minoans? War as Social Process, Practice and Event in Bronze Age Crete." *BSA* 107:87–142.
- Morgan, L. 1995. "Frontal Face and the Symbolism of Death in Aegean Glyptic." In *Sceaux Minoens et Mycéniens. IVE Symposium International 10–12 septembre 1992, Clermont-Ferrand*, edited by W. Müller, 135–49. *CMS Beiheft* 5. Berlin: Mann Verlag.
- _____. 2018. "Play, Ritual and Transformation: Sports, Animals and Manhood in Egyptian and Aegean Art." In *Ritual, Play, and Belief in Evolution and Early Human Societies*, edited by C. Renfrew, I. Morley, and M. Boyd, 211–36. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peatfield, A. 1999. "The Paradox of Violence: Weaponry and Martial Art in Minoan Crete." In *Polemos. Le Contexte Guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre Égéenne Internationale Université de Liège, 14–17 Avril 1998*, edited by R. Laffineur, 67–73. *Aegaeum* 19. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- Platon, N., W. Müller, and I. Pini. 1998. *Iraklion Archäologische Museum. Die Siegelabdrücke von Kato Zakros unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen*. *CMS II.7*. Berlin: Gebr. Mann.
- _____. 1999. *Iraklion Archäologische Museum. Die Siegelabdrücke von Aj. Triada und anderen Zentral- und Ostkretischen Fundorten unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen*. *CMS II.6*. Berlin: Gebr. Mann.
- Poliakoff, M.B. 1987. *Combat Sports in the Ancient World: Competition, Violence and Culture*. New Haven and London: Yale University Press.
- Popham, M.R. 1984. *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*. *BSA Suppl. Vol. No. 17*. Oxford: Thames and Hudson.
- Riddle, J.W. 2007. "Ancient Egyptian Stick Fighting. Analysis and Reconstruction of the Sport." *Journal of Combative Sport*. <https://www.ejmas.com/jcs>
- Rutter, J.B. 2014. "Sport in the Aegean Bronze Age." In *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, edited by P. Christensen and D.G. Kyle, 36–52. West Sussex, UK: Wiley-Blackwell.
- Sapouna-Sakellari, E. 1971. *Μινωικόν Ζώμα*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 71. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Snodgrass, A.M. 1967. *Arms and Armour of the Greeks*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Weingarten, J., M. Polig, and S. Hermon. 2020. "The Palaikastro Master's Ring and the Griffin Warrior's Combat Agate: Drawing Conclusions." In *NEΩΤΕΡΟΣ. Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of his Retirement*, edited by B. Davis and R. Laffineur, 131–39. *Aegaeum* 44. Leuven-Liège: Peeters.
- Wilson, J.A. 1931. "Ceremonial Games of the New Kingdom." *JEA* 17 (3/4):211–20.
- Xénaki-Sakellariou, A. 1985. "Identité minoenne et Identité mycénienne à travers les compositions figuratives." In *L'Iconographie minoenne: Actes de la Table ronde d'Athènes (21–22 Avril 1983)*, edited by O. Picard, 293–309. *BCH Suppl.* 11. Athens: École française d'Athènes.

Lonesome are the eyes

Remarks on the depiction of animals on the Aghia Triadha Sarcophagus

Anastasia M. Vergaki

Irish Institute of Hellenic Studies at Athens – Trinity College Dublin, The University of Dublin

To Prof. Eleni Mantzourani

ABSTRACT

The Aghia Triadha Sarcophagus is one of the most important artifacts of the Final Palatial period in Minoan Crete, attracting the interest of archaeologists for its unprecedented figurative representations. However, scholars mostly aim at understanding religious beliefs through the reconstruction of the ritual action or actions depicted, and always within the interpretive framework of an anthropocentric methodological approach. By contrast, this paper focuses on the depiction of animals and especially those illustrated on the sacrificial scene. The stylistic study of the images, particularly the rendering of the eyes, may lead to significant observations about the evolution of Minoan iconography, and most importantly about animal–human relations, and the animals’ position within Minoan society.

INTRODUCTION

Aghia Triadha lies in the western part of the Mesara plain in south-central Crete. A settlement was founded at the beginning of the Early Minoan period and flourished during the Neopalatial period, when it may have even displaced Phaistos as the primary centre in the Mesara region. It was reoccupied in the Late Minoan IIIA–B period. The sarcophagus, on which the present paper focuses, belongs to this phase.

The Aghia Triadha Sarcophagus is one of the most famous artifacts of Bronze Age Crete. But is it as well understood as it is familiar to all Aegeanists? This paper draws attention to the animate, non-human beings, namely the animals. Their behaviors and expressions in Minoan art are rarely analyzed and/or interpreted, although they are an essential element of the social narrative represented in visual arts. Thus, special attention will be paid here to how their eyes and ways of looking are rendered. The ultimate goal is to contribute to both the study of Minoan iconography and the perception of animal agency by Minoan society during the Neopalatial and early Final Palatial periods.

THE SARCOPHAGUS

This artifact was found by Roberto Paribeni in Chamber Tomb 4, northeast of the Neopalatial “Royal Villa”, in 1903.¹ Pottery from the foundation deposit has dated the tomb and thus the artifact in question to LMIIIA2 or

1 Archaeological Museum of Heraklion, Inv. No. 396. Originally published in Paribeni 1903. See also Paribeni 1904, 1908.



Fig. 1. Long Panel A of the Sarcophagus (© Archaeological Museum of Herakleion; photograph by the author).

to the Final palatial period (ca. 1370–1360 B.C.).² The tomb was built above ground. It was small in size and poor in moveable finds compared to the rest of the excavated site, suggesting that it had already been looted in antiquity. Inside the sarcophagus, two skulls and other human bones were found.³ Nearby, a small cist, cut into the bedrock, contained a plain terracotta larnax with another skull inside.

The sarcophagus is a rectangular box constructed with two irregular limestone slabs, 1.375 m and 1.385 m in length, fitted together with two shorter slabs, 0.437 m and 0.45 m each.⁴ The surface was covered with plaster and then painted in polychrome. It bears figurative decoration on all sides. Its style is compatible with the rest of the figurative art of the wider Mycenaean world at the time, including Crete.⁵ It should be considered as one more example of fresco art, typically associated with wall painting, which continued to flourish during this period. This is also suggested by the painter's quality of work, which indicates that we are dealing with a skillful artist, specializing in wall paintings.⁶

Each side of the sarcophagus features its own decoration structured in panels. A procession is illustrated on the right half of one of its long sides, namely Long Side A. It consists of three men bearing gifts, in order to offer them to another man, who is standing in front of a building (Fig. 1). On the left half of the same side, there is one more procession of two women and a man. The women are pouring a liquid from buckets into a larger container. The man behind them is playing a lyre. The two narrow sides of the sarcophagus are also worth

2 La Rosa 1999; 2000a, 90; 2000b; Di Vita 2000, 480; Privitera 2015. The term "Final Palatial" was defined by Hallager (1988, 11–21). Also, Militello (1998, 85–8) made a few comments on the chronology of the Sarcophagus and its relation to the Royal Villa.

3 Long 1974, 12.

4 Long 1974, 16.

5 For more information regarding the early Mycenaean occupation of Crete and its material remains, as well as political, ideological and artistic changes during that period, see Burke 2005.

6 Long 1974, 21.



Fig. 2. Chariot scene and procession on one of the narrow sides of the Sarcophagus (© Archaeological Museum of Herakleion; photograph by the author).

mentioning. On one of the narrow sides, two women drive a chariot pulled by two griffins. They wear elaborate dresses and hats, probably indicating a special status in society and/or in ritual. In front of them a bird is flying. The other narrow side comprises two different iconographic zones, the upper one and the lower one. On the lower zone there is one more chariot scene: two women stand on a chariot pulled by two horses or agrimia.⁷ The upper part depicts a processional scene that includes at least two men and seems to be independent from the chariot scene below (Fig. 2).

⁷ For a conversation regarding the identification of these animals see Rodenwaldt 1912, 138–39; Nauert 1965, 91–8; Small 1972, 327; Long 1974, 74; Burke 2005, 415.



Fig. 3. Long Panel B of the Sarcophagus (© Archaeological Museum of Herakleion; photograph by the author).

Long Side B, which is of particular interest for the present study, illustrates the sacrifice of a bull on an altar (Fig. 3). The bull's blood⁸ is being collected into a bronze bucket.⁹ Underneath the altar, other animals –to be sacrificed later– are being held. Behind the bull a man is playing a double flute (*diaulos*). He is leading a procession of five women. Another woman to the right of the bull has put her hands in a bowl, on an altar, offering table or other piece of furniture in front of her.¹⁰ To the far right, there is a double axe on a stand with a black bird on top of it, as well as a building topped with horns of consecration, which has been interpreted as a sanctuary.¹¹ A tree, either inside or behind the building, has spread its branches over it.

The artifact remained neglected for a significant period of time after its discovery. During the 1950s it was cleaned and its decoration was restored.¹² Many years later, in the 1970s, Long was the first scholar to examine the burial chest and especially its decoration, in order to reconstruct the burial customs of the time.¹³ In this seminal study, she convincingly argued that all the painted scenes are concerned with the funeral rites of the figure standing in front of the building on Long Side A, which she interpreted as a tomb.

Long's interpretation has remained largely unchallenged. However, there have been some attempts to complement it, with a focus on individual aspects or features of the decoration. For example, Burke has argued that we are dealing with the pictorial representations of a death rite, transmitting a complex Late Bronze Age ideology. He suggests that the Sarcophagus was an ideological tool of the newly sovereign Mycenaean elite of

8 Regarding the ritual use of the animal's blood see Cromarty 2008, 86.

9 For a conversation concerning the identification of pottery and especially of the aforementioned vessel, see James 1959, 131; Long 1974, 36; Immerwahr 1990, 101, endnote 7; Mantzourani 1995, 123–41; Burke 2005, 403–22.

10 Long 1974, 65; Militello 1998, 162.

11 Immerwahr 1990, 101.

12 Paribeni 1908, 5–87; Levi 1956, 192–99.

13 Long 1974.



Fig. 4. The sacrificial scene (detail) (© Archaeological Museum of Herakleion; photograph by the author).

Crete.¹⁴ Alušík observed that the depicted scenes are of religious character (divine or funerary), because all the illustrated structures have an explicitly religious character. He thus argued that the depicted activities take place in a peak sanctuary setting.¹⁵ Moreover, Vavouranakis, focusing on the character of the illustrated scenes and their spatial relationship, suggested that on Long Side A burial rites are depicted, whereas Long Side B illustrates ancestral rites. Both kinds of rituals were spatially separated.¹⁶ Despite the renewed interest in the decoration of the Sarcophagus, a few of its decorative features have not attracted sufficient interest. These concern the animals and the ways in which they have been rendered, a characteristic deserving special attention.

THE DEPICTION OF ANIMALS

The aforementioned black bird, on Long Side B, which sits on the double axe and faces the sacrifice, is probably a raven. Ravens are often related to death and occur in Mycenaean art frequently.¹⁷ The raven on the sarcophagus seems realistic not just in its appearance, but also in its body position with drooping wings, which indicates that the bird is about to caw. Its eye has been emphasized with an extra white painted ring. Such a rendering inevitably allows the viewer to notice that the raven is looking straight into the woman's eyes (Fig. 4); the non-human retains eye contact with the human. The communication that is established between them may have been witnessed in nature and thus recorded by the artist.

The two mammals under the altar have been frequently identified as deer,¹⁸ but their horns are not of the expected branched type. On the contrary, they are straight and backward, and they suggest that these animals are goats, the typical *Cretan Aigagroi* that even nowadays survive high on the Cretan steep mountain peaks.¹⁹ Moreover, a careful look under their jaws shows slight signs of growing hair, namely goatees. Unfortunately, the animals' hoofs are not clear enough and so their species cannot be determined with absolute certainty.

¹⁴ Burke 2005, 403–22.

¹⁵ Alušík 2005, 26–44.

¹⁶ Vavouranakis 2007, 141.

¹⁷ Binnberg 2018, 100.

¹⁸ Burke 2005, 413.

¹⁹ Nauert (1965, 91–8) and Immerwahr (1990, 101) have also identified the animals as goats.



Fig. 5. The depiction of animals to be sacrificed (detail) (© Archaeological Museum of Herakleion; photograph by the author).

An important observation can be made with regard to the animals' eyes. The artist tried to depict their gaze quite realistically, in a similar way to that of the raven. The eyes of the goats and the mouth of the one to the right are shown wide open. They are looking toward the bull's blood dripping in front of them. There is a conscious effort to show emotions, such as fear and terror. This impression is strengthened by the clear presence of ropes around their necks and legs, as the animals are tied to each other. The painter was able to capture and illustrate the goats' horrible anticipation of their own slaughter with a high level of vividness and realism. This was probably made possible after careful observation and frequent participation in actual ceremonial events. It also makes the scene a rare if not unique example in Minoan/Mycenaean art, where the rendering of emotions is so explicitly evident (Fig. 5).

The bull has also been depicted in a similar manner: it is tied to the altar, with its legs tied up with each other. This iconographic detail is not just about the portrayal of a practical action, but, more importantly, it adds to the drama of the scene. Thus, the bull is illustrated as unable to resist, and this sense is further accentuated through the rendering of his eyes, which are wide open. The bull is either dead/lifeless or about to die. Whichever the case, the animal seems fully surrendered, but we may still sense all its previous agony. The direct and fixed gaze of the bull to the spectators is equally forceful and it can only be a conscious artistic choice. Perhaps the person who painted the sarcophagus had noticed this feature during an actual sacrifice event and decided to reproduce both the gaze and its effect upon the participants and viewers. Although this is just an assumption, the statement underlines the strategically vivid reproduction of reality in the scene, which hinges upon the expressions and the gaze of the animals. The latter becomes a key in prompting the viewers of the sarcophagus to become immersed in the scene, as if participating in the actual ritual venue.

THE EVOLUTION OF MINOAN ICONOGRAPHY WITHIN A NEW ERA

This level of realism is quite rare in Minoan iconography, but not that seldom in LM/LHIII art. At this point, though, it is important to distinguish the term realism from naturalism, as they are often related, although they do not mean exactly the same thing. Evans considered naturalism in Minoan art as the sudden interest in nature, animals, the sea, mountains, flowers, marine life and more, which mainly characterized the Middle Minoan Period.²⁰ For Evans, naturalism was a tendency in art that is dominant in the pottery of the Kamares Style and was dependent on the major art of wall painting.²¹ Realism, in contrast, refers to the portrayal of nature, objects or beings truthfully, avoiding stylization. This means that more details of design and anatomy are included. There are, indeed, many similarities between naturalism and realism, but the main difference is that realism aims at a representation of figures using as much precision and consistency as possible.²²

Evans was right regarding the tendency to choose motifs from nature; however, Immerwahr was even more accurate when she wrote that in Minoan art there is more artistry than naturalism.²³ More specifically, Minoan artists did not wish to copy what they saw around them in a faithful manner, but rather, they filtered reality through a series of artistic conventions, such as the strategic use of color, the selective rendering of the background, or the lack of geometric perspective. The combination of themes for nature and the sophisticated style of their rendering indicate that art operated as a means of communication of understandings of the world and especially of nature. These understandings may have been metaphysical and even religious,²⁴ or simply ecological and culture-specific.²⁵

Naturalism, as conventionally understood in modern western societies, places humans in the center of the world. This anthropocentrism hinges upon the idea that humans are different from other creatures because they have feelings, consciousness, agency, language and culture.²⁶ However, in Minoan Neopalatial frescoes the expression of feelings or the realistic depiction of figures is not a typical trait in the rendering of either animals or of people. There are very few exceptions, such as the relief heads of charging bulls from the Palace of Knossos, especially those at the North Entrance. Special care can be detected in the rendering of the eyes and the agonizing effort of the attacking bulls through their open mouths.²⁷ In the sacrifice scene of the sarcophagus, a similar effort by the artist can be detected, albeit in an opposite manner to the case in Knossian frescoes. He/she is trying to illustrate not the force but the loss of vividness of a powerful creature, such as a bull, which is looking at us straight in the eyes.

It is significant to note that the face of the bull is illustrated *en face*, in contrast to earlier representations of animals which are shown in *profile*. This observation marks a key-point in the evolution of Minoan frescoes, because frontal representations of an animal's and/or a human's head are rare. One such exception is the Late Bronze I "Blue Monkeys Fresco" from Akrotiri, Thera. One of the monkeys is standing in the middle of the scene and is looking at the spectator with its head in frontal position.²⁸ A seal stone from Chania, dated in LMIA–LMIIIB, depicts a Minotaur or other hybrid creature with its head again in perfect frontal position.²⁹

20 Evans 1921, 28, 271–85; McNeal 1973, 210–1, 216.

21 McNeal 1973, 216–18.

22 Markantonatos 1985, 176–77.

23 Immerwahr 1990, 40–1.

24 Marinatos 1986, 1993.

25 Vesa-Pekka 2006a, 236. Regarding more views on naturalism, which are contrary to those of Evans, see Groenewegen-Frankfort 1951 and Shapland 2010.

26 Binnberg 2018, 38.

27 Hood 1993, 60, fig 29 and 78, fig. 48.

28 Hood 1993, 67, fig 39.

29 Zouzoula 2007, 251; Boulotis 2008, 46. Zouzoula believes that this might be a man wearing a mask in the form of a bull's head.

Based on the above, it can be suggested that the sarcophagus is special because, although it depicts non-human beings from the world of nature, it does not do so in a naturalistic, but rather in an anthropocentric manner, as the frontal rendering empowers the bull.

By contrast, the goats under the altar on the Aghia Triadha sarcophagus are not rendered frontally. However, the expression of feelings is here conveyed through realistic detail, namely open mouths and wide-open eyes, and not through posture. Here the artist decided that they should be depicted as looking at the dripping blood and anticipating their upcoming end. Moreover, they seem like they are feeling terror and agony. The difference between the bull and the goats suggests that the frontal position of the head and/or the gaze of a creature were not just familiar to the artists, but they were also represented selectively, with the aim of conveying special messages, in a different way to the usual naturalist style.

One more exceptional quality of the Aghia Triadha Sarcophagus, which is also related to realism and by extension to the role of the animals, is that the different scenes may be seen as parts of a narrative sequence. The depiction of ritual action on all panels of the sarcophagus gives the impression of a series of snapshots, as if selected from a celluloid film strip, aiming to produce a single narrative. It is possible to see the individual actions as parts of a ritual sequence: the burial, the offerings, the libation, the procession, the sacrifice, and the final action in front of the altar. Admittedly, the actions on each Long Side may have also happened simultaneously. However, each side is divided into panels, featuring a discrete background color and one action. On Long Side A, blue and white backgrounds alternate for the libation, the offerings and the standing man. On Long Side B there is a similar pattern for music procession, bull sacrifice and woman before the altar. This feature, regardless of the artist's rationale, inevitably enhances the sense of sequence.

There are similar narrative scenes in earlier expressions of Late Bronze Age art, such as in the "Flotilla Fresco" from the West House and in the "Spring Fresco" at Akrotiri, as well as in the "Blue Bird Fresco" from the "House of the Frescoes" at Knossos.³⁰ In the "Saffron Gatherer" from the Knossos Palace, the narrative is also unraveled in several panels.³¹ However, most of these scenes depict a single episode or action. By contrast, a cinematic depiction of nature and different actions can be observed on each panel of the sarcophagus. It is obvious that we are looking at ensuing phases of the ritual, which have taken place in different spaces and/or different hours of the day.³²

It may be argued, therefore, that the decoration of the sarcophagus represents a developmental point in Minoan art, when realism began to dominate over naturalism in relation to the depiction of both animals and humans. An examination of Mycenaean iconography, which is contemporary to the Sarcophagus, may further support this suggestion. Several relevant seals and sealings depict animals, which feel pain and fear through their wide-open eyes and mouths.³³ More specifically, one Mycenaean seal stone depicts a bull with an injured leg (Fig. 6a). The animal signifies its pain by trying to lick its wound and through its wide-open eyes it expresses pain and fear. In another seal stone image, a severely wounded deer is rendered. The animal turns its head backwards, while its mouth is wide-open, as if it is crying out in pain (Fig. 6b). A third case also comes from a Mycenaean seal stone, where a lion has been attacked and injured by arrows. The creature coils its body as an act of defense and apparently tries to extract one of the arrows using its leg (Fig. 6c). The rendering of special plasticity in the movement of the animal's body is obvious in each case. In addition, the consistently diligent rendering of the eyes and the mouth betrays an attempt to capture the emotions with precision in the limited space of a tiny seal stone.

Frescoes from the Mycenaean palatial centers depict humans in a similar realistic style, for example in the "Battle Scenes" from Hall 64 in the Palace of Pylos, where the struggle of soldiers to remain alive was rendered

30 Younger 2014, 212.

31 Hood 1993, 59, fig. 27.

32 Alušík 2005, 42.

33 Marinatos 1986, fig. 11; *CMSI*, 233, pl. 203; 268, pl. 235; 275, pl. 242; 132, pl. 116; 281, pl. 248, and more.

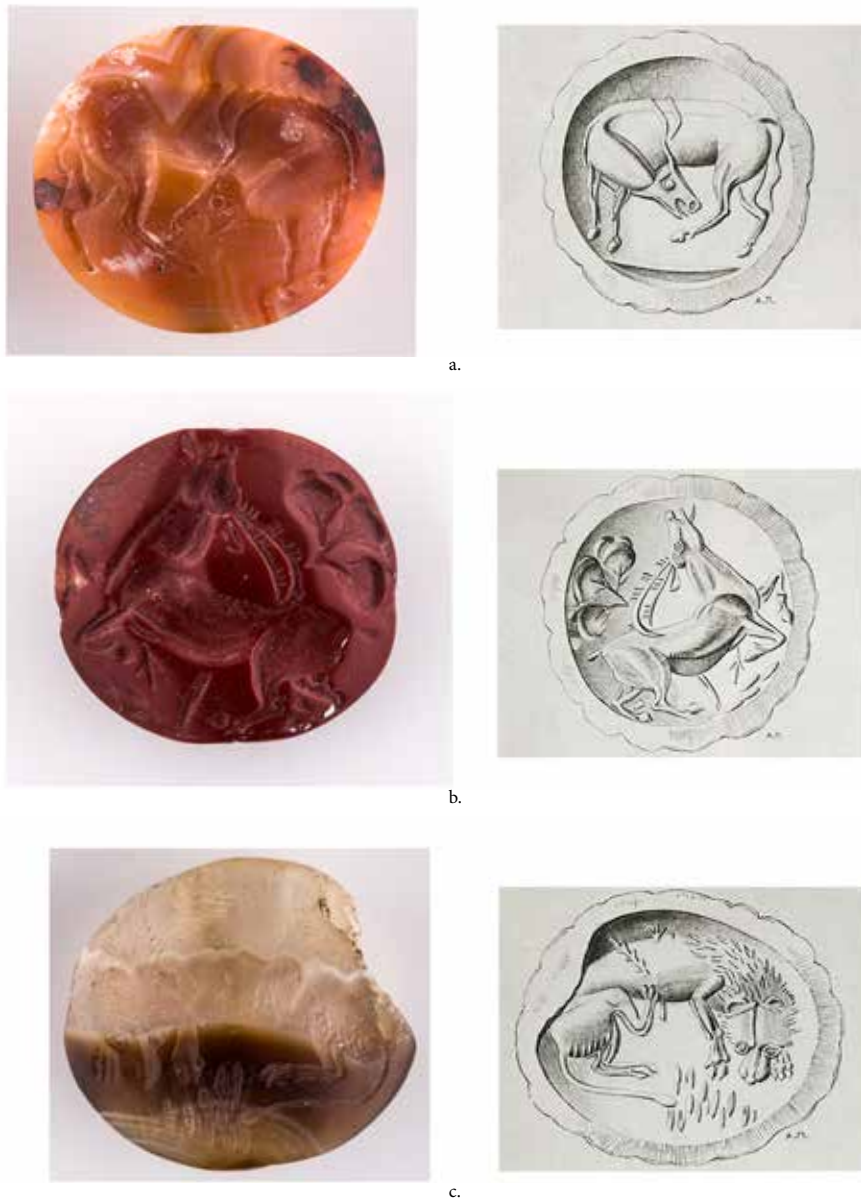


Fig. 6. a) A bull expressing pain after hurting its leg (*CMSI*, plate 235, p. 268; © Hellenic Ministry of Culture and Sports/Archaeological Receipts Fund). b) A deer feeling pain after being injured by arrows (*CMSI*, plate. 242, p. 275; © Hellenic Ministry of Culture and Sports/Archaeological Receipts Fund). c) A lion trying to extract an arrow from its body (*CMSI*, plate 248, p. 281; © Hellenic Ministry of Culture and Sports/Archaeological Receipts Fund).

on their faces. Moreover, an earlier realistic depiction of a battle scene was carved on an intaglio gemstone (c. 1450 B.C.) from the “Griffin Warrior Tomb” at Pylos.³⁴ Here, it is possible to observe a clear tendency towards realism through the use of specific techniques in the depiction of mouth, gaze, body movements and posture of the depicted figures. It seems, therefore, that in Mycenaean art realistic features are attributed equally to animals and humans. For this reason, it has rightly been suggested that archaeologists should pay more attention to the role of animals and non-human beings in Late Bronze Age art in general.³⁵ This also applies to Minoan/Mycenaean art, and especially to an artifact like the sarcophagus, which is an example of art produced during the Mycenaean phase of Late Bronze Age Crete.

34 Davis and Stocker 2016; Stocker and Davis 2017.

35 Vesa-Pekka 2006a, 2006b, 2006c; Shapland 2010; Younger 2014, 211–15.

ANIMAL–HUMAN–ARTIFACT RELATIONS

In modern western societies animals are used for guarding, hunting, food, especially specific species such as dogs, bovines, sheep and goats. Moreover, parts of them are exploited as raw materials (i.e. skin, teeth etc.). As a result, 20th century archaeology had widely incorporated this object-oriented perspective of animals in the methodologies it uses, in order to interpret the relations between humans and animals in ancient societies. Thus, some scholars view animals as useful but inferior beings, without the abilities for intellectual creation and intentional action.³⁶ Others, however, are beginning to accept a long formulated view that the perception of animals in ancient societies was more complex than we actually think and this relation went beyond utilitarian exploitation.³⁷ To date, many discussions have taken place concerning the attribution of agency to animate non-human species.³⁸ Notably, several years ago, Ingold argued that all creatures bearing a central nervous system can be considered as agents.³⁹

Domestic animals may thus be considered as attaining an active role in human societies. Wild animals should also be considered as agents and they are frequently bestowed a special status, given the treatment that most past societies reserved for them. For instance, wild animal body parts (horns, phalli, skulls and other) were exhibited inside houses at Neolithic Catalhöyük.⁴⁰ People are always attracted by wild animals, which constitute a challenge, being both feared and desired. As a result, humans put wild animals inside a different frame of symbolism than that of domesticated species, as the former are usually considered free and self-determined just like humans. This quality is emphasized on the sarcophagus through the ocular exchange between animals (the raven and the bull) and humans or through the expression of feelings such as fear.

Furthermore, it is significant to note that the animals depicted include species, which are either wild or not fully domesticated. For example, the animals under the sacrificial table are likely to be wild goats. *Agrimia* were hunted and eaten, so they were placed on the borderline between wild and domesticated animals, and the same applies to bulls and ravens.⁴¹ Bulls are domesticated, but remain untamed and dangerous, having a liminal status similarly in a way to the *agrimia*. Perhaps it is not a coincidence that they comprise the main animals depicted in relation to cult and other types of ritual, an action whose effectiveness, by and large, hinges upon the performance and experience of liminality. Ravens are wild as well, but live close to people. That probably led people to observe the remarkable intelligence of ravens, which is not commonly attested in the avian world.⁴² One may also note that the presence of ravens in the ritual scene depicted on the Sarcophagus is almost as strong as the presence of bulls and *agrimia*.⁴³

Furthermore, wild animals were consumed as exceptional food during specific events of ritual commensality. Characteristic examples come from the MMIIA Sector Pi at Malia,⁴⁴ from the LMIB Building 1 at Palaikastro⁴⁵ and from LMIIIA–B Kastelli, Chania.⁴⁶ By contrast, it can be stated that wild animals (bulls and/or *agrimia*) do not often occur in domestic environments and especially in bone assemblages found in kitchens, at least in most of the cases.⁴⁷

36 Reitz and Wing 2008; Hill 2013, 117–36.

37 Ingold 1990; Coy 1994, 82; Thomas 1996; Knappett and Malafouris 2008; Shapland 2010; Binnberg 2018.

38 For the relevant bibliography see Lindström 2015, 224.

39 Ingold 2008, 209–16 (SPIDER Theory: Skilled Practice Involves Developmentally Embodied Responsiveness).

40 Twiss and Russell 2010.

41 Hallager and Hallager 2000, 108.

42 Bugnyar and Kotrschal 2002, 185–95.

43 It would be worth wondering if some of the birds often depicted in Minoan art are also ravens, e.g. the plastic birds on clay vessels. However, they are usually rendered so schematically that it is impossible to ascertain their species.

44 Gardeisen et al. 2017, 535–38.

45 Wall-Crowther 2019, 425–35.

46 Mylona 2015, 53–7; Reese 2016, 393–95.

47 Valuable information comes from related finds from the habitation site of Chrysokamino-Chomatas, Crete, which D. Reese

The iconographic and zooarchaeological evidence suggests that wild animals were given a special status in Late Bronze Age Crete. Given their role in ritual it may be assumed that they were fetishized, but would it be possible that they played an even more active role in society, as agents,⁴⁸ along with humans?⁴⁹ The sarcophagus implies a positive answer to this question and the key is the eye contact between humans and animals, the crow and the priestess or the bull and the spectators of the sarcophagus. The bull in particular, serves to invert the relationship between the sarcophagus and the people who attended the funerary ritual at Aghia Triadha and viewed the artifact. The bull sees the spectators and not the other way round. As much as the frontal rendering may have been the result of artistic ingenuity, it inevitably inverts the direction of the gaze of the spectators, who were being seen and monitored, instead of seeing and socially controlling the ritual happenings. An interesting parallel of non-human agency based on an ocular exchange may be found in Classical art, especially in the effect of archaic and classical statues upon their viewers, as the former was supposed to look upon the latter.⁵⁰

There is one problem with the bull on the sarcophagus. If the bull is lifeless, it cannot be considered an agent or an actant anymore. As it still has an effect on the viewer, it may be instead dubbed as an *effectant*. Indeed, the bull under study differs from the “Charging Bull” from the North Entrance of the Knossos Palace, where the animal is still alive, an actant. If this difference occurs with regard to the perception and meaningfulness of the bull and is not just artistic style, it may be connected to the sweeping social changes that happened in Crete after the Thera eruption and the subsequent inclusion of the island in the Mycenaean sphere of influence.⁵¹

Taking into consideration the diachronic importance of the bull in Minoan art and therefore in Minoan society, we might ask if it would be possible that differences in its rendering are linked to the “shift in leadership” that happened in Crete during the LMII and IIIA periods. Vesa-Pekka believes that artifacts can mediate social relations at least metaphorically. He suggests that “art objects tend to be considered primarily as material expressions of the symbolic and the mental”.⁵² Regardless of whether the animals on the sarcophagus are actants or just effectants, the important point is that their relations to humans, both the ones depicted on the sarcophagus and the ones who viewed it, make the scene meaningful. As a result, the goal for further scholarly debate becomes necessary for the relational understanding of the scenes on the Sarcophagus.

CONCLUSIONS

The detailed examination of the Aghia Triadha sarcophagus has demonstrated an artistic tendency towards realism, which was rooted in the Neopalatial period but peaked in the Final Palatial Period. This tendency has been observed in the rendering of anatomic details and movements of animal bodies, which give them vividness. Moreover, facial expressions, as well as the feelings of the animals were highlighted through the technique of *ocular exchange*, especially between the animals and the spectators. This artistic choice was further dramatized by the frontal position of the bull’s head. The cinematic structure of the individual scenes on the panels added to the overall vividness of the scenes and the effect they had on the viewers.

The exclusive depiction of wild animals, namely creatures with status, prestige and possibly agency, chimed with the liminality of the ritual, wherein these animals participated. It is intriguing to connect the death of the

kindly allowed me to consult. It seems that goats and bovines are mainly found in kitchen remains, among other faunal material, while bulls, *agrimia* and other wild animals are rarely attested.

48 Regarding animals and their intentional agency, see Bekoff et al. 2002; Griffin and Speck 2004; Bekoff 2007; Bearzi and Stanford 2008; Barrett 2010; Lindström 2015.

49 Gell 1998, 21.

50 Plantzos 2020, 84. For the social importance of the gaze in Aegean Prehistoric art see Younger 2011, 161–83.

51 Niemeier 1982, 219–87; Rehak and Younger 2001, 384, n. 5. On Mycenaean Crete see also Kanta 1980; Hood 1985; Driessen and Farnoux 1997; Preston 2004a, 2004b.

52 Alberti 2001, 2002; Vesa-Pekka 2006b, 221.

bull and the imminent death of the *agrimia* with the decline of the Minoan palatial phenomenon, which had employed both these horned animals as sociopolitical and cult emblems.

The Aghia Triadha Sarcophagus was and still is a unique piece of art. It remains an unexplored fountain of encoded information concerning the evolution of Bronze Age iconography in Crete, of ritual activity and of social organization during the LMIIIA period. The importance of non-human beings depicted on it establishes a view of these images, and by extension the whole sarcophagus, as active constituents in a web of meaningful social relations between human beings, animal beings and the material world.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to thank Julia Binnberg for the discussion we had on the depiction of animals in Neopalatial art and for allowing me to consult her Ph.D. Thesis. I am grateful to Giorgos Vavouranakis for supporting this research idea of mine and for our in-depth conversations on the subject. I also thank Barry Molloy for his comments on my paper and for editing the text. Finally, I would like to thank Christina Souyoudzoglou-Haywood for helping me to improve my English and editing the text. The pictures of seals in Figs 6a–c come from the Photographic Archive of the National Archaeological Museum, Athens (EAM 1778, 1780, 1773 respectively). Diamantis Panagiotopoulos has kindly permitted the use of the drawings in Figs 6a–c (*CMS I*: plates 235, 242, 248).

BIBLIOGRAPHY

- Alberti, B. 2001. "Faience Goddesses and Ivory Bull-Leapers. The Aesthetics of Sexual Difference at Late Bronze Age Knossos." *WorldArch* 33:189–205.
- . 2002. "Gender and Figurative Art of Late Bronze Age Knossos." In *Labyrinth Revisited. Rethinking 'Minoan' Archaeology*, edited by Y. Hamilakis, 98–117. Oxford: Oxbow.
- Alušik, T. 2005. "Architecture in the Aghia Triada Sarcophagus – Problems and Possible Solutions." *Eirene. Studia Graeca et Latina* XLI:26–44.
- Barrett, D. 2010. *Supernormal Stimuli: How Primal Urges Overran their Evolutionary Purpose*. New York: W.W. Norton & Company.
- Bearzi, M., and C.B. Stanford. 2008. *Beautiful Minds. The Parallel Lives of Great Apes and Dolphins*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Bekoff, M. 2007. *The Emotional Lives of Animals*. Novato C.A., USA: New world library.
- Bekoff, M., C. Allen, and G. Burghardt. 2002. *The Cognitive Animal. Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition*. Cambridge: Bradford Books.
- Binnberg, J. 2018. "Birds in the Aegean Bronze Age." Ph.D. diss., University of Oxford.
- Boulotis, C. 2008. "From Mythical Minos to the Search for Cretan Kingship. Minos through the Mirror of History." In *From the Land of Labyrinth. Minoan Crete, 3000–1100 B.C.*, edited by M. Andreadaki-Vlasaki, G. Rethemiotakis and N. Demopoulou-Rethemiotaki, 46. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.
- Bugnyar, T., and K. Kotrschal. 2002. "Observational Learning and the Raiding of Food Caches in Ravens, *Corvus corax*. Is it 'Tactical' Deception?" *Animal Behavior* 64:185–95.
- Burke, B. 2005. "Materialization of Mycenaean Ideology and the Ayia Triada Sarcophagus." *AJA* 109 (3):403–22.
- Coy, J. 1994. "Animals' Attitudes to People." In *What is an Animal?*, edited by T. Ingold, 77–83. London: Routledge.
- Cromarty, J.R. 2008. *Burning Bulls, Broken Bones: Sacrificial Ritual in the Context of Palace Period Minoan Religion*. Oxford: Archaeopress.
- Davis, J.L., and S.R. Stocker. 2016. "The Lord of the Gold Rings: The Griffin Warrior of Pylos." *Hesperia* 85/4:627–55.
- Di Vita, A. 2000. "Atti della Scuola: 1996–1997." *ASAtene* 74–75:467–586.
- Driessen, J., and A. Farnoux, eds. 1997. *La Crète mycénienne: Actes de la Table ronde internationale organisée par l'École française d'Athènes*. BCH Suppl. 30. Athens: École française d'Athènes.
- Evans, A.J.A. 1921. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*. Vol. I. London: MacMillan.
- Gardeisen, A., C. Knappett, M. Pomadère, T. Gomrée, T. Theodoropoulou, and P. Westlake. 2017. "Deux depots MM IIA dans le secteur Pi de Malia." *BCH* 141/2: 485–552.
- Gell, A. 1998. *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Griffin, D.R., and G.B. Speck. 2004. "New Evidence of Animal Consciousness." *Animal Cognition* 7:5–18.
- Groenewegen-Frankfort, H. 1951. *Arrest and Movement*. London: Faber & Faber.
- Hallager, E. 1988. "Final Palatial Crete. An Essay in Minoan Chronology." In *Studies of Ancient History and Numismatics Presented to Rudi Thomsen*, edited by A. Damsgaard-Madsen, E. Christiansen, and E. Hallager, 11–21. Aarhus: Aarhus University Press.
- Hallager, E., and B. Hallager, eds. 2000. *The Greek–Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania, 1970–1987*. Vol. II: *The Late Minoan IIIC Settlement. Results of the Excavations under the Direction of Y. Tzedakis and C.-G. Styrenius*. ActAth 4^o, 47: 2. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Hill, E. 2013. "Archaeology and Animal Persons. Toward a Prehistory of Human–Animal Relations." *Environment and Society: Advances in Research* 4:117–36.
- Hood, S. 1985. "Warlike Destruction in Crete ca. 1450 B.C." In *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου – 10 Οκτωβρίου 1981*, edited by T. Detorakis, Vol. A1, 170–78. Ηράκλειο Κρήτης: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- . 1993. *Η Τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα*. Translated by M. Pantelidou and T. Ksenos. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- Immerwahr, S.A. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*. University Park (PA) and London: The Pennsylvania State University Press.

- Ingold, T. 1990. "An Anthropologist Looks at Biology." *Man* 25/2:208–29.
- . 2008. "When ANT Meets SPIDER: Social Theory for Arthropods." In *Material Agency: Towards a non-Anthropocentric Approach*, edited by C. Knappett and L. Malafouris, 209–16. New York: Springer.
- James, E.O. 1959. *The Cult of the Mother Goddess*. New York: Barnes and Noble.
- Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution*. SIMA 58. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Knappett, C., and L. Malafouris. 2008. "Material and Non-human Agency. An Introduction." In *Material Agency: Towards a non-Anthropocentric Approach*, edited by C. Knappett and L. Malafouris, ix–xix. New York: Springer.
- La Rosa, V. 1999. "Nuovi Dati sulla Tomba del Sarcofago Dipinto di H. Triada." In *Epi Ponton Plazomenoi. Simposio Italiano de Studi Egei dedicato a Luigi Bernabò Brea e Giovanni Pugliese Carratelli*, edited by V. La Rosa, D. Palermo and L. Vagnetti, 177–88. Rome: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- . 2000a. "To Whom Did the Queen Tihi Scarab Found at Hagia Triada Belong?" In *Κρήτη–Αίγυπτος Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών*, edited by A. Karetsou, 86–93. Athens: Ministry of Culture; Herakleion Archaeological Museum.
- . 2000b. "The Painted Sarcophagus: Determining the Chronology." In *The Wall Paintings of Thera: Proceedings of the First International Symposium*. Vol. 2, edited by S. Sherratt, 996–97. Piraeus: Petros M. Nomikos and The Thera Foundation.
- Levi, D. 1956. "The Sarcophagus of Hagia Triada Restored." *Archaeology* 9:192–99.
- Lindström, T.C. 2015. "Agency in Itself. A Discussion of Inanimate, Animal and Human Agency." *Archaeological Dialogues* 22 (2):207–38.
- Long, C.R. 1974. *The Ayia Triadha Sarcophagus: A Study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Mantzourani, E. 1995. "Vases and Vessels in Aegean Wall-Painting." In *Klados: Essays in Honour of J.N. Coldstream*, edited by C. Morris, 123–41. BICS Suppl. 63. London: University of London.
- Marinatos, N. 1986. *Minoan Sacrificial Ritual: Cult Practice and Symbolism*. ActAth 8°, 9. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- . 1993. *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol*. South Carolina: University of South Carolina Press.
- Markantonatos, G. 1985. *Επίτομο Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Athens: Gutenberg.
- McNeal, R.A. 1973. "The Legacy of Arthur Evans." *CSCA* 6:205–20.
- Militello, P. 1998. *Aghia Triada I. Gli Affreschi*. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene, Aldo Ausilio Editore in Padova–Bottega d' Erasmo.
- Mylona, D. 2015. "Sacrifices in LMIIIB: Early Kydonia Palatial Centre. The Animal Remains." *Pasiphae* IX. *Rivista di Filologia at Antichità Egee*: 53–7.
- Nauert, J.P. 1965. "The Hagia Triada Sarcophagus: An Iconographical Study." *AntK* 8:91–8.
- Niemeier, W.-D. 1982. "Mycenaean Knossos and the Age of Linear B." *SMEA* 23:219–87.
- Paribeni, R. 1903. "Lavori eseguiti dalla Missione archeologica Italiana nel palazzo e nella necropoli di Hagia Triada dal 23 febbraio al 15 luglio 1903." *RendLinc* ser. 5, 12:317–51.
- . 1904. "Ricerche nel sepolcreto di Hagia Triada presso Phaestos." *MonAnt* 14:677–756.
- . 1908. "Il Sarcofago dipinto di Hagia Triada." *MonAnt* 19:5–87.
- Plantzos, D. 2020. "Before Mimesis. Reflections on the Early Greek Technologies of Looking." *AURA* 3:73–99.
- Preston, L. 2004a. "A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II–IIIB Crete." *AJA* 108 (3):321–48.
- . 2004b. "Contextualising the Larnax: Tradition, Innovation and Regionalism in Coffin Use on Late Minoan II–IIIB Crete." *OJA* 23 (2):177–97.
- Privitera, S. 2015. *Hagia Triada III. The Late Minoan III Buildings in the Villaggio*. Monografie della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in oriente 23. Athens: National and Kapodistrian University of Athens and Italian Archaeological School at Athens.
- Reese, D.S. 2016. "Wild cattle at Khania." In *The Greek–Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania, 1970–1987, 2001, 2005, and 2008*. Vol. V: *The Late Minoan IIIA:1 and II Settlements. Results of the Excavations under the Direction of Y. Tzedakis and C.-G. Styrenius*, edited by E. Hallager and B.P. Hallager, 393–95. ActAth 4°, 47: 5. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Rehak, P., and J. Younger. 2001. "Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete." In *Aegean Prehistory: A Review*, edited by T. Cullen, 383–473. Boston: Archaeological Institute of America.
- Reitz, E.J., and E.S. Wing. 2008. *Zooarchaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rodenwaldt, G. 1912. "Votivpinax aus Mykenai." *AM* 37:138–39.
- Sakellariou, A. 1964. *Die minoischen und mykenischen Siegel des National Museums in Athen*. CMS, Vol. I. Berlin: Gebrüder Mann.
- Shapland, A. 2010. "Wild Nature? Human–Animal Relations on Neopalatial Crete." *CAJ* 20 (1):109–27.
- Small, T. 1972. "A Goat-Chariot on the Hagia Triada Sarcophagus." *AJA* 76 (3):327.
- Stocker, S.R., and J.L. Davis. 2017. "The Combat Agate from the Grave of the Griffin Warrior." *Hesperia* 86/4:583–605.
- Thomas, J. 1996. "The Cultural Context of the First Domesticates in Continental Central and Northwest Europe." In *Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, edited by D.R. Harris, 310–22. London: UCL Press.
- Twiss, K., and N. Russell. 2010. "Taking the Bull By the Horns: Ideology, Masculinity, and Cattle Horns at Çatalhöyük." *Paléorient* 35/2:17–29.
- Vavouranakis, G. 2007. *Funerary Landscapes East of Lasithi, Crete, in the Bronze Age*. BAR-IS 1606. Oxford: Archaeopress.
- Vesa-Pekka, H. 2006a. "Marvels of the System. Art, Perception and Engagement with the Environment in Minoan Crete." *Archaeological Dialogues* 13 (2):221–40.
- _____. 2006b. "The Life of Buildings: Minoan Building Deposits in an Ecological Perspective." *OJA* 24 (3):215–27.
- _____. 2006c. "Flower Lovers, after all? Rethinking Religion and Human-Environment Relations in Minoan Crete." *WorldArch* 38 (4):586–98.
- Wall-Crowther, S. 2019. "The Animal Bones." In *Palaikastro. Building 1*, edited by J.A. MacGillivray and L.A. Sackett, 425–35. *BSA Suppl.* 48. Athens: British School at Athens.
- Younger, G.J. 2011. "A View from the Sea." In *The Seascape in Aegean Prehistory*, edited by G. Vavouranakis, 161–83. Athens: The Danish Institute at Athens.
- _____. 2014. "The 'World of People': Nature and Narrative in Minoan Art." In *Physis: l'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde Égéen protohistorique: Actes de la 14e Rencontre Égéenne Internationale, Paris, Institut National d' Histoire de l' Art (INHA), 11–14 Décembre 2012*, edited by G. Touchais, R. Laffineur and F. Rougemont, 211–15. *Aegaeum* 37. Leuven: Peeters.
- Zouzoula, E. 2007. "The Fantastic Creatures of Bronze Age Crete." Ph.D. diss., University of Nottingham.

Ανιχνεύοντας την ιστορία της «πεντάλφας» με αφορμή ένα θραύσμα κονιάματος από την Κνωσό*

Παναγιώτης Η.Μ. Κουσούλης και Χριστίνα Παπαδάκη

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ABSTRACT

The present paper examines and evaluates the history and multifaced nature of the pentagram through the examination of a certain fragment with two incised star motifs from the so-called Court of Distaffs at Knossos. The proposed comparative analysis expands further the initial suggestion by Cameron for the apotropaic symbolism of the motif and accentuates its polysemic importance within the magical environment of the Mediterranean.

ΜΕΦΙΣΤΟΦΕΛΗΣ: Να σας το πω! Για να βγω έξω μου στέκει, κάποιο μικρούλι εμπόδιο εκεί, το ξόρκι στο κατώφλι σας μπροστά.
ΦΑΟΥΣΤ: Σε πειράζει η πεντάλφα στα σωστά; Μα τότε δε μου λες, του σκότους γέννα, αν σ' εμποδίζει αυτό πως μπήκες; Ένα δαιμόνιο
σαν εσέ να γελαστεί;

ΜΕΦΙΣΤΟΦΕΛΗΣ: Για δες! Δεν είναι χαραγμένο ως πρέπει: η μύτη η μία, που προς την πόρτα βλέπει, είναι λιγάκι, κοιτάζτε, ανοιχτή.

Goethe, *Faust*, στ. 48–9 (Χατζόπουλος 1996)

Στις 17 Ιανουαρίου 1902 αποκαλύφθηκε, στη νοτιοδυτική γωνία της λεγόμενης *Αυλής με τις Ηλακάτες* (*Court of Distaffs*) του ανακτόρου της Κνωσού, ένα θραύσμα κονιάματος με δύο εγχάρακτα αστρικά μοτίβα (Εικ. 1α–β). Οι ταφονομικές συνθήκες του ευρήματος, που έχει δημοσιευτεί από τον Cameron στο περιοδικό *Kadmos* του έτους 1979, παραμένουν άγνωστες και μονάχα το σημείο εύρεσής του έχει αποτυπωθεί σε σκαρίφημα.¹ Έκτοτε, το θραύσμα, παρά το αδιαμφισβήτητο ενδιαφέρον που παρουσιάζει, δεν έχει, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, απασχολήσει την έρευνα.

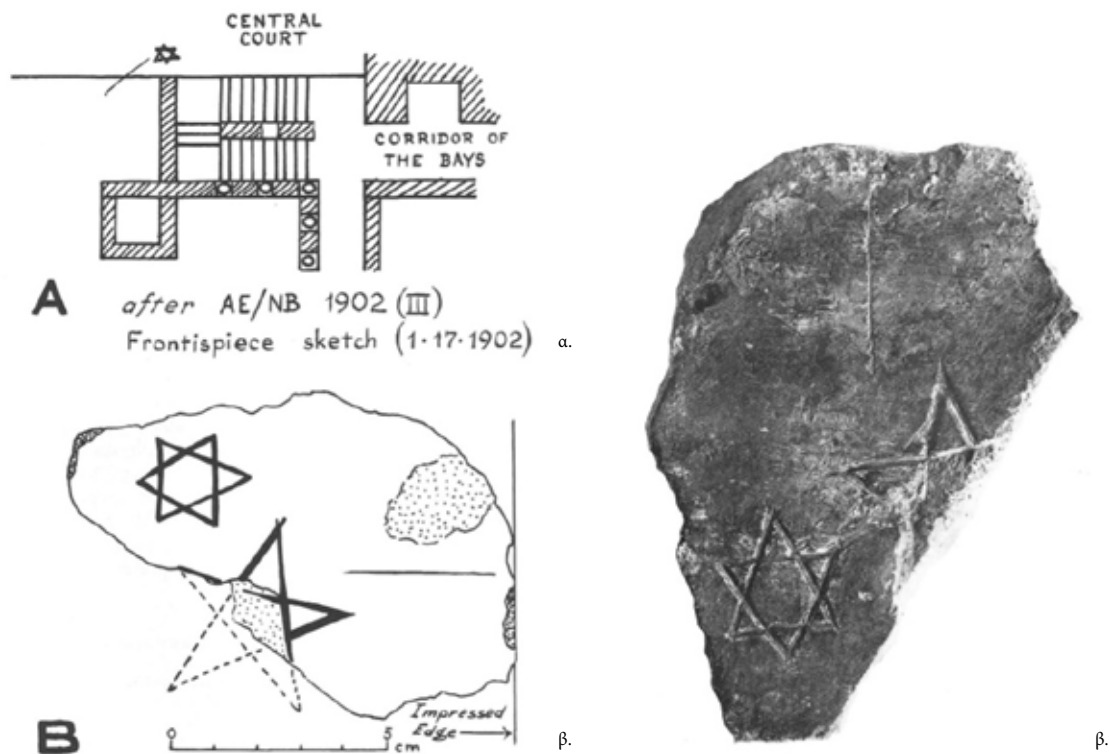
Το υπό συζήτηση σπάραγμα έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,076 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,112 μ. και μέγιστο πάχος 0,033 μ., ενώ συνίσταται σε δύο στρώσεις ασβεστοκονιάματος, πάχους 0,019 και 0,014 μ., αντίστοιχα.² Στην αμαυρόχρωμη επιφάνειά του απεικονίζονται δύο βαθιά χαραγμένα αστέρια που σχηματίστηκαν αφότου στέγνωσε.³ Τα αστρικά μοτίβα διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τον αριθμό των

* Με ιδιαίτερη χαρά αφιερώνουμε την παρούσα μελέτη στην πολύ αγαπημένη μας Ελένη Μαντζουράνη, τη σπουδαία Καθηγήτρια, την άριστη αρχαιολόγο, τη συνάδελφο και φίλη, για την πολύτιμη και πολυεπίπεδη προσφορά της στην προϊστορική αρχαιολογία, τη διδασκαλία και την έρευνα, αλλά πρωτίστως για τη στήριξη, την αρωγή και τη φιλία που μας προσφέρει απλόχερα όλα αυτά τα χρόνια. Ευχαριστούμε θερμά τους δύο ανώνυμους κριτές και τους επιμελητές του τόμου για τις πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις.

1 Cameron 1979, 38.

2 Cameron 1979, 38.

3 Cameron 1979, 38.



Εικ. 1. α. Σημείο εύρεσης. β. Σχεδιαστική αποκατάσταση και φωτογραφική αποτύπωση του σπαράγματος από τον Cameron (1979, 38, 41, fig. 1, 1B).

ακτίνων τους: το μικρότερο, ακέραιο, αστέρι, μέγιστου μήκους 0,024 μ., είναι εξάκτινο, ενώ το μεγαλύτερο, που διατηρείται σχεδόν κατά το ήμισυ, διαθέτει πέντε ακτίνες και στη σχεδιαστική του αποκατάσταση αποδίδεται έχοντας μήκος 0,045 μ.⁴ Στο μέσον του μεγαλύτερου αστεριού και σε τμήμα κοντά στην περιφέρειά του η επιφάνεια του σπαράγματος έχει καταστραφεί ήδη στην αρχαιότητα.⁵

Η κατάσταση διατήρησης του ευρήματος δεν επιτρέπει την πλήρη κατανόηση της φοράς και του προσανατολισμού των αστρικών μοτίβων. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες, όπως το πάχος και το αμαυρόχρωμο βάθος, καθιστούν πιθανή την αρχική του θέση στο περιθώριο μίας «ορθομαρμάρωσης» (dado) ή ενός ξύλινου οριζόντιου πλαισίου ή δοκού.⁶ Συγκρίνοντάς το με σημεία Γραμμικής Α' γραφής και απροσδιόριστα graffito σε επιτοίχια κονιάματα από την Κνωσό, την Αγία Τριάδα και το Ακρωτήρι, δημιουργείται η εντύπωση ότι τα αστέρια θα πρέπει να βρίσκονταν κάτω από το επίπεδο της μέσης του θεατή,⁷ ενώ, όταν πρόκειται για «τεκτονικά σημεία» («mason's marks») σε σχήμα αστεριού, συνήθως, εντοπίζονται σε διαφορετικά ύψη της τοιχοδομίας, ανάμεσα στο δάπεδο και την οροφή.⁸ Επιπλέον, τα αστέρια στο θραύσμα από την Κνωσό δεν φαίνεται να είναι έργο κάποιου ζωγράφου,⁹ από τη στιγμή που η έξεργη εγχάραξη τους στο στεγνό κονίαμα δεν προσιδιάζει στην ιδιαιτέρως προσφιλή, στους Μινωίτες, τεχνική της νωπογραφίας, καθιστώντας πιθανή την υπόθεση της χάραξής τους από έναν τεχνίτη ή και αρχιτέκτονα.¹⁰

Παρόμοια αστρικά μοτίβα δεν είναι, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, γνωστά από άλλα έργα της μινωικής ζωγραφικής, εντούτοις συνιστούν ένα ιδιαιτέρως αγαπητό κόσμημα των σφραγιδογλύφων της

4 Cameron 1979, 41, fig. 1.

5 Cameron 1979, 41 και fig. 1B.

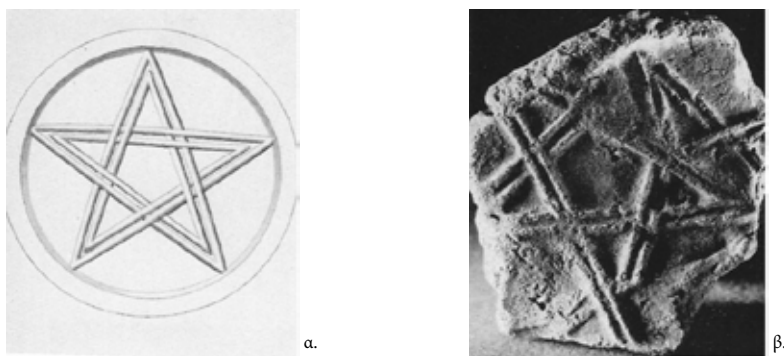
6 Cameron 1979, 41 και υποσ. 4.

7 Cameron 1979, 42 και υποσ. 5.

8 Cameron 1979, 42 και υποσ. 6.

9 Cameron 1979, 42-3.

10 Cameron 1979, 44.



Εικ. 2. α-β. Πήλινα σφραγίσματα από το ανάκτορο της Φαιστού (CMS II.5, No 151).

Παλαιοανακτορικής περιόδου, προπάντων στην περιοχή της Μεσαράς (Εικ. 2α-β).¹¹ Μάλιστα, ως θέμα της μινωικής σφραγιδογλυφίας, με πιθανό αποτροπαϊκό χαρακτήρα, τα αστρικά μοτίβα απαντούν μεμονωμένα ή σε ποικίλους συνδυασμούς μαζί με άλλα γραμμικά μοτίβα και σύμβολα, όπως ο κύκλος και ο ακτινωτός ρόδακας, που, σχεδόν ομόφωνα, ταυτίζονται από τους ερευνητές με τον ηλιακό δίσκο.¹² Το σημείο του πενταγράμμου έχει, επίσης, χαραχτεί στη γένεση της λαβής μιας πήλινης οينوχόης από το Ακρωτήρι Θήρας,¹³ ενώ στην ίδια αυτή θέση έχει βρεθεί μία λίθινη ΜΜΠ σφραγίδα με εξάλφα στη σφραγιστική της επιφάνεια,¹⁴ που παραπέμπει σε αυτές από τη Μεσαρά.¹⁵ Στο πλαίσιο αυτό, ο Cameron θεωρεί ότι τα αστέρια που χαράχτηκαν στο υπό συζήτηση κνωσιακό σπάραγμα κονιάματος, πιθανόν, είχαν αποτροπαϊκή σημασία με σκοπό την «καθιέρωση» και την προστασία του ανακτόρου,¹⁶ πρόταση εξαιρετικά ενδιαφέρουσα που χρήζει περαιτέρω σχολιασμού.

Είναι γεγονός ότι, το ακέραιο αστρικό σύμβολο στο κνωσιακό σπάραγμα αποτελείται από ένα ζεύγος αντιθετικά συμπλεκόμενων τριγώνων και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «εξάλφα» κατ' αναλογία με το σύμβολο της πεντάλφας¹⁷ που αντιστοιχεί στο δεύτερο μοτίβο. Ωστόσο, τα δύο αυτά σημεία πιθανότατα ταυτίζονται, καθώς η μορφολογική και σχεδιαστική τους διαφοροποίηση είναι ουσιαστικά ανεπαίσθητη.¹⁸ Μολονότι το επικρατέστερο εικονογραφικά, στο πέρασμα του χρόνου, αστρικό σύμβολο της πεντάλφας, συνιστά ένα πανάρχαιο εικαστικό σχήμα, η αποκρυστάλλωση της χρήσης και σημασιολογίας του, των θετικών και αρνητικών συμβολισμών του, όπως της προέλευσης και εξέλιξης αυτών, δεν έχουν, μέχρι σήμερα, μελετηθεί επαρκώς.¹⁹ Βεβαίως, η παρακολούθηση της πορείας ενός μεμονωμένου συμβόλου, ιδίως κατά τους προϊστορικούς χρόνους, είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, κυρίως λόγω της απουσίας γραπτών μαρτυριών.²⁰ Μολονότι είναι περισσότερο γνωστές οι απεικονίσεις της πεντάλφας²¹ σε πήλινα αγγεία από τις θέσεις Uruk και Jemdet Nasr²² της Μεσοποταμίας,²³ οι οποίες χρονολογούνται στα μέσα της 4ης χιλιετίας π.Χ., καθώς και

11 Cameron 1979, 44 και υποσ. 136· CMS II.5, 150–51, 141–48 (Cameron 1979, 44). Ο Cameron θεωρεί ότι τα συγκεκριμένα παράλληλα θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην ακριβέστερη χρονολόγηση του κνωσιακού θραύσματος.

12 Cameron 1979, 45 και υποσ. 16.

13 Πλάτων 2005, 380 και εικ. 6. Η ερμηνεία του ως διακριτικού ενός κεραμικού εργαστηρίου μάλλον δε μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς σοβαρές επιφυλάξεις (Πλάτων 2005, 380).

14 CMS VS3:387.

15 Σημειώνεται ότι, φυλακτήριες σφραγίδες με πεντάλφα απαντούν ως τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους βλ. σχετικά Πλάτων 2005, 375 και υποσ. 12.

16 Cameron 1979, 45–6 και υποσ. 17.

17 Πλάτων 2005, 373, 377–78.

18 Πλάτων 2005, 377.

19 Πλάτων 2005, 373.

20 Renfrew 1994, 5· Coimbra και Dubal 2008.

21 Matthews 1993.

22 Matthews 1992, 196–203.

23 Englund και Grégoire 1991.



Εικ. 3. Πεντάγραμμα σε πήλινη πινακίδα σφηνοειδούς γραφής από τη θέση Jemdet Nasr (Kavoussi 2007, fig. 5).

εκείνες σε πήλινες πρωτοελαμίτικες πινακίδες σφηνοειδούς γραφής (Εικ. 3),²⁴ είναι γεγονός ότι, οι αρχαιότερες από αυτές εντοπίζονται ήδη σε βραχογραφίες της Ανώτερης Παλαιολιθικής και της Επιπαλαιολιθικής εποχής, σε θέσεις της δυτικής Ευρώπης.²⁵

Εντατική χρήση και ευρεία διάδοση του μοτίβου παρατηρείται και στη λεγόμενη δυτικοευρωπαϊκή «τέχνη των βράχων» της 2ης χιλιετίας π.Χ.,²⁶ σε περιοχές όπως η Πορτογαλία,²⁷ η Ισπανία,²⁸ η Γαλλία,²⁹ η Αυστρία και η Ιταλία,³⁰ όπου η πεντάλφα απεικονίζεται σε διάφορες παραλλαγές, συνήθως ως αστέρι τέλειο ή ακανόνιστο, ενίοτε ανοικτό στη μία του ακμή, συχνά διαγραμμισμένο εσωτερικά ή και εγγεγραμμένο σε κύκλο.³¹ Η σημειωτική της πεντάλφας στην τέχνη αυτή έχει οδηγήσει σε πολύ ενδιαφέρουσες ερμηνείες, που αφορούν τη «συμμετοχή» του μοτίβου σε πολεμικές και θρησκευτικές σκηνές, οι οποίες καλύπτουν ένα εκπληκτικά ευρύ χρονολογικό φάσμα που εκτείνεται από την Εποχή του Χαλκού έως τον 18ο αιώνα μ.Χ.³² Την ευρύτητα αυτή, ως προς τις πολεμικές σκηνές, σηματοδοτούν, μεταξύ άλλων παραδειγμάτων, αφενός η απεικόνιση του μοτίβου σε σκηνή ναυμαχίας στον γνωστό ως «Κρατήρα του Αριστόνοθου» από τη νεκρόπολη Cerveteri (Εικ. 4),³³ και αφετέρου η παρουσία του στον αμυντικό εξοπλισμό των ιπποτών κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους.³⁴

24 Το μοτίβο της πεντάλφας απεικονίζεται σαράντα έξι φορές σε τριάντα τρεις πήλινες πινακίδες, βλ. σχετικά Mallowan 1965· Coimbra 2011, 123· βλ. επίσης Englund και Grégoire 1991.

25 Ribeiro κ.ά. 2009, 804, fig. 4.

26 Coimbra 2008, 2011.

27 Coimbra 2016.

28 Sevillano San José 1991· Coimbra 2016.

29 Glory 1947· Coimbra 2008, 9.

30 Ventura 1996· Coimbra 2008, 10.

31 Coimbra 2008, 9.

32 Coimbra 2011, 123–24.

33 Καραγιάννη 2010, 40, εικ. 10· Coimbra 2011, 123, fig. 3.

34 Coimbra 2011, 124, fig. 4. Χαρακτηριστική είναι η διακόσμηση της ασπίδας του ιππότη της Στρογγυλής Τραπέζης, Sir Gawain, όπως αυτή περιγράφεται στο μεσαιωνικό ρομάντζο *Sir Gawain and the Green Knight* (Coimbra 2011, 124).



Εικ. 4. Σκηνή ναυμαχίας στον «Κρατήρα του Αριστόνοθου», [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aristonothos_krater_view_2_Greek_from_Caere_\(Cerveteri\)_ceramic_2nd_quarter_of_7th_century_BC_-_Musei_Capitolini_-_Rome,_Italy_-_DSC05901.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aristonothos_krater_view_2_Greek_from_Caere_(Cerveteri)_ceramic_2nd_quarter_of_7th_century_BC_-_Musei_Capitolini_-_Rome,_Italy_-_DSC05901.jpg)

Όσον αφορά τις θρησκευτικές σκηνές, η πεντάλφα απαντά στην δυτικοευρωπαϊκή τέχνη και πάλι από την Εποχή του Χαλκού έως τον Μεσαίωνα.³⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται οι απεικονίσεις σε τελετουργικό σκεύος από τον προϊστορικό οικισμό Cuccuru στη Σαρδηνία,³⁶ σε πήλινο ασκό του 6ου αι. π.Χ. από το Lavello της Πορτογαλίας³⁷ καθώς και σε ταφική στήλη του 7ου αιώνα π.Χ. από το Marano di Castenaso της Μπολόνια.³⁸ Στους μεσαιωνικούς χρόνους, το μοτίβο συνοδεύει, κυρίως, ταφικά και εκκλησιαστικά μνημεία,³⁹ και έως τον 19ο αιώνα χρησιμοποιείται σε φυλαχτά ή χαράσσεται στους μεταβατικούς χώρους των οικιών, κυρίως πόρτες και παράθυρα, ως αντιβασκάνιο, συχνά σε συνδυασμό με το σύμβολο του σταυρού.⁴⁰ Μάλιστα, το ζεύγμα πεντάγραμμου-σταυρού επιβιώνει, προφανώς ως αποτροπαϊκό σύμβολο προστασίας, στη διακόσμηση αγροτικού εξοπλισμού και εργαλείων έως τα τέλη του 20ού αιώνα, σε περιοχές της Ισπανίας και της Πορτογαλίας.⁴¹ Πώς ερμηνεύεται, όμως, το φαινόμενο αυτό;

Όπως είναι γνωστό, τα ουράνια και αστρικά σώματα καλούνται να διαδραματίσουν, διαχρονικά και διαπολιτισμικά, έναν ιδιαίτερο αποτροπαϊκό ρόλο που πηγάζει από πανάρχαιες μαγικές δοξασίες, διαγράφοντας παράλληλες πορείες που εκπορεύονται από κοινές ιδεολογικές αφετηρίες και εικονολογικά πρότυπα.⁴² Στις παραδόσεις της νοτιοανατολικής Μεσογείου, ειδικότερα, ο ρόλος αυτός παρουσίασε πολλαπλές εκφάνσεις και ιδιότητες, άρρηκτα συνδεδεμένες με την πολύπλευρη σημασιολογία των θρησκευτικών συστημάτων σκέψης και συμπεριφοράς αυτών των πολιτισμών. Κλασικό παράδειγμα η αρχαία Νειλοχώρα και το ιδιαίτερο πλαίσιο μαγικοθρησκευτικής διατύπωσης τέτοιων συμβόλων που την χαρακτήριζε σε όλες τις περιόδους

35 Coimbra 2011, 125.

36 Lilliu 1999, 372, fig. 375.

37 Bandinelli και Giuliano 1974, fig. 263.

38 Coimbra 2011, 125, υποσ. 13.

39 Coimbra 2011, 126.

40 Vasconcelos 1918.

41 Coimbra 2008, 10.

42 Black και Green 1992, 169–70.



Εικ. 5. Σχιστολιθική παλέτα από τη Gerzeh, Νακάδια ΙΙ περίοδος (Flinders Petrie 1953, pl. B5. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gerzeh_palette.jpg).

ανάπτυξής της. Οι πρώτες απεικονίσεις του αστρικού μοτίβου παρατηρούνται στη Νακάδια παραγωγή του δεύτερου μισού της 4ης χιλιετίας π.Χ. και ακολουθούν τους κανόνες και τα γραμμικά τριγωνικά μοτίβα της προδυναστικής τέχνης.⁴³ Αρκετά από τα μοτίβα της Νακάδιας πολιτισμικής φάσης, όπως για παράδειγμα εκείνο της λέμβου, επαναλαμβάνονται, εξελίσσονται και μεταπλάθονται αργότερα στη δυναστική αιγυπτιακή τέχνη, εκδηλώνοντας πολλαπλές συμβολικές εκφράσεις και λειτουργίες, η πρώτη ιχνηλάτηση των οποίων, όμως, είναι εξαιρετικά δύσκολη και επισφαλής.

Σε αντίθεση με τους αιγαιακούς πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού, η Αίγυπτος ανέπτυξε πολύ γρήγορα τη γραφή και τη γλώσσα της, εμφανίζοντας τα πρώτα ολοκληρωμένα νεκρικά και θρησκευτικά *corpora* ήδη από το πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ., καθιστώντας πιο αναγνώσιμες τις συμβολικές διαδρομές και μεταπλάσεις πολλών εικονογραφικών μοτίβων της. Για παράδειγμα, η σειρά των πέντε αστρικών μοτίβων που συμπληρώνει το μοτίβο της κερασφόρου κεφαλής ζώου στην πρόσθια επιφάνεια της σχιστολιθικής παλέτας από τη Gerzeh, Νακάδια ΙΙ περίοδος (Εικ. 5), έχει ερμηνευτεί ως το πρωιμότερο παράδειγμα των άφθαρτων/ διαχρονικών αστεριών, *jhmw-sk* και *jhmw-wrd*, τα οποία στο μετέπειτα *corpus* των Πυραμιδικών Κειμένων θα χαρακτηρίσουν τον ιδιαίτερο στόχο και την κατάληξη της αέναης νυχτερινής διαδρομής του ηλιακού θεού και του φαράω στο Επέκεινα.⁴⁴

43 Βλ., για παράδειγμα, τα τριγωνικά μοτίβα στα λεκανίδια από την Ελ-Άμρα (Νακάδια ΙΑ–ΙΙΒ). Randall-MacIver και Mace 1902, πίν. XV, 1 και 7.

44 Οι αναφορές στα Πυραμιδικά Κείμενα είναι πολλές: «ο αποθανών φαράω διασχίζει (τον ουρανό) έως ότου σταθεί στον ανατολικό ορίζοντα, στη βόρεια πλευρά, ανάμεσα στα διαχρονικά αστέρια του βορρά (*jhm-skjw*)» ή «πλέει με τα διαχρονικά αστέρια του νότου (*jhm-wrd*)», έως ότου λάβει τη νυχτερινή λέμβο ως ανταμοιβή» (PT 217.6, 13, 21, 25, 30, 218.7, 15–25, η αρίθμηση των επωδών ακολουθεί τον Allen (2015). Πρβλ., επίσης, Waziry 2015.



Εικ. 6. Πεντάκτινο αστέρι από φαγεντιανή από τη Μέμφιδα, περ. 1802–1450 π.Χ., MET, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/587619>.

Οι πέντε ακτίνες είναι το αποτέλεσμα της σχέσης του ζυγού αριθμού 2 και του περιττού 3, που στην ιερογλυφική γραφή αποτυπώνεται με πέντε ορθογράμματα ως γραμμικό πεντάγραμμα: |||| . Το πέντε είναι το κλειδί για την κατανόηση του εκδηλωμένου σύμπαντος στην ηλιουπολιτική εκδοχή της δημιουργίας, προσωποποιημένο στην αρχετυπική μορφή του Ώρου: τα δύο ζεύγη των αντίρροπων θεϊκών δυνάμεων, Όσιρις και Ίσις, Νέφθυς και Σηθ, προβάλλουν αρμονικά την κοσμογονική διαδικασία στο ανθρώπινο κοσμοσύστημα μέσω του Ώρου και της σύνδεσής του με τον φαραωνικό θώκο, το σημείο αναφοράς της δυναστικής Αιγύπτου.⁴⁵ Ο Πλούταρχος επιβεβαιώνει αυτήν την παράδοση σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «τὰ μὲν γὰρ τρία πρῶτος περιττός ἐστι καὶ τέλειος· τὰ δὲ τέτταρα τετράγωνος ἀπὸ πλευρᾶς ἀρτίου τῆς δυάδος· τὰ δὲ πέντε πῆ μὲν τῷ πατρὶ πῆ δὲ τῇ μητρὶ προσέοικεν ἐκ τριάδος συγκείμενα καὶ δυάδος.⁴⁶ Καὶ τὰ πάντα τῶν πέντε γέγονε παρώνυμα, καὶ τὸ ἀριθμῆσθαι πεμπάσασθαι λέγουσι».⁴⁷

Επιπλέον, το πεντάκτινο αστέρι μέσα σε κύκλο ☉ ή διακεκομμένο ημικύκλιο ☾, προσδιορίζει τη λέξη για τον αιγυπτιακό Άδη, *d3t* “Ντουάτ”, ως το ταξόγραμμα της λέξης ήδη από το Παλαιό Βασίλειο.⁴⁸ Η σημασιολογική σύνδεση δεν είναι τυχαία, αφού η ίδια η λέξη Ντουάτ ετυμολογείται από το ρήμα *dw3* «ανατέλλω» και προσδιορίζει το μεταβατικό χωρόχρονο στο σώμα της θεάς του ουρανού, Νουτ.⁴⁹ Το Ντουάτ δεν είναι ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό locus, αλλά το χρονικό σημείο του λυκαυγούς, όταν το σκοτάδι δίνει σταδιακά τη θέση του στον ήλιο και το θεϊκό φως, και όταν οι ανθρώπινες και θεϊκές υπάρξεις αποποιούνται τις υλικές μορφοποιήσεις τους και μεταπλάθονται σε δοξασμένα πνεύματα (*s3hw*) με την ανατολή της καινούργιας ημέρας.⁵⁰ Το ταξόγραμμα του πενταγράμματος τονίζει τις ουράνιες, μυθογραφικές καταβολές του Ντουάτ, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως μαγική ασπίδα αποτροπής των κακόβουλων οντοτήτων που εποφθαλμιούν την μεταθανάτια εξέλιξη και μεταμόρφωση του νεκρού σε αυτό. Άλλωστε, από τα πιο χαρακτηριστικά νεκρικά φυλαχτά ήταν αυτά με το σχήμα πεντάκτινου αστεριού (Εικ. 6).⁵¹

45 Το ηλιουπολιτικό σχήμα της «Εννεάδας» δεν περιελάμβανε αρχικά τον Ώρο. Διευρύνθηκε για να συνδέσει τη φαραωνική ιδεολογία με το κοσμογονικό αφήγημα. Βλ. Allen 1988, 8–12. Πρβλ. την εκδοχή του Πλουτάρχου στο κεφάλαιο 12.335 D–F.

46 Πρβλ. Babbitt 1936, 264 A.

47 Babbitt 1936, 56.374 A. Πρβλ. Babbitt 1936, 387 E και 429 D–F.

48 Ενδεικτικά Allen 2015, 216.5–6, 216.7, 247.2, 252.1, 254.20, 262.13, 14, 271.7.

49 Faulkner 1962, 310. Πρβλ. Barta 1981, 95–6. Στο κενοτάφιο του Σέθου Α', η στενή σύνδεση ουρανού-Ντουάτ περιγράφεται πολύ χαρακτηριστικά: «Όταν η ενσάρκωση του θεού εισέλθει στο σώμα της (δηλ. της Νουτ), εντός του Ντουάτ, αυτό παραμένει ανοικτό, ώστε τα αστέρια να εισέλθουν μετά από αυτόν... Όταν η ενσάρκωση του θεού αναδυθεί από το Ντουάτ, τα αστέρια ακολουθούν τη γενέτειρά τους (δηλ. τον ουρανό)». Βλ. Neugebauer και Parker 1969, εικ. 45 και 49 (κείμενα Bb και J) και Allen 1988, 2–3 και 75, 77.

50 Στην τελευταία ώρα του Βιβλίου της Νύχτας, μίας εκ των πολλών νεκρικών συνθέσεων/κοσμογραφιών που κοσμούν τους φαραωνικούς τάφους του Νέου Βασιλείου στην θηβαϊκή Κοιλάδα των Βασιλέων, το Ντουάτ αναγνωρίζεται ως ο τόπος μεταμόρφωσης του ηλιακού θεού, από τον οποίο ανατέλλει κάθε πρωί μεταμορφωμένος σε σκαρβαίο. Βλ. Piankoff 1954, 428 και εικ. 130.

51 Βλ., για παράδειγμα, the Metropolitan Museum of Art (εφεξής MET), inv. No. 22.1.1944b (περ. 1802–1450 π.Χ., Μέμφιδα, προσβάσιμο εδώ: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/587619>), 22.1.1944a (περ. 1802–1450 π.Χ., προσβάσιμο εδώ:

Δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η κατασκευή φυλακτών είχε ανέκαθεν στενή συνάφεια με τη θέση και τη θέαση των άστρων.⁵² Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι κάθε πλανήτη εκπροσωπείται επί γης από κάποιο ζώο, φυτό, μέταλλο ή λίθο και μέσω της απόκρυφης *συμπάθειας* που αναπτύσσεται ανάμεσά τους, ο άνθρωπος μπορεί να παρακάμψει την εγγενή αδυναμία του να προσεγγίσει τους πλανήτες στο στερέωμα αστέρων, με την προσευχή και τη μαγεία να αποτελούν τα πλέον προσφιλή διάμεσα για τη επίτευξη αυτού του ανεκπλήρωτου πόθου.⁵³

Η πεντάλφα και η εξάλφα, που ουσιαστικά αντιστοιχούν στη συνοπτική απόδοση ενός άστρου,⁵⁴ καθώς και άλλα ουράνια σύμβολα, συνιστούν στοιχεία της εικονιζόμενης πραγματικότητας πάμπολλων πολιτισμών χάρη και στην στενή σχέση ανταπόκρισής τους με καθημερινές εκφάνσεις της αστρολογίας και της αστρονομίας, όπως το σεληνοηλιακό ημερολόγιο.⁵⁵ Και μολονότι οι συνδετικοί κρίκοι στην αλυσίδα της εμφάνισης και της μετεξέλιξης του μοτίβου της πεντάλφας δεν είναι πλήρως γνωστοί, θεωρείται πιθανό ότι ο συμβολισμός του αποτελεί κληρονομιά του μαγικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα που έφερε το εν λόγω ουράνιο σώμα ως εικαστικό σχήμα σε φυλακτά και σε αποτροπαϊκές απεικονίσεις διαφορετικών προϊστορικών, καταρχάς, πολιτισμών της υφής.

Όπως έχει ήδη σχολιαστεί, απεικονίσεις αστέρων ως πολυάκτινων ροδάκων δεν είναι άγνωστες βεβαίως στους μεσογειακούς και ανατολικούς πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού,⁵⁶ μολονότι το θέμα είναι μάλλον δύσκολα ανιχνεύσιμο στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία.⁵⁷ Φαίνεται, ωστόσο, ότι οι αιγαιακοί πολιτισμοί της 2ης χιλιετίας π.Χ. δεν μένουν αμέτοχοι μάρτυρες στην μακρά προϊστορία του υπό συζήτηση εικονογραφικού θέματος. Οι πιθανές παραστάσεις αστέρων ως πολυάκτινων ροδάκων στην σφραγιδόγλυφια και στην αγγειογραφία⁵⁸ είναι μεμονωμένες και δεν εντάσσονται σε έναν ευρύτερο κοσμογραφικό ορίζοντα, όπως οι ρόδακες στο μέτωπο ταύρων που θεωρείται ότι παραπέμπουν στον ηλιακό συμβολισμό.⁵⁹ Υπενθυμίζεται εδώ ότι, η γενική και από παλαιά διατυπωμένη άποψη πως τα ουράνια σώματα προσδιορίζουν εποχικά τις τελετουργικές σκηνές γονιμικού χαρακτήρα εξακολουθεί να υποστηρίζεται από τους περισσότερους μελετητές.⁶⁰ Πάντως, ουράνια σώματα και γενικά μετέωρα αναγνωρίζονται πλέον ολόένα στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία με σχετική ασφάλεια.⁶¹ Μάλιστα, οι δύο *φωστήρες, ο μέγας και ο ελάχισσος*, πιθανότατα, αποδίδονται στις σκηνές των γνωστών χρυσών δακτυλιδιών της Τίρυνθας και της Ακροπόλεως των Μυκηνών, καθώς επίσης σε ένα αδημοσίεστο σφράγισμα από την Θήβα και ίσως σε ένα δακτυλίδι από τα Καλύβια Φαιστού.⁶²

Ειδικότερα, στο δακτυλίδι της Τίρυνθας (Εικ. 7), η πομπή των δαιμόνων ορίζεται πάνω από κυματοειδή γραμμή, που ερμηνεύεται ως ουράνιος ωκεανός ή ορίζοντας, και επιστέφεται από μία πλήρη συμβολισμών σκηνή ουράνιου στερεώματος: στο κέντρο παρίσταται εξάκνημος τροχός⁶³ που ερμηνεύεται ως ήλιος,⁶⁴ εκατέρωθεν του οποίου αιωρούνται δύο φυτικά μοτίβα, ίσως στάχια. Μεταξύ του ενός ζεύγους, υπάρχουν

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/587618> και 22.1.1298 (αρμαθιά φυλακτών, περ. 1981–1295 π.Χ., προσβάσιμο εδώ: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/557492>).

52 Καμπάνης 2012, 57 και υποσ. 193.

53 Καμπάνης 2012, 40.

54 Πλάτων 2005, 378 και υποσ. 22.

55 Herberger 1972, 1979· Kyriakidis 2005, 152–53· Rethemiotakis 2016–2017.

56 Ηλιόπουλος 2011, 127 με παράλληλα και βιβλιογραφία.

57 Ηλιόπουλος 2011, 127.

58 Ηλιόπουλος 2011, 127 υποσ. 6.

59 Παπαποστόλου 1997, 36 και υποσ. 2· Ηλιόπουλος 2011, 128 και υποσ. 1, Διευκρινίζεται ότι η συνεικόνιση ταύρου και αστρικών συμβόλων δεν στερεί τον πρώτο από τον χθόνιο και γονιμικό χαρακτήρα του, που αποτελεί την πρωταρχική και μόνιμη υπόστασή του (Παπαποστόλου 1997, 37).

60 Ηλιόπουλος 2011, 128–33.

61 Crowley 2016.

62 Ηλιόπουλος 2011, 126.

63 Η συγκεκριμένη απόδοση του ήλιου θεωρείται ανατολικό στοιχείο. Οι απαρχές της έννοιας του ήλιου ως ουράνιου τροχού υπάρχουν στα ομηρικά έπη (βλ. Ηλιόπουλος 2011, 129–30 με σχετική βιβλιογραφία).

64 Goodison 2001.



Εικ. 7. Χρυσό δακτυλίδι Τίρυνθας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gold_ring_with_relief_Sitting_Goddess_and_seahorses_Mycenaean_NAMA_6208_080858.jpg.

σελήνη με τα κέρατα της μήνης προς τα κάτω, πιθανή απόδοση της έννοιας του μήνα,⁶⁵ και στο βάθος πυκνές στιγμές, όμοιες με εκείνες του ενδύματος της ένθρονης θεάς, που έχουν ερμηνευτεί ως αστέρες, νέφη ή και νετός που προκλήθηκε από τις σπονδές των δαιμόνων.⁶⁶ Ίσως, στο δακτυλίδι αποδίδεται κάποια εποχή του έτους και δη ο μήνας αυτής κατά τον οποίο τα σπαρτά έχουν ανάγκη από νερό για να αναπτυχθούν.⁶⁷

Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι στο δακτυλίδι της Ακρόπολης των Μυκηνών τα κέρατα της μήνης είναι στραμμένα προς τον κεντρικά ευρισκόμενο πολυάκτινο ρόδακα, που ερμηνεύεται ως ήλιος ή παράσταση Αφροδίτης ως εωσφόρου.⁶⁸ Ενδιαφέρουσα είναι και η αναγνώριση διαττόντων αστέρων στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία με χαρακτηριστικότερο, ίσως, παράδειγμα το «δακτυλίδι του δρομέα» από το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη Βιάννου, στο οποίο θεωρείται πως υπάρχει κομήτης, που μάλιστα κατευθύνεται πάνω από την κεφαλή του δρομέα, αποδίδοντας έναν ευνοϊκό για τον ίδιο ωιωνό.⁶⁹

Παραμένοντας στο Αιγαίο, των ιστορικών αυτή τη φορά χρόνων, κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στον χαραγμένο με πεντάλφα μαρμάρινο κορμό ενός κούρου από την Αμοργό, που χρονολογείται στα 540–530 π.Χ.⁷⁰ Το έργο, ίσως, χρησίμευε ως επιτύμβιο άγαλμα ενός πρόωρα χαμένου νέου ή ως ανάθημα σε ιερό, με τη χάραξη της πεντάλφας να ερμηνεύεται στο πλαίσιο της *τελεστικής*, της ιερουργίας, δηλαδή, που συνδέεται με τον καθαγιασμό των αντικειμένων και των φυλακτών, το *τελείν* του Πρόκλου, και την εμψύχωση των αγαλμάτων.⁷¹

65 Όπως επισημαίνει ο Ηλιόπουλος (2011, 126–27 και υποσ. 1), στο σύγγραμμα του Ωραπόλλωνα, αναφέρεται ότι για να αποδώσουν οι Αιγύπτιοι την έννοια «μήνας» ζωγράφιζαν την μήνη με τα κέρατα προς τα κάτω.

66 Ηλιόπουλος 2011, 126.

67 Ηλιόπουλος 2011, 126 και υποσ. 3.

68 Ηλιόπουλος 2011, 127.

69 Lebesi κ.ά. 2004· Ηλιόπουλος 2011, 133 και υποσ. 4.

70 Μαραγκού 1999, 18–9, εικ. 2· Πλάτων 2005, 380–81, εικ. 7 και υποσ. 31. Σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα (2005, 381), η περίπτωση «εξαγνισμού» του αρχαίου «ειδώλου» από τους πρώτους χριστιανούς θα πρέπει να αποκλειστεί, καθώς η πεντάλφα δεν θα ήταν εύλογο να περιλαμβάνεται στα συμβολικά μέσα μία τέτοιας ιερής τελετής.

71 Corso 1999· Πλάτων 2005, 381· Καμπάνης 2012, 25–6.

Η δοξασία ότι τα αγάλματα ήταν έμψυχα θεωρείται «πρωτόγονη», καθώς βασίζεται στην ευρέως διαδεδομένη πίστη της φυσικής συμπάθειας που ενώνει την εικόνα με το πρωτότυπο, στην οποία, όπως είναι γνωστό, στηρίζεται η μαγική χρήση των κέρινων ανθρώπινων ομοιωμάτων με σκοπό την μαγική επιβολή.⁷² Η πίστη αυτή ανάγεται στην αιγυπτιακή αντίληψη για τη στενή σύνδεση του αγάλματος με το *κα* του νεκρού. Το *κα* αποτελεί μία απρόσωπη δύναμη και είναι συνυφασμένη με την ζωική ενέργεια που αποδίδει την ατομικότητα, την πνευματική υπόσταση κάθε ύπαρξης.⁷³ Δημιουργήθηκε από τους θεούς,⁷⁴ μεταβιβάστηκε στην ανθρωπότητα από τον φαραώ και διαποτίζει την ψυχοφυσιολογία της ύπαρξης από τη γέννηση έως το θάνατό της. Η εκ νέου ένωση του νεκρού με το *κα* του στο μεταθανάτιο περιβάλλον επιτυγχανόταν μέσω της εφαρμογής συγκεκριμένων νεκρικών τεχνικών και τελετουργικών πράξεων από τους συγγενείς του νεκρού και τους ιερείς και συνιστούσε, ουσιαστικά, το πρώτο βήμα στη διαδικασία της μεταμόρφωσης της νεκρής ύπαρξης και ένωσής της με το θείο. Διατηρώντας εξωτερικά το νεκρό στην προγενέστερη γνώριμη επίγεια μορφή του με την τεχνική της ταρίχευσης, απέβλεπαν στο να τον καταστήσουν αναγνωρίσιμο από το *κα* του. Το άγαλμα διευκόλυνε αυτήν την επανένωση, αποτελώντας ταυτόχρονα ένα ασφαλές και προστατευτικό περιβάλλον για τη σωτηρία και διατήρησή του. Έτσι το *κα* του εφόσον αναγνώριζε τον νεκρό έμπαινε ξανά στο σώμα του και αποτελούσε πλέον την ύψιστη δύναμη πέρα από τον τάφο.

Η μαγική προστασία του αγάλματος ήταν, επομένως, επιβεβλημένη, από τον ξεχωριστό χώρο φύλαξής του, το σερντάμπ, στο νεκρικό οικοδόμημα,⁷⁵ έως την εξόντωση των κακόβουλων δράσεων καταστροφής του, μέσω συγκεκριμένων τελετουργικών δρωμένων και αποτύπωσης αποτροπαϊκών συμβόλων στην επιφάνειά του.⁷⁶ Άλλωστε ο ίδιος ο Χέκα, ως πρωτότοκος γιος του δημιουργού θεού, χαρακτηρίζεται πολύ συχνά ως ο «κύριος των *κα*» ή «φορέας μυριάδων *κα* στο στόμα του», υπογραμμίζοντας τη μαγική αρωγή του στη διάχυση της ζωτικής ενέργειας στο δημιουργημένο σύμπαν.⁷⁷ Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ίδιο το άγαλμα μετατρέπεται σε ένα δυναμικό μαγικό διάμεσο, υιοθετώντας ποικίλες μορφές και αποτυπώσεις (ομοιώματα, αγαλματίδια, ειδώλια, εικονογραφικές απεικονίσεις).⁷⁸

Αντιλήψεις όπως αυτές υποτίθεται εισήχθησαν στον Ελλαδικό χώρο κατά την Ανατολίζουσα περίοδο ως αρχετυπικό κληροδότημα μέσα από την ισχυρή επίδραση των πολιτισμών της Ανατολής.⁷⁹ Οι μαγικοί πάπυροι προσφέρουν πλήθος από «συνταγές» για την κατασκευή τέτοιων ομοιωμάτων καθώς και για την εμψύχωσή τους.⁸⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι, από τον 1ο αιώνα μ.Χ. και εξής υπάρχουν πληροφορίες για την ιδιωτική κατασκευή και χρήση ανάλογων ομοιωμάτων έξω από την Αίγυπτο.⁸¹ Μάλιστα, ο Νέρων ήταν κάτοχος ενός τέτοιου

72 Dodds 1996, 186.

73 Η σχετική εργογραφία είναι μεγάλη. Βλ., ενδεικτικά, Bonnet 1952, 357–63· Greven 1952· Schweitzer 1956· Κουσουλής 2004, 38–42. Ο Frankfort (1962, 61–78), παρομοιάζει το *κα* με το ζωοποίο πνεύμα ρούα ή νέφες της εβραϊκής παράδοσης, το οποίο επέστρεφε στο δημιουργό θεό μετά θάνατο. Για τις αρνητικές ιδιότητες και επιρροές του *κα*, βλ. Zandee 1960, 184.

74 Στην κοσμογονία της Έσσα (ελληνορωμαϊκή περίοδος) όπως πραγματώνεται μέσα από την «τελετουργία της εγκαθίδρυσης του κεραμικού τροχού (*hb smn nhr*)», ο δημιουργός θεός Χνουμ έπλασε τα όντα στον κεραμικό τροχό, μορφοποιώντας το *κα* τους ταυτόχρονα με την υλική μορφή τους. Βλ. Sauneron 1962, 71–244· Derchain και von Recklinghausen 2004· Hallof 2007, 119–30.

75 Lehmann 2000.

76 Raven 2012, 47.

77 Κείμενα των Σαρκοφάγων, επωδές 261 και 648. Για τα κείμενα, βλ. de Buck 1947, 382–89, και ανάλυση στο Ritner 1993, 17 και 23–5.

78 Δύο πολύ ενδεικτικά παραδείγματα είναι τα αποτροπαϊκά ειδώλια, διαχρονικά μαγικά τέχνηρα της αιγυπτιακής τέχνης, και οι εφεδρικές κεφαλές (*reserve heads*) του Παλαιού Βασιλείου. Βλ. Koenig 1990· Tefnin 1991· Assmann 1996· Nuzzolo 2011. Η καταστροφή του αγάλματος του νεκρού συνιστούσε μια ιδιότυπη *damnatio memoriae* του *κα* και της μεταθανάτιας ύπαρξης εν γένει με πολυεπίπεδο αφετηριακό υπόβαθρο. Βλ. Bochi 1999· Barker 2004.

79 Corso 1999, 22.

80 Dodds 1996, 186.

81 Dodds 1996, 186.

ομοιώματος, που υποτίθεται ότι τον προειδοποιούσε για τις εις βάρος του συνωμοσίες.⁸² Επίσης, μολονότι ο Πορφύριος στο έργο του *Περί ἀγαλμάτων* δεν τονίζει πως οι θεοί ήταν με κάποιο τρόπο παρόντες στα ομοιώματά τους, ο Ιάμβλιχος, στο ομώνυμο έργο του, επιχειρεί να αποδείξει ότι τα είδωλα είναι θεία και γεμάτα από θεία *παρουσία* και υποστηρίζοντας την θεωρία του αυτή, διηγείται *πολλά απίθανα*.⁸³ Μάλιστα, η τελεστική θεωρείται πως έχει τις ρίζες τις στις αστρολογικές θεωρίες των Χαλδαίων αστρολόγων, τις οποίες οι θεουργοί προσάρμοσαν στην αρχαιοελληνική πίστη, ότι το άγαλμα του εκάστοτε τιμώμενου θεού αποτελεί παράλληλα έδρα του.⁸⁴ Έτσι, διάφοροι γόητες ισχυρίζονταν ότι με τις μαγικές τελετές τους θα «στοιχείωναν» τη δύναμη των δαιμόνων και θα επιτύχαναν την εμψύχωση του αγάλματος μέσα από την αυτόματη συμπάθεια που ενυπάρχει ανάμεσα στο πρωτότυπο και το ομοίωμά του.⁸⁵

Ουσιαστικά, δηλαδή, σκοπός της τελεστικής ήταν η *στοιχείωσις*, με την οποία ο δαίμονας, που ήδη εγκατοικούσε μέσα στο άγαλμα ή στο φυλακτό, έπαιρνε ζωή και μυστηριακή δύναμη, με τη βοήθεια επωδών, επικλήσεων και τελετών, ενώ το ίδιο το άγαλμα ανήκε πλέον στη χορεία των λεγόμενων *τελεσμάτων* ή *στοιχείων*.⁸⁶ Ξεχωρίζουν, έτσι, τρεις φάσεις στην διαδικασία δημιουργίας ενός αγάλματος: η *δημιουργία* του μέσα από την επεξεργασία και μεταμόρφωση της ύλης, η *εμψύχωσή* του μέσω της μαγείας και η *επιρροή* και *διάχυση* της δύναμής του στη σκέψη και τη ζωή των ανθρώπων.⁸⁷

Στο πλαίσιο αυτό, οι αγαματοποιοί δεν ήταν απλοί καλλιτέχνες αλλά και μάγοι, γόητες, ικανοί να παρουσιάσουν στα μάτια των ανθρώπων θεούς και ήρωες.⁸⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρεται στην τελετή της στοιχείωσης, περιγράφοντας πως πραγματοποιούνταν τοποθετώντας στις κοιλότητες του αγάλματος συγκεκριμένα είδη λίθων και φυτών, αγγεία με συμπαθητικές αλοιφές, εγγάρκτες σφραγίδες, θυμίαμα κ.ά., σπεύδοντας, ωστόσο, να επισημάνει ότι, όπως είχε ήδη διατυπωθεί από συντηρητικούς άνδρες της Εκκλησίας, η πράξη αυτή απαιτούσε την ανάληψη άμεσης δράσης, που συνοψίζεται, με τον καλύτερο τρόπο, στην καταστροφή και τον ακρωτηριασμό πολλών αρχαίων αγαλμάτων που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη.⁸⁹

Ίσως, λοιπόν, το πλαίσιο που μόλις περιγράφηκε, μπορεί να αιτιολογήσει την παρουσία της πεντάλφας στον κορμό του Αμοργινού κούρου, ο οποίος τοποθετείται την ίδια εποχή κατά την οποία, σύμφωνα με πηγές της Ύστερης Αρχαιότητας, υποτίθεται διαμορφώνεται η γενικότερη συμβολική επιφόρτιση της πεντάλφας από τους Πυθαγόρειους φιλοσόφους, οι οποίοι θεωρείται ότι μελέτησαν συστηματικά, και ενδεχομένως πρώτοι, τις μαθηματικές προεκτάσεις της, αποδίδοντάς της υπερφυσικές ιδιότητες.⁹⁰ Μάλιστα, το συγκεκριμένο μοτίβο χρησιμοποιείται από τους μνημένους στην πυθαγόρεια φιλοσοφία, πιθανόν ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., ως σημείο αναγνώρισης με φυλακτήρια και αποτροπαϊκή σημασία,⁹¹ ενώ δε θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι, οι ίδιοι ανέγραφαν περιστασιακά στο εσωτερικό των τριγώνων της, ανά ένα, τα γράμματα της λέξης *ΥΤΕΙΑ* (Εικ. 8).⁹²

Η πυθαγόρεια αυτή αντίληψη επιβιώνει έως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, όπως αποδεικνύουν η λεγόμενη «σφραγίδα του γιατρού», που σήμερα φυλάσσεται στη Βασιλεία,⁹³ καθώς και η διακοσμητική χρήση του μοτίβου σε πήλινες «ευλογίες»,⁹⁴ περιβραχιόνια και μετάλλια δακτυλίδια από ολόκληρη τη λεκάνη

82 Dodds 1996, 186.

83 Dodds 1996, 186.

84 Καμπάνης 2012, 26.

85 Καμπάνης 2012, 26.

86 Dodds 1996, 184· Καμπάνης 2012, 26–7.

87 Corso 1999, 27.

88 Corso 1999, 28.

89 Κωφίδου 2020, 28.

90 Πλάτων 2005, 373–74 και υποσ. 7.

91 Πλάτων 2005, 374.

92 Πλάτων 2005, 374.

93 Vikan 1984, 69· Πλάτων 2005, 374 και υποσ. 9.

94 Vikan 1999, 19.



Εικ. 8. Πυθαγόρεια πεντάλφα από το έργο του Κορνήλιου Αγρίππα *De Occulta Philosophia*, με τη λέξη ΥΤΕΙΑ (Agrippa 1533, CCLXXVII).

της ανατολικής Μεσογείου.⁹⁵ Τον ισχυρό της συμβολισμό και την εδραίωσή της ως αποτροπαϊκό σύμβολο, προπάντων στα λαϊκότερα κοινωνικά στρώματα των πρώτων χριστιανικών αιώνων, οπωσδήποτε οφείλει η πεντάλφα και στην ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι αποτελούσε έναν από τους έξι χαρακτήρες της περίφημης *σφραγίδας του Σολομώντα*.⁹⁶

Ωστόσο, η μυστικιστικού χαρακτήρα πυθαγόρεια φιλοσοφία από μόνη της δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά υπεύθυνη για την ευρύτατη αποδοχή του συμβόλου, ειδικότερα στους «απαίδευντους» και «λαϊκούς» νεότερους αποδέκτες του.⁹⁷ Είναι γνωστό ότι, η πεντάλφα χρησιμοποιήθηκε και από τους Γνωστικούς, η φιλοσοφία των οποίων είχε λαϊκές ρίζες, ενώ οι τελετουργίες τους, που περιλάμβαναν και μαγικές πρακτικές, χαρακτηρίστηκαν ως διαβολικές και απορρίφθηκαν από την επίσημη χριστιανική θρησκεία.⁹⁸ Το γεγονός ότι τα φυλακτά των πρώτων χριστιανικών αιώνων και του Μεσαίωνα απηχούν αρχαιότερες αντιλήψεις, σε συνδυασμό με τη θεματολογία και την πρώτη ύλη τους,⁹⁹ προφανώς, συνδέεται με κοσμοθεωρίες, οι οποίες επιβιώνουν στο περιθώριο των επίσημων φιλοσοφικών και θρησκευτικών ρευμάτων.¹⁰⁰ Πρόκειται ακριβώς γι' αυτά που περιλαμβάνει η «μαγεία», δηλαδή, εκείνες τις δράσεις που, μολονότι εγγράφονται στο περιθώριο της επίσημης θρησκείας, αποσκοπούν στη συνήθως κατ' ιδίαν χειραγωγήση των υπερκόσμιων δυνάμεων προς όφελος του ενεργούντος προσώπου.¹⁰¹

Στο πέρασμα του χρόνου, η αστρονομία γίνεται το θεμέλιο της θρησκείας, με την *Επινομίδα* του Φιλίππου του Οπουντίου να αναπτύσσει περαιτέρω αυτές τις ιδέες: τα αστέρια έχουν δικαίωμα πραγματικής λατρείας με θυσίες, προσευχές και εορτές.¹⁰² Η κοσμική και η αστρική θρησκεία αποτελούν, ιδίως κατά την Ελληνιστική εποχή, την κυρίαρχη μορφή πεφωτισμένης ευσέβειας και η αστρολογία γίνεται μία παγκόσμια πνευματική

95 Πλάτων 2005, 374–75 και υποσ. 10–1, 13–4.

96 Πλάτων 2005, 376 και υποσ. 18· Coimbra 2008, 9.

97 Πλάτων 2005, 377.

98 Πλάτων 2005, 378.

99 Πλάτων 2005, 375.

100 Πλάτων 2005, 376.

101 Πλάτων 2005, 376.

102 Burkert 1993, 654 και υποσ. 10.

δύναμη ως νέο είδος μαντείας με επιστημονικό ένδυμα.¹⁰³ Κατά τους πρώτους, όμως, χριστιανικούς αιώνες, τόσο οι Πατέρες της Εκκλησίας όσο και οι Οικουμενικές Σύνοδοι, καταδικάζουν την αστρολογία λόγω της στενής σχέσης της με τη μαγεία, συνδέοντάς την με αιρετικές ομάδες και αποδίδοντας σκληρές ποινές σε όσους την εξασκούν, στάση που επηρεάζει άμεσα την κρατική νομοθεσία, αφού οι τιμωρίες των αστρολόγων εξομοιώνονται με αυτές των μάγων.¹⁰⁴ Η μελέτη του αστρικού σχήματος στη μορφή της πεντάλφας από τους πυθαγόρειους φιλοσόφους, προφανώς, εκλογίκευσε την πανάρχαια κοινή αντίληψη των μαγικών του ιδιοτήτων, οι οποίες θα πρέπει να αποτελούσαν κοινή πεποίθηση στην ανατολική Μεσόγειο επί αιώνες.¹⁰⁵

Μέσα, λοιπόν, από φαινομενικά ετερόκλητες στο χώρο και στον χρόνο μαρτυρίες, που οπωσδήποτε απαιτούν συστηματική συλλογή και μελέτη, δημιουργείται η εντύπωση ότι η πεντάλφα αποτελεί ένα καλά εδραιωμένο αποτροπαϊκό σύμβολο με οικουμενικές διαστάσεις. Εξυπακούεται ότι σε κάθε ιδιαίτερο πολιτισμικό περιβάλλον είναι αναμενόμενη η λιγότερο ή περισσότερο διαφοροποιημένη λειτουργία του αρχετύπου, δεδομένου ότι καθορίζεται από τις ανάγκες και τους τρόπους αφομοίωσής του σε ένα ήδη υφιστάμενο ιδεολογικό υπόβαθρο.¹⁰⁶ Ωστόσο, οι δανειζόμενες μορφές και τα κοινά πολιτισμικά μέσα έκφρασης σπάνια «μεταφέρονται» στο χώρο και το χρόνο δίχως τις έννοιες που αρχικά εκφράζουν.¹⁰⁷

Στο πλαίσιο αυτό, τα χαράγματα στο κνωσιακό θραύσμα κονιάματος θα μπορούσαν, πράγματι, να συνδεθούν με την καθιέρωση και ενδεχομένως την στοιχείωση του ανακτόρου ίσως από κάποιο «δεισιδαίμονα», με τους δικούς μας όρους, χαρακτήρα. Η διάδοση του εικονογραφικού στοιχείου της πεντάλφας στους μινωικούς σφραγιδολίθους, σε συνδυασμό με τον αποτροπαϊκό της χαρακτήρα, διαχρονικά ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση. Επιπλέον, οι μεταμορφώσεις του συγκεκριμένου εικονογραφικού μοτίβου καταδεικνύουν ότι σε παρεμφερή πολιτισμικά επίπεδα, που, ενδεχομένως, διαφέρουν στις επιμέρους δομές, υιοθετούνται συχνά παρόμοιες επιλογές, επιβεβαιώνοντας την ικανότητα των ανθεκτικών στο χρόνο εικόνων να ανάγονται σε σύμβολα μέσα από τη συνεχή προσαρμογή τους σε ποικίλα κοινωνικά, θρησκευτικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα.¹⁰⁸ Είναι, ωστόσο, αυτονόητο ότι, οι επιμέρους ενδοπολιτισμικές ερμηνείες του ίδιου συμβόλου μπορεί και να ποικίλλουν δραματικά μεταξύ τους, πράγμα που πρέπει να έχουμε συνεχώς κατά νου.

103 Burkert 1993, 656.

104 Καμπάνης 2012, 54. Είναι χαρακτηριστική η επίθεση του Τερτυλλιανού κατά της αστρολογίας, μέσα από την απάντησή του σε έναν χριστιανό που διεκδικούσε το δικαίωμά του να εξακολουθεί να ασκεί την τέχνη του: *Δεν ξέρεις τίποτα αστρολόγε, αν δεν ήξερες ότι θα γινόνσουν χριστιανός. Αν το ήξερες, θα έπρεπε να γνωρίζεις ότι δε θα είχες καμία σχέση με το επάγγελμα... Η ελπίδα της βασιλείας του ουρανού δεν μπορεί να υπάρχει όταν γίνεται κατάχρηση του ουρανού* (Καμπάνης 2012, 54 και υποσ. 181).

105 Βλ. και Πλάτων 2005, 379· Marinatos 2010.

106 Πλάτων 2008, 306.

107 Πλάτων 2008, 306–7.

108 Leroi-Gourhan 1993, 130–31.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agrippa Von Nettesheim, H.C. 1533. *De occulta philosophia libri tres*. Coloniae. (Από τη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, <https://www.loc.gov/item/20007812/>)
- Allen, J.P. 1988. *Genesis in Egypt. The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*. Yale Egyptological Studies 2. New Heaven: Yale Egyptological Seminar, Yale University.
- . 2015. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. 2η έκδ. Writings from the Ancient World 38. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Assmann, J. 1996. «Preservation and Presentation of Self in Ancient Egyptian Portraiture». Στο *Studies in Honor of William Kelly Simpson* Vol. 1, επιμ. P. Der Manuelian, 55–81. Boston: Department of Ancient Egyptian, Nubian, and Near Eastern Art, Museum of Fine Arts.
- Babbitt, F.C. 1936. *Plutarch, Moralia*, Vol. IV. Cambridge MA.: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd.
- Bandinelli, R.B., και A. Giuliano. 1974. *Los etruscos y la Italia anterior a Roma*. Madrid: Ediciones Aguilar.
- Barker, S. 2004. *The Damnation of Memory (Damnatio Memoriae): Erased from Memory*. London: Enitharmon Press.
- Barta, W. 1981. *Die Bedeutung der Pyramidentexte für den verstorbenen König*. Münchner Ägyptologische Studien Heft 39. München: Deutscher Kunstverlag.
- Black, J., και A. Green. 1992. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary*. London: British Museum Press.
- Bochi, P.A. 1999. «Death by Drama: The Ritual of Damnatio Memoriae in Ancient Egypt». *Göttinger Miszellen* 171:73–86.
- Bonnet, H. 1952. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*. Μτφ. Ν.Π. Μπεζαντάκος και Α. Αβαγιανού. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Cameron, M.A.S. 1979. «‘Stars of David’ on a Mural Plaster Fragment from Knossos». *Kadmos* 18.1:40–6.
- Coimbra, F.A. 2008. «The Pentagram in Rock Art: Some Interpretive Possibilities». Στο *Symbolism in Rock Art. Proceedings of the XV IUPPS Congress*, επιμ. F.A. Coimbra και L. Dubal, 7–12. Oxford: Archaeopress.
- . 2011. «The Symbolism of the Pentagram in West European Rock Art: A Semiotic Approach». In *Art and Communication in Pre-Literate Societies. XXIV Valcamonica Symposium*, 122–29. Capo di ponte: Centro Camuno di Studi Preistorici.
- . 2016. «Arte rupestre e pensamento religioso na Pré-história». *Annuario Brigantino* 39:27–44.
- Coimbra, F., και L. Dubal. 2008. *Symbolism in Rock Art. Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4–9 September 2006)*. BAR-IS 1793. Oxford: Archaeopress.
- Corso, A. 1999. «Οι Αρχαίοι Έλληνες Γλύπτες ως Μάγοι». *Αρχαιολογία* 70:22–8.
- Crowley, J.L. 2016. «In the Air Here or from the World Beyond? Enigmatic Symbols of the Late Bronze Age Aegean». Στο *Metaphysis. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22–25 April 2014*, επιμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner, 89–96. *Aegaeum* 39. Leuven/Liège: Peeters.
- de Buck, A. 1947. *The Egyptian Coffin Texts*, Vol. 3: *Texts of Spells* 164–267. Oriental Institute Publications 64. Chicago: University of Chicago Press.
- Derchain, P., και D. von Recklinghausen. 2004. *La création. Die Schöpfung. Poème pariétal. Ein Wandgedicht: La façade ptolémaïque du temple d'Esna. Pour une poétique ptolémaïque*. Rite égyptiens 10. Brussels: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.
- Dodds, E.R. 1996. *Οι Έλληνες και το Παράλογο*. Μτφ. Γ. Γιατρομανωλάκης. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Englund, R.K., και J.P. Grégoire. 1991. *The Proto-Cuneiform Texts from Jemdet Nasr*. Materialien zu den frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients 1. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Faulkner, R.O. 1962. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford: Griffith Institute.
- Flinders Petrie, W.M. 1953. *Ceremonial Slate Palettes. Corpus of Proto-Dynastic Pottery*. London: British School of Egyptian Archaeology.
- Frankfort, H. 1962. *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Glory, A. 1947. «Les gravures rupestres schématiques de l' Ariège». *Gallia* 5.1:1–45.
- Goodison, L. 2001. «From Tholos Tomb to Throne Room: Perceptions of the Sun in Minoan Ritual». Στο *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg, Göteborg University 12–15 April 2000*, επιμ. R. Laffineur και R. Hägg, 77–88. *Aegaeum* 22. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Greven, L. 1952. *Der Ka, in Theologie und Königs kult der Ägypter des Alten Reiches*. Ägyptologische Forschungen 17. Glückstadt-Hamburg-New York: Verlag J.J. Augustin.
- Hallof, J. 2007. «Der Tempel von Esna: Ein Tempel für zwei Götter». Στο *6. Ägyptologische Tempeltagung: Funktion und Gebrauch altägyptischer Tempelräume*, επιμ. B. Haring και A. Klug, 119–30. *Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen* 3.1. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Herberger, C.F. 1972. *The Thread of Ariadne: The Labyrinth of the Calendar of Minos*. New York: Philosophical Library.
- . 1979. *The Riddle of the Sphinx: Calendric Symbolism in Myth and Icon*. New York: Vantage Press.
- Ηλιοπούλος, Θ.Κ. 2011. «Η Καθήμενη Κρητομυκηναϊκή Θεά και η Επιβίωσή της κατά της Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καμπάνης, Π. 2012. «Τα Φυλακτά της Ύστερης Αρχαιότητας: Η Διατήρηση και ο Μετασχηματισμός τους από τη Χριστιανική Κοινωνία». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Καραγιάννη, Κ. 2010. «Ο Οφθαλμός στις Κύλικες. Αποτροπαϊκό Σύμβολο ή Διακοσμητικό Θέμα;» Στο *Βάσκανος Οφθαλμός. Σύμβολα Μαγείας από Ιδιωτικές Αρχαιολογικές Συλλογές*, επιμ. Χ. Μερκούρη, 33–42. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών.
- Kavoussi, B. 2007. «Chinese Medicine: A Cognitive and Epistemological Review». *Evidence-based Complementary and Alternative Medicine* 4.3:293–98.
- Koenig, Y. 1990. «Les textes d'envoûtement de Mirgissa». *Revue d'Égyptologie* 41:101–25.
- Κουσουλής, Π. 2004. *Αναζητώντας την Αιώνια Ζωή: Θάνατος και Ταρίχευση στην Αρχαία Αίγυπτο*. Θεσσαλονίκη: Αρχέτυπο Μεταεκδοτική.
- Κωφίδου, Α. 2020. «Μαγεία και Μαντεία στη Μέση Βυζαντινή περίοδο. Ο Μάγος και η Μάγισσα από τον 9ο Αιώνα ως το 1204». Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Kyriakidis, E. 2005. «Unidentified Floating Objects on Minoan Seals». *AJA* 109.2:137–54.
- Lebessi, A., P. Muhly, και G. Papasavvas. 2004. «The Runner's Ring: A Minoan Athlete's Dedication at the Syme Sanctuary, Crete». *AM* 119:1–31.
- Lehmann, K. 2000. «Der Serdab in den Privatgräbern des Alten Reiches». Διδ. διατρ., Universität Heidelberg.
- Leroi-Gourhan, A. 1993. *Οι Θρησκείες της Προϊστορίας*. Μτφ. Ν. Λιανέρης. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Lilliu, G. 1999. *Arte e religion della Sardegna prenuragica. Idoletti, ceramiche, oggetti d'ornamento*. Studi e monumenti 4. Sassari: Carlo Delfino editore.
- Mallowan, M.E.L. 1965. *Mesopotâmia e Irão*. Lisboa: Edições Verbo.
- Μαραγκού, Λ. 1999. *Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού* I. *Μαρμάρινα Γλυπτά*. Αθήνα: Ίδρυμα Σ.Σ. Νιάρχου.
- Marinatos, N. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess. A Near Eastern Koine*. Urbana-Chicago-Springfield: University of Illinois Press.
- Matthews, R.J. 1992. «Jemdet Nasr: The Site and the Period». *The Biblical Archaeologist* 55.4:196–203.
- . 1993. *Cities, Seals and Writing: Archaic Seal Impressions from Jemdet Nasr and Ur*. British Archaeological Expedition to Iraq, Baghdad. Materialien Zu Den Frühen Schriftzeugnissen des Vorderen Orients, Band 2 (MSVO II). Berlin: Gebrüder Mann Verlag.
- Neugebauer, O., και R. Parker. 1969. *Egyptian Astronomical Texts*, vol. III: *Decans, Planets, Constellations and Zodiacs*. Providence: Brown University Press.
- Nuzzolo, M. 2011. «The 'Reserve Heads': Some Remarks on their Function and Meaning». Στο *Old Kingdom, New Perspectives. Egyptian Art and Archaeology 2750–2150 BC*, επιμ. N. Strudwick και H. Strudwick, 200–15. Oxford: Oxbow Books.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 1997. *Τα Σφραγίσματα των Χανίων. Συμβολή στη Μελέτη της Μινωικής Σφραγιδογλυφίας*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 87. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Piankoff, A. 1954. *The Tomb of Ramesses VI. Egyptian Religious Texts and Representations Volume I*, Bollingen Series XL. New York: Pantheon Books.
- Pini, I. 1970. *Iraklion, Archäologisches Museum, Die Siegelabdrücke von Phäastos. CMS Teil II.5*. Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

- _____. ed. 2004. *Kleinere griechische Sammlungen. Neufunde aus Griechenland und der westlichen Türkei*, Vols 1–2. CMS V, Suppl. III. Mainz: Philipp von Zabern.
- Πλάτων, Λ. 2005. «Αιγυπτιακό Χάραγμα από τις Ανασκαφές της 4ης Ε.Β.Α. στο Εμπορικό Λιμάνι της Ρόδου». *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ': 370–90.
- _____. 2008. «Η Υιοθέτηση στην Κρήτη της Δεύτερης Χιλιετίας π.Χ. Θρησκευτικών Ιδεών και Πεποιθήσεων Προερχόμενων από τον Ευρύτερο Χώρο της Ανατολικής Μεσογείου». Στο *Εμπόριο: Διακίνηση και Ανταλλαγή Αγαθών, Ιδεών και Τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την Προϊστορική μέχρι την Αρχαϊκή Εποχή*, 305–25. Weilheim/Obb: Σύλλογος για την μελέτη και διάδοση της Ελληνικής Ιστορίας.
- Randall-MacIver, D., και A.C. Mace. 1902. *El Amrah and Abydos, 1899–1901*. Egypt Exploration Fund, special extra publication 23. London: Egypt Exploration Fund.
- Raven, M.J. 2012. *Egyptian Magic: The Quest for Thoth's Book of Secrets*. Cairo/New York: The American University in Cairo Press.
- Renfrew, C. 1994. «Towards a Cognitive Archaeology». Στο *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*, επιμ. C. Renfrew και E.B.W. Zubrow, 3–12. New directions in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rethemiotakis, G. 2016–2017. «The Divine Couple Ring from Poros and the Origins of the Minoan Calendar». *AM* 131/132:1–29.
- Ribeiro, N., A. Pereira, και A. Joaquineto. 2009. «Zoomorphic Art in the Open Air Rock Art Complex of the Ceira and Alva Rivers Basins and Adjacent Unhais River Basin – Portugal». Στο *Animals in the Rock Art, Congresso Internacional da IFRAO*, 803–16. Piaui – Brazil.
- Ritner, R.K. 1993. *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practices*. Studies in Ancient Oriental Civilization 54. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- Sauneron, S. 1962. *Esna V: Les fêtes religieuses d'Esna aux derniers siècles du paganisme*. Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- Schweitzer, U. 1956. *Das Wesen des Ka im Diesseits und Jenseits der alten Ägypter*. Ägyptologische Forschungen 19. Glückstadt-Hamburg-New York: Verlag J.J. Augustin.
- Sevillano San José, M.C. 1991. *Grabados rupestres en la comarca de Las Hurdes (Caceres)*. Acta Salmanticensia Estudios Históricos y Geográficos 77. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Tefnin, R. 1991. «Les têtes magiques de Gizeh». *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 120:25–37.
- Vasconcelos, J.L. de. 1918. «Signum Salomonis». *O Archeólogo Português* XXIII:203–316, 382–84.
- Ventura, S. 1996. «Datazione delle figure a “stella” nell' arte rupestre camuna». *B.C. Notizie (Notiziario del Centro Camuno di Studi Preistorici)*:9–11.
- Vikan, G. 1984. «Art, Medicine and Magic in Early Byzantium». *DOP* 38:65–86.
- _____. 1999. «Μαγεία και Εικαστική Έκφραση στην Ύστερη Αρχαιότητα». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 71:17–20.
- Waziry, A. 2015. «Linguistic Symbolic Approach of Ancient Egyptian Differentiation between Northern and Southern Constellations». *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies* 5.2:97–122.
- Zandee, J. 1960. *Death as an Enemy according to Ancient Egyptian Conceptions*. Numen book series 5. Leiden: E. J. Brill.

C

THE ARCHAEOLOGY
OF PREHISTORIC CYPRUS



Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Το αρχαιολογικό πρόγραμμα του ΑΠΘ στην Κύπρο

Η ανασκαφή της προϊστορικής θέσης Αγ. Ιωάννης/Βρέτσια Ρουδιάς στο Τρόδος

Νίκος Ευστρατίου

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δημήτρης Κυριάκου

Ανεξάρτητος ερευνητής, Κύπρος

ABSTRACT

Commonly held narratives concerning the earliest human activities on the island maintained that early colonizing groups of hunters and foragers, arrived by sea in Cyprus, chose to stay at coastal areas and did not move inland. These assumptions have been recently challenged by field work at the pre-Neolithic campsite of Agios Ioannis/Vretsia Roudias in the Troodos mountains, at the upper part of Xeros river in the Paphos area. The deep archaeological deposits excavated at the site, its architectural remains and rich lithic assemblages covering a time span and cultural period of at least three thousand years, confirm the systematic exploitation of the highlands of Cyprus from as early as the beginning of the Holocene.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προϊστορική αρχαιολογική παρουσία του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ στην Κύπρο ξεκίνησε το 2006 με την έναρξη ενός ερευνητικού προγράμματος που είχε συγκεκριμένη προβληματική και στόχους, και που σήμερα τα αποτελέσματά του έχουν ήδη ενσωματωθεί στην κυπριακή, ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία.¹ Η συγκεκριμένη έρευνα συζητά τον τρόπο που αντιμετωπίζονται μια σειρά από ανοικτά ερευνητικά ζητήματα, όπως ο πρώιμος αποικισμός της Κύπρου, η φυσιογνωμία και ο ρόλος των τελευταίων κυνηγετικών και τροφουσλλεκτικών ομάδων του νησιού και θέματα μετάβασης από την Επιπαλαιολιθική στην Προκεραμική Νεολιθική Α (Epipalaeolithic-PPNA) στα πλαίσια των ευρύτερων μεσανατολικών εξελίξεων του τέλους του Πλειστόκαινου και των αρχών του Ολόκαινου, κάπου πριν ή λίγο μετά το 10.000 π.Χ.² Αναφερόμαστε κυρίως στο ζήτημα της πρώιμης ναυσιπλοΐας στην ανατολική Μεσόγειο, στις αρχαιολογικές ενδείξεις που την τεκμηριώνουν και ενδεχομένως την διευρύνουν χρονικά, αλλά και τον ρόλο της θαλάσσιας διακίνησης στην εξάπλωση της γεωργίας από τη Μέση Ανατολή στις γειτονικές περιοχές.³ Στα πλαίσια του μικρού αυτού

¹ Knapp 2013, 63· Simmons 2014, 166· Ευστρατίου 2017, 17.

² Swiny 2001· Efstratiou 2012, 33· 2014, 3.

³ Ammerman και Davis 2014.

άρθρου, αφιερωμένου στην επιστήθια φίλη Ελένη, θα αναφερθούμε στην «κοινή μας αγαπημένη» την Κύπρο, στη δυναμική της έρευνάς μας στο νησί και στα πρώτα της αποτελέσματα.⁴

Η πρόσφατη πετυχημένη επιτόπια έρευνά μας στην ορεινή Πίνδο (2003–2020), όπου απρόσμενα εντοπίστηκε η μεσο-παλαιολιθική παρουσία σε αλπικές περιοχές –θεωρητικά περιθωριακές– του ελλαδικού χώρου, αποτέλεσε την αφορμή για την εφαρμογή και στην Κύπρο ενός παρόμοιου πρωτοκόλλου *εντοπισμού επιφανειακών θέσεων* (site location model).⁵ Τα ερωτήματα που ετίθεντο και έπρεπε να απαντηθούν ήταν ξεκάθαρα. Γιατί το μέχρι πρόσφατα αρχαιολογικό ενδιαφέρον και η επιτόπια επιφανειακή αναζήτηση και έρευνα είχαν περιοριστεί αποκλειστικά στα νότια παράλια ή σε χαμηλά σχετικά υψόμετρα του νησιού; Πόσο αληθεύει η κυρίαρχη εκτίμηση ότι οι πρώτοι *κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες-ψαράδες*, κατάλοιπα των οποίων βρέθηκαν στα παράλια του νησιού (αναφερόμαστε κυρίως στα αρχαιολογικά ευρήματα της εμβληματικής θέσης Ακρωτήρι *Αετόκρεμνος* και των λίγων ακόμα θέσεων της 11ης–10ης χιλ. π.Χ.) δεν είχαν μετακινηθεί από τα πρώτα ακόμα χρόνια της άφιξής τους στην Κύπρο στην κυπριακή ενδοχώρα; Αλλωστε, είχαν πολλούς λόγους να το επιχειρήσουν στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν συνθήκες επιβίωσης μέσα από το κυνήγι ή την αναζήτηση πρώτων υλών για την κατασκευή των εργαλείων τους ή ακόμα και από απλή περιέργεια. Επρόκειτο, με άλλα λόγια, για ένα ζήτημα προκατάληψης από την τρέχουσα αρχαιολογική έρευνα ή για μια πραγματική πολιτισμική επιλογή να μην προχωρήσουν στο εσωτερικό του και να παραμείνουν στα παράλια του, που σχετίζεται με τον τρόπο ζωής των πρώτων ομάδων που έφτασαν στο νησί στα μέσα της 11ης χιλ. π.Χ.;

Για την ομάδα μας ο εκ προοιμίου αποκλεισμός της κυπριακής ενδοχώρας από την έρευνα φαινόταν αδιανόητος, θεωρώντας ότι ήταν αποκλειστικά θέμα προκατάληψης της αρχαιολογικής έρευνας, αλλά ίσως και αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ερμηνευτικής αντίληψης που κυριαρχούσε (ακόμα κυριαρχεί) για τις πρώιμες εξελίξεις του νησιού. Το συνηθισμένο αρχαιολογικό αφήγημα –σχεδόν χωρίς καμία εξαίρεση στη διεθνή βιβλιογραφία– για τους πρώτους επισκέπτες κυνηγούς και τροφοσυλλέκτες της Κύπρου ήταν αυτό ενός διαρκούς *πήγαينه-έλα* (visitation) από την απέναντι ηπειρωτική χώρα του Λεβάντ ή της Ανατολίας, με άλλα λόγια μιας εποχικής και επαναλαμβανόμενης *επίσκεψης-και-επιστροφής*, αλλά σε καμία περίπτωση διαμονής και εγκατάστασης αποίκων στην Κύπρο.⁶ Είναι δύσκολο να αποφύγει κανείς τον πειρασμό να αναγνωρίσει ενδεχομένως σε μια τέτοια αρχαιολογική αφήγηση ένα εξωτικό στοιχείο από ανάλογες περιπτώσεις των νησιών του Ειρηνικού Ωκεανού, η οποία προτιμά να *βλέπει* ναυσιπλόους εξερευνητές να φτάνουν στα νότια παράλια της Κύπρου –δυστυχώς τα βόρεια παράλια του νησιού εξακολουθούν να παραμένουν απρόσιτα στην έρευνα– αναζητώντας είτε θηράματα για να κυνηγήσουν σε ένα νέο παρθένο και πλούσιο βιο-χώρο, είτε να εκμεταλλευτούν τα ντόπια υλικά που σταδιακά ανακάλυπταν. Και ακόμη, σε καμία περίπτωση να μην αποφασίσουν να μείνουν μόνιμα στο νησί και να αρχίζουν να κατασκευάζουν τη δική τους *τροφοσυλλεκτική κόγχη* (foraging niche) που τόσο τους ήταν απαραίτητη για την επιβίωσή τους, βιολογική και πολιτισμική, μια διαδικασία που στην περίπτωση της Κύπρου ήταν αδιανόητο να μην περιλάμβανε την ενδοχώρα.⁷

Η συγκεκριμένη ερμηνευτική αρχαιολογική αντίληψη, που εξακολουθεί να παραμένει κυρίαρχη στην κυπριακή βιβλιογραφία σε σχέση με τον πρώτο αποικισμό της Κύπρου από τους τελευταίους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες της Επιπαλαιολιθικής περιόδου του Λεβάντ που έφτασαν δια θαλάσσης στο νησί, δυστυχώς δεν υποστηρίζεται επαρκώς από τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα. Αντίθετα, η λιθοτεχνία της περιόδου, όπως αυτή μας είναι τουλάχιστον γνωστή από τις λιγοστές θέσεις της 11ης–10ης χιλ. π.Χ. στην Κύπρο (Ακρωτήρι *Αετόκρεμνος*, Αγία Νάπα *Nissi Beach*, Ακάμας *Άσπρος*)* και παρ’ όλα τα προβλήματα που συνοδεύουν την αρχαιολογία τους –με πρωτεύον αυτό της έλλειψης απόλυτων ραδιοχρονολογήσεων– αν και εντάσσεται στην κυρίαρχη για την εποχή ηπειρωτική μεσανατολίτικη λιθοτεχνική παράδοση όσον αφορά κάποιους *γενικούς τύπους* (generic types), χαρακτηρίζεται, όπως θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, από *αρχαϊκά* (archaic) και

4 Efstratiou κ.ά. 2017, 1.

5 Efstratiou κ.ά. 2006, 415.

6 Knapp 2013.

7 Efstratiou 2012, 33.

8 Simmons 2013, 139· Ammerman κ.ά. 2006, 1.



Εικ. 1. α) Άποψη της αναβαθμίδας του Ρουδιά στα βράχια του Αγ. Ιωάννη με τον ορεινό όγκο του Τρόοδους στο βάθος (πάνω). β) Χάρτης της Κύπρου με τις πρώιμες θέσεις του νησιού και τη θέση του Ρουδιά (κάτω).

επαρχιωτικά (provincial) τεχνολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά που φαίνεται να σηματοδοτούν και την αρχή μιας νησιωτικής (insular)⁹ συντηρητικής, με έντονα ιδιοσυγκρατικά στοιχεία, προ-Νεολιθικής κυπριακής εκδοχής.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΤΡΟΟΔΟΣ

Αλλά για να επανέλθουμε στη δική μας έρευνα στην κυπριακή ενδοχώρα, αποτελούσε μέχρι τότε γεγονός ότι κανείς δεν είχε αναζητήσει στις ορεινές περιοχές της Κύπρου την αρχαιολογία των πρώτων ομάδων κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, που τεκμηριωμένα έφτασαν στο νησί κάποια στιγμή στα μέσα της 11ης χιλ. π.Χ. ή ίσως και αρκετά νωρίτερα. Έτσι, το 2006, η ομάδα μας αποτελούμενη από τους γράφοντες και τον καθηγητή Ραόλο Biagi, ξεκίνησε μια αρχικά διαγνωστική επιφανειακή έρευνα στο Τρόοδος, με μάλλον απογοητευτικά αρχικά αποτελέσματα.¹⁰ Αν και σε κάποια σημεία εντοπίστηκαν κατάλοιπα δουλεμένου πυριτόλιθου –επρόκειτο για *αδιακόπετρες/θιακόπετρες* από πυριτόλιθο που τις χρησιμοποιούσαν για τις *δουκάνες/βουκάνες* για το αλώνισμα– οποιοδήποτε διαγνωστικό στοιχείο για την παρουσία των πρώιμων κυνηγών στην περιοχή

9 Αναφερόμαστε στην επιφανειακή κατά την εκτίμησή μας αντίληψη ότι τα νησιά και οι κοινότητές τους από τη φύση τους είναι στραμμένα προς τη θάλασσα και τις κάθε είδους δραστηριότητες που συνδέονται με αυτή (επικοινωνία, διατροφή, ανταλλαγές) στο πλαίσιο μιας εγγενούς εξωστρέφειας που επιβάλλεται από τη νησιωτικότητά τους και σε αντιδιαστολή με μια έντονα κυνηγετική–γεωργική–κτηνοτροφική διάσταση που καταγράφεται ιστορικά στη Μεσόγειο.

10 Efstathiou και Kyriakou 2017, 56.

έλλειπε. Ο λόγος για εμάς ήταν σχεδόν προφανής: το απότομο και αποσαθρωμένο ανάγλυφο, κυρίως λόγω της γεωλογικής προέλευσης του Τροόδους, και ταυτόχρονα, η απουσία *κοιλάδων απορροής* (watersheds) και ήπιων *περασμάτων* (saddles) ανάμεσα στις βουνοκορφές, φαίνεται ότι δεν προσφέρονταν για κανενός είδους ανθρώπινη δραστηριότητα ή πρόσβαση στον χώρο.

Την επόμενη χρονιά (2007) η ίδια ερευνητική ομάδα κινήθηκε νοτιότερα στις υπώρειες του Τροόδους προς την κατεύθυνση της Πάφου, σε χαμηλότερες υψομετρικά περιοχές (500 μ.), και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή του άνω τμήματος της κοιλάδας του ποταμού Ξερού. Κοντά στα *βράχια του Αγ. Ιωάννη* όπως είναι γνωστά, απέναντι από το εγκαταλειμμένο τουρκοκυπριακό χωριό Βρέτσια και σε μικρή απόσταση από το Μεσαιωνικό γεφύρι του Ρουδιά, εντοπίστηκαν για πρώτη φορά πλούσιες πηγές πυριτόλιθου (τύπου Λευκάρων). Και το κυριότερο, στην υψηλότερη από τις δύο εντυπωσιακές αναβαθμίδες του χώρου, 80 μ. πάνω από τη σημερινή κοίτη του Ξερού ποταμού, και σε μια στρατηγική τοποθεσία που ελέγχει οπτικά ένα ευρύτατο χώρο προς τα νότια και βόρεια, βρέθηκε ένα διάσπαρτο επιφανειακά και εξαιρετικά πλούσιο σε ποικιλία απολεπισμένο λίθινο υλικό (Εικ. 1).¹¹

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΡΟΥΔΙΑ

Η συστηματική συλλογή του επιφανειακού λίθινου της αναβαθμίδας του *Ρουδιά* –η αρχαιολογική θέση ονομάστηκε Αγ. Ιωάννης/Βρέτσια *Ρουδιάς* (*Ρουδιάς* εφεξής)– ήταν ο στόχος της επόμενης (2008) ερευνητικής περιόδου. Η προκαταρκτική μελέτη της λιθοτεχνίας του Ρουδιά από την Dr. Carole McCartney, έδωσε ήδη ιδιαίτερα εντυπωσιακά αποτελέσματα.¹² Με βάση την τυπολογία και τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά του απολεπισμένου υλικού μπορούσε κανείς να τεκμηριώσει για πρώτη φορά στην κυπριακή ενδοχώρα την παρουσία προ-Νεολιθικών ομάδων. Η αρχική υπόθεση εργασίας ότι περιοχές του Τροόδους, που έφταναν σε υψόμετρο τα 500 μ., συνιστούσαν χώρους δραστηριοποίησης για τους πρώτους κυνηγούς-αποίκους του νησιού, επαληθεύονταν με εντυπωσιακό τρόπο.

Η ανασκαφική έρευνα στην αναβαθμίδα του *Ρουδιά* τα επόμενα χρόνια, και μέχρι σήμερα (2009–2020), περιλάμβανε μια σειρά από ανασκαφικές περιόδους, συνήθως πολύ σύντομες χρονικά, λόγω οικονομικής στενότητας και πιο πρόσφατα εξαιτίας των συνθηκών πανδημίας. Ωστόσο, η θέση κατόρθωσε να αναδείξει ένα πλούσιο και ταυτόχρονα αινιγματικό συνολικά αρχαιολογικό υλικό, με πολλές ιδιαιτερότητες που οδήγησαν στην πορεία σε ενδιαφέρουσες σκέψεις και υποθέσεις.¹³ Οι έρευνες και οι μελέτες που ακολούθησαν έδωσαν σημαντικές πληροφορίες για τη στρωματογραφία της προ-Νεολιθικής αυτής εγκατάστασης, την πολιτισμική ακολουθία της, τα λιθοτεχνικά χαρακτηριστικά της (τυπολογία, τεχνολογία), και βέβαια αρκετά στοιχεία για τη σχετική χρονολόγησή της. Οι μικρομορφολογικές αναλύσεις των δειγμάτων από τις ανασκαφικές επιχώσεις εντόπισαν ορίζοντες *παλαιοεδάφους* (paleosols) με στρωματογραφημένα τέχνηρα (*in situ*), ανάμεσα στο *κολούβιο* (colluvium) της επιφάνειας και τον *καλκρίτη* (calcrete), που συνιστά τον ιζηματογενή βράχο και το φυσικό υπόστρωμα της αναβαθμίδας.

Παράλληλα με τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις, οι ανασκαφικές τομές που ανοίχτηκαν στον κεντρικό χώρο του πλατώματος αποκάλυψαν ένα εντυπωσιακό και εκτεταμένο λίθινο χώρο με ασαφή, τελικά, όρια, στην επιφάνεια του οποίου βρέθηκαν λίθινα αγγεία, απολεπισμένα εργαλεία, χάντρες και έντονα καμένες δουλεμένες πέτρες, που περιγράφουν μια αινιγματική ως προς την χρήση της κατασκευή (Εικ. 2). Οι υπόλοιπες τομές που ανασκάφηκαν σε άλλα σημεία της αναβαθμίδας επιβεβαίωσαν τη στρωματογραφία και την πολιτισμική ακολουθία της θέσης, που μετά την αναλυτική μελέτη των απολεπισμένων τεχνέργων της απέκτησε τα χαρακτηριστικά ενός παλίμψηστου όπου κυριαρχούν *επτά στρώματα* και *τρεις στρωματογραφικά*

11 Efstratiou κ.ά. 2012, 1· 2017, 1.

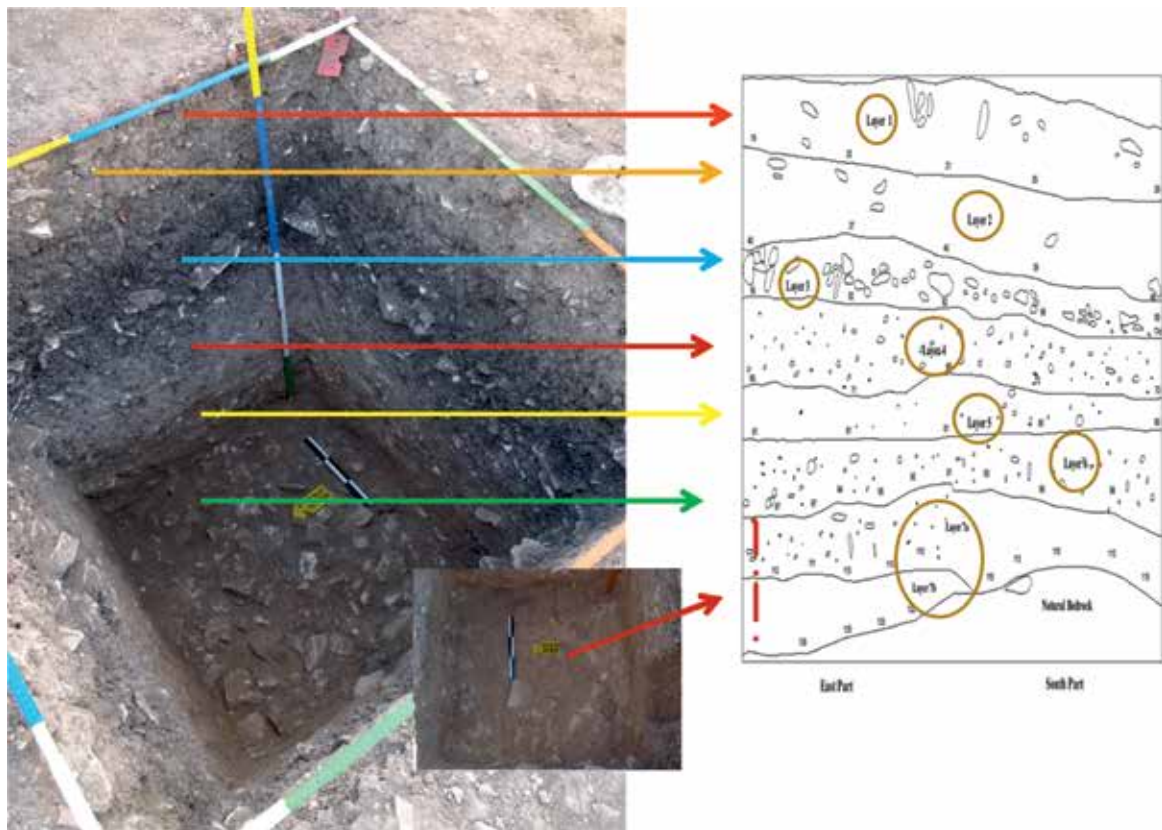
12 Efstratiou κ.ά. 2012, 1.

13 Efstratiou κ.ά. 2017, 1.



Εικ. 2. Εικόνα από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Ρουδιά (λίθινη κατασκευή).

λιθοτεχνικές ενότητες (Εικ. 3): η κατώτερη προ-Νεολιθική (φάση 1), (Φάση Ακρωτήρι-Υστερη Προκεραμική Νεολιθική Α), η μεσαία Πρώιμη Προκεραμική Νεολιθική Β (φάση 2) και η ανώτερη (φάση 3), που περιλαμβάνει τόσο ανάμεικτα χαρακτηριστικά των δύο προηγούμενων φάσεων (φάσεις 1 και 2) όσο και στοιχεία μιας μεταγενέστερης χρονολογικά Υστερης Προκεραμικής Νεολιθικής Β (Φάση Χοιροκοιτίας).



Εικ. 3. Η στρωματογραφία της αρχαιολογικής επίχωσης του Ρουδιά.

Ενδεικτικό του πλούσιου υλικού είναι το γεγονός ότι από τα 12.520 τέχνεργα που συνελέγησαν από την επίχωση τελικού βάθους 1,30 μ. ακολουθώντας το μεθοδολογικό πρωτόκολλο μιας παλαιολιθικής ανασκαφής, τα 10.086 προέρχονται από τις επτά συνολικά στρωματογραφημένες ενότητες, επιβεβαιώνοντας την επίμονη ανθρώπινη εγκατάσταση στον χρόνο –που διαρκεί τουλάχιστον τέσσερις χιλιετίες– και σε ένα χώρο που φαίνεται να εκτείνεται σε μια επιφάνεια πέντε χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων. Επίσης, συνελέγησαν μικρές ποσότητες θρυμματισμένων και συχνά καμένων οστών ζώων που, δυστυχώς, είναι αδιάγνωστα λόγω κακής διατήρησης, ενώ η ίδια δυστυχώς ατελέσφορη εικόνα, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, αφορά και την αναζήτηση του αρχαιοβοτανικού υλικού της θέσης.

Γεγονός, πάντως, παρέμενε η ακριβής ένταξη του Ρουδιά στον πρώιμο χρονολογικό ορίζοντα της Κύπρου που θα έπρεπε να επιβεβαιωθεί και από ραδιοχρονολογικές τιμές. Οι τελευταίες, δυστυχώς, έλλειπαν λόγω της έλλειψης οργανικών υλικών ή κακής διατήρησής τους (λ.χ. έλλειψη ικανής ποσότητας κολλαγόνου στα οστά). Η έλλειψη αυτή καλύφθηκε εν μέρει από την εφαρμογή της τεχνικής της οπτικής θερμοφωταύγειας OSL (Optically Stimulated Luminescence) σε δείγματα χρώματος της επίχωσης που όχι μόνο έδωσαν σημαντικά πρώιμες χρονολογικές τιμές για τη θέση αλλά άφησαν ανοικτό το ενδεχόμενο ο αποικισμός της Κύπρου να ξεκινά την 12η χιλ. π.Χ.¹⁴ Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ, ωστόσο, ότι η συγκεκριμένη μέθοδος παρουσιάζει σημαντικά περιθώρια χρονικής διακύμανσης που αγγίζουν τα χίλια χρόνια. Αλλά ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση, τόσο η συνεπής σειρά των ραδιομετρικών τιμών –που ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία σε σχέση με τα βάθη της δειγματοληψίας– όσο και ο συνδυασμός τους με τα χαρακτηριστικά της λιθοτεχνίας (σχετική χρονολόγηση) εντάσσουν με ασφάλεια την ίδρυση της εγκατάστασης του Ρουδιά στον προ-Νεολιθικό (Επιπαλαιολιθικό/Προκεραμικό Νεολιθικό Α) ορίζοντα της Κύπρου.

14 Tsakalos κ.ά. 2021.



Εικ. 4. Χαρακτηριστικό εργαλείο της περιόδου (ημισέληνος/lunate).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο εντοπισμός και η ανασκαφική διερεύνηση της κυνηγετικής και τροφοσυλλεκτικής εγκατάστασης του *Ρουδιά* στην ορεινή Κύπρο άνοιξε χωρίς αμφιβολία ένα νέο σημαντικό κεφάλαιο στη μελέτη της κυπριακής προϊστορίας.¹⁵ Αν και τα προβλήματα της απόλυτης χρονολόγησης του *Ρουδιά* έχουν μόνο εν μέρει ακόμα αντιμετωπιστεί, η μελέτη της πλούσιας ποσοτικά λιθοτεχνίας της εγκατάστασης επιτρέπει με ασφάλεια την τοποθέτηση της ίδρυσης της θέσης στον Επιπαλαιολιθικό ορίζοντα της Κύπρου, όπως αυτός μας είναι γνωστός από τις εξαιρετικά λίγες αριθμητικά, και ομολογουμένως αιγιματικές ως προς την απόλυτη χρονολόγησή τους και την ερμηνεία τους (χαρακτηριστικά λιθοτεχνίας), θέσεις στο νησί.¹⁶ Αυτή η εικόνα επιτείνεται ακόμα περισσότερο και από τη λιθοτεχνία της περιόδου, που με τα έντονα *επαρχιωτικά* και *ιδιοσυγκρατικά* (idiosyncratic/provincial) χαρακτηριστικά της, δεν επιτρέπει στενότερες συγκρίσεις με τις κυρίαρχες τυπολογικές και τεχνολογικές παραδόσεις του Λεβάντ (Εικ. 4).

Το πάχος των αρχαιολογικών επιχώσεων του *Ρουδιά* –ίσως οι βαθύτερες της περιόδου που έχουν βρεθεί στο νησί– επιβεβαιώνουν την επίμονη παρουσία των κυνηγών στην κυπριακή ενδοχώρα και παραπέμπουν πιθανότατα σε μια επιτυχή (κρίνοντας από τη διάρκεια της εγκατάστασης) προσπάθεια δημιουργίας μιας ορεινής *τροφοσυλλεκτικής κόγχης* (upland foraging niche).¹⁷ Αυτό επιβεβαιώνεται και από τη μέχρι σήμερα ανάλυση των δύο λιθοτεχνικών ενοτήτων του *Ρουδιά* (κατώτερα στρώματα 7–4 και ανώτερα 3–1), οι οποίες είναι ενδεικτικές μιας μακράς προ-Νεολιθικής παράδοσης με ελάχιστες αλλαγές στην πορεία του χρόνου. Το στοιχείο αυτό, ίσως περιγράφει την επιμονή μιας συγκεκριμένης και επίμονης *τροπικότητας* (trope) που θα πρέπει να αναζητηθεί στο μέλλον και σε άλλες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού.¹⁸ Εάν το ενδεχόμενο μιας αδιάλειπτης λιθοτεχνικής παράδοσης και *συνεχούς* κατοίκησης στον ίδιο χώρο θεωρηθεί πιθανό, τότε

15 Ευστρατίου 2017, 17.

16 Efstratiou κ.ά. 2017, 1.

17 Zeder 2012, 241.

18 «Lithic Report» της C. McCartney στο Efstratiou κ.ά. 2017, 6.

ίσως στη λιθοτεχνία του *Ρουδιά* να μπορούσε να καλυφθεί και το αρχαιολογικό κενό που εξακολουθεί να υπάρχει ανάμεσα στη Φάση του Ακρωτηρίου (Επιπαλαιολιθική-Επικαλαεολιθική) και την ύστερη Προκεραμική Νεολιθική Α (PPNA), καθώς και στις θέσεις Ακρωτήρι *Αετόκρεμνος* και Αγ. Βαρβάρα *Ασπρόκρεμνος* και Αγ. Τύχωνας *Κλήμονας* αντίστοιχα.¹⁹ Εάν αυτό δεν ισχύει, υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο της παρουσίας μιας *απλοϊκής* τεχνολογικά ορεινής παράδοσης (σε σύγκριση με τη σύγχρονη λιθοτεχνία του Ακρωτηρίου) που θα παραπέμπει στη συν-ύπαρξη πολλών ταυτόχρονα πολιτισμικών ενοτήτων στο νησί στα πρώτα χρόνια του Ολόκαινου.

Σε κάθε περίπτωση, η ανασκαφή του *Ρουδιά* εμπλουτίζει σημαντικά το αρχαιολογικό αρχείο της πρώιμης προϊστορίας της Κύπρου, αναθεωρώντας στερεότυπα και επιβεβαιώνοντας τη δυναμική και την εξωστρέφεια των τελευταίων *τροφοσυλλεκτικών ομάδων* (foragers) στον ευρύτερο χώρο της Μ. Ανατολής.²⁰ Κλείνοντας, θα έλεγε κανείς ότι η έρευνα αυτή στην ενδοχώρα επαναφέρει τη συζήτηση για την αρχή της *νησιωτικότητας* (insularity) της Κύπρου που απασχολεί τις αφηγήσεις της κυπριακής προϊστορίας.

19 McCartney κ.ά. 2010, 1· McCartney και Peltenburg 2000, 8.

20 Simmons 2014.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ammerman, A.J., και T. Davis, επιμ. 2014. *Island Archaeology and the Origins of Seafaring in the Eastern Mediterranean. Proceedings of the Wenner Gren Workshop held at Reggio Calabria on October 19–21, 2012*. Part Two. Eurasian Prehistory 11. Oxford: Oxbow.
- Ammerman, A.J., P. Flourentzos, C. McCartney, J. Noller, και D. Sorabji. 2006. «Two New Early Sites on Cyprus». *RDAC*:1–22.
- Efstratiou, N. 2012. «Early Cypriot Prehistory in the Light of Recent Developments». In *Studies in Mediterranean Archaeology: Fifty Years On*, επιμ. J.M. Webb και D. Frankel, 33–41. *SIMA* 137. Uppsala: Åströms Förlag.
- _____. 2014. «Reaching the Island. What next? Material Life and Socio-Historical Processes in Early Cyprus». Στο *Structure, Measurement and Meaning. Studies on Prehistoric Cyprus in Honour of David Frankel*, επιμ. J.M. Webb, 3–11. *SIMA* 143. Uppsala: Åströms Förlag.
- Ευστρατίου, Ν. 2017. «Η Πρώιμη Προϊστορία της Κύπρου: Αναζητήσεις και Προκλήσεις». Στο *Αρχαία Κύπρος: Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου*, επιμ. Ν. Παπαδημητρίου και Μ. Τόλη, 17–43. Αθήνα: Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Efstratiou, N., P. Biagi, P. Elefanti, P. Karkanias, και M. Ntinou. 2006. «Prehistoric Exploitation of Grevena Highland Zones: Hunters and Herders along the Pindus Chain of Western Macedonia (Greece)». *WorldArch* 38.3:415–35.
- Efstratiou, N., και D. Kyriakou. 2017. «Mountain Archaeology in Cyprus between the two Coasts: Past Experience and Future Prospects». Στο *Four Decades of Hiatus in Archaeological Research in Cyprus: Towards Restoring the Balance. Proceedings of the International One-Day Workshop, Lefkosia (Nicosia), September 2016, Hosted by the Department of Antiquities, Cyprus*, επιμ. D. Pilides και M. Mina, 56–66. Κυπριακά Vol. 2. Wien: Holzhausen Verlag.
- Efstratiou, N., C. McCartney, P. Karkanias, και D. Kyriakou. 2012. «An Upland Early Site in the Troodos Mountains». *RDAC* 2010:1–26.
- _____. 2017. «The late Epi-palaeolithic Camp Site of Vretsia-Roudias in Upland Troodos: The Third Season of Field-work». *RDAC*:1–34.
- Knapp, B.A. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory Through the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCartney, C., P. Croft, S.W. Manning, και S. Rosendahl. 2010. «Preliminary Report on the 2008 EENC Excavations at Agia Varvara-Asprokremmos and Regional Field Survey». *RDAC* 2009:1–16.
- McCartney, C., και E. Peltenburg. 2000. «The Colonization of Cyprus: Questions of Origins and Isolation». *Neolithics* 1/00:8–11.
- Simmons, A.H. 2013. «Akrotiri-Aetokremnos (Cyprus) 20 Years Later: An Assessment of its Significance». Στο *Island Archaeology and the Origins of Seafaring in the Eastern Mediterranean*, Part One, επιμ. A.J. Ammerman και T. Davis, 139–156. Eurasian Prehistory 10. Oxford: Oxbow.
- _____. 2014. *Stone Age Sailors: Paleolithic Seafaring in the Mediterranean*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Swiny, S., επιμ. 2001. *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation*. CAARI Monograph 2. Boston, MA: American Schools of Oriental Research.
- Tsakalos, E., N. Efstratiou, Y. Bassiakos, M. Kazantzaki, και E. Filippaki. 2021. «Early Cypriot Prehistory: On the Traces of the Last Hunters and Gatherers in the Island – Preliminary Results of Luminescence Dating». *CurrAnthr* 62(4):412–25.
- Zeder, M.A. 2012. «The Broad Spectrum Revolution at 40: Resource Diversity, Intensification, and an Alternative to Optimal Foraging Explanations». *JAnthArch* 31:241–64.

Constructing Sotira

Discard and deposition at a Neolithic village in Cyprus

David Frankel

La Trobe University, Melbourne

ABSTRACT

A greater understanding of all the factors affecting site formation and the contexts of artefact deposition and discard allow a reconsideration of older excavations and potentials for developing new interpretations. In this paper I will use frameworks of this kind to look anew at the Neolithic settlement of Sotira Teppes in Cyprus, a site that was extensively excavated and published by Porphyrios Dikaïos over 60 years ago. The quality of his work has encouraged several earlier re-analyses of its structure and history. Here I will attempt another, paying particular attention to the contexts of deposition defined by the excavator. This approach, applied to selected subsets of the assemblages, allows alternative patterns to emerge. These allow different insights and explanations for aspects of the site and its history.

Eleni Mantzourani has, especially through her excavations at Kantou, made significant contributions to our understanding of the Cypriot Ceramic Neolithic (or Sotira Culture). It is therefore appropriate to mark her achievements by dedicating to her this study of the neighbouring site of Sotira *Teppes*, bearing in mind her particular interests in the way archaeological materials are documented.¹ Although there are strong common elements to the Ceramic Neolithic of the 5th millennium BC across all of Cyprus, there is a diverse array of regional, local and site-specific variations in settlement type, material culture and economy.² Tracing and explaining the origins of these patterns has been a major focus of research.³ Here, in contrast, I would like to take a far narrower approach: a much finer-scale look at particular aspects of a single site.⁴ In doing so, I hope to expose some key conceptual and methodological issues that underpin all of our archaeological analyses, especially those to do with site formation processes and how types and assemblages are defined and used in constructing histories.

Sotira *Teppes* was discovered by the great Cypriot archaeologist Porphyrios Dikaïos in February 1934, on the same day that he identified the more famous Neolithic site of Khirokitia.⁵ His exemplary excavations and substantial publications of that site laid the foundations of all subsequent work on the Aceramic Neolithic.⁶ The same is true for his research at Sotira, the type-site for the later, Ceramic Neolithic.⁷ These two sites provided

1 Mantzourani and Vavouranakis 2003.

2 Clarke 2007; for a more general overview, see Knapp 2013.

3 Clarke 2001; 2007; Mantzourani 2003.

4 I would like to thank Jennifer Webb and Nicholas Stanley-Price for their reactions to a draft of this paper, and Yiannis Voskos and an anonymous reviewer for additional suggestions and improvements.

5 Dikaïos 1961, 1.

6 Dikaïos 1953.

7 Dikaïos 1961.

the essential core of Dikaïos' history of Cyprus before the Bronze Age: and it is clear that his view of Sotira was heavily influenced by his discoveries at Khirokitia and the need to build a chronological sequence, linking these sites to one another as well as to others.⁸ His extensive excavations also show his concern to uncover and present the physical and behavioural structure of past societies and aspects of everyday life. This strongly affected his approach to excavation and his perception –although of course not expressed in such terms– of site formation processes and discard practices, where the distribution of features and objects “on floors” could be regarded as direct reflections of “everyday life”. This approach flowed through into subsequent re-analyses of the site, the most important of which are those of Edgar Peltenburg⁹ and Nicholas Stanley-Price¹⁰ undertaken in the late 1970s.

Here it is essential to recognise the skills and abilities of the excavation team's experienced foreman, Kakoullis Georgiou, for it is his expertise at identifying different types of deposits –especially those defined as floors– which provides the foundations of any further analysis, such as that undertaken here. It is from personal experience of working with the results of fieldwork conducted by him in publishing the earlier excavations at Ambelikou *Aletri*,¹¹ that I can feel confident not only in what was found and collected, but in what was not: in particular, as discussed below, the paucity of complete or mendable vessels from sherds left on floors.

The main excavated area (Area V) of Neolithic Sotira covers the relatively flat top of a small conical hill. Here Dikaïos excavated 2000 m² over several seasons, exposing in part or whole about three dozen houses and associated structures. Within these, deposits of different types were identified, separating “floors” from others representing either construction or destruction layers. In his site report Dikaïos separated out those artefacts which were found “on floors” from those found “between floors”. I have followed this, grouping all the latter together as coming from “fill”. The distinction between “floor” and “fill” deposits is, as I will discuss below, crucial. Much of the material associated with the former can be regarded in some way as representing *de facto* refuse, left on a living surface when the building was abandoned or renovated. Fill deposits, on the other hand, are likely to contain “normal” refuse, with much more residual material reworked from older contexts, and so are far less representative of the specific time of deposition.¹²

In his site report Dikaïos constructed a stratigraphic and architectural sequence, allocating buildings and material to four Phases (I to IV). In his later, close forensic assessment of the site, Stanley-Price made a strong case for a three-phase system (Phases 1 to 3, with 3 as the earliest): it is his formulation that I will follow here. Both, however, saw the history of the site as one of continuous development¹³ and incremental growth, punctuated at intervals by widespread disasters. The first was a widespread fire marking the end of Phase 1, but the more significant was a destruction bringing to an end Stanley-Price's Phase 2 (Dikaïos' Phase III), the latter generally understood to have been the result of a major earthquake.¹⁴

The severity and impact of an earthquake at Sotira is worth considering in the context of artefact survival and recovery. For Dikaïos, the “disaster appears to have been an earthquake which brought down the super-structure of almost all of the houses, burying under the debris all the belongings and tools of the inhabitants”.¹⁵ This view was undoubtedly related to Dikaïos' interest in envisioning daily life, where the finds on floors constituted what we might now refer to as a complete “systemic inventory”.¹⁶ This may, however, be questioned. If the

8 Dikaïos 1962.

9 Peltenburg 1978.

10 Stanley-Price 1979a.

11 Webb and Frankel 2013.

12 On residuality in general, see Evans and Millett 1992; Lucas 2008. For Cypriot examples, see Frankel et al. 2013.

13 Stanley-Price 1979a.

14 For a discussion of earthquakes and culture change, see Stanley-Price 1979b, 73–7; a recent discussion of such events in prehistoric Cyprus, is Amadio et al. 2020.

15 Dikaïos 1961, 221.

16 Schiffer 1985.

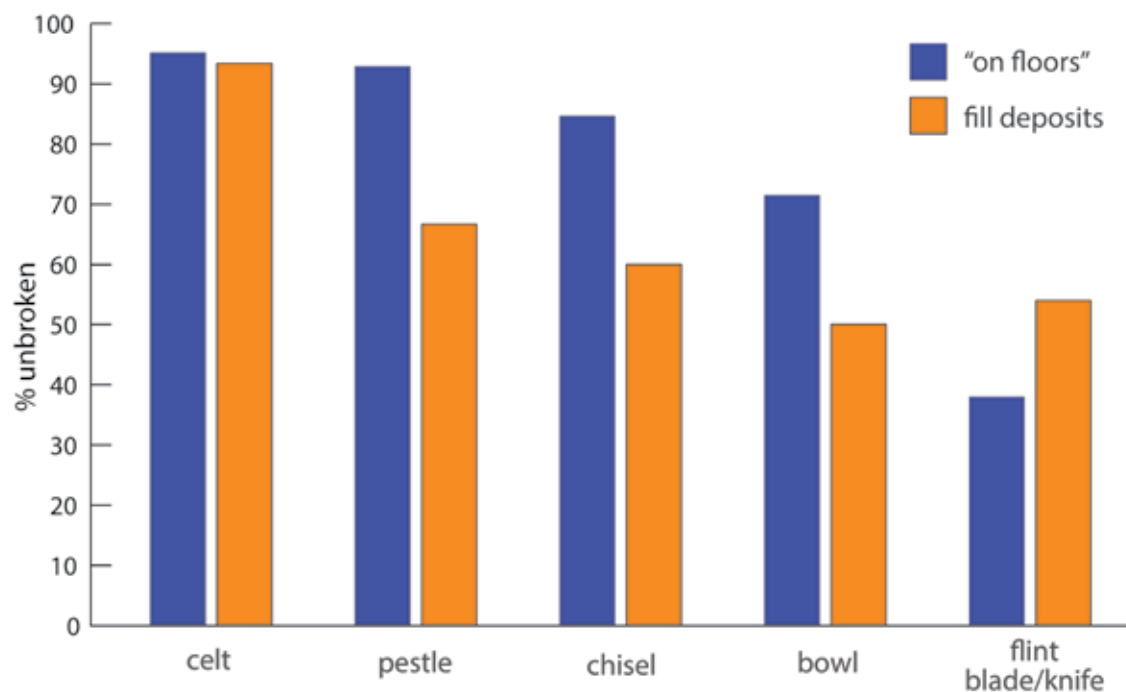


Fig. 1. Percentages of complete stone artefacts in fill and on floor deposits at Sotira..

destruction was as drastic and comprehensive as suggested by Dikaïos, one would expect to find many complete or mendable vessels among the sherds found “on floors”. This is hardly the case. There are in fact remarkably few: no more than 20 are even partially reconstructable.¹⁷ If there was an earthquake then it would appear that most, if not all houses were sufficiently accessible after the earthquake for many useable, unbroken items to be retrieved.¹⁸ While many smaller items, especially stone artefacts, were not collected, pottery was clearly more highly valued.¹⁹ However reduced, the “floor” inventories should still be considered separately from those which I have grouped together as “fill”.²⁰ I will begin by illustrating the difference with reference to the stone artefact assemblages.²¹

Figure 1 presents data on the breakage of the main stone artefact types defined by Dikaïos, combining material from all phases of occupation. It is clear that there is a higher percentage of unbroken, still useable, ground stone items “on floors” than from fill contexts. This need not be at all surprising, as the fill deposits are most likely to include “normal” refuse (discarded, broken or worn-out items). The one category of chipped stone artefact included here shows a different pattern, with a far lower percentage of unbroken blades or knives on floors than in fill, perhaps reflecting the more brittle nature of these tools, their breakage rate and/or differences in the way they were valued and discarded once broken.

17 As noted above, this cannot be ascribed to the incompetence of the excavators, who were well attuned to the identification of mendable items.

18 This would affect other analyses of the use of space within buildings, such as that of Peltenburg 1978.

19 For a recent discussion of the identification of earthquakes and their impact at a nearby site, see Amadio et al. 2020.

20 This contrasts with the approach taken by Stanley-Price, who grouped the two types of context together in his analyses of site structure and development.

21 All the data used in these analyses have been compiled from the catalogues in Dikaïos 1961.

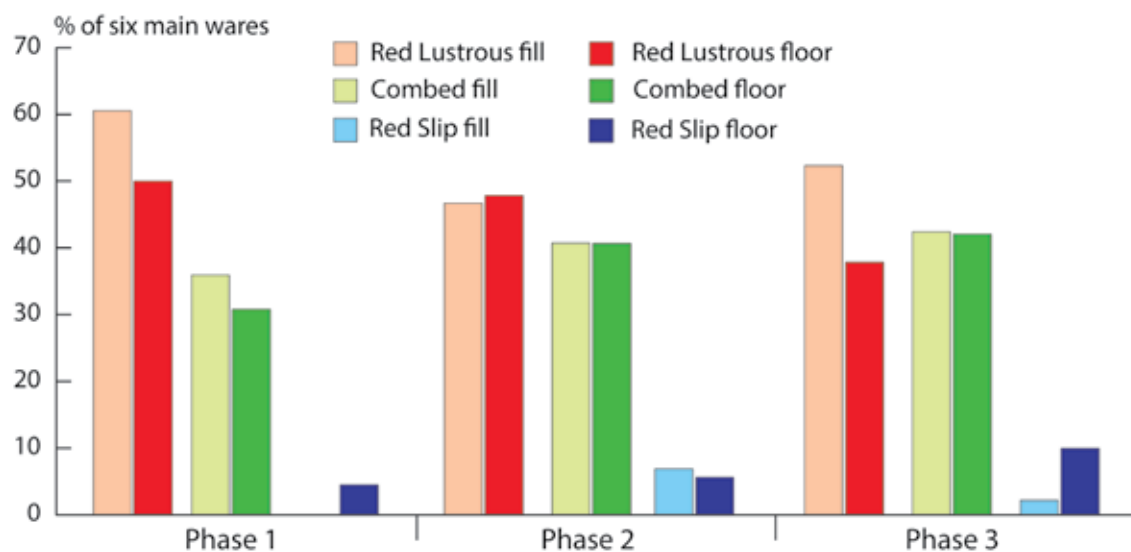


Fig. 2. Percentage occurrence of main wares in different Phases in fill deposits and on floors deposits at Sotira.

Pottery is more complex. Dikaïos defined a dozen wares.²² These were used by Stanley-Price in his assessment of ceramic change.²³ No significant pattern could be seen, leading him to conclude that there was a “remarkable consistency of ware representation throughout the three Phases.”²⁴ If, however we change the parameters, different patterns emerge. Percentages have some unexpected consequences, depending on the range of categories used: the more categories, the lower the percentages of all and the consequent reduction in apparent differences between them. In these analyses I have made use of only the six more common wares: five of the others are only found very occasionally and in extremely small quantities. I have also left out the ubiquitous Coarse Ware. These vessels may have been made *in situ*, although it is possible that they were made elsewhere and brought to the site,²⁵ they are of such a different nature in material, form and function to justify leaving it out of these analyses.²⁶ Reducing the assemblage in this way helps highlight aspects of difference between the remaining wares. So, too, does the separation of fill from floor deposits.

Figure 2 presents one new analysis of the pottery data, here divided into Stanley-Price’s three Phases. Although the percentages are based on the occurrence of the six main wares, only the three most common are shown here: Red Lustrous, Combed Ware and Red Slip Ware.²⁷ For each, the percentages for fill and floor deposits are shown. In each case there is a significant difference between these two types of context. This requires careful consideration, best approached through considering Red Lustrous Ware. This is clearly the dominant ware in the earlier Phases, and as such is likely to be represented to a greater extent than others as residual material in the later contexts: there were simply more sherds around to be included in fill, so exaggerating its relative importance, and distorting comparative analyses based on these figures. If the focus is on the higher

22 Wares in order of overall quantity: Red Lustrous, Combed, Coarse, Red Slip, Red-on-White, Red-on-White and Combed, Grey Lustrous, Plain White, Black Lustrous, Red-on-Red, Red-on-Black Lustrous, Black Combed.

23 Stanley-Price 1979a, Table 2.

24 Stanley-Price 1979a, 72.

25 See Boness et al. 2015.

26 Note, however, that at Kantou *Kouphovounos* the proportion of Coarse Ware appears to increase during the latest phases of the settlement (Mantzourani and Voskos 2019).

27 Red Lustrous and Red Monochrome as defined by Dikaïos have been kept separate in these analyses although difficulties in distinguishing between them at other sites mean that they may be best grouped together (Clarke 2007, 102).

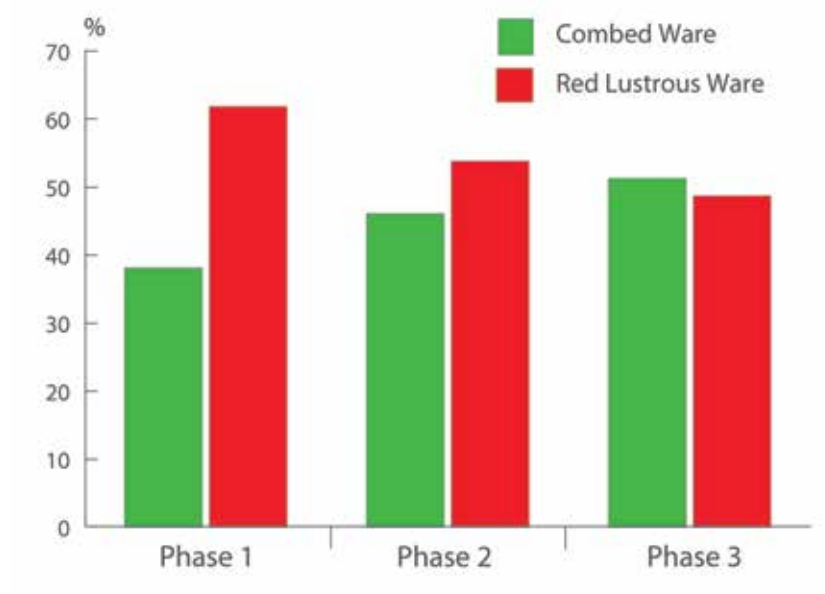


Fig. 3. Relative proportions of Red Lustrous and Combed Ware on floors in each Phase at Sotira.

integrity floor deposits (i.e. those with less residual material), a significant change over time can be seen. There is an increase in Combed Ware at the expense of Red Lustrous, as shown more clearly in the simpler Figure 3, where the relative proportions of Red Lustrous and Combed Ware are directly compared.

The identification of ceramic change adds the dimension of time to the spatial variation observed by Stanley-Price, who demonstrated a difference in the percentage of Combed Ware in houses across the site suggesting two major kinship groups.²⁸ A more complex analysis is possible. Figure 4 presents a Principal Components Analysis of house assemblages using a sample limited to floor deposits assigned to Phase 2 and the six main wares, excluding those assemblages with less than 20 sherds.²⁹ The first, main factor is the relative occurrence of Red Lustrous and Combed wares, while other wares contribute to separations along the second. The general grouping of assemblages can be mapped onto a plan of the site during Phase 2³⁰ (Fig. 5), which shows more complex spatial distributions than the two moieties previously suggested. It is, of course, not clear whether either the patterns or the underlying data are sufficiently robust to pursue the social implications much further, but they do hint at the potential for additional exploration of the historical development and/or the social structure of Sotira *Teppes*.

The different impressions of Sotira constructed through these analyses are a testament to the quality of Dikaios' excavation and publication. They also illustrate the ways in which changing concepts, methods and approaches conspire to create our archaeological sites and hence our visions of the past.

²⁸ Stanley-Price 1979a, 73, Fig. 8.

²⁹ Cluster Analyses reveal essentially the same grouping.

³⁰ The site plan is based on Stanley-Price 1979a, Fig. 6. This includes a sequence involving the reuse of some older walls of Phase 1 and later additions during Phase 2.

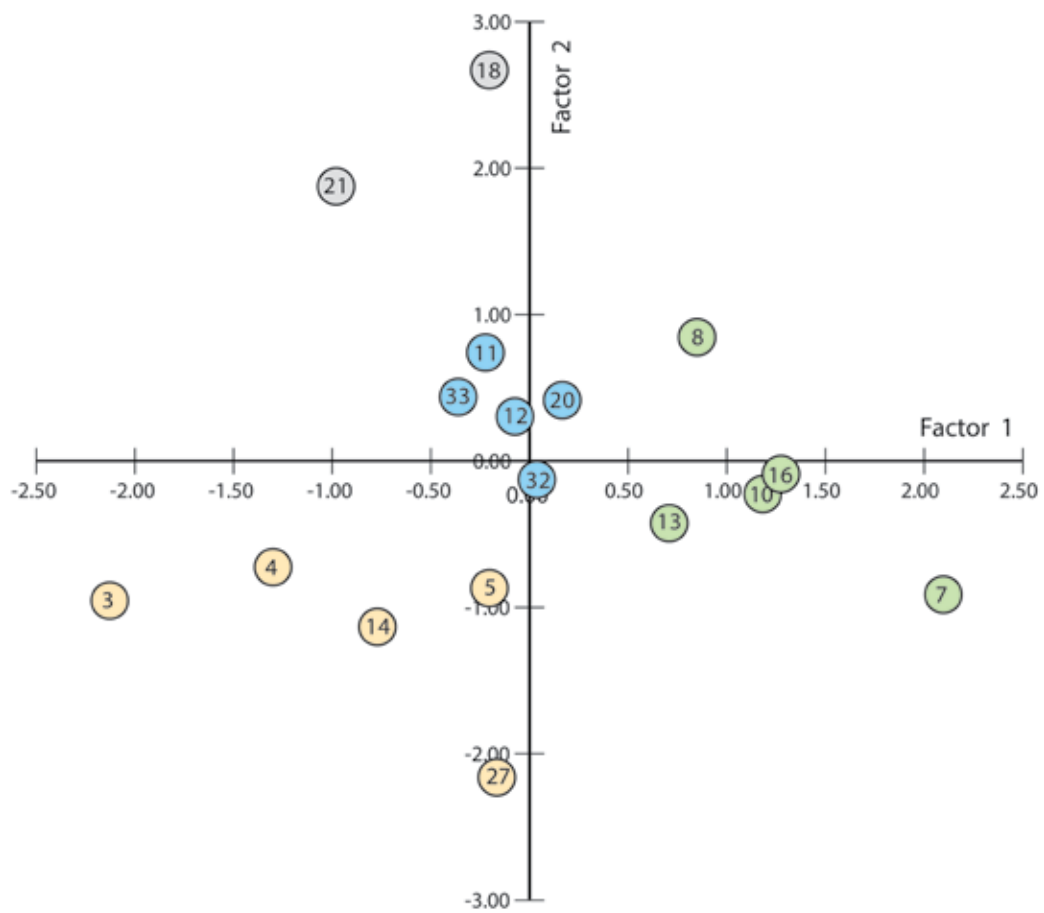


Fig. 4. Principal Components Analysis of percentages of main wares in each structure at Sotira during Phase 2. The colours highlight groups of structures which are plotted in Figure 5.

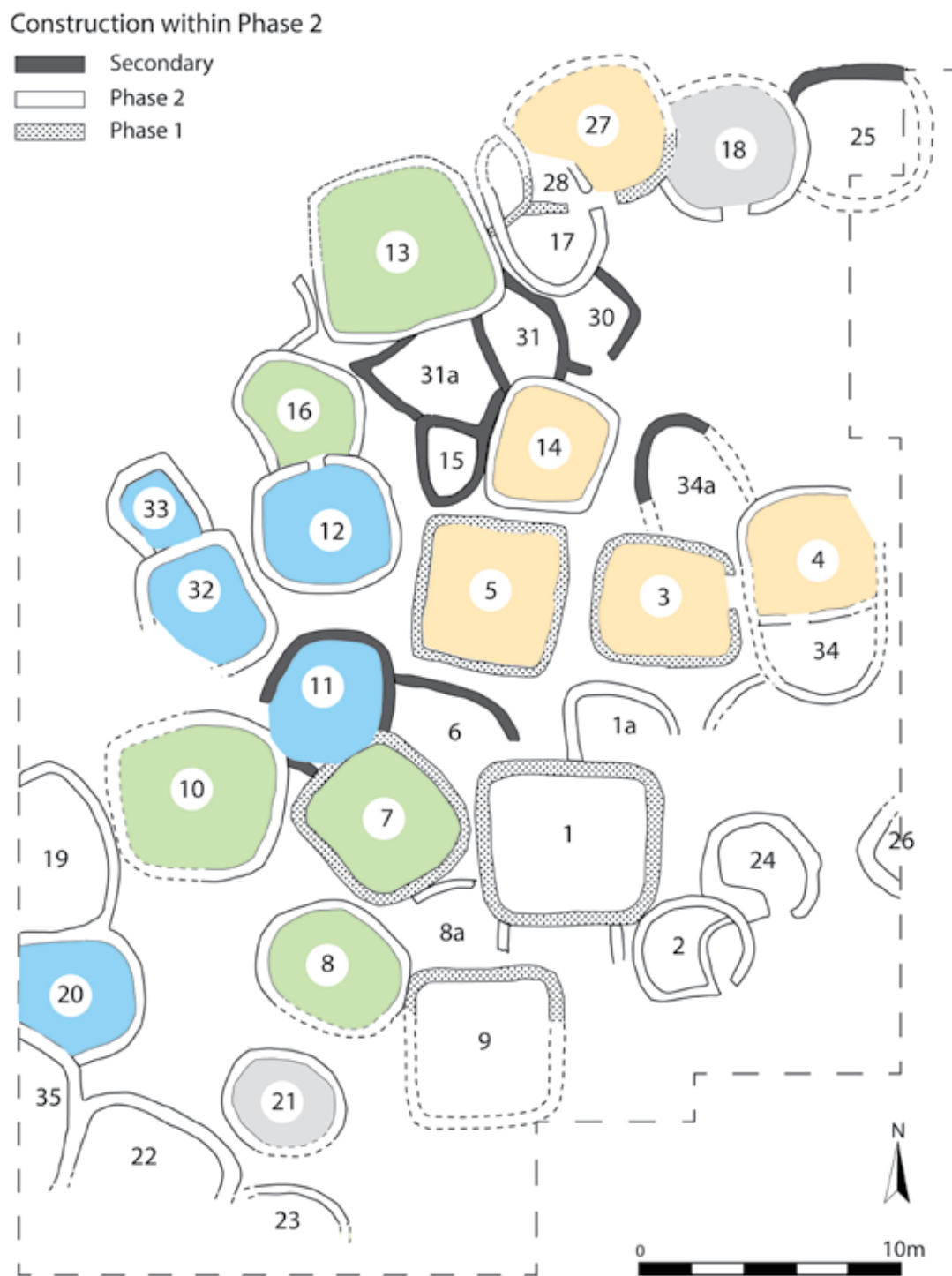


Fig. 5. Spatial distribution of groups of houses based on the results of the Principal Components Analysis. The colours match those of the groups identified in Figure 4.

BIBLIOGRAPHY

- Amadio, M., E. Boaretto, and L. Bombardieri. 2020. "Abandonment Practices through the Microscope Lens. Micro-archaeological Data from Middle Bronze Age Erimi, Cyprus." *Levant* 52:301–20.
- Boness, D., J. Clarke, and Y. Goren. 2015. "Ceramic Neolithic Pottery in Cyprus – Origin, Technology and Possible Implications for Social Structure and Identity." *Levant* 47:233–54.
- Clarke, J.T. 2001. "Style and Society in Ceramic Neolithic Cyprus." *Levant* 33:65–80.
- _____. 2007. *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia BC*. Oxford: Oxbow.
- Dikaïos, P. 1953. *Khirokita*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 1961. *Sotira*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- _____. 1962. "The Stone Age." In *The Swedish Cyprus Expedition IV.1A*, by P. Dikaïos and J.R. Stewart 1–204. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Evans, J., and M. Millett. 1992. "Residuality Revisited." *OJA* 11:225–40.
- Frankel, D., P. Keswani, D. Papaconstantinou, E. Peltenburg, and J.M. Webb. 2013. "Stratigraphy in a non-Tell Archaeological Environment." In *Associated Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean*, Volume II, *Cyprus*, edited by E. Peltenburg, 15–38. Turnhout: Brepols.
- Knapp, A.B. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Lucas, G. 2008. "Time and the Archaeological Event." *CAJ* 18:59–65.
- Mantzourani, E. 2003. "Architectural and Social Organization of Space in Late Neolithic Cyprus: The North–South Divide Revisited." *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 3:35–52.
- Mantzourani, E., and G. Vavouranakis. 2003. "Practical and Epistemological Implications of Recording Methods: The Neolithic Excavation Project at Kantou-Kouphouvounos, Cyprus." In *CAA 2002: The Digital Heritage of Archaeology. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology: Proceedings of the 30th Conference, Heraklion, Crete, April 2002*, edited by M. Doerr and A. Sarris, 355–60. Athens: Archive of Monuments and Publications, Hellenic Ministry of Culture.
- Mantzourani, E., and I. Voskos. 2019. "Η Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή." In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο: Μέρος Β', Τα Κινητά Ευρήματα*, Vol. 1, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 17–147. *AURA Suppl. 1*. Athens: AURA and Kardamitsa.
- Peltenburg, E. 1978. "The Sotira Culture: Regional Diversity and Cultural Unity in Late Neolithic Cyprus." *Levant* 10:55–74.
- Schiffer, M.B. 1985. "Is There a 'Pompeii Premise' in archaeology?" *Journal of Anthropological Research* 41:18–41.
- Stanley-Price, N.P. 1979a. "The Structure of Settlement at Sotira in Cyprus." *Levant* 11:46–81.
- _____. 1979b. *Early Prehistoric Settlement in Cyprus: A Review and Gazetteer of Sites*. *BAR-IS* 65. Oxford: British Archaeological Reports.
- Webb, J.M., and D. Frankel. 2013. *Ambelikou Aletri. Metallurgy and Pottery Production in Middle Bronze Age Cyprus*. *SIMA* 138. Uppsala: Åströms Förlag.

On round houses and right angles

Comments on the architecture of Late Neolithic Cypriot communities

Dimitris Kloukinas

Aristotle University of Thessaloniki

ABSTRACT

The current paper discusses the appearance of non-curvilinear buildings during the Cypriot Late Neolithic period. The widespread “introduction” of sub-rectilinear and irregular forms in the architectural record seems to be in stark contrast to the long standing curvilinear tradition characterising both the preceding and the following periods. After establishing that the novel features need not to be linked to the arrival of new cultural groups, the discussion attempts to move beyond single ground plans and towards settlement-wide configurations. These configurations are approached in terms of architectural growth and correspondence to an aggregate of social and environmental influences. The former is associated with the “organic” development of building complexes or compounds, which possibly accommodated mid-scale social units. This does not imply a fit between specific built forms and types of social organisation, as is shown by earlier and later examples of curvilinear architecture.

INTRODUCTION

The 1992–1999 excavations at Kantou *Kouphouvounos* (henceforth Kantou),¹ conducted by the National and Kapodistrian University of Athens under the direction of Professor Eleni Mantzourani, have provided significant insights into the architectural traditions of the Cypriot Late/Ceramic Neolithic period (ca. 5200/5000–4000/3900 BC). Kantou (Fig. 1) represents a unique case: a phase characterised by sub-rectilinear ground plans (Phase III/Rectangular Phase) is succeeded by a building horizon comprising curvilinear architecture (Phase IV/Circular Phase). The former ground plan had been interpreted as an important feature of the period, as something which was entirely absent from the earlier record,² and one of the sharpest divides (the second being pottery making) between the Early/Aceramic (ca. 9000–5200 BC) and the Late Neolithic traditions.³

The circular ground plan, although being predominant throughout the Early Neolithic period, was thought to reappear suddenly during the Middle Chalcolithic (ca. 3500–3000/2800 BC) with no clear antecedents in the immediately preceding era.⁴ What is more, its appearance was associated with Levantine architectural

1 Mantzourani 2009; Mantzourani and Voskos 2019.

2 Dikaïos 1962, 101.

3 Knapp 2013, 160.

4 Knapp et al. 1994, 409; Thomas 2005, 120. Note, however, that Dikaïos (1961, 150; 1962, 101) referred to the curvilinear structures of Sotira as recalling the Chalcolithic Erimi (rather than the Khirokitian) houses, based primarily on structural grounds.

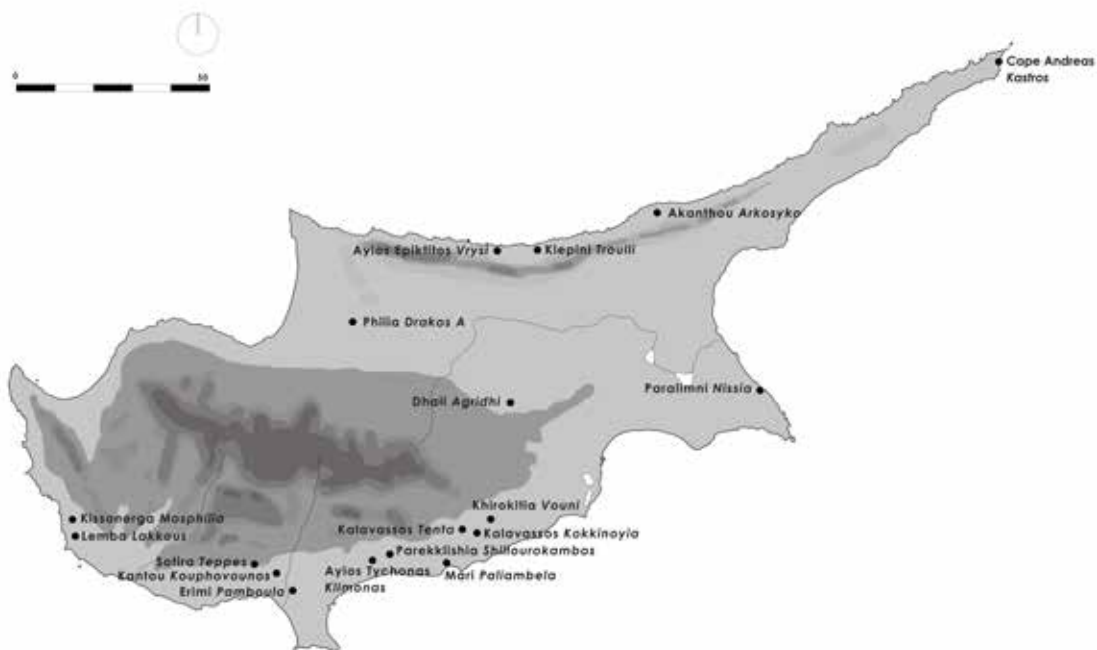


Fig. 1. Map of Cyprus with sites mentioned in the text (drawn by A. Marda Stypsianou).

traditions within the context of a perceived “recurrent theme of borrowing”⁵ in Cypriot prehistory. Regarding this assertion, the evidence from Kantou allowed for a different reading of the record. Mantzourani⁶ noted that the “transformation” of building ground plans during the later habitation stages of the settlement foreshadows the predominance of the circular type during the concomitant Chalcolithic period (ca. 4000/3900–2400 BC). As a result, a continuity associated with local, rather than external, developments was implied.

The present paper will attempt to discuss the emergence of sub-rectilinear built forms during the Late Neolithic period and, to a lesser degree, the (re-)appearance of circular forms during its later stages. Instead of focusing solely on the forms themselves, the emphasis will be placed on the ways in which single structures are articulated and on how spatial configurations may correspond to social interaction. The discussion will inevitably touch upon the renowned “curvilinear-rectilinear” scheme, which stemmed from K.V. Flannery’s work⁷ and which has dominated archaeological discourse for many decades. Although Flannery himself later⁸ pointed out that the crucial elements of his distinction were the size of dwellings and storage patterns, the geometric shape of the residences is often viewed as the key variable related to social transformations during the Neolithic period.⁹ It has even been suggested¹⁰ that the right angle and the geometry of rectangular spaces were important symbolic elements related to or even generated by the new kind of economy. The Cypriot evidence, however, seems to cast doubt upon such straightforward assertions.

5 Thomas 2005, 120.

6 Mantzourani 2009, 234.

7 Flannery 1974.

8 Flannery 2002, 421.

9 Saidel 1993; Parker Pearson and Richards 1994, 63; Peltenburg 2004, 80; Papaconstantinou 2013, 129.

10 Gheorghiu 2010, 1–2.

FROM ROUND TO RECTILINEAR GROUND PLANS

Recent research has revealed the chronological depth of the curvilinear architectural tradition on Cyprus, which goes back to the 9th millennium BC. Rather than being a *sui generis* development, its “origins” may be traced back to the Pre-Pottery Neolithic A (henceforth PPNA) and Early Pre-Pottery Neolithic B (henceforth PPNB) traditions of southwest Asia.¹¹ Even though round architecture was not entirely absent from the southern Levant during the 7th–5th millennia BC,¹² its persistence on Cyprus has been characterised as “a particularly strong anomaly within general Near Eastern architectural developments”.¹³

The earliest architectural evidence derives from Ayios Tychonas *Klimonas* (henceforth *Klimonas*),¹⁴ where a large circular building and less sizeable structures were uncovered. During the following millennia, circular dwellings and associated structures made of earth and/or stones were built at Parekklishia *Shillourokambos*,¹⁵ while curvilinear “dwellings” are also reported at Akanthou *Arkosyko*.¹⁶ These early examples found their “typical” expression at Kalavassos *Tenta* (henceforth *Tenta*)¹⁷ and the better preserved sites of the Late Aceramic Neolithic period (ca. 7000/6800–5200 BC), namely Khirokitia *Vounoi*¹⁸ and Cape Andreas *Kastros* (henceforth Cape Andreas).¹⁹ The former site comprises a series of curvilinear stone-built structures and a “radial” building, which is comparable to Levantine examples.²⁰ The settlement of Khirokitia, which used to be considered as a “type site”, is actually quite exceptional due to its large size and the compact arrangement of circular buildings. These are often quite substantial and sometimes bear internal pillars, low-dividing walls and platforms. The stone-built, “radial” structures at Cape Andreas are generally more modest with larger passageways and open areas in-between.

During the Late Neolithic period, the absolute prevalence of above ground, curvilinear architecture was contested by the appearance of diverse built forms. Although often understated, the architectural record of the period presents considerable variability, which is not merely restricted to ground plans. In attempting to summarise the available record, two broad “categories” may be discerned. These include a) subterranean or partly sunken structures and b) above ground buildings with stone and mud walls. Examples of the former “category” have been identified at Kalavassos *Kokkinoyia* (henceforth *Kokkinoyia*)²¹ and Mari *Paliambela*.²² Early and more recent excavations at the former site confirmed its primarily Late Neolithic date, probably falling quite late in the period’s sequence.²³ They have brought to light a number of semi-subterranean structures of roughly circular or elongated plan, a number of pit features and cave-like hollows, as well as an extensive chamber and tunnel complex. Similar hollow-like features have also been identified at Philia *Drakos A* (henceforth Philia).²⁴

11 Peltenburg et al. 2001; Peltenburg 2004.

12 Akkermans 2010; Garfinkel 2010.

13 Peltenburg 2004, 71.

14 Vigne et al. 2017.

15 Guilaine et al. 2011.

16 Şevketoglu 2008, 66–7.

17 Todd 1987, 2005.

18 Dikaïos 1953; Le Brun 1984, 1989.

19 Le Brun 1981.

20 Peltenburg (2004) compares Cypriot features with structures from Jerf el Ahmar and Munhata.

21 Dikaïos 1962; Clarke 2007, 2009.

22 Dikaïos 1953, 319.

23 Knapp 2013, 176.

24 Watkins 1969, 1971.

The second broad “category” is well represented at the sites of Sotira *Teppes* (henceforth Sotira),²⁵ Paralimni *Nissia* (henceforth Paralimni)²⁶ and Kantou at the south part of the island, while similar structures have been uncovered at Philia to the north. The buildings excavated at Ayios Epiktitos *Vrysi* (henceforth *Vrysi*),²⁷ although built within six metres deep hollows, still adhere to the principles of above ground architecture.²⁸ The buildings of this category present various ground plans, ranging from sub-rectilinear/sub-square with curved corners to roughly circular/oval, horse-shoe shaped, triangular or irregular (especially in the case of subsidiary structures). They are either detached or, perhaps more commonly, formed complexes of two or more attached rooms. In terms of building techniques, the walls of most structures were made of mudbricks or construction earth upon stone socles. These were structural walls that supported the supposedly flat, thatched roof with the aid of interior, load-bearing posts.

Evidence of variability in building techniques is not absent, thus showing that, even when ground plans are comparable, structures may differ qualitatively in terms of their vertical aspect. At *Vrysi*, walls were substantially made of limestone slabs or rubble, while postholes indicate roof supports and, possibly, the existence of lofts or upper storeys.²⁹ The masonry of the neighbouring site of Klepini *Troulli* (Ceramic Neolithic phase) presents some affinities.³⁰ Four attached, irregular structures were built around an elongated feature with an apsidal end, which proved to be one of the largest buildings (>25m²) in Neolithic Cyprus.³¹

Early buildings at the northern part of the Sotira hill (H.29, H.39) have stone walls reaching up to 1–1.4 m in height and presenting an inward inclination.³² H.24, which also deviates from the prevalent building type, is a circular structure with mud walls comprising irregularly spaced posts and a thick packing of yellowish white mud.³³ Finally, the existence of light structures made of timber (and probably mud) has been supported by both Dikaïos and Stanley-Price.³⁴ Variability may also be observed in floor construction. Floors were commonly made in the beaten earth technique or were plastered with a thin layer of mud or lime soil. Nevertheless, thick lime-plastered³⁵ and pebbled floors,³⁶ showing careful preparation of the ground, have also been identified.

EXOGENOUS OR INDIGENOUS?

Regarding the Late Neolithic record, Dikaïos had recognised, from early on, two “architectural traditions”³⁷ In accordance with the normative paradigm of his era, one of them was considered local and deriving from the “vaulted tholoi”³⁸ of the Khirokitian culture. The second tradition, which comprised half-sunk, thatched dwellings, was interpreted as “an extraneous one”, probably introduced to the island by the same populations

25 Dikaïos 1961.

26 Flourentzos 2008.

27 Peltenburg 1982.

28 The stone-built structures formed compact clusters. New buildings were erected directly on top of the older wall remains, so that the structures of the later phase were actually built at ground level.

29 Clarke 2007, 120.

30 Peltenburg 1979.

31 Knapp 2013, 171.

32 Dikaïos 1961, Plate 14b.

33 Dikaïos 1961, 117.

34 Stanley-Price 1979.

35 E.g. Dikaïos 1961, 15–6.

36 E.g. Flourentzos 2008, 3–4.

37 Dikaïos 1953, 320.

38 Back at that time, this was the prevalent reconstruction of the Khirokitian buildings.

that introduced pottery.³⁹ According to this view, the two traditions were fused in a type of dwelling consisting of stone walls and a thatched roof.

Dikaïos' scheme does not adequately explain the appearance of sub-rectilinear structures, while it is also contested by current evidence. The supposed development of underground structures into above ground buildings cannot be supported. The underground features at Philia seem to antedate most of the free-standing structures of the site,⁴⁰ while (semi-)subterranean features both precede and succeed the above ground, stone-built structures of the period. Rather than a gradual fusion of two traditions, the evidence could support the co-existence of different building technologies, which were possibly employed for accommodating groups with diverse or convergent lifestyles. Besides, sites with (semi-)subterranean architecture, such as *Kokkinoyia* and Philia, may be viewed as temporary camps or as having some specific function, and could be associated with mobile groups or mobile components of otherwise sedentary communities.

More recently, Held⁴¹ argued that the transition to the Late Neolithic period fits well with an involution and acculturation model. Since sub-rectilinear architecture represents a distinguishing feature of the period, it could be assumed that this was related to the arrival of a new cultural group. This view would also explain the break with the preceding curvilinear tradition. One may, however, note that rectilinear built forms are not entirely absent either from the preceding or the subsequent periods. Recent excavations at Khirokitia have brought to light a sub-rectilinear structure,⁴² while rectilinear buildings have been uncovered at Chalcolithic Kissonerga *Mosphilia* (henceforth *Mosphilia*) Period 3A.⁴³ More importantly, curvilinear structures are far from rare during the Late Neolithic. Apart from the Circular phase of Kantou, roughly circular or curvilinear ground plans are present at Sotira (e.g. H.2, H.21, H.24 and H.36) and Paralimni (e.g. Rooms 10, 11, 16).

It could be argued here that similarity in built forms does not necessarily imply continuity, as the same function (i.e. as dwellings or subsidiary structures) assigned to similar forms cannot be established. Even so, apparent continuities may be observed in the building technology. Leaving ground plans aside, the sub-rectilinear Late Neolithic buildings do not deviate considerably from the long-established architectural tradition of the island. More specifically, they do not involve the actual bonding of wall segments at the angles, which constitutes a fundamental characteristic of stone-built rectilinear architecture.⁴⁴ On the contrary, the walls were constructed as one continuous feature and the corners were sub-rounded.⁴⁵ This solution reveals familiarisation with the methods applied in curvilinear architecture, rather than with any advanced know-how required for developing proper corners.⁴⁶

The above observations indicate that the arrival of new populations cannot be effectively supported on the grounds of architectural developments alone. Different analyses hint at internal processes that could have, at best, included assimilation of new cultural traits.⁴⁷ The latter proposition cannot be ruled out. It is plausible that the adoption of rectilinear plans reflects experimentation with built forms that had become familiar through cross-cultural contacts. An opposite, skeuomorphic trajectory could be assumed for the appearance of pottery during the same chronological period. As supported by Voskos and Tzanni,⁴⁸ the technology of pottery making was probably adjusted to already existing vessel forms made of perishable materials, such as gourds. Whether

39 Dikaïos based his hypothesis on the similarities between Cypriot underground features and the troglodytic chambers and passages of Levantine sites, such as Tell Abu Matar (Peltenburg 1978, 71).

40 Peltenburg 1978, 71.

41 Held 1992.

42 Le Brun and Daune-Le Brun 2009.

43 Peltenburg et al. 1998.

44 Özdoğan 2010.

45 Clarke 2007, 114.

46 Dikaïos 1961, 22.

47 Watkins 1973; Steel 2004, 63.

48 This volume.

an inverse process entailing the adoption of form instead of technology was involved in the emergence of rectilinear structures is difficult to determine. In any case, there is no *a priori* reason to attribute architectural developments to the arrival of new groups. The same stands for the “reappearance” of round architecture during the Chalcolithic period.

The main setback in applying similar considerations to the indigenous or exogenous character of architecture is that architectural “types” are treated as diagnostic cultural traits in a simplistic way. Architectural homogeneity or diversity is seen as reflecting cultural unity or distinctiveness, while little room is left for the co-occurrence of building types, which is commonly attributed to natural or cultural transitions.⁴⁹ In the meantime, change is almost exclusively viewed as the result of sociocultural transformation, hybridisation or fusion. Ethnography warns that different dwelling types may co-exist within the same culture,⁵⁰ while perceptible intracultural differences may be greater than those between groups of diverse cultural backgrounds.⁵¹

ARCHITECTURAL GROWTH AND INTRA-SITE CONFIGURATIONS

How are we, then, supposed to approach the emergence of new ground plans? The truth is that the very beginnings of the fashioning of architectural features are difficult to grasp, since by the time they enter the archaeological record, they are commonly established traditions in themselves. Built forms, in particular, are not safe indicators of the role of architecture within a given society.⁵² For the most part, what could be addressed is how new forms are entwined with social interaction and various influences, including environmental and topographic ones. As a first step, a wider vision beyond the myopic level of single structures and towards their wider configuration within the settlement space is required.

Regarding the Cypriot situation, the use of straight, conjoined or not, walls and rectilinear shapes may be seen as an efficient way to construct compact complexes that grow organically during the life-span of the accommodated social units. Apart from the more canonical way to divide internal space,⁵³ a characteristic aspect of rectilinear architecture lies in the ways in which space is gradually added and attached to an already existing core, both horizontally and vertically and without constraint.⁵⁴ It is in their growth and becoming where a fundamental difference between round and rectilinear architecture may be detected. The use of sub-rectilinear and irregular ground plans should, therefore, be approached within this context of more flexible ways of growth in terms of both social and spatial constraints.

The site of Kantou (phases I–III) comprises a number of building units sharing walls and/or entrances, and seemingly forming complexes.⁵⁵ Buildings 3, 4, 5 and 16 (maybe also Building 15), for instance, seem to form a complex to the W/NW of an open area with evidence of fire-related activities (Fig. 2). The sharing of walls, the erection of new rooms and the relocation of doorways provide clues on how a built space was augmented and rearranged during the lifetime of its occupants. Similar clusters may have existed in less extensively uncovered parts of the site (e.g. Trench ΙΣΤ). In the case of Paralimni, the excavator notes that certain buildings share walls, thus creating groups of neighbouring structures with restricted open areas in-between.⁵⁶

49 Fuson 1964.

50 Rivière 1995.

51 Lebbal 1989; Donley-Reid 1990; also Kloukinas 2017.

52 Papaconstantinou 2005, 15.

53 Papaconstantinou 2013, 131.

54 Gheorghiu 2010, 2.

55 Mantzourani 2003a, 88.

56 Flourentzos 2008, 3.

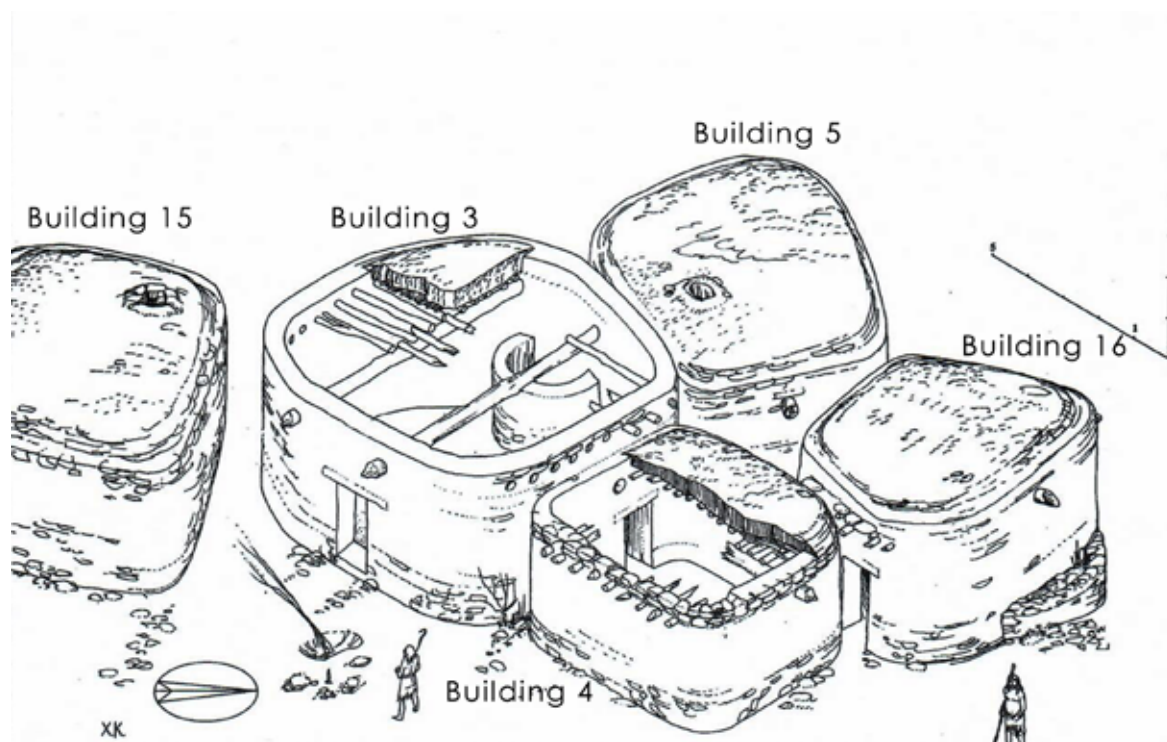


Fig. 2. Tentative reconstruction of building complex 3, 4, 5, 15 and 16 at Kantou *Kouphovounos* Phase III-Rectangular (Mantzourani 2009, fig. 414; drawn by Chr. Kanellopoulos).

Moving to Sotira, Dikaïos had noted the existence of complexes of two or more buildings consisting of sub-rectilinear living rooms and subsidiary, horse-shoe or irregularly shaped structures, which fill up spaces between already existing houses.⁵⁷ Following a similar line of approach, Stanley-Price supported the existence of “a series of building complexes, most of which had developed from a single founding structure to a cluster of closely adjacent buildings”.⁵⁸ More recently, Clarke argued for the existence of groups of houses that were arranged around open spaces.⁵⁹ It could be further claimed that such complexes made up single entrance points into a central open area, thus taking the form of courtyard houses. This pattern would have created a well-protected courtyard, emphasising the inward looking aspect of the social unit inhabiting the complex. Two such complexes of structures and cross-walls may be discerned to the north and the southwest of the hilltop (Fig. 3).⁶⁰ Their arrangement may be compared to the courtyard houses of the Pottery Neolithic southern Levant. The latter were either formed by rectilinear structures enclosing an open area or by free-standing fences delineating a courtyard with various (curvilinear and rectilinear) structures within.⁶¹ In both cases, these complexes enclosed and isolated open-air activities from the rest of the community, both spatially and visually.

57 Dikaïos 1953, 101–2.

58 Stanley-Price 1979, 80.

59 Clarke 2007, 122.

60 The complexes comprise sub-rectilinear and irregular buildings that are often attached, curvilinear structures (possibly of a subsidiary character) situated within the courtyard areas, as well as cross walls defining open or roofed areas.

61 Garfinkel 2010.

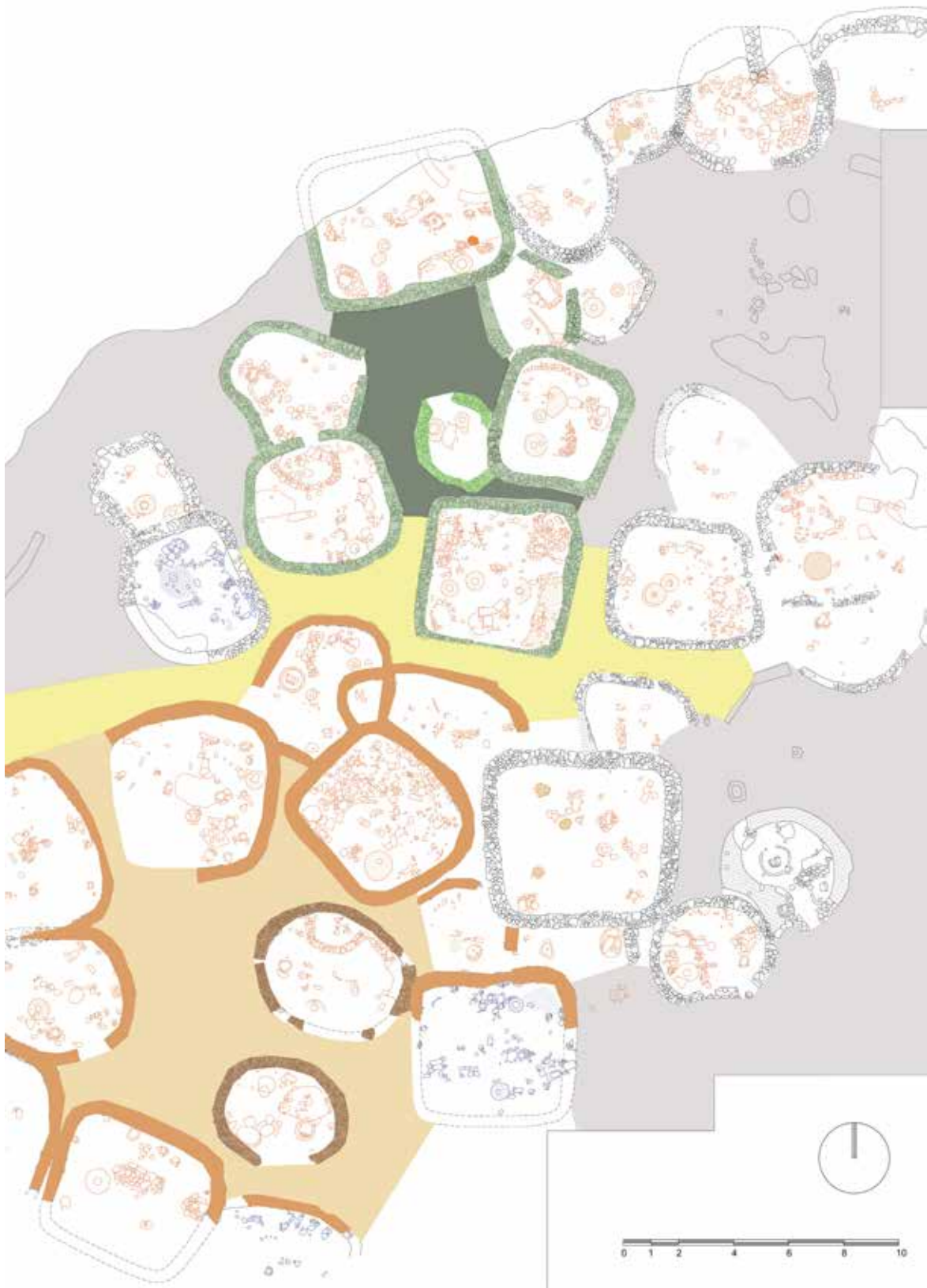


Fig. 3. Plan of Sotira *Teppes* Phase IIb (according to Stanley-Price's 1979 scheme) with possible compounds (drawn by A. Marda Stypsianou after Dikaios 1961).

It has been suggested that *Vrysi* presents a radically different type of spatial organisation (Fig. 4).⁶² This differentiation was seen⁶³ as reinforcing the north-south divide in the island, already advocated on the basis of pottery distribution.⁶⁴ Stanley-Price, on the other hand, argued that the general plan of Sotira is reminiscent of the sector plan at *Vrysi*. The differential use of space may, indeed, be primarily explained by spatial constraints. Moreover, if the hollows at *Vrysi* were anthropogenic and pre-conceived (since no gradual expansion through time is recorded),⁶⁵ this would reinforce another key aspect of Stanley-Price's analysis, namely that the eventual construction of building complexes "had been envisaged when the initial locations had been selected".⁶⁶ This view may be seen as putting forth a cognitive understanding of architecture and its association with both the natural setting and the web of human relations. On the other hand, it also implies that settlement space was by no means neutral and ready to receive whatever new features were imposed upon it. On the contrary, the formulation of building complexes or compounds was directed by the background potentiality of space, which was, in turn, culturally defined by notions of kinship, property rights⁶⁷ and the expected composition of the social unit.

The dense arrangement of building clusters and narrow pathways, which emphasises an "entering" or "being within" aspect of settlement architecture,⁶⁸ shows that controlled entry and privacy were of the utmost importance. It would have also influenced social and symbolic perspectives related to the formation of social and group identities. Apart from its social connotations, however, the architecture of the Late Neolithic settlements seems to encompass other factors as well. The employment of rectilinear and irregular shapes maximises the use of the built-up area following the various constraints imposed by local topography and adjoining structures.⁶⁹ In addition, similar arrangements (e.g. courtyard housing) are climatically responsive and constitute a generic type in hot, arid regions.⁷⁰ The (semi-)subterranean architecture of the Late Neolithic and the Early Chalcolithic periods may be linked to similar concerns. However, it is not being suggested here that environmental conditions are anything more than broad limiting factors. Besides, a significant transformation of climatic conditions during the 5th millennium BC is difficult to support.⁷¹ It is simply argued that the built forms under consideration correspond to both social and environmental influences.

CURVILINEAR VS RECTILINEAR: NOTES ON AN OLD-FASHIONED CONUNDRUM

What is proposed in this paper is that the occurrence of sub-rectilinear architecture during the Late Neolithic period should be examined within the context of the overall configuration of settlement space. As is expected, the latter seems to be related to a certain form of social organisation. More specifically, the building complexes identified at Sotira, Kantou and *Vrysi* could be associated with mid-scale habitation units, situated somewhere

62 Peltenburg 1978, 56; Clarke 2007, 122.

63 Mantzourani 2003b, 49.

64 Peltenburg 1978; Clarke 2001.

65 It was not possible to determine if the hollows were natural, anthropogenic or, at least, man-modified, since the intended geomorphological work was suspended by the invasion of the Turkish army and the concomitant political situation (Peltenburg 2003, 102).

66 Stanley-Price 1979, 80.

67 The vertical superimposition of buildings at *Vrysi* and the near vertical replacement of structures at Sotira and Kantou, may be seen as reflecting property rights (see also Stanley-Price 1979, 79–80). The same may be argued for the cross walls and (re-) arrangements restricting circulation within settlement areas.

68 See Norberg-Schulz 1980, 118.

69 See also Dikaios 1961, 155.

70 Özkan 2006, xiv; Raydan et al. 2006.

71 See discussion in Wasse 2007.

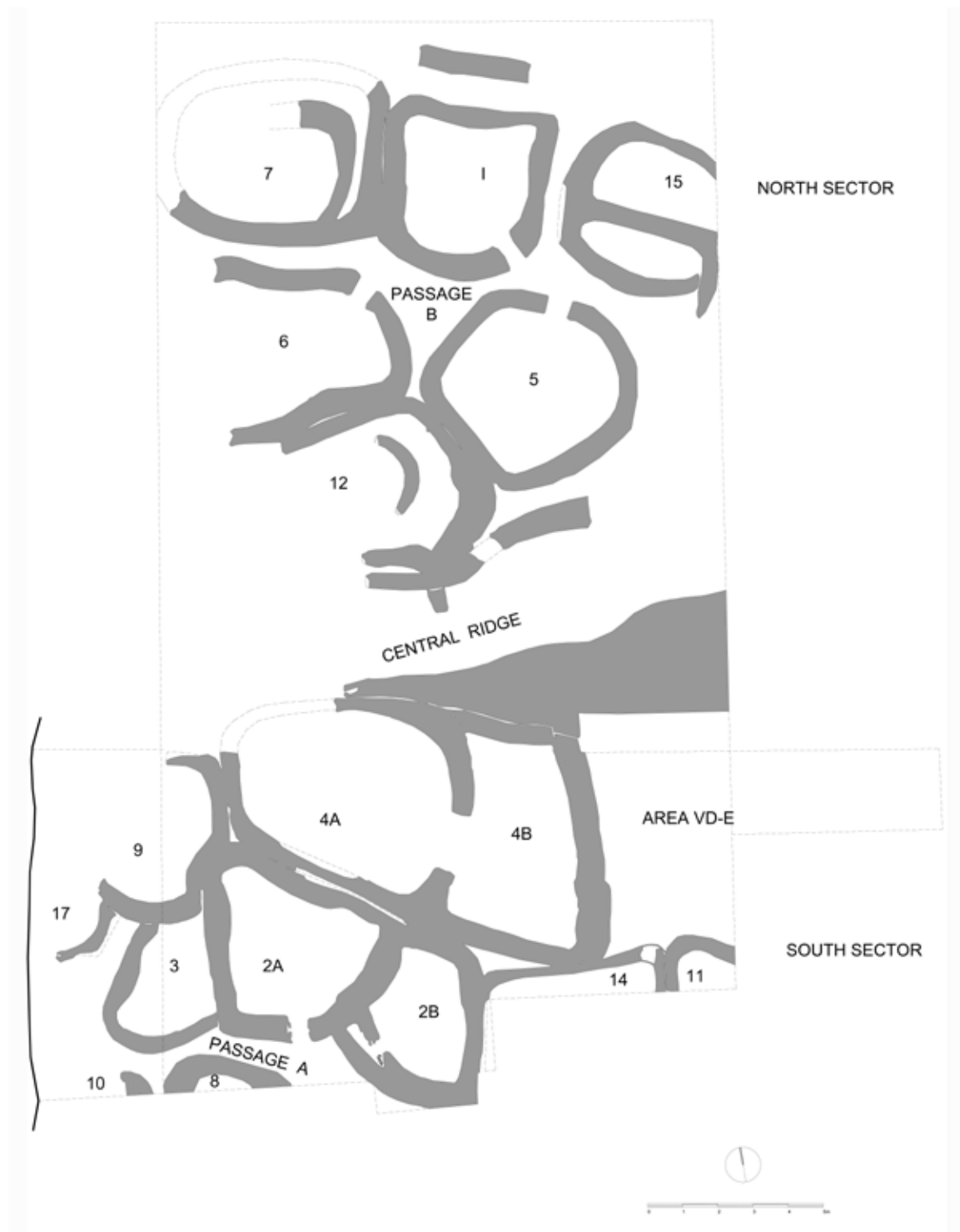


Fig. 4. Plan of Ayios Epiktitos Vrysi (redrawn by A. Marda Stypsianou after Peltenburg 1982).

between the single dwelling and the community. Rather than reflecting a nuclear family composition, these building configurations are often associated with larger kinship groupings.⁷² It is, therefore, suggested that during the second half of the 5th millennium BC, certain Cypriot sedentary communities provide clues for a greater emphasis on such mid-scale social units. Whether this was also accompanied by social asymmetries re-

72 Nitsiakos 2016, 42.

quires further research. In the case of *Vrysi*, Peltenburg has noted significant differentiation in the distribution of artefacts between the two sectors, which may indicate diverse social roles and status.⁷³

The re-appearance of curvilinear structures during the later habitation phase of Kantou may be seen as a shift to a different form of social organisation with a greater emphasis on community space. Once more, the focus should be on the arrangement and articulation of the built forms. The curvilinear structures of Kantou are less sizeable than their sub-rectilinear precursors. In addition, although tightly clustered at the central sector of the site, their arrangement is generally looser and the open in-between spaces or pathways are wider. Movement and the senses seem to have been less constrained, at least by archaeologically traceable features. Domestic activities were not hermetically enclosed within the architectural frame of the dwelling or the compound. On the contrary, outdoor areas bear ample evidence of craft activities, cooking and food processing installations, which are sometimes fixed in space. As a result, rather than an inward-looking feeling, a certain degree of “openness” probably characterised daily routines. It has even been proposed⁷⁴ that food preparation may have been carried out by groups of people from across different dwelling units. Whatever the case, the arrangement of buildings and the use of outdoor space could have empowered shared perspectives through everyday interaction and the public social monitoring of domestic and non-domestic activities.

The hypotheses put forth here do not entail a causal or univocal relation between specific ground plans and forms of social organisation, as may be implied in the context of the “curvilinear-rectilinear” antithesis. The purpose of the current paper is not to provide a causal (let alone an overarching) interpretation for the appearance of specific built forms. The analysis solely refers to the specific sites and assemblages under consideration. Besides, the Cypriot architectural record itself shows that curvilinear forms may accommodate different functions and various sorts of social organisation. The large circular building uncovered at *Klimonas* is reminiscent of the mainland Asian PPNA communal structures, while the radial structure 24 at *Tenta* may also be seen as having communal-wide significance. The remaining structures, being less sizeable and loosely clustered, could be associated with dwellings and ancillary structures accommodating nuclear family units.⁷⁵

At the site of Khirokitia, however, Dikaïos identified three complexes that were more profoundly separated by the rest of the settlement by means of cross-walls.⁷⁶ Advancing this observation, Le Brun postulated that other groups of densely clustered buildings were also forming compounds around small open courtyards, where domestic activities were taking place.⁷⁷ The density of habitation has been associated with a higher degree of socio-economic complexity and with the privatisation of storage.⁷⁸ Mortuary practices, comprising the burial under building floors, may also be viewed as emphasising individual social units. Nevertheless, the looser building arrangements at Cape Andreas, as well as the more ephemeral evidence from contemporaneous sites, may lead to more diverse readings.

The curvilinear architecture of the Chalcolithic period offers comparable insights. In the case of *Mosphilia*, it has been argued⁷⁹ that periods with signs of hierarchical organisation⁸⁰ (Periods 3B and 4A) are followed by a building horizon (Period 4B) with less sturdy architecture, which could be associated with a more egalitarian ethos. Although similar evidence is less prominent at Lemba *Lakkous*, a more intensive concern for storage inside single structures may be supported for the later habitation phases.⁸¹ In any case, the Cypriot examples seem

73 Peltenburg 1985, 56–7.

74 Mantzourani and Catapoti 2004, 10.

75 Mantzourani 2006, 43.

76 Dikaïos 1953, 39, 148, 158.

77 Le Brun 1984; 1997, 26, fig. 18; 2001, 111; also Clarke 2007, 120.

78 Peltenburg 2004, 81.

79 Papaconstantinou 2013, 133.

80 These include a group of sizeable buildings made of calcarenite stones that was clustered at the higher sector of the settlement during Period 3B, as well as the exceptional Pithos House of Period 4A.

81 Papaconstantinou 2013, 137; Voskos 2021.

to reject both an absolute fit and a mismatch between specific ground plans and forms of social organisation. A certain degree of correspondence may be corroborated, but this should be approached within the specific socio-historical and socio-cultural context.

FINAL OBSERVATIONS

This paper has attempted to contest, as well as to put forward, a number of hypotheses that revolve around the architecture of Cypriot Neolithic settlements. First, with the adoption of new built forms during the Late Neolithic and the Chalcolithic periods, it was suggested that this back and forth between curvilinear and sub-rectilinear architecture need not to be linked to the arrival of new cultural groups. Elements of continuity in building technology, as well as in material culture and subsistence,⁸² render plausible their “indigenous” development.

Rather than looking for causal relationships and beginnings, a different interpretative approach is proposed. In this, the employment of sub-rectilinear (and irregular) architecture should be associated with the ways in which space was organically added to during the life-span of the accommodated social unit, as well as in the ways in which settlement space was organised. The questions to be posed refer to the interplay between architecture, social interaction and daily routines. The understanding of Late Neolithic architecture should, therefore, move away from the study of morphology as an end in itself and towards what may be viewed as a topological approach. The latter focuses on the dynamic relation between the buildings, the overall setting, the use and symbolic ordering of settlement space, and the various socialities involved.

The appearance of rectilinear and irregular structures during the Late Neolithic period was associated with the tendency towards the clustering of attached or semi-detached buildings into complexes, commonly around open areas in a courtyard building fashion. The new built forms presented greater flexibility and their construction was probably related to the attempts of the accommodated mid-scale social units to expand and maximise their available living space.⁸³ This process seems to have reached its zenith at the sites of Sotira and Kantou. Although diverse in many respects, *Vrysi* seems to represent another manifestation of a similar tendency towards the compact clustering of buildings in an attempt to maximise the living space and to fill in the available gaps within a given setting.

Regarding social dynamics, it has been suggested⁸⁴ that the decrease of outdoor space at Sotira and Kantou, the concentration of food-processing installations and activities inside buildings, the increase of tool caches and fine cutting tools, as well as the production and acquisition of decorated pottery and personal ornamentation, all point to the emergence of individual households⁸⁵ and resource privatisation. Here, it is argued that the analytical focus should again move beyond single structures and towards the suspected building complexes. The identification of the latter may support an emphasis on mid-scale social units. These could be seen as reflecting the segmentation of the community during periods of population growth and production intensification.⁸⁶ Alternatively, the nucleated settlements may reflect the incidental coming together of contiguous groups for various reasons, including the maximisation of their production potentials. This coming together need not necessarily cover centuries-long periods of time. In the case of the Late Neolithic period, it has been argued that

82 Kloukinas and Voskos 2013.

83 For a comparable approach on the modular expansion of rectilinear dwellings as facilitating the housing of extended families within walled settlements, see Stager 1992 cited in Saidel 1993, 95.

84 Voskos 2018, 471.

85 The term “household” has been avoided here, as this is primarily understood as a socio-economic (rather than a social) unit.

86 Voskos 2018, 472.

certain settlements were relatively short-lived and their occupation may have not exceeded a limited number of generations.⁸⁷

The appearance of small curvilinear units at Kantou phase 4, as well as their arrangement and the use of outdoor space, has been associated with a different form of community organisation, one which could have promoted diverse social perspectives. Nevertheless, such proposals need to be more systematically examined by combining analytical and holistic methodologies.⁸⁸ Whatever the case may be, the semi-subterranean features of the Late Neolithic and the Early Chalcolithic periods may also be seen as reflecting divergent or, perhaps, convergent lifeways, which could have been less sedentary. It is noted that throughout the Cypriot Neolithic a dual subsistence model, which entailed both hunting and agricultural practices, is maintained. The existence of a corresponding habitation model may be postulated. Sites with (semi-)subterranean or ephemeral architecture could represent its mobile components, while the more prominent sites could be linked to the sedentary components of the set-up. Both were probably either reinforced or weakened by historical and other circumstances. This would also result in their greater or lower visibility in the archaeological record. Therefore, rather than reflecting *hiatuses*, back-and-forth movements or revivals, they should be seen as representing convergent lifestyles that existed in parallel. Moreover, this approach would also explain those apparent long-term continuities that may be attributed to the *habitus* of Cypriot Neolithic communities.

In conclusion, the architecture of the Cypriot Late Neolithic period presents various features that may be meaningfully approached in relation to the preceding and the subsequent periods. Among its most intriguing elements is the appearance of new built forms that challenged the predominance of curvilinear architecture on the island. The latter regained its position and was finally abandoned during the mid-3rd millennium BC, thus putting an end to a tradition of some 6000 years.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would especially like to thank Prof. E. Mantzourani for introducing me to the field of Cypriot prehistory during my MA studies. I would also like to thank Prof. G. Vavouranakis and Dr I. Voskos for giving me the opportunity to contribute to the present volume. Their comments on earlier drafts of this paper, as well as the valuable comments of the anonymous reviewer, have added strength to the arguments presented. Any shortcomings are, of course, the author's responsibility. Lastly, I would like to thank A. Marda Stypsianou for helping me with the drawings of the current paper and A. Georgotas for our fruitful discussions during the NCCP.

87 Stanley-Price 1979, 81; Peltenburg 1985, 52; 2003, 106.

88 The NCCP directed by Dr I. Voskos and hosted by the National and Kapodistrian University of Athens moves in this direction: <https://nccp.arch.uoa.gr/>.

BIBLIOGRAPHY

- Akkermans, P.M.M.G. 2010. "Late Neolithic Architectural Renewal: The Emergence of Round Houses in the Northern Levant, c. 6500–6000 BC." In *Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East*, edited by D. Bolger and L.C. Maguire, 22–8. Oxford: Oxbow.
- Clarke, J. 2001. "Style and Society in Ceramic Neolithic Cyprus." *Levant* 33:65–80.
- _____. 2007. *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennium BC*. Oxford: Oxbow.
- _____. 2009. "Excavations at Kalavassos-Kokkinogia, 2004 to 2007." *RDAC*:39–57.
- Dikaïos, P. 1953. *Khirokitia*. Monograph of the Department of Antiquities, Government of Cyprus, No 1. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 1961. *Sotira*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- _____. 1962. "The Stone Age." In *Swedish Cyprus Expedition IV.1A. The Stone Age and Early Bronze Age*, edited by P. Dikaïos and J.R. Stewart, 1–204. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Donley-Reid, L.W. 1990. "A Structuring Structure: The Swahili House." In *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*, edited by S. Kent, 114–26. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flannery, K.V. 1974. "The Origins of the Village as a Settlement Type in Mesoamerica and the Near East: A Comparative Study." In *Man, Settlement and Urbanism*, edited by P.J. Ucko, R. Tringham and G.W. Dimbleby, 23–53. London: Duckworth.
- _____. 2002. "The Origins of the Village Revisited: From Nuclear to Extended Households." *American Antiquity* 67:417–33.
- Flourentzos, P. 2008. *The Neolithic Settlement of Paralimni*. Lefkosia: Department of Antiquities.
- Fuson, R.H. 1964. "House Types of Central Panama." *Annals of the Association of American Geographers* 54:190–208.
- Garfinkel, Y. 2010. "Proto-historic Courtyard Buildings in the Southern Levant." In *Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation*, edited by D. Gheorghiu, 35–41. *BAR-IS* 2097. Oxford: Archaeopress.
- Gheorghiu, D. 2010. "Introduction – The Archaeology of Architecture as Semiotics (the Materiality of Prehistoric World: Clay, Wood and Stone)." In *Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation*, edited by D. Gheorghiu, 1–9. *BAR-IS* 2097. Oxford: Archaeopress.
- Guilaine, J., F. Briois, and J.-D. Vigne, eds. 2011. *Shillourokambos, un établissement néolithique pré-céramique à Chypre: les fouilles du Secteur 1*. Paris: Ecole française d'Athènes.
- Held, S.O. 1992. "Colonization and Extinction on Early Prehistoric Cyprus." In *Acta Cypria: Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology*, Part 2, edited by P. Åström, 104–63. *SIMA-PB* 117. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Kloukinas, D. 2017. "Pictures of Home: Regional Perspectives into the Neolithic Building Technology of Northern Greece." In *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece*, edited by A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci and L. Karimali, 167–86. International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 20. Michigan: Ann Arbor.
- Kloukinas, D., and I. Voskos. 2013. "Identity Mapping in Prehistoric Cyprus: Cultural Divergence and Consolidation during the Neolithic Period." In *SOMA 2012, Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*, Vol. I, edited by L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi and S. Valentini, 313–20. *BAR-IS* 2581 (I). Oxford: Archaeopress.
- Knapp, A.B. 2013. *The Archaeology of Cyprus. From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knapp, A.B., S.O. Held, and S.W. Manning. 1994. "The Prehistory of Cyprus: Problems and Prospects." *Journal of World Prehistory* 8:377–453.
- Le Brun, A. 1981. *Un site néolithique précéramique en Chypre: Cap Andreas-Kastros*. Recherches sur les grandes civilisations, Memoire 5 (Études Néolithiques). Paris: ADPF.
- _____. 1984. *Fouilles récentes à Khirokitia (Chypre) 1977–1981*. Recherches sur les grandes civilisations, Memoire 41 (Études Néolithiques). Paris: ADPF.
- _____. 1989. *Fouilles récentes à Khirokitia (Chypre) 1983–1986*. Recherches sur les grandes civilisations, Memoire 81 (Études Néolithiques). Paris: ADPF.
- _____. 1997. *Khirokitia: A Neolithic Site* (Guide book). Nicosia: Bank of Cyprus, Cultural Foundation.
- _____. 2001. "At the Other End of the Sequence: The Cypriot Aceramic Neolithic as seen from Khirokitia." In *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation*, edited by S. Swiny, 109–18. CAARI Monograph 2. Boston: American Schools of Oriental Research.

- Le Brun, A., and O. Daune-Le Brun. 2009. "Khirkitia (Chypre): la taille et les pulsations de l'établissement néolithique précéramique, nouvelles données." *Paléorient* 35:69–78.
- Lebbal, N. 1989. "Traditional Berber Architecture in the Aures, Algeria." *Vernacular Architecture* 20:24–37.
- Mantzourani, E. 2003a. "Kantou-Kouphouvounos: a Late Neolithic Site in the Limassol District." In *Le Néolithique de Chypre, Actes du Colloque International, Nicosie 17–19 Mai 2001*, edited by J. Guilaine and A. Le Brun, 85–98. *BCH Suppl.* 43. Athens: École Française d'Athènes.
- _____. 2003b. "Architectural and Social Organization of Space in Late Neolithic Cyprus: The North-South Divide Revisited." *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3:35–52.
- _____. 2006. *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου*. 2nd ed. Athens: Kardamitsa Publications.
- _____. 2009. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Α': *Στρωματογραφία και Αρχιτεκτονική*. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
- Mantzourani, E., and D. Catapoti. 2004. "Histories Carved in Stone: Ground Stone Tool Production and Consumption in the Limassol District during the Late Neolithic." *RDAC*:1–17.
- Mantzourani, E., and I. Voskos, eds. 2019. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β': *Τα Κινητά Ευρήματα*. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Kardamitsa Publications.
- Nitsiakos, V. 2016. *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*. Ioannina: Isnafi.
- Norberg-Schulz, C. 1980. *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli.
- Özdoğan, M. 2010. "The Transition from the Round Plan to Rectangular – Reconsidering the Evidence of Cayönü." In *Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation*, edited by D. Gheorghiu, 29–34. *BAR-IS* 2097. Oxford: Archaeopress.
- Özkan, S. 2006. "Foreward – Courtyard: a Typology that Symbolizes a Culture." In *Courtyard Housing. Past, Present and Future*, edited by B. Edwards, M. Sibley, M. Hakmi and P. Land, xiv–xxi. Oxon & New York: Taylor & Francis.
- Papaconstantinou, D. 2005. "Constructing Identities in the Neolithic Eastern Mediterranean: Cultural Difference and the Role of Architecture." In *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, edited by J. Clarke, 12–7. *Levant Suppl. Series 2*. Oxford: Oxbow.
- _____. 2013. "Settlement Planning and Architecture." In *Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean*, Vol. II, *Cyprus*, edited by E.J. Peltenburg, 129–60. Turnhout: Brepols.
- Parker Pearson, M., and C. Richards. 1994. "Architecture and Order: Spatial Representation and Archaeology." In *Architecture and Order: Approaches to Social Space*, edited by M. Parker Pearson and C. Richards, 38–72. London and New York: Routledge.
- Peltenburg, E.J. 1978. "The Sotira Culture: Regional Diversity and Cultural Unity in Late Neolithic Cyprus." *Levant* 10:55–74.
- _____. 1979. "Troulli Reconsidered." In *Studies Presented in Memory of Porphyrios Dikaïos*, edited by V. Karageorghis. Nicosia: Lions Club.
- _____. 1982. *Vrysi: A Subterranean Settlement in Cyprus*. Warminster: Aris and Phillips.
- _____. 1985. "Pattern and Purpose in the Prehistoric Cypriot Village of Ayios Epiktitos Vrysi." In *Chypre: La vie quotidienne de l'antiquité à nos jours (Actes du Colloque)*, edited by Y. de Siké, 46–64. Paris: Musée de l'Homme.
- _____. 2003. "Incorporated Houses, Memory and Identity in Prehistoric Cyprus: Inferences from Ayios Epiktitos- Vrysi." In *Le Néolithique de Chypre, Actes du Colloque International, Nicosie 17–19 Mai 2001*, edited by J. Guilaine and A. Le Brun, 99–118. *BCH Suppl.* 43. Athens: École Française d'Athènes.
- _____. 2004. "Social Space in Early Sedentary Communities of Southwest Asia and Cyprus." In *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of the Recent Discoveries on Cyprus*, edited by E. Peltenburg and A. Wasse, 71–89. *Levant Suppl. Series 1*. Oxford: Oxbow.
- Peltenburg, E.J., D. Bolger, P. Croft, E. Goring, B. Irving, D.A. Lunt, S.W. Manning, M.A. Murray, C. McCartney, J. Ridout-Sharpe, G. Thomas, M.E. Watt, and C. Elliott Xenophontos. 1998. *Lemba Archaeological Project Vol. II.1A. Excavations at Kissonerga-Mosphilia*. *SIMA Vol. 70:2*. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg, E., S. Colledge, P. Croft, A. Jackson, C. McCartney, and M.A. Murray. 2001. "Neolithic Dispersals from the Levantine Corridor: A Mediterranean Perspective." *Levant* 33:35–64.
- Raydan, D., C. Ratti, and K. Steemers. 2006. "Courtyards: a Bioclimatic Form?" In *Courtyard Housing. Past, Present and Future*, edited by B. Edwards, M. Sibley, M. Hakmi and P. Land, 192–207. Oxon & New York: Taylor & Francis.
- Rivière, P. 1995. "Houses, Places and People: Community and Continuity in Guiana." In *About the House: Lévi-Strauss and Beyond*, edited by J. Carsten and S. Hugh-Jones, 189–205. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saidel, B.A. 1993. "Round House or Square? Architectural Form and Socio-economic Organisation in the PPNB." *JMA* 6/1:65–108.
- Şevketoglu, M. 2008. "Early Settlements and Procurement of Raw Materials – New Evidence based on Research at

- Akanthou-Arkosykos (Tatlisu-Çiftlikdüzü), northern Cyprus.” *Tubaar* II:63–73.
- Stager, L.E. 1992. “The Periodization of Palestine from Neolithic through Late Bronze Times.” In *Chronologies in Old World Archaeology*, 3rd ed., edited by R.W. Ehrich, 88–114. Chicago: University of Chicago Press.
- Stanley-Price, N.P. 1979. “The Structure of Settlement at Sotira in Cyprus.” *Levant* 11:46–83.
- Steel, L. 2004. *Cyprus before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Duckworth.
- Thomas, G. 2005. “House Form and Cultural Identity in Chalcolithic Cyprus.” In *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, edited by J. Clarke, 118–24. *Levant* Suppl. Series 2. Oxford: Oxbow.
- Todd, I.A. 1987. *Excavations at Kalavassos-Tenta I*. Vasilikos Valley Project 6. *SIMA* Vol. 71: 6. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 2005. *Excavations at Kalavassos-Tenta II*. Vasilikos Valley Project 7. *SIMA* Vol. 71: 7. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Vigne, J.-D., F. Briois, T. Cucchi, Y. Franel, P. Mylona, M. Tengberg, R. Touquet, J. Wattez, G. Willcox, A. Zazzo, and J. Guilaine. 2017. “Klimonas, a Late PPNA Hunter-Cultivator Village in Cyprus: New Results.” In *Nouvelles données sur les débuts du néolithique à Chypre. Actes de la séance de la société préhistorique française, Paris 18–19 Mars 2015*, edited by J.-D. Vigne, F. Briois and M. Tengberg, 21–45. Paris: Société Préhistorique Française.
- Voskos, I. 2018. “Rethinking the ‘Cypriot paradox’: Socio-economic Change in Late Neolithic and Chalcolithic Cyprus.” In *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, edited by S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić and T. Takaoğlu, 466–75. Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol 20. Oxford: Oxbow.
- _____. 2021. *Η Αρχαιολογία της Αποθήκευσης: Οικονομία και Κοινωνική Αλλαγή στην Κύπρο κατά την Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική Περίοδο*. AURA Suppl. 6. Athens: AURA and Kardamitsa Publications.
- Wasse, A. 2007. “Climate, Economy and Change: Cyprus and the Levant during the Late Pleistocene to mid Holocene.” In *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus in the 6th to 4th Millennia B.C.*, edited by J. Clarke, 43–63. Oxford: Oxbow.
- Watkins, T. 1969. “The First Village Settlements.” *Archaeologia Viva* 3:29–38.
- _____. 1971. “Philia Drakos (Mission britannique).” In V. Karageorghis, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970*. *BCH* 95:371–74.
- _____. 1973. “Some Problems of the Neolithic and Chalcolithic Period in Cyprus.” *RDAC*:34–61.

Gourds, pots and the archaeology of the “invisible” in Neolithic Cyprus*

Ioannis Voskos and Evdoxia Tzanni

National and Kapodistrian University of Athens

ABSTRACT

The island of Cyprus is characterised by a long pottery tradition, widely practiced until recently in areas such as Kornos and Lapithos. Nevertheless, clay vessels form a rather late addition to the prehistoric Cypriot material culture. When pottery technology was eventually adopted in the mid-5th millennium BC, most of the produced shapes seem to have imitated a specific type of gourd, presumably echoing a long-held, albeit “invisible”, tradition of perishable containers. In this paper we attempt to decode the apparent skeuomorphic characteristics of the first painted wares on the island and to discuss both the reasons of their late adoption and the wider implications of their function and meaning within the Ceramic Neolithic society of Cyprus.

INTRODUCTION

It is commonly accepted that archaeology is the scientific and systematic study of human past and activities through their material remains.¹ Nevertheless, this viewpoint is a dramatically diminished one compared with the real picture, since a wide array of human practices that leave few, if any, archaeological traces usually get overlooked, especially in prehistoric contexts. Admittedly, the available archaeological record provides only a glimpse of prehistoric daily life based on conventional material categories (e.g. lithics, ceramics, architectural remains etc.). Beyond these categories of tangible evidence, which have largely shaped current preconceptions about prehistoric groups, people were still dressing, cooking and consuming food, adorning themselves (e.g. tattooing), moving and communicating in ways we can only guess at. Although the issues of human gesturing, oral communication and others are largely unattainable, aspects of social relations, ideological perceptions and embodied experiences of human beings are reflected, at least partly, in the remains of their material furnishing. However, since only a small part of the total material culture has survived to this today, identification of concepts and reconstruction of past lifeways in a meaningful and persuasive manner prove to be rather challenging tasks.

* This contribution is a small tribute to our teacher, mentor and of course friend, Professor Eleni Mantzourani. As undergraduate and postgraduate students, we both had the chance to be trained in her excavations and research projects. She has introduced us to the world of Cypriot and Minoan Archaeology and honoured us through our enduring scientific cooperation. This offering represents only a fraction of our boundless appreciation and respect to her.

¹ For example, according to Renfrew and Bahn (1991), “Archaeology is a sector of Anthropology and examines the human past through its material remains”.

In this paper we address the matter of the earliest painted pottery in Neolithic Cyprus and more particularly its apparent skeuomorphic characteristics and the morphological similarity of several vessel shapes with a specific type of water pumpkin, usually referred as calabash or bottle gourd.² This resemblance allows the discussion of two subjects. On the one hand, there is the question of assessing the perishable material culture for Neolithic Cyprus. On the other hand, there is the spread of pottery technology on the island in relation to the existing vessel typology. The consolidation of this new technology is also linked with specific social changes that might have favoured its final acceptance, nearly two millennia later than the neighbouring Levantine areas.

ARCHAEOLOGY OF THE “INVISIBLE”

In the final publication of the Ceramic Neolithic settlement of Ayios Epiktitos *Vrysi*, Peltenburg argued that the inhabitants of this site were not producing large agricultural surpluses, since the existing ceramic typology did not include any large-sized storage vessels.³ This view epitomises earlier tendencies towards overlooking non-visible aspects of the archaeological record. Thus, storage practices were identified with ceramic containers as if there had been no alternatives possible, resulting in misleading conclusions. Nowadays, however, a growing number of studies have attempted to escape the narrowly functional approach to ceramics. Moreover, a move towards the understanding of the wider concept of “containment” has allowed the appreciation of the social meaningfulness of pottery.⁴ The adoption of ceramic technology has been connected with the “high signaling potential”⁵ of the new medium, its distinct materiality and its ability to reproduce or create new sets of value through social performance.⁶

The broadening of the discussion has not only allowed the appreciation of the social dimension of pottery but also highlighted the importance of other types of materials employed in containment practices. The recent identification of the earliest apicultural practices in Cyprus,⁷ along with the extensive utilisation of their by-products (e.g. beeswax) in pottery technology, provides only a hint of what we are still missing. In the same vein, several researchers have noticed in the past the existence of baskets, mats or reed imprints,⁸ while identification of wooden vessels and related equipment at the site of Çatalhöyük suggests their wide use in Neolithic domestic contexts.⁹ Nevertheless, the production, distribution and exact role of wooden, fibre and other relevant artefacts of organic materials remains merely speculative and they are usually approached through ethnographic parallels.

In the light of the above, a thorough understanding of past material culture that includes its archaeologically “invisible” part is lacking. Concerning pottery in particular, the “impossibility of understanding ceramics in isolation from the broader range of material culture” has been noted in the past.¹⁰ Indeed, early clay vessels constitute only a fraction of the total containment equipment and its “ever-present intersection of different materials and technologies”.¹¹ The implications of this argument are of major significance for the case of early Cypriot pottery and, by extension, for the long-lasting discussions on pottery invention and its dissemination across the world.

2 I.e. the species *Lagenaria siceraria* of the Cucurbitaceae family (e.g. Kistler et al. 2014, 2937; Chomicki et al. 2020).

3 Peltenburg 1982, 99. This argument was also based on the absence of storage pits. But see Voskos 2021.

4 Knappett et al. 2010; Budja 2016.

5 E.g. Gheorghiu 2009, 1.

6 See for example Blitz 2015, 674 with relevant bibliography.

7 Roumpou et al. 2021.

8 See for example Peltenburg 1982, 255, fig. 30, floor 2, nos. 317–18; Clarke 2007, 91, 100; Voskos and Vika 2020.

9 Mellaart 1964, 87–91; Pritchard 1974, 109–15.

10 Knappett et al. 2010, 607.

11 Knappett et al. 2010, 611.

SKEUOMORPHISM AND THE PROTOTYPES OF THE EARLIEST POTTERY

The concept of skeuomorphism¹² has a rather deep background and tradition in archaeology and art or design history.¹³ Broadly speaking, “the term skeuomorph refers to a copy of a prototype object reproduced in a different physical material”.¹⁴ For example, it has been argued that earlier forms of vessels/containers were mimicked by the first potters in a conscious attempt to create social acceptance for the new approaches and to facilitate the transference of pre-existing values into a novel materiality.¹⁵ The “skeuomorphic hypothesis”¹⁶ was reinstated in the 1950s¹⁷ and since then it has been connected with the earliest appearance of pottery in several “mentalist”, diffusionist and adaptationist approaches.¹⁸ The increasing appreciation and relevance of skeuomorphic vessels in material culture studies within neo-evolutionary and post-processual perspectives provided an important indirect source of evidence, since skeuomorphs serve “as windows on a wider and older world of containers and its intersection with the ceramic.”¹⁹

There are numerous examples of studies referring to either possible or confirmed antecedents of ceramic vessel forms based on ethnographic parallels or archaeological evidence. Childe for example,²⁰ lists gourds, bladders, membranes, skins, basketry, wickerwork and even human skulls as sources of imitation, while Pritchard²¹ mentioned the clay-lined pits and hearths or basins, stone vessels, wooden vessels, baskets, gourds and skin vessels as possible prototypes.²² Due to space limitations, rather than providing an exhaustive discussion of all these categories for the case of Cyprus, we will focus on gourds, with which early pottery shapes on the island bear an obvious resemblance. The latter is by no means an innovative conclusion, since a number of scholars have already mentioned this typological similarity in the past. For example, Myres,²³ while discussing the case of Bronze Age Red Polished ware, noted that it imitates the form of gourds and skin vessels, being a substitute for earlier perishable vessels. Similarly, Coldstream has described the earliest Neolithic Cypriot ceramic containers as “very gourd-like” shapes.²⁴

The bottle gourd (*Lagenaria siceraria*) (Fig. 1a–d) is considered as one of the earliest domesticated plants in human history.²⁵ Six wild *Lagenaria* species are native to Africa, while one is cultivated in several tropical/subtropical and warm temperate regions across the world.²⁶ Its cultivation in Asian contexts is attested as early as 11,000 BP.²⁷ Contrary to the wild cucurbit fruits that are too bitter to eat,²⁸ the domesticated bottle gourd

12 And also phytomorphism.

13 See Blitz (2015, 666), who refers to some of the earliest discussions; also Brown 1989.

14 Blitz 2015, 666.

15 Blitz 2015, 672.

16 Gheorghiu 2009, 1.

17 See for example Childe 1951, 79; also Wormington and Neil 1951.

18 For the so-called “mentalist” approach, see for example Brown 1989, 208–9. See also Brown 1989, 208–13 for diffusionist, adaptationist and economic approaches.

19 Knappett et al. 2010, 606.

20 Childe 1951, 79.

21 Pritchard 1974, 100–20.

22 Similarly, Blitz (2015, 667) refers to gourds, wooden/stone bowls, shells, skulls, fibre baskets and others. Interestingly, not only the shapes but also some physical characteristics of the prototypes were mimicked (see Blitz 2015, 667 with several references to early pottery examples).

23 Myres 1914, xxviii–xxix. Myres believed at that time that pottery was adopted as a fully-fledged technology coming from Egypt.

24 Coldstream 1986, 5. For the Early Minoan equivalent, see Betancourt 1985, 22; also Vavouranakis et al. 2004, 163.

25 Kistler et al. 2014, 2937; Chomicki et al. 2020, 1240. According to Erickson et al. (2005, 18319) *Lagenaria siceraria* was independently domesticated at least twice.

26 Schaefer and Renner 2011, 155.

27 Chomicki et al. 2020, 1250.

28 Chomicki et al. 2020, 1240.

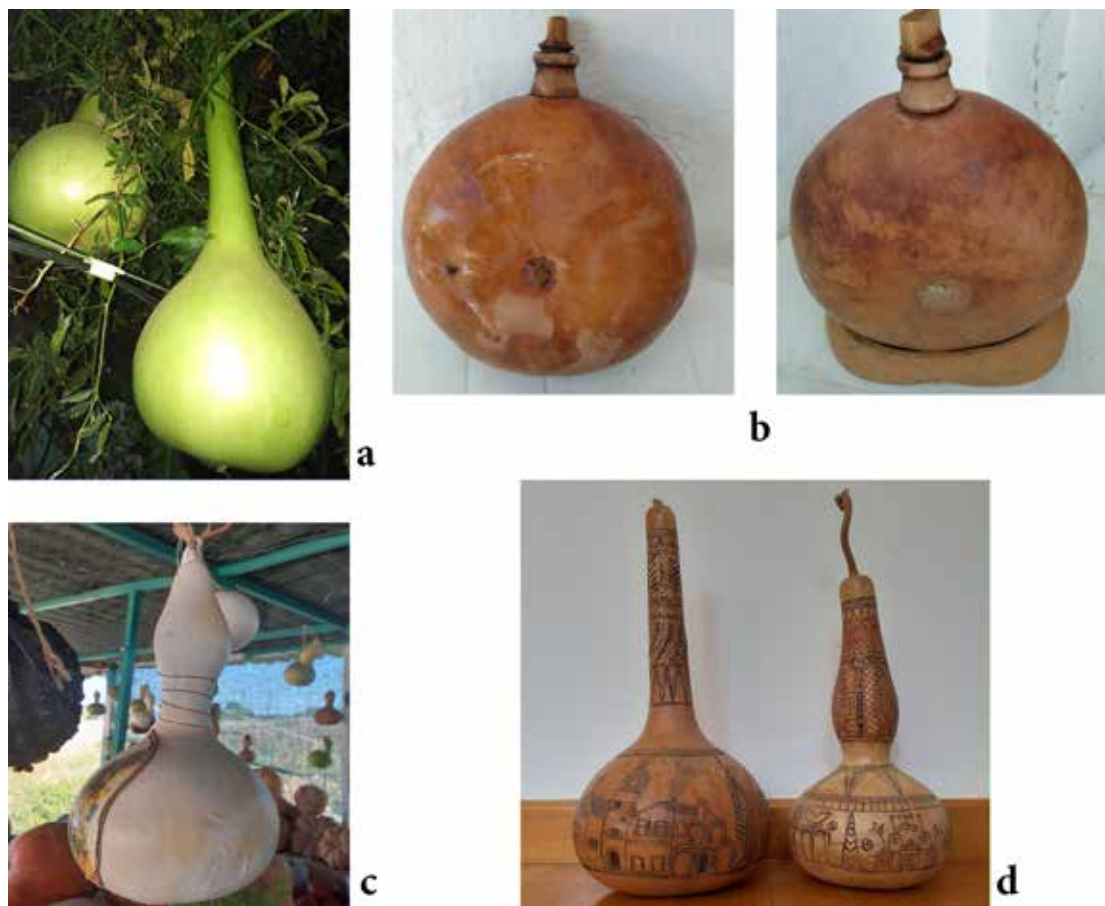


Fig. 1. Examples of modern-day pumpkins: (a) *Lagenaria siceraria* cultivation at Lesbos island (photo by Manolis Tzannis); (b) flaski from Crete used for carrying wine (photo by Andreas Perysinakis); (c) gourd with painted decoration from Ilia, western Peloponnese (photo by Ioannis Voskos); (d) gourds with incised decoration (created by Manolis Tzannis, photo by Evdoxia Tzanni).

fruit is edible.²⁹ Nevertheless, ethnographic parallels, which confirm the popularity and abundance of gourds in domestic contexts, suggest that they were mainly cultivated to cover various utilitarian purposes. Thus, they were used as containers (Fig. 1b), as vessels for serving/pouring and even as musical instruments or fishnet floats.³⁰ The bottle gourd has also a very long history on the island of Cyprus. The rural population was still using gourds until at least the 1960s, since their physical characteristics as watertight containers and their ability to maintain a constant temperature for the content make them ideal for carrying liquids when working in the fields.³¹ Although relevant archaeobotanical evidence from prehistoric Cypriot sites is completely absent,³² given the fact that *Lagenaria siceraria* ssp. *asiatica* dating to circa 7000–6000 BC has been identified in eastern Asia,³³ it would be reasonable to assume that it had also reached Cyprus by that period, if not earlier.

²⁹ Kistler et al. 2014, 2937.

³⁰ See for example Erickson et al. 2005, 18315; Kistler et al. 2014, 2937.

³¹ Cypriot farmers were usually carrying water and also wine in these gourds, while a similar practice is attested in Crete and other Aegean areas. Moreover, gourds were commonly used in domestic contexts as vessels for olive storage called “κοροκολιοί or κολο-κολιοί” and for several daily tasks such as hair/clothes washing (we are grateful to Chrysanthos Voskos and Andreas Perysinakis for the above information). The so-called “κολότζια” in the Greek dialect of Cyprus comes from “κολοκύθια” (a word used broadly for several types of squash, gourds, zucchini etc.). Traditional “κολότζια” were usually heavily decorated with incised motives forming an integrant part of Cypriot folk art and the same is also true for the Aegean area (see for example Fig. 1: c–d).

³² All the final publications of prehistoric Cypriot settlements, since at least the 1970s, include systematic collection and studying of archaeobotanic material. Nevertheless, there is no reference to the identification of any type of gourd.

³³ Erickson et al. 2005, 18315.



Fig. 2. Typical vessel shapes of the Ceramic Neolithic period in Cyprus from the site of Kantou *Kouphovounos* (courtesy of Prof. Eleni Mantzourani): (a) Combed ware flask; (b) Combed ware spouted bowl; (c) monochrome small-sized holemouth jar.

THE ADOPTION OF POTTERY IN NEOLITHIC CYPRUS

Pottery building is a rather late adoption among Cypriot prehistoric groups.³⁴ The recent identification of White-ware vessels³⁵ at early Neolithic sites of the island dating to the 8th millennium BC points to some kind of familiarity with novel forms of containment along with advanced levels of pyrotechnological skills. Nevertheless, if we exclude a couple of anthropomorphic clay heads and figurines,³⁶ only a few tentative sherds of baked clay were reported in a number of Late Aceramic Neolithic sites.³⁷ Furthermore, the first fine wares in Cyprus do not seem to appear before ca. 4700/4600 BC, almost a millennium after the decline of the Khirokitian culture and its thriving stone vessel industry.

Leaving aside the short-lived dark burnished pottery of the early 5th millennium BC, known as Cypro-DFBW,³⁸ we will address the question of the earliest painted wares, which followed shortly after as a fully-fledged local tradition. Indeed, ceramics were already widely adopted at around the mid-5th millennium BC and there is considerable island-wide homogeneity in terms of fabrics, decorative techniques and typology.³⁹ Concerning the latter, three clearly identifiable shapes with patterned or monochrome decoration dominate the earliest assemblages of Cypriot pottery-producing communities: a kind of ovoid short-necked flask (or bottle, Fig. 2a), the hemispherical bowl, either spouted or not (Fig. 2b), and a less frequent type of small/medium-sized holemouth jar (Fig. 2c). It is suggested here that all the above mentioned early Cypriot pottery shapes are direct derivatives of the bottle gourd (Fig. 3). The skeuomorphic character of the flask that imitates accurately the bottle gourd is more than obvious (Fig. 3b). Concerning the type of bowl, as Coldstream has noted: “before the invention of pottery, one had only to slice off the lower half of a gourd, to produce a hemispherical bowl...”⁴⁰

34 Especially if we compare Cyprus with several Levantine and southern Anatolian communities that were producing and decorating clay vessels since the 7th–6th millennia BC. See for example Akkermans and Schwartz 2003, 133, fig. 4.2.

35 I.e. the so-called “*vaiselle blanche*” constructed with the use of limestone plaster; for some Cypriot examples see McCartney 2010, 192; Simmons 2012, 95, fig. 9.

36 A few clay heads and figurines were reported at Early and Late Aceramic sites such as Ayia Varvara *Asprokremnos*, Khirokitia *Vounoi* etc. McCartney (2010, 190) summarised the evidence in Table 22.2. See also Dikaïos 1953; 1962, 48, fig. 25, no. 1063.

37 Such as Khirokitia *Vounoi* (Dikaïos 1953, 265–66; 1962, 38–9, 179) and Kissonerga *Mylothkia* dated to the 7th–6th millennia BC; see also Clarke 2007, 97 with relevant bibliography.

38 This type of Dark-Faced Burnished Ware (DFBW) was identified in only a handful of sites, such as Philia *Drakos A* and Dhali *Agrihi*. See for example Watkins 1969, 36–7; 1970, 3–5; Clarke 2007, 99–100. Although its characteristic colour might have been the result of poor control over the firing process, the dark and highly burnished surface may also recall different prototypes such as wooden vessels (e.g. Knappett et al. 2010, 600).

39 For a comprehensive review of the Ceramic Neolithic pottery of Cyprus, see Clarke 2007; see also Peltenburg and Spanou 1999; Clarke 2001; Boness et al. 2015; Mantzourani and Voskos 2019.

40 Coldstream 1986, 5.

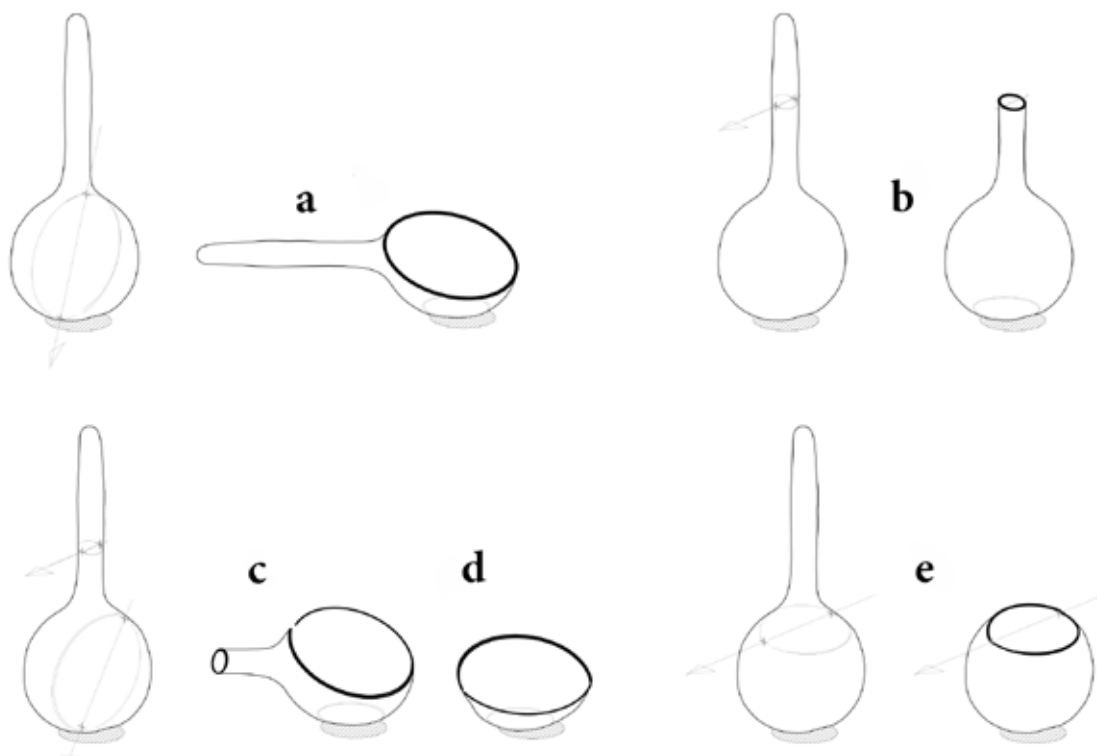


Fig. 3. Examples of Ceramic Neolithic vessel shapes deriving from the gourd (drawn by Kostas Tzannis): (a) scoop; (b) necked flask; (c) spouted bowl; (d) hemispherical bowl; (e) holemouth jar.

Indeed, if the gourd is sliced down its vertical axis, as shown in Fig. 3c–d, then both the types of the simple and also the spouted hemispherical bowl are produced. Lastly, all one has to do is to remove the neck of a gourd to produce the holemouth vessel (Fig. 3e).⁴¹ Concerning the scoop vessel of Fig. 3a, to our knowledge there are no confirmed parallels in the Ceramic Neolithic period. Nevertheless, the existence of this type is suggested by Bronze Age artefacts,⁴² potentially echoing its diachronic use on the island.

The skeuomorphic character of early Cypriot pottery is also evident in the nature of the surface treatment and perhaps decoration. Many of the monochrome painted and also patterned examples display a highly burnished surface, possibly aiming to imitate the whole “package” of the gourd’s physical characteristics, whose original surface is more or less lustrous.⁴³ The same might be also true for some types of decorative techniques such as combing, which is reminiscent of the exterior surface of various pumpkin types.

TOWARDS A NOVEL MATERIALITY IN THE 5TH MILLENNIUM BC CYPRUS

Clarke, in her comprehensive study on technological changes of Neolithic and Early Chalcolithic Cypriot pottery mentioned the limited examination of and, hence, interest in the emergence and development of this novel materiality in Cyprus.⁴⁴ In addition, by locating a number of differentiations⁴⁵ in the operational sequence of pottery production during the 5th–4th millennia BC, she attributed the appearance of Cypro-DFBW pottery

41 All the above were tested with modern gourds and the results are illuminating (see Fig. 4).

42 See for example Vavouranakis and Magginis 1995, 82, fig. 6: 11.

43 See also Blitz 2015, 667.

44 Clarke 2007, 91.

45 Such as novel shaping and firing techniques along with pre-firing treatments (see Clarke 2007, 108, fig. 7.9).

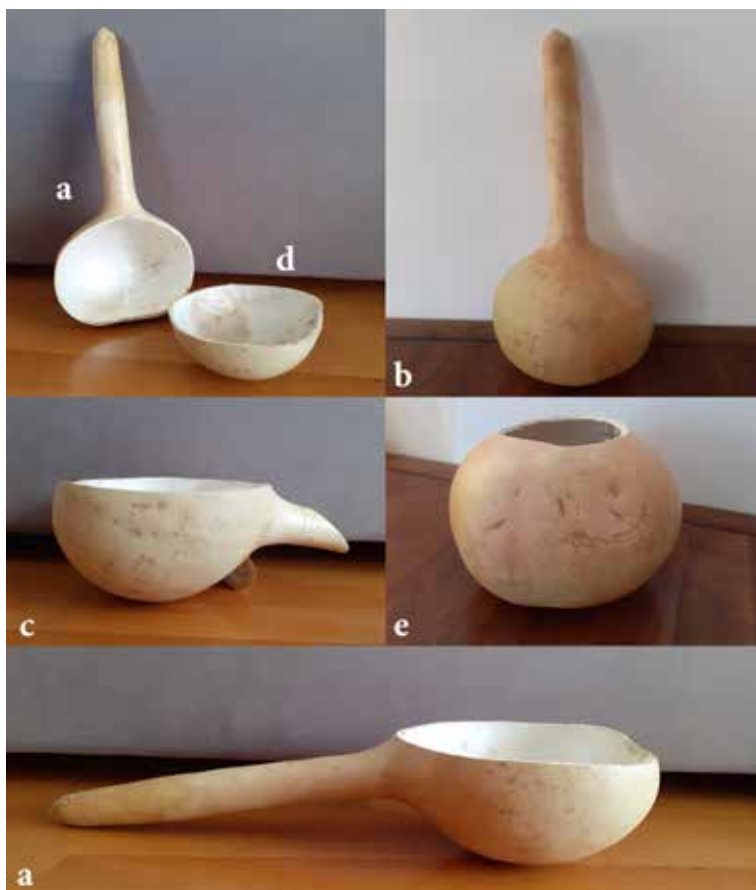


Fig. 4. Experimental slicing of modern gourds aiming to create the basic Ceramic Neolithic vessel shapes: (a) scoop; (b) necked flask; (c) spouted bowl; (d) hemispherical bowl; (e) holemouth jar.

to mainland influences,⁴⁶ whereas the subsequent decorated forms were considered as the result of internal development and, hence, assumed to be “wholly ‘Cypriot’ in form and execution”.⁴⁷ Interestingly, a marked continuity may be observed in the case of the coarse Cypriot wares between the 7th–4th millennia BC.⁴⁸

Irrespective of whether painted wares and their related technology appear in Cyprus as a result of cultural transmission or evolve internally through an already existing coarse tradition, the same view of continuity and/or development as a response to local motivations and impetuses is observable if we adopt the “broader container perspective” and decouple the technological from the typological part.⁴⁹ As was mentioned above, the concept of skeuomorphism is central in the attempt to approach innovative traits, since it encouraged social acceptance of novel materials and technologies. It also facilitated the creation and absorption of new scales of values by copying accurately the familiar and culturally determined forms of their precursors. The preceding brief analysis has pointed out the apparent skeuomorphic character of early Cypriot pottery and, hence, the existence of a long-standing tradition of gourd containment on the island. Thus, rather than a revolutionary adoption, a “smooth” transition (not total substitution) of container equipment from baskets, gourds and other organic materials to clay vessels is arguable.⁵⁰

46 According to Clarke (2007, 108), “...there was some form of direct transmission of skills and knowledge from the mainland in the very earliest stages of the 5th millennium BC.”

47 Clarke 2007, 108.

48 Clarke 2007, 107–8. Clarke, however, is right to note that more evidence is needed in order to prove the uninterrupted continuity of the coarse ware tradition.

49 Knappett et al. 2010.

50 This of course does not mean that containers of perishable materials become obsolete after the adoption of pottery.

There are numerous questions that arise from this conclusion. Such as why do the inhabitants of Cyprus ignore pottery technology for nearly two millennia? And why does pottery adoption seem to take place relatively quickly in around the mid-5th millennium BC? Concerning the first question, as was mentioned, Neolithic Cypriot groups had been largely aware of the plastic properties of clay since at least the Late Aceramic Neolithic period. Nevertheless, apart from the continuous utilisation of a presumably wide array of perishable containers that is taken for granted, they were unwilling to abandon the traditional stone vessel craft and its relevant time-consuming decorative process. According to Knappett et al. “the decision to adopt or resist will not simply depend on the advantages perceived as accruing to this particular form of containment technology, but on wider sets of contextual criteria”.⁵¹ Apparently the characteristic andesite and diabase vessels with relief decoration were high-valued artefacts entailing special functions and meanings for Khirokitian groups. It seems then that we are dealing with a case of conscious resistance and rejection of the new technological trend. Although widely adopted by western Asian communities, pottery was incompatible with the social norms of Aceramic Neolithic inhabitants of Cyprus.

The answer to the second question involves the special role of the earliest clay vessels on the island, which aimed at bridging traditional and new trends and values.⁵² The process of adoption may also be partly connected with the changing socio-economic structures and an apparent return to a predominantly settled lifeway during the so-called Sotira Culture (ca. 4500–4100/4000 BC). In asserting the latter, however, it is not intended to argue for a causal relationship between permanently settled communities and pottery adoption. On the contrary, if we are to avoid adaptationist models based on a strictly economic sense, broader explorations of the social footprint of the new medium are needed, both in terms of economic organisation and social interaction. After a rather extended period, when a more mobile lifestyle was reinstated on the island (between ca. 5500/5200–4600 BC), the Sotiran phase is characterised by production intensification and a renewed emphasis on household self-sufficiency. The latter had seemingly promoted social competition, inequalities and perhaps tensions.⁵³ From this point of view, painted ceramics formed an ideal field of social display, while at the same time they acted as symbols of both communal solidarity and a common underlying cultural tradition that stretches back for several millennia. Thus, the adoption of this materiality with specific references to the past not only promoted its social acceptance but also symbolised shared cultural identities and reproduced existing values through social performance. In addition, decorated clay vessels functioned as prestige-bearing objects, marking an important new competitive field for status negotiation within the Ceramic Neolithic communities of Cyprus.

CONCLUSION

In this paper we discussed some aspects of the spread of pottery in Cyprus through the lens of the skeuomorphic characteristics of the earliest decorated ceramics on the island. Following earlier studies,⁵⁴ we decoupled clay vessel typology from the technological aspects of pottery production. Experimentation with modern gourds has shown that nearly all the Ceramic Neolithic painted vessels could have derived from mimicking the form and decoration of this perishable container. This indirect evidence sheds light on an “invisible” component of material culture, suggesting the existence of an earlier and presumably long-held local tradition of gourd utilisation.

51 Knappett et al. 2010, 598.

52 I.e. the introduction of gourd-like clay vessels after a prolonged period of gourd containment.

53 Voskos 2018. See also the discussion in Budja (2016, 67–73), where pottery adoption and/or innovation are connected with aggrandising behaviour, wealth accumulation, culinary and storage improvements, the emergence of property rights and others.

54 I.e. Knappett et al. 2010, 600.

Concerning the technological part, we concluded that pottery dissemination in Ceramic Neolithic Cypriot communities fits well with the concept of a “prestige technology” adoption.⁵⁵ Thus, social groups of the mid-5th millennium BC incorporated an already available, albeit largely ignored, technology as an innovative means of competitive feasting and social display and also as a means to promote social solidarity and group membership through household-based and communal consumption of food and perhaps drink. The adoption of this new body of technical knowledge and practice may be interpreted, therefore, as a conscious response to changing socio-economic structures during the Ceramic Neolithic period. The almost exclusive use of gourd-shaped vessels of baked clay not only points to the continuation of socially embedded practices, but also reflects both the reproduction of existing values and the creation of new trends and concepts via technological change.⁵⁶ Ultimately, this process that evokes collective memories targets the creation of symbolic links with the past, enabling social acceptance of the innovative technology and materiality.

Admittedly, much more work is needed in order to understand the function of early ceramic containers in terms of their social meaning and also to fully reconstruct the mechanisms of pottery production, use and consumption in Ceramic Neolithic contexts. However, the fact that the basic shapes of Neolithic Cypriot pottery survive throughout the subsequent Chalcolithic period⁵⁷ suggests the creation of an enduring tradition, which persists in some cases largely unvaried until the disappearance of local handmade pottery in the 13th–12th centuries BC.⁵⁸ Although the original meaning might have been repeatedly adapted to new social norms and purposes, the diachronic conservatism of local potters forms another typical example of the remarkable cultural continuity that characterises Cypriot prehistory in general.

55 Hayden 1998; Blitz 2015, 674.

56 As Blitz (2015, 674) puts it, “Skeuomorphs extend the frame of reference that assigns value from familiar to novel objects, and they create new social performance value by association and connotation. The imitative and representational character of skeuomorphism makes it a significant mechanism of the value creation present in technological change”.

57 Albeit with the addition of a few new shapes. See for example Bolger 1988, 186, fig. 2.

58 For example, a number of vessels, such as the Early/Middle Cypriot gourd-shaped Red Polished flasks or the Late Cypriot hemispherical White Slip “milk bowls”, largely recall their Neolithic/Chalcolithic antecedents.

BIBLIOGRAPHY

- Akkermans, P.M.M.G., and G.M. Schwartz. 2003. *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16000–300BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Betancourt, P.P. 1985. *The History of Minoan Pottery*. Princeton: Princeton University Press.
- Blitz, J.H. 2015. “Skeuomorphs, Pottery, and Technological Change.” *American Anthropologist* 117:665–78.
- Bolger, D. 1988. *Erimi-Pamboula: A Chalcolithic Settlement in Cyprus. BAR-IS443*. Oxford: British Archaeological Reports.
- Boness, D., J. Clarke, and Y. Goren. 2015. “Ceramic Neolithic Pottery in Cyprus – Origin, Technology and Possible Implications for Social Structure and Identity.” *Levant* 47:233–54.
- Brown, J.A. 1989. “The Beginning of Pottery as Economic Process.” In *What’s New? A Closer Look at the Process of Innovation*, edited by S.E. van der Leeuw and R. Torrence, 203–24. London: Unwin Hyman.
- Budja, M. 2016. “Ceramics Among Eurasian Hunter-gatherers: 32000 Years of Ceramic Technology Use and the Perception of Containment.” *Documenta Praehistorica* 43:61–86.
- Childe, G.V. 1951. *Man Makes Himself*. Mentor Book 64. New York: New American Library.
- Chomicki, G., H. Schaefer, and S.S. Renner. 2020. “Origin and Domestication of Cucurbitaceae Crops: Insights from Phylogenies, Genomics and Archaeology.” *New Phytologist* 226:1240–55.
- Clarke, J. 2001. “Style and Society in Ceramic Neolithic Cyprus.” *Levant* 33:65–80.
- _____. 2007. *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia BC*. Oxford: Oxbow.
- Coldstream, J.N. 1986. *The Originality of Ancient Cypriot Art*. Series of lectures sponsored by the Cultural Foundation of the Bank of Cyprus, No 2. Nicosia: Cultural Foundation of the Bank of Cyprus.
- Dikaïos, P. 1953. *Khirokitia*. Monograph of the Department of Antiquities, Government of Cyprus, No 1. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 1962. “The Stone Age.” In *Swedish Cyprus Expedition IV.1A. The Stone Age and Early Bronze Age*, edited by P. Dikaïos and J.R. Stewart, 1–204. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Erickson, D.L., B.D. Smith, A.C. Clarke, D.H. Sandweiss, and N. Tuross. 2005. “An Asian Origin for a 10,000-year-old Domesticated Plant in the Americas.” *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 102:18315–8320.
- Gheorghiu, D. 2009. *Early Farmers, Late Foragers and Ceramic Traditions: On the Beginnings of Pottery in the Near East and Europe*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Hayden, B. 1998. “Practical and Prestige Technologies: The Evolution of Material Systems.” *Journal of Archaeological Method and Theory* 5:1–55.
- Kistler, L., Á. Montenegro, B.D. Smith, J.A. Gifford, R.E. Green, L.A. Newsom, and B. Shapiro. 2014. “Transoceanic Drift and the Domestication of African Bottle Gourds in the Americas.” *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA* 111:2937–941.
- Knappett, C., L. Malafouris, and P. Tomkins. 2010. “Ceramics (as Containers).” In *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, edited by D. Hicks and M.C. Beaudry, 588–613. New York: Oxford University Press.
- Mantzourani, E., and I. Voskos. 2019. “Η Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή.” In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο. Μέρος Β΄, Τόμος 1, Τα Κινητά Ευρήματα*, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 17–147. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Kardamitsa Publications.
- McCartney, C. 2010. “Outside the Corridor? The Neolithisation of Cyprus.” In *Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, edited by D. Bolger and L.C. Maguire, 185–96. Oxford: Oxbow.
- Mellaart, J. 1964. “Excavations at Catal Huyuk – Third Preliminary Report 1963.” *AnatSt* XIV:39–119.
- Myres, J.L. 1914. *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Peltenburg, E.J. 1982. *Vrysi: A Subterranean Settlement in Cyprus*. Warminster: Aris and Phillips.
- Peltenburg, E.J., and S. Spanou. 1999. “Neolithic Painted Pottery from Agios Epiktitos- Vrysi.” *RDAC*:13–34.
- Pritchard, A.V. 1974. “The Origin of Neolithic Pottery Forms”. MA Thesis, Wilfrid Laurier University.
- Renfrew, C., and P. Bahn. 1991. *Αρχαιολογία: Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές Εφαρμογές*. Translated by I. Karali-Giannakopoulou. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- Roumpou, M., I. Voskos, N. Kalogeropoulos, and E. Mantzourani. 2021. “Unfolding Beeswax Use in Neolithic and

- Chalcolithic Cyprus through Molecular Analysis of Lipids Extracted from Ceramic Containers.” *Archaeological and Anthropological Sciences* 13:73.
- Schaefer H., and S.S. Renner. 2011. “Cucurbitaceae.” In *Flowering Plants. Eudicots: Sapindales, Cucurbitales, Myrtaceae*, edited by K. Kubitzki, 112–74. Berlin: Springer.
- Simmons, A. 2012. “Ais Giorkis: An Unusual Early Neolithic Settlement in Cyprus.” *JFA* 37:86–103.
- Vavouranakis, G., and G. Magginis. 1995. “Μεσοκυπριακοί Τάφοι στη Θέση Αυδήμου-Καμάρες.” *RDAC*:67–94.
- Vavouranakis, G., L. Karali, G. Magginis, and A. Tsaliki. 2004. “Οι Τάφοι στη Θέση Αυδήμου-Καμάρες. Η Συμβολή των Σωστικών Ανασκαφών στην Κατανόηση του Υλικού Πολιτισμού και των Ιστορικο-Κοινωνικών Δρωμένων της Προϊστορικής Κύπρου.” *RDAC*:149–68.
- Voskos, I. 2018. “Rethinking the ‘Cypriot paradox’: Socio-economic Change in Late Neolithic and Chalcolithic Cyprus.” In *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, edited by S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić and T. Takaoğlu, 466–75. Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol. 20. Oxford: Oxbow.
- . 2021. *Η Αρχαιολογία της Αποθήκευσης: Οικονομία και Κοινωνική Αλλαγή στην Κύπρο κατά την Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική Περίοδο*. AURA Suppl. 6. Athens: AURA and Kardamitsa Publications.
- Voskos, I., and E. Vika. 2020. “Prehistoric Human Remains Reviewed: Palaeopathology and Palaeodiet in Neolithic and Chalcolithic Cyprus, Limassol District.” *Journal of Archaeological Science: Reports* 29:102128.
- Watkins, T., 1969. “The First Village Settlements.” *Archaeologia Viva* 3:29–38.
- . 1970. “Philia–Drakos Site A: Pottery, Stratigraphy, Chronology.” *RDAC*:1–10.
- Wormington, H.M., and A. Neal. 1951. *The Story of Pueblo Pottery*. Museum Pictorial 2. Denver: Denver Museum of Natural History.

“Skipping a Beat”

The social and economic implications of hoarding in Neolithic and Chalcolithic Cyprus*

Chara Theotokatou

National and Kapodistrian University of Athens

ABSTRACT

Hoarding as a practice is directly related to cultural perceptions of value. Thus, its study may provide a better understanding of the socio-economic organization of the Neolithic and Chalcolithic Cypriot communities. Past research focused upon a limited time span of Cypriot Prehistory, linking Late Bronze Age hoarding to the wider politico-economic upheavals at the end of the period. As a result, the practice in question was mostly discussed through an economic prism. Hoards, however, also have a social dimension. This aspect has been already identified in specific Late Cypriot deposits, but it has not been extensively examined. Moreover, early prehistoric habits are missing from a comprehensive study of hoarding. Therefore, the present paper attempts a contextual examination of Neolithic and Chalcolithic deposits, in order to scrutinize the nuances of the practice. Hoards should not be simplistically and one-dimensionally approached as an act of safekeeping, but rather as a complex strategy related to identity (re-negotiation).

INTRODUCTION

In Cypriot archaeology, hoarding has been mostly linked to the well-studied Late Bronze metal assemblages of the 12th century BC.¹ Hence, caching in prehistoric Cyprus has been misleadingly considered as a temporally restricted phenomenon.² Past research mainly questioned the potential retrieval of cached items, leading to a binary classification of utilitarian and non-utilitarian hoards.³ The contents of utilitarian hoards have been considered as commodities and thus understood strictly in economic terms. On the other hand, irretrievable or non-utilitarian hoards have been seen as highly symbolic. This binarism does at least demonstrate the complexity of hoarding as both an economic and social phenomenon. However, the interpretations established on this perception are restricted. Despite being fitting enough for the Late Bronze Age, they may not easily account for

* For having met Professor Emerita Eleni Mantzourani, being taught and supervised by her, I am whole-heartedly grateful to fate. Her inspiring lectures, the generous sharing of her deep knowledge of the discipline, her sincere support and care are only a few of the reasons why I will always remain indebted. Some of my most valuable memories forever treasured are owed to her. My warmest thanks are also due to the editors of this volume, who kindly invited me to participate in it.

1 Catling 1964, 278–302; Kassianidou 2018a, 2018b.

2 Knapp 1988, 159; Steel 2004, 206.

3 Knapp 1988; Knapp et al. 1988.

practices of earlier periods, when Cypriot communities had not developed complex economic structures. Such understandings of hoarding are so case-specific that they implicitly discourage any overarching study of the phenomenon before the Late Bronze Age.

Indeed, early prehistoric hoards in Cyprus do remain understudied. Similarly to the Late Bronze Age though, cached artifacts are directly linked to the economic processes, as well as to the concept of ownership. Hence, hoarding in the Neolithic and the Chalcolithic period was also a complex phenomenon. This paper traces the social and economic dimensions of the practice. It starts with theoretical remarks about the relation between hoarding and consumption and then questions the ways in which hoarding, as a practice without social monitoring, may be transformed into an active social agency, able to affect and reflect the formation of social identity. These conceptual reflections are followed by a contextual examination of excavated caches at Neolithic and Chalcolithic settlements. It is then suggested that hoarding disrupted the flow of the economic process from production to consumption. In other words, hoards are a tangible testimony that the rhythm of the economy often “skipped a beat”, as artifacts of some relative value were deposited instead of becoming immediately consumed. Such disruptions may be linked to the emergence of social asymmetries, which have already been suggested for the Late Neolithic,⁴ despite its relative lack of craft specialization.⁵ Inequalities of status would be equally important for the understanding of Chalcolithic communities, which, as it has been proposed by Knapp, were organized according to a “rural parochial and self-sufficient” model of domestic production.⁶

FROM HOARDING TO CONSUMPTION, OR VICE VERSA?

Before proceeding to the discussion of the Neolithic and Chalcolithic hoards, it is necessary to clarify the term “hoard”, particularly as used in relation to the socio-cultural context of prehistoric Cyprus. Despite the modern Western cultural baggage that it usually carries,⁷ the term is broadly used in the archaeological literature to define closed deposits containing artifacts of high value and deliberately hidden away.⁸ Moreover and despite the fact that concealment comprises the core of the term, the latter is also and often used to loosely describe clusters of objects visible on floors of houses. Therefore, any attempts at re-assessment of the published prehistoric assemblages are usually prejudiced by the lack of an accurate terminology. This bias demonstrates both the importance and the need for the development of a more refined and socio-culturally oriented vocabulary. The present paper aims to be a step in this direction.

The discussion of early prehistoric hoarding is usually restricted to food surplus and storage practices in relation to subsistence strategies and social complexity.⁹ The storage of food surplus¹⁰ has been considered in this context as an intermediary stage between production and consumption.¹¹ In the same vein, the hoarding of artifacts has been seen as an intermediate link in the production to consumption chain. This view, however, is open to reassessment.

Physical similarities in their contexts notwithstanding, storing and hoarding are quite distinct activities. Any high value assigned to the hoarded artifacts allows the identification of caching with safeguarding.¹² This is a more or less teleological point of view, as it implies the idea that hoarding is an intermediate step between

4 Peltenburg 1993, 16–8.

5 Clarke 2001, 67.

6 Knapp 2008, 350.

7 Oras 2013, 65.

8 Mantzourani 2006, 337.

9 Bogaard 2017; Darmangeat 2020.

10 For an analytical discussion of storage practices in Neolithic and Chalcolithic Cyprus, see Voskos 2021.

11 Christakis 1999, 73.

12 Kletter 2013, 7.

production and the assumed ultimate goal of consumption. Nonetheless, artifacts made of non-perishable materials may be used and even consumed before being cached. Moreover, potential retrievability and reuse suggest that consumption might not have been the intended terminal point of caching. As long as objects retain their importance, hoarding might precede and/or follow consumption. As a result, the established, stereotypical, unilineal view of production–hoarding–consumption is misleading.

In addition, hoarding is not strictly only an economic action; it also has social implications. In most cases, deposition is executed secretly and cached artifacts become socially invisible. Such social distancing secures their ownership and thus enhances the significance of the objects. Given that objects provide individuals the ability to act in a way otherwise impossible,¹³ they themselves and –by extension– their hoarding can also (re-) shape self-perceptions of identity. This happens because the meaningfulness of artifacts is also affected by their context;¹⁴ a significant role in this is played by social relations, that is relations between individuals.¹⁵ Although hoarding is an act of a private character, which arguably disassociates it from the world of social relations, it does distinguish the individuals who cache items, given the commonly established system of values and meanings that permeate all kinds of items and social actions.¹⁶ The act may well contribute to the social identification of its practitioners.

It seems then that there is potentially a close link between the deposition of artifacts, their ownership and the identity of their owners. This link is reminiscent of Sartre’s philosophical perspective on being human with reference to possessions. As briefly stated, “the three big categories of concrete human existence appear to us in their original relation: to do, to have, to be.”¹⁷ It is the importance of this tripartite relation between doing, having and being that this paper aims to explore in regards to the socio-economic organization of Neolithic and Chalcolithic Cyprus. This is pursued through a contextual study of hoards dated to these periods and, additionally, on closed deposits from domestic contexts. Other *in situ* artifact clusters are excluded from the following examination because they are only “spatially concentrated objects in which objects are touching”¹⁸ and hence lack the element of concealment.

THE ACERAMIC NEOLITHIC PERIOD (TABLE 1)

The Initial Aceramic Neolithic site of Ayios Tychonas *Klimonas* (henceforth *Klimonas*) offers the earliest examples of the hoarding practice in Cyprus. Several hoards were uncovered in the sunken building ST 10, presumably a structure of communal character.¹⁹ These hoards comprised flint arrowheads and blades, shell pendants and stone beads. During the Early Aceramic Neolithic period that follows, hoarding behavior seems to have changed significantly. At Parekkklisia *Shillourokambos* (henceforth *Shillourokambos*) flint blades are the dominant artifacts found cached. In sharp contrast to the *Klimonas* hoards, closed deposits were located in external spaces and mostly at the outskirts of the settlement, under the calcarenite blocks of an enigmatic stone-pile (Structure 364).²⁰

13 Graeber 2001.

14 For a comprehensive examination of case studies from western European Neolithic hoards and Neolithic Çatalhöyük, see Carter 2007; Hamon 2020.

15 Belk 2001, 191.

16 Ingold 1983, 561.

17 For an analysis on this view, see Sartre 1978, 575–600.

18 Dixon et al. 2019, 261.

19 Vigne et al. 2012, 8445–446.

20 Briois 2007, 324.

In addition to the hoarding behavioral pattern, technological traditions, closely associated with social action and identity, seem to have been altered as well. Chert processing at *Klimonas*²¹ and the earlier phase of *Shillourokambos* follows the tradition observed across the water, on the mainland. However, the cached blades of *Shillourokambos* have been dated to the middle phase of the settlement.²² Contrary to earlier chipped stone artifacts, these blades are long and wide. Their manufacturing technique differs significantly from the ones used in the previous period, mainly in terms of core preparation.²³ This feature indicates some distancing from mainland traditions and points towards regional technological trajectories.²⁴ Moreover, the raw materials used suggest a shift in the preferred chert quality. As is attested in the chipped stone assemblage on the site and particularly the hoards under discussion, opaque vitreous chert is systematically exploited in the middle phase, in contrast to the transparent chert, which had been dominant during the earlier phases.²⁵

The closed deposit 339 found under the Structure 364 at *Shillourokambos* contained a group of ten long and pointed chert blades of exceptional quality. The closed deposit 375, located also under the blocks of the aforementioned structure and the closed deposit H33 found in an open area between the dwellings of the Sector 3, are of high interest, because they contained the products of chert core renewal. These objects resemble more the waste products of domestic activities and thus are of lower quality than the blades of the hoard 339. Despite the observed variation in the quality of blades, the hoards do demonstrate a common depositional pattern. In most groups the blades were deposited in one orientation and with their inner face exposed. These common features betray, according to Briois,²⁶ a symbolic rather than an economic value.

Variations in blade quality fuel questions regarding accessibility to chert blades, while also reflecting possible wealth differences. The thousand by-products of the chipped stone *chaîne opératoire* found at *Shillourokambos* demonstrate that chert processing was an activity taking place within the boundaries of the site; thus blades were not being imported as finalized artifacts. Whether the technological expertise rested with a few particular individuals or not remains unknown. The contrast between the homogeneous quality observed within each assemblage and the variations between different hoards suggest either distinct levels of expertise or asymmetrical access to high quality products. Whichever the case, not everybody seems to have had access to well-knapped blades. Notwithstanding these apparent differences in wealth, the concealment of not only fine, but also of unused chert blades in deposit 339 suggests that these high-value items played a social role. This role may have been even more important if the deposition of the chipped stone tools had been a public and thus monitored act. This is quite possible, since –and except for the closed deposit H33– the *Shillourokambos* hoards were found beyond the domestic space, where the presumably communal Structure 364 and an adjacent burial were also located.

Another closed deposit comes from the site of Kalavassos *Tenta* (henceforth *Tenta*). It was located in the external space of Structure 13 and the excavator has considered it a hoard.²⁷ The lack of detailed information regarding the context and contents of the deposit does not allow a full understanding of this deposit. However, one interesting point emerging is that the assemblage –if indeed a hoard– was not retrieved when the settlement was abandoned, which is what must have happened to other artifacts, given the low numbers of *in situ* movable finds. Therefore, any economic value that this hoard had attained seems to have been forgotten or ignored in the settlement abandonment process.

At Kritou Marottou *Ais Giorkis* (henceforth *Ais Giorkis*), at least six oval and cobbled platforms were uncovered. Their enigmatic character has fueled research debate, with the dominant interpretation linking

21 Vigne et al. 2012, 8446, 8448.

22 Guilaine and Briois 2005, 21; Briois 2007, 323.

23 Peltenburg et al. 2001, 52.

24 Peltenburg et al. 2001, 52–3; Kloukinas and Voskos 2013, 314; Knapp 2013, 91.

25 Briois 2011, 667–68.

26 Briois 2007, 324.

27 Todd 1987, 140.

them to communal social practices.²⁸ Near the largest platform, two groups of chert blades, flints and two shell beads had been buried. The length of the blades is of exceptional interest. It exceeds by far the average length of the numerous blades from the site. These thousands of chert blades and other chipped stone artifacts excavated at *Ais Giorkis*²⁹ go against any interpretation of the cached fine blades as having been reserved for future use.

A shift in the category of deposited objects is attested at Khirokitia, where an axe was hoarded in Tholos XV (II). This event anticipated the depositional practices of the following Ceramic Neolithic and Chalcolithic periods. The majority of the axes found at Khirokitia were fragmented and thus abandoned or discarded in lower floors.³⁰ It may be therefore argued that these axes had been appreciated only as functional tools. It is noteworthy that three of the total of seven axes, according to Dikaïos' excavation report,³¹ were located in different floors of Tholos XV (II) in association with chert flints, suggesting a repetitive pattern of behavior. Only one of these three assemblages, the group of objects related to floor III, was cached. Given that axe 1382 was the only artifact of this type on that floor, its concealment may be related to a seasonal use and the presumed high value of this tool.

The presence of an incomplete axe and a stone vase in Tholos VII indicates an indoor manufacture of domestic equipment, and supports the idea of non-specialized tool production. If this were indeed the case, it may be further hypothesized that the owner of the closed deposit might also have been the tool maker.

Table 1. Closed deposits from the Aceramic Neolithic domestic contexts.

Site	Context	Contents	Period/ Building phase	Reference
Ayios Tychonas <i>Klimonas</i>	Collective Building (ST 10)	Flint tools and pendants	Initial Aceramic Neolithic (or Cypro-PPNA)	Vigne et al. 2012, 8445–446.
Parekklesia <i>Shillourokambos</i>	Sector 3, Square H33	11 chert blades	Middle phase	Briois 2007.
	Deposit 339, in association with Structure 364	10 chert blades	Middle phase	Briois 2007.
	Deposit 373, in association with Structure 364	2 chert blades	Middle phase	Briois 2007.
	Deposit 375, in association with Structure 364	6 chert blades, 2 flints, 1 scraper	Middle phase	Briois 2007.
	Deposit V-W11 in association with Structure 364	5 chert blades	Middle phase	Briois 2007.
Kalavassos <i>Tenta</i>	G 10 C, West Baulk 31.1 Against SE face of S.13	Group of chert blades	Period 4?	Todd 1987, 140.

28 Simmons 2012, 91; Keach 2014.

29 Simmons et al. 2018, 181, table 2.

30 Dikaïos 1953, 213; Astruc 1994, 219.

31 Dikaïos 1953, 213.

Site	Context	Contents	Period/ Building phase	Reference
Kritou Marottou <i>Ais Giorkis</i>	Near larger platform	47 blades and 1 flake	Early Aceramic Neolithic (or Cypro-PPNB)	Keach 2014.
	Near larger platform	23 blades, 1 flake, 2 shell beads	Early Aceramic Neolithic (or Cypro-PPNB)	Keach 2014.
Khirokitia <i>Vounoi</i>	Tholos XV (II), Floor III	Axe (1382), 2 flakes (1383–1384)	Late Aceramic Neolithic	Dikaïos 1953, 96.

THE CERAMIC NEOLITHIC PERIOD (TABLE 2)

Despite the well-known chronological *lacuna* between the Aceramic and the Ceramic Neolithic, the transition from one period to the other is characterized by continuity in economic organization.³² Concerning hoarding practices, the marked value that ground stone cutting tools seem to have gained in the Aceramic Neolithic period was maintained. At the Ceramic Neolithic site of Sotira *Teppes* (henceforth Sotira), the contents of the only closed deposit unearthed during its excavation are chipped stone tools and andesite pebbles. These come from the floor of House 1 and have been interpreted by Dikaïos³³ as raw materials for making ground stone tools. Interestingly, a miniature ground stone cutting tool (241) was also located on the same floor.

Apart from the aforementioned hoard, clusters of raw materials e.g., jasper pebbles and a wide variety of finished and unfinished tools, were located on various building floors. These finds imply that the processing of raw materials took place within the site. Flint and chert cores were also found in several Houses. House 3 with a total assemblage of eleven flint cores and House 7 with eight cores feature the highest presence of cores at Sotira Phase II. They comprise the largest accumulations of cores ever excavated in a single domestic unit at Sotira. Moreover, the furnishing of House 7 includes the only fixed workplace of the site. This hints to the development of intensified processing of raw materials.

At the site of Kantou *Kouphovounos* (henceforth Kantou), two hoards containing mostly ground stone cutting tools were found at Building 13 and the external space of Building 22. The vast majority of deposited artifacts are made of diabase, andesite and gabbro; raw materials chosen for their hardness. Even though worn, the deposited tools maintained a degree of functionality. A renewal of their cutting edge would extend their useful lives noticeably and it would save both labor and raw materials in comparison to the production of new tools. Cutting tools at Kantou make the 35.8% of the total ground stone tool assemblage of the site,³⁴ a percentage reflecting their vital role for the Neolithic community of Kantou.

The appreciation of their value, especially in its social dimension, is enhanced by the presence of miniature cutting stone tools with suspension hole or traces of some such opening. The miniature tools had not been cached, but were found on domestic floors. Their holes and non-functional character are suggestive of their function as personal ornaments.³⁵ Their use seems to have been restricted to daily life milieux, since they have never been found in burial contexts.³⁶ The ornamental role of the miniature tools demonstrates the social or even symbolic implications that were being indirectly expressed. Going further, it may be hypothesized that

³² Le Brun 1996, 10; Kloukinas and Voskos 2013.

³³ Dikaïos 1961, 24.

³⁴ Mantzourani et al. 2019, 154, table 2.1.

³⁵ Mantzourani et al. 2019, 164.

³⁶ Mantzourani and Catapoti 2004, 10–1; Mantzourani 2019a, 320–26.

axes and adzes were not exclusively utilitarian tools, but also objects bearing a social if not symbolic aspect. It should be stressed though that hoards of cutting tools are private possessions and thus their ownership remains invisible to the social web. In contrast, as personal ornaments, miniature tools were socially displayed and could show off any symbolic connotations linking ownership and personal identity.

Further indications regarding the link between hoarding activity and social identity are available within the domestic context. The anthropomorphic stone figurines E1 and E3 were found near the axe hoard of Building 13 and the cavity filled with jasper pebbles in Building 2. Moreover, two terracotta objects (IIA15 and IIA16), also from Building 2, most probably were once parts of an anthropomorphic figurine. The advent of human figure depictions witnesses a symbolic emphasis upon individuals, which –in conjunction with hoarding– might be taken to portray an underlining of personal identity. This would chime with the aforementioned bodily adornment practices. It should be stressed that the clay figures are among the earliest of their kind in Cyprus as they date to the 5th millennium BC.³⁷ The fact that the earliest attestations of human representation in the island coincide with hoarding activity and adornment practices, further highlights the symbolic connotations regarding the reinforcement of personal identity displays.

At Paralimni *Nissia* (henceforth Paralimni), five stone axes, made of andesite (652, 653), diabase (654) and pebbles from the adjacent coast (655, 656) were found hoarded in House 16. The use of diabase is of exceptional interest, because it is a frequent raw material for tools, stone vessels and figurines at the site. The poor local sources indicate that the diabase in question was imported from other regions on the island.³⁸ However, the unfinished condition of the axes 655 and 656, as well as of other artifacts from domestic contexts, suggests that the basic equipment was constructed by household members and thus access to both the raw material and the finished product was not that restricted. These facts are suggestive of a possible link between value and the practice of hoarding of diabase axes at the site.

The distribution of axes at Paralimni is also telling. The specific tool type does not seem to belong to the basic household kit, as axes were found in nine out of twenty-seven or in 33% of *intra-muros* cases, and in four out of thirteen or 31% of *extra-muros* contexts. Such homogeneity in intra-site distribution suggests an evenly spread participation of people in the tasks requiring axe use. Taking a closer look at intra-house accumulation (Figs. 1 and 2), the number of axes in both *intra*- and *extra-muros* contexts is low, except for House 16 with the hoard mentioned above. An above-average accumulation is also attested in House 22.

Table 2. Closed deposits from the Ceramic Neolithic domestic contexts.

Site	Context	Contents	Period/ Building phase	References
Sotira <i>Teppes</i>	House 1, Floor III Pit M	Flint blades (239a–f), end-scraper (239g), andesite pebbles	Phase II	Dikaïos 1961, 24.
Kantou <i>Kouphovounos</i>	Trench ΙΣΤ External space of Building 22 Pit 1	Hammerstones (Λ2010, Λ2011), Axes (Λ2012–2014)	Phase V	Mantzourani 2009, 46.
	Building 13 Pit Ι37	Axes (Λ1051–1057), (Λ1059–1060), ground stone tool (Λ1058)	Phase IV	Mantzourani 2009, 85.

³⁷ Mantzourani 2001; 2019b, 309.

³⁸ Flourentzos 2008, 86.

Site	Context	Contents	Period/ Building phase	References
	Building 2 Cavity (Δ136)	Jasper pebbles	Phase IV	Mantzourani 2009, 151.
Paralimni <i>Nissia</i>	House 16, Floor V	Axes (652–656), hemispherical Red Lustrous bowl (651)		Flourentzos 2008, 13.

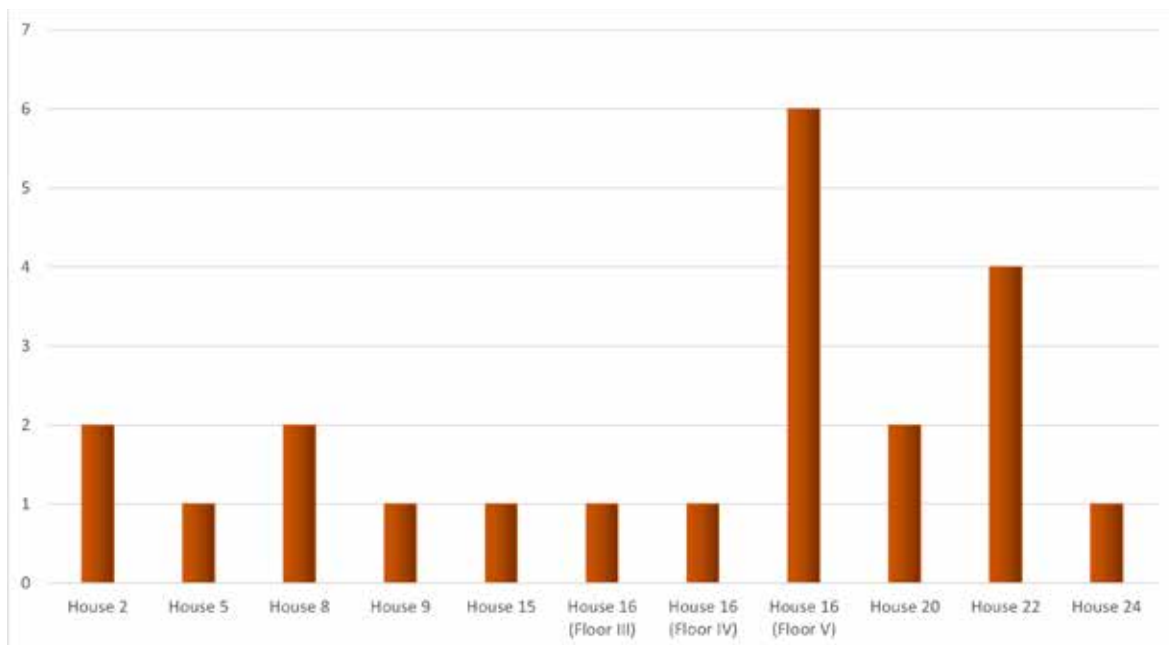


Fig. 1. Accumulation and distribution of axes in *intra-muros* houses at Paralimni *Nissia*.

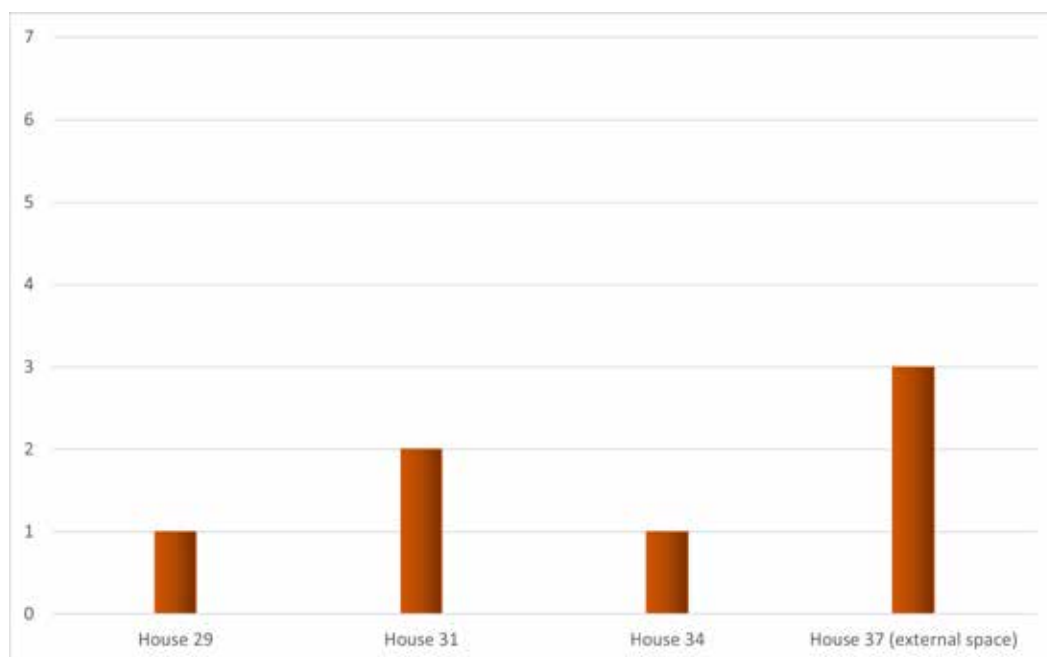


Fig. 2. Accumulation and distribution of axes in *extra-muros* houses at Paralimni *Nissia*.

THE CHALCOLITHIC PERIOD (TABLE 3)

The Early Chalcolithic site of Kalavassos *Ayious* features a limited number of closed deposits, while several ground stone tool clusters were found. Hoarding activity could be recognized in only two cases: the first being the deposition of eight andesite pebbles, while the second one concerns the deposition of blades and a double adze. This pattern indicates that at Kalavassos *Ayious* the tools involved covered the daily needs of the inhabitants and thus were rarely removed from circulation. The case of Erimi *Pamboula* is similar. A pit outside Hut VI, B was found full of red pebbles and another pit in Hut XIII, C contained chipped stone tools.

In sharp contrast, there are abundant archaeological data from Lemba *Lakkous* (henceforth Lemba), Kissonerga *Mosphilia* (henceforth *Mosphilia*) and Souskiou *Laona* (henceforth Souskiou). The spatial distribution of the Souskiou hoards presents a repeated behavioral pattern, since most of them are located at the innermost part of the buildings.³⁹ At Lemba, stone tools were found accumulated on the floors of buildings, including a single closed deposit in Area I in Period 1. However, an increasing tendency for concealment within pits is observed at Area II in Periods 2 and 3, which coincides with a wider intensification of storage practices at the site.⁴⁰

Whereas during the Period 1 it was grinding and pounding stone tools that were found deposited, the vast majority of objects so treated in the following periods are cutting tools. This shift is probably related to changes in daily activities. The high concentration of worn hammerstones in Building 3 suggests, according to Elliott,⁴¹ intensified activity, probably by a group of people. The hammerstone hoard within the same building might be considered as a surplus of equipment.

The absence of raw materials from the immediate vicinity of Lemba led Elliott to hypothesize the existence of an organized network for the regional collection and distribution of raw materials.⁴² Moreover, and given the lack of any evidence for intra-site tool making, it has been proposed that the latter activity might have been taking place outside the settlement. This suggestion concerns more closely the larger tools, since the presence of small pebbles in the form of adzes hints towards intra-site manufacturing too.⁴³ By contrast, the production of ground stone tools at Souskiou was based on the exploitation of raw materials from the adjacent riverbed.⁴⁴ Hence, the wide intra-settlement distribution of axes⁴⁵ was possibly the result of easily accessible stone sources.

Middle Chalcolithic *Mosphilia* features the hoard of Unit 1015, which contained –among other artifacts– a triton shell, various figurines and most importantly one of a woman giving birth. Thus, the deposit is characterized by symbolic connotations and had been probably used in ritual activity related to birth. The hoard is possibly related to the temporary collapse and partial abandonment of the settlement, perhaps as the result of social instability at the end of the Middle Chalcolithic.⁴⁶ This period had been characterized by the neglect of outdoor storage areas of a communal character and the emergence of pithoi as part of an intra-house large-scale storage strategy.⁴⁷ Peltenburg suggested that this change might have been the result of population growth.⁴⁸

The onset of the following Late Chalcolithic period saw severe socio-economic transformations. The so-called “Pithos House” assumed a central role in the (re-)distribution of goods, judging from the high numbers

39 Dixon et al. 2019, 261, table 14.4.

40 Voskos 2021, 209–10.

41 Elliott 1985, 272.

42 Elliott 1981, 17.

43 Elliott 1981, 17.

44 Dixon et al. 2019, 249.

45 Dixon et al. 2019, 253.

46 Peltenburg 1998, 249.

47 Voskos 2021, 238–39.

48 Peltenburg 1998, 243–44.

of pithoi, cutting tools, microlite objects and other commodities that were found in it. Olive oil processing is supposed to have started at the site during the same period.⁴⁹ Moreover, the unique concentration of thirty stone axes and seventeen stone adzes within the “Pithos House” demonstrates the control either of tool production, or/and of their supply and distribution within the *Mosphilia* community.

Variations in the size of the deposited cutting tools are of exceptional interest. The contents of closed deposit 889 may be classified into two separate groups (Fig. 3). The first group comprises the largest axes (19.1 and 16.1 cm in length), while the second group features the smaller ones. No great length variation is observed in adzes. The longest axes of the site were found in closed deposit 1072. As seen in their size distribution chart, the majority are of a medium size (12–16 cm) suggesting that these tools were the most functional (Fig. 4). The

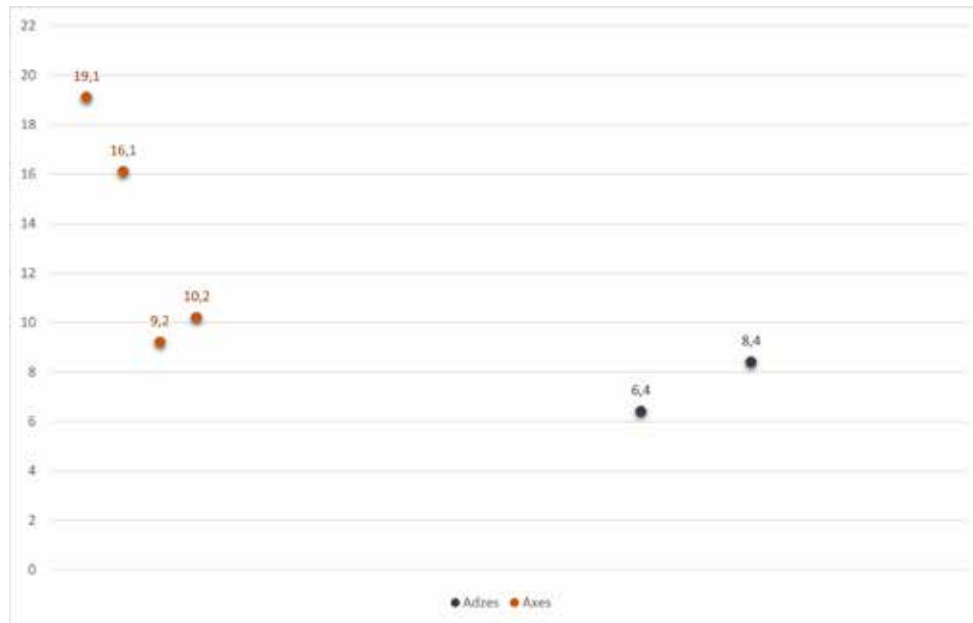


Fig. 3. Distribution of cutting tools by length, as found in closed deposit 889, Kissonerga *Mosphilia*.

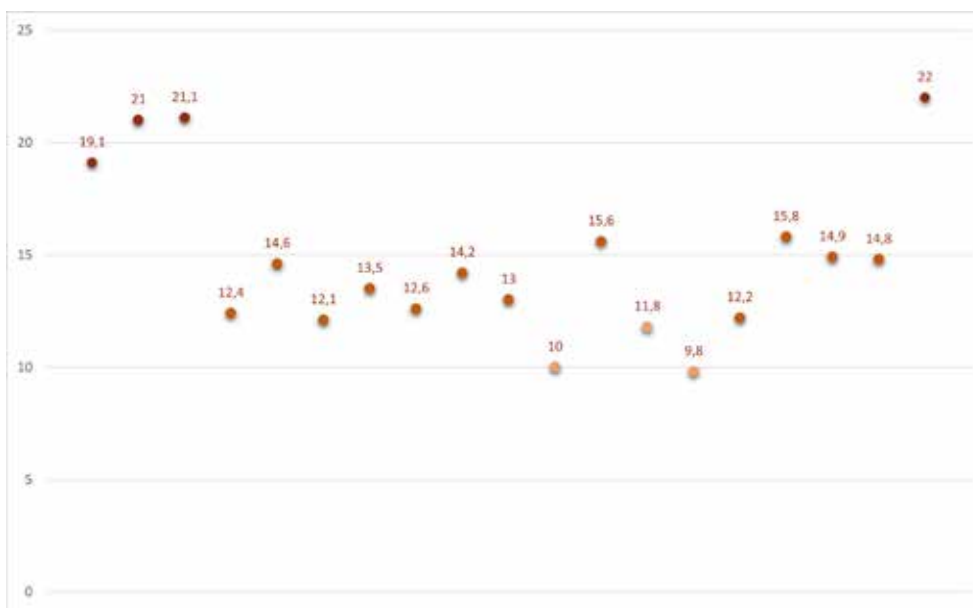


Fig. 4. Distribution of axes by length, as found in closed deposit 1072, Kissonerga *Mosphilia*.

49 Peltenburg 1998, 252–53.

context of the hoard does not shed more light on its role. However, the variety in tool length suggests that each of the three different size categories discriminated on the chart was functional, if for different tasks, hinting towards some degree of craft specialization. Thus, it might be hypothesized that the hoard belonged to a specific social group.

Chalcolithic stone axes had been long suspected of imitating metal prototypes.⁵⁰ However, it was not before the excavation of the Chlorakas *Palloures* hoard, that this hypothesis became archaeologically verified. The simultaneous presence of a stone and a metal axe in the same deposit points out that at least by the Late Chalcolithic period toolmakers were conscious of metal axes examples and possibly influenced by them.⁵¹ The metal axe has no intra-island parallels; the important question of its provenance is beyond the scope of this paper. What must be stressed here is that besides the ample evidence for wealth accumulation in the settlements of western Cyprus, these sites were unexpectedly abandoned before or shortly after the beginning of the Bronze Age. Therefore, it seems that the accumulated wealth was not enough to secure the continuity of these communities. In this case, it is possible to argue for the social rather than strictly economic significance of possessions: problems arising in a socially determined value system lead certain artifacts to lose their economic value and so prompt their discard.

Table 3. Closed deposits from the Chalcolithic domestic contexts.

Site	Context	Contents	Period/ Building phase	References
Kalavassos <i>Ayious</i>	NW Area Pit 2, 5.1	8 diabase pebbles, a dentalium bead (K-Ay 164)		Todd and Croft 2004, 15.
	NW Area Pit 8, 4.5	Several elegant blades, a small concentration of worked and unworked stones and the double adze K-Ay 176		Todd and Croft 2004, 16–7.
Erimi <i>Pamboula</i>	Outside Hut VI, B	Small red stones covered with a flat grinding stone	Period II	Dikaïos 1936, 17.
	Hut XIII, C	Flint implements and flakes (312)	Period II	Dikaïos 1936, 23.
Lemba <i>Lakkous</i>	Area I Building 9.4 Pit F2	Flaked tool (LL 1080), Hammer-stone/grinder (LL 1081), Pestle (LL 1075), Pounders (LL 1070, 1078, 1081), Rubbing stone (LL 1078), Rubber (LL 1087)	Period 1	Peltenburg et al. 1985, 28.
	Area II Building 10.5 Pit F6	Adzes (LL 661, 723), Pestle (LL 699), Pounder (LL 726)	Period 2	Peltenburg et al. 1985, 109.
	Area II Building 10.5 Pit F11	Hammerstones/grinders (LL 700, 724)	Period 2	Peltenburg et al. 1985, 109.

50 Elliott 1981, 20; Peltenburg 1982, 48; Dixon et al. 2019, 252.

51 Düring et al. 2018, 18.

Site	Context	Contents	Period/ Building phase	References
	Area II Building 21.1 Storage jar (F 100)	Axe (LL 776), Adze (LL 777)	Period 2	Peltenburg et al. 1985, 113.
	Area II Building 23.1 Pit F2	Axes (LL 1313–1316), Pestle (LL 1317)	Period 2	Peltenburg et al. 1985, 114.
	Area II Building 3.1 Pit F35	Hammerstones/grinders (LL 365a–f), Axe (LL 365g)	Period 3	Peltenburg et al. 1985, 120.
Kissonerga <i>Mosphilia</i>	Ceremonial Area Unit 1015	Ceramics (KM 1444–1447, 1449, 1452, 1532, 1495), Figurines (KM 1451, 1460, 1463, 1464, 1466, 1448, 1455, 1467, 1442, 1443, 1469–1476, 1485), Stone tools and objects (KM 1453, 1456–1459, 1461, 1462, 1465, 1468, 1478–1484, 1533, 1499, 1486–1491, 1494, 1496, 1500), Shell (KM 1450), Bone (KM 1454, 1428)	Period 3B	Peltenburg and Thomas 1991, 3–4.
	Building 493, Floor 2 Unit 889	Adzes (KM 1107, 1191), Axes (KM 1111, 1114, 1115, 1190, 1776), Chisel (KM 1113), Pestle (KM 1112), Point bone (KM 1193), Polisher stone (KM 1192), Pounder (1239)	Period 4	Peltenburg et al. 1998, 48.
	West of Building 1052 Unit 1072	Axes (KM 1690, 1692–1708), Flaked tool (KM 1691)	Period 4	Miles et al. 1998, 75.
Chlorakas <i>Palloures</i>	Building 6, Unit 18	Closed jar (572_DC1), Pig tusk hooks (567_M1–M4), Stone axe/adze (571_G1), Copper axe/adze (571_M1)		Düring et al. 2018.
Souskiou <i>Laona</i>	Cache 12 in a small pit on the saddle of Laona ridge	4 Axes, 1 Chisel, 8 Hammerstones/grinders		Dixon et al. 2019, 263.
	Cache 54 in B 69	5 Axes, 1 Chisel, 4 Flaked tools, 6 Pebbles, 1 Miscellaneous		Dixon et al. 2019, 263.
	Cache 520 in B 69	1 Axe, 1 Pounder, 14 Pebbles, 1 Polisher, 1 Miscellaneous		Dixon et al. 2019, 263.
	Cache 620 in B 796	11 Axes, 5 Adzes, 1 Miscellaneous		Dixon et al. 2019, 263.

Site	Context	Contents	Period/ Building phase	References
	Cache 632 in B 34.1	2 Hammerstones/grinders, 1 Pounder, 2 Rubbing stones, 1 Miscellaneous		Dixon et al. 2019, 263.
	Cache 794 in B 604.1	3 Hammerstones/grinders, 6 Pounders, 1 Rubbing stone, 1 Polisher, 1 Miscellaneous		Dixon et al. 2019, 263.
	Cache 892 in B 604	2 Flaked tools		Dixon et al. 2019, 263.
	Cache 1109 in B 1169	1 Axe, 3 Pestles, 1 Rubbing stone, 1 Pebble		Dixon et al. 2019, 264.
	Cache 1112 in B 897	4 Miscellaneous		Dixon et al. 2019, 264.
	Cache 1187	3 Axes, 1 Adze, 1 Polisher		Dixon et al. 2019, 264.

THE ECONOMIC DIMENSION OF HOARDS

The concealment of chipped stone tools at *Klimonas*, *Shillourokambos*, *Tenta* and *Ais Giorkis* reflects a uniformity in economic activities and in the perception of the value of artifacts. Local raw materials were exploited for the manufacturing of the cached chipped stone tools. The only exception to this pattern is the deposition of shell beads at the mountain site of *Ais Giorkis*. In this case, distance and thus the rarity of the raw material might have offered an added value to the final product.

Ground stone tool deposition, which was initiated at Khirokitia, signifies a shift in the perception of their value. Since axes are tools intended for heavy activities, this change may be aligned with an intensified exploitation of the surroundings and/or their use in the processing of not only timber, but also of other materials.⁵² The fragmentary condition of most of the excavated axes, despite being manufactured of hard stones, signifies their intense use to the point of exhaustion. The evidence for intra-house tool processing might suggest that ownership at Khirokitia was linked not only to the supply and use of tools, but also to their making.

This argument also stands for the unfinished axes found at Ceramic Neolithic Paralimni. However, at Kantou production of much more specialized tools can be recognized. As is highlighted in the publication of the movable finds, constant blade resharpening indicates the paramount economic role of cutting tools.⁵³ Such a practice would also indicate the value of the raw material and the importance of processing. The diachronic economic value of cutting tools is also reflected in the hoard dated to the final period of the site.

As well as final products, raw materials have been also found deposited, such as a significant amount of jasper at Kantou and andesite pebbles at Sotira. Along with the evidence for intra-house processing, these

⁵² Astruc 1994, 220.

⁵³ Mantzourani et al. 2019, 164.

concentrations allow the suggestion that the need for tool supply was addressed within each domestic unit,⁵⁴ and that the acquisition of raw materials played an important role. Despite the proximity of both these sites to the Kouris river, access to its resources was not necessarily equal. Kantou seems to have achieved a more systematic exploitation and/or even some degree of control over these resources.⁵⁵ By contrast, the ground stone tools assemblage of Sotira is smaller, and exhibits a low degree of specialization, as noticed by Dikaïos.⁵⁶ A possible limited access to the Kouris resources⁵⁷ may have hampered the success of ground stone tool production both in quantitative and qualitative terms at Sotira.

The archaeological data demonstrate the Middle and Late Chalcolithic emergence of practices promoting social asymmetries, such as the competitive exhibition of artifacts. Such acts increased the importance of inter-regional exchange networks, which in their turn required food surplus management. Therefore, hoarding might be in this case considered as a strategy that secured the possession of artifacts with high exchange value.⁵⁸ Control of cutting tool distribution, in conjunction with their low occurrence within the settlement, might directly point to restricted access to high craftsmanship products and –indirectly– to control over the distribution –if not division– of labor within the community.⁵⁹ Admittedly, labor organization may be seen in a more direct manner later at Bronze Age sites, such as Erimi *Laonin tou Porakou*, where it is possible to argue for distinct workplaces and the development of craft specialization.⁶⁰ It should be, however, stressed that the Late Chalcolithic activities demanding axe use and that were related to perishable materials, i.e. timber-cutting, took place beyond the domestic boundaries and are hence archaeologically invisible.

THE SOCIAL DIMENSION OF HOARDS

The intensive hoarding practice at the *Klimonas* communal building is suggestive of the social significance of chipped-stone tools and personal ornaments, possibly managed in a collective or communal way.⁶¹ At *Shillourokambos*, *Tenta* and *Ais Giorkis* hoards were placed in open-air spaces, where the sense of privacy is the weakest possible. This feature hints at the social interaction and the possible social-symbolic connotations associated with the practice. The social monitoring of depositional acts might have contributed to the prestige of the hoarders. However, such impact would have been weakened by the more or less symbolic character of these hoards, which did not envisage their retrieval. This happened because the hoarding spots were being monitored, and therefore the deposited items were transformed into *de facto* caches. Khirokitia was different, as intra-house hoards were characterized by privacy and this made them exploitable at any time and without social pressure.

Hoarding at Sotira during Phase II, although limited, is associated with a period of settlement development and expansion after the conflagration that signified the end of Phase I. The clear demarcation of work and storage spaces, the evolution of the decorative patterns of Combed and Red-on-White-and-Combed pottery wares, the appearance of anthropomorphic stone figurines⁶² are all features contemporary with hoarding. They are witness to wider social developments. Kantou saw social changes mostly in food preparation practices, which in Phase

54 Mantzourani and Catapoti 2004, 9.

55 Mantzourani and Catapoti 2004, 5–6.

56 Dikaïos 1961, 190.

57 Mantzourani and Catapoti 2004, 6.

58 Peltenburg 1996, 19.

59 Peltenburg 1998, 253.

60 Bombardieri 2013.

61 Vigne et al. 2012, 8445.

62 Dikaïos 1961, 219–20.

IV seem to have been taking place outdoors and perhaps collaboratively, in contrast to the earlier Phase III.⁶³ This shift in daily activities is also linked to the reduction of the size of buildings and the expansion of open spaces.⁶⁴ In contrast to such tendencies towards public interaction and communality, intra-house depositions imply an additional but different tendency. They exhibit emphasis on possession, which may be safely linked to the promotion of personal identities. Nonetheless, the ownership of intra-house hoarded cutting tools is partially and/or temporary invisible to the rest of society. In sharp contrast, miniature ornamental tools were socially exhibited since they were worn by their owners. Therefore, and in the cases where hoards and miniature tools have been located in the same building, miniature tools may be seen as a simulacrum of the hoarded actual cutting tools, and as capable of publicly monitoring their owner's distinct social identity.

The concentration of the majority of tool hoards in Area II of Chalcolithic Lemba betrays an intensification of ownership and suggests the involvement of the dwellers of Area II in particular activities. The limited or even controlled accessibility to cutting tools at Lemba and *Mosphilia* and the presence of hoards are indicative of emerging social inequalities. In contrast and despite the restricted evidence for the presence of limited social hierarchies in the mortuary record, stronger communal cohesion is observed at Souskiou.⁶⁵ Alongside other social factors, this could have also been the result of the possible broader access to sources of raw materials in the adjacent Dhiarizos valley.

Ceramic Neolithic and Chalcolithic hoarded axes suggest that a possible source of social prestige in Cyprus may have been the active involvement in heavy activities, such as wood cutting and stone working, and/or the capability of processing certain raw materials. These activities may be identified with the first of Sartre's three categories of human existence: "to do".⁶⁶ The right of possession, i.e. the second category of the French philosopher, namely "to have", might have been ensured through the incised marks observed on axes both at Lemba and Souskiou, which have been interpreted as ownership symbols.⁶⁷ The ability to act in a certain way and the ownership of valued artifacts seems to have played an important role in shaping individual identities on the island during these two periods.

CONCLUSION

Although hoarding has been largely considered as a temporally and spatially restricted phenomenon in Cyprus,⁶⁸ this study has argued that such activities were not exclusively the property of the Late Bronze Age. The deposition of worn tools and their crucial socio-economic implications for ownership and identity verify the fluid and repetitive character of hoarding as a practice. After all, hoarding is not necessarily a static, stockpiling mechanism occurring in between the production and consumption process; it may rather and more precisely be identified as a dynamic and flexible strategy, that is practically, economically, and socially driven. Even though for the earlier phases of Cypriot Prehistory a more explicit classification of hoarding activities is particularly challenging, future research might shed some light on specific cases related, for example, to ritual depositions, providing better grounded interpretations and further defining certain activities in time and space.

63 Mantzourani and Catapoti 2004, 9–10.

64 Mantzourani and Catapoti 2004, 9–10.

65 Bolger et al. 2019, 331.

66 Sartre 1978, 576.

67 Elliott 1981, 22; Dixon et al. 2019, 252.

68 Knapp 1988, 159; Steel 2004, 206.

BIBLIOGRAPHY

- Astruc, L. 1994. "L'outillage en pierre non-taillée et les petits objets." In *Fouilles récentes à Khirokitia (Chypre) 1988–1991*, edited by A. Le Brun, 215–90. Études néolithiques, Edition Recherche sur les civilisations. Paris: ADPF.
- Belk, R.W. 2001. "Possessions and the Extended Self." In *Consumption. Critical Concepts in the Social Sciences*. Vol. I. *Theory and Issues in the Study of Consumption*, edited by D. Miller, 180–238. London: Routledge.
- Bogaard, A. 2017. "The Archaeology of Food Surplus." *WorldArch* 49.1:1–7.
- Bolger, D., L. Crewe, and E. Peltenburg. 2019. "Ritual, Identity and Community at Souskiou: Traditions and Transformations." In *Figurine Makers of Prehistoric Cyprus: Settlement and Cemeteries at Souskiou*, edited by E. Peltenburg, D. Bolger and L. Crewe, 323–36. Oxford and Philadelphia: Oxbow.
- Bombardieri, L. 2013. "The Development and Organisation of Labour Strategies in Prehistoric Cyprus: The Evidence from Erimi Laonin tou Porakou." In *J.R.B. Stewart. An Archaeological Legacy*, edited by A.B. Knapp, J.M. Webb and A. McCarthy, 91–102. *SIMA* 139. Uppsala: Åströms Förlag.
- Briois, F. 2007. "Les caches de lames de Shillourokambos (Chypre)." In *Technical Systems and Near Eastern PPN Communities*, edited by L. Astruc, D. Binder and F. Briois, 317–25. Antibes: Editions APDCA.
- _____. 2011. "Les industries lithiques du Néolithique Pré-Céramique." In *Shillourokambos. Un Établissement Néolithique Pré-céramique à Chypre. Les fouilles du secteur 1*, edited by J. Guilaine, F. Briois and J.D. Vigne, 663–87. Athens/Paris: École française d' Athènes/Éditions Errance.
- Carter, T. 2007. "Of Blanks and Burials: Hoarding Obsidian at Neolithic Çatalhöyük." In *Technical Systems and Near Eastern PPN Communities. Proceedings of the 5th International Workshop, Frejus 2004*, edited by L. Astruc, D. Binder and F. Briois, 343–55. Antibes: Éditions APDCA.
- Catling, H.W. 1964. *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*. Oxford: Oxford University Press.
- Christakis, K.S. 1999. "Minoan Pithoi and their Significance for the Household Subsistence Economy of Neopalatial Crete." Ph.D diss., University of Bristol.
- Clarke, J. 2001. "Style and Society in Ceramic Neolithic Cyprus." *Levant* 33.1:65–80.
- Darmangeat, C. 2020. "Surplus, Storage and the Emergence of Wealth: Pits and Pitfalls." In *Social Inequality before Farming? Multidisciplinary Approaches to the Study of Social Organization in Prehistoric and Ethnographic Hunter-Gatherer-Fisher Societies*, edited by L. Moreau, 59–70. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Dikaios, P. 1936. "The Excavations at Erimi, 1933–1935: Final Report." *RDAC*:1–81.
- _____. 1953. *Khirokitia: Final Report on the Excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus on Behalf of the Department of Antiquities 1936–1946*. Monograph of the Department of Antiquities, Government of Cyprus, No 1. London: Oxford University Press.
- _____. 1961. *Sotira*. The University Museum, Museum Monographs. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Dixon, E., R. Palamakumbura, and E. Peltenburg. 2019. "The Ground Stone Industry." In *Figurine Makers of Prehistoric Cyprus: Settlement and Cemeteries at Souskiou*, edited by E. Peltenburg, D. Bolger and L. Crewe, 249–64. Oxford and Philadelphia: Oxbow.
- Düring, B.S., V. Klinkerberg, C. Paraskeva, V. Kassianidou, E. Souter, P. Croft, and A. Charalambous. 2018. "Metal Artefacts in Chalcolithic Cyprus: New Data from Western Cyprus." *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 18.1:11–25.
- Elliott, C. 1981. "Observations on Ground Stone Adzes and Axes from Lemba Lakkous." *RDAC*:1–23.
- _____. 1985. "General Assessment of the Ground Stone Industry." In *Lemba Archaeological Project, Volume 1: Excavations at Lemba-Lakkous, 1976–1983*, edited by E.J. Peltenburg, D. Baird, A. Betts, S. Colledge, P. Croft, C. Elliott, T. Lawrence, D.A. Lunt, K. Niklasson, J. Renault-Miskovsky, J.S. Ridout-Sharpe, E. Slater, J.D. Stewart and C. Xenophon, 271–75. *SIMA* 70:1. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Flourentzos, P. 2008. *The Neolithic Settlement of Paralimni*. Lefkosia: Department of Antiquities, Cyprus.
- Graeber, D. 2001. *Toward an Anthropological Theory of Value. The False Coin of Our Own Dreams*. New York: Palgrave.
- Guilaine, J., and F. Briois. 2005. "Shillourokambos et la néolithisation de Chypre: quelques réflexions." *Mayurqa* 30:13–32.
- Hamon, C. 2020. "Isn't it Strange? Grinding Tool Deposits and Deposition in the North-Western LBK. In *Magical, Mundane or Marginal? Deposition Practices in the Early Neolithic Linearbandkeramik Culture*, edited by D. Hoffman, 33–52. Leiden: Sidestone Press.
- Ingold, T. 1983. "The Significance of Storage in Hunting Societies." *Man* 18.3:553–71.
- Kassianidou, V. 2018a. "Late Bronze Age Cypriot Hoards and Modern Collections." In *Structures of Inequality on Bronze Age Cyprus: Studies in Honour of Alison K. South*, edited by L. Hulin, L. Crewe and J.M. Webb, 211–26. *SIMA-PB* 187. Nicosia: Astrom Editions.

- _____. 2018b. "Ancient Copper Mining, Oxhide Ingots and a Hoard – New Data on Mathiatis from the State Archives of Cyprus." In *Bronze Age Metallurgy on Mediterranean Islands. Volume in Honor of Robert Maddin and Vassos Karageorghis*, edited by A. Giumlia-Mair and F. Lo Schiavo, 578–98. *Monographie Instrumentum* 56. Drémil-Lafage: Éditions Mergoïl.
- Keach, L. 2014. "Stone Blades and Social Space: Describing and Interpreting Two Stone Blade Caches at Neolithic Ais Giorkis, Cyprus." Paper read at the 79th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, 23–27 April, Austin.
- Kletter, R. 2013. "Hoards and Hoarders BCE." In *Hoards and Genizot as Chapters in History: Exhibition Catalogue, Hecht Museum, Haifa*, edited by O. Guri-Rimon, 7–14. Haifa: Hecht Museum, Haifa University.
- Kloukinas, D., and I. Voskos. 2013. "Identity Mapping in Prehistoric Cyprus: Cultural Divergence and Consolidation during the Neolithic Period." In *SOMA 2012, Identity and Connectivity*, edited by L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi and S. Valentini, 313–20. *BAR-IS* 2581, Vol. I. Oxford: Archaeopress.
- Knapp, A.B. 1988. "Hoards d'Oeuvres: Of Metals and Men on Bronze Age Cyprus." *OJA* 7.2:147–76.
- _____. 2008. *Prehistoric and Protohistoric Cyprus. Identity, Insularity and Connectivity*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knapp, A.B., J.D. Muhly, and P.M. Muhly. 1988. "To Hoard is Human: Late Bronze Age Metal Deposits in Cyprus and the Aegean." *RDAC*:233–62.
- Le Brun, A. 1996. "L'économie de Chypre au Néolithique." In *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric Period to the Present Day*, edited by V. Karageorghis and D. Michaelides, 1–16. Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus.
- Mantzourani, E. 2001. "Ειδωλοπλαστική σε Πηλό στη Νεολιθική Κύπρο: Νέα Στοιχεία από το Νεολιθικό Οικισμό Καντού-Κουφόβουνος." *RDAC*:1–14.
- _____. 2006. *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου*. 2nd edition. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- _____. 2009. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Α'. *Στρωματογραφία και Αρχιτεκτονική*. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
- _____. 2019a. "Τα Μικροαντικείμενα." In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β'. *Τα Κινητά Ευρήματα*, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 317–48. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- _____. 2019b. "Τα Λίθινα Ειδώλια και τα Πήλινα Αντικείμενα." In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β'. *Τα Κινητά Ευρήματα*, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 303–18. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- Mantzourani, E., and D. Catapoti. 2004. "Histories Carved in Stone: Ground Stone Tool Production and Consumption in the Limassol District during the Late Neolithic." *RDAC*:1–17.
- Mantzourani, E., D. Catapoti, and I. Voskos. 2019. "Η Τεχνολογία του Λειασμένου Λίθου." In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β'. *Τα Κινητά Ευρήματα*, edited by E. Mantzourani and I. Voskos, 148–280. AURA Suppl. 1. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- Miles, D., E. Peltenburg, and G. Thomas. 1998. "Architecture and Stratigraphy." In *Lemba Archaeological Project, Volume II.1B: Excavations at Kissonerga-Mosphilia, 1979–1992*, edited by E. Peltenburg, D. Bolger, P. Croft, E. Goring, B. Irving, D.A. Lunt, S.W. Manning, M.A. Murray, C. McCartney, J.S. Ridout-Sharpe, G. Thomas, M.E. Watt and C. Elliott-Xenophontos, 1–86. Department of Archaeology, Occasional Paper 19. Edinburgh: Department of Archaeology, University of Edinburgh.
- Oras, E. 2013. "Importance of Terms: What is a Wealth Deposit?" *Papers from the Institute of Archaeology* 22:61–82.
- Peltenburg, E.J. 1982. "Early Copperwork in Cyprus and the Exploitation of Picrolite: Evidence from the Lemba Archaeological Project." In *Early Metallurgy in Cyprus, 4000–500 B.C.*, edited by J.D. Muhly, R. Maddin and V. Karageorghis, 41–62. Nicosia: Pierides Foundation.
- _____. 1993. "Settlement Discontinuity and Resistance to Complexity in Cyprus, ca. 4500–2500 B.C.E." *BASOR* 292:9–23.
- _____. 1996. "From Isolation to State Formation in Cyprus, c. 3500–1500 B.C." In *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric Period to the Present Day*, edited by V. Karageorghis and D. Michaelides, 17–44. Nicosia: University of Cyprus, Bank of Cyprus.
- _____. 1998. "The Character and Evolution of Settlements at Kissonerga." In *Lemba Archaeological Project, Volume II.1A: Excavations at Kissonerga-Mosphilia 1979–1992*, edited by E.J. Peltenburg, D. Bolger, P. Croft, E. Goring, B. Irving, D.A. Lunt, S.W. Manning, M.A. Murray, C. McCartney, J. Ridout-Sharpe, G. Thomas, M.E. Watt and C. Elliott-Xenophontos, 233–60. *SIMA* 70:2. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

- Peltenburg, E.J., and G. Thomas. 1991. "The Context and Contents of the Ceremonial Area." In *Lemba Archaeological Project*, Volume II.2: *A Ceremonial Area at Kissonerga*, edited by E. Peltenburg, 1–11. *SIMA* 70:3. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg, E.J., D. Baird, A. Betts, S. Colledge, P. Croft, C. Elliott, T. Lawrence, D.A. Lunt, K. Niklasson, J. Renault-Miskovsky, J.S. Ridout-Sharpe, E. Slater, J.D. Stewart, and C. Xenophontos. 1985. *Lemba Archaeological Project*, Volume I. *Excavations at Lemba Lakkous, 1976–1983*. *SIMA* 70:1. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg, E., C. Peters, G. Thomas, and R. Tipping. 1998. "Structures and other Occupational Evidence from the Aceramic Neolithic to the Early Bronze Age." In *Lemba Archaeological Project*, Volume II.1A: *Excavations at Kissonerga-Mosphilia 1979–1992*, edited by E.J. Peltenburg, D. Bolger, P. Croft, E. Goring, B. Irving, D.A. Lunt, S.W. Manning, M.A. Murray, C. McCartney, J. Ridout-Sharpe, G. Thomas, M.E. Watt and C. Elliott-Xenophontos, 22–64. *SIMA* 70:2. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Peltenburg, E., S. College, P. Croft, A. Jackson, C. McCartney, and M.A. Murray. 2001. "Neolithic Dispersals from the Levantine Corridor: A Mediterranean Perspective." *Levant* 33:35–64.
- Sartre, J.P. 1978. *Being and Nothingness. A Phenomenological Essay on Ontology*. New York: Pocket Books.
- Simmons, A.H. 2012. "Ais Giorkis: An Unusual Early Neolithic Settlement in Cyprus." *JFA* 37.2:86–103.
- Simmons, A.H., K. Dibenedetto, and L. Keach. 2018. "Neolithic Kritou Marottou-Ais Giorkis, Cyprus-Living in the Uplands." *BASOR* 379:171–95.
- Steel, L. 2004. *Cyprus Before History. From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Duckworth.
- Todd, I.A. 1987. "Stratigraphy and Architecture." In *Vasilikos Valley Project 6: Excavations at Kalavassos-Tenta*. Volume I, edited by I. Todd, 25–172. *SIMA* 71:6. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Todd, I.A., and P. Croft, eds. 2004. *Vasilikos Valley Project 8: Excavations at Kalavassos-Ayiou*. *SIMA* 71:8. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Vigne, J.-D., F. Briois, A. Zazzo, G. Willcox, T. Cucchi, S. Thiébault, I. Carrère, Y. Franel, R. Touquet, C. Martin, C. Moreau, C. Comby, and J. Guilaine. 2012. "First Wave of Cultivators spread to Cyprus at least 10,600 y ago." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109.22:8445–449.
- Voskos, I. 2021. *Η Αρχαιολογία της Αποθήκευσης: Οικονομία και Κοινωνική Αλλαγή στην Κύπρο κατά την Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο*. AURA Suppl. 6. Athens: AURA and Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.

Weapon-bearers at Middle Bronze Age Lapithos, Cyprus*

Jennifer M. Webb

La Trobe University, Melbourne and The University of Cyprus, Nicosia

ABSTRACT

Bladed weapons from Early and Middle Bronze Age Cyprus, most notably spears, have typically been regarded as status insignia rather than offensive weapons. This chapter addresses the issue of their functionality within the context of current research which suggests a more complex Middle Bronze Age than often assumed. It focuses on the large number of spearheads found at Lapithos and takes account of recent literature on use-wear studies and metric analyses of bronze weapons from other parts of Europe to suggest that they were probably used in a close-combat fencing style of fighting. Their prevalence at Lapithos further suggests that many if not most men in this community were weapon-bearers. This investment in instruments of aggression was likely directed outward to protect Lapithos' role in the management and distribution of copper and is viewed here in the context of increasing competition for control over mineral and other resources and signs of unrest across the island, including settlement abandonments and the construction of the earliest forts.

INTRODUCTION

In recent decades there has been an upsurge of interest in the role of violence in prehistoric societies.¹ In Cyprus, despite the presence of bladed weapons from the beginning of the Bronze Age (ca 2500/2400 BC), the possibility of intergroup conflict prior to the Late Bronze Age (LBA, ca 1700/1650–1125/1100 BC) has rarely been explored. Over 50 years ago Stewart suggested that shifting alignments on the north coast involved “frontier feuds” and that the rise of Lapithos, in particular, was “not founded on peace and economics alone, but required that men could defend themselves and, if need be, attack others”.² Manning and Peltenburg argued for the emergence of hereditary elites on the north coast,³ while in a major study of the mortuary record, Keswani⁴ concluded that indications of wealth accumulation and status enhancement suggest prestige competition rather than rigidly hierarchical differences in status. These assessments were all based in part on the presence of weapons, more specifically spearheads, in north coast burials but take widely different views of their function. For Stewart spears were actual weapons, for Peltenburg and Manning symbols of an emerging status-conscious elite and for

* This paper is written in honour of the very significant contribution made by Eleni Mantzourani to the early prehistory of Cyprus, with apologies for the violent nature of its subject.

1 Among the most recent, Dolfini et al. 2018; Horn and Kristiansen 2018; Hansen and Krause 2019.

2 Stewart 1962, 297, 299.

3 Manning 1993; Peltenburg 1994.

4 Keswani 2004, 63–71; 2005, 362–78.



Fig. 1. Map of Cyprus showing sites mentioned in the text.

Keswani a form of widely shared status insignia. In one of few papers to address the subject of violence directly, Sneddon also suggests that weapons “represent ... symbolic behaviour and were never intended for use against other humans”⁵.

Elsewhere a view that weapons were mainly used to signify status and scepticism about their functionality has been debunked by metalwork wear analysis, which shows that swords, spears and halberds, for example, were used in combat.⁶ It may be time, then, to readdress this issue in relation to Cyprus, particularly as current research suggests a more complex Middle Bronze Age (MBA) than often assumed, with a level of socioeconomic inequality based in part on competition for control over mineral resources and metallurgical production and signs of unrest, including settlement abandonments and the construction of the earliest forts.⁷

WEAPONS IN PREHISTORIC BRONZE AGE CYPRUS

Spears were the only specialised metal weapons in use during the Early (EBA) and Middle Bronze Age in Cyprus (ca 2500/2400–1700/1650 BC). They appear on the north coast in the mid-third millennium BC and remained most prevalent in this region. While there are certainly excavation biases at work here, Bellapais *Vounous* and Lapithos (for site locations, see Fig. 1) currently account for more than 80% of over 300 spearheads recovered from EBA and MBA tombs across the island.⁸ At *Vounous* most were deposited in late EC III and MC I, coincident with a general increase in the deposition of metal; at Lapithos they occur in high numbers throughout the MBA and account for ca 40% by weight of metal in the mortuary record.⁹ Elsewhere spearheads

⁵ Sneddon 2014, 60.

⁶ E.g. Anderson 2011; Molloy 2011; 2017; O’Flaherty et al. 2011; Horn 2013; 2014; 2018; 2019; Dolfini and Crellin 2016; Horn and von Holstein 2017; Gentile and van Gijn 2019; Hermann et al. 2020.

⁷ See Webb and Knapp 2021 with references and Manning 2019.

⁸ Webb 2017, 133, fig. 4.

⁹ Keswani 2004, tables 4.7, 4.11; Webb 2016, 60, fig. 2a; 2018, 181, fig. 6.4a–b.

have been recovered across the island, but only one other site to date has produced more than a handful of examples (Kalavassos with 13).

Most analysed spearheads are of unalloyed or arsenical copper.¹⁰ Their blades are leaf-shaped with robust points and pronounced midribs and remains of an organic binding are often preserved in corrosion products on the hooked tang. They have been found exclusively in tombs, where poor preservation, the ancient displacement of remains and the fact that skeletal material was frequently not kept for osteological study limit analysis of their association with individual burials. Where reliable data are available, spearheads were found with adult males and placed alongside the upper torso with the point toward the skull.¹¹ Even where bodies had been disturbed, they are often found near skulls, perhaps in an attempt to preserve the relationship between individual and spear after decomposition. Burials with spears also frequently included knives, razors and tweezers, similarly placed near the head or hands.¹²

Length measurements for 210 spearheads from Lapithos range from 9.3 to 66.2 cm with the majority (74.8%) between 20 and 40 cm and a peak at 28–32 cm (Fig. 2a). While some variation within the 20–40 cm group may be due to differential access to metal and personal preference, this suggests a well-defined concept of the appropriate length of a spearhead and, if used in combat, an acceptable degree of variability within a prevailing combat style. Length data of 653 spearheads from bog sacrifices of the La Tène period in Denmark, considered to derive from a battle, show a similar bell-shaped distribution with a somewhat lower “optimum band” from 20–30 cm, few examples >42 cm and none >56 cm.¹³ Lapithos weight to length data (Fig. 2b), drawn from a smaller sample (no.=40), show a cluster from 20–40 cm with weights of 100–300 g and a small group of larger, heavier examples.

In a study of Bulgarian spearheads of the LBA, Leshtakov¹⁴ suggests that javelin heads, designed to be thrown, weigh less than 150 g and are between 6 and 15 cm in length, while the heads of hand-held spears weigh 300–500 g and are 20–50 cm long. A third group which could have been used both ways weigh 150–300 g with lengths from 15–20 cm. Our spearheads do not conform neatly to these divisions; with all but one of the 11 examples <150 g substantially longer than 15 cm and those between 150 and 300 g well over 20 cm long. The Lapithos spearheads are thus on average somewhat lighter than the Bulgarian examples, but few belong to a category considered small and light enough to have been thrown.

The earliest Bronze Age metal spearheads in Ireland are 15–20 cm long but rarely >150 g and also considered light enough to have been thrown.¹⁵ The size range expanded in the MBA, with examples from 10 to almost 60 cm and from 40 to >600 g.¹⁶ Experimental tests and wear analyses have demonstrated the combat functionality of these and similar spearheads, and tip wear and impact damage in the form of notches, indentations, blow-marks, curvatures and fractures.¹⁷

Evidence of use appears also to be present on spearheads from Lapithos.¹⁸ What follows, however, relies on macroscopic observation and is preliminary. On some examples the blade narrows sharply toward the point, possibly as a result of reworking to repair tip damage (Fig. 3a). Figure 3b has a blow-mark across the midrib corresponding to a slight curvature and has been roughly flattened by hammering 35 mm from the tip on both

10 Balthazar 1990, 308–9, tables 71–4; Charalambous and Webb 2020, fig. 9, table 3.

11 Webb and Frankel 2015, 120–2, figs. 9.2–9.3. For burial with a female, see Vavouranakis 2009.

12 Webb and Frankel 2015, 122, figs. 9.2–9.3.

13 Klimscha 2015, fig. 5.

14 Leshtakov 2011, 26–7.

15 Molloy 2017, 286.

16 Molloy 2017, 291–92.

17 E.g. Anderson 2011; Horn 2014, 2015; Molloy 2017; Hermann et al. 2020.

18 See also Webb 2020, 479–82, figs. 5.16–5.18.

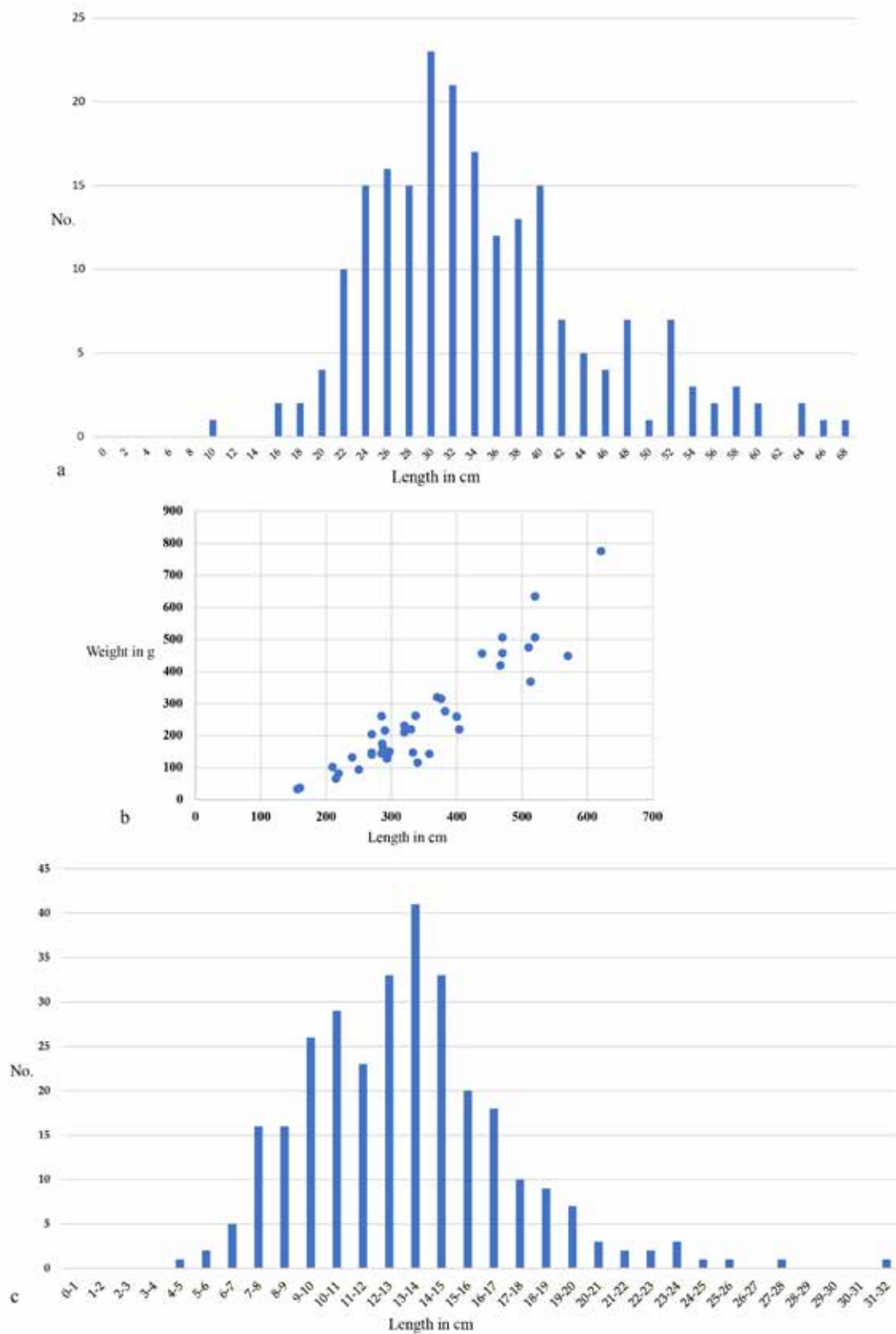


Fig. 2. a. Length data for 210 spearheads from Lapithos (in 2 cm intervals); b. Length and weight data for 40 spearheads from Lapithos; c. Length data for 303 knives/daggers from Lapithos.



Fig. 3. Spearheads (a–i), and daggers (j–k) from Lapithos unless otherwise indicated: a. Tomb 42.6; b. Tomb 15.22; c. Cyprus Museum Metal 671, 682, 739; d. Tomb 43B.17; e. Tomb 16.1; f. Tomb 18A.213; g. Tomb 21.136; h. Tomb 15.38; i. Tomb 18A.212; j. Tomb 18A.239; k. Tomb 12A.17. Photos by Rudy Frank.

sides.¹⁹ Other spearheads show compression, breakage, dislocation or bending of the tip (Fig. 3c).²⁰ Figure 3d has a deep, angled notch on the blade edge and Figure 3e a perpendicular fissure and metal displacement. Both may be a result of blade-on-blade contact.

Other spearheads have a curvature of the blade or tang. This form of damage has been viewed as intentionally designed to decommission or render the spearhead unusable.²¹ This is indeed likely where the curvature is extreme.²² Where the displacement occurs toward the point and is relatively slight (Fig. 3f) or corresponds with other evidence of impact (Fig. 3b, e), it may be a result of use.²³ Broken and partial spearheads and fragments reworked into knives (Fig. 3g–i) also suggest a cycle of use, breakage and repurposing of these objects, or/and differential treatment of artefacts ultimately destined for use as mortuary offerings.

Studies of similar weapons show that stab and thrust motions impact the tip of the spearhead (pressure, breakage), while cutting and slashing motions affect the cutting edges and blade body (notches, indentations, fissures, blow-marks).²⁴ Impact damage on the Lapithos spearheads, while in need of confirmation, implies both types of movement and, together with the length/weight data, suggests that they were thrusting and hacking or slashing weapons mounted on relatively short shafts, rather than throwing spears. This in turn suggests that they were used at close-quarters for person-to-person combat. While hunting might account for tip damage, edge-notches and fissures appear to be a result of blade-on-blade contact and hand-held spears deployed at close range are unlikely to have been intended primarily for use against wild animals.

Spearheads >40 cm in length have been considered “impractically large”.²⁵ Such spearheads are currently known only from Lapithos, where 21.3% of the assemblage is >40 cm long and 10% >50 cm. They would have required considerable expertise to make and indeed to use and lie at the heart of assumptions about non-functionality. While undeniably visually impressive, several examples for which evidence of use has been proposed above are >40 cm in length (Fig. 3e–f) and edge damage on spearheads from Ireland suggests that all sizes were used, including those 60 cm long and >600 g, previously thought to be “parade” weapons.²⁶

There is, however, a clear correlation between very large spearheads and the size and wealth of graves at Lapithos. Over half of the 21 examples >50 cm long, including the two longest (64.1 and 66.2 cm), came from two of the largest and richest complexes and the three tombs which produced gold also contained large spearheads.²⁷ While longer/heavier spears could have been used in a different way in fighting,²⁸ this suggests that size diversity was socially relevant. A high proportion of metal went into the manufacture of spearheads –the 42 examples for which weights are available account for 9.971 kg of metal– indicating a significant investment in violence and, in the case of the “oversized” examples, also in the “staging of warriorhood”.²⁹

Other potential weapons need also to be considered. Large spearheads have often been identified as “swords”,³⁰ but these were all shafted weapons and swords do not appear in Cyprus until the LBA. Similarly, there is no evidence for arrows. Flat axes, although rarely viewed as such in the Cypriot literature,³¹ could have been used as both tools and weapons. Knives properly identified (i.e single-edged) do not appear until the LBA but

19 Compare Horn 2013, 102, fig. 4h; 2018, fig. 5.1d.

20 See also Webb and Frankel 2015, fig. 9.5c, e, f–h. Compare e.g. Hermann et al. 2020, table 5.

21 Webb and Frankel 2015 with references.

22 E.g. Webb and Frankel 2015, figs. 9.6a–c, f, 9.7d; Webb 2020, fig. 5.18.

23 Compare Horn 2018, fig. 5.1c; 2019, fig. 5f. See also Webb and Frankel 2015, figs. 9.5c–d, i–k, 9.6d–e.

24 See e.g. Anderson 2011; Horn 2014, 39–40; 2019.

25 Keswani 2004, 69. See also Philip 1991, 68.

26 Molloy 2017, 292.

27 Tombs 18, 204, 313, 322A, 806A. Data from Keswani 2004, tables 4.11a–c; Webb 2020, 164–241.

28 As for example, horseman's weapons, Klimscha 2015, 94–5, 99–100.

29 Klimscha 2015, 99.

30 E.g. Sjöqvist 1934; Åström 1972, 136 (where spearheads >39 cm are classed as “swords”); Herscher 1978.

31 Catling 1964, 63–4; Kassianidou 2013, 243, but see Philip 1991, 78.

two-sided blades with flat, usually riveted tangs, more correctly identified as daggers,³² are relatively common. Examples from Lapithos range in length from 4.5 to 31.8 cm with the majority (61%) between 9 and 15 cm (Fig. 2c). Most were probably general-purpose cutting implements, but even the smallest (Fig. 3j) could have served as weapons when necessary and those >20 cm (Fig. 3k) were likely intended from the outset as weapons. Edge damage is difficult to detect, given the tendency of thin areas to corrode and frequent resharpener, which may indicate use primarily for slicing rather than stabbing. They are often found with spearheads and nine of the 14 examples >20 cm long came from the same tombs as “oversized” (>50 cm) spearheads.³³

Finally, stone maceheads appear occasionally in settlements and tombs.³⁴ Fischer³⁵ has argued, in regard to similar objects from Tell Abu al-Kharaz in Jordan, that the narrow perforation would not have been sufficient for the insertion of a handle and that they were used as bolas, with a rope or cloth. They are rare in the EBA and not common in the MBA. Over 150 excavated tombs at Lapithos produced 30 examples, primarily in later chambers where their incidence broadly matches that of bladed weapons.³⁶

WEAPON BURIALS AT LAPITHOS

How, then, should we interpret weapon burials at Lapithos? If fighting was involved, status and possibly economic advantage may have been gained not simply through ownership but also through use of a weapon. Razors and tweezers, elsewhere viewed as part of “a warrior appearance package,”³⁷ and possible differences in physique as a result of the training required to use bladed weapons,³⁸ further suggest that the physical identity of weapon-bearers extended beyond the mere possession of a weapon. Some spears, also, may have been viewed as intimately entangled with individual fighters, defining personhood through shared history and coincident burial.³⁹ The interment of a spearhead with a man at least 60 years old at time of death at Karmi⁴⁰ further suggests that the link between person and weapon extended beyond the period of “active service”, and thus that “warriorhood”, if such is signified, was not a temporary identity.

The term “warrior elite”, implying restricted status, appears, however, to be invalid in the Cypriot context. There are no instances of juveniles buried with weapons. While negative evidence, this suggests that whatever status “burial with a weapon” signified was achieved rather than ascribed. Weapon burials are also far from uncommon at Lapithos.⁴¹ Tombs assigned to the last phase of the EBA and the early MBA or wholly to the MBA contained an estimated minimum of 363 burials and 206 spearheads. While this is a measure of the number of spearheads (i.e. spears) in the mortuary population rather than among those living in the associated settlement, which has neither been located nor excavated, it is a surprisingly dense distribution, particularly if spears were primarily buried with males and we assume an approximate 1:1 ratio of males to females.

If the burial sample is divided into an earlier (EC III–MC I) and later (MC I–III) cohort, the situation is even more striking. In the first group 41% of all tombs contain at least one spearhead, in the second group this rises

32 See Kassianidou 2013, 236 on the problems of nomenclature.

33 Tombs 18A.226, 227, 18B.2, 313A.17, 20, 77, 313B.85, 313C–D.31, 322A.16, 802A.31.

34 Frankel and Webb 2006, 211–12 with references.

35 Fischer 2008, 359–60.

36 Tombs 8.40, FN B, FN 34, no FN, 18A.209–10, spoil, not inv., 21.125, 27 FN 14, 29.115, FN 198, 49.108–10, 50.294–301, 201A.33, 204.33, 316.113, 320.70, 702.45, 118, 135; 1917 Tomb 2.95.

37 Treherne 1995; Vandkilde 2018; Horn 2019, 58. See also Frieman et al. 2017.

38 See e.g. Molloy and Grossman 2007; Molloy 2017, 287, 293–94.

39 See e.g. Malafouris 2008.

40 Webb et al. 2009, 246–47, fig. 4.42, *Palealona* Tomb 11B.

41 A point also made by Keswani 2004, 65, 69.

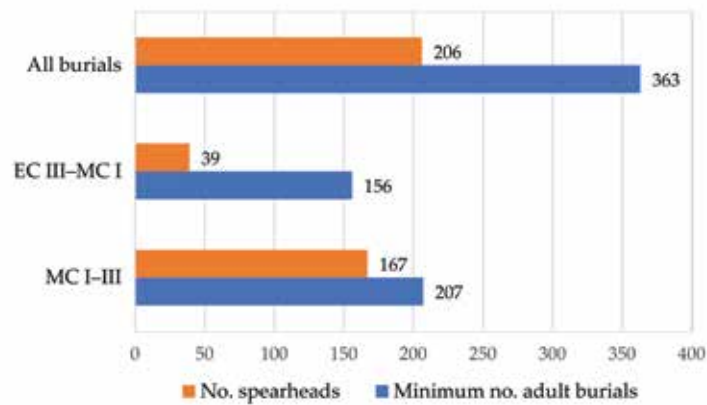


Fig. 4. Number of spearheads and estimated number of adult burials in EC III-MC I, MC I-III and both EC III-MC I and MC I-III tombs at Lapithos (data from Keswani 2004, tables 11b-c and Webb 2018, 2020).

to 69.8%. In the first group the spearhead to minimum number of adult burials ratio is 1:4, while in the MBA tombs it decreases to 1:1.24 (Fig. 4). Even if we multiply the number of burials by three and divide that number by two to account for the females, viewed on a per capita basis the ratio of spearheads to the (male) burial population would be 1:6 in the first cohort and as low as 1:1.86 in the MC I-III group. While some individuals may have been buried with more than one spear, the numbers for the MBA are hardly consistent with the presence of a segregated class of warriors, let alone a “warrior elite”, and they become, as Kletter and Levi⁴² have argued for the MBA Southern Levant, those of most of the adult male population.

If spears and the larger daggers were used in combat and if, for much of the MBA at Lapithos, many if not most able-bodied adult males were active weapon-bearers, against whom was this aggression directed? Given the volume of metal invested and the training needed to use bladed weapons, they are likely to have been more than occasional combatants.

I have argued elsewhere that the increase in the incidence of spearheads on the north coast coincides with the rise of Lapithos and the demise of *Vounous* and suggested that the shift in authority from *Vounous* to Lapithos in the early years of the MBA involved intense competition and probably the use of force.⁴³ Lapithos, located on the coast, was well placed to take advantage of a renewed foreign demand for Cypriot copper, perhaps allied with an increase in local “ceremonial demand”.⁴⁴ There is evidence also for considerable population growth at Lapithos in MC I and for the establishment of a procurement network which extended from the central north coast 35–40 km south to ore bodies in the northern foothills of the Troodos.⁴⁵

Signs of unrest continue, however, through the MBA. Cemeteries associated with hill villages at Karmi were abandoned by the end of MC II. One of the latest tombs was found empty and others had been broken into.⁴⁶ Across the island, settlements at Marki, Alambra, Pyrgos and Ambelikou had also been abandoned by the end of MC II and 22 partially constructed tombs suggest disruption and retraction at Deneia in MC III.⁴⁷ Burnt final deposits at Ambelikou and Pyrgos and in some of the latest buildings at Alambra and Marki, although not currently attributed to violent events, may also indicate that these presumed population movements were not

42 Kletter and Levi 2016.

43 Webb 2016, 2017, 2019.

44 Keswani 2005, 391.

45 See Webb 2019 with discussion and references.

46 Webb et al. 2009, 253.

47 For unfinished tombs at Deneia see Frankel and Webb 2007, 23–8.

wholly peaceful.⁴⁸ Other signs of inter-community tension include the installation of locking mechanisms in the textile workshop at Erimi and the construction of a circuit wall.⁴⁹

This phase of settlement restructuring may have involved conflict over territory and resources. Certainly, the loss of Marki, Alambra and the mining settlement at Ambelikou must have had an impact on Lapithos' copper procurement network. An obvious link between the prevalence of weapons at Lapithos and the construction of a much-discussed series of fortified sites has been hampered by limited information and a tendency to date all of the latter to the MC III/LC I transition.⁵⁰ In fact, three of the four forts associated with the Agirda Pass –located 12 km east of Lapithos and the only route through the central Kyrenia Range– have MC surface remains and may have served as guard posts for all or part of the MBA.⁵¹ They indicate an overriding concern with the defence and surveillance of this vital corridor from the Troodos ore bodies to the north coast.

Clearly, the MBA in Cyprus was not a time of uninterrupted peace and stability. The incidence of weapons at Lapithos and their increasing prevalence through this period may be related to a series of real or perceived threats to the security of allied settlements and communication routes on which Lapithos was dependent for shipments of copper and perhaps agricultural produce from the central lowlands. The presence of significant numbers of fighting men suggests that the technological and tactical capacity for small armed bands existed within this community. Similarly, the construction and operation of the “forts” would have involved a large number of people and a high level of organisation and leadership.⁵² Together with the investment in weaponry, this suggests a concern within the community at Lapithos to defend the source of their wealth against competing interests north and south of the Kyrenia Range.

CONCLUSION

Assumptions about the non-functionality of weapons are as problematic in Cyprus as they are elsewhere. Spearheads from Lapithos for the most part match the length and weight ranges of spearheads from elsewhere which have been shown to have been combat weapons. Together with the (preliminary) evidence for impact damage, this indicates that they *could* have been and probably *were* used as weapons in a close-combat fencing style of fighting. While no doubt also indicators of status and identity, they were not purely for show and many if not most men at Lapithos appear to have been fighters and some, at least, both “fighters and showmen”.⁵³

The effort put into producing ever larger spearheads at MBA Lapithos likely derived meaning directly from their functionality, even if outsized examples were not all fully functional. These instruments of aggression involved a major investment of resources –at once increasing the value of metal and helping to protect the source of metal wealth– and were not restricted to a narrow group. The construction of the earliest forts suggests that this investment in weaponry was not intended only for collective defence or as an avenue for negotiating internal status and leadership, though it no doubt served both purposes, but was rather directed outward to protect Lapithos' role in the management and distribution of copper by safeguarding alliances and monopolising the accumulation and transport of goods.

48 For a recent discussion of relevant site histories with references see Webb and Knapp 2021.

49 Bombardieri 2017, 350–51, 357.

50 See Webb and Knapp 2021.

51 Georgiou 2007, tables 10.1, 10.2, nos. 42, Bellapais *Kapa Kaya*, 91 Dikomo *Onisia*, 109 Krini *Merra*.

52 See also Manning 2019, 114.

53 Horn 2019.

BIBLIOGRAPHY

- Anderson, K. 2011. "Slashing and Thrusting with Late Bronze Age Spears: Analysis and Experiment." *Antiquity* 85:599–612.
- Åström, P. 1972. *The Swedish Cyprus Expedition IV.1B. The Middle Cypriote Bronze Age*. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Balthazar, J.W. 1990. *Copper and Bronze Working in Early through Middle Bronze Age Cyprus*. SIMA-PB 84. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Bombardieri, L. 2017. *Erimi Laonin tou Porakou. A Middle Bronze Age Community in Cyprus: Excavations 2008–2014*. SIMA 145. Uppsala: Astrom Editions.
- Catling, H.W. 1964. *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*. London: Clarendon Press.
- Charalambous, A., and J.M. Webb. 2020. "Metal Procurement, Artefact Manufacture and the Use of Imported Tin Bronze in Middle Bronze Age Cyprus." *JAS* 113:105047.
- Dolfini, A., and R.J. Crellin. 2016. "Metalwork Wear Analysis: The Loss of Innocence." *JAS* 66:78–87.
- Dolfini, A., R.J. Crellin, C. Horn, and M. Uckelmann. 2018. *Prehistoric Warfare and Violence. Quantitative and Qualitative Approaches*. New York: Springer.
- Fischer, P.M. 2008. *Tell Abu al-Kharaz in the Jordan Valley I. The Early Bronze Age*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Frankel, D., and J.M. Webb. 2006. *Marki Alonia. An Early and Middle Bronze Age Settlement in Cyprus. Excavations 1995–2000*. SIMA 123.2. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- _____. 2007. *The Bronze Age Cemeteries at Deneia in Cyprus*. SIMA 135. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Frieman, C.F., J. Brück, K. Rebay-Salisbury, S. Bergerbrant, S. Montón Subías, J. Sofaer, C.J. Knüsel, H. Vandkilde, M. Giles, and P. Treherne. 2017. "Aging Well: Treherne's 'Warrior's Beauty' Two Decades Later." *EJA* 20:36–73.
- Gentile, V., and A. van Gijn. 2019. "Anatomy of a Notch. An In-depth Experimental Investigation and Interpretation of Combat Traces on Bronze Age Swords." *JAS* 105:130–43.
- Georgiou, G. 2007. "Η Τοπογραφία της Ανθρώπινης Εγκατάστασης στην Κύπρο κατά την Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία." Ph.D diss., University of Cyprus.
- Hansen, S., and R. Krause, eds. 2019. *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24–27 September 2018 in Fulda*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Hermann, R., A. Dolfini, R.J. Crellin, Q. Wang, and M. Uckelmann. 2020. "Bronze Age Swordsmanship: New Insights from Experiments and Wear Analysis." *Journal of Archaeological Method and Theory* 27:1040–83.
- Herscher, E. 1978. "The Bronze Age Cemetery at Lapithos, Vrysi tou Barba, Cyprus. Results of the University of Pennsylvania Museum Excavation, 1931." Ph.D diss., University of Pennsylvania.
- Horn, C. 2013. "Weapons, Fighters and Combat: Spears and Swords in Early Bronze Age Scandinavia." *Danish Journal of Archaeology* 2:20–44.
- _____. 2014. "Harm's Way: An Approach to Change and Continuity in Prehistoric Combat." *Current Swedish Archaeology* 21:93–116.
- _____. 2015. "Combat and Change: Remarks on Early Bronze Age Spears from Sweden." In *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe 2*, edited by P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter and H. Vandkilde, 201–12. BAR-IS 2772. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2018. "Die by the Sword ... or the Spear? Early Bronze Weapons in Scandinavia." In *Conflict Archaeology: Materials of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity*, edited by M. Fernández-Götz and N. Roymans, 51–60. London: Routledge.
- _____. 2019. "Showmen and Fighters: Rock Art and Weaponry in Bronze Age Scandinavia." In *Materialisation of Conflicts. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24–27 September 2018 in Fulda*, edited by S. Hansen and R. Krause, 45–64. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Horn, C., and I. von Holstein. 2017. "Dents in Our Confidence: The Interaction of Damage and Material Properties in Interpreting Use-wear on Copper-alloy Weaponry." *JAS* 81:90–100.
- Horn, C., and K. Kristiansen, eds. 2018. *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kassianidou, V. 2013. "Metals." In *Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean II*, Cyprus, edited by E.J. Peltenburg, 231–49. Turnhout: Brepols.
- Keswani, P.S. 2004. *Mortuary Ritual and Society in Bronze Age Cyprus*. London and Oakville: Equinox.

- _____. 2005. "Death, Prestige, and Copper in Bronze Age Cyprus." *AJA* 109:341–401.
- Kletter, R., and Y. Levi. 2016. "Middle Bronze Age Burials in the Southern Levant: Spartan Warriors or Ordinary People?" *OJA*:35–27.
- Klimscha, F. 2015. "Spearheads, Butt-spikes and Fighting. A Source-critical Perspective on Late Iron Age Violence Cultures." In *Waffen–Gewalt–Krieg, Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 19.–22. September 2012*, edited by S. Waffen, M. Karwowski, J. Fries-Knoblach, P. Trebsche and P. Ramsel, 93–109. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 79. Langenweissbach: Beier and Beran.
- Leshtakov, L. 2011. "Late Bronze and Early Iron Age Bronze Spear- and Javelinheads in Bulgaria in the Context of South-eastern Europe." *Archaeologia Bulgarica* 15.2:25–52.
- Malafouris, L. 2008. "Is it 'Me' or is it 'Mine'? The Mycenaean Sword as a Body-part." In *Past Bodies*, edited by J. Robb and D. Boric, 115–23. Oxford: Oxbow.
- Manning, S.W. 1993. "Prestige, Distinction and Competition: The Anatomy of Socioeconomic Complexity in 4th–2nd Millennium BCE Cyprus." *BASOR* 292:35–58.
- _____. 2019. "Environment and Sociopolitical Complexity on Prehistoric Cyprus: Observations, Trajectories, and Sketch." In *New Directions in Cypriot Archaeology*, edited by C. Kearns and S.W. Manning, 99–130. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Molloy, B. 2011. "Use-Wear Analysis and Use-Patterns of Bronze Age Swords." In *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry*, edited by M. Uckelmann and M. Mödinger, 67–84. *BAR-IS* 2255. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2017. "Hunting Warriors: The Transformation of Weapons, Combat Practices and Society during the Bronze Age in Ireland." *EJA* 20:280–316.
- Molloy, B., and D. Grossman. 2007. "Why Can't Johnny Kill? The Psychology and Physiology of Interpersonal Combat." In *The Cutting Edge: Studies in Ancient and Medieval Combat*, edited by B. Molloy, 188–202. Stroud: Tempus Publishing.
- O'Flaherty, R., M.D. Gilchrist, and T. Cowie. 2011. "Ceremonial or Deadly Serious? New Insight into the Function of Irish Early Bronze Age Halberds." In *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry*, edited by M. Uckelmann and M. Mödinger, 39–52. Oxford: Archaeopress.
- Peltenburg, E.J. 1994. "Constructing Authority: The Vounous Enclosure Model." *OpAth* 20:157–62.
- Philip, G. 1991. Cypriot Bronzework in the Levantine World: Conservatism, Innovation, and Social Change." *JMA* 4:59–107.
- Sjöqvist, E. 1934. "The Necropolis at Vrysi tou Barba." In *The Swedish Cyprus Expedition: Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927–1931*, Volume I, by E. Gjerstad, J. Lindros, E. Sjöqvist and A. Westholm, 33–162. Stockholm: Swedish Cyprus Expedition.
- Sneddon, A. 2014. "Making Love not War? An Archaeology of Violence and Some Lessons for the Study of Prehistoric Bronze Age Cyprus." In *Structure, Measurement and Meaning. Studies on Prehistoric Cyprus in Honour of David Frankel*, edited by J.M. Webb, 57–67. *SIMA* 143. Uppsala: Åströms Förlag.
- Stewart, J.R. 1962. "The Early Cypriote Bronze Age." In *Swedish Cyprus Expedition IV.1A*, by P. Dikaios and J.R. Stewart, 205–401. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Treherne, P. 1995. "The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze-Age Europe." *EJA* 3:105–44.
- Vandkilde, H. 2018. "Violent Beauty in the Bronze Age." In *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Beiträge der ersten internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/M.*, edited by S. Hansen and R. Krause, 83–102. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 319. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Vavouranakis, G. 2009. "A 'Spearhead Aphrodite' from Bronze Age Audemou, Cyprus." In *Fylo. Engendering Prehistoric "Stratigraphies" in the Aegean and the Mediterranean*, edited by K. Kopaka, 49–57. *Aegaeum* 30. Liège: Université de Liège.
- Webb, J.M. 2016. "Lapithos Revisited: A Fresh Look at a Key Middle Bronze Age Site in Cyprus." In *Ancient Cyprus Today: Museum Collections and New Research*, edited by G. Bourogiannis and C. Mühlenbock, 57–67. *SIMA-PB* 184. Uppsala: Åströms Förlag.
- _____. 2017. "Vounoi (Vounous) and Lapithos in the Early and Middle Bronze Age: A Reappraisal of the Central North Coast of Cyprus in the Light of Fieldwork and Research Undertaken Since 1974." In *Four Decades of Hiatus in Archaeological Research in Cyprus: Towards Restoring the Balance*, edited by D. Pilides and M. Mina, 128–39. Studies on Ancient Cyprus 2. Wien: Holzhausen der Verlag.
- _____. 2018. *Lapithos Vrysi tou Barba, Cyprus. Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated by Menelaos Markides*. *SIMA* 148. Nicosia: Astrom Editions.
- _____. 2019. "Shifting Centres: Site Location and Resource Procurement on the North Coast of Cyprus over the Longue

- Durée of the Prehistoric Bronze Age.” In *Central Places and Un-Central Landscapes. Political Economies and Natural Resources in the Longue Durée*, edited by G. Papantoniou and A. Vionis, 70–100. Basel: MDPI Books.
- _____. 2020. *Lapithos Vrysi tou Barba, Cyprus. Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated in 1913. Tombs 1–47. SIMA 152*. Nicosia: Astrom Editions.
- Webb, J.M., and D. Frankel. 2015. “Coincident Biographies. Bent and Broken Blades in Bronze Age Cyprus.” In *Damaged Goods. Contextualising Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus*, edited by K. Harrell and J. Driessen, 117–42. Aegis 9. Louvain: Presses universitaires de Louvain.
- Webb, J.M., and A.B. Knapp. 2021. “Rethinking Middle Bronze Age Communities on Cyprus: ‘Egalitarian’ and Isolated or Complex and Interconnected?” *Journal of Archaeological Research* 29(2): 203–53.
- Webb, J.M., D. Frankel, K.O. Eriksson, and J.B. Hennessy. 2009. *The Bronze Age Cemeteries at Karmi Palealona and Lapatsa in Cyprus. Excavations by J.R.B. Stewart. SIMA 136*. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.

Εύγλωττη «σιωπή»

Αναζητώντας την Κύπρο στα αρχεία των μυκηναϊκών ανακτόρων

Κατερίνα Βουτσά

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

«...ἡγαγόμην ἐν νηυσὶ καὶ ὀγδοάτῳ ἔτει ἦλθον,
Κύπρον, Φοινίκην τε καὶ Αἰγυπτίους ἐπαληθείς...»¹

ABSTRACT

The fragmentary preservation of the Mycenaean palatial archives and their limited references to large-scale commercial activity, due to the possible indirect involvement of the palaces in the conduct of international trade, create a general picture of absence of information on Cyprus, in contrast to the island's dynamic archaeological and textual presence in the Mediterranean during the 14th–13th century B.C. The large number of tablets from different Mycenaean palaces recording toponymic adjectives associated with Cyprus, however, and mainly their correlation in the tablets of reference with sectors of the economy in which Mycenaeans were systematically active, create a completely different picture. The tablets reveal interaction between Mycenaeans and Cypriots on the circulation of perfumed oil, wool and cloth, alum, pottery and aromatic plants and spices. Though “Cypriot” may mean either “coming from” or “destined to” Cyprus when referring to people or material, it may also imply a “cypriot way” to which the Mycenaeans seem to have been familiar with.

Ο ρόλος των κατοίκων της Κύπρου στην διεξαγωγή των υπερπόντιων ανταλλαγών προϊόντων και ιδεών κατά τον 14ο–13ο αιώνα π.Χ. έχει μελετηθεί συστηματικά,² με κυρίαρχη άποψη ότι, δια της λειτουργίας τους ως μεσαζόντων μεταξύ του Αιγαίου και της Ανατολής, κατέστησαν το νησί μία από τις ηγέτιδες εμπορικές δυνάμεις στο χώρο της Μεσογείου,³ διατηρώντας παράλληλα τον ξεχωριστό πολιτιστικό χαρακτήρα του,⁴ παρά την σταδιακή αύξηση του ενδιαφέροντος των Μυκηναίων για την εκμετάλλευση των πλούσιων χαλκοφόρων

* Είχα την τύχη ως προπτυχιακή και μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών να παρακολουθήσω τα μαθήματα της μικροκαμωμένης, παθιασμένης και καθηλωτικής Καθ. Ελένης Μαντζουράνη. Η ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού στη θέση Καντού *Κουφόβουνος* στην Κύπρο υπό την επιστημονική της εποπτεία ήταν μια εξαιρετική εμπειρία που με έκανε να αγαπήσω κι εγώ μαζί της το νησί και τους κατοίκους του.

1 Όδ. Δ. 82–3.

2 Ενδεικτικά Hankey 1967· Mantzourani και Theodorou 1989· Knapp 1993, 2015· Hirschfeld 1996· Cadogan 2005· Παπαδημητρίου 2017.

3 Veters 2011, 5. Πα τη σχέση της Κύπρου με θέσεις στην Ιταλία και τη Σαρδηνία, βλ. Graziadio και Guglielmino 2011. Βλ. όμως και Knapp και Russell 2017, κατά τους οποίους έχει υπερεκτιμηθεί η ύπαρξη των σχέσεων μεταξύ Σαρδηνίας και Κύπρου.

4 Knapp 2015· Palaima 2005.

κοιτασμάτων του. Η πολυσχιδής αλληλεπίδραση των Κυπρίων με άλλες περιοχές μαρτυρείται από τα ανασκαφικά ευρήματα⁵ και τις πληροφορίες στις ανατολικές και αιγυπτιακές γραπτές πηγές που περιλαμβάνουν πλήθος αναφορών στο νησί, μεταξύ των οποίων και ενδιαφέροντα στιγμιότυπα εμπορικών σχέσεων μεταξύ Κυπρίων και «Ανατολιτών» ή Αιγυπτίων⁶ με διάφορες προεκτάσεις.⁷ Αντίθετα, συχνά σημειώνεται η ένδεια αντίστοιχων πληροφοριών στις μυκηναϊκές πινακίδες,⁸ στοιχείο ανακόλουθο με την ένταση των σχέσεων του νησιού με τα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα.⁹ Η αναντιστοιχία αυτή μεταξύ αρχαιολογικών και επιγραφικών δεδομένων στο Αιγαίο για την Κύπρο κατά την ανακτορική περίοδο θυμίζει το αντίστροφο φαινόμενο που παρατηρείται στην μελέτη της κυπριακής ιστορίας κατά την Μέση Εποχή Χαλκού, όταν η πολιτική και κοινωνική οργάνωση των οικισμών του νησιού, όπως καταδεικνύεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, δεν συμβαδίζει με την εικόνα των μεσοποταμιακών¹⁰ και αιγυπτιακών¹¹ γραπτών πηγών, οι οποίες παρουσιάζουν ήδη την Κύπρο ως μια σημαντική εμπορική δύναμη βασιζόμενη στην εκμετάλλευση των κοιτασμάτων χαλκού.

Υπάρχει όμως ένα αντίστοιχο χάσμα αρχαιολογικών δεδομένων και επιγραφικών μαρτυριών στις μυκηναϊκές πινακίδες;¹² Είναι, πράγματι, λίγες οι πληροφορίες για την Κύπρο και τους κατοίκους της; Και αν ναι, πόσο λίγες, σε σχέση με αναφορές των πινακίδων σε γειτονικούς λαούς, με τους οποίους οι Μυκηναίοι διατηρούσαν επίσης τεκμηριωμένες επαφές;¹³

Η εγγενής διαφορά των μυκηναϊκών αρχείων από άλλες γραπτές πηγές της ίδιας χρονικής περιόδου είναι ότι δεν διασώζουν κείμενα διπλωματικού χαρακτήρα, τα οποία πιθανόν υπήρχαν, αλλά διατηρούνταν σε κάποιο οργανικό υλικό,¹⁴ με αποτέλεσμα να εξαφανισθούν μαζί με τις πυρκαγιές που κατέκαψαν τα ανακτορικά κέντρα. Άρα, απομένει ως μοναδική πηγή πληροφοριών ό,τι σώθηκε λόγω των πυρκαγιών, δηλαδή τα, σχεδόν στενογραφικά, λογιστικά κείμενα πηλινών πινακίδων που διατηρούσαν τα ανάκτορα στο πλαίσιο του γραφειοκρατικού ελέγχου της παραγωγής. Αν και μεταξύ αυτών δεν έχουν διατηρηθεί έγγραφα με αποκλειστικό θέμα την καταγραφή εμπορικών ανταλλαγών,¹⁵ ωστόσο υπάρχουν στοιχεία που οδηγούν

5 Μεταξύ των πιο χαρακτηριστικών παραδειγμάτων, η παρουσία σε όλη σχεδόν την Μεσόγειο αγγείων με εγχάρακτα σημεία κυπρομινωικής γραφής που έχουν γίνει μετά το ψήσιμο. Αυτά έχουν ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, είτε ως απόδειξη της μετακίνησης Κυπρίων εμπόρων είτε ως αντικείμενα που είχαν περάσει από κάποιον κυπριακό εμπορικό σταθμό (Βλ. Hirschfeld 1996· 2000, 183–84). Στον ελλαδικό χώρο αγγεία με κυπρομινωική γραφή προέρχονται κυρίως από την Τίρυνθα αλλά και από άλλες θέσεις (Palaima 1989). Σχετικά με κυπριακή κεραμική στην Ηπειρωτική Ελλάδα βλ. Stockhammer 2015.

6 Mantzourani κ.ά. 2019, 107: π.χ. Επιστολή Αμάρνα ΕΑ 39, όπου καταγράφεται το αίτημα του βασιλιά της Κύπρου προς τον Φαραώ για την απαλλαγή από τη φορολογία των Κυπρίων απεσταλμένων εμπόρων: «*These men are my merchants. My brother, send them safely (and) quick[ly]. As for my merchant(s) (and) my ship, may your customs' inspector not draw near to them*».

7 Σε ταφική στήλη του 13ου αι. π.Χ. αναφέρεται, μεταξύ αιγυπτιακών και συριακών ονομάτων, άτομο από την *Alashiya*, η σύζυγος του οποίου έχει αιγυπτιακό όνομα (Palaima 2005, 32).

8 Συνήθως η καταγραφή της απουσίας πληροφοριών των πινακίδων για την Κύπρο εντάσσεται στη γενικότερη έλλειψη πληροφοριών για εμπορικές ανταλλαγές. Βλ. π.χ. Παπαδημητρίου 2017, 176: «*Ως γνωστόν, η Γραμμική Β δεν παρέχει σχεδόν καμία πληροφορία περί εμπορικών ανταλλαγών, εκτός ίσως από κάποιες έμμεσες ενδείξεις*» ή Palaima 1991, 309: «*There is however still an extreme paucity of references to trade or shipping activities*». Στο ίδιο όμως άρθρο ο Palaima συγκεντρώνει αξιοθαύμαστα σημαντικές πληροφορίες των ανακτορικών πινακίδων με έμμεσες αναφορές για το δια θαλάσσης εμπόριο. Βλ. επίσης σχετικά Shelmerdine 1998· Luján 2011.

9 Παπαδημητρίου 2017.

10 Knapp 2013, 441. Οι αναφορές στην *Alashiya* από την Βαβυλώνα και το Μάρι χρονολογούνται ήδη από τον 19ο και 18ο αι. π.Χ. (Sasson 1996· Mantzourani κ.ά. 2019, 96).

11 Αναφορές στην Κύπρο σε αιγυπτιακές πηγές χρονολογούνται ήδη από τον 19ο αι. π.Χ. (Mantzourani κ.ά. 2019, 97).

12 Για μια σύνοψη της χρονολόγησης των πινακίδων από όλα τα ανακτορικά κέντρα, βλ. Driessen 2008.

13 Μυκηναϊκή κεραμική της περιόδου έχει εντοπισθεί στην Συρία, την Ανατολία, την Αίγυπτο, την Κύπρο αλλά και την κεντρική Μεσόγειο. Ως προς τις αναφορές στους Μυκηναίους ως *Ahhiyawa* και *Tanaja/Tanaju*, βλ. ενδεικτικά Wiener 2009· Kelder 2013· Eder και Jung 2015.

14 Olivier 1997, 314· Godart 2005. Υπάρχει όμως και άποψη ότι η χρήση του πηλού ως υποστρώματος για τις επιγραφές αρκούσε για την κάλυψη των αναγκών της ανακτορικής διοίκησης και άρα δεν ήταν υποχρεωτική η μεταφορά πληροφοριών από τον πηλό σε πάπυρο ή δέρμα (Bennet 2001, 27). Βλ. επίσης Perna 2011 σχετικά με την άποψη ότι δεν χρησιμοποιούνταν άλλα υλικά πλην του πηλού, καθώς άλλου είδους κείμενα, π.χ. νομικά και θρησκευτικά μεταφέρονταν μέσω της προφορικής παράδοσης.

15 Killen 1985, 262–68· Palaima 1991, 288· Shelmerdine 1998, 293.

σε σημαντικές σχετικές πληροφορίες, όπως η παρουσία τοπωνυμικών επιθέτων¹⁶ και ανθρωπωνυμίων που συνδέονται με μακρινές γεωγραφικές περιοχές,¹⁷ η καταγραφή εισαχθέντων, συχνά εξωτικών προϊόντων,¹⁸ αλλά και ορολογία που παραπέμπει σε συναλλαγές όπως και ανταλλαγές δώρων.¹⁹

Παρότι, όπως θα δούμε, αναφορές στην Κύπρο συνδυάζονται με όλες τις παραπάνω πληροφορίες, δεν έχουμε καταγεγραμμένο τοπωνύμιο που να παραπέμπει στο όνομα του νησιού.²⁰ Είναι όμως πιθανό ότι οι Μυκηναίοι χρησιμοποιούσαν δύο ονόματα για να αναφερθούν στην Κύπρο, όπως προκύπτει από δύο πολυσυζητημένα²¹ τοπωνυμικά επίθετα. Από την χρήση του όρου *ku-pi-ri-jo*²² συμπεραίνουμε ότι το νησί ήταν γνωστό στους Μυκηναίους ως *Κύπρος*, ονομασία που έχει επικρατήσει μέχρι σήμερα διεθνώς και δεν διαφέρει από αυτήν που χρησιμοποιεί ο Όμηρος.²³ Από τον όρο *a-ra-si-jo*²⁴ προκύπτει όμως ότι οι Μυκηναίοι ήταν εξοικειωμένοι και με την ονομασία *Alashiya/Άλασία*, με την οποία αναφέρονταν στο νησί κείμενα περίπου σύγχρονα των πινακίδων από την Αίγυπτο,²⁵ την Ουγκαρίτ,²⁶ και την Χάττουσα.²⁷ Η ύπαρξη του όρου *a-ra-si-jo* είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα της αμφίδρομης επίδρασης γλώσσας και ιστορικής εξέλιξης. Πρόκειται για μια λέξη που χάθηκε από το ελληνικό λεξιλόγιο, καθώς δεν μαρτυρείται στις μεταγενέστερες ελληνικές πηγές. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν οι ίδιοι οι κάτοικοι της Κύπρου χρησιμοποιούσαν τον όρο κατά την περίοδο αυτή αυτοπροσδιοριστικά, καθώς δεν μας διαφωτίζουν δυστυχώς τα τεκμήρια σε κυπρομινωική γραφή. Η μοναδική εμφάνιση του όρου στην Κύπρο χρονολογείται πολύ αργότερα, το 375 π.Χ., οπότε, σε μια δίγλωσση επιγραφή σε φοινικική και κυπριακή συλλαβική γραφή, στη βάση αγάλματος από το ναό του Απόλλωνα στη Φράγκισσα κοντά στην αρχαία Ταμασσό, υπάρχει επίκληση στον Απόλλωνα *Άλασιώτα*.²⁸

16 Τα τοπωνυμικά επίθετα, τα οποία συχνά στη βιβλιογραφία συναντώνται με τον όρο «εθνικά», είναι γεωγραφικοί επιθετικοί προσδιορισμοί (ή, αναλόγως της χρήσης τους –όταν έχουν θέση ανθρωπωνυμίου– ουσιαστικοποιημένα επίθετα) που συνδέονται ετυμολογικά με συγκεκριμένα τοπωνύμια. Στις πινακίδες από την Πύλο υπάρχουν π.χ. καταγραφές εξαρτημένων ομάδων γυναικών, οι οποίες χαρακτηρίζονται με τοπωνυμικά που συνδέονται με την Χίο (*ki-si-wi-ja*: **PY Aa 770, Ab 194 και Ad 675**), τη Λήμνο (*ra-mi-ni-ja*: **PY Ab 186**), την Ασία (*a-*64-ja*: **PY Aa 701, Ab 515, Ad 315 και 326**), τη Μίλητο (*mi-ra-ti-ja*: **PY Aa 798, 1180, Ab 382, Ad 573, 380 και 389**), την Κνίδο (*ki-ni-di-ja*: **PY Aa 792, Ab 189, Ad 683 και An 292**) και την Αλικαρνασσό (*ze-pu₂-ra₃*: **PY Aa 61, Ad 664**).

17 Καταγράφονται ανδρικά ανθρωπωνύμια όπως *Άσιος* (*a-si-wi-jo*: **KN Df 1469, PY Cn 285, Eq 146, MY Au 653 και a-*64-jo**: **PY Cn 1287, Fn 324 και Jn 832**), *Λάμνιος* (*ra-mi-ni-jo*: **PY An 209, Cn 328 και 719**) *Μιλάτιος* (*mi-ra-ti-jo*: **TH Fq(1) 177, Fq(1) 198, Fq(2) 214, Fq 244, Fq(2) 254, Fq(2) 269 και Fq(2) 276**), *Αφάσιος* (*a-pa-si-jo*: **PY Sa 767**), *Λύκιος* (*ru-ki-jo*: **PY Gn 720, Jn 415**), *Τρώς* (*to-ro-wo*: **PY An 129, Vn 130 και TH Gp 164**, αλλά και *to-ro-o*: **PY An 519**), *Λάμψακος* (*ra-pa-sa-ko*: **PY Cn 131 και 655**), *Ίμ(β)ριος* (*i-mi-ri-jo*: **KN Db 1186**), *Παφλαγών* (*pa-pa-ra-ko*: **PY Jn 845**), *Αϊνείος* (*a₃-ni-jo*: **TH Gp(1) 167, KN As (2) 1517**), *Αιγύπτιος* (*a₃-ku-pi-ti-jo*: **KN Db 1105**), *Αιθίωψ* (*a₃-ti-jo-qo*: **PY Eb 156, 846, En 74, Eo 247 και Ep 301**). Σύμφωνα με τον Cline (2014, 89) τα ανθρωπωνύμια *pe-ri-ta* (**KN K(1) 875, V(2) 60**), *tu-ri-jo* (**KN Nc 4473, PY Jn 693**), *a-ra-da-jo* (**KN As(2) 1516**) συνδέονται με την Συροπαλαιστίνη. Για όλα τα ανθρωπωνύμια που συνδέονται με περιοχές εκτός των γεωγραφικών «συνόρων» της μυκηναϊκής επικράτειας, βλ. Βουτσά 2021.

18 Shelmerdine 1998, 291.

19 Luján 2011.

20 Στις πινακίδες καταγράφονται πολλά τοπωνύμια που βρίσκονται στα όρια της γεωγραφικής επικράτειας κάθε ανακτορικού κέντρου αλλά δεν περιλαμβάνεται κανένα τοπωνύμιο εκτός του αιγαιακού χώρου.

21 Βλ. ενδεικτικά για τον όρο *ku-pi-ri-jo*: Chadwick 1964· Godart 1968α· 1987, 207–10· Palmer 1969, 260· Gallavotti 1976· Himmelhoch 1990–1991· Palaima 1991, 291–95· 2005· Killen 1995, 215–21· Sacconi 2009.

22 Σύμφωνα και με άλλη ετυμολογική ερμηνεία ο όρος διαβάζεται *Γύβριος* ή *Βύβλιος* από τη Συριακή πόλη Βύβλο (Aura Jorro 1985, 406–7). Βλ. σχετικά και Palaima 2005, 48.

23 *Ήλ. Α 21, Όδ. δ 83, θ 362*.

24 Όπως ισχύει για πολλούς όρους στις μυκηναϊκές πινακίδες, οι περιορισμένες πληροφορίες που προκύπτουν από την καταγραφή τους στα κείμενα δεν αφήνουν περιθώρια για απολύτως επιβεβαιωμένες ερμηνείες. Στην περίπτωση του όρου *a-ra-si-jo*, άλλες ετυμολογικές ερμηνείες τον συνδέουν με το προελληνικό τοπωνύμιο *Άλασσα* ή το τοπωνύμιο *Άλῆσιον* της Ήλιδας (Aura Jorro 1985, 96).

25 Π.χ. στις επιστολές της Αμάρνα που χρονολογούνται στον 14ο αι. π.Χ. (Palaima 2005, 30· Mantzourani κ.ά. 2019, 103–7).

26 Χρονολογούνται από τον 14ο έως τον 12ο αι. π.Χ. (Palaima 2005, 32–3· Mantzourani κ.ά. 2019, 111–14).

27 Palaima 2005, 33· Mantzourani κ.ά. 2019, 108–11.

28 Masson 1983, 226–28, no. 216, 2 (Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1892, 1213.12).

Ο όρος *a-ra-si-jo* καταγράφεται σε 3 πινακίδες, όλες από την Κνωσό και αποτελεί ανθρωπωνύμιο προερχόμενο από τοπωνυμικό επίθετο.²⁹ Στη μια εξ αυτών (**Df 1229**) ο *Ἀλάσιος* είναι κάτοχος μεγάλου κοπαδιού προβάτων και προβατίνων που αριθμεί τουλάχιστον 75 ζώα στην περιοχή **56-ko-we*.³⁰ Ενδεχομένως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που καταγράφεται στην αποσπασματική πινακίδα **X 1463**, όπου σώζεται μόνο το όνομα του.³¹ Η τρίτη πινακίδα εμφάνισης του όρου *a-ra-si-jo* είναι η **Fh 369**. Στις πινακίδες της σειράς **Fh** της Κνωσού καταγράφονται ποσότητες λαδιού που παραλαμβάνονται ή διανέμονται από το ανάκτορο και συχνά είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν πρόκειται για παραλαβή ή διανομή.³² Στην συγκεκριμένη πινακίδα υπάρχει ένα επιπλέον πρόβλημα, καθώς η μορφή της διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες της σειράς ως προς την θέση του όρου *zo-a*³³ που περιλαμβάνει. Το αποτέλεσμα είναι ότι από τη μορφή της πινακίδας, την θέση του όρου *a-ra-si-jo* σε αυτήν και την πτώση του σε ονομαστική δεν είναι σαφές αν πρόκειται για ανθρωπωνύμιο, οπότε ο *Ἀλάσιος*, παραδίδει ή λαμβάνει μια ποσότητα λαδιού (**130 OLE*), που δεν σώζεται, ή αν χρησιμοποιείται ως επιθετικός προσδιορισμός στο λάδι και άρα, καταγράφει μια ποσότητα «κυπριακού» λαδιού που εισέρχεται στο ανάκτορο (άρα έχει προέλθει από την Κύπρο) ή διανέμεται (και άρα προορίζεται για την Κύπρο). Ωστόσο, η αναφορά στο «βράσιμο» του ελαίου οδηγεί με μεγαλύτερη πιθανότητα προς την κατεύθυνση της διανομής του λαδιού, προκειμένου να παρασκευαστεί αρωματική αλοιφή και άρα, ο όρος θα μπορούσε να αναφέρεται σε αρωματοποιό με το όνομα *Ἀλάσιος*. Αν όντως ισχύει αυτή η υπόθεση, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πρόκειται για τον ίδιο, βοσκό *Ἀλάσιο*, που συναντήσαμε στις δύο προηγούμενες πινακίδες αναφοράς του.³⁴

Αλλά και ο όρος *ku-ri-ri-jo* μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως ανθρωπωνύμιο είτε ως προσδιορισμός προϊόντων.³⁵ Στην Πύλο καταγράφεται σε 4 πινακίδες, και πρόκειται πάντα για ανθρωπωνύμιο, πολύ πιθανόν δε οι καταγραφές

29 Όπως έχει αποδειχτεί, η επιλογή ονοματοδοσίας διαχρονικά μπορεί να συνδέεται με τη γεωγραφική προέλευση ή την καταγωγή, όπως επίσης την κοινωνική και πολιτική οργάνωση, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, το ιδεολογικό υπόβαθρο ή ακόμα και με ιστορικά γεγονότα καθώς και με κάποιο φυσικό χαρακτηριστικό, με ένα επαινετικό ή υποτιμητικό χαρακτηρισμό ή με ένα «παρατσούκλι» σχετικό με την κοινωνική θέση. Η παρουσία τοπωνυμικών επιθέτων χωρίς να ερμηνεύει ζητήματα εθνικής ταυτότητας των χαρακτηριζόμενων με αυτά προσώπων δεν μπορεί παρά να σημαίνει κάποιου είδους σχέση με την περιοχή προέλευσης του τοπωνυμικού. Η σχέση όμως αυτή είναι ακαθόριστη, μπορεί να απηχεί ακόμη και παλαιότερη επαφή.

30 Βλ. Πίνακα 1 (όπου οι πινακίδες σημειώνονται με τη σειρά που γίνεται αναφορά σε αυτές στο κείμενο). Για τα κείμενα των πινακίδων βλ.: *Κνωσός*: Killen και Olivier 1989· *Melena* και Firth 2019. *Πύλος*: Godart και Sacconi 2019–2020· Olivier και Del Frio 2020· *Melena* και Firth 2021. *Θήβα*: Aravantinos κ.ά. 2005. *Μυκήνες και Τίρυνθα*: Melena και Olivier 1991.

31 Η πινακίδα έχει βρεθεί στο ίδιο σημείο με την **Df 1229** και είναι πιθανό ότι ανήκει στη ίδια σειρά με αυτήν. Πιθανώς δε να είναι έργο του ίδιου γραφέα (Himmelhoch 1990–1991, 93–4).

32 Για τη δυσκολία να ξεχωρίσει κανείς αν πρόκειται για παραλαβές ελαίου από το ανάκτορο ή διανομές του ανακτόρου στην σειρά **Fh**, βλ. Rougemont 2009, 395–96. Γενικά μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι πρόκειται για εισαγωγές όταν περιλαμβάνουν τον όρο *a-pu-do-si* (*ἀπόδοσις*). Για τη σειρά **Fh** γενικά, βλ. Godart 1968β, 1969, 1987· Rougemont 2008.

33 Ο όρος πιθανώς να σημαίνει ότι το έλαιο αυτό έχει τη μορφή αλοιφής που έχει προέλθει από βρασμό (Aura Jorro 1993, 459).

34 Η υπόθεση δεν μπορεί να αποκλειστεί, αν και η πινακίδα **Fh 369**, η οποία αποδίδεται στον γραφέα 141, γνωστό από πινακίδες που προέρχονται από το «Δωμάτιο των Πινακίδων των Αρμάτων», είναι ίσως λίγο πρωϊμότερη από την **Df 1229**, η οποία αποδίδεται στον γραφέα 117. Για τη χρονολόγηση των πινακίδων του ανακτόρου της Κνωσού, βλ. Firth και Skelton 2016.

35 Οι Melena (Bennet κ.ά. 1989, 202–4) και Palaima (1991, 291–95) έχουν εκφράσει την άποψη ότι ο όρος λειτουργεί ως επιθετικός προσδιορισμός προϊόντων. Οι Olivier (Bennet κ.ά. 1989, 217) και Godart (1987, 213) θεωρούν ότι πρόκειται για ανθρωπωνύμιο. Όπως φαίνεται, ο όρος χρησιμοποιείται άλλοτε ως ανθρωπωνύμιο και άλλοτε ως επιθετικός προσδιορισμός (ενδεικτικά Sacconi 2009).

να αφορούν πάντα στο ίδιο άτομο.³⁶ Η πολυσχιδής δραστηριότητά του ως βοσκού,³⁷ μεταλλοτεχνίτη³⁸ αλλά και προμηθευτή στυπτηρίας³⁹ δείχνει ότι διαθέτει κάποιο είδος οικονομικής ελευθερίας και ενδεχομένως χαλαρής εξάρτησης από το ανάκτορο. Με την τελευταία του ιδιότητα, του προμηθευτή στυπτηρίας, εμφανίζεται στην πινακίδα **Un 443**, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι καταγράφει ό,τι πιο κοντινό διαθέτουμε από τα μυκηναϊκά αρχεία σε εμπορική συναλλαγή. Εδώ ο *ku-pi-ri-jo* παρέχει στυπτηρία στο ανάκτορο, για την οποία αποζημιώνεται με 30 κιλά μαλλί και 10 τεμάχια από το ύφασμα **146*. Το υπόλοιπο κείμενο της πινακίδας δημιουργεί ερωτηματικά, καθώς περιλαμβάνει προσφορές προϊόντων σε μεγάλες ποσότητες για τη θρησκευτική τελετή *ro-re-no-zo-te-ri-ja*,⁴⁰ με την οποία συνδέεται η κλειδούχος *Καρπάθια*.⁴¹ Η συναλλαγή που καταγράφεται στον πρώτο στίχο της πινακίδας μπορεί να θεωρηθεί ότι λαμβάνει τη μορφή «αναγκαστικής προσφοράς με αποζημίωση», στην οποία εμπλέκεται έμμεσα ο *Κύπριος* ως κάτοχος της στυπτηρίας. Το ανάκτορο είχε ανάγκη να προσφέρει τη στυπτηρία για τον χρωματισμό του μαλλιού που καταγράφεται στην πινακίδα ότι προορίζεται για την θρησκευτική τελετή, αλλά δεν επιτάσσει το απαιτούμενο υλικό, αντιθέτως αποζημιώνει τον *Κύπριο*,⁴² ο οποίος ήταν κάτοχος του, γεγονός που αποδεικνύει την σημαντική του θέση στο ανάκτορο και την χαλαρή οικονομική εξάρτησή του από αυτό. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η κατοχή του προϊόντος ήταν αποτέλεσμα της δραστηριότητας του *Κυπρίου* ως μεταλλοτεχνίτη και/ή λόγω της ειδικής σχέσης του με το νησί της Κύπρου.⁴³

Μια αντίστοιχη πιθανή εμπλοκή ενός *Κυπρίου* σε κείμενο θρησκευτικού περιεχομένου στην Κνωσό προέρχεται από την πινακίδα **Gg(2) 995**.⁴⁴ Σύμφωνα με μια ερμηνεία,⁴⁵ εδώ ο *ku-pi-ri-jo* προσφέρει έναν αμφορέα (**209^{VAS}+A*) με μέλι στον *ma-ki-ro-ne*, πιθανώς μια θεότητα που συνδέεται με το επίθετο *Μαγίριος*, με το οποίο είναι γνωστός ο Απόλλωνας στην Κύπρο.⁴⁶

Οι περισσότερες πινακίδες που αναφέρουν τον όρο *ku-pi-ri-jo* στην Κνωσό αφορούν, όπως και στην περίπτωση του όρου *a-ra-si-jo*, σε παραγωγή αρωματικού ελαίου. Μάλιστα, η συμβολή του *Κυπρίου* στην ανακτορική βιοτεχνική δραστηριότητα θεωρείται καίριας σημασίας, καθώς φαίνεται ότι παραλαμβάνει από το

36 Nakassis 2013, 160. Στην πινακίδα **Un 443** δεν αποκλείεται να χρησιμοποιείται ως προσδιορισμός της στυπτηρίας, αναλόγως της ερμηνείας του όρου *o-no* (Himmelhoch 1990–1991, 96). Μια λογική ερμηνεία του όρου που εξηγεί καλά την παρουσία του σε όλες τις περιπτώσεις εμφάνισής του, τον συνδέει ετυμολογικά με το ρήμα *όνινημι*, εννοώντας κάποιο είδος πληρωμής (Killen 1995). Για όλες τις ερμηνείες του όρου βλ. Aura Jorro 1993, 27–8.

37 Στις πινακίδες **Cn 131** και **Cn 719**, όπου καταγράφεται ως κάτοχος ενός κοπαδιού 50 κριών και σχετιζόμενος με ένα κοπάδι 60 κριών αντίστοιχα.

38 Στην πινακίδα **Jn 320**, όπου καταγράφεται μεταξύ των χαλκών που λαμβάνει ποσότητα χαλκού για την κατασκευή προϊόντων. Για τις πινακίδες χαλκού **Jn** της Πύλου βλ. Smith 1995.

39 *tu-ru-pte-ri-ja*. «*στυπτικόν χῶμα προερχόμενον ἐκ χαλκίτιδος (δηλ. χαλκανθικού ἄλατος)*» (Σταματάκος 1972, 925). Ο όρος στυπτηρία καταγράφεται σε μία ακόμη πινακίδα από την Πύλο (**PY An 35**), σε μία πινακίδα από την Τίρυνθα (**TI X 6**) και πιθανόν σε μία από την Κνωσό (**KN X 986** *tu-ru-pe-te[]*). Κατά τον Πλίνιο (*Naturalis Historia* 35, 183), η Κύπρος είναι πηγή ενός λευκού και ενός σκούρου είδους στυπτηρίας που χρησιμοποιούνται ως στυπτικές ουσίες στον χρωματισμό των μάλλινων ρούχων. Το σκούρο είδος χρησιμοποιείται και στον καθαρισμό του χρυσού. Για την πρόταση ο όρος να αναφέρεται σε θειικά άλατα σχετιζόμενα με την επεξεργασία του χαλκού από την Κύπρο ή μεταλλικά ορυκτά από ηφαιστειογενή περιβάλλοντα, βλ. Photos-Jones και Jones 2017. Αναλυτικά για την παρουσία του όρου και την ερμηνεία ότι ο *Κύπριος* στην πινακίδα που εξετάζεται εδώ και ο *Αἰθαλος* (*a-ta-ro*) στην πινακίδα **An 35** είναι χαλκείς που «έψηναν» τους ορυκτούς κρυστάλλους της στυπτηρίας προκειμένου να λάβουν το υλικό προς χρήση, βλ. Firth 2007. Η πιθανότητα ο *Κύπριος* και ο *Αἰθαλος* να χρησιμοποιούσαν την στυπτηρία για τον καθαρισμό του χαλκού από την οξείδωση ή για τη σταθεροποίηση του χρώματος σε μεταλλικά κράματα, βλ. Nakassis 2013, 100.

40 Πιθανώς **φορενο-ζωστήρια*. Για όλες τις πιθανές ερμηνείες, βλ. Aura Jorro 1993, 144.

41 Για το ρόλο της *ka-pa-ti-ja* ως σημαντικής αξιωματούχου και μέλους της ανακτορικής ελίτ, βλ. Shelmerdine 2017, 363–66.

42 Βλ. όμως Nakassis 2013, 99–100, όπου προτείνεται ότι οι χαλκείς *ku-pi-ri-jo* και *a-ta-ro* χρησιμοποιούσαν την στυπτηρία στην μεταλλοτεχνία και διέθεταν στο ανάκτορο μέρος από το περίσσειμά τους.

43 Σύμφωνα με τον Firth πάντως (2007, 136) δεν είναι απαραίτητο ότι η στυπτηρία προερχόταν από την Κύπρο.

44 Στις πινακίδες της σειράς **Gg** της Κνωσού καταγράφονται προσφορές διαφόρων φυτικών προϊόντων σε πρόσωπα στη δοτική πτώση τα οποία εκπροσωπούν τοπικές θεότητες.

45 Palaima 2005, 23. Κατά άλλους, όμως, ο *ma-ki-ro-ne* είναι ένα από τα άτομα στην υπηρεσία του *Κυπρίου* (Sacconi 2009, 613).

46 Aura Jorro 1985, 419

ανάκτορο πρώτες ύλες, δηλαδή έλαιο⁴⁷ και αρωματικά φυτά,⁴⁸ τα οποία κατανέμει σε αρωματοποιούς.⁴⁹ Πρόκειται δηλαδή για έναν σημαντικό οικονομικό παράγοντα της ανακτορικής παραγωγής αρωματικού ελαίου, που έχει ρόλο «Εισπράκτορα» και ειδικότερα, ίσως, καθήκοντα ελέγχου του εμπορίου αρωματικών ελαίων μεταξύ του ανακτόρου της Κνωσού και της Κύπρου.⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτό, και με δεδομένο ότι και η κεραμική αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα εξαγωγικά προϊόντα των ανακτόρων,⁵¹ έχει σημασία η παρουσία του όρου *ku-pi-ri-jo* στην πινακίδα **K(2) 773**. Εδώ καταγράφονται οκτώ αγγεία, 7 κρατήρες (*222^{V45}) και ένας αμφορέας ή πιθαμφορέας (*222^{V45}). Τα αγγεία προσδιορίζονται επιπλέον με την ακρωνυμική συντομογραφία *ke*, η οποία θα μπορούσε να αναφέρεται είτε σε «κρητικά» (*ke-re-si-ja*) αγγεία είτε ως «ξένια» (*ke-se-ne-wi-ja*),⁵² είτε απλώς σε «κεραμικά» προϊόντα.⁵³ Εάν ο όρος *ku-pi-ri-jo* χρησιμοποιείται ως ανθρωπωνύμιο, η παρουσία του σε πινακίδες καταγραφής αγγείων θα μπορούσε να βρίσκεται σε συνάρτηση με την χρήση τους στην αρωματοποιία.⁵⁴

Η μοναδική περίπτωση που είναι βέβαιο ότι ο όρος λειτουργεί ως επιθετικός προσδιορισμός, αναφερόμενος σε προϊόντα και όχι ως όνομα ατόμου, είναι στην πινακίδα **Od(1) 667**, όπου σώζεται μια και μοναδική φορά ο πληθυντικός ουδετέρου γένους *ku-pi-ri-ja* για να προσδιορίσει ως «κυπριακό», μαλλί (*145 LANA) μικρής ποσότητας, σε αντιδιαστολή με τον προσδιορισμό του μαλλιού στον δεύτερο στίχο της πινακίδας, που χαρακτηρίζεται ως «κρητικό» (*ke-re-si-ja*).

Οι αναλογίες που παρουσιάζει η πινακίδα **Od(1) 667** της Κνωσού με τις πινακίδες της σειράς **Of** της Θήβας⁵⁵ έχουν οδηγήσει στην σκέψη ότι το ακρωνυμικό πρόσφυμα⁵⁶ *81 *ku*, το οποίο χρησιμοποιείται στις 13 από τις 16 πινακίδες της Θηβαϊκής σειράς, αποτελεί συντομογραφία του όρου *ku-pi-ri-ja* και άρα χαρακτηρίζει ως «κυπριακό» το μαλλί που διανέμεται σε ιδιώτες και σε ομάδες υφαντριών για διακόσμηση υφασμάτων ή προσφέρεται και σε θεότητες.

Με το ίδιο σκεπτικό και το λογόγραμμα *81 *KU* όταν συναντάται ως πρόσφυμα άλλου, κύριου λογογράμματος, προσθέτοντάς του μια ιδιότητα που εκφράζεται ακροφωνικά,⁵⁷ ερμηνεύεται ως συντομογραφία του όρου *ku-pi-ri-ja*. Στην Κνωσό καταγράφονται διάφορα είδη υφασμάτων που χαρακτηρίζονται από τον συνδυασμό δύο λογογραμμάτων, ενός βασικού κι ενός «ακροφωνικού» (π.χ. TELA+TE, TELA+PA). Μεταξύ

47 **Fh 361** και **5490**.

48 Συγκεκριμένα κύππειρο (**Ga(1) 517**), κορίανδρο (**Ga(1) 676**) και πιθανώς φοινίκιο (**Ga (1) 677**). Δεν είναι σαφές το φυτό στην πινακίδα **Ga(3) 468**.

49 **Fh 347, 371, 5246** και **Fp(2) 5472**. Για την ερμηνεία του τρόπου λειτουργίας της διαδικασίας αυτής και τον ρόλο του *Κυπρίου*, βλ. Foster 1974, 81–4· Φάππας 2010, 64–6.

50 Killen 1995.

51 Ενδεχομένως να υπήρχε εξειδίκευση της μυκηναϊκής κεραμικής με στόχο την εξαγωγή (Παπαδημητρίου 2017, 167). Αυτό θα εξηγούσε την παρουσία της εικονιστικής κεραμικής από την Αργολίδα ειδικά στην Κύπρο. Ωστόσο, με δεδομένο ότι περίπου το 60% των μυκηναϊκών αγγείων που έχουν εντοπισθεί σε θέσεις της Ανατολικής Μεσογείου αποτελούν κυρίως κλειστά αγγεία, δηλαδή ψευδόστομους αμφορείς και φλασκιά (Παπαδημητρίου 2017, 167), εικάζει κανείς ότι το περιεχόμενο ήταν αυτό που ενδιέφερε τις περιοχές αυτές, δηλαδή τα αρωματικά έλαια, και όχι η συσκευασία του.

52 Και για τις δύο ερμηνείες του ακρωνυμικού *44 *ke* βλ. Palaima 2005, 25. Για την πρακτική της προσφοράς αρωματικών ελαίων ως δώρων φιλοξενίας βλ. Φάππας 2010, 111· Luján 2011, 28–9.

53 Για την ερμηνεία του *44 *ke* ως **ke-ra-mo* /keramos/ *κέραμος*, βλ. Melena 2014, 133.

54 Η Shelmerdine συνδέει με την αρωματοποιία τα αγγεία στην πινακίδα **K 773** λόγω του σχήματός τους που εξυπηρετεί τις ανάγκες παραγωγής αρωματικών ελαίων (Shelmerdine 1985, 49). Σε άλλη περίπτωση τα αγγεία χαρακτηρίζονται ως «κυπριακά» πιθανώς διότι προορίζονται προς εξαγωγή. Καθώς όμως επτά από τα οκτώ αγγεία στην πινακίδα είναι μεγάλα, ανοιχτά αγγεία φαίνεται πιο λογικό να πρόκειται για αγγεία που χρησιμοποιούνταν κατά την παραγωγή των αρωματικών ελαίων. Εντύπωση πάντως προκαλεί ότι δεν συναντάται ο όρος *ku-pi-ri-jo* σε ενεπίγραφους ψευδόστομους αμφορείς, τα μοναδικά ενεπίγραφα αντικείμενα με Γραμμική Β γραφή που πιθανώς να έχουν ταξιθέψει εκτός ανακτορικού συγκειμένου.

55 Ο πρώτος που αντιλήφθηκε ότι το *ku* λειτουργεί ως συντομογραφία του όρου *ku-pi-ri-ja* ήταν ο Melena (Bennet κ.ά. 1989, 204). Για τις προτάσεις ερμηνειών των πινακίδων **Of** της Θήβας βλ. Nosch 2001–2002, 184–85.

56 Melena 2014, 131 όπου και πίνακας με όλες τις συλλαβές που χρησιμοποιούνται ως ακρωνυμικά προσφύματα.

57 Melena 2014, 130.

αυτών βρίσκουμε ένα είδος υφάσματος που προορίζεται από τον συνδυασμό των λογογράμμάτων του μαλλιού (*159 TELA) και του *81 KU⁵⁸ (TELA+KU). Συνολικά συναντάται σε 8 πινακίδες και αφορά σε τουλάχιστον 48 μονάδες μαλλιού, δηλαδή σε περισσότερα από 144 κιλά.⁵⁹ Μετά την επιβεβαιωμένη παρουσία του όρου *ku-pi-ri-jo* ως χαρακτηρισμού μαλλιού στην πινακίδα **Od(1) 667** εδώ έχουμε την καταγραφή των υφασμάτων που έχουν παραχθεί από «κυπριακού»⁶⁰ τύπου μαλλί ή προορίζονται για εξαγωγή στην Κύπρο. Είναι, μάλιστα, σημαντική η μεμονωμένη χρήση του λογογράμματος *81 ku στην πίσω όψη μιας από τις λίγες⁶¹ πινακίδες μαλλιού (**La 626**) που προέρχονται από την Πύλο.⁶²

Ωστόσο, υπάρχουν και άλλες χρήσεις του *81 KU και, κυρίως, η συντομογραφική λειτουργία του από το συνδυασμό του με το βασικό λογόγραμμα για το αρωματικό φυτό κύπειρον (*124 CYP/PYC) όπως καταγράφεται στην Κνωσό και τις Μυκήνες.⁶³ Πρόκειται για ένα φυτό γνωστό και με τη συλλαβική του μορφή από την Κνωσό και την Πύλο (*ku-pa-ro* και *ku-pa-ro₂*) και δεν αποκλείεται να έχει μια σχέση με φυτό που προέρχεται από την Κύπρο.⁶⁴ Σημειώνεται ότι το εμπόριο των αρωματικών φυτών και μπαχαρικών στη Μεσόγειο τεκμηριώνεται την περίοδο αυτή και από το ναυάγιο του Uluburun.⁶⁵ Ως σύνθετο λογόγραμμα (CYP+KU ή PYC+KU) αποτελεί συστατικό της παρασκευής αρωματικών ελαίων, αλλά και ως μεμονωμένο λογόγραμμα στην πινακίδα **Un 1319** της Πύλου λειτουργεί ως ακροφωνικό αρωματικής ουσίας.⁶⁶ Στις Μυκήνες, στις πινακίδες **Ge 603**, **Ge 604** και **Ge 606** το μεμονωμένο λογόγραμμα KU αφορά σε κύπειρο που εδώ έχει την χρήση καρυκεύματος⁶⁷ οι ποσότητες του οποίου ζυγίζονται (V 1, V 2, v 1 Z 2). Αντίθετα στην πινακίδα **MY Uι 709**, που δεν σώζεται ακέραιη, το KU ως μεμονωμένο λογόγραμμα αριθμεί περισσότερα από 300 τεμάχια προϊόντος. Στις πινακίδες **Ga(1) 676** και **Ga(1) 677** από την Κνωσό, εφόσον ο όρος *ku-pi-ri-jo* δεν θεωρηθεί ανθρωπωνύμιο, προσδιορίζει άλλα αρωματικά φυτά, κορίανδρο και πιθανόν φοινίκιο.⁶⁸

Από τα παραπάνω προκύπτει πως μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι η συντομογραφική χρήση του όρου *ku-pi-ri-jo* είναι βέβαιη με εξαίρεση την περίπτωση του προσδιορισμού υφασμάτων. Όσον αφορά στον προσδιορισμό αρωματικών φυτών και μπαχαρικών, το KU/ku φαίνεται ότι τις περισσότερες φορές σχετίζεται με το αρωματικό φυτό κύπειρος, το οποίο όμως δεν αποκλείεται να έχει την ίδια ετυμολογική ρίζα με την Κύπρο.

58 TELA+KU: **KN L(4)515**, **L(8) 1647**, **7404** και **L 9200**. TELA²+KU: **KN L 514** και **L(4) 516**. TELA³+KU: **KN L 5727**. TELA^x+KU: **KN L 5727** και **L(4)7413**.

59 Nosch 2012, 314.

60 Για άλλες ερμηνείες βλ. Nosch 2012, 333–34.

61 Στην Πύλο μαλλί καταγράφεται μόνο στις πινακίδες **An 35**, **La 632**, **635**, **994**, **Un 6**, **249**, **267**, **443**, **592**, **616** και **853**. Σε 3 από τις 11 αυτές πινακίδες υπάρχει κάποιου είδους σύνδεση του μαλλιού με την Κύπρο (είτε μέσω του όρου *ku-pi-ri-jo* ή μέσω του λογογράμματος KU είτε μέσω της αναφοράς στην στυπτηρία).

62 Για την πινακίδα **La 626**, βλ. Del Frio κ.ά. 2010, 360.

63 Σε δύο πινακίδες από την Κνωσό και σε μια πινακίδα από τις Μυκήνες (PYC+KU: **KN F(2) 5043** και CYP+KU: **KN F(1)157**, **MY Ue 652**). Κατά τον Melena το *81 KU μπορεί να λειτουργεί και αυτόνομα ως ακροφωνική συντομογραφία του κύπειρου (Melena 2014, 138) και πιθανόν ως τέτοια πρέπει να την ερμηνεύσουμε στις πινακίδες **Ge 603**, **Ge 604** και **Ge 606** από τις Μυκήνες.

64 Σύμφωνα με τον Chadwick (*Docs²*, 398) το φυτό *ku-pa-ro* και *ku-pa-ro₂* συνδέεται ετυμολογικά με την σημαντική λέξη *kōper*. Βλ. και Σταματάκος 1972, 559, όπου σημειώνεται: «κύπειρον. κατά τινάς σημαντικής καταγωγής, πρβλ. *kōper*, πιθ. συγγ. τῷ κύπρος». Για την προέλευση της ονομασίας της Κύπρου από τον ίδιο όρο βλ. Palaima 2005, 21. Σύμφωνα με τον Beekes ο όρος *κύπειρον* προέρχεται από μια ξένη προελληνική λέξη συγγενική με τον όρο **ku-par* και δεν συνδέεται με το φυτό *κύπρος* (Beekes 2010, 804, 805).

65 Ενδεικτικά Bass 1998, 188.

66 Melena 2014, 142.

67 Γενικά για τις πινακίδες **Ge** των Μυκηνών και το φορολογικό σύστημα εισαγωγής στο ανάκτορο αρωματικών φυτών και καρυκευμάτων ανά τακτά διαστήματα, βλ. Killen 1983.

68 Βλ. υποσ. 48.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αποσπασματική διατήρηση των μυκηναϊκών αρχείων και οι περιορισμένες αναφορές τους σε ευρείας κλίμακας εμπορική δραστηριότητα, λόγω της πιθανής έμμεσης εμπλοκής του ανακτόρου στην απευθείας διεξαγωγή διεθνών συναλλαγών, δημιουργούν μια γενική αντίληψη περί απουσίας αναφορών των πινακίδων Γραμμικής Β για την Κύπρο, η οποία την εποχή αυτή έχει μια δυναμική παρουσία στη Μεσόγειο και επιβεβαιωμένες επαφές με τα ανακτορικά κέντρα στην Κρήτη και την Ηπειρωτική Ελλάδα. Η επαναλαμβανόμενη καταγραφή τοπωνυμικών επιθέτων που συνδέονται με την Κύπρο ωστόσο, αλλά κυρίως η συσχέτισή τους στις ίδιες τις πινακίδες αναφοράς με τομείς της οικονομίας στους οποίους γνωρίζουμε ότι δραστηριοποιούνταν συστηματικά οι Μυκηναίοι στη Μεσόγειο, δημιουργούν μια τελείως διαφορετική εικόνα.

1. Αριθμητικά, αν συνυπολογιστούν, εκτός των τοπωνυμικών *ku-pi-ri-jo* και *a-ra-si-jo*, όλες οι πιθανές χρήσεις συντομογραφιών του όρου *ku-pi-ri-jo/ku-pi-ri-ja*, οι σχετικές πινακίδες αναφοράς ξεπερνούν τις 40 (Πίνακας 1). Αντίστοιχη παρουσία τοπωνυμικών για άλλη περιοχή εκτός της γεωγραφικής επικράτειας των ανακτόρων δεν παρατηρείται στα μυκηναϊκά αρχεία.

2. Παρότι το τοπωνύμιο *Κύπρος* απουσιάζει από το αρχαιολογικό υλικό, το λεξιλόγιο που συνδέεται με κάποιου είδους επαφή με το νησί είναι πλήρως ενσωματωμένο στη ροή της πληροφορίας και γνωστό σε πολλούς διαφορετικούς γραφείς, σε βαθμό τέτοιο που η συντομογραφική καταγραφή του τοπωνυμικού επιθέτου που συνδέεται με το νησί να είναι δόκιμη.

3. Από την εκτεταμένη χρήση του όρου *ku-pi-ri-jo* σε όλες του τις μορφές προκύπτει ότι ήδη από την μυκηναϊκή εποχή η ονομασία του νησιού με το σημερινό της όνομα ήταν εδραιωμένη. Η χρήση του όρου *Άλασία* που χρησιμοποιήθηκε ως δάνειο από άλλους λαούς της Μεσογείου για την περιγραφή ατόμων με προέλευση από την Κύπρο ή προϊόντων σχετιζόμενων με το νησί είτε ως προέλευση είτε ως προορισμό, δείχνει την ευρεία επίδραση της κινητικότητας που υπήρχε την περίοδο αυτή, η οποία εξέλιπε με την κατάρρευση των ανακτόρων. Δεν είναι όμως σαφές αν οι δύο όροι συνδέονται με το νησί στο σύνολό του ή με κάποια συγκεκριμένη θέση του.⁶⁹

4. Οι αναφορές στο νησί προέρχονται από τρία⁷⁰ μυκηναϊκά κέντρα: την Κνωσό, την Πύλο και την Θήβα, με εκείνες της Κνωσού να είναι οι περισσότερες, όπως θα ανέμενε κανείς από τις επαφές των δύο νησιών ήδη από την περίοδο των παλαιών ανακτόρων.⁷¹ Εκκωφαντική είναι ωστόσο η σιωπή από το ανάκτορο της Τίρυνθας, όπου τεκμηριώνονται ανασκαφικά οι περισσότερες εισαγωγές κυπριακών προϊόντων σε σχέση με οποιαδήποτε άλλο ανακτορικό κέντρο της Ηπειρωτικής Ελλάδας, τόσο στο τέλος της ανακτορικής περιόδου όσο και μετά από αυτήν.⁷² Μόνη, έμμεση αναφορά θα μπορούσε να θεωρηθεί η καταγραφή της στυπτηρίας στην πινακίδα **ΤΙ Χ 6**. Ωστόσο, μια τέτοια σχέση βασίζεται σε ένα παρακινδυνευμένο σενάριο, κατά το οποίο ισχύουν α) ότι η Κύπρος είναι με βεβαιότητα ο τόπος προέλευσης του υλικού,⁷³ β) ότι είναι βέβαιη η χρήση της στυπτηρίας στη μεταλλοτεχνία και γ) ότι είναι βέβαιη η αλληλεξάρτηση της κυπρομινωικής γραφής –που έχει εντοπισθεί στην

69 Ο Chadwick (*Docs*², 415) συνδέει το ανθρωπωνύμιο *a-ma-to-wo* (*Άμαθους*) με την περιοχή της Αμαθούντας. Ωστόσο, εκτός από την αβέβαιη ετυμολογική σύνδεση με την πόλη της Κύπρου, ο όρος καταγράφεται άπαξ σε μια πινακίδα καταγραφής προσωπικού (**PY An 31**) χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για την δραστηριότητα του ατόμου που φέρει το όνομα αυτό. Επιπλέον, βασισμένος σε μια επιγραφή του 4ου αι. π.Χ σε κυπριακή συλλαβική από την Αμαθούντα ο Palaima (2005, 41) συμπεραίνει «*Amathusians referred to themselves by an ethnic in their own language that was unrelated to Amathus*», γεγονός που προβληματίζει σχετικά με το αν και κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού χρησιμοποιούνταν ως όνομα της πόλης το Αμαθούς.

70 Οι αναφορές στις Μυκήνες είδαμε ότι βασίζονται μόνο στην χρήση του λογογράφματος *KU*, είτε ως αυτόνομου είτε ως σύνθετου, και θα μπορούσαν να αναφέρονται μόνο στον κύπειρο.

71 Ενδεικτικά βλ. Παπαδημητρίου 2017, 162.

72 Maran 2009, 246· Vettors 2011, 27. Μάλιστα, η Vettors (2011, 31) σημειώνει ότι είτε πρόκειται για Κύπριους που κατοικούν στην Τίρυνθα είτε για άτομα που έχουν «εκτεθεί» σε τέτοιο βαθμό στον «κυπριακό» τρόπο ζωής.

73 Βλ. υποσ. 43.

Τίρυνθα– με την μεταλλοτεχνία.⁷⁴ Σχετικά με την έλλειψη των σχετικών αναφορών από την Τίρυνθα θα πρέπει βέβαια να λαμβάνουμε πάντα υπόψη τα περιορισμένα επιγραφικά δεδομένα που έχουν διασωθεί από τη θέση.

5. Όλες οι αναφορές είναι σχετικές με αρωματικά έλαια, μαλλί και υφάσματα, στυπτηρία, αγγεία και αρωματικά φυτά, δηλαδή με προϊόντα των μυκηναϊκών ανακτόρων που εμπίπτουν στην σφαίρα των διεθνών εμπορικών συναλλαγών, είτε ως εξαγώγιμα είτε ως εισαγόμενα. Απουσιάζει όμως η απευθείας συσχέτιση με το κατεξοχήν εξαγώγιμο προϊόν της Κύπρου, τον χαλκό, η επεξεργασία του οποίου ήταν και η βάση της εξέλιξης της ιστορίας του νησιού κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Μοναδική ίσως εξαίρεση η καταγραφή των *ku-pi-ri-jo* και *a-ta-ro* στην Πύλο ως μεταλλοτεχνιτών και η πιθανή χρήση της στυπτηρίας για εξυπηρέτηση της μεταλλοτεχνίας.

6. Δύο άτομα στην Κνωσό και την Πύλο ονομάζονται *ku-pi-ri-jo* και καθένας τους αποτελεί σημαίνον πρόσωπο στην ανακτορική οικονομική ζωή. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν είναι Κύπριοι έμποροι με μόνιμη βάση την Κνωσό και την Πύλο, αν είναι ντόπιοι που ασχολούνται με το εμπόριο ανακτόρου και Κύπρου ή αν το όνομά τους απηχεί μια παλαιότερη σχέση με την Κύπρο.⁷⁵ Η εμπλοκή τους πάντως και σε πινακίδα με αναφορές σε θρησκευτικές προσφορές (**Gg(2) 995**) δείχνει ότι πρόκειται για μόνιμους κατοίκους ή για άτομα που ακολουθούν τον «μυκηναϊκό» τρόπο ζωής, ακόμα κι αν η προσφορά του *Κυπρίου* της Κνωσού παραπέμπει σε κυπριακή θεότητα.

7. Αν δεχτούμε ότι οι όροι *ku-pi-ri-jo* (με τις συντομογραφικές γραφές του) και *a-ra-si-jo* χρησιμοποιούνται ως προσδιοριστικοί προϊόντων, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πρόκειται για εισαχθέντα κυπριακά προϊόντα ή προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή στην Κύπρο. Ενδεχομένως να πρόκειται για προϊόντα «κυπριακού τύπου», που παρασκευάζονται ακολουθώντας μια ειδική διαδικασία, ή, τέλος, προϊόντα που πρόκειται να διακινηθούν από Κυπρίους εμπόρους. Το γεγονός ότι πολλά από τα μυκηναϊκά αγγεία φέρουν σημεία κυπρομινωικής γραφής μετά την όπτηση ενισχύει την ιδέα της διαμεσολάβησης Κυπρίων στο μυκηναϊκό εξαγωγικό εμπόριο, κάτι που έχει διατυπωθεί ήδη από την Hankey⁷⁶ και υποστηρίζεται από το δεδομένο ότι οι αιγαιακές εξαγωγές στην ίδια την Κύπρο ήταν πολύ περισσότερες από τις κυπριακές εισαγωγές στον αιγαιακό χώρο.⁷⁷

Οι μυκηναϊκές πινακίδες, παρά το γεγονός ότι δεν περιλαμβάνουν διπλωματικά κείμενα και αποτελούν μόνο τα λογιστικά αρχεία του τελευταίου έτους ζωής των ανακτόρων, συμβάλλουν ουσιαστικά στην προσπάθεια συμπλήρωσης του παζλ των εμπορικών σχέσεων μυκηναϊκής Ελλάδας και Κύπρου σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονη διαπολιτισμική δραστηριότητα στη Μεσόγειο.⁷⁸ Οι σχέσεις των δύο περιοχών που εδραιώθηκαν αυτήν την περίοδο θα αποτελέσουν την βάση της μακραίωνης ιστορικής παράδοσης που θα φέρει ο σταδιακός εξελληνισμός του νησιού μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων.

74 Dikaios 1971, 882. Για την αντίθετη άποψη βλ. Duhamel 2010, 8.

75 Βλ. υποσ. 29.

76 Hankey 1967, 145–47.

77 Παπαδημητρίου 2017, 168. Ειδικά για τα μυκηναϊκά αγγεία με εγχάρακτα ή γραπτά σημεία, συχνά κυπρομινωικής γραφής, που εντοπίζονται κυρίως στην Κύπρο αλλά και σε άλλες θέσεις του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου βλ. Hirschfeld 1990, 15. Βλ. και υποσ. 5.

78 Ενδεικτικά βλ. Hirschfeld 2009.

Πίνακας 1. Πινακίδες με επιβεβαιωμένες και πιθανές αναφορές στην Κύπρο.

<i>a-ra-si-jo</i> ΚΝΩΣΟΣ	KN Df 1229 KN Fh 369 KN X 1463	
<i>ku-pi-ri-jo</i> ΚΝΩΣΟΣ/ ΠΥΛΟΣ	KN Fh 347 [+] 9093 KN Fh 361 KN Fh 371 KN Fh 372 KN Fh 5246 KN Fh 5446 KN Fh 5447 KN Fp(2) 5472 KN Fh 5490 KN Ga(1) 517 KN Ga(1) 676 KN Ga(1) 677 KN Ga(3) 468 KN Gg(2) 995 KN K(2) 773	PY Cn 131 PY Cn 719 PY Jn 320 PY Un 443
<i>ku-pi-ri-ja'</i> ΚΝΩΣΟΣ	KN Od(1) 667	
*81 ku ΘΗΒΑ	TH Of 26 TH Of 27 TH Of 28 TH Of 29 TH Of 31 TH Of 32 TH Of 33 TH Of 35 TH Of 36 TH Of 37 TH Of 38 TH Of 39 TH Of 40	
*81 KU ΠΥΛΟΣ/ ΜΥΚΗΝΕΣ	PY La 626 PY Un 1319	MY Ge 603 MY Ge 604 MY Ge 606 MY Ui 709

TELA+KU ΚΝΩΣΟΣ	KN L 514 ⁷⁹	
	KN L(4) 515	
	KN L(4) 516 ⁸⁰	
	KN L(8) 1647	
	KN L 5727 ⁸¹	
	KN L(8) 7404	
	KN L(4) 7413 ⁸²	
PYC+KU ΚΝΩΣΟΣ	KN L 9200	
	KN F(2) 5043	
CYP+KU ΚΝΩΣΟΣ/MYKHNES	KN F(1)157	MY Ue 652

79 TELA²+KU

80 TELA²+KU

81 TELA³+KU και TELA^x+KU

82 TELA^x+KU

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aravantinos, V., M. Del Freo, L. Godart, και A. Sacconi. 2005. *Thèbes: Fouilles de la Cadmée IV: Les textes de Thèbes (1-433): Translittération et tableaux des scribes*. Pisa/Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali.
- Aura Jorro, F. 1985. *Diccionario griego-micénico*, Vol. I. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- _____. 1993. *Diccionario griego-micénico*, Vol. I. 2nd edition. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Bass, B.F. 1998. «Sailing between the Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.». Στο *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, επιμ. E.H. Cline και D. Harris-Cline, 183-91. *Aegaeum* 18. Liège and Austin: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Beekes, R. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Vols. 1-2. With the assistance of Beek L. van. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, Volume 10. Leiden and Boston: Brill.
- Bennet, J. 2001. «Agency and Bureaucracy: Thoughts on the Nature and Extent of Administration in Bronze Age Pylos». Στο *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference held on 1-3 July in the Faculty of Classics*, επιμ. S. Voutsaki και J.T. Killen, 25-35. Cambridge Philological Society, Suppl. Vol. 27. Cambridge: Cambridge Philological Society.
- Bennett, E.L. Jr., J.M. Driessen, L. Godart, J.T. Killen, C. Kopaka, J.L. Melena, J.-P. Olivier, και M. Perna. 1989. «436 raccords et quasi raccords de fragments inédites dans KT 5». *Minos* 24:199-242.
- Βουτσά, Κ. 2021. «Γεωγραφικός Προσδιορισμός στα Μυκηναϊκά Αρχαία: Ενδείξεις για τα Όρια της Δραστηριότητας των Ανακτόρων». Στο *Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Πρόσφατα Ευρήματα και Πορίσματα της Έρευνας, Λαμία 18-21 Μαΐου 2018, Πρακτικά*, επιμ. Ε. Καραντζαλη, 27-36. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Εφορεία Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.
- Cadogan, G. 2005. «The Aegean and Cyprus in the Late Bronze Age: It Takes Two to Tango». Στο *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre Égéenne Internationale, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, Vol. 1, επιμ. L. Robert και E. Greco, 313-21. *Aegaeum* 25. Liège and Austin: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Chadwick, J. 1964. «Pylos Tablet Un 1322». Στο *Mycenaean Studies: Proceedings of the Third International Colloquium for Mycenaean Studies Held at 'Wingspread', 4-8 September 1961*, επιμ. E.L. Jr. Bennett, 19-26. Madison: University of Wisconsin Press.
- Cline, E.H. 2014. *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed, Turning Points in Ancient History*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Del Freo, M., M.-L. Nosch, και F. Rougemont. 2010. «The Terminology of Textiles in the Linear B Tablets, including Some Considerations on Linear A Logograms and Abbreviations». Στο *Textile Terminologies in the Ancient Near East and Mediterranean from the Third to the First Millennia BC*, επιμ. C. Michel και M.-L. Nosch, 338-73. *Ancient Textiles Series* 8. Oxford and Oakville: Oxbow.
- Dikaïos, P. 1971. «Appendix V. The Cypro-Minoan Inscriptions». Στο *Enkomi. Excavations 1948-1958. French Archaeological Mission and Cyprus Government Joint Expedition to Enkomi II. Chronology, Summary and Conclusions, Catalogue, Appendices*, επιμ. P. Dikaïos, 881-91. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Driessen, J. 2008. «Chronology of the Linear B Texts». Στο *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and their World*, επιμ. Y. Duhoux και A. Morpurgo Davies, Vol. 1, 69-79. Bibliothèque des cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 120. Leuven: Peeters.
- Duhoux, Y. 2010. «The Cypro-Minoan Tablet No. 1885 (Enkomi). An Analysis». *Kadmos* 48:5-38.
- Eder, B., και R. Jung. 2015. «'Unus pro omnibus, omnes pro uno': The Mycenaean Palace System». Στο *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Politics, Proceedings of an International Symposium held at the Austrian Academy of Sciences, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Vienna 1-2 March 2013*, επιμ. J. Weilharter και F. Ruppenstein, 113-40. *Mykenische Studien* 34. Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 487. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Φάππας, Ι. 2010. *Έλαιον Εὐῶδες, Τεθωμένον. Τα Αρωματικά Έλαια και οι Πρακτικές Χρήσης τους στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή (14ος-13ος αι. π.Χ.)*. Κρητική Εστία, Περίοδος Δ, Τόμος 13. Χανιά: Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης.
- Firth, R. 2007. «Re-considering Alum on the Linear B Tablets». Στο *Ancient Textiles: Production, Craft and Society. Proceedings of the First International Conference on Ancient Textiles, held at Lund, Sweden, and Copenhagen, Den-*

- mark, on March 19–23, 2003, επιμ. C. Gillis και M.-L.B. Nosch, 130–38. Oxford: Oxbow.
- Firth, R., και C. Skelton. 2016. «A Study of the Scribal Hands of Knossos based on Phylogenetic Methods and Find-Place Analysis». *Minos* 39:189–213.
- Foster, E. Douglas Hamill. 1974. «The Manufacture and Trade of Mycenaean Perfumed Oil». Διδ. διατρ., Duke University.
- Gallavotti, C. 1976. «Alasios e Kuprios nei documenti micenei». *Studi Ciprioti e Rapporti di Scavo* 2:51–8.
- Godart, L. 1968a. «Kupirijo dans les textes mycéniens». *SMEA* 5:64–70.
- . 1968β. «Les quantités d'huile de la série Fh de Cnossos». Στο *Atti e Memorie del 1 Congresso Internazionale di Micenologia, Roma, 27 Settembre – 3 Ottobre 1967*, επιμ. C. Gallavotti, 598–610. Roma: Ateneo.
- . 1969. «La Série Fh de Cnossos». *SMEA* 38:39–65.
- . 1987. «La série Fh de Cnossos, vingt ans après...». Στο *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick*, επιμ. J.T. Killen, J.L. Melena και J.-P. Olivier, 201–10. *Minos* 20–22. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- . 2005. «Le développement et la diffusion des écritures égéennes». Στο *Κρης Τεχνίτης. L'Artisan Crétois: Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu*, επιμ. I. Bradfer-Burdet, B. Detournay και R. Laffineur, 97–107. *Aegaeum* 26. Liège and Austin: Université de Liège Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas at Austin Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Godart, L., και A. Sacconi. 2019–2020. *Les archives du roi Nestor: Corpus des inscriptions en linéaire B de Pylos*, Vol. 1: Séries Aa–Fr και Vol. 2: Séries Gn–Xn. Pasiphae 13–14. Pisa and Roma: Fabrizio Serra Editore.
- Graziadio, G., και R. Guglielmino. 2011. «The Aegean and Cypriot Imports to Italy as Evidence for Direct and Indirect Trade in the 14th and 13th Centuries BC». Στο *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean*, επιμ. K. Duistermaat και I. Regulusi, 309–26. *Orientalia Levaniensia Analecta* 202. Leuven: Peeters.
- Hankey, V. 1967. «Mycenaean Pottery in the Middle East: Notes on Finds since 1951». *BSA* 62:107–47.
- Himmelhoch, L. 1990–1991. «The Use of the Ethnics a-ra-si-jo and ku-pi-ri-jo in Linear B Texts». *Minos* 25–26:91–104.
- Hirschfeld, N. 1990. «Incised Marks on Late Helladic and Late Minoan III Pottery». MA thesis, Texas A & M University, College Station.
- . 1996. «Cypriots in the Mycenaean Aegean». Στο *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma – Napoli 14–20 Ottobre 1991*, Vol. 1: Filologia, επιμ. E. de Miro, L. Godart και A. Sacconi, 289–97. *Incunabula Graeca* 98. Rome: Gruppo editoriale internazionale.
- . 2000. «Marked Late Bronze Age Pottery from the Kingdom of Ugarit». Στο *Ras Shamra-Ougarit XIII. Céramiques Mycéniennes d'Ougarit*, επιμ. M. Yon, V. Karageorghis και N. Hirschfeld, 163–200. Nicosie: Mission française de Ras Shamra-Ougarit, Fondation A.G. Leventis.
- . 2009. «The Many Ways between Late Bronze Age Aegeans and Levants». *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises (BAAL), Special Series VI*:285–94.
- Kelder, J. 2013. «The Egyptian Interest in Mycenaean Greece». *Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux"*. Jaarbericht: Annuaire De La Societe Orientale 42:125–40.
- Killen, J.T. 1983. «On the Mycenae Ge Tablets». Στο *Res Mycenaeae. Akten de VII. internationalen mykenologischen Colloquiums in Nürnberg vom 6–10 April 1981*, επιμ. A. Heubeck και G. Neumann, 216–33. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- . 1985. «The Linear B Tablets and the Mycenaean Economy». Στο *Linear B: A 1984 Survey. Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies, Dublin, 27 August–1st September 1984*, επιμ. A. Morpurgo-Davies και Y. Duhoux, 241–305. *Bibliothèque des cahiers de l'institut de linguistique de Louvain* 26. Louvain-la-Neuve: Cabay.
- . 1995. «Some Further Thoughts on 'Collectors'». Στο *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference/5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10–13 April 1994*, επιμ. R. Laffineur και W.-D. Niemeier, Vol I., 213–26. *Aegaeum* 12. Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Killen, J.T., και J.-P. Olivier. 1989. *The Knossos Tablets*. *Minos Suppl.* 11. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Knapp, A.B. 1993. «Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth». *WorldArch* 24:332–47.
- . 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2015. «Prehistoric Cyprus: A 'Crossroads' of Interaction?». Στο *Multiple Mediterranean Realities: Current Approaches to Spaces, Resources, and Connectivities*, επιμ. A. Lichtenberger και C. von Rügen, 17–30. *Mittelmeerstu-*

- dien 6. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh GmbH & Co. and Wilhelm Fink Verlag.
- Knapp, A.B., και A. Russell. 2017. «Sardinia and Cyprus: An Alternative View on Cypriotes in the Central Mediterranean». *PBSR* 85:1–35.
- Luján, E.R. 2011. «Payment and Trade Terminology on Linear B Tablets». Στο *Barter, Money and Coinage in the Ancient Mediterranean (10th–1st centuries BC)*, επιμ. M. Paz García-Bellido y García de Diego, L. Callegarin και A. Jiménez Díaz, 25–32. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Mantzourani, E.K., και A.J. Theodorou. 1989. «An Attempt to Delineate the Sea-routes between Crete and Cyprus during the Bronze Age». Στο *Proceedings of an International Symposium: The Civilizations of the Aegean and Their Diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean, 2000–600 B.C.*, επιμ. V. Karageorghis, 39–56. Larnaca: Pierides Foundation.
- Mantzourani, E., K. Kopanias, και I. Voskos. 2019. «A Great King of Alašiya? The Archaeological and Textual Evidence». Στο *From LUGAL.GAL to 'Wanax' Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean*, επιμ. J.M. Kelder and W.J.I. Waal, 95–130. Leiden: Sidestone Press.
- Maran, J. 2009. «The Crisis Years? Reflections on Signs of Instability in the Last Decades of the Mycenaean Palaces». *ScAnt* 15:241–62.
- Masson, O. 1983. *Les Inscriptions chypriotes syllabiques. Recueil critique et commenté. Reimpression augmentée. École française d'Athènes. Études Chypriotes I*. Paris: de Boccard.
- Melena, J.L. 2014. «Mycenaean Writing». Στο *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and their World*, Vol. 3, επιμ. Y. Duhoux και A. Morpurgo Davies, 1–186. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 133. Louvain-la-Neuve and Walpole, MA: Peeters.
- Melena, J.L., και R. Firth, επιμ. 2019. *The Knossos Tablets*. Sixth Edition. A transliteration by José L. Melena, with the collaboration of Richard J. Firth. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- . 2021. *The Pylos Tablets Transcribed*. Third Edition. Anejos de Veleia, Series Maior 14. Vitoria-Gasteiz: Euskal Herriko Unibertsitatea/Universidad del País Vasco.
- Melena, J.L., και J.-P. Olivier. 1991. *TITHEMY. The Tablets and Nodules in Linear B from Tiryns, Thebes and Mycenae. A Revised Transliteration*. *Minos* Suppl. 12. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Nakassis, D. 2013. *Individuals and Society in Mycenaean Pylos*. *Mnemosyne* Suppl. 358. Leiden and Boston: Brill.
- Nosch, L. 2001–2002. «The Textile Industry at Thebes in the Light of the Textile Industries at Pylos and Knossos». Στο *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity/Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, επιμ. I. Radová και K. Václaková-Petrovicová, 179–91. *Graeco-Latina Brunensia* 50–51. *Classical Series* 6–7. Brno: Mazarykova Univerzita.
- . 2012. «The Textile Logograms in the Linear B Tablets: Les idéogrammes archéologiques du textile». *Biblioteca di Pasiphae* 6:305–46.
- Olivier, J.-P. 1997. «La collecte et la circulation de l'information économique dans la Crète mycénienne». Στο *La Crète mycénienne: Actes de la table ronde internationale organisée par l'École française d'Athènes (26–28 Mars 1991)*, επιμ. J. Driessen και A. Farnoux, 313–17. *BCH* Suppl. 30. Athènes: École française d'Athènes; Paris: De Boccard.
- Olivier, J.-P., και M. Del Freo. 2020. *The Pylos Tablets Transcribed*. Deuxième édition. Padova: libreriauniversitaria.it edizioni.
- Palaima, T.G. 1989. «Cypro-Minoan Scripts: Problems of Historical Context». Στο *Problems in Decipherment*, επιμ. Y. Duhoux, T.G. Palaima και J. Bennet, 121–87. Bibliothèque des cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 49. Louvain-La-Neuve, Belgium: Peeters.
- . 1991. «Maritime Matters in the Linear B Tablets». Στο *Thalassa. L'Egee préhistorique et la mer, Calvi, Corse, 23–25 avril 1990*, επιμ. R. Laffineur και L. Basch, 273–310. *Aegaeum* 7. Liège: Université de Liège.
- . 2005. «The Triple Invention of Writing in Cyprus and Written Sources for Cypriote History». *Annual Lecture in Memory of Constantine Leventis, 6 November 2004*, 1–64. Nicosia: Anastasios G. Leventis Foundation.
- Palmer, L.R. 1969. *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*. Second edition. Oxford: Clarendon Press.
- Παπαδημητρίου, Ν. 2017. «Κυπριακό και Αιγαιακό Εμπόριο κατά την 2η Χιλιετία π.Χ.: Μια Συγκριτική Εξέταση». Στο *Αρχαία Κύπρος: Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου*, επιμ. Ν. Παπαδημητρίου και Μ. Τόλη, 159–88. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Perna, M. 2011. «Minoan and Mycenaean Archives: The Problem of Documents on Perishable Material». *Mediterranean Chronicle* 1:9–25.
- Photos-Jones, E., και R. Jones. 2018. «Mycenaean 'Alum': Implications for the Exchange of Astringent Minerals in the Bronze Age». Στο *Mediterranea Itinera: Studies in Honour of Lucia Vagnetti*, επιμ. M. Bettelli, M. Del Freo και G.J. van Wijn-gaarden, 77–90. *Incunabula Graeca* 106. Roma: CNR – Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico.
- Rougemont, F. 2008. «Les enregistrements d'huile de la série Fh de Cnossos. Essai d'interprétation et de comparaison avec

- les données du bureau de l'huile à Mari». Στο *Colloquium Romanum. Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia. Roma 20–25 Febbraio 2006*, επιμ. A. Sacconi, M. Del Frio, L. Godart και M. Negri, 669–89. Pasiphae I–II. Pisa-Roma: Fabrizio Serra.
- _____. 2009. *Contrôle économique et administration à l'époque des palais mycéniens (fin du IIe millénaire av. J.-C.)*. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 332. Athènes: École Française d' Athènes.
- Sacconi, A. 2009. «Ku-pi-ri-jo and Mycenaean Trade». Στο *Δώρον. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, επιμ. Δ. Δανιηλίδου, 611–17. Athens: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος.
- Sasson, J.M. 1996. «Akkadian Documents from Mari and Babylonia». Στο *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia BC. Sources for the History of Cyprus*, Vol. II, επιμ. A.B. Knapp, 17–9. New York: Greece and Cyprus Research Center.
- Shelmerdine, C.W. 1985. *The Perfume Industry in Mycenaean Pylos. SIMA-PB 34*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1998. «Where Do We Go From Here? And how Can the Linear B Tablets Help Us Go There?». Στο *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18–20 April 1997*, επιμ. E.H. Cline και D. Harris-Cline, 291–99. *Aegaeum* 18. Liège and Austin: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- _____. 2017. «Exceptional Women: Female Roles and Power in the Linear B Tablets». Στο *Aegean Scripts. Proceedings of the 14th International Colloquium on Mycenaean Studies, Copenhagen, 2–5 September 2015*, Vol. 1, επιμ. M.-L. Nosch και H.L. Enegren, 363–80. *Incunabula Graeca* 25:1. Roma: Edizioni Consiglio nazionale delle ricerche.
- Smith, J.S. 1995. «The Pylos Jn Series». *Minos* 27–28 (1992–1993):167–252.
- Σταματάκος, Ι. 1972. *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήναι: Φοίνιξ.
- Stockhammer, P.W. 2015. «Levantine and Cypriot Pottery in Mycenaean Greece as Mirrors of Intercultural Contacts». Στο *The Mediterranean Mirror: Cultural Contacts in the Mediterranean Sea between 1200 and 750 B.C. International Post-doc and Young Researcher Conference, Heidelberg, 6th–8th October 2012*, επιμ. A. Babbi, F. Bubenheimer-Erhart, B. Marín-Aguilera και S. Mühl, 177–87. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Tagungen* 20. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Vetters, M. 2011. «A Clay Ball with a Cypro-Minoan Inscription from Tiryns». *AA*:1–49.
- Wiener, M.H. 2009. «Locating Ahhiyawa». Στο *Δώρον. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, επιμ. Δ. Δανιηλίδου, 701–15. Athens: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος.

Hittites, Mycenaeans and “Sea People” in Cyprus at the end of the 13th century BC

Konstantinos Kopanias

National and Kapodistrian University of Athens

ABSTRACT

This paper focuses on the historical information provided by the Hittite tablet KBo xii 38, dated in the reign of Suppiluliuma II (1207–? BC), which was found in Hattusa in 1961, but has not been discussed in detail since the 1970s. This text mentions a successful Hittite naval campaign against Alashi(y)a (=Cyprus), which took place in 1220–1200 BC (during the reign of Tudhaliya IV or Suppiliuma II). The king of Alashi(y)a was taken prisoner to Hattusa, his kingdom became a Hittite vassal, while the new king and an official called pidduri were obliged to pay an annual tribute to Hatti. However, Cyprus did not remain under Hittite control for long, as KBo xii 38 mentions that Suppiluliuma II had to deal with ships, operating out of Cyprus that attacked his territory. Hatti was in a very precarious situation towards the end of the 13th century BC, while Lukka and Tarhuntassa were not under its control. Furthermore, never before in their history have the Hittites waged naval warfare. Thus, it is particularly odd that the Hittite king decided to carry out naval operations against Alashi(y)a, shortly before its final collapse. This was an endeavor, which the Hittites would not have been able to undertake themselves, especially since they had no fleet of their own. In this paper it is argued that the Hittites used the Ugaritic fleet, and also the services of pirates/mercenaries, who operated out of Lukka and the Aegean.

One of the inscriptions on the mortuary temple of Ramesses III in Medinet Habu describes in a dramatic way the invasion of “northern warriors” into the Nile Delta somewhere around 1180–1170 BC. Before invading Egypt, it is reported that they destroyed a number of Eastern Mediterranean kingdoms: Arzawa, Hatti (=the Hittite kingdom), Qode (=Cilicia), Karkemish, Amurru and Alashi(y)a (=Cyprus) (Fig. 1).¹ Earlier researchers associated this reference with settlement destructions in Cyprus during the transition from Late Cypriote (hereafter LC) IIC to LC IIIA (c. 1200 BC),² but newer archaeological evidence shows that the situation on the island was much more complex. Further information is provided by the Hittite tablet KBo xii 38, dated in the reign

1 For the most recent translation: Redford 2018, 36. Furthermore, see Drews 2000; Kahn 2010; Yasur-Landau 2012; Martino 2018, 31–3. The text is clearly propagandistic, but we cannot reject it *a priori* as a historical source (Redford 2018, 95–112). Despite Merrilllee’s (2018) continued scepticism, most researchers now accept the identification of Alashi(y)a with Cyprus; if this was not the case, then we would have to presume that there was a copper-producing kingdom called Alashi(y)a, which still remains unlocated, while Cyprus was never mentioned in any texts of the Near East: Mantzourani et al. 2019, 95–6. A very recent Phoenician inscription from Idalion proves that Cyprus was called “Alashiya” also in Phoenician: Amadasi Guzzo and Zamora 2018.

2 This is the date accepted by most scholars: e.g. Manning et al. 2001; Manning 2013, 513; Iacovou 2013, 660–61; Georgiou 2016, 79; 2018, 178; Fischer 2017, 193. There are also some alternative suggestions: 1220/10–1190 BC (Åström 2007, 506), 1220/10–1190 BC (Knapp 2008, 133) and 1180/75 BC (Mountjoy 2008, 21; 2018, 182).

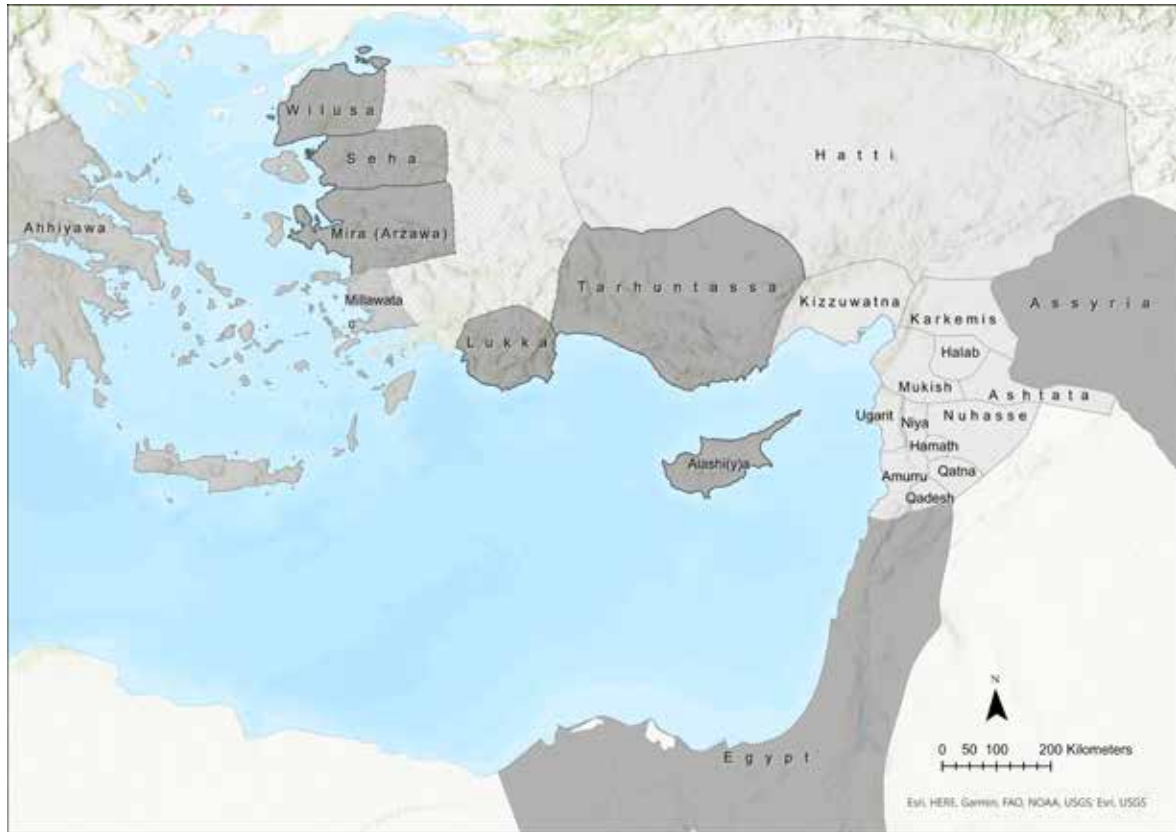


Fig. 1. Map of the Eastern Mediterranean during the late 13th century BC.

of Suppiluliuma II (1207–? BC), which was found in 1961 in “the House of the Slope” in Hattusa, but has not been discussed in detail since the 1970s.³ The tablet is preserved in fragmentary form and, in order to fully comprehend it, we need first to sketch out the historical context in Anatolia in the late 13th century BC.

HISTORICAL CONTEXT

When Tudhaliya IV ascended the throne in 1237 BC, the Hittite kingdom was already in rapid decline. The position of the new king was precarious, as there were many aspiring claimants to power.⁴ In order to enhance his international prestige, he married one of the daughters of the king of Babylon;⁵ however, the Babylonian ruler was no longer considered to be one of the Great Kings, as Ramesses II pointedly commented when informed of this marriage.⁶

3 Otten 1963; Güterbock 1967. Since its publication, no one questioned the attribution of Kbo xii 38 to Suppiluliuma II. Its date is confirmed by the fact that the genealogy mentioned in II 4–10: (...*Suppiluliuma... son of Tudhaliya... grandson of Hattusili... great-grandson of Mursili...*) belongs to Suppiluliuma II, not Suppiluliuma I.

4 CTH 255.2, i 9–14; Bryce 2005, 300: “*My Sun has many brothers and there are many sons of his father. The Land of Hatti is full of the royal line: in Hatti the descendants of Suppiluliuma, the descendants of Mursili, the descendants of Muwatalli, the descendants of Hattusili are numerous.*” He did face a palace conspiracy organized by one of his brothers: Tani 2001.

5 Singer 1991, 330–32.

6 KUB xxi 38, Vs. 55–6; Singer 1991, 331.

The new Hittite king was immediately faced with significant challenges at home and abroad. Assyria posed the most important threat, since it had already carved out Mitanni from the Hittite kingdom, and thus extended its territory to the Euphrates.⁷ Early in his reign Tudhaliya IV tried to confront Assyria in Nihriya (Nairi), but suffered a humiliating defeat.⁸ The Assyrians continued to threaten the Hittite lands west of the Euphrates and claimed to have captured a total of 28,800 Hittite subjects in various raids.⁹

In western Anatolia, a certain Tarhunaradu usurped the throne of Masturi at Seha, with the support of the King of Ahhiyawa.¹⁰ Tudhaliya IV campaigned against him, captured Tarhunaradu, transported him to his capital and installed a descendant of Muwawalwi on the throne of Seha.¹¹ The problematic situation in the wider area becomes evident also from the fact that Walmu lost his throne in Wilusa and took refuge in Mira.¹² When Tudhaliya IV wrote to the king of Mira about the matter, he proclaimed that *as he* [i.e. Walmu] *was formerly our vassal, so he will again be our vassal*.¹³ So it seems that Walmu was simultaneously a vassal of Hatti and Mira, which could be interpreted as an unprecedented admission that Mira was not really under Hittite control.¹⁴ It has been suggested that Tudhaliya IV conquered Millawata, which belonged to Ahhiyawa, and then ceded it over to the kingdom of Mira.¹⁵ This hypothesis is based on the assumption that the recipient of the “Millawata Letter” was Tarkasnawa, the king of Mira.¹⁶ However, neither is this certain, nor does the text explicitly mention the conquest of Millawata, so we should remain cautious.

Furthermore, Lalanda¹⁷ and Lukka¹⁸ were no longer under Hittite control and the Hittite king was forced to campaign against them (Figs. 2–3). A rock relief depicting his victory in this campaign is located in Yalburt (NW of Konya),¹⁹ which shows that the border of Hatti ran in that area. To add to this catalogue of woes, from the text of the treaty of Tudhaliya IV with Kurunta, it appears that the area of the city of Parha (=Perge) and the area west of the river Kastaraya (=Kestros), i.e. Lukka, were not really under Hittite control.²⁰ Finally, a rock relief was found in Hatip (SW of Konya), where the king of Tarhuntassa (Kurunta) is described as the *Great King*.²¹ The use of this title shows that Kurunta challenged the supremacy of Tudhaliya IV and considered Tarhuntassa independent.²² I find it unlikely that the Hittite king had willingly allowed Kurunta to use this

7 Grayson 1972–1976, 82 §530.

8 Singer 1985; 1999, 688–89; Yamada 2011. The events are described in a letter sent by the Assyrian king Tukulti-Ninurta to the ruler of Ugarit (RS 34.165): Lackenbacher 1982.

9 Grayson 1972–1976, 118 §773. The raids were probably being conducted by various tribal groups settled in the Assyrian territory: Liverani 2001, 27.

10 CTH 211.4: Melchert 2003, 79; Bryce 2005, 305. Also CTH 214.12.F and CTH 572.1.

11 CTH 211.4. Tarkasnawa was probably the son or grandson of Muwawalwi, king of Mira: Hawkins 1998, 19; 1999; Bryce 2005, 306.

12 CTH 182. Although this is not mentioned in the text, it is possible that Walmu was Alaksandu's successor (Hoffner 1982, 134; Bryce 1985, 21; Starke 1997, 454). Piyamaradu and the king of Ahhiyawa probably had some involvement in the events that led to the dethronement of Walmu: Bryce 2003a, 82.

13 CTH 182, Rs. 43'.

14 Bryce 2005, 308. It is clear from the letter that the Hittite king did not trust its recipient, as stated by Hoffner (1982, 132) and Bryce (1985, 21). For a more general discussion: Kopanias 2015a.

15 E.g. Bryce 2005, 307–10.

16 CTH 182. As suggested by Hawkins 1998, 19; 1999; Bryce 2005, 306.

17 CTH 192.

18 CTH 255.1, ii 15'.

19 Hawkins 1992; 1995, 66–85; Singer 2000a, 26.

20 Bo 86/299, §8. Beckman 1999, 110; also Singer 2011, 183.

21 Dinçol 1998. When Tudhaliya IV had ascended the Hittite throne, he renewed the pre-existing treaty with Kurunta, who of course still did not use this title at the time: Bo 86/299: Otten 1988; Beckman 1999, 108–18. It was recently suggested that the city of Tarhuntassa was located in Türkmen-Karahöyük: Osborne et al. 2020.

22 Singer 2000a, 26; Giorgieri and Mora 2010, 144; Halayqa 2010, 300.



Fig. 2. Map of the northern part of the Eastern Mediterranean during the late 13th century BC.

title,²³ because then the same privilege would have been claimed by other powerful vassal rulers. In seals found in Hattusa, Kurunta is also referred to as *Great King*,²⁴ as a result of which it has been even suggested that he had briefly conquered the capital.²⁵ However, the seals alone cannot prove this hypothesis. It is more likely that the seals originate from the lids of vessels, which arrived in the capital as booty from a campaign against Kurunta.

After the ephemeral reign of Arnuwanda III (1209–1207 BC), Suppiluliuma II ascended the throne as the last ruler of Hatti. The surviving sources mention no activity of him in northern Syria and it seems that the vassal ruler of Karkemish was handling all affairs there.²⁶ Hatti's weakness is also illustrated by the fact that the ruler of Ugarit (Ammurapi) asked for a divorce from his wife (Ehli-Nikkalu), who was the daughter of the Hittite king.²⁷ Such an act would have been unthinkable in the past.²⁸ Moreover, the ruler of Ugarit was in contact with the Egyptian king Merenptah seeking an alliance with Egypt.²⁹

In his surviving inscriptions, Suppiluliuma II recorded that he campaigned in western, southern and northern Anatolia.³⁰ His campaigns in the south targeted mainly Lukka and Tarhuntassa.³¹ It has been suggested that, after

23 As suggested by Mora 2003, 290.

24 Neve 1987, 401–8.

25 Otten 1988, 4; Beckman 1989–1990, 293; Bryce 2005, 319. There are signs of destruction in various parts of the capital, which Neve (1987, 403–5) linked to these hypothetical events.

26 Klengel 1992, 352; Bryce 2005, 328; Hawkins 2009.

27 RS 17.226, 17.355; Bilgin 2018, 427.

28 Bryce 2005, 328; also Halayqa 2010.

29 Singer 1999, 712–15; Kahn 2012, 259.

30 Information derives mainly from the inscription SÜDBURG in Hattusa: Hawkins 1995, 61 ff.; Melchert 2002; Bryce 2005, 329; 2016, 6; Yakubovich 2009, 6 ff.; Gander 2014, 375. Oreshko (2016b, 351) dated the inscription in the reign of Suppiluliuma I.

31 Hawkins 1995, 23; Yakubovich 2009, 7. It is possible that the revolt may have been instigated by the ruler of Tarhuntassa: Jasink 2001, 236–37.



Fig. 3. Map with the sites mentioned in the text.

his victory, Suppiluliuma II moved all or part of the population of Tarhuntassa to the city of Adana in Cilicia, in order to avoid a future uprising,³² but this is not explicitly mentioned in the text itself: the inscription only states that he removed the rulers of Tarhuntassa. The city continued to exist, since it is stated that Suppiluliuma II made offerings to the gods and he built the *Divine Way of the Earth*.³³ Tarhuntassa probably survived the collapse of Hatti.³⁴ Some³⁵ or all³⁶ of the campaigns mentioned in his inscriptions actually took place during the reign of Tudhaliya IV. Suppiluliuma II simply took part in them and tried to appropriate the achievements of his predecessor, after ascending the throne, an act which was not unprecedented in Hittite history. The written sources of the Hittite kingdom stop abruptly soon after his reports of his victory at Tarhuntassa and against a number of ships from Alashi(y)a.³⁷ It is obvious that these campaigns were not as effective as suggested in the royal inscriptions, since Hatti soon afterwards collapsed.³⁸

32 Melchert 2002, 141–42.

33 Yakubovich 2009, 7: [12] *In the land of the town Tarhuntassa, he subjected and conquered the enemy.* [13] *The ancestors formerly did not ... to anyone,* [14] *(but) Suppiluliuma the Great King subjected the enemy.* [15] *He subjected and removed the chieftain(s) of the town Tarhuntassa.* [16] *He (re)built the town Adana (?).* [17] *In the town Tarhuntassa, the town G and the town H, I gave offerings to the gods.* [18] *Here, in that year, I constructed a "Divine Earth-Road".*

34 Hawkins 1992, 270; Bryce 2003b, 210–11; Giorgieri and Mora 2010, 143–45; Harmanşah 2015; Oreshko 2016a, 2017; Martino 2018, 27–8. According to Goedegebuure et al. (2020) a new inscription of Hartapus is dated to the 8th century BC and shows that there was probably a dynastic continuity from the LBA into the EIA in that kingdom; nevertheless, for a different interpretation see Kelder 2020; Oreshko 2020.

35 As suggested by Yakubovich 2009, 9.

36 As suggested by Melchert 2002, 137.

37 Bryce 2005, 344.

38 The inscription of Ramses III in Medinet Habu (supra n. 1) attributes the destruction of Hatti to an enemy invasion. Hattusa was indeed abandoned and many public buildings were destroyed, but the city was not completely destroyed (Genz 2013, 469). The

HITTITE NAVAL CAMPAIGN

The above mentioned textual evidence shows that the Hittite kingdom was in a very precarious situation towards the end of the 13th century BC. Thus, it is particularly odd that its king decided to carry out naval operations against Alashi(y)a.³⁹ The upper and lower part of KBo xii 38 is missing. The preserved text in the middle part is placed in four columns and is separated into two distinct sections by a double line.⁴⁰

- I 1–2
- 3–9 [PN (or: The king of Alašiya)] with his wives, his children, [and his.....] I seized; all the goods, [with silver, g]old, and all the captured people I [re]moved and [brought] them home to Hattusa. The country of Alašiya, however, I [enslaved] and made tributary on the spot; and [thi]s(?) tribute I imposed on it:
- 10–12 [...] for the king of Alašiya and for the *pidduri*, this shall be the tribute (owed) to the Sun-goddess of Arinna and to the Tabarna, the Great King, priest of the Sun-goddess of Arinna:
- 13–14 [(A quantity)] of gold, 1 talent of copper, 3 seah of gayatum for the Sun-goddess of Arinna;
- 15–16 [(a quantity)] of gold, 1 talent of copper, 3 seah of gayatum for the Storm-god of Zip-palanda;
- 17–18 [(a quantity) of gold, 1 ta]lent of copper, 3 seah of gayatum for the Storm-god of Hatti;
- 19–20 [(a quantity) of gold, 1 tale]nt of copper, 3 seah of gayatum for the Storm-god of Nerik.
- 21–23 [...] utensils [...] in Hattusa they shall present.
- 24 [...] all [...] they shall [...]
- II 1–3 [...] emerges [...] fearing [...]
- 4–10 This image, [my father] Tudhaliya did not [make (it)]; I, Suppiluliuma, [the Great King], king of Hatti, son of Tudhaliya, the Great King, grandson of Hattusili, the Great King, and great-grandson of Mursili, the Great King, made it.
- 11–16 And just as my father, the Great King Tudhaliya, was a true king, in the same way I inscribed (his) true manly deeds thereon. As I did not neglect (anything), I did not suppress (anything).
- 17–21 I built an Everlasting Peak. I made the image and carried it into the (building called) Everlasting Peak; I installed and [...]ed it.
- Double Line**
- 22–26 I am My Sun, the Tabarna Suppiluliuma, the Great King, king of Hatti, the hero, son of Tudhaliya, the Great King, king of Hatti, the hero, grandson of Hattusili, the Great King, the hero.
- 27 [My father] Tudhaliya [...]
- III 1–4 My father [...] I mobilized and I, Suppiluliuma, the Great King, immediately [crossed/reached(?)] the sea.

evacuation of the capital probably became necessary because of Kaska activity: Hoffner 1973, 206; Mellaart 1984, 79; Singer 1985, 120; 2000b, 642; Güterbock 1992, 55. Mushki (Phrygians) appeared in Anatolia early in the 12th century BC; it is possible that they either played a role to the collapse of the Hittite kingdom or simply benefited by it (Kopaniias 2015b).

39 KBo xii 38; CTH 121: Güterbock 1967; Kümmel 1985; Klengel 1998, 302; Bemporad 2002; Bryce 2005, 332; Mantzourani et al. 2019, 109–10; Pichel 2019.

40 Translated by Güterbock 1967, 77–8.

- 5–9 The ships of Alašiya met me in the sea three times for battle, and I smote them; and I seized the ships and set fire to them in the sea.
- 10–16 But when I arrived on dry land(?), the enemies from Alašiya came in multitude against me for battle. I f[ought] them, and [...] me [...]
- 17 [...] troops [...] And [...] Hat[ti...]
- IV 1–4 [...] did/became [...] nothing. And [I], Suppiluliuma, the Great King, built this Everlasting Peak for him.
- 5–8 Hi[s im]age I [...] installed and [...] -ed (and) gave [...] (As for) villages, they will designate seventy.
- 9–14 Whoever will take (it) away from him or subject it to feudal duty, those [gods(?)] who kne[w] Tudhaliya, the Great King, shall [...] them.

In Column I an unnamed Hittite ruler mentions (in the first person) that he captured the king of Alashi(y)a, his wives, children and possessions, brought them to Hattusa and made the kingdom a tributary of Hatti. Then follows a detailed description of the tax to be paid annually to Hatti by the king of Alashi(y)a and the *pidduri*. In Column II Suppiluliuma II mentions (in the first person) that he built an inscribed monument, where he recorded his father's achievements.⁴¹ A double line indicates that a new section begins in the tablet; that is why the name and full title of Suppiluliuma II are repeated. The king mentions (in the first person) his victory in three naval battles against ships coming from Alashi(y)a and in a land battle, which probably took place on the coast of Anatolia, not in Cyprus.⁴² Finally, he mentions again the monument, which he built in honor of his father.

The tablet KBo xii 38 offers no evidence, as to whether Alashi(y)a controlled the whole island or a part of it.⁴³ It mentions the existence of a king and a *pidduri* in Alashi(y)a at the time of the naval campaign; so, apparently, they controlled at least part of the island and would have had their seat in an administrative center, which is not named in the text. There were several centers on the island that could have performed this role during LC IIC. One of the most important and prosperous Cypriot towns was Enkomi, which was easily accessible from the sea and only 160 km away from Ugarit.⁴⁴ These two centers maintained close trade contacts during the 13th century, while in both Cypro-Minoan tablets have been discovered.⁴⁵ We do not know, if Enkomi was indeed the royal seat of Alashi(y)a during the 13th century BC,⁴⁶ nor whether it was the main target of the Hittite naval campaign. However, it is certain that such an important center was influenced by these operations and would come under Hittite control.

The naval battles in the second section of the tablet were indeed conducted by Suppiluliuma II, as mentioned in the text. However, the first section of the tablet does not preserve the name of the ruler, who made Alashi(y)a a tributary. Since the entire text is written in the first person, Otten deemed that all naval operations against Alashi(y)a were carried out by Suppiluliuma II.⁴⁷ Nevertheless, Güterbock⁴⁸ remarked that the text lines II.11–6 refer to the achievements of Tudhaliya IV and therefore suggested that the campaign in the first column (I.3–12) was carried out by him. In order to explain the use of the first person in Column I, he suggested that it recapitulates the inscription on the monument created by Suppiluliuma II in honor of his father.⁴⁹ Güterbock proposed

41 It is possible that Suppiluliuma II participated in both campaigns: Bemporad 2014; Martino 2018, 35.

42 Singer 2000a, 27; Knapp 2008, 331.

43 For a more detailed discussion: Peltenburg 2012; Mantzourani et al. 2019.

44 Bell 2012, 181–84.

45 Yon 2007.

46 As suggested by Knapp 2008, 340; see also Mantzourani et al. 2019, 119.

47 Otten 1963, 13–23.

48 Güterbock 1967, 81.

49 About the monument: Harmanşah 2015, 44–5.

the above hypothesis, because -at that time- he dated the “Indictment of Madduwatta” in the reign of Tudhaliya IV and thus concluded that this was the king who made Alashi(y)a a Hittite tributary.⁵⁰ However, the majority of scholars now attribute this text to Tudhaliya I/II. Güterbock's hypothesis is still largely accepted,⁵¹ but the following points remain problematic:

- Nowhere in the tablet is it stated that Column I is quoting an inscription of Tudhaliya IV.
- Suppiluliuma II built the monument, so his father's achievements would have been reported in the third person. Furthermore, this inscription would not only mention the campaign against Alashi(y)a, but also other campaigns of Tudhaliya IV.
- A monument inscription (probably written in Luwian Hieroglyphic) would not have provided a detailed list of the tribute.

For the aforementioned reasons, I agree with Otten that Suppiluliuma II claimed in this tablet that he had conducted all the naval operations. However, as mentioned above, it is very probable that some or all of these campaigns actually took place during the reign of Tudhaliya IV,⁵² and his son simply participated in them and appropriated them after he became king. In conclusion, this naval campaign cannot be dated with certainty either in the reign of Tudhaliya IV or Suppiluliuma II. Thus, we have to place it between 1220–1200 BC.

The historicity of this text cannot be disputed. The fact that the king of Alashi(y)a, his family and loot were transported to Hattusa, but also the very specific description of the annual tax, prove that the Hittite campaign did indeed take place and it did subjugate (a part of) Cyprus.⁵³ Nevertheless, the fact that during the reign of Suppiluliuma II the Hittites had to fight against enemy ships coming from Alashi(y)a shows that the island did not remain under Hittite control for long. There are no archaeological finds in Cyprus that can be linked with this military activity and Hittite objects are very scarce on the island as well.⁵⁴ However, the same is true in the case of other Hittite vassals; only very few Hittite objects have been unearthed e.g. in Ugarit,⁵⁵ and, if the relevant texts did not survive, then there would have been no way of knowing that Ugarit had been a Hittite vassal since the 14th century BC. Confirmation of the historicity of the text is provided by the tablet KBo xii 39, which records a treaty between Hatti and Alashi(y)a,⁵⁶ dated probably to the reign of Arnuwanda III or Suppiluliuma II.⁵⁷ There are two details, which reveal that this treaty was the result of the events described in KBo xii 38: first, the reference to both a king and a *pidhuri* of Alashi(y)a and second, the reference to silver intended for the temple of the Sun Goddess of Arinna. The treaty seems to have been concluded simultaneously with the king and the *pidhuri* of Alashi(y)a.⁵⁸ KBo xii 38 also states that these two officials were responsible for paying the Hatti tribute. The term *pidhuri* is not Hittite and refers to the title of an Alashi(y)a official.⁵⁹ He was obviously high-ranking, since in another case we know that he corresponded as equal to the king of Ugarit.⁶⁰

We do not know why the Hittites carried out this naval operation at a time when Lukka and Tarhuntassa were not under their control. It has been suggested that their main goal was to secure the transport of grain

50 Güterbock 1967, 80. About the “Indictment of Madduwatta” infra n. 66. Otten (1963, 22) considered that the conquest of Alashi(y)a took place during the reign of Tudhaliya IV, because he also dated the “Indictment of Madduwatta” in the reign of Tudhaliya IV.

51 Hoffner 1980, 286; 2003; Hout 2002, 77; Bryce 2016, 73.

52 As suggested by Melchert 2002, 137.

53 Items from Alashi(y)a mentioned in KBo I 26 (CTH 216) may have been part of this booty: Knapp 1980; Pichel 2019, 205.

54 Kozal 2002; Pichel 2019, 206–7.

55 Helft 2010, 40–62.

56 Otten 1963, 10–2; Mantzourani et al. 2019, 110.

57 Otten 1963, 13. Güterbock 1967, 80–1 does not rule out a date in the reign of Tudhaliya IV.

58 Otten 1963, 12.

59 Knapp 2008, 319, 322–23.

60 An official (with the title *rābišu*) of Alashi(y)a sent the letter EA 40 to his counterpart in Egypt (infra n. 85). For a more detailed discussion: Peltenburg 2012; Mantzourani et al. 2019, 111–16.

by sea from Egypt to Hatti, in order to deal with the famine in Anatolia during the late 13th century BC.⁶¹ Maritime transport may have been hampered by pirates, who used parts of Cyprus and Tarhuntassa as their base.⁶² However, such pirate raids also took place in the past. Most likely, the campaign was simply aimed at looting, as well as controlling the Cypriot copper production and trade.⁶³ It must be emphasized that not even the most powerful Hittite kings ever attempted to conquer Cyprus. Never in their history did the Hittites get involved in a naval battle, nor is it mentioned in their texts that they had a navy.⁶⁴ So how is it possible that such a campaign was organized, especially in a period of unprecedented weakness of Hatti? Where did they find the ships needed to transport the troops to Cyprus? The obvious answer is that the Hittites forced the king of Ugarit to make his ships available for these naval operations.⁶⁵ But, as observed, Ugarit had been a vassal of the Hittites since the 14th century BC. So why did the Hittites not take advantage of its navy in the past to organize such a naval campaign? It is obvious that they were helped by other agents.

THE INVOLVEMENT OF THE “SEA PEOPLE”

Piracy was a quite widespread phenomenon in the Eastern Mediterranean during the LBA, and, in particular, Lukka had continuously provided a safe haven for pirates from various regions. During the reign of Tudhaliya I/II (late 15th/early 14th centuries) Madduwatta, as well as the ruler of Piggaya and the ruler of Ahhiya(wa) carried out raids against Alashi(y)a from SW Anatolia with the aim of gaining loot and captives.⁶⁶ In the middle of the 14th century BC the king of Alashi(y)a informed the Egyptian ruler (probably Akhenaten), that men from Lukka carried out raids every year on settlements in Cyprus. The Egyptian king reported that men from Lukka and Alashi(y)a did the same to coastal settlements of his own country.⁶⁷ “Warriors from the Great Green”⁶⁸ (= Eastern Mediterranean) and Sherden⁶⁹ also raided the Nile Delta during the reign of Ramses II. Around the middle of the 13th century BC Piyamaradu, a vassal of the king of Ahhiyawa, conducted raids with his ships in Lukka, Lazpa (=Lesbos), Mira, Seha and Wilusa, causing serious difficulties to Hatti.⁷⁰ We know also that Tudhaliya IV asked the (then young) vassal ruler of Ugarit (i.e. Ammurapi) to send him a certain person, who had been abducted by the *Shikalayu living on ships*, in order to obtain information about them.⁷¹ The fact that the Hittite ruler himself was interested in this issue shows that they posed a considerable threat.

In the above mentioned texts, the Sherden and Shikalayu are not directly associated with Lukka. However, since the former invaded Egypt and the latter were active in the wider area of Ugarit, it is reasonable to assume that their base of operations was located either in Lukka or (less probably) in Cyprus. An indication for this is

61 Bryce 2005, 356–58. Typical is a letter from the Egyptian king Merenptah in the Urtenu archive, which mentions the sending of a consignment of grain, because a famine had broken out in Ugarit (RS 94.2002+2003; Singer 1999, 712). Merenptah also sent grain to Hatti for the same reason (Kopaniias 2017). About the drought in Anatolia, see Divon 2008; Knapp and Manning 2016; Kaniewski et al. 2019.

62 Singer 2000a, 27; Cline 2014, 128.

63 Martino 2018, 35.

64 The “Tawagalawa Letter” (CTH 181) shows that the Hittite king was not able to pursue Piyamaradu, from the moment he took refuge on an Aegean island. Detailed discussion: Kopaniias 2018b, 2021.

65 Bryce 2005, 366; Knapp 2008, 331; Singer 2011.

66 “Indictment of Madduwatta” CHT 147: Beckman et al. 2011, 95 AHT 3: §36’ (rev. 84–90).

67 Kopaniias 2019, 116–17.

68 Kitchen 1979, 345: 7–9.

69 Kitchen 1985, 40–1; Cifola 1994, 2; Adams and Cohen 2013, 645 no. 2.1.2; Emanuel 2013; Kopaniias 2019, 117.

70 Kopaniias 2018b, 54–64.

71 RS 34.129. Lehmann 1979; Hoftijzer and Soldt 1998, 343; Halayqa 2010, 312, 320. They are probably identified with the Shekelesh mentioned in the Egyptian texts: Redford 2006, 11.

offered by Merenptah's report, that in the 5th year of his reign (i.e. 1209 BC⁷²) "northern warriors" (Ekwesh/Akawasha, Terusha, Lukka, Sherden, Shekelesh) and Libyans attacked Egypt under the command of Merey.⁷³ The fact that the Ekwesh/Akawasha were the most numerous group after the Libyans,⁷⁴ but also that the invaders included men from Lukka, shows that both the Aegean area and Lukka were being used as bases by these marauding "northern warriors". These foreign warriors probably served the Libyan ruler Merey as mercenaries,⁷⁵ and were heavily armed with swords, as mentioned in the Egyptian texts.⁷⁶ They were effective in dealing with chariots and archers,⁷⁷ and probably this is why they were sought after as mercenaries, as both Ramesses II and Ramesses III enlisted "Sea People" in their armies.

The treaty of Tudhaliya IV with his vassal Shaushga-muwa of Amurru is dated at the beginning of his reign.⁷⁸ The ruler of Assyria was included in the list of the Great Kings, albeit an enemy of Hatti. On the contrary, the king of Ahhiyawa was erased from the list of the Great Kings, probably because he was no longer considered a suitable candidate. Nevertheless, one of the obligations imposed on the ruler of Amurru was to prevent ships from Ahhiyawa from approaching the king of Assyria. This is not a reference to a trade embargo,⁷⁹ because the previous section of the text mentions the preparations of Tudhaliya IV to confront Assyria, apparently before the devastating battle of Nihriya. It seems that the Hittite king wanted to prevent Mycenaean warriors/mercenaries from offering military assistance to the Assyrians,⁸⁰ as was the case by the "northern warriors" (among them also Mycenaeans) who participated in Merey's raid against Egypt.⁸¹

Ugarit's involvement in military operations is attested in the letter RS 20.238 from its king (probably Ammurapi) to the king of Alashi(y)a: *Doesn't my father know that all of my infantry [...] is stationed in Hatti, and that all of my ships are stationed in the land of Lukka? They haven't arrived back yet, and the land is thus prostrate.*⁸² The letter RS 20.18 may have been sent in response to it.⁸³ It is a message sent by the *pidduri* (named Eshuwara⁸⁴) of Alashi(y)a to the king of Ugarit (Ammurapi?): *As for the matter concerning those enemies: (it was) the people from your country (and) your own ships (who) did this! And (it was) the people from your country (who) committed these transgression(s). So do not be angry with me! But now, (the) twenty enemy ships –even before they would reach the mountain (shore)– have not stayed around but have quickly moved on, and where they have pitched camp we do not know. I am writing you to inform and protect you. Be aware.*⁸⁵ The reference to the 20 ships shows that these raids were not carried out only by small groups, as this number of ships allowed the transport of up to a thousand warriors. To sum up, Ugarit's navy was indeed involved in Hatti's military operations, and the city itself was the target of raids.

72 Thus it occurred during the reign of Tudhaliya IV or Arnuwanda III.

73 Manassa 2003; Kopanias 2017.

74 The term "Ekwesh" is etymologically connected with the Hittite term "Ahhiyawa" and by extension with the ethnonym "Achaean": Radner 2010; Adams and Cohen 2013; D'Amato and Salimbeti 2015; Martino 2018, 32–3; Oreshko 2018. The invaders were defeated and Merenptah's army captured 6,359 Libyan prisoners, 2,201 Ekwesh, 222 Shekelesh, 742 Teresh and an unknown number of Sherden.

75 Manassa 2003, 3; Kopanias 2017, 125. The use of ships for military operations is already witnessed in the 14th century BC: Gubla (EA 111: 7–26), Amurru (EA 126: 7–13), Arwad (EA 105). These ships probably acted as corsairs, with the obligation to give a part of their booty to the ruler they served: Vidal 2008; Gilan 2013, 51; Kopanias 2019, 119–20.

76 Kopanias 2017, 120.

77 Drews 1993, 209–25.

78 CTH 105. Beckman et al. 2011, 50 no. AhT 2 §13–15.

79 As suggested by Cline 1991. Nevertheless, there are no finds to substantiate the existence of trade between the Aegean and Assyria during that period.

80 As suggested by Bryce 2010, 50.

81 Supra n. 73.

82 RS 20.238. Nougayrol et al. 1968, 85–9 no. 24; Hoftijzer and Soldt 1998, 344; Huehnergard 1999, 376–77; Yon 2007; Halayqa 2010, 321–22.

83 As was suggested by Halayqa 2010, 320 n. 67.

84 The name may be of Hurrian origin: Bachvarova 2016, 304.

85 RS 20.18. Nougayrol et al. 1968, 83–5 no. 22; Lehmann 1996, 27; Halayqa 2010, 321.

Ugarit had indeed a significant fleet at its disposal, since in RS 18.148 an official requests the King of Ugarit to prepare 150 ships;⁸⁶ unfortunately, it is not clear whether this was an official of Hatti or Ugarit, nor the date the letter or the reason for this request.⁸⁷ However, it cannot be ruled out that this tablet was related to the information mentioned in RS 20.238, namely that the entire Ugaritic fleet sailed to Lukka at the behest of the Hittite ruler.

Additional information is provided by the identical letters RS 94.2523 and RS 94.2530, sent by either Tudhaliya IV or Suppiluliuma II to the king of Ugarit (Ammurapi).⁸⁸ The Hittite ruler asks the king of Ugarit to transport PAD.MEŠ (=pieces, probably of metal⁸⁹) to Lukka with his ships, so that some Mycenaeans could be paid for a service they offered him. As in RS 20.238, also in these letters Lukka is again the destination of the Ugaritic ships from Ugarit. Thus, it is likely that they referred to the same events.⁹⁰ The Mycenaeans in Lukka were not mere merchants: had they been, then the Hittite ruler himself would not have dealt with the issue. Ammurapi's protest, but also the Hittite king's attempt to persuade him, shows that his request involved a significant quantity of goods.⁹¹ This also becomes evident by the fact that more than one ship was required to transport them. Even assuming that the goods could be transported on a single ship and the rest were present for protection, the quantity of products would not be negligible: for example, the Uluburun ship carried ten tons of copper and one ton of tin.⁹² The service offered to the Hittite ruler by the Mycenaeans stationed in Lukka was probably of mercenary nature, as has already been suggested by many scholars.⁹³ In any case, the Hittites had used mercenaries also in the past.⁹⁴ This service was probably related to the aforementioned Hittite naval operations against Alashi(y)a, in which these mercenaries participated with their own ships.⁹⁵ Singer⁹⁶ suggested that Lukka was then under the control of the Mycenaeans, who were based in Millawata. During the reign of Hattusili III it seems that this was indeed the case for some time, as demonstrated by the presence of Piyamaradu (a vassal of the Ahhiyawan ruler) in Lukka.⁹⁷ Hattusili III campaigned against him, but Piyamaradu managed to escape to an Aegean island, taking with him 7,000 inhabitants of Lukka. As mentioned above, neither Tudhaliya IV nor Suppiluliuma II controlled Lukka during their reign, and it is probable that the king of Ahhiyawa was indeed involved in this development, as he also did, just as when he helped Tarhunradu to seize the throne of Seha.⁹⁸

From the above brief overview, it becomes clear that the Hittite naval operations mentioned in KBo xii 38 took place at a time of unprecedented weakness of the Hittite kingdom, shortly before its final collapse. It is certain

86 RS 18.148: Virolleaud 1965, 88–9 no. 62; Hoftijzer and Soldt 1998, 336; Singer 1999, 718–19; Halayqa 2010, 303. About the fleet of Ugarit: Vita 1999, 497.

87 For a general discussion: Emanuel 2021, 109–11.

88 The first one was sent by an unnamed Hittite king (RS 94.2530 §7. Beckman et al. 2011, AhT 27A; Lackenbacher and Malbran-Labat 2016, 25–9) and the second one by the Hittite official Penti-Sharruma (RS 94.2523 §6. Beckman et al. 2011, AhT 27B; Lackenbacher and Malbran-Labat 2016, 29–31). The letter was probably sent by Suppiluliuma II, although Tudhaliya IV or the ruler of Karkemish cannot be ruled out, as suggested by Singer 2011, 176.

89 As suggested by Singer (2011) already in 2006.

90 Singer 2011, 182.

91 Bryce 2010, 52.

92 Pulak 2000; Monroe 2010, 22, Table 1. Also, the text KTU 4,390 from Ugarit mentions the cargo of a ship from Alashiya, which included, among others, 15 talents of metal, possibly copper (Routledge and McGeough 2009, 24). RS 11.799 refers to a ship carrying 20 talents of tin (600 kg): Routledge and McGeough 2009, 33–4.

93 Lackenbacher and Malbran-Labat 2005; Bryce 2010; Beckman et al. 2011, 262; Singer 2011, 183–91 (mercenaries or merchants); Kopanias 2018a; Martino 2018, 33. Jung (2018, 295) suggested that the Hittite king did not hire them as mercenaries, but offered them payment, to stop them raiding his territory.

94 Singer 2005, 448–52.

95 Bryce 2005, 332–33; 2010, 51; 2016, 6–7.

96 Singer 2011, 184.

97 KUB 14.3 (CTH 181). Beckman et al. 2011, AhT 4; Kopanias 2021.

98 *Supra* n. 10.

that the Hittites used the Ugaritic fleet, and it is probable that they also used the services of pirates/mercenaries who operated out of Lukka and the Aegean.⁹⁹ The first naval campaign took place between 1220–1200 BC (during the reign of Tudhaliya IV or Suppiluliuma II) and was crowned with success. The king of Alashi(y)a was taken prisoner to Hattusa. His kingdom in Cyprus became a Hittite vassal, while the new king and the *pidduri* were obliged to pay an annual tribute to Hatti. The Hittite ruler apparently appointed a new king, as the Hittites usually did (e.g. in the aforementioned case of Seha Masturi).¹⁰⁰ The existing administrative mechanism in Cyprus was not disbanded, in order for the country to be able to pay the annual tribute. Some of the letters found in Ugarit to and from Alashi(y)a probably belong to this later period.¹⁰¹ However, Cyprus did not remain under (direct or indirect) Hittite control for long, as Suppiluliuma II had to deal with ships, operating out of Cyprus that attacked his territory.

At this point it is worth making a brief reference to the tradition preserved in later literature. A poem by Virgil mentions the collaboration of Teucer with a Levantine king with the aim of conquering a part of Cyprus: *Atque equidem Teucrum memini Sidona venire / finibus expulsum patriis, nova regna petentem / auxilio Beli; genitor tum Belus opimam / vastabat Cyprum, et victor dicione tenebat*.¹⁰² According to this testimony, Teucer took refuge in exile to the king of Sidon (Belus), entered his service, conquered Cyprus on his behalf and was proclaimed king there. Interestingly, *Teukris* was the ancient name of Troas¹⁰³ and its inhabitants were called (Gergithes) Teukroi.¹⁰⁴ It is possible that the story of Teucer, undoubtedly modified and expanded through time, harks back to a LBA/EIA reality: the ethnonym *Tjeker* used for one of the groups of “northern warriors” in Medinet Habu is etymologically associated with the name “Teukroi”.¹⁰⁵ In Athenaeus (6.68) we read that Teucer brought to Cyprus not only people from the island of Salamis, but also Trojan captives, whose descendants included the Gergines, a population group from Salamis.¹⁰⁶ The passages of Athenaeus and Virgil resonate a historic memory, namely that Mycenaean and other warriors from Anatolia took control of a part of Cyprus towards the end of the 13th century BC, being in the service of a Near Eastern king.

99 Bryce 2016, 73. Lycia and Rough Cilicia served as pirate strongholds for long periods of time: Rivas 2015.

100 Supra n. 10.

101 For a catalogue: Merrillees 2011, 263. For a detailed discussion: Mantzourani et al. 2019.

102 Virg. Aen. 619–22 (Williams 1910): *Now I bethink me of when Teucer came to Sidon, exiled, and of Belus' power desired a second throne. For Belus then, our worshipped sire, despoiled the teeming land of Cyprus, as its conqueror and king.* Also, Serv. ad Aen. i. 625, 646. I thank L. Maniatis, who pointed out this source to me. Christodoulou (2014) assumes that this particular variant of the myth was used by the Phoenician kings of Kition to legitimize their rule.

103 E.g. Hdt. 2.118; Aesch. Ag. 112.

104 Hdt. 7.43; Apollod. 3.12.1. See *REV.A1*(1934) 1121–122 (W. Ruge).

105 Halpern 2006–2007, 24; Redford 2006; 2018, 117.

106 Αθήναιος 6.68: «καὶ γὰρ οὐχ οἷον μετρίως ἐπὶ τῷ πράγματι σεμνύνονται διὰ τὸ τετιμῆσθαι παρὰ τοῖς βασιλεῦσιν, ἀλλὰ καὶ λέγουσιν ὅτι τῶν Γεργίνων τις ἀπόγονος ὦν τῶν Τρώων ἐκείνων, οὗς Τεῦκρος ἀπὸ τῶν αἰχμαλώτων κατακτησάμενος εἰς Κύπρον ἔχων ἀπώκησεν, οὗτος διὰ τῆς παραλίας μετ' ὀλίγων στείλας ἐπὶ τῆς Αἰολίδος κατὰ πύστιν ἅμα καὶ οἰκισμὸν τῆς τῶν προγόνων χώρας πόλιν οἰκίσσειε περὶ τὴν Τρωικὴν Ἰδὴν συμπαραλαβὼν τινὰς τῶν Μυσῶν, ἧ πάλαι μὲν ἀπὸ τοῦ γένους Γέργινα, νῦν δὲ Γέργιθα κέκληται. τούτου γάρ, ὡς ἔοικε, τοῦ στόλου τινὲς ἀποσπασθέντες ἐν τῇ Κυμαίᾳ κατέσχον ἐκ Κύπρου τὸ γένος ὄντες, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς Θετταλικῆς Τρίκκης, καθάπερ τινὲς εἰρήκασιν, ὧν ἰατρεῦσαι τὴν ἄγνοιαν οὐδ' Ἀσκληπιάδαις τοῦτο γε νομίζω δεδόσθαι.»

BIBLIOGRAPHY

- Adams, M.J., and M.E. Cohen. 2013. "The 'Sea Peoples' in Primary Sources." In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, edited by A.E. Killebrew and G. Lehmann, 645–64. Archaeology and Biblical Studies 15. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Amadasi Guzzo, M.G., and J.A. Zamora. 2018. "The Phoenician Name of Cyprus: New Evidence from Early Hellenistic Times." *Journal of Semitic Studies* 63(1):77–97.
- Åström, P. 2007. "Sinda and the Absolute Chronology of Late Cypriote IIIA." In *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. Proceedings of the SCIEEM 2000. 2nd EuroConference, Vienna, 28th of May–1st of June 2003*, edited by M. Bietak, E. Czerny, I. Kaplan and A. Schwab, 505–7. Denkschriften der Gesamtakademie / Österreichische Akademie der Wissenschaften 37. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Bachvarova, M.R. 2016. *From Hittite to Homer: the Anatolian Background of Ancient Greek Epic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beckman, G.M. 1989–1990. "Review: Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV. Studien zu den Boğazköy-Texten, Beiheft, 1 by Heinrich Otten." *Die Welt des Orients* 20–21:289–94.
- . 1999. *Hittite Diplomatic Texts*. Writings from the ancient world 7. 2nd ed. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Beckman, G.M., T.R. Bryce, and E.H. Cline. 2011. *The Ahhiyawa Texts*. Writings from the ancient world 28. Atlanta, Ga: Society of Biblical Literature.
- Bell, C. 2012. "The Merchants of Ugarit: Oligarchs of the Late Bronze Age Trade in Metals?" In *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC. A Conference in Honour of James D. Muhly: Nicosia, 10th–11th October 2009*, edited by V. Kassianidou, G. Papasavvas and J.D. Muhly, 180–87. Oxford: Oxbow.
- Bemporad, A. 2002. "Per una Riattribuzione di KBo 4.14 a Suppiluliuma II." In *Anatolia Antica: Studi in Memoria di Fiorella Imparati*, edited by S. de Martino and F.P. Daddi, 69–80. Eothen 11. Florence: LoGisma.
- . 2014. "The War with Alašiya in KBo 12.38." *Colloquium Anatolicum* 13:81–102.
- Bilgin, T. 2018. *Officials and Administration in the Hittite World*. Studies in ancient Near Eastern Records 21. Boston MA: de Gruyter.
- Bryce, T.R. 1985. "A Reinterpretation of the Milawata Letter in the Light of the New Join Piece." *AnatSt* 35:13–23.
- . 2003a. "History." In *The Luwians*, edited by H.C. Melchert, 27–127. Handbook of oriental studies. Section one, the Near and Middle East Handbuch der Orientalistik 68. Boston: Brill.
- . 2003b. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. London and New York: Routledge.
- . 2005. *The Kingdom of the Hittites*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- . 2010. "The Hittite Deal with the Hiyawa-Men." In *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, edited by Y. Cohen, A. Gilan and J.L. Miller, 47–53. Studien zu den Bogazköy-Texten 51. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- . 2016. "The Land of Hiyawa (Que) revisited." *AnatSt* 66:67–79.
- Christodoulou, P. 2014. "Les mythes fondateurs des royaumes chypriotes. Le nostos de Teucros." *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 44:191–216.
- Cifola, B. 1994. "The Role of the Sea Peoples at the End of the Late Bronze Age. A Reassessment of Textual and Archaeological Evidence." *Oriens Antiqui Miscellanea* 1:1–57.
- Cline, E.H. 1991. "A Possible Hittite Embargo against the Mycenaeans." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 40(1):1–9.
- . 2014. 1177 B.C. *The Year Civilization Collapsed*. Princeton: Princeton University Press.
- D'Amato, R., and A. Salimbeti. 2015. *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean c. 1400 BC–1000 BC*. Elite 204. Oxford: Osprey Publishing.
- Dinçol, A.M. 1998. "The Rock Monument of the Great King Kurunta and its Hieroglyphic Inscription." In *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology, Çorum, September 16–22, 1996*, edited by S. Alp and A. Süel, 159–66. Ankara: Uyum Ajans.
- Divon, S.A. 2008. "A Survey of the Textual Evidence for 'Food Shortage' from the Late Hittite Empire." In *The City of Emar among the Late Bronze Age Empires. History, Landscape, and Society. Proceedings of the Konstanz Emar Conference, 25.–26.04.2006*, edited by L. d'Alfonso, Y. Cohen and D. Sürenhagen, 101–9. Münster: Ugarit-Verlag.

- Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* Princeton, N.J: Princeton University Press.
- _____. 2000. "Medinet Habu: Oxcarts, Ships, and Migration Theories." *JNES* 59(3):161–90.
- Emanuel, J.P. 2013. "‘ŠRDN from the Sea’: The Arrival, Integration, and Acculturation of a Sea People." *Journal of the Ancient Egyptian Interconnections*:14–27.
- _____. 2021. *Naval Warfare and Maritime Conflict in the Late Bronze and Early Iron Age Mediterranean*. Ancient Warfare series 2. Leiden, Boston: Brill.
- Fischer, P.M. 2017. "The 13th/12th Century BCE Destructions and the Abandonment of Hala Sultan Tekke, Cyprus." In *The Sea Peoples Up-To-Date. New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th–11th Centuries BCE*, edited by P.M. Fischer and T. Bürge, 177–206. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gander, M. 2014. "Tlos, Oinoanda and the Hittite Invasion of the Lukka lands. Some Thoughts on the History of North-Western Lycia in the Late Bronze and Iron Ages." *Klio* 96(2):369–415.
- Genz, H. 2013. "No Land could stand before their Arms, from Hatti ... on ...?' New Light on the End of the Hittite Empire and the Early Iron Age in Central Anatolia." In *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, edited by A.E. Killebrew and G. Lehmann, 469–77. Archaeology and Biblical Studies 15. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Georgiou, A. 2016. "The 'White Painted Wheelmade III' Ware." In *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos. The Well Fillings of Evreti*, edited by C. von Rüden and P. Andreou, 79–183. Bochumer Forschungen zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 8. Rahden: Leidorf, Marie.
- _____. 2018. "From the Hand to the Wheel. Revisiting the Transformations of the Late Cypriot Ceramic Industry of Finewares during the 13th-to-12th c. BC Transition." In *Technology in Crisis. Technological Changes in Ceramic Production during Periods of Trouble*, edited by I. Caloi and C. Langohr, 177–200. Aegis 16. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- Gilan, A. 2013. "Pirates in the Mediterranean - A View from the Bronze Age." In *Seeraum im Mittelmeerraum. Piraterie, Korsarentum und Maritime Gewalt von der Antike bis zur Neuzeit*, edited by N. Jaspert and S. Kolditz, 49–66. Mittelmeerstudien. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Giorgieri, M., and C. Mora. 2010. "Kingship in Hatti during the 13th Century: Forms of Rule and Struggles for Power before the Fall of the Empire." In *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, edited by Y. Cohen, A. Gilan and J.L. Miller, 136–57. Studien zu den Bogazköy-Texten 51. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Goedegebuure, P., T. van den Hout, J. Osborne, M. Massa, and F. Şahin. 2020. "TÜRKMEN-KARAHÖYÜK 1: a New Hieroglyphic Luwian Inscription from Great King Hartapu, Son of Mursili, Conqueror of Phrygia." *AnatSt* 70:29–43.
- Grayson, A.K. 1972–1976. *Assyrian Royal Inscriptions*, Vols. 1–2. Wiesbaden.
- Güterbock, H.G. 1967. "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered." *JNES* 26(2):73–81.
- _____. 1992. "Survival of the Hittite Dynasty." In *The Crisis Years: the 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, edited by W. Ward and M. Joukowsky, 53–5. Dubuque: Kendall / Hunt Publishing Company.
- Halayqa, I.K.H. 2010. "The Demise of Ugarit in the Light of its Connections with Hatti." *Ugarit-Forschungen* 42:297–332.
- Halpern, B. 2006–2007. "The Sea Peoples and Identity." *Scripta Mediterranea* 27–28:15–32.
- Harmanşah, Ö. 2015. *Place, Memory, and Healing. An Archaeology of Anatolian Rock Monuments*. London, New York: Routledge.
- Hawkins, J.D. 1992. "The Inscriptions of the Kızıldağ and the Karadağ in the Light of the Yalburt Inscription." In *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, edited by H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem and A. Süel, 259–75. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- _____. 1995. *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (Südburg)*. Studien zu den Boğazköy-Texten 3. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____. 1998. "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel." *AnatSt* 48:1–31.
- _____. 1999. "Karabel, 'Tarkondemos' and the Land of Mira." *WürzJbb, Neue Folge* 23:7–11.
- _____. 2009. "Cilicia, the Amuq, and Aleppo: New Light in a Dark Age." *Near Eastern Archaeology* 72:164–73.
- Helft, S. 2010. "Patterns of Exchange/Patterns of Power: A New Archaeology of the Hittite Empire." Ph.D. diss., University of Pennsylvania.
- Hoffner, H.A., Jr. 1973. "The Hittites and Hurrians." In *Peoples of the Old Testament Times*, edited by D.J. Wiseman, 197–228. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 1980. "Histories and Historians of the Ancient Near East." *Orientalia (Nova Series)* 49(4):283–332.

- _____. 1982. "The Milawata Letter Augmented and Reinterpreted." *AfO Beiheft* 19:130–37.
- _____. 2003. "The Hittite Conquest of Cyprus: Two Inscriptions of Suppiluliuma II (1.75)." In *The Context of Scripture*, edited by W.W. Hallo and K.L. Younger, 192–93. Leiden, New York, Cologne: Brill.
- Hoftijzer, J., and W.H. van Soldt. 1998. "Texts from Ugarit Pertaining to Seafaring." In *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, edited by S. Wachsmann, 333–44. Texas: A & M University Press.
- Hout, T.P.J. van den. 2002. "Tombs and Memorials: The (Divine) Stone-House and Hegur Reconsidered." In *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Guterbock*, edited by K.A. Yener and H.A. Hoffner, Jr., 73–91. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Huehnergard, J. 1999. "The Akkadian Letters." In *Handbook of Ugaritic Studies*, edited by W.G.E. Watson and N. Wyatt, 375–89. Handbuch der Orientalistik 39. Boston: Brill.
- Iacovou, M. 2013. "Cyprus during the Iron Age I Period (Late Cypriot IIC–IIIA): Settlement Pattern Crisis (LC IIC–IIIA) to the Restructuring (LC IIIB) of its Settlement Pattern." In *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000–332 BCE*, edited by M.L. Steiner and A.E. Killebrew, 660–76. Oxford: Oxford University Press.
- Jasink, A.M. 2001. "Šuppiluliuma and Hartapu: Two 'Great Kings' in Conflict." In *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Würzburg, 4.–8., Oktober 1999*, edited by G. Wilhelm, 235–40. Studien zu den Bogazköy-Texten 45. Wiesbaden.
- Jung, R. 2018. "Push and Pull Factors of the Sea Peoples between Italy and the Levant." In *An Archaeology of Forced Migration Crisis-Induced Mobility and the Collapse of the 13th c. BCE Eastern Mediterranean*, edited by J. Driessen, 273–306. Aegis 15. Louvain-La-Neuve: Presses Universitaires.
- Kahn, D. 2010. "Who is Meddling in Egypt's Affairs? The Identity of the Asiatics in the Elephantine Stele of Sethnakhte and the Historicity of the Medinet Habu Asiatic War Reliefs." *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 2(1):14–23.
- _____. 2012. "A Geo-Political and Historical Perspective of Merneptah's Policy in Canaan." In *The Ancient Near East in the 12th–10th centuries BCE. Culture and History: Proceedings of the International Conference, Held at the University of Haifa, 2–5 May, 2010*, edited by G. Galil, A. Leyvinzon-Gilbo'a, A.M. Maeir and D. Kahn, 255–68. *Alter Orient und Altes Testament* 392. Münster: Ugarit-Verlag.
- Kaniewski, D., N. Marriner, J. Bretschneider, G. Jans, C. Morhange, R. Cheddadi, T. Otto, F. Luce, and E. van Campo. 2019. "300-year Drought Frames Late Bronze Age to Early Iron Age Transition in the Near East: New Palaeoecological Data from Cyprus and Syria." *Regional Environmental Change* 19:2287–297.
- Kelder, J.M. 2020. "Crisis of Metamorphose? Het einde van de Bronstijd in de Oostelijke Middellandse Zee." *Tijdschrift voor Mediterraan Archeologie* 64:31–8.
- Kitchen, K.A. 1979. *Ramesseid Inscriptions* 2. 8 Vols. Oxford: Blackwell.
- _____. 1985. *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt*. 3rd ed. Warminster.
- Klengel, H. 1992. "Die Hethiter und Syrien: Aspekte einer Politischen Auseinandersetzung." In *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, edited by H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem and A. Süel, 341–53. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- _____. 1998. *Geshichte des Hethitischen Reiches. Handbook of Oriental Studies*. Section 1 34. Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Knapp, A.B. 1980. "KBo 1 26: Alašiya and Ḫatti." *Journal of Cuneiform Studies* 32(1):43–7.
- _____. 2008. *Prehistoric and Protohistoric Cyprus. Identity, Insularity, and Connectivity*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Knapp, A.B., and S.W. Manning. 2016. "Crisis in Context. The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean." *AJA* 120(1):99–149.
- Kopaniak, K. 2015a. "The King's Household, Royal Gifts and the International Trade in the Amarna Age." In *Kingship in Ancient Greece: from Agamemnon to Cleopatra. International Conference in Honor of Pierre Carlier. Athens, 6–8 February 2014*, edited by E. Lévy, 199–206. KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques 40. Strasbourg: Université Marc Bloch de Strasbourg.
- _____. 2015b. "The Mushki/Phrygian Problem from the Near Eastern Point of View." In *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul 31/3/11–3/4/11*, edited by N. Chr. Stampolides, Ç. Maner and K. Kopaniak, 211–26. Istanbul: Koç University Press.
- _____. 2017. "Mercenaries or Refugees? The Evidence from the Inscriptions of Merneptah on the 'Sea Peoples.'" *Journal of Greek Archaeology* 2:119–34.
- _____. 2018a. "Cilicia and Pamphylia during the Early Iron Age: Hiyawa, Mopsos and the Foundation of the Greek Polis." *AURA* 1:69–95.
- _____. 2018b. "Deconstructing Achilles. The Stories about Piyamaradu and the Making of a Homeric Hero." In *Contacts*,

- Migrations and Climate Change*, edited by P. Pavúk, 31–69. Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis. Prague: Masaryk University of Brno & Charles University in Prague.
- _____. 2019. “Πειρατές, Ηπίρι και Μισθοφόροι στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.” In *Πρακτικά Ημερίδας στη Μνήμη του Ακαδημαϊκού Καθηγητή Σπ. Ιακωβίδη, 6 Μαΐου 2015, Αθήνα*, edited by P. Sgouritsa and O. Palaggia. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- _____. 2021. *Ahhiyawa. To Μυκηναϊκό Αιγαίο μέσα από τα Χεττιτικά Κείμενα*. Athens: Institut Du Livre – Kardamitsa Publications.
- Kozal, E. 2002. “Hethitische und Hethitisch Beeinflusste Objekte aus Zypern.” In *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann*, edited by M. Korfmann and R. Aslan, 651–61. Remshalden-Grunbach: B.A. Greiner.
- Kümmel, H.M. 1985. “Zwei Berichte von der Unterwerfung Zyperns durch Suppiluliuma II.” *Texte der Umwelt des Alten Testaments* 1(5):492–95.
- Lackenbacher, S. 1982. “Nouveaux Documents d’Ugarit.” *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale* 76:141–56.
- Lackenbacher, S., and F. Malbran-Labat. 2005. “Ugarit et les Hittites dans les Archives de la Maison d’Urtenu.” *SMEA* 47:227–40.
- _____. 2016. *Lettres en Akkadien de la “Maison d’Urtēnu”. Fouilles de 1994*. Ras Shamra-Ugarit 23. Leuven, Paris, Bristol: Peeters.
- Lehmann, G. 1979. “Die Šikalājū – Ein neues Zeugnis zu den Seevölker-Heerfahrten im späten 13. Jh. v. Chr. (RS 34.129).” *Ugarit-Forschungen* 11:481–94.
- _____. 1996. *Untersuchungen zur späten Eisenzeit in Syrien und Libanon*. Münster: Ugarit-Verlag.
- Liverani, M. 2001. *International Relations in the Ancient Near East*. Studies in diplomacy and international relations. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Manassa, C. 2003. *The Great Karnak Inscription of Merneptah: Grand Strategy in the 13th Century BC*. Yale Egyptological Studies. New Haven, Conn: Yale Egyptological Seminar, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, The Graduate School, Yale Univ.
- Manning, S.W. 2013. “Appendix: A New Radiocarbon Chronology for Prehistoric and Protohistoric Cyprus, ca. 11000–1050 Cal BC.” In *The Archaeology of Cyprus: from Earliest Prehistory through the Bronze Age*, 485–533. Cambridge World Archaeology. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Manning, S.W., B. Weniger, A.K. South, B. Kling, P.I. Kuniholm, and J.D. Muhly. 2001. “Absolute Age Range of the Late Cypriot IIC Period on Cyprus.” *Antiquity* 75:328–40.
- Mantzourani, E., K. Kopanias, and I. Voskos. 2019. “A Great King on Alashia? The Archaeological and Textual Evidence.” In *From LUGAL.GAL to Wanax? Kingship and State Formation in the Late Bronze Age Aegean*, edited by J.M. Kelder and W.J. Waal, 95–130. Leiden: Sidestone Press.
- Martino, S. de. 2018. “The Fall of the Hittite Kingdom.” *Mesopotamia* 53:23–48.
- Melchert, H.C. 2002. “Tarhuntassa in the SÜDBURG Hieroglyphic Inscription.” In *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, edited by H.G. Güterbock, K.A. Yener, H.A. Hoffner, Jr. and S. Dhesi, 137–44. Winona Lake, Ind. Eisenbrauns.
- _____. ed. 2003. *The Luwians*. Handbook of Oriental Studies. Section One, the Near and Middle East Handbuch der Orientalistik 68. Boston: Brill.
- Mellaart, J. 1984. “Troy VIIa in Anatolian Perspective.” In *The Trojan War. Its Historicity and Context; Papers of the First Greenbank Colloquium Liverpool 1981*, edited by L. Foxhall and J.K. Davies, 63–82. Bristol: Bristol Classical Press.
- Merrillees, R.S. 2011. “Alashiya: A Scientific Quest for its Location.” In *Metallurgy: Understanding how, Learning why. Studies in Honor of James D. Muhly*, edited by P. Betancourt and S. Ferrence, 255–64. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- _____. 2018. “Cyprus and the Elusive Kingdom of Alashiya.” In *Structures of Inequality on Bronze Age Cyprus. Studies in Honour of Alison K. South*, edited by L. Hulin, L. Crewe and J.M. Webb, 1–6. *SIMA* 187. Nicosia. Astrom Editions.
- Monroe, C.M. 2010. “Sunk Costs at Late Bronze Age Uluburun.” *BASOR* 357:15–29.
- Mora, C. 2003. “On Some Clauses in the Kurunta Treaty and the Political Scenery at the End of the Hittite Empire.” In *Hittite Studies in Honour of Harry A. Hoffner, Jr. On the Occasion of his 65th Birthday*, edited by G.M. Beckman, R.H. Beal and G. McMahon, 289–96. Winona Lake, Ind. Eisenbrauns.
- Mountjoy, P.A. 2008. “A Mycenaean Vase from Megiddo.” *BASOR* 349:13–24.
- _____. 2018. “Economy, Taphonomy, and Trade in LC IIC–LC IIIA Cyprus: Using Data from Neutron Activation Analysis of Pottery.” In *Structures of Inequality on Bronze Age Cyprus. Studies in Honour of Alison K. South*, edited by L. Hulin, L. Crewe and J.M. Webb, 179–96. *SIMA* 187. Nicosia. Astrom Editions.

- Neve, P. 1987. "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1986." *AA* 381–412.
- Nougayrol, J., E. Laroche, C. Virolleaud, and C.F.-A. Schaeffer. 1968. *Ugaritica 5. Nouveaux Textes Accadiens, Hourrites et Ugaritiques des Archives et Bibliothèques Privées d'Ugarit. Commentaires des Textes Historiques (Première Partie)*. Mission de Ras Shamra 16. Paris: Geuthner.
- Oreshko, R. 2016a. "New Readings in the Hieroglyphic-Luwian Inscriptions of BURUNKAYA and KIZILDAĞ 4." *Kadmos* 55(1–2):1–16.
- _____. 2016b. "Studies in Hieroglyphic Luwian: Towards a Philological and Historical Reinterpretation of the SÜDBURG Inscription." Ph.D. diss., Freie Universität Berlin.
- _____. 2017. "Hartapu and the Land of Maša. A New Look at the KIZILDAĞ-KARADAĞ Group." *Altorientalische Forschungen* 44(1):47–67.
- _____. 2018. "Ahhiyawa - Danu(na). Aegean Ethnic Groups in the Eastern Mediterranean in the Light of Old and New Hieroglyphic-Luwian Evidence." In *Change, Continuity, and Connectivity: North-Eastern Mediterranean at the Turn of the Bronze Age and in the Early Iron Age*, edited by Ł. Niesiołowski-Spanò and M. Węcowski, 23–56. Philippika-Alturkundliche Abhandlungen. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag.
- _____. 2020. "The Onager Kings of Anatolia: Hartapus, Gordis, Muška and the Steppe Strand in Early Phrygian Culture." *Kadmos* 59(1–2):77–128.
- Osborne, J.F., M. Massa, F. Şahin, H. Erpehlivan, and C. Bachhuber. 2020. "The City of Hartapu: Results of the Türkmen-Kar ahöyük Intensive Survey Project." *AnatSt* 70:1–27.
- Otten, H. 1963. "Neue Quellen zum Ausklang des Hethitischen Reiches." *MDOG* 94:1–23.
- _____. 1988. *Die Bronzetafel aus Boğazköy: Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV*. Studien zu den Boğazköy-Texten, Beih. 1. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Peltenburg, E. 2012. "Text Meets Material in Late Bronze Age Cyprus." In *Cyprus, an Island Culture. Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian period*, edited by A. Georgiou, 1–23. Oxford, Oakville: Oxbow.
- Pichel, N.L. 2019. "La Conquista Hittita de Alašiya." *Isimu* 22:201–12.
- Pulak, C. 2000. "The Copper and Tin Ingots from the Late Bronze Age Shipwreck at Uluburun." In *Anatolian Metal I*, edited by Ü. Yalçın, 137–57. Der Anschnitt Beiheft 13. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Radner, K. 2010. "The Stele of Sargon II of Assyria in Kition: A Focus for an Emerging Cypriot Identity?" In *Interkulturalität in der Alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts*, edited by R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang and I. Madreiter, 429–50. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Redford, D.B. 2006. "The Tjekker." *Scripta Mediterranea* 27–28:9–14.
- _____. 2018. *The Medinet Habu Records of the Foreign Wars of Ramesses III*. Culture and history of the ancient Near East 91. Leiden, Boston: Brill.
- Rivas, A.Á.-O. 2015. "Piracy as a Disequilibrium Factor in the Eastern Mediterranean Seapower Balance: The Cilician Example during the Archaic and Classical Times." *Historika* 5:277–86.
- Routledge, B., and K.M. McGeough. 2009. "Just What Collapsed? A Network Perspective on 'Palatial' and 'Private' Trade at Ugarit." In *Forces of Transformation. The End of the Bronze Age in the Mediterranean: Proceedings of an International Symposium held at St. John's College, University of Oxford 25–26th March, 2006*, edited by C. Bachhuber and R.G. Roberts, 22–9. Themes from the Ancient Near East BANEPA Publication Series 1. Oxford, Oakville, CT: Oxbow.
- Singer, I. 1985. "The Battle of Niḫriya and the End of the Hittite Empire." *ZA* 75:100–23.
- _____. 1991. "The Title 'Great Princess' in the Hittite Empire." *Ugarit-Forschungen* 23:327–38.
- _____. 1999. "A Political History of Ugarit." In *Handbook of Ugaritic Studies*, edited by W.G.E. Watson and N. Wyatt, 603–733. Handbuch der Orientalistik 39. Boston: Brill.
- _____. 2000a. "New Evidence on the End of the Hittite Empire." In *External Relations of Early Iron Age Crete, 1100–600 B.C.*, edited by D.W. Jones, 21–33. Archaeological Institute of America Monographs. New series no. 4. Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt Pub. Co.
- _____. 2000b. "Review of H. Klengel, Geschichte des Hethitischen Reiches." *BibO* 57:636–43.
- _____. 2005. "On Luwians and Hittites. Review of H.C. Melchert, ed. the Luwians." *BibO* 42:430–52.
- _____. 2011. "Ships Bound for Lukka: a New Interpretation of the Companion Letters RS 94.2530 and RS 94.2523." In *The Calm Before the Storm. Selected Writings of Itamar Singer on the Late Bronze Age in Anatolia and the Levant*, edited by I. Singer, 173–96. Writings from the Ancient World Suppl. 1. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Starke, F. 1997. "Troia im Kontext des Historischpolitischen und Sprachlichen Umfelds Kleinasien im 2. Jahrtausend." *Studia Troica* 7:447–87.
- Tani, H. 2001. "More about the 'Hešni Conspiracy'." *AfO* 28:154–64.

- Vidal, J. 2008. "The Men of Arwad, Mercenaries of the Sea." *BibO* 65(1-2):5-15.
- Virolleaud, C. 1965. *Textes en Cunéiformes Alphabétiques des Archives Sud, Sud-Ouest et Centrale*. Mission Archéologique de Ras Shamra 11. Paris: Imprimerie nationale, Klincksieck.
- Vita, J.-P. 1999. "The Society of Ugarit." In *Handbook of Ugaritic Studies*, edited by W.G.E. Watson and N. Wyatt, 455-98. *Handbuch der Orientalistik* 39. Boston: Brill.
- Williams, T.C. 1910. *Vergil. Aeneid*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- Yakubovich, I. 2009. "The Luvian Enemy." *Kadmos* 47(1-2):1-19.
- Yamada, M. 2011. "The Second Military Conflict Between 'Assyria' and 'Ḫatti' in the Reign of Tukulti-Ninurta I." *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 105:199-220.
- Yasur-Landau, A. 2012. "Chariots, Spears and Wagons: Anatolian and Aegean Elements in the Medinet Habu Land Battle Relief." In *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE. Culture and History: Proceedings of the International Conference, Held at the University of Haifa, 2-5 May, 2010*, edited by G. Galil, A. Levinzon-Gilbo'a, A.M. Maeir and D. Kahn, 549-67. *Alter Orient und Altes Testament* 392. Münster: Ugarit-Verlag.
- Yon, M. 2007. "Au roi d'Alasia, mon père..." *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 37:15-39.

Σύμβολα κύρους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την απώτατη Δύση στην Κύπρο*

Βαγγέλης Νικολόπουλος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

ABSTRACT

The active participation of LBA Cypriot groups in complex trade networks covering the whole Mediterranean area was traditionally inferred by the discovery of a number of metal artefacts of eastern origin in the Central and Western Mediterranean and as far as the Iberian Peninsula. More recent studies, however, have also supported the existence of raw materials coming from eastern Iberian sources to Cyprus during the late 2nd millennium BC and one artefact, a spit (“obelos”) of NW Iberian origin, unearthed in a tomb at the site of Amathous. Although this western import appeared to be a unique case, in this paper it is proposed that more imported artefacts, such as a type of metal shield from Idalion, may be identified in Late Bronze and Early Iron Age Cypriot contexts. Concerning this type of shield in particular, even though it was initially considered to be Cypriot, it most probably originated from Ireland. Thus, it might be argued that the westward flow of prestige goods was not the only case, since various artefacts of northern and western European origin were also travelling eastwards within a rather complex system of cultural interaction and interconnection.

Οι γνώσεις μας για τη συμμετοχή της Κύπρου στην επικοινωνία της Ανατολικής με την Κεντρική και τη Δυτική Μεσόγειο από τα μέσα της 2ης μέχρι τις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ., καθώς και για τον κομβικό ρόλο της στην οικονομία της Μεσογείου, παράλληλα ή σε συνέχεια των μυκηναϊκών εξορμήσεων στην Ιταλία, τη Σικελία και τη Σαρδηνία, τις τελευταίες δεκαετίες διαρκώς εμπλουτίζονται και αναμορφώνονται.¹ Σποραδικές επαφές του κυπριακού στοιχείου έχουν διαπιστωθεί επίσης δυτικότερα, με την Ιβηρική Χερσόνησο, την «απώτατη Δύση» της Εποχής του Χαλκού,² πολύ πριν τη φοινικική εγκατάσταση στα ιβηρικά παράλια της Μεσογείου και του Ατλαντικού,³ χωρίς όμως εδώ να τεκμηριώνεται αντίστοιχα παράλληλη ή προγενέστερη συμμετοχή του μυκηναϊκού στοιχείου.

* Η παρούσα συμβολή αποτελεί περαιτέρω πραγμάτευση μιας πτυχής της δημοσίευτης διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο *Σχέσεις της Ιβηρικής Χερσονήσου με την Ανατολική Μεσόγειο κατά τη 2η και στις Αρχές της 1ης Χιλιετίας π.Χ.: Μύθος και Πραγματικότητα*, <http://thesis.ekt.gr/id/23306> (Νικολόπουλος 2009), με επόπτρια την καθηγήτρια Ε. Μαντζουράνη, προς την οποία οφείλω και από εδώ τις ευχαριστίες μου για τη μεθοδική αρωγή, τις διδαχές και την εμπιστοσύνη της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησής της.

1 Πρβλ. Vagnetti και Lo Schiavo 1989· Knapp και Cherry 1994· Vagnetti 1999· Gale και Stos-Gale 2012· Knapp 2013.

2 Mederos Martín 1996· Νικολόπουλος 2009· Nikolopoulos 2017.

3 Από τον 8ο ή τα τέλη του 9ου αι. π.Χ. (Martín Ruiz 1995· Aubet 2001) και σύμφωνα με νεότερα ανασκαφικά δεδομένα, σε εκτός των Ηρακλείων Στηλών εμπορία ήδη από τον 10ο αι. π.Χ. (González de Canales Cerisola κ.ά. 2004).

Σε αντίθεση με παρωχημένες απόψεις για επαφές του προϊστορικού Αιγαίου με τους πολιτισμούς της Ιβηρικής Χερσονήσου κατά την 3η και 2η χιλιετία π.Χ.,⁴ σήμερα πιθανολογούνται μόνο έμμεσες επιδράσεις των πολιτισμών του Αιγαίου κατά το β' μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. που ορισμένοι επιμένουν να αναγνωρίζουν σε σχηματικές αναπαραστάσεις αρμάτων σε εγχάρακτες στήλες,⁵ σε τεχνοτροπικές επιδράσεις ή σε αναλογίες στις κοινωνικές δομές και την οικονομία.⁶ Λίγα εισηγμένα αντικείμενα εξ ανατολών είναι πιθανότερο ότι προέρχονται από την Κύπρο ή τις συροπαλαιστινιακές ακτές παρά από τον κόσμο του Αιγαίου.⁷ Δύο στρωματογραφημένα μυκηναϊκά όστρακα που βρέθηκαν το 1985 σε παραποτάμιο οικισμό της Τελικής Εποχής του Χαλκού (Bronze Final) στην Ανδαλουσία⁸ και αντιμετωπίστηκαν με σπουδή ως τα πιθανά πρώτα τεκμήρια επαφών μεταξύ Αιγαίου και Ιβηρικής Χερσονήσου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, αναζωπυρώνοντας συζητήσεις για τις λεγόμενες προ-αποικιακές σχέσεις της Ανατολής με τη Δυτική Μεσόγειο,⁹ προέρχονταν, βάσει των αναλύσεων, από εργαστήρια από το Μπερμπάτι Αργολίδας.¹⁰ Πιθανότατα όμως δεν είχαν ως αφετηρία το Αιγαίο και τον Ελλαδικό χώρο, αλλά την Κύπρο,¹¹ κύριο αποδέκτη της παραγωγής κρατήρων και αμφορέων του γνωστού αργολικού κέντρου παραγωγής,¹² που παραδοσιακά τροφοδοτούσε την κυπριακή αγορά.¹³ Μαζί με τα μυκηναϊκά όστρακα, έχει βρεθεί στην ίδια και σε άλλες τρεις θέσεις στο νοτιοανατολικό τμήμα της Ιβηρικής Χερσονήσου όχι αμελητέα ποσότητα χρηστικής, τροχίλατης κεραμικής, η οποία είναι αναμφισβήτητα εισηγμένη, καθώς χρονολογείται αρκετούς αιώνες πριν την υιοθέτηση του τροχού στην περιοχή τον 10ο αι. π.Χ.,¹⁴ και δεν συνδέεται με το Αιγαίο, αλλά τα κυριότερα παράλληλά της (κυρίως πιθαμορφείς) εντοπίζονται είτε στην Κύπρο είτε στη Minet el Beida και τη Ras Shamra της επικράτειας της Ugarit.¹⁵

Εκτός από την κεραμική, την άμεση ή έμμεση σχέση Κύπρου και Ιβηρικής Χερσονήσου μαρτυρούν λίγα προϊόντα μεταλλοτεχνίας από ταφές, οικισμούς και θησαυρούς ή απορρίψεις μετάλλων της Τελικής Εποχής του Χαλκού, που βρέθηκαν στα νότια παράλια, σποραδικά στην ενδοχώρα, αλλά και στη βόρεια Πορτογαλία, συχνά μαζί με άλλα αντικείμενα, ποικίλης πολιτισμικής προέλευσης, από τη Μεσόγειο, τις ιβηρικές ακτές του Ατλαντικού, αλλά και από παράκτιες περιοχές της βορειοδυτικής Ευρώπης.¹⁶ Τέλος, μια ιδιαίτερη παραλλαγή πόρπης κυπριακού τύπου,¹⁷ της Κυπρογεωμετρικής περιόδου (μέσα 11ου – τέλη 8ου αι. π.Χ.), η οποία αφθονεί στον ιβηρικό Νότο, χρονολογείται στην ίδια περίοδο¹⁸ και φαίνεται ότι έχει κατασκευαστεί σε ιβηρικά εργαστήρια από εντόπιο υλικό και έχει εξελιχθεί ανεξάρτητα στο ιβηρικό έδαφος.¹⁹ Το στοιχείο αυτό παραπέμπει σε νέες ενδυματολογικές συνήθειες της Μεσογείου που αρχίζουν να υιοθετούνται στην Ιβηρική Χερσόνησο.²⁰

Καθώς όμως πυκνώνουν τα τεκμήρια για την παρουσία κυπριακών αντικειμένων –κυρίως συμβόλων κύρους– στη μεσογειακή Δύση, αλλά και πέραν αυτής, η έρευνα δεν έχει ασχοληθεί διεξοδικά με την ανίχνευση της αντίστροφης πορείας, δηλαδή της παρουσίας αντικειμένων κύρους δυτικής προέλευσης στην Κύπρο.

Το πρώτο αντικείμενο δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης που αναγνωρίστηκε επί κυπριακού εδάφους είναι ένας οβελός από τον τάφο 523 του δυτικού νεκροταφείου της Αμαθούντας.²¹ Αν και οι περισσότερες της μιας

4 Πρβλ. Blance 1961· Buchholz 1987, 97–108.

5 Mederos Martín 2008.

6 Mederos Martín 2017· Ruiz-Gálvez και Galán 2017.

7 Βλ. υποσημ. 2.

8 Martín de la Cruz 1988· Podzuweit 1990.

9 Martín de la Cruz 1994· Almagro Gorbea και Fontes 1997· Perlins 2003.

10 Mommsen κ.ά. 1990.

11 Νικολόπουλος 2009, 83–4· Nikolopoulos 2017, 46.

12 Sakellarakis 1992, 11· Μαντζουράνη 2001, 189–91, εικ. 137–41.

13 Jones 1986, 542–71, 603–9· Steel 1998, 287.

14 Almagro Gorbea και Fontes 1997.

15 Nikolopoulos 2017, 44–6, πίν. XVI, a, b.

16 Da Silva κ.ά. 1984· da Silva 1986· Ruiz-Gálvez Priego 1995.

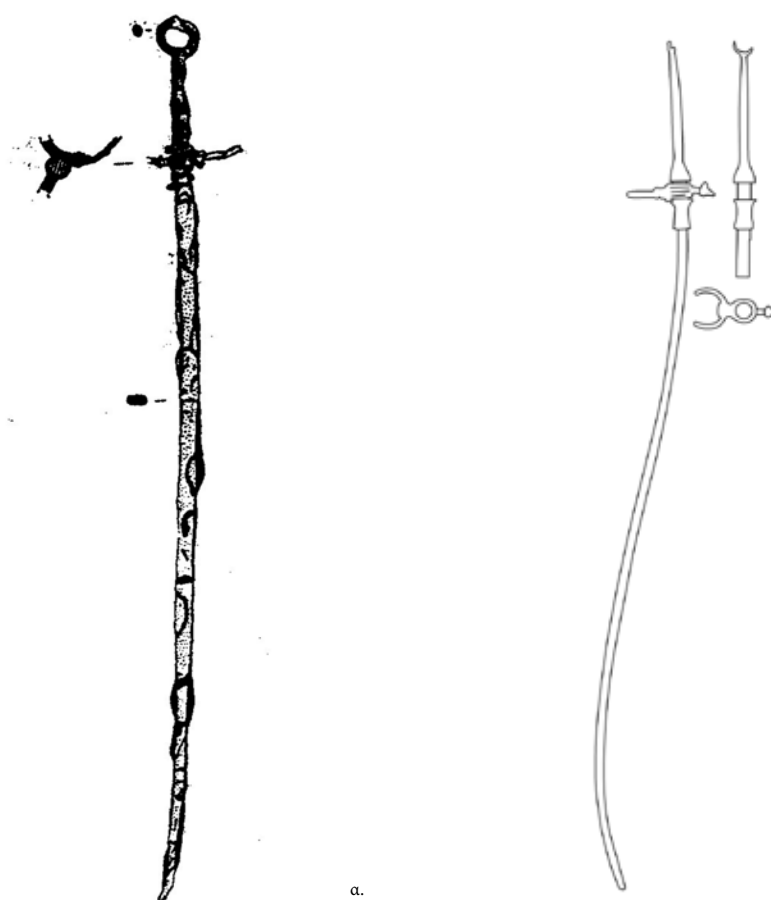
17 Τύπος II, σύμφωνα με την κατάταξη του Buchholz (1986, 242–43, εικ. 9) ή τύπος X, σύμφωνα με την Giesen (2001, 179–80, πίν. 43, 44, αρ. 1–3, 5).

18 Carrasco και Pachón 2006.

19 Carrasco κ.ά. 1999· Jiménez Ávila 2002, 311–12.

20 Ruiz-Gálvez Priego 1995, 139.

21 Μετά την πρώτη δημοσίευση (Karageorghis 1987, 719, εικ. 187, αρ. 40) σύντομα ταυτίστηκε με οβελό και αναγνωρίστηκε η



Εικ. 1α. Οβελός από την Αμαθούντα (Karageorghis 1987, εικ. 87).

Εικ. 1β. Οβελός από την Nossa Senhora da Guia, Βόρεια Πορτογαλία (ανασχεδιασμένος από τον Κωνσταντίνο Μούσιο, από da Silva 1986, πίν. XCVIII:7).

ταφές, που χρονολογούνται από την Κυπρο-Γεωμετρική Ι (περ. 1050–950 π.Χ.) έως την Κυπρο-Γεωμετρική ΙΙ περίοδο (περ. 950–850 π.Χ.), ήταν αναμοχλευμένες, πιστεύεται ότι ένας από τους νεκρούς ήταν επιφανής πολεμιστής. Σε αυτόν αποδόθηκαν μια αιχμή δόρατος, δύο σιδερένια μαχαίρια, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο με ελεφαντοστέινη λαβή και ο οβελός.²²

Ο οβελός, με κρίκο που περιβάλλει το στέλεχος στη βάση της λαβής με τη μορφή ελεύθερης άρθρωσης, απόφυση στην κορυφή του και συμφυή βέργα ή γάντζο σε σχήμα U από κάτω (Εικ. 1α), κατατάσσεται στην ιδιαίτερη ομάδα από 23 γνωστούς αρθρωτούς οβελούς, η διασπορά των οποίων εντοπίζεται αποκλειστικά στις ευρωπαϊκές ακτές του Ατλαντικού, ενώ ένας βρέθηκε στη Σαρδηνία.²³

Από τυπολογική άποψη, ως πλησιέστερο παράλληλο του οβελού της Αμαθούντας είχε υποδειχθεί αρθρωτός οβελός από την Serra de Alvaiaçere, στην Extremadura της Πορτογαλίας, με πτηνόσχημο κόσμημα στην άρθρωση.²⁴ Το ακριβέστερο παράλληλό του, ωστόσο, το βρίσκουμε αναμφίβολα σε αρθρωτό οβελό χωρίς κόσμημα από θησαυρό μετάλλων στη θέση Nossa Senhora da Guia (Baiões), στη βόρεια Πορτογαλία²⁵ (Εικ. 1β), που περιλάμβανε επίσης τμήματα υποστατών και χάλκινες φιάλες κυπριακής προέλευσης ή επιρροής.²⁶

δυτική προέλευσή του (Karageorghis και Lo Schiavo 1989).

22 Karageorghis και Lo Schiavo 1989, 15–6.

23 Νικολόπουλος 2009, 178, Πίν. 3.

24 Kalb 1980, 30, 46, εικ. 10:49· Karageorghis και Lo Schiavo 1989, εικ. 3.

25 Kalb 1980, 30, 45, εικ. 9:43, αρ. 21· Νικολόπουλος 2009, 183–84.

26 Kalb 1980· da Silva κ.ά. 1984· Νικολόπουλος 2009, Κεφ. 3.4, 3.5.



α.



β.

Εικ. 2α. Ασπίδα από το Ιδάλιον (Lerat 1980, εικ. 5).

Εικ. 2β. Αναθηματική ασπίδα από τους Δελφούς (Παρτίδα 2003, 475, Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών, αρ. ευρ. 7226).

Οι ευρωπαϊκοί οβελοί είχαν χρονολογηθεί αρχικά μεταξύ του 10ου και 8ου αι. π.Χ.,²⁷ αλλά νεότερες μελέτες τους τοποθετούν μεταξύ 1150 και 1050 π.Χ.,²⁸ ανεβάζοντας έτσι και τη χρονολόγηση του «κυπριακού», που είχε χρονολογηθεί συμβατικά γύρω στο 1000 π.Χ. ή λίγο αργότερα, βάσει της χρονολόγησης του τάφου. Ίσως όμως να είχε κατασκευαστεί και χρησιμοποιηθεί αρκετό καιρό πριν τοποθετηθεί στον τάφο, όπως συνέβη πιθανότατα και με ένα φυτάρι Υστεροκυπριακής ΙΙΙ περιόδου που βρέθηκε κοντά του.²⁹

Το γεγονός της εισαγωγής στην Κύπρο ενός οβελού δυτικής προέλευσης την εποχή των κυπριακών εξορμήσεων στη Δύση συμβάλλει στον προβληματισμό για την ενδεχόμενη δυτική καταγωγή και άλλου αντικειμένου που έχει βρεθεί στην Κύπρο. Πιο συγκεκριμένα, το 1850 μια χάλκινη στρογγυλή ασπίδα βρέθηκε κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, σε νεκρόπολη κοντά στο Ιδάλιον, πιθανώς σε συνάφεια με άλλα αντικείμενα που παραπέμπουν σε κτερίσματα τάφου.³⁰ Φέρει στο κέντρο δύο έξεργους, ομόκεντρους δακτυλίους με βαθιές, οξυγώνιες εσοχές, που εισχωρούν στους υποκείμενους δακτυλίους και στον ομφαλό. Οι δακτύλιοι περιβάλλονται από άλλους τρεις διπλούς, έξεργους δακτυλίους, διακοσμημένους στο εσωτερικό τους με επίσης έξεργο κυματοειδές θέμα που εναλλάσσεται με μικρούς κύκλους (Εικ. 2α).

Η ασπίδα από το Ιδάλιον ήταν η πρώτη αυτού του τύπου που εντοπίστηκε. Στις επόμενες δεκαετίες ήρθαν στο φως πολύ περισσότερες, σε διάφορες παραλλαγές, κυρίως στη δυτική και βορειοκεντρική Ευρώπη, και αρκετά μικρογραφικά ομοιώματα ή εικονογραφικές αναπαραστάσεις τους στη Μεσόγειο. Η κυπριακή ασπίδα όμως θεωρούνταν παραδοσιακά ότι συνιστούσε την πιο «πλήρη» και πιο περίτεχνη εκδοχή του τύπου³¹ και αφετηρία για την εξάπλωσή του προς τη Δύση,³² είχε δε ενταχθεί στο χρονολογικό πλαίσιο της Κυπρο-Γεωμετρικής ΙΙΙ περιόδου.³³ Ωστόσο, άλλη μία μόνο έχει βρεθεί στην Κύπρο, σε κατεστραμμένο τάφο στην Παλαίπαφο, παραλλαγή της πρώτης, με επίσης δύο διπλούς έξεργους δακτυλίους και διακοσμητικό θέμα

27 Πρβλ. Mohen 1977· Burgess 1991, 36.

28 Mederos Martin 1996, 104.

29 Karageorghis και Lo Schiavo 1989, 16.

30 Perrot και Chipiez 1885, 866–68, εικ. 636· Gjerstad 1948, 214, εικ. 23:3· Coles 1962, 158· Borchhardt 1977, εικ. 5:c· Lerat 1980, 98, εικ. 5.

31 Hencken 1950, 295.

32 Snodgrass 1964, 55.

33 Gjerstad 1948, 214.

από σιγμοειδείς γραμμές, εναλλασσόμενες με στιγμές.³⁴ Ο εσωτερικός δακτύλιος διακόπτεται από περίτεχνο διακοσμητικό στοιχείο σχήματος V. Έχει χρονολογηθεί βάσει των ύστερων συννευρημάτων του τάφου, στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.³⁵

Στον ελλαδικό-αιγαιακό χώρο, πανομοιότυπη ασπίδα με αυτήν του Ιδαλίου, με τρεις εσοχές στους εσωτερικούς και με ακόσμητους τους εξωτερικούς δακτυλίους, έχει βρεθεί στους Δελφούς, στην Ιερά Οδό³⁶ (Εικ. 2β). Από τους Δελφούς προέρχονται ένα ακόμη τμήμα ασπίδας που σώζει τον ομφαλό και πέντε έξεργους δακτυλίους με μικρές αμβλυγώνιες εσοχές σχήματος V,³⁷ καθώς και ένα τρίτο με δύο έξεργους, διπλούς δακτυλίους με κυματοειδείς ταινίες και μικρούς κύκλους, όμοιους με εκείνους της ασπίδας του Ιδαλίου.³⁸ Οι ασπίδες των Δελφών έχουν χρονολογηθεί μεταξύ του τέλους του 8ου και των μέσων του 7ου αι. π.Χ., ακολουθώντας τις χρονολογήσεις που είχαν προταθεί για τις κυπριακές,³⁹ και είναι κατασκευασμένες από λεπτά χάλκινα ελάσματα, πιθανώς προσηλωμένα αρχικά σε ξύλινο σώμα, όπως συνέβαινε και με άλλους τύπους ασπίδων.⁴⁰

Από το Ηραίον της Σάμου προέρχονται 35 θραύσματα πήλινων μικρογραφικών ομοιωμάτων ασπίδων του ίδιου τύπου. Τα έξι φέρουν από τρεις ή τέσσερις έξεργους δακτυλίους και οξυγώνιες εσοχές σχήματος V που διεισδύουν μέχρι τον ομφαλό,⁴¹ όπως η ασπίδα του Ιδαλίου. Τέσσερα βρέθηκαν κάτω από το επίπεδο του Εκατόμπεδου ΙΙ και ένα στην επίχωση του βωμού V, θέσεις οι οποίες τα τοποθετούν χρονολογικά μεταξύ του τέλους του 8ου και των αρχών του 7ου αι. π.Χ., σύμφωνα με τη στρωματογραφία του χώρου.⁴² Μία ακόμη χάλκινη, μικρογραφική ασπίδα του ίδιου τύπου σώζει δύο έξεργους δακτυλίους.⁴³ Από την Ιαλυσό της Ρόδου προέρχονται άλλες τρεις μικρογραφικές, χάλκινες ασπίδες ίδιου τύπου.⁴⁴ Τέλος, από το Ιδαίον Άντρο, είναι γνωστή μικρογραφική αναπαράσταση ασπίδας με αμβλυγώνιες εσοχές σχήματος V, η οποία αποτελείωσε κόσμημα άλλης, μεγαλύτερης,⁴⁵ και έχει χρονολογηθεί στον πρώιμο 8ο ή το πολύ στα τέλη του 9ου αι. π.Χ.⁴⁶

Οι ασπίδες αυτού του τύπου και τα μικρογραφικά ομοιώματά τους από τον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο είναι αποκλειστικά αφιερωματικού χαρακτήρα. Από τη βόρεια Ευρώπη, ωστόσο, παραδίδεται μεγάλος αριθμός από πραγματικές ασπίδες με εσοχές σχήματος V και μια παραλλαγή τους με εσοχές σχήματος U, ενώ εγχάρακτες αναπαραστάσεις τους έχουν αποτυπωθεί σε 37 στήλες που φέρουν επίσης εγχάρακτες σχηματικές απεικονίσεις ανατολικών και δυτικών στοιχείων κύρους στον Νότο της Ιβηρικής Χερσονήσου (34) και στη νότια Γαλλία (3) (Εικ. 3). Η παραλλαγή με εσοχές σχήματος U έχει βρεθεί στη Γερμανία (Herzprung),⁴⁷ στο Pilsen της Βοημίας, στη Δανία⁴⁸ και στη Σουηδία.⁴⁹

34 Karageorghis 1963, 274, εικ. 11· Borchhardt 1977, 41, εικ. 5:d· Lerat 1980, 98, εικ. 7.

35 Karageorghis 1963, 299.

36 Lerat 1938, 224, εικ. 15· 1980, 93–6, εικ. 1–3· Borchhardt 1977, 41, εικ. 5:a.

37 Perdrizet 1908, 25, εικ. 99· Hencken 1950, 296–97, εικ. 7· Lerat 1980, 96–7, εικ. 4· Celestino Pérez 2001, 126, εικ. 24:I· Παρτίδα 2003, 475, αρ. 855.

38 Lerat 1980, 98, εικ. 6.

39 Lerat 1980, 103.

40 Παρτίδα 2003, 475.

41 Eilmann 1933, 121, εικ. 68· Hencken 1950, 296, εικ. 3–6· Coles 1962, 158· Borchhardt 1977, εικ. 5:b· Lerat 1980, 98, εικ. 8· Βιγλάκη 2003, 399, αρ. 625–26.

42 Hencken 1950, 296, εικ. 3–6.

43 Γιαννούλη 2003, 475, αρ. 854.

44 Canciani 1970, 44, σημ. 7· Lerat 1980, 98.

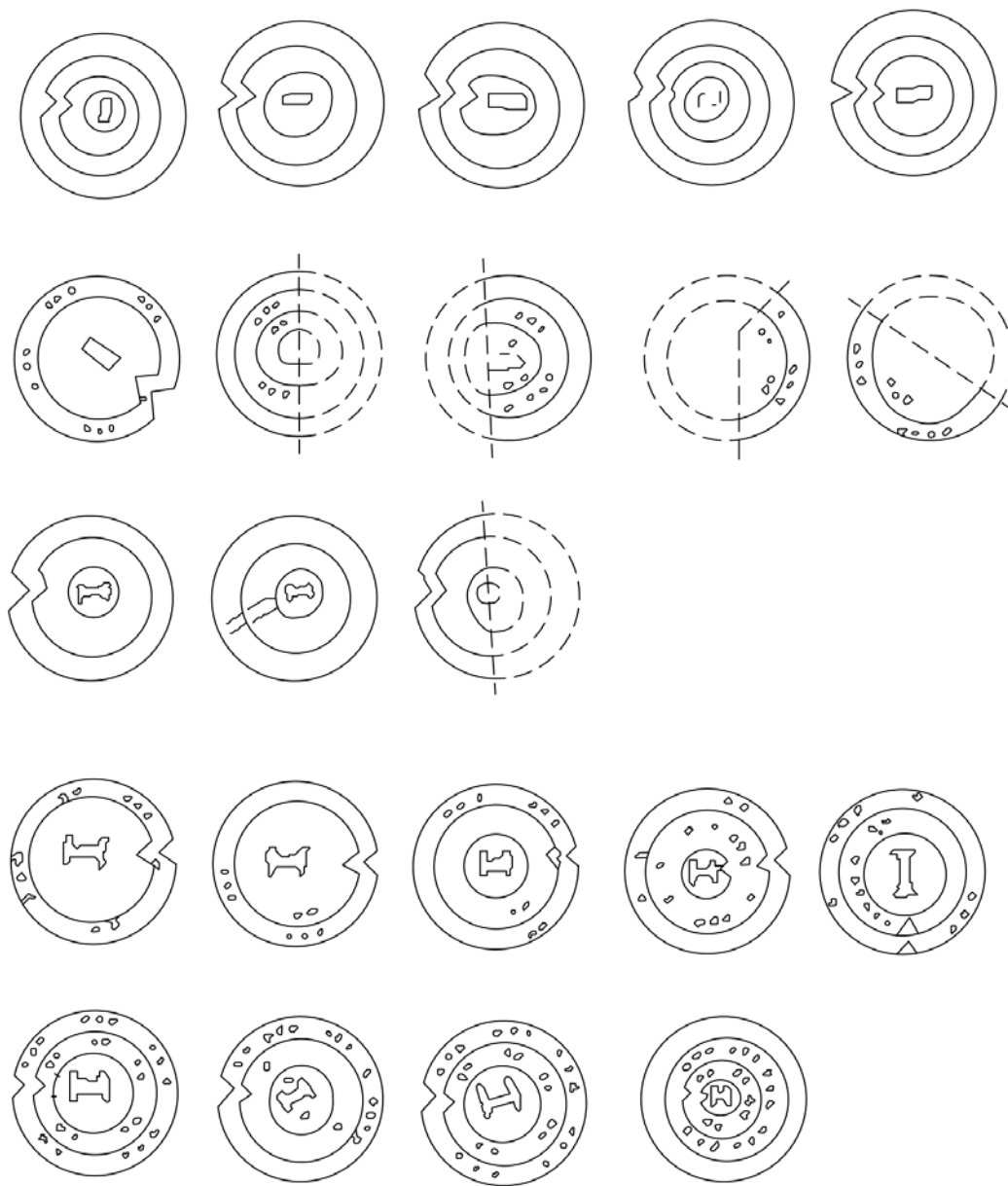
45 Kunze 1931, πίν. 43, 67· Hencken 1950, 297· Coles 1962, 158· Lerat 1980, 98, εικ. 9.

46 Hencken 1950, 297–302, ακολουθώντας τις κατά καιρούς προταθείσες χρονολογήσεις των κρητικών ασπίδων από τους Kunze (1931), Matz (1933) και Benton (1938–1939).

47 Sprockhoff 1930, 10, πίν. 5· Hencken 1950, 305, εικ. 24· Coles 1962, 161.

48 Στις βασικές μελέτες των Sprockhoff (1930), Hencken (1950), Coles (1962), Lerat (1980), Coles κ.ά. (1999) και Celestino Pérez (2001), περιλαμβάνεται στο σύνολό της η πρωτογενής δανική, σουηδική και λοιπή βιβλιογραφία για όλες τις περιπτώσεις ευρωπαϊκών ασπίδων, άρθρα παλαιά, η πρόσβαση και κατανόηση των οποίων δεν ήταν πάντοτε δυνατή.

49 Coles κ.ά. 1999, 44· Νικολόπουλος 2009, 281, με βιβλιογραφία για τις 17 και πλέον ασπίδες αυτού του τύπου.



Εικ. 3. Ασπίδες που εικονίζονται σε εγχάρακτες στήλες της Ιβηρικής Χερσονήσου, σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη του Celestino Pérez (2001, εικ. 21, ανασχεδιασμένες από τον Κωνσταντίνο Μούσιο).



Εικ. 4. Δερμάτινη ασπίδα από το Clonbrin της Ιρλανδίας (Coles 1962, πίν. XXIII).

Από την Ιρλανδία, τέλος, προέρχονται η μοναδική γνωστή δερμάτινη ασπίδα, από το Clonbrin⁵⁰ (Εικ. 4), που παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τις εγχάρακτες αναπαραστάσεις ασπίδων της Ιβηρικής Χερσονήσου και με το τμήμα ασπίδας από τους Δελφούς, μια ξύλινη μήτρα προοριζόμενη για την κατασκευή ασπίδας παρόμοιας με αυτή του Clonbrin⁵¹ και δύο ξύλινες, με ομφαλό, τέσσερις αλληπάλληλες ομόκεντρες κυκλικές αυλακώσεις και αβαθείς εσοχές σε σχήμα U,⁵² καθώς επίσης και η μόνη εγχάρακτη απεικόνιση ασπίδας σε λίθο στη βόρεια Ευρώπη.⁵³

Διακρίνονται, επομένως, τρεις παραλλαγές ασπίδων αυτού του τύπου, ως εξής: η πρώτη περιλαμβάνει την ασπίδα από το Ιδάιον, τα ομοιώματα της Σάμου και τη μεγάλη ασπίδα των Δελφών, με κοινό χαρακτηριστικό τις οξυγώνιες εσοχές που εισχωρούν ως τον ομφαλό της ασπίδας. Στη δεύτερη περιλαμβάνονται μια ασπίδα των Δελφών,⁵⁴ οι ιρλανδικές με τις αμβλυγώνιες εσοχές σχήματος V, το μικρογραφικό ομοίωμα από το Ιδαίον Άντρο, καθώς επίσης και οι περισσότερες εγχάρακτες απεικονίσεις της Ιβηρικής Χερσονήσου. Ειδικά η δερμάτινη ασπίδα από το Clonbrin, με τα εξάρματα μεταξύ των δακτυλίων, και η ασπίδα των Δελφών, βρίσκουν τα πιο κοντινά παράλληλα σε τύπο των πολυάριθμων εγχάρακτων ιβηρικών απεικονίσεων (Εικ. 3).⁵⁵ Στην τρίτη

50 Coffey 1913, 77, εικ. 70· Sprockhoff 1930, 16, πίν. 3α· Hencken 1950, 303, εικ. 21· Coles 1962, 160, πίν. XXIII· Lerat 1980, 100, εικ. 11:b.

51 O' Riordain 1946, 161, πίν. XIV:2· Hencken 1950, 303, εικ. 22· Coles 1962, 160, πίν. XXIV· Lerat 1980, 100, εικ. 11:a.

52 Mahr 1937, 383, πίν. XXV· Hencken 1950, 305, εικ. 28· Coles 1962, 160–61, πίν. XXV, XXVI· Celestino Pérez 2001, 133–34, εικ. 27: μέσον, δεξιά.

53 Celestino Pérez 2001, 132–33, εικ. 27: κάτω.

54 Perdrizet 1908.

55 Celestino Pérez 2001, 119, εικ. 21, 145.

παραλλαγή συγκαταλέγονται όλα τα παραδείγματα από τη βόρεια Ευρώπη, και δύο από την Ιρλανδία, με εσοχές σχήματος U, που απομακρύνονται από την κυπριακή παραλλαγή του τύπου, αλλά έχουν προφανώς την ίδια αφετηρία.

Από κατασκευαστική άποψη, οι μεταλλικές ασπίδες της Μεσογείου φέρουν λεπτά, σφυρήλατα ελάσματα, φιλοτεχνημένα με ιδιαίτερη προσοχή, όχι όμως απαραίτητα για να χρησιμοποιηθούν στη μάχη, αλλά με σκοπό να λειτουργούν ως πολύτιμα αφιερώματα ή σύμβολα κύρους των κατόχων, ενώ συμβολικό χαρακτήρα είχαν και τα αντίστοιχα ομοιώματα σε ιερά.⁵⁶ Πιο συμπαγείς και πιθανότατα πιο λειτουργικές φαίνεται πως ήταν οι ασπίδες της βόρειας Ευρώπης, τόσο οι μεταλλικές⁵⁷ όσο και οι ξύλινες με δερμάτινη επένδυση.⁵⁸

Για τα ζητήματα της χρονολόγησης και της καταγωγής των ασπίδων δεν έχουν δοθεί οριστικές απαντήσεις. Οι προτεινόμενες χρονολογήσεις καλύπτουν ένα φάσμα τουλάχιστον δέκα αιώνων, ενώ η διασπορά των ιδίων ή των αναπαραστάσεων και των ομοιωμάτων τους καλύπτει πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους γεωγραφικές περιοχές, ένα ευρύ τόξο, που διέρχεται από τη Σκανδιναβία, τη βορειοκεντρική Ευρώπη, την Ιρλανδία, την Ιβηρική Χερσόνησο και την Ανατολική Μεσόγειο.

Οι ασπίδες της Κύπρου και του Αιγαίου χρονολογούνταν παραδοσιακά, όπως προαναφέρθηκε, από τα τέλη του 9ου έως τον 7ο αι. π.Χ. και, καθώς θεωρούνταν πρότυπα των υπολοίπων, την ίδια περίπου χρονολόγηση πρότειναν σχεδόν άκριτα οι περισσότεροι εξ όσων μελετούσαν τις ευρωπαϊκές ασπίδες και τις ιβηρικές αναπαραστάσεις τους,⁵⁹ που έχουν βρεθεί τις περισσότερες φορές εκτός αρχαιολογικού περιβάλλοντος. Ασπίδες της βόρειας Ευρώπης όμως, γνωστές και ως ασπίδες τύπου Herzsprung, έχουν χρονολογηθεί, στυλιστικά και με ραδιοχρονολόγηση, περί το 1200 π.Χ.⁶⁰ ή και νωρίτερα.⁶¹ Οι ασπίδες της Ιρλανδίας επίσης ακολουθούσαν παραδοσιακά την ύστερη χρονολόγηση. Μια ξύλινη μήτρα, ωστόσο, απλούστερης ασπίδας της Ιρλανδίας έχει αποδοθεί με τη μέθοδο C14 στο πρώτο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ.⁶² Παρά την αρχική αμφισβήτηση,⁶³ υποστηρίζεται πλέον ευρύτερα η αξιοπιστία των υψηλών τιμών στη βόρεια και βορειοδυτική Ευρώπη⁶⁴ και δίνεται νέα ώθηση στη συζήτηση για την καταγωγή και τις διαδρομές του συγκεκριμένου τύπου ασπίδας.

Η ευρωπαϊκή καταγωγή αυτών των ασπίδων είχε, βέβαια, υποστηριχθεί στο παρελθόν,⁶⁵ αλλά η άποψη της μεσογειακής καταγωγής τους ήταν πάντα πιο ισχυρή.⁶⁶ Όμως, η συντριπτική ποσοτική υπεροχή και οι υψηλές χρονολογήσεις των ευρωπαϊκών ασπίδων και της ξύλινης μήτρας ανατρέπουν αυτή τη βεβαιότητα. Το δε γεγονός ότι μόνο στην Ιρλανδία συνυπάρχουν και οι δύο παραλλαγές (τύπου V και U) και εκεί μόνο έχουν σωθεί τα πρωτότυπα και πιθανότατα αρχαιότερα δερμάτινα και ξύλινα δείγματα, όπως και η πολύ πρωιμότερη ξύλινη μήτρα, υποδεικνύει ίσως την Ιρλανδία ως λίκνο του τύπου, του οποίου η μια παραλλαγή διαδίδεται και εξελίσσεται στη βόρεια-βορειοκεντρική Ευρώπη και οι άλλες στην νοτιοανατολική και μέσω αυτής στη Μεσόγειο. Αλλά και τεχνοτροπικά, οι ασπίδες των Δελφών και της Κύπρου βρίσκονται, με την αυστηρότητά τους, πλησιέστερα στον κύκλο των ευρωπαϊκών πολιτισμών της Εποχής του Χαλκού.⁶⁷ Επίσης,

56 Molloy 2018, 302.

57 Coles 1962, 181–85· Jensen 2000, 253.

58 Coles 1962, 175–81.

59 Coles 1962, 174. Για την ποικιλία και τις ύστερες χρονολογήσεις των αναπαραστάσεων στις ιβηρικές στήλες, βλ. Νικολόπουλος 2009, 249–55.

60 Ύστερη φάση του πολιτισμού Urnfields (Coles 1962, 162).

61 Molloy 2018, 287.

62 Η τιμή που έχει δοθεί είναι 3445 ± 70 από σήμερα. Σύμφωνα με τους διενεργήσαντες τη μέτρηση, η ξύλινη μήτρα «... was expected to be LBA in date. The calibrated date range obtained on this wooden mould for a “V” notched leather shield, c. 1950–1540 cal. a. C. (2 sigma) is surprising, although not impossible» (Hedges κ.ά. 1991, 128–29).

63 Celestino Pérez 2001, 134.

64 Βλ. υποσημ. 58, 59.

65 Sprockhoff 1930, 29–30, 40–1.

66 Bouzek 1985, 95–8· Snodgrass 1964, 55.

67 Molloy 2018, 281.

από τον ευρωπαϊκό χώρο προέρχονται οι πραγματικές, λειτουργικές ασπίδες, σε αντίθεση με τον συμβολικό-αφιερωματικό χαρακτήρα των μεσογειακών παραδειγμάτων, τα οποία στον ιερό χώρο των Δελφών θα μπορούσαν να παραμένουν αναρτημένα επί αιώνες, ακόμα και από τα τέλη των ΥΕ χρόνων.⁶⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πολλαπλώς τεκμηριωμένη παρουσία και επιρροή του κυπριακού στοιχείου κατά την 2η χιλιετία π.Χ. στην Κεντρική και Δυτική Μεσόγειο έχει πιστοποιηθεί και στην Ιβηρική Χερσόνησο. Τα πλούσια κοιτάσματα σε χαλκό και κασσίτερο, τόσο στο νοτιοανατολικό όσο και στο νότιο και βορειοανατολικό τμήμα της Ιβηρικής χερσονήσου,⁶⁹ έχουν αποτελέσει κατά κοινή ομολογία το βασικό κίνητρο για τα υπερπόντια ταξίδια τους, καθώς, καίτοι η Κύπρος διέθετε δικά της κοιτάσματα χαλκού, προσελκύστηκε πιθανότατα ιδιαιτέρως από τα εύκολα προς εξόρυξη αποθέματα κασσίτερου που συνυπήρχαν με άλλα μολύβδου και ψευδαργύρου,⁷⁰ σε μια περιοχή όπου και ο χαλκός αφθονούσε. Όπως δείχνουν πρόσφατες αναλύσεις ραδιοϊσοτόπων μολύβδου, η πρώτη ύλη για την κατασκευή χάλκινων αντικειμένων στην Κύπρο προέρχεται και από τη Δυτική Μεσόγειο, τη Σαρδηνία, τη νότια Γαλλία ή τη νότια Ισπανία⁷¹ και δεν αποκλείεται ο χαλκός κάποιων από τα χάλκινα αντικείμενα της Κύπρου να προέρχεται από μεταλλεία της περιοχής της Huelva, στον Νότο της Ανδαλουσίας.⁷² Όλες οι περιοχές της Ιβηρικής Χερσονήσου που εικάζεται βάσιμα ότι προσέφεραν πρώτη ύλη για την κατασκευή των επιθυμητών κραμάτων από τους Κυπρίους, είναι εκείνες όπου επίσης απαντούν κυπριακής προέλευσης ή έμπνευσης μεταλλικά αντικείμενα.⁷³

Η εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικών πηγών και η μεταφορά προϊόντων και τεχνογνωσίας στη Δύση επέφερε όμως και αμφίδρομες επιδράσεις. Έτσι, εκτός από την πρώτη ύλη, αντικείμενα με καταγωγή τη δυτική Ευρώπη, όπως ο αρθρωτός οβελός και η μία τουλάχιστον ασπίδα, αυτή του Ιδαλίου, κατέληξαν στην Κύπρο. Τα δυτικά αντικείμενα αξίας και κύρους που απαντούν στην Ανατολική Μεσόγειο, ανήκουν χρονολογικά στην εποχή της ακμής των κυπριακών εξορμήσεων, στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ.⁷⁴ Στην δε βόρεια Πορτογαλία, το πλησιέστερο παράλληλο του οβελού της Αμαθούντας στη Δύση έχει βρεθεί σε χώρο απόρριψης, όπου συνυπάρχουν μεταλλικά αντικείμενα δυτικής αλλά και κυπριακής προέλευσης (ή έστω με κυπριακές επιρροές),⁷⁵ γεγονός που επίσης ενισχύει την άποψη των αμοιβαίων επαφών των ακτών του Ατλαντικού με την Ανατολική Μεσόγειο, χωρίς την συχνά αναφερόμενη ως απαραίτητη μεσολάβηση της Σαρδηνίας.⁷⁶

Είναι δύσκολο να εικάσει (και να τεκμηριώσει) κάποιος τον βαθμό διείσδυσης του κυπριακού στοιχείου στη Δύση, αλλά τα παραπάνω δεδομένα συνηγορούν, μαζί με άλλα, ότι, με έμμεσο ή άμεσο τρόπο, το κυπριακό στοιχείο υπερέβη τις λεγόμενες «Ηράκλειες Στήλες». Το τελευταίο δεν πρέπει να αποτελεί πλέον έκπληξη, καθώς προστίθενται διαρκώς νέα δεδομένα που αναπροσαρμόζουν τα γεωγραφικά όρια μετακινήσεων, ανταλλαγών και αλληλεπιδράσεων, με την πρόσφατη αναγνώριση αναπαραστάσεων κυπριακών ταλάντων μέχρι και στο έδαφος της Σουηδίας.⁷⁷

68 Molloy 2018, 283, 304.

69 Domergue 1990· Giardino 1995, 162–76· Hunt Ortiz 2003, Κεφ. VII· Νικολόπουλος 2009, 100–2, 104–8.

70 Muhly 1973, 183· 1991, 190.

71 Stos-Gale και Gale 2010, 394–95.

72 Stos-Gale και Gale 2010, 394–95.

73 Νικολόπουλος 2009, Κεφ. 3.

74 Mederos Martín 1996.

75 Βλ. υποσημ. 16.

76 Karageorghis και Lo Schiavo 1989, 23, 24, ιδ. σημ. 35.

77 Ling και Stos-Gale 2015.

Η διασπορά των τύπων του αρθρωτού οβελού και της ασπίδας με εσοχές σχήματος V ακολουθούν διαδρομές από τις ακτές του Ατλαντικού, δια της Ιβηρικής Χερσονήσου προς την Κύπρο. Όπως οι οβελοί, εξέχοντα προϊόντα της δυτικής μεταλλουργίας με κοινωνική υπεραξία και κύρος στη δυτική και τη βόρεια Ευρώπη,⁷⁸ έτσι και οι ασπίδες, αναδεικνύουν τις συναλλαγές ανάμεσα στις ελίτ της Δύσης και της Ανατολής. Με την παρουσία τους ως κτερίσματα σε πλούσιους τάφους στην Κύπρο καθίστανται έτι πολυτιμότερα, καθώς, πέραν του υλικού κατασκευής και του συμβολισμού τους, συνιστούσαν εξωτικά στοιχεία που είχαν αντέξει στο χρόνο, είχαν ίσως αλλάξει πολλά χέρια και εκπροσωπούσαν παλαιές «ηρωικές» γενεές – ένα διαρκές φαινόμενο που συνεχίζεται μέχρι την εποχή του θρυλικού θαλασσοπόρου Κωλαίου από τη Σάμο, στους ιστορικούς χρόνους.⁷⁹

Πέραν της λογικής της ανταλλαγής και κατοχής αντικειμένων που, εκτός από το πολύτιμο υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένα, προσδίδουν κύρος στον κάτοχό τους στις κοινωνίες της Ευρώπης ή της Ανατολικής Μεσογείου της Εποχής του Χαλκού, τα αντικείμενα αυτά συμβολίζουν την εμπειρία της περιπέτειας, την αποκλειστική γνώση νέων εδαφών και θαλασσών, την οικονομική υπεροχή.⁸⁰ Ο φορέας αυτών των γνωρισμάτων, σε συνδυασμό με τις γνώσεις, τις δεξιότητες και ενδεχομένως τις πολεμικές αρετές του, διαθέτει εξουσία, ξεχωρίζει, αποκτά ηρωικά χαρακτηριστικά και τα σύμβολα κύρους τον συνοδεύουν στην τελευταία κατοικία του. Η παρουσία του οβελού και των ασπίδων επί κυπριακού εδάφους της Κυπρο-Γεωμετρικής περιόδου είναι απτά τεκμήρια μιας παλαιάς, αλλά συνεχιζόμενης διείσδυσης στη Δύση και, ως αφιερώματα, κειμήλια ή κτερίσματα, επιβιώνουν περισσότερο από μια γενιά και εμφανίζονται σε περιβάλλον μεταγενέστερων φάσεων, όπως συνέβαινε και με προϊόντα μεταλλουργίας ή πολύτιμα προϊόντα κεραμικής.⁸¹

Διαπιστώνεται, επομένως, ότι με την πρόοδο της μελέτης των πολιτισμών της Εποχής του Χαλκού της δυτικής Ευρώπης, τα δεδομένα υποδεικνύουν σε ορισμένες περιπτώσεις μία πορεία αντίστροφη του αναμενόμενου στην κυκλοφορία αντικειμένων κύρους. Παράλληλα, η ισχυρή πεποίθηση ότι πηγή πολιτισμού ήταν σχεδόν αποκλειστικά η Ανατολή είχε ως αποτέλεσμα συχνά κάποια τεκμήρια αντίστροφης πορείας να παραβλέπονται. Έχοντας αυτό κατά νου, είναι πιθανό να προκύψουν και άλλες περιπτώσεις στο μέλλον που να δείχνουν αμφίδρομες σχέσεις και επιδράσεις.

78 Gómez de Soto 1991, 372.

79 Τιβέριος 1998.

80 Helms 1988· Knapp 1998.

81 Πρβλ. Catling 1984· Van Wijngaarden 2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Almagro Gorbea, M., και M.F. Fontes. 1997. «The Introduction of Wheel-made Pottery in the Iberian Peninsula: Mycenaean or Pre-orientalizing Contacts?». *OJA* 16 (3):345–61.
- Aubet, M.E. 2001. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benton, S. 1938–1939. «The Date of the Cretan Shields». *BSA* 39:52–64.
- Βιγλάκη, Μ. 2003. «Τμήμα ασπίδου». Στο *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις Λαών της Μεσογείου, 16ος–6ος αι. π.Χ.*, επιμ. Ν. Σταμπολίδης, 399. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και Υπουργείο Πολιτισμού.
- Blance, B. 1961. «Early Bronze Age Colonists in Iberia». *Antiquity* 35:192–202.
- Borchhardt, H. 1977. «Frühe griechische Schildformen». Στο *Kriegswesen, Teil 1: Schutzaffen und Wehrbauten*, επιμ. H.-G. Buchholz και J. Wiesner, 1–56. Archaeologia Homerica, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bouzek, J. 1985. *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.* SIMA 29. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Buchholz, H.G. 1986. «Ein Kyprischer Fibeltypus und seine auswärtige Verarbeitung». Στο *Cyprus between the Orient and the Occident. Acts of the International Archaeological Symposium*, επιμ. V. Karageorghis, 223–44. Nicosia: Department of Antiquities.
- _____. 1987. *Ägäische Bronzezeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Burgess, C. 1991. «The East and the West: Mediterranean Influence in the Atlantic World in the Later Bronze Age, c. 1500–700 B.C.». Στο *L' Age du Bronze Atlantique: ses faciès, de l' Ecosse a l' Andalousie et leurs relations avec le Bronze continental et la méditerranée. Actes du 1er Colloque du Parc Archéologique de Beynac*, επιμ. C. Chevillot και A. Coffyn, 25–45. Beynac et Cazenac (Dordogna, France): Publ. de l' Association des musées du Sarladais (A.MUSA.), Parc Arq. de Beynac.
- Carrasco, J., και J.A. Pachón. 2006. «Sobre la cronología de las fíbulas de codo tipo Huelva». *Archivo de Prehistoria Levantina* XXVI:245–91.
- Carrasco, J., J.A. Pachón, J.A. Esquivel, και G. Aranda. 1999. «Clasificación secuencial tecno-tipológica de las fíbulas de codo de la Península Ibérica». *Complutum* 10:123–42.
- Canciani, F. 1970. *Bronzi orientali e orientalizzanti a Creta nell' VIII e VII° sec. A.C.* Studia Archaeologica 12. Roma: L' Erma di Bretschneider.
- Catling, H.W. 1984. «Workshop and Heirloom: Prehistoric Bronze Stands in the East Mediterranean». *RDAC*:69–91.
- Celestino Pérez, S. 2001. *Estelas, de guerrero y estelas diademas. La precolonización y formación del mundo tartésico*. Barcelona: Bellaterra.
- Coffey, G. 1913. *The Bronze Age in Ireland*. Dublin and London: Hodges, Figgis, & Co. and Simpkin, Marshall & Co.
- Coles, J.M. 1962. «European Bronze Age Shields». *PPS* 8:156–90.
- Coles, J.M., P. Leach, S.C. Minnitt, R. Tabor, and A.S. Wilson. 1999. «A Later Bronze Age Shield from South Cadbury, Somerset, England». *Antiquity* 73:33–48.
- Da Silva, A.C.F. 1986. *A Cultura Castreja no Noroeste de Portugal*. Paços de Ferreira: Câmara Municipal de Paços de Ferreira, Museu Arqueológico da Citânia de Sanfins.
- Da Silva, A.C.F., C.T. da Silva, και A.B. Lopes. 1984. «Depósito de fundidor do final da Idade do Bronze do Castro da Senhora da Guia (Baiões, S. Pedro do Sul, Viseu)». Στο *Lucerna: colectânea de estudos de homenagem a D. Domingos de Pinho Brandão*, 73–110. Porto: Centro de Estudos Humanísticos.
- Domergue, C. 1990. *Les Mines de la Péninsule Ibérique dans l' Antiquité Romaine*. Collection de l' École Française de Rome 127. Rome: Palais Farnese.
- Eilmann, R. 1933. «Frühe griechische Keramik im Samischen Heraion». *AM* 58:47–145.
- Gale, N.H., και Z.A. Stos-Gale. 2012. «The Role of Apliki Mine Region in the post c. 1400 BC Copper Production and Trade Networks in Cyprus and the Wider Mediterranean». Στο *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium B.C. A Conference in Honour of James D. Muhly, Nicosia, 10th–11th October 2009*, επιμ. V. Kassianidou και G. Papasavvas, 70–82. Oxford: Oxbow.
- Γιαννούλη, Β. 2003. «Ασπίδιο» (Λήμμα). Στο *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις Λαών της Μεσογείου, 16ος–6ος αι. π.Χ.*, επιμ. Ν. Σταμπολίδης, 475. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και Υπουργείο Πολιτισμού.
- Giardino, C. 1995. *Il Mediterraneo Occidentale fra XIV ed VIII secolo a.C., Cerchie minerarie e metallurgiche*. BAR-IS 612. Oxford: Tempus Reparatum.
- Giesen, K. 2001. *Zyprische Fibeln. Typologie und Chronologie*. SIMA-PB 161. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

- Gjerstad, E. 1948. *The Swedish Cyprus Expedition IV, 2. The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods*. Stockholm: The Swedish Cyprus Expedition.
- Gómez de Soto, J. 1991. «Le fondeur, le trafiquant et les cuisiniers. La broche d' Amathonte de Chypre et la chronologie absolue du Bronze Final atlantique». Στο *L' Age du Bronze Atlantique: ses faciès, de l' Ecosse à l' Andalousie et leurs relations avec le Bronze continental et la méditerranée. Actes du 1er Colloque du Parc Archéologique de Beynac*, επιμ. C. Chevillot και A. Coffyn, 369–73. Beynac et Cazenac (Dordogna, France): Publ. de l' Association des musées du Sarladais (A.M.U.S.A.), Parc Arq. de Beynac.
- González de Canales Cerisola, F., L. Serrano Pichardo, και J. Llompart Gómez. 2004. *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900–770 a.C.)*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Hedges, R.E.M., R.A. Housley, C.R. Bronk, και G.J. Van Klinken. 1991. «Radiocarbon Dates from the Oxford AMS System. Archaeometry Datelist 12». *Archaeometry* 33 (1):121–34.
- Helms, M.W. 1988. *Ulysses' Sail: An Ethnographic Odyssey of Power, Knowledge, and Geographical Distance*. Princeton: Princeton University Press.
- Hencken, H. 1950. «Herzprung Shields and Greek Trade». *AJA* 54:295–309.
- Hunt Ortiz, M.A. 2003. *Prehistoric Mining and Metallurgy in South West Iberian Peninsula*. BAR-IS 1188. Oxford: Archaeopress.
- Jensen, J. 2000. «'Ασπίδα' – Λήμμα 149, 'Ασπίδα' – Λήμμα 150, 'Ασπίδα τύπου Herzprung' – Λήμμα 151». Στο *Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού. Η Ευρώπη στις Ρίζες του Οδυσσέα*, Κατάλογος Έκθεσης, 253. Αθήνα: ΥΠ.Π.Ο.
- Jiménez Ávila, J. 2002. *La toréutica orientalizante en la Península Ibérica*. Biblioteca Archaeológica Hispana 16, Studia Hispano-Phoenicia 2. Madrid: Real Academia de la Historia.
- Jones, R.E. 1986. *Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies*. Fitch Laboratory occasional paper, 1. Athens: British School of Athens.
- Kalb, P. 1980. «Zur Atlantischen Bronzezeit in Portugal». *Germania* 58:25–59.
- Karageorghis, V. 1963. «Une tombe de guerrier à Palaipaphos». *BCH* 87:265–300.
- _____. 1987. «Chronique de fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1986». *BCH* 111:663–733.
- Karageorghis, V., και F. Lo Schiavo. 1989. «A West Mediterranean Obelos from Amathus». *RStFen* 17/1:15–29.
- Knapp, A.B. 1998. «Mediterranean Bronze Age Trade: Distance, Power and Place». Στο *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati 18–20 April 1997*, επιμ. E.H. Cline και D. Harris-Cline, 193–205. *Aegaeum* 18. Liège: Université de Liège.
- _____. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge World Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knapp, A.B., και J.F. Cherry. 1994. *Provenance Studies and Bronze Age Cyprus: Production, Exchange, and Politico-Economic Change*. Monographs in World Archaeology 21. Madison: Prehistory Press.
- Kunze, E. 1931. *Kretische Bronze Reliefs*. Stuttgart: W.H. Kohlhammer.
- Lerat, L. 1938. «Fouilles de Delphes (1934–1935). Rapport préliminaire». *RA* II:183–227.
- _____. 1980. «Trois boucliers archaïques de Delphes». *BCH* 104:93–114.
- Ling, J., και Z. Stos-Gale. 2015. «Representations of Oxhide Ingots in Scandinavian Rock Art: The Sketchbook of a Bronze Age Traveller?». *Antiquity* 89:191–209.
- Mahr, A. 1937. «New Aspects and Problems in Irish Prehistory. Presidential Address for 1937». *PPS* 3:261–436.
- Μαντζουράνη, Ε. 2001. *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Martín de la Cruz, J.C. 1988. «Mykenische Keramik aus Bronzezeitlichen Siedlungsschichten von Montoro am Guadalquivir». *MM* 29:77–92.
- _____. 1994. «Los primeros contactos entre Grecia y la Península Ibérica. La problemática planteada por los hallazgos de Montoro (Córdoba)». Στο *Arqueología de la Magna Grecia, Sicilia y la Península Ibérica. Una aproximación a las relaciones culturales en el marco del Mediterráneo occidental clásico, Actas del encuentro Internacional celebrado en la Universidad de Córdoba, 3–5 de marzo de 1993*, επιμ. D. Vaquero Gil, 111–46. Córdoba: Universidad de Córdoba.
- Martín Ruiz, J.A. 1995. *Los Fenicios en Andalucía*. Sevilla: Consejería de Cultura.
- Matz, F. 1933. Review of *Kretische Bronzereliefs*, by Emil Kunze. *Gnomon* 9:457.
- Mederos Martín, A. 1996. «La conexión levantino-chipriota. Indicios de comercio atlántico con el Mediterráneo Oriental durante el Bronce Final (1150–950 AC)». *Trabajos de Prehistoria* 53.2:95–115.
- _____. 2008. «Carros micénicos del Heládico Final III en las estelas decoradas del Bronce Final II–IIIA del Suroeste de la Península Ibérica». Στο *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (siglos XII–VIII a.n.e.)*. La precoloni-

- zación a debate, επιμ. S. Celestino, N. Rafael και X.-L. Armada, 437–63. Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma 11. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- _____. 2017. «The Mycenaean Contacts with the Iberian Peninsula during the Late Bronze Age (1625–1150 BC)». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS. The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 25–39. *Aegeum* 41. Leuven–Liège: Peeters.
- Mohen, J.P. 1977. «Broches à rôtir articulées de l'Âge du Bronze». *Antiquités Nationales* 9:34–9.
- Molloy, B. 2018. «European Bronze Age Symbols in Prehistoric Greece? Reconsidering Bronze Shields and Spears from Delphi in Their Wider Context». *Hesperia* 87:279–309.
- Mommsen, H., U. Diehl, D. Lambrecht, F.J. Pantenburg, και J. Weber. 1990. «Eine Mykenische Scherbe in Spanien: Bestätigung ihrer Herkunft mit der Neutroaktivierungsanalyse (NAA)». *PZ* 65:59–61.
- Muhly, J.D. 1973. *Copper and Tin: The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age*. Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences 43. New Haven: Archon Books.
- _____. 1991. «The Development of Copper Metallurgy in Late Bronze Age Cyprus». Στο *Bronze Age Trade in the Mediterranean. Papers Presented at the Conference held at Rewley House, Oxford, in December 1989*, επιμ. N.H. Gale, 180–96. *SIMA* 90. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Νικολόπουλος, Ε. 2009. «Σχέσεις της Ιβηρικής Χερσονήσου με την Ανατολική Μεσόγειο κατά τη 2η και στις Αρχές της 1ης Χιλιετίας π.Χ.: Μύθος και Πραγματικότητα». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Nikolopoulos, V. 2017. «The Aegean itself or its Reflection? Absence and Presence of Aegean Cultural Elements in the Bronze Age Balearic Islands and the Iberian Peninsula». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS. The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 41–52. *Aegeum* 41. Leuven–Liège: Peeters.
- Ο' Riordain, S.P. 1946. «Prehistory in Ireland 1937–1946». *PPS* 12:142–71.
- Παρτίδα, Ε. 2003. «Κυπριακή ασπίδα» (λήμμα). Στο *Πλόες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις Λαών της Μεσογείου, 16ος – 6ος αι. π.Χ.*, επιμ. Ν. Σταμπολίδης, 475. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και Υπουργείο Πολιτισμού.
- Perdrizet, P. 1908. *Fouilles de Delphes*, vol. V. *Monuments figurés, petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses*. Paris: Albert Fontemoing.
- Perlines, M. 2003. «Πέρα από την Περιφέρεια: Τι Προσφέρει η Απώτατη Δύση;» Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου, Λαμία 26–30 Σεπτεμβρίου 1999*, επιμ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά και Μ. Παπακωνσταντίνου, 613–29. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και ΙΔ' ΕΠΚΑ.
- Perrot, G., και C. Chipiez. 1885. *Histoire de l'Art dans l'Antiquité*. III. *Phénicie – Chypre*. Paris: Librairie Hachette.
- Podzuweit, K. 1990. «Bemerkungen zur mykenischen Keramik von Llanete de los Moros, Montoro, Prov. Cordoba». *PZ* 65:53–8.
- Ruiz-Gálvez Priego, M., επιμ. 1995. *Ritos de Paso y puntos de paso: La Ría de Huelva en el Mundo del Bronce Final Europeo*. Complutum Extra 5. Madrid: Ediciones Complutense.
- Ruiz-Gálvez, M., και E. Galán. 2017. «From Shepherds to Heroes: Mediterranean Iconography of Power in the Far West». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS. The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 53–61. *Aegeum* 41. Leuven–Liège: Peeters.
- Sakellarakis, J.A. 1992. *The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens*. Athens: Kapon.
- Snodgrass, A. 1964. *Early Greek Armour and Weapons from the end of the Bronze Age to 600 B.C.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sprockhoff, E. 1930. *Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit*. Vorgeschichtliche Forschungen 7. Berlin: De Gruyter.
- Steel, L. 1998. «The Social Impact of Mycenaean Imported Pottery in Cyprus». *BSA* 93:285–96.
- Stos-Gale, Z.A., και N.H. Gale. 2010. «Bronze Age Metal Artefacts found on Cyprus – Metal from Anatolia and the Western Mediterranean». *Trabajos de Prehistoria* 67.2:389–403.
- Τιβέριος, Μ. 1998. «Ευρήματα από την Ταρτησσό στο Ηραίο της Σάμου». Στο *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Ισπανία. Στα Ίχνη του Ηρακλή, Κατάλογος Έκθεσης, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα, 27 Μαΐου – 5 Ιουλίου 1998*, επιμ. P. Cabrera Bonet και C. Sánchez Fernández, 66–84. Μαδρίτη: Ministerio de Cultura.
- Vagnetti, L. 1999. «Mycenaeans and Cypriots in the Central Mediterranean before and after 1200 BC». Στο *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC. Proceedings of International Conference. Island of*

- Spetses, 19 September 1998*, επιμ. W. Phelps, Y. Lolos και Y. Vichos, 187–207. Athens: Hellenic Institute of Marine Archaeology.
- Vagnetti, L., και F. Lo Schiavo. 1989. «Late Bronze Age Long Distance Trade: The Role of the Cypriots». Στο *Early Society in Cyprus*, επιμ. E. Peltenburg, 217–43. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Van Wijngaarden, G. 2005. «Mycenaean Heirlooms, Antiques or Souvenirs in the Levant and Cyprus». Στο *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Italian School of Archaeology in Athens, 14–18 April 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco, 405–13. *Aegaeum* 25. Liège, Austin: Université de Liège και University of Texas.

Archaeology vs Cultural Heritage?

An insight into current cultural heritage postgraduate study programs from Cyprus

Despina Catapoti, Polina Nikolaou and Despina Andriopoulou

University of the Aegean

ABSTRACT

This paper examines all postgraduate programs on cultural heritage management currently operating in Cypriot Universities. Their establishment may be safely connected to the worldwide emphasis of higher education upon postgraduate studies and the increase in the number of available programs. Moreover, cultural heritage in Cyprus has been traditionally equated to archaeological heritage. Does archaeology continue to hold an esteemed place in the new curricula and if so, under what terms? Our investigation will begin with a brief presentation of the programs' structure and content; a discussion will follow focusing on the emerging trends in the field of cultural heritage postgraduate studies in Cyprus. It is here argued that Cyprus is a rather distinct case study, as it combines traditional and conventional approaches with new trends on heritage management and digital technologies. Our analysis is based on the results drawn from a recent project entitled "Cultural Heritage Management: Bridging the gap between profession and academic studies in Greece and Cyprus", which was co-funded by the Greek Council of Research & Innovation and the European Social Fund, between the years 2018–2020.

INTRODUCTION

Over the last decades, there has been a marked increase, worldwide, of postgraduate programs on cultural heritage management.¹ A similar pattern is currently emerging in Cyprus, a country in which –as in the case of Greece– cultural heritage had long been equated with archaeological heritage.² To understand this trend, what we need to acknowledge first of all is that from as early as the 1980s a growing body of literature began to scrutinize narrow conceptions of "heritage", bringing forward analytical alternatives ranging from the "immaterial" to (the more recent) concept of the "contemporary past".³ This reconceptualization has also paved the way for career opportunities for a far wider spectrum of experts, and not solely those with an educational background in the traditional disciplines of history and archaeology. As a result, what we are now facing is an increasing demand for the broadening of the heritage field at a professional level, in other words, through the reconsideration of what currently constitutes a cultural heritage expert.⁴

How do these transformations affect countries like Cyprus? Admittedly, archaeology in Cyprus remains a defining element of cultural heritage, thus still affecting not only management policies but also the theoretical

1 Skaltsa 2014; Carter and Macias-Valadez 2016; Nørskov 2018; Jensen 2019; Kirsch and Jagošová 2019.

2 Bounia et al. 2021.

3 Feeley-Harnik 1996; Gentry and Smith 2019.

4 Catapoti et al. 2020.

framework that endorses such policies. The indisputable wealth of the island's archaeological heritage alongside its direct association with the state-governed Department of Antiquities cannot be overlooked.⁵ However, in the wake of recent developments at an international level, a series of questions arises: how is archaeology implemented in the steadily growing academic study programs in cultural heritage management? Since cultural heritage –at least in the case of Cyprus– is approached as a coherent academic field only at a postgraduate level, what is the academic background of the students applying for those courses? Moreover, what are the main learning tasks set by those programs? What is the value accorded to archaeology when compared to other fields of research? What aspects of archaeological theory, method and practice do these courses cover?

In the present paper, we will examine all postgraduate programs currently operating in Cypriot Universities. We will begin by briefly presenting their structure and the content of available modules. The paper will then discuss the emerging trends in the field of cultural heritage postgraduate studies in Cyprus. It will be demonstrated that Cyprus constitutes a very complex case study, an idiosyncratic “palimpsest” in other words, where the existing programs include archaeology in a variety of ways, some showing clear associations with a more traditional understanding of the discipline and others its inclusion in more diverse and interdisciplinary curricula that are attuned with current trends such as management and digital media.

POSTGRADUATE PROGRAMS IN CULTURAL HERITAGE IN CYPRUS: AN OVERVIEW

Our analysis is based on the results drawn from a recent project entitled “Cultural Heritage Management: Bridging the gap between profession and academic studies in Greece and Cyprus”, which was co-funded by the Greek Council of Research & Innovation and the European Social Fund, between the years 2018–2020. Our research identified and recorded all postgraduate programs of study in Cyprus and Greece with a clear focus on cultural heritage (Table 1).⁶ Information on the modules currently offered by the postgraduate programs was collected from the universities' websites. Following current work on curriculum mapping, we have recorded the courses' titles as well as the modules' descriptions in this survey, for they are directly related to how each program envisions the concept of “heritage”, fields of specialized interests and/or type(s) of expertise.⁷

Table 1. Postgraduate programs in cultural heritage management in Cypriot academic institutions.

	University	Department	Program	Foundation Year
1	Frederick University (Cyprus)	School of Engineering	Conservation and Restoration of Historical Structures and Monuments (specializations Architecture and Civil Engineering)	2013
2	Open University of Cyprus	Faculty of Humanities and Social Sciences	Cultural Policy and Development	2014

5 Stylianou-Lambert and Bounia 2016.

6 But not those focusing on more specialized topics in the broader field such as Fine Arts, History, Archaeology etc. Private institutions have been included in this research, as they are recognized by law as equivalent to public universities.

7 Uchiyama and Radin 2009.

University		Department	Program	Foundation Year
3	University of Cyprus	Department of Civil Engineering and Mechanical Engineering. (Polytechnic School), Department of Architecture (Polytechnic School), Department of History and Archaeology (School of Philosophy)	Conservation and Restoration of Historical Buildings and Complexes (specializations: Civil Engineering, Architecture, Archaeology)	2017
4	European University Cyprus	Distance Education Unit	Hellenic Studies (specializations: History, Archaeology/Art, Education/Cultural Heritage)	2018
5	The Cyprus Institute	The Cyprus Institute Graduate School	Digital Cultural Heritage	2020

In Cyprus, there are five (5) postgraduate programs of study in cultural heritage management (Table 1): two (2) are offered by state universities and three (3) by private institutions.⁸ All programs were founded within the last decade, namely between years 2013 and 2020. Program 1 (*MSc in Conservation and Restoration of Historical Structures and Monuments*) is offered by Frederick University (a private academic institution) and was established in 2013. As stated in the description of the program, its focus is on the field of conservation and restoration. Program 2 (*MA in Cultural Policy and Development*) is offered by the Open University of Cyprus⁹ (a public institution) and was established in 2014. According to the program's description, its focus is on cultural organization and management, their examination in relation to the broader concept of cultural heritage, but also their intersection with politics and contemporary cultural production. Graduates are professed to gain a broader expertise in the fields of culture, tourism and creative industries with the aim to contribute to social welfare through their professional posts. Program 3 (*MSc in Conservation and Restoration of Historical Buildings and Complexes*) is an interdepartmental program, offered by the Departments of Architecture, Civil Engineering & Mechanical Engineering and History & Archaeology at the University of Cyprus¹⁰ (a public institution). It was established in 2017 with the purpose of providing students (originating from these three distinct academic backgrounds) with interdisciplinary knowledge and by extension, a well-rounded expertise on conservation and restoration of architectural remains. Program 4 (*MA in Hellenic Studies*) is offered by the Distance Education Unit of the European University of Cyprus (a private institution) and was established in 2018. It has three areas of specialization –history, archaeology/art and education/cultural management– with a specific emphasis on Greek cultural heritage. The objective, according to the program's description, is to offer students a comprehensive and specialized knowledge on the culture, arts, history, and politics of Hellenism from antiquity until today. Program 5 (*MSc in Digital Cultural Heritage*) is offered by STARC (Science and Technology in Archaeology and Culture Research Centre at The Cyprus Institute, a private institution) and was founded in 2020. The purpose of this program is to provide students with knowledge and skills for a career in the academic and/or the professional sector of cultural heritage. Emphasis is placed on digital technology and how it may be utilized in cultural data management.

In seeking to elucidate the academic background of students enrolling in these programs, we find that the admission requirements differ in each case: Programs 1 (*MSc in Conservation and Restoration of Historical Structures and Monuments*) and 3 (*MSc in Conservation and Restoration of Historical Buildings*

⁸ Programs 2 and 4 are distance learning programs.

⁹ This institution offers programs of study only through distance learning.

¹⁰ It is important to note at this point that the University of Cyprus was the first university to be founded in Cyprus (in the early 1990s), but also the only university on the island with an Archaeology Department.

and Complexes) set as a prerequisite that applicants ought to have a Bachelor's degree in architecture, civil engineering, archaeology or closely related disciplines. Particularly in the case of Program 3, students are admitted to the programs under the supervision of the department that offers one of the three areas of expertise (Departments of Architecture, Civil Engineering and Mechanical Engineering or the Department of History and Archaeology). Program 2 (*MA in Cultural Policy and Development*) and Program 4 (*MA in Hellenic Studies*) do not have any particular requirements as regards the academic background of the applicants, while Program 5 (*MSc in Digital Cultural Heritage*) requires a prior expertise in fields related to cultural heritage such as history, archaeology, museum studies, architecture, but interestingly, also computer science. All programs are taught in Greek except for Program 5 (*MSc in Digital Cultural Heritage*), which is taught exclusively in English and appears to attract an international audience. Written or oral exams are not included in the conditions of entry to the aforementioned programs and it is also worth noting that they all have fees.

To compare the subject areas taught in all postgraduate degrees, we have created a table of all the modules' titles of the postgraduate programs in Cyprus to visually represent what is taught in each course (Table 2).

Table 2. Modules offered by the postgraduate programs of study on cultural heritage in Cyprus.

Program	Compulsory/Core Modules	Elective Specialization Modules	Optional Modules
1. Conservation and Restoration of Historical Structures and Monuments (specializations Architecture and Civil Engineering) – Frederick University	Restoration Theory Constructional Analysis of Historical Building Systems I Methods for Documentation of Existing Condition and Pathology Restoration Methods and Techniques I Research and writing skills Masters Dissertation	Specialization Civil Engineering Masonry Engineering and Materials Technology Static and Earthquake Analysis of Historical Building Systems Foundations of Historical Buildings Specialised Matters on Maintenance and Restoration Specialization Architecture Constructional Analysis of Historical Building Systems II Restoration Methods and Techniques II Restoration Interventions in Building Complexes	Specialization Architecture Management and Promotion of Archaeological Sites Protection and reuse of Industrial Heritage Buildings
2. Cultural Policy and Development – Open University of Cyprus	Culture and Cultural Studies Cultural Policy and Cultural Management Cultural Economics and Management Master Thesis	n/a	Cultural Communication Cultural Law and Law of Intellectual Property Museum Studies–Museology Cultural Tourism, Urban Regeneration and City Branding Cultural and Creative Industries Art and Society

Program	Compulsory/Core Modules	Elective Specialization Modules	Optional Modules
3. Conservation and Restoration and of Historical Buildings and Complexes – University of Cyprus	Local and Traditional Building Materials Theory and Critical Approaches to Restoration Introduction to the archeology of buildings Advanced Team Project Research and writing skills	Specialization Civil Engineering Advanced Materials Technology Physical Characteristics of Building Materials and Related Corrosion Problems Repairs and Construction Reinforcement Experimental Methods in Structural Engineering Constructions from Bearing Masonry Specialization Architecture Environmental Design of Buildings Mediterranean Cities and Social Issues Specialized Issues of Urban Planning: Territorial Transformations. Urban planning and sustainable development Special Issues in the Recording and Documentation of Buildings and Complexes Specialization Archaeology Settlement Analysis and Spatial Archaeology Urban Archaeology Introduction to Cultural Heritage Management General Issues and Case Studies in the Field of Cultural Heritage Management Structured Environment from Prehistory to Late Antiquity	n/a

Program	Compulsory/Core Modules	Elective Specialization Modules	Optional Modules
4. Hellenic Studies – European University of Cyprus	Research Methods in History Research Methods in Archaeology and Art Fundamental Issues in Cultural Management	Specialization History Themes in Ancient Greek History Themes in Byzantine History Byzantine and Latin States after the Fall of Constantinople in 1204 AD Greece and Europe from the 19th to the 21st century: Political, Diplomatic and Economic Relations Greece and Cyprus in the post-war World, 1945–1991 Special Issues in Hellenic Studies: History Specialization Archaeology and Art Archaeological Theory and Method Art and Architecture of the Classical and Hellenistic World Archaeology and Art of Byzantine and Medieval Cyprus Architecture and Painting in the age of the <i>Palaiologoi</i> The Greek World and the Dilemmas of Modernity, 1821–1991: Political, Cultural and Intellectual Perspectives Special Issues in Hellenic Studies: Archaeology and Art Specialization Education and Heritage Management Challenges in Educational Theory and Practice Museum Education Museums, Monuments and the Tourism Industry: Protection, Perceptions and Promotion of the Hellenic past today The Hellenic Past and Present in the Media The Hellenic Culture in World Educational Curricula Special Issues in Hellenic Studies (Education and Cultural management)	n/a

Program	Compulsory/Core Modules	Elective Specialization Modules	Optional Modules
5. Digital Cultural Heritage – The Cyprus Institute	Arts, Humanities & Culture in the Digital Age Fundamentals of Digital Cultural Heritage Digital Innovation and Cultural Heritage Scientific Reading & Advanced Academic Writing (Part A & Part B)	n/a	3D Documentation, Scientific Visualization and Cultural Heritage Research The Data Life Cycle in Cultural Heritage Modelling and Simulation of Social & Cultural Phenomena Digital Curatorship & the Museum of the Future Community Engagement & Heritage Education in a Digital World Heritage Science in the Digital Age Synchrotron Radiation (SR)-enabled Research in Heritage Sciences & Archaeology Environmental & Climate Perspectives on Cultural Heritage

Program 1 (*MSc in Conservation and Restoration of Historical Structures and Monuments*) and Program 3 (*MSc in Conservation and Restoration of Historical Buildings and Complexes*) bear close similarities in terms of curriculum structure and content. The former offers six (6) compulsory modules, which are common for both specializations: *Restoration Theory*, *Constructional Analysis of Historical Building Systems I*, *Methods for Documentation of Existing Condition and Pathology*, *Restoration Methods and Techniques I* introduce students to the scientific fields of restoration and preservation of historical, buildings while the remaining two (2) focus on research methods and writing skills. The optional modules examine particular themes related to historical buildings, architecture and civil engineering. For those selecting architecture as specialization, the course offers two (2) optional modules, focusing on theories of conservation and the legislative framework of archaeological and/or industrial heritage.

Program 3 (*MSc in Conservation and Restoration of Historical Buildings and Complexes*) on the other hand, offers compulsory modules, one from each collaborating Department, introducing students to the three main fields of expertise: *Local and Traditional Building Materials* (Department of Civil Engineering and Mechanical Engineering), *Theory and Critical Approaches to Restoration* (Department of Architecture), and *Introduction to the Archaeology of Buildings* (Department of History and Archaeology). Each collaborating Department offers specialization modules, with an interdisciplinary perspective on architecture (e.g. *Specialized Issues of Urban Planning: Territorial Transformations, Urban Planning and Sustainable Development*), civil engineering (e.g. *Advanced Materials Technology, Physical Characteristics of Building Materials*) and archaeology (e.g. *Settlement Analysis and Spatial Archaeology, Urban Archaeology*) respectively. The pathway of archaeology offers two modules on cultural heritage management (*Introduction to Cultural Heritage Management and General Issues and Case Studies in the Field of Cultural Heritage Management*), focusing on issues relating to the protection and promotion of tangible and intangible cultural heritage (such as legislation, tourism, education, illicit trafficking of antiquities etc.) and their role in the sustainable development of contemporary societies.

Program 2 (*MA in Cultural Policy and Development*) offers a variety of modules, each concerned with a different aspect of cultural heritage management without any specializations; as seen in Table 2, the program offers modules on a wide array of subject areas: its compulsory modules introduce students to *Culture and Cultural Studies*, *Cultural Policy and Cultural Management*, *Cultural Economics and Management* and its optional modules to a variety of topics such as *Cultural Communication and Cultural Law and Law of Intellectual Property*. It is noteworthy that no archaeology courses are included in the program.

Program 4 (*MA in Hellenic Studies*) offers different modules on different subject-areas, but with an emphasis on its three specializations. Three compulsory modules introduce students to the three main fields (history, archaeology and art, education and heritage management: *Research Methods in History*, *Research Methods in Archaeology and Art*, *Fundamental Issues in Cultural Management*), while each specialization pathway also offers elective modules concerning more specific themes of each discipline. The pathway of archaeology offers a wide array of models, including *Archaeological Theory and Method*, *Art and Architecture of the Classical and Hellenistic World*, *Special Issues in Hellenic Studies: Archaeology and Art* etc. As in the case of Program 2 (*MA in Cultural Policy and Development*), no archaeology courses are included in the specialization of *Education and Heritage Management*.

Program 5 (*MSc in Digital Cultural Heritage*) offers three (3) compulsory modules introducing key issues in cultural heritage with a focus on the use of digital methods/tools in tangible cultural heritage management (i.e. *Arts, Humanities & Culture in the Digital Age*, *Fundamentals of Digital Cultural Heritage* and *Digital Innovation and Cultural Heritage*). As in the case of Program 2 (*MA in Cultural Policy and Development*), it does not offer any specializations but, instead, a wide spectrum of interdisciplinary topics as optional modules (i.e. *The Data Life Cycle in Cultural Heritage*, *Digital Curatorship & the Museum of the Future*, *Environmental & Climate Perspectives on Cultural Heritage* etc).

EMERGING TRENDS

Our investigation of Cyprus' postgraduate programs in cultural heritage led to some important conclusions. First of all, it is particularly noteworthy that the Department of Archaeology (University of Cyprus) hosts only one Master's program in cultural heritage management and this is actually a joint interdepartmental degree (Program 3). At the level of curriculum planning, this stresses the active role played by other areas of expertise (and corresponding academic departments) in the broader field of cultural heritage. It is equally important to discuss the distinction of different fields of interest/specialization in some of the available postgraduate degrees (i.e. Programs 3 and 4). In those cases where archaeology is offered as a specialization path, it maintains an autonomy as a scientific field (Program 3); this implies that (at least for these programs) the discipline maintains a well-defined role/status and thus there is no interdisciplinary conflict but a clear labor division in the envisioning of the cultural heritage sector. Alongside this trend however, we also witness the emergence of postgraduate programs that promote a different vision, bearing close resemblance to wider trends in cultural heritage studies at an international level: two of the programs (Programs 2 and 5) contain no courses that are specific to archaeology. Program 2 (*MA in Cultural Policy and Development*) places emphasis on issues of communication, law, tourism, urban development, creative industries and museums, whereas Program 5 (*MSc in Digital Cultural Heritage*) has an explicit focus on the use of digital technologies in heritage management. In view of the above, it could be argued that knowledge production for heritage is arranged in ways that challenges a multitude of problem domains, while their complex, multi-vector challenges require cross-disciplinary (and more often than not) practice-based modes of engagement.¹¹

As far as the target groups of such programs are concerned, our analysis of the academic curricula has demonstrated that an undergraduate background in archaeology is not a prerequisite for someone interested in pursuing studies in cultural heritage at a postgraduate level. It is also important that exams are not required to gain entry in these courses. Instead, entry requirements more broadly suggest that both students who have experience of educational background in the sector and those already working in the cultural heritage realm are seen as potentially successful candidates. Cultural heritage studies programs thus appear to play the dual role of preparing new professionals and deepening the knowledge base of individuals already in the field. The only exception is the University of Cyprus; as mentioned in the program's conditions of entry, interviews or written exams *may* be included in the admission process. Perhaps the only program that seems to maintain a contact with Cypriot archaeology, as would be seen in a more conventional program of archaeology, is Program 4 (*MA in Hellenic Studies*). It provides an overview of Greek and Cypriot archaeology, with an agenda that brings to mind earlier ideological agendas, largely served by both Greek and Cypriot universities. It is noteworthy that this is a distance learning program, which essentially implies that the more practical aspects of archaeology are not touched upon. Moreover, it is perhaps no coincidence that this program is addressed to a wider age group and perhaps does not have a clear professional orientation.

In conclusion, the picture emerging from Cyprus indicates that archaeology continues to maintain a role but not an exclusive status and/or privilege in cultural heritage programs. Emphasis is thus laid in legitimizing the role of other fields of expertise in heritage management. However, the country's artefact-centered understanding of the past continues to play an important role in certain programs, while the more recent trends seem to emphasize new key roles (i.e. management and digital technology). Given the impact cultural heritage has on society today, it is necessary for all curricula to draw heavily on new methods and concepts as well as be sensitive to industry needs and gaps. Failure to do so will result in the designing of academic programs that will lack the depth and width required. The role accorded to traditional scientific fields like archaeology however, remains

11 Winter 2013, 542.

an issue in need of further problematization: to begin with, it is important to stress that curriculum design must go beyond competency checks of the sector as it exists in the eyes of potential employers and/or stakeholders, for it is equally crucial to aim for skills and qualities needed for the sector to positively transform through the fertile combination of both “traditional” and “innovative” viewpoints. Under this scheme, it remains to be seen whether more conventional disciplinary regimes will continue to have a contribution in the educational curriculum in the near future and under what terms.

BIBLIOGRAPHY

- Bounia, A., P. Nikolaou, and T. Stylianos-Lambert. 2021. "Contested Perceptions of Archaeological Sites in Cyprus: Communities and their Claims on their Past." In *Contested Antiquity: Archaeological Heritage and Social Conflict in Modern Greece and Cyprus*, edited by E. Solomon, 108–30. Bloomington: Indiana University Press.
- Carter, J., and K. Macias-Valadez. 2016. "Changing Realities, Changing Practices: Museums, Training and Professional Development in Quebec." *Museum International* 68 (1–2):43–58.
- Catapoti D., D. Andriopoulou, and P. Nikolaou. 2020. "What Makes a Heritage Expert: Bridging the Gap between Higher Education and Professional Practice in Greece." *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 8 (2):123–40.
- Feeley-Harnik, G. 1996. "Against the Motion (1)." In *Key Debates in Anthropology*, edited by T. Ingold, 172–77. London: Routledge.
- Gentry, K., and L. Smith. 2019. "Critical Heritage Studies and the Late-Twentieth Century Heritage Canon." *International Journal of Heritage Studies* 25 (11):1148–168.
- Jensen, S.K. 2019. "What a Curator Needs to Know – The Development of Professional Museum Work and the Skills Required in Danish Museums 1964–2018." *Museum Management and Curatorship* 34:468–85.
- Kirsch, O., and L. Jagošová. 2019. "Towards Professionalism through Academic Education in Museum Work: On the Beginnings of Museology Education in Czech Universities." *Museum Management and Curatorship* 34 (5):486–500.
- Nørskov, V. 2018. "Museums and Museology in Denmark in the Twenty-First Century." *Nordic Museology* 1:89–95.
- Skaltsa, M. 2014. "Τα Μουσεία και η Μουσειολογία στη Σύγχρονη Κοινωνία. Νέες Προκλήσεις, Νέες Σχέσεις (Μέρος Α). Για μια Νέα «Μουσειολογία» στην Ελλάδα." *Αρχαιολογία Online*. <https://www.archaiologia.gr/blog/2014/06/30/τα-μουσεια-και-η-μουσειολογια-στη-συγχ-2/>
- Stylianos-Lambert T., and A. Bounia. 2016. *The Political Museum: Power, Conflict, and Identity in Cyprus*. New York: Routledge.
- Uchiyama, K.P., and J.L. Radin. 2009. "Curriculum Mapping in Higher Education: A Vehicle for Collaboration." *Innovative Higher Education* 33:271–80.
- Winter, T. 2013. "Clarifying the Critical in Critical Heritage Studies." *International Journal of Heritage Studies* 19(6):532–45.

D

MISCELLANEA



Farming the big islands of the Mediterranean

Crete and Cyprus in the Neolithic and Early–Middle Bronze Age

Evi Margaritis and Carly Henkel

Science and Technology in Archaeology and Culture Research Centre, The Cyprus Institute

ABSTRACT

This paper examines the connection between farming and the emergence of urban centres. Past research has seen this connection as the result of agricultural surplus, which is supposed to have afforded the development of complex social relations. However, this connection is not as simple as it may seem at first. There is a significant regional diversity regarding the rate of urban development in the Aegean and the east Mediterranean during the Bronze Age, even though farming had been practiced since the Neolithic. Crete and Cyprus are indicative of this mismatch. They are both large islands with similar environments, but their socio-historical trajectories to urbanism are rather different. Nevertheless, a closer look at plant crop diversification, “cash crop” cultivation and the use of animal traction and manure in the two islands suggest that some aspects of farming may be correlated with urbanisation.

INTRODUCTION

Prehistoric farming practices have long been connected with the rise of Bronze Age urbanism due to the possibility offered by agricultural surpluses for the development of social complexity. Various regions, however, demonstrate different rates for the onset of urban growth during the Bronze Age, despite the existence of agricultural practices since the Neolithic period. For instance, agricultural activities were established on Crete and Cyprus during the early Neolithic, yet in Crete processes leading to urbanization can be traced from the third millennium B.C., while Cyprus did not become urbanized until well after this period.

This paper will examine three aspects of pre-urbanization farming, the diversification of crop packages, engagement with “cash crops” and the use of agricultural aids (e.g. the plough, animal traction, irrigation, etc.), in an attempt to determine whether or not these agricultural activities can be linked with the advent of urbanization. Crete and Cyprus will be used as comparative case studies, since these two big islands are rather similar in terms of environment and landscape, yet underwent urbanization at noticeably different times.

ENVIRONMENT AND LANDSCAPE

Crete and Cyprus are among the five largest islands of the Mediterranean; they are both roughly the same length, though Cyprus is slightly larger in terms of overall landmass, since it is much wider than Crete.¹ Both islands

¹ Sarpaki 2012a, 35.

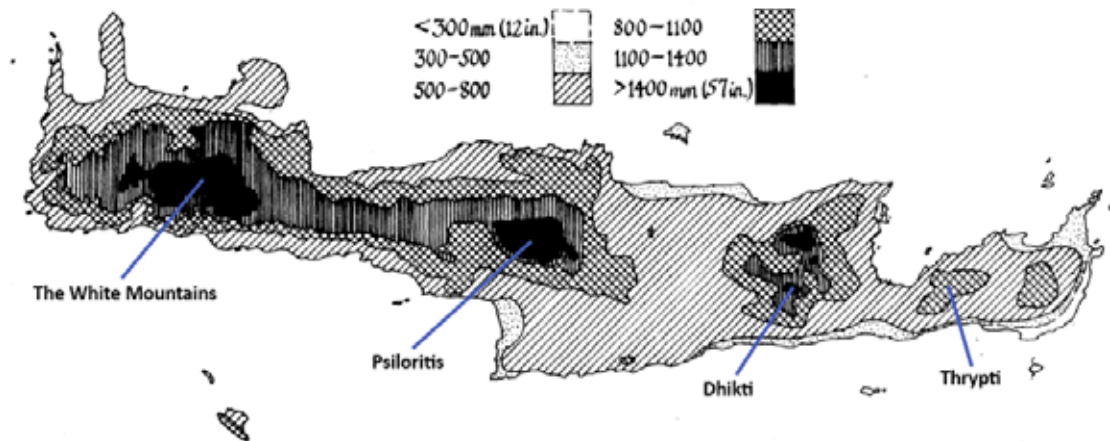


Fig. 1. Annual rainfall distribution for Crete (image after Rackham and Moody 1996, 35 Fig. 4.2).

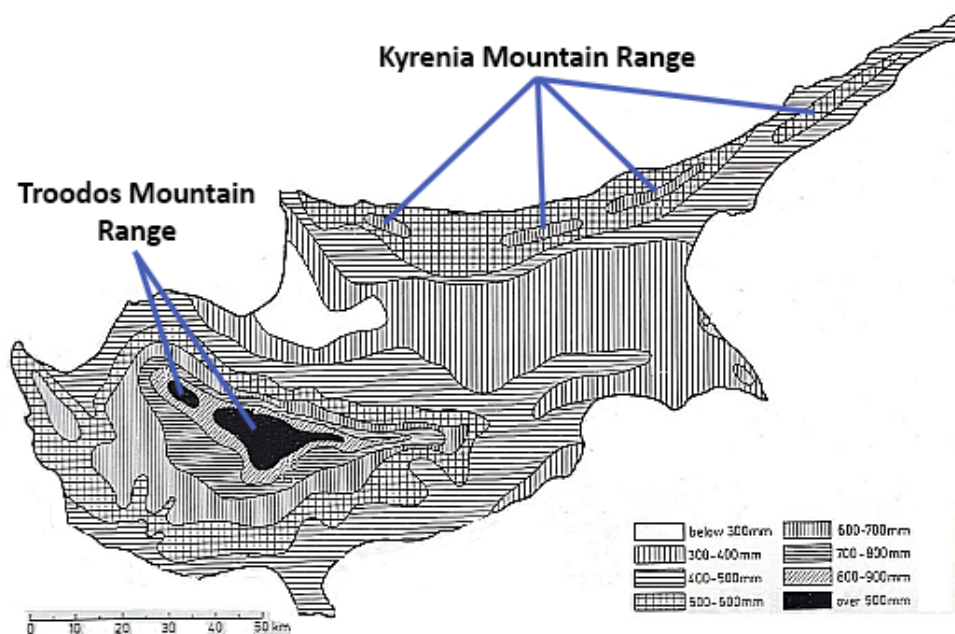


Fig. 2. Annual rainfall distribution for Cyprus (image after Zohary 1973, 29).

also enjoy a similar Mediterranean climate of short cool winters and long hot summers. The bulk of annual precipitation occurs on both islands during the winter months. The west part of Crete and its mountainous regions receive more rainfall (circa 1000 mm/yr) than the east part of the island (circa 300–400 mm/yr) (Fig. 1). Likewise, regions of higher altitude in Cyprus, such as the Troodos Mountains, also experience more rainfall (roughly the same degree as the uplands of Crete) than the rest of the island, which receives a comparable amount of precipitation as Eastern Crete² (Fig. 2).

2 Lucas 2012, 40; Sarpaki 2012a, 35.

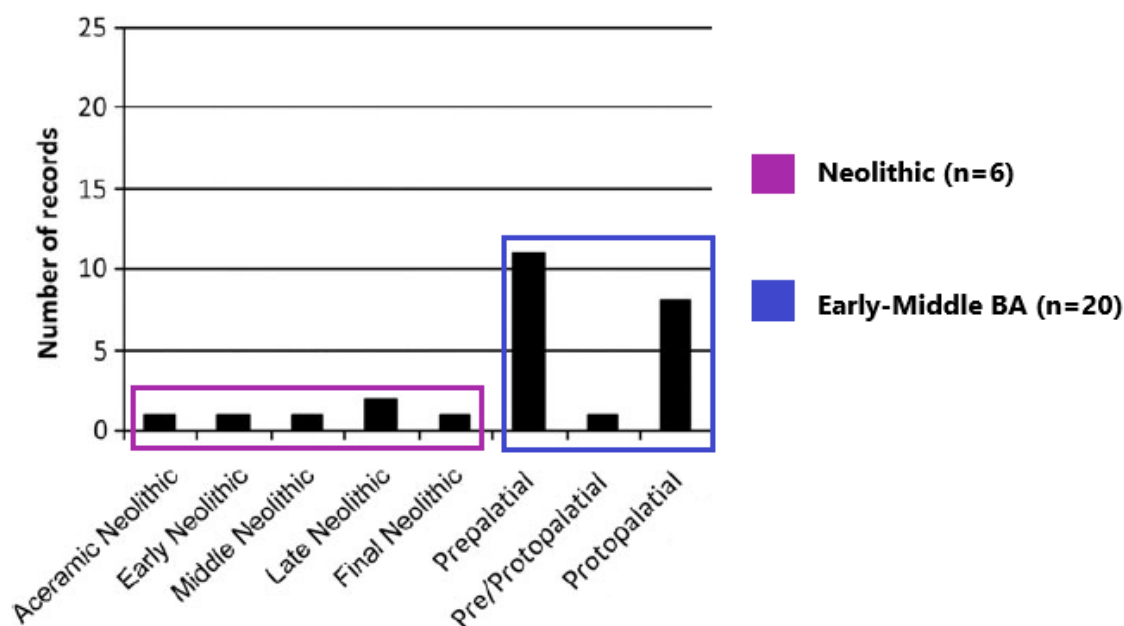


Fig. 3. Number of archaeobotanical records as of 2013 for the Neolithic and Early and Middle Bronze Ages of Crete (after Livarda and Kotzamani 2013, 4, fig. 1).

On the other hand, the Cypriot and Cretan landscapes visibly differ from one another. Cyprus has only two large mountain ranges (the Kyrenia and Troodos Mountains), which are surrounded by a significant amount of fertile lowlands, including the coastal belt and central Mesaoria Plain. This plain runs 90x56 km between the Kyrenia and Troodos Mountains and is intersected by various seasonal waterways.³ The island of Crete is mostly dominated by its four large massifs (the White, Psiloritis, Dhikti and Thrypti Mountains) and their surrounding upland areas.⁴ Small patches of sporadic, fertile land exist along the coast and are supplemented by some upland plains, the largest of which (the Lassithi plateau) measures 5x5 km.⁵ Most of the Cretan landscape, therefore, features inclinations, rather than flat expanses of land. As a result, Crete is characterized by numerous terrace walls and small plots of land for agricultural purposes.⁶

ARCHAEOBOTANICAL RECORDS FOR CRETE AND CYPRUS

Comparisons between past plant exploitation practices in Crete and Cyprus should be considered with a degree of caution, since there is a significant difference in the number of archaeobotanical records from each island. As of 2013, a substantial number of records existed for Crete,⁷ while in Cyprus the number is much smaller.⁸ Additionally, the prehistoric periods of these islands are not evenly represented by these records. The archaeobotany of Crete has investigated the Early and Middle Bronze Age periods far more than it has the Neolithic period (Fig. 3), while the archaeobotany of Cyprus has done the opposite – investigating the Neolithic period

³ Lucas 2012, 37, 39.

⁴ Rackham and Moody 1996, 12.

⁵ Rackham and Moody 1996, 27.

⁶ Sarpaki 2012a, 35.

⁷ Livarda and Kotzamani 2013, 3.

⁸ Lucas 2012, 27.

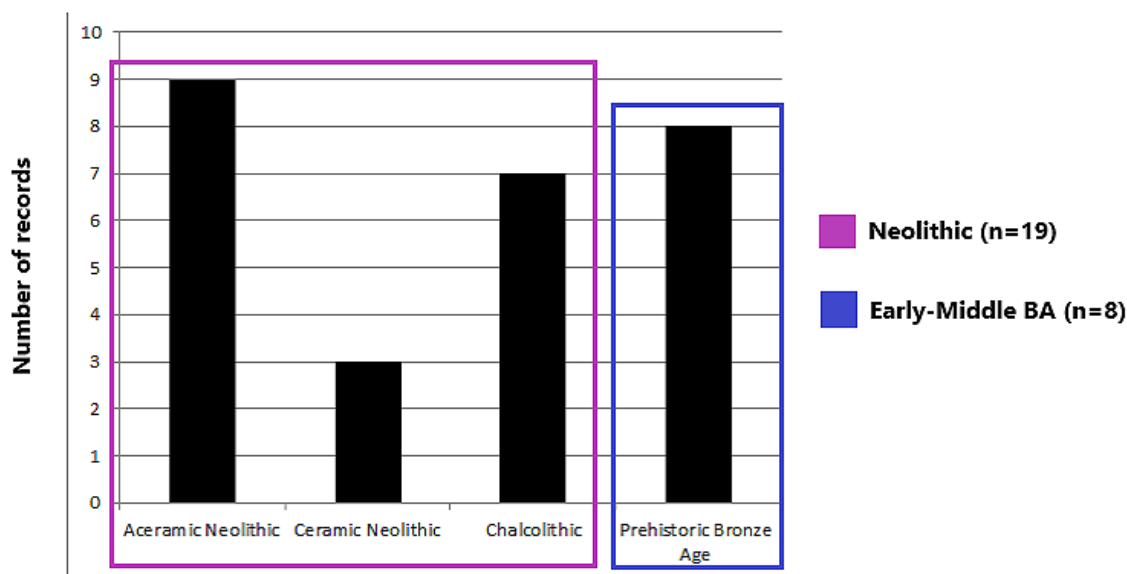


Fig. 4. Number of archaeobotanical records for the Neolithic and Early and Middle Bronze Ages of Cyprus. Based on Lucas 2012 for the Neolithic and Chalcolithic periods, and published records for the Prehistoric Bronze Age including the recent one for *Alambra Mouttes* (Henkel and Margaritis 2022), as well as one unpublished record for *Erimi Laonin tou Porakou*, Scirè Calabrisotto et al. (forthcoming).

(19 records according to Lucas 2012, including those dated to the Chalcolithic) more than it has the Early and Middle Bronze Age periods (8 records, not including the 2 Middle-Late Bronze Age sites) (Fig. 4). As such, the current understanding of plant exploitation practices for both islands, and their individual prehistoric periods, will surely change with the addition of future studies, especially in the case of Cyprus.

It should also be noted that the chronologies for Crete and Cyprus use different terminology to denote their respective prehistoric periods. In this paper, we will use the general terms Neolithic (including, in the case of Cyprus, the Chalcolithic), Early Bronze Age and Middle Bronze Age. The various subdivisions within the Neolithic will not be referred to, but rather reference will simply be made to the period as a whole or the earlier and later part in general.

THE DIVERSIFICATION OF CROP PACKAGES

The first plant domesticates arrived in Crete and Cyprus during the Aceramic Neolithic, when early agriculturists brought plant crops from the Near East with them, such as barley, lentil, and glume wheats (emmer and einkorn), and established farming in these new regions.⁹ As the closer of the two islands to the Syro-Levantine coast, Cyprus could have acted as a stepping stone in the colonization process of Crete – a route proposed by Colledge and colleagues,¹⁰ according to the character and chronology of Neolithic archaeobotanical assemblages from the Eastern Mediterranean. For the Aceramic Neolithic of Crete, these authors made use of the only available data at the time – a plant study and radiocarbon dates from the 1957–1960 and 1969–1970 excavation of Knossos by J. Evans, which placed the first appearance of free-threshing wheat (*Triticum turgidum* L./ *Triticum aestivum*

9 Colledge et al. 2004; Colledge and Conolly 2007; Sarpaki 2009, 2012a.

10 Colledge et al. 2004, S47; Colledge and Conolly 2007, 63.

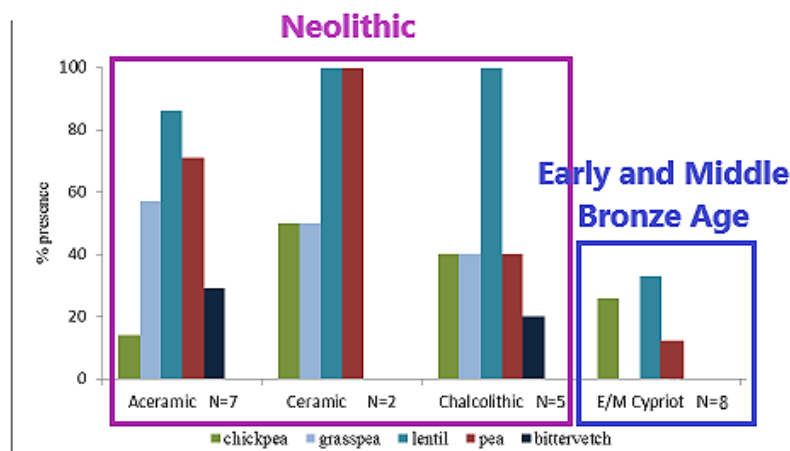


Fig. 5. Legume taxa recovered from prehistoric Cyprus (after Lucas 2012, 152, Fig. 4.5).

L.) on the island well after its first appearance on Cyprus.¹¹ Radiocarbon dates from the more recent 1997 rescue excavation at Knossos led by Alexandra Karetsou and Nikos Efstratiou, however, now place the first appearance of free-threshing wheat –which was also recovered during this excavation¹²– around the same time as its first appearance on Cyprus.¹³ These new results have led to the conclusion that the movement of agriculturalists to Crete did not likely occur as the tail-end of a migration of people from the Syro-Levantine area through Cyprus,¹⁴ but rather separate, concurrent migration of people from the same area via an alternative route, such as southern Turkey and the stepping stones of the Dodecanese islands.¹⁵ Thus, free-threshing wheat on Crete and Cyprus likely constitute the independent introduction of new cereal crops to both islands around the same time.

Independent introductions also accord with some observable differences among the recovered crop taxa of early plant assemblages from the two islands. Archaeobotanical data from Crete and Cyprus indicate that hulled barley and emmer wheat comprised the main cereal crops of both these islands throughout the Neolithic period and into the Early and Middle Bronze Age. The islands differ, however, in their cultivation of legumes. According to archaeobotanical data, Neolithic farmers on Cyprus grew five different pulses, lentil, pea, chickpea, grass pea, and bitter vetch (Fig. 5), while Neolithic farmers on Crete only grew lentil and pea¹⁶

11 Hans Halbeek identified grains and rachis of bread wheat (*T. aestivum*) during his study of archaeobotanical material from level IX (J. Evans' excavation), which was never published, but the grains were radiocarbon dated to 7740±130 BP (c. 5790 B.C.) (Sarpaki 2009, 220–22); tentative grains of free-threshing wheat (*T. turgidum*/*T. aestivum*) were identified in Aceramic Neolithic layers at Dhali-Agridhi (Stewart 1974), which are radiocarbon dated to c. 6550 B.C. (Lucas 2012, 133); tentative grains of free-threshing wheat were also identified in Aceramic Neolithic at Khirokitia (East trench; Hansen 1994), for which radiocarbon dates average to c. 6150 B.C., based on standard deviation (Lucas 2012, 134).

12 Sarpaki 2009, 222–24.

13 Layer 39, which corresponds to level IX and where grains of free-threshing wheat (*T. turgidum*/*T. aestivum*) were recovered, was radiocarbon dated to 7040–6770 B.C., but a more recent AMS date also provides an uncalibrated date of 7735±40 (6601–6505 [1σ] cal. B.C.) (Sarpaki 2012a, 38, note 21).

14 Colledge and Conolly 2007, 63.

15 Sarpaki 2012a, 38.

16 There is also archaeobotanical data for *Vicia faba* on Crete (one record) and Cyprus (two records) during the Neolithic (Early

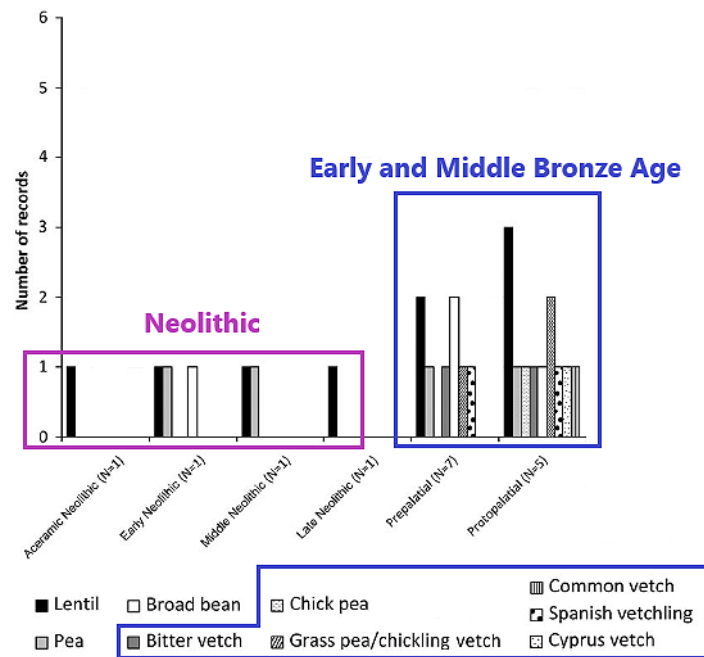


Fig. 6. Legume taxa recovered from prehistoric Crete (after Livarda and Kotzamani 2013, 14, Fig. 9). Blue boxes indicate diversification of legumes in the Early and Middle Bronze Age periods.

(Fig. 6); however, the evidence from Crete is very limited and the study of other Neolithic sites (such as Pelekita or Aposelemi) could change this narrative. Interestingly, the initial legume crop package of Crete diversifies in the Early and Middle Bronze Age periods to include the three other legumes grown on Cyprus, as well as common vetch, Spanish vetchling and Cyprus vetch, but the initial legume crop package of Cyprus remains unchanged from the Neolithic through the Middle Bronze Age. This suggests that, after the Neolithic period, Cretan farmers began extending their agricultural practices to include the cultivation of new crop types, while Cypriot farmers continued to employ the same cultivation of crops as before.

A similar pattern is also observable among the tree and shrub remains within plant assemblages from the two islands. The inhabitants of both islands consumed fruits and nuts from a select range of trees, namely olive, grape and fig; almonds are also routinely recovered from Neolithic sites on Crete, but this nut is completely absent from Neolithic plant assemblages on Cyprus, and has only been recovered from two Early-Middle Bronze Age sites so far. With the exception of the rare almond addition, the tree and shrub data for Cyprus stays essentially the same from the Neolithic period through the Middle Bronze Age, in terms of both tree and shrub type and, also, of frequency of occurrence in archaeobotanical records. The same cannot be said of the plant data for Crete. After the Neolithic, the range of edible fruits and nuts recovered from Early and Middle Bronze Age sites noticeably diversifies (Fig. 7). The archaeobotanical evidence for Cyprus has led researchers to conclude that the island's inhabitants maintained, from the Neolithic period through the Middle Bronze Age, a mixed subsistence strategy consisting of crop agriculture coupled with a continuation of traditional hunting practices and gathering of wild plant resources.¹⁷ Indeed, new archaeobotanical results from the Middle Bronze Age settlement of Erimi provided little evidence for agricultural practices, but indicated the potential collection of wild plant resources for consumption purposes.¹⁸

Neolithic and Chalcolithic, respectively), though they have not been mentioned here as they are also considered as tentative identifications (Colledge and Conolly 2007, 60, Table 4.2; Livarda and Kotzamani 2013, 12).

¹⁷ Lucas and Fuller 2020, 257–58.

¹⁸ Scirè Calabrisotto et al. (forthcoming); Henkel and Margaritis under study.

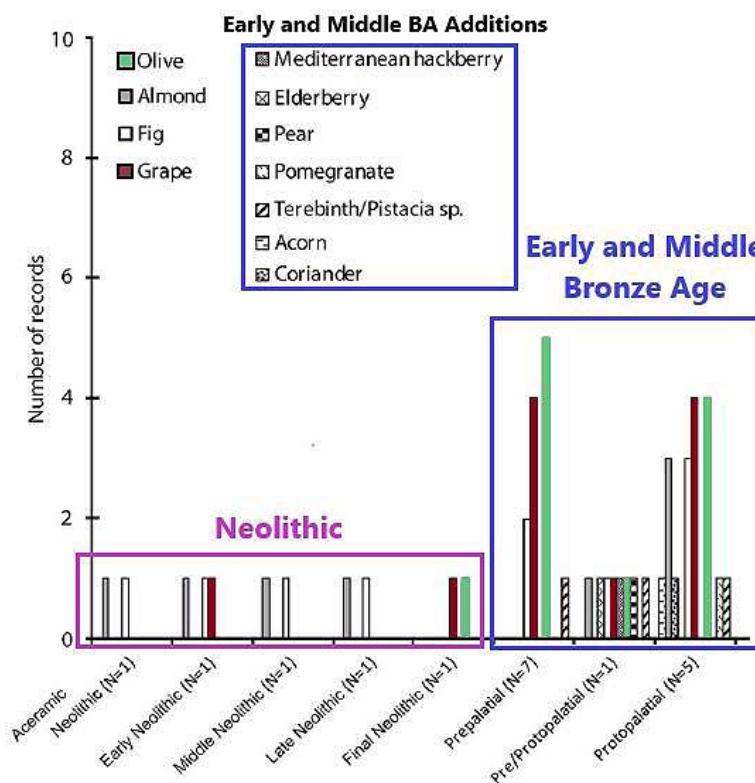


Fig. 7. Fruits and nuts recovered from prehistoric Crete (after Livarda and Kotzamani 2013, 17, Fig. 12).

ENGAGEMENT WITH “CASH CROPS”

Agriculture not only involves the growing of basic food items, but also includes the cultivation of secondary commodities. Here, we use the term “cash crops” to refer to agricultural yields of plant taxa that are not normally considered staples of subsistence but can produce secondary products of high economic value. For this paper, we will be focusing on the intensification of oleiculture and viticulture for the production of olive oil and wine.

Olive oil extraction and wine production is often associated with the visibility of pressing equipment or installations in the archaeological record, which are completely absent on Crete and Cyprus during the Neolithic period and only make a sporadic appearance on Crete during the Middle Bronze Age.¹⁹ Such finds alone, however, do not give an accurate representation of potential increasing engagement with the olive and grape, since pressing equipment was also likely made from perishable materials, especially in earlier periods, that did not survive in the archaeological record, and moreover many installations could have been located outside the settlement, closer to the olive groves and vineyards in areas where excavations do not often take place.

In order to gain a better idea about the degree of engagement with the olive and grape during prehistory, we must also consider environmental and archaeobotanical evidence, as well as other archaeological indicators. Environmental evidence for increased engagement with the olive tree and vine comes from sediment cores, which have recorded ancient pollen values for these plants. Unfortunately, the single existing core for Cyprus only provides evidence for the Late Bronze Age,²⁰ thus palaeoenvironmental information for the island’s early

¹⁹ Hamilakis 1996, 15, 18.

²⁰ Kaniewski et al. 2013.

periods mostly derives from the extrapolation of data recovered from mainland Levant.²¹ On the other hand, several cores have been taken on Crete.²² Two of them, the Tersana and Kouremenos cores, show a significant increase in olive pollen values towards the end of the Neolithic period, indicating intensified cultivation of this tree at this time²³. In fact, the olive pollen values from the latter core increase to such an extent after the Neolithic that they exceed even modern day values, leading researchers to believe that extensive areas in east Crete were occupied by olive crops throughout the Early and Middle Bronze Ages.²⁴

Archaeobotanical evidence indicative of wine and olive pressing activities, consists of plant assemblages featuring a mixture of grape pips, skins, stems and pedicels, and a combination of whole and crushed olive stones. Grape and olive were indigenous to both Crete and Cyprus²⁵ and their charred remains start to appear within the archaeobotanical records of both islands from the Neolithic period onwards.²⁶ No residues of wine production or olive oil extraction dating to the Neolithic period or Early and Middle Bronze Ages, however, have been recovered from Cyprus to date. On the other hand, there is archaeobotanical evidence of early olive oil extraction for Crete. Olive wood charcoal from Myrtos-Fournou Korifi²⁷ suggests that the inhabitants of Crete (in the east at least) probably began to invest labor in the cultivation of olive trees since the Early Bronze Age.²⁸ Crushed olive residues from Chamalevri²⁹ indicate that, by the Middle Bronze Age, this investment of labor was geared towards the production of olive oil. Likewise, archaeobotanical evidence for wine making has also been recovered from the island. These residues were discovered at the Middle Bronze Age town of Monastiraki and attest to the intensive cultivation of the vine on Crete since at least that period.³⁰ Ceramic evidence for extensive storage activities at this site also suggests that the aim of such viticulture practices was the large-scale production of this alcoholic beverage.³¹ Miniature clay wine press models from funerary contexts, such as tholos tomb B at Apesokari and related ritual activity further support this suggestion.³²

The only scant evidence for the early cultivation of the olive tree and vine on Cyprus comes in the form of archaeological indicators, such as iconographic representations and pottery vessel shapes. Depictions of wine pressing start to appear on the island during the Early-Middle Bronze Age in the form of three-dimensional scenes, such as the grape trampling imagery depicted on the shoulder of a Pyrgos jug (Fig. 8). Such representations are rare, but do indicate knowledge of wine making by at least this time period.³³ The appearance of new ceramic shapes towards the end of the Neolithic and during the Early Bronze Age that are devoted to liquids suggest that wine making (and potentially olive oil extraction too) may have begun earlier,³⁴ though this line of argument is purely conjectural and must be taken with a degree of caution. There is also no evidence for large-scale storage of such products during any of these periods either, suggesting that if production of the commodities did occur, it likely took place on a household level for personal consumption.

It seems, therefore, that despite the presence of olives and grapes on both islands since the Neolithic, the Cretan population realized the potential for these crops to serve a purpose beyond mere subsistence much earlier than the Cypriot population and thus began to exploit them for social and economic benefits.

21 Lucas 2012, 45.

22 Moody 2014, 23–4.

23 Moody et al. 1996, 290; Cañellas-Boltà et al. 2018; Livarda et al. 2021.

24 Livarda et al. 2021.

25 Livarda and Kotzamani 2013, 16; Zohary et al. 2012, 119, 123.

26 For Crete, see Livarda and Kotzamani 2013, 17, Figure 12; for the Cyprus Neolithic see Lucas 2012, 158, Table 4.3; for Cyprus in the Early–Middle Bronze Age, see Carpenter 1981; Adams and Simmons 1996; Hansen 2003; Klinge and Fall 2010; Lucas 2012, 193.

27 Rackham 1972, 299–300.

28 Margaritis 2013.

29 Sarpaki 1999, 41; Livarda and Kotzamani 2013, 16.

30 Sarpaki 2012b, 216.

31 Sarpaki 2012b, 215.

32 Kopaka and Platon 1993, for Minoan wine presses; Vavouranakis 2020, for the beginning of a ritual economy of wine.

33 Hadjisavvas and Chaniotis 2012, 157; Hadjisavvas (forthcoming).

34 Hadjisavvas (forthcoming).



Fig. 8. Pyrgos jug depicting wine trampling scene (Hadjisavvas and Chaniotis 2012, 158, Fig. 10.1).

THE USE OF AGRICULTURAL AIDS

Another important aspect of farming was the employment of agricultural aids, considered here as implements or practices that assisted in making farming easier and in raising its productivity, such as the plough, traction animals, irrigation etc. While there may have been several differences in the use of agriculture aids between the two islands, the cow constitutes an archaeologically glaring difference at present, which warrants discussion in terms of the developmental trajectory of farming practices on Crete and Cyprus.

The domesticated cow was introduced to both islands sometime during the early Neolithic period and maintained its presence on Crete from that point onwards, but inexplicably disappeared from Cyprus shortly after its initial arrival, not being re-introduced to the island until the Early Bronze Age.³⁵ As a farm animal, the cow provides both traction power for ploughing and a source of ample manure. These aspects of the cow allow for the farming of less fertile land and facilitate agricultural extensification – the growing of crops with minimum input and maximum output. Faunal evidence indicates that the early Neolithic Cretan population recognized these agricultural benefits of the cow and employed its use in farming since its introduction to the island.³⁶ By the Early Bronze Age settlements on Crete were not only located in the vicinity of fertile plains, but

³⁵ Lucas and Fuller 2020.

³⁶ Isaakidou 2006, 108.

had also moved into more marginal areas with less-productive, agricultural land³⁷ – a settlement shift that was likely made possible in part by the cow, since the animal traction facilitated the cultivation of more challenging landscapes and poorer-quality soils.³⁸ Isotopic analysis of cereals and pulses from Knossos indicated that during the Neolithic period these crops were grown under intensive farming regimes involving a high application of manure.³⁹ In the later Early and Middle Bronze Age the use of the cow likely enabled both extensive farming of plains, such as the strategic sowing of emmer wheat in well-saturated fields,⁴⁰ and the intensive farming of more marginal landscapes, such as Pseira, where ceramic debris from an agricultural terrace was interpreted as the result of transporting manure from the town⁴¹ – a practice that was confirmed by lipid analysis of the terrace soil.⁴² While pig was identified as the source of the manure,⁴³ both pig and cattle bones were recovered during the excavation of the town⁴⁴ and it is likely that all available manure would have been utilized to enhance the agricultural productivity of the marginal terrain.

The absence of the cow in Cyprus seems to have delayed the transition from small-scale intensive farming to large-scale agricultural regimes on this island. Lucas and Fuller state that its re-introduction in the Early Bronze Age “can be viewed as the beginning of a major shift” in farming practices on Cyprus.⁴⁵ The possibility of plough agriculture and the additional source of manure allowed settlements to occupy less fertile land located closer to the island’s copper resources. This change in the island’s settlement pattern, however, did not occur during the Early or Middle Bronze Age periods, but rather the Late Bronze Age⁴⁶ – possibly due to a period of agricultural experimentation with the cow before moving to areas of higher-risk farming or, as it has been suggested,⁴⁷ possibly due to simple cultural choice. Either way, despite the re-introduction of the cow in the Early Bronze Age, the inhabitants of Cyprus did not immediately expand their agricultural practices, but continued to employ a mixed subsistence economy until after the Middle Bronze Age.

CONCLUSIONS

If the connection between agriculture and urbanism were a simple affair, then social complexity should have developed in both regions at roughly the same time. The urbanization of Crete and Cyprus at different periods during the Bronze Age, however, clearly indicates that this was not the case; the relationship between urban growth and farming was obviously far more complex.

The examination of plant crop diversification, “cash crops” engagement and the use of agricultural aids, such as animal traction and manure, for both islands, suggests that some aspects of farming may be correlated with the development of urbanization. All three of these aspects can be observed as part of the farming system being employed on Crete from the Early Bronze Age period onwards, with the first signs of urbanism emerging at that time and the island becoming properly urbanized shortly thereafter in the Middle Bronze Age. Conversely, there is currently no concrete evidence for any of these aspects being employed as part of the farming system

37 Tomkins and Schoep 2010, 72.

38 Sherratt 1981, 262; Pullen 1992, 48.

39 Nitsch et al. 2019, 161.

40 Nitsch et al. 2019, 161.

41 Betancourt and Hope Simpson 1992, 53; Hope Simpson et al. 2005, 252.

42 Bull et al. 2001, 239.

43 Bull et al. 2001, 237–39.

44 Reese 1999, 163–64; 2009, 131.

45 Lucas and Fuller 2020, 249.

46 Lucas 2012, 253; Steel 2013, 581; Knapp 2013, 304; Lucas and Fuller 2020, 236; Changes in settlement patterns during the Early and Middle Bronze Age remained within the vicinity of agriculturally fertile areas, such as the Mesaoria plain.

47 Lucas and Fuller 2020.

on Cyprus until after the Middle Bronze Age, correlating with a period of urbanization in the Late Bronze Age. Hence, it would seem that these three aspects of farming coincide with the advent of urbanism. The question of whether the diversification of plant crops, engagement with “cash crops” and the use of agricultural aids, such as animal traction and manure, influenced urban development or whether urban development facilitated the incorporation of these farming practices into the overall agricultural system of the time is beyond the scope of this paper, but is an aim for future research.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank the editors of the volume for the invitation to participate. The work undertaken for this paper was partly funded by the project “Mediterranean Island Life Modes: Foodwebs, Agricultural Practices and Social Complexity in Crete and Cyprus in the Bronze Age” EXCELLENCE/0421/0447, which is co-financed by the European Regional Development Fund and the Republic of Cyprus through the Research and Innovation *Foundation*, the H2020 Twinning project: “Promoting Archaeological Science in the eastern Mediterranean” (Promised, Grant No 811068) and the “Face to Face: Meet an Ancient Cypriot project”, which is co-financed by the European Regional Development Fund and the Republic of Cyprus through the Research and Innovation Foundation (Grant No. INTEGRATED/0609/29).

BIBLIOGRAPHY

- Adams, R., and D. Simmons. 1996. "Archaeobotanical Remains." In *Marki Alonia: An Early and Middle Bronze Age Town in Cyprus: Excavations 1990–1994*, edited by D. Frankel and J. Webb, 223–26. *SIMA* 123:1. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Betancourt, P.P., and R. Hope Simpson. 1992. "The Agricultural System of Bronze Age Pseira." *Cretan Studies* 3:47–54.
- Bull, I., P. Betancourt, and R. Evershed. 2001. "An Organic Geochemical Investigation of the Practice of Manuring at a Minoan Site on Pseira Island, Crete." *Geoarchaeology* 6(2):223–42.
- Cañellas-Boltà, N., S. Riera-Mora, H.A. Orengo, A. Livarda, and C. Knappett. 2018. "Human Management and Landscape Changes at Palaikastro (Eastern Crete) from the Late Neolithic to the Early Minoan Period." *Quaternary Science Reviews* 183:59–75.
- Carpenter, J.R. 1981. "Excavations at Phaneromeni: 1975–1978." In *Studies in Cypriot Archaeology*, edited by J. Biers and D. Soren, 59–78. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.
- Colledge, S., and J. Conolly. 2007. "A Review and Synthesis of the Evidence for the Origins of Farming on Cyprus and Crete." In *The Origins and Spread of Domestic Plants in Southwest Asia and Europe*, edited by S. Colledge and J. Conolly, 53–74. California: UCL Institute of Archaeology/Left Coast Press.
- Colledge, S., J. Conolly, and S. Shennan. 2004. "Archaeobotanical Evidence for the Spread of Farming in the Eastern Mediterranean." *Current Anthropology* 45 S4:S35–S58.
- Hadjisavvas, S. Forthcoming. "Some Aspects of Wine Production in Ancient Cyprus." In *Wine in Ancient Greece and Cyprus: Production, Trade and Social Significance*, edited by E. Margaritis, G. Jones, M. Jones and S. Fox.
- Hadjisavvas, S., and A. Chaniotis. 2012. "Wine and Olive Oil in Crete and Cyprus: Socio-Economic Aspects." In *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, edited by G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka and J. Whitley, 157–73. *BSA Studies* 20. Athens: British School at Athens.
- Hamilakis, Y. 1996. "Wine, Oil and the Dialectics of Power in Bronze Age Crete: A Review of the Evidence." *Oxford Journal of Archaeology* 15(1):1–32.
- Hansen, J. 1994. "Khirkitia Plant Remains: Preliminary Report (1986, 1988–1990)." In *Fouilles récentes à Khirkitia (Chypre), 1988–1991*, edited by A. Le Brun, 393–409. Études Néolithiques. Paris: ADPF.
- . 2003. "The Botanical Remains." In *Sotira Kaminoudhia: An Early Bronze Age Site in Cyprus*, edited by S. Swiny, G. Rapp and E. Herscher, 449–53. American Schools of Oriental Research, Archaeological Reports 8. Cyprus American Archaeological Research Institute, Monograph Series Vol. 4. Boston: American Schools of Oriental Research.
- Henkel, C., and E. Margaritis. 2022. "The Archaeobotanical Remains." In *The Middle Bronze Age Settlement at Alambra in Cyprus: Excavations 2012–2016*, edited by A. Sneddon, L. Graham, T. Rymer and G. Deftereos, 89–93. *SIMA* 153. Nicosia: Astrom Editions.
- Hope Simpson, R., J.A. Clark, and P. Goldberg. 2005. "The Two Agricultural Terraces Chosen for Excavation." In *Pseira IX: The Archaeological Survey of Pseira Island, Part 2: The Intensive Surface Survey*, edited by P.P. Betancourt, C. Davaras and R. Hope Simpson, 251–56. Prehistory Monographs 12. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Isaakidou, V. 2006. "Ploughing with Cows: Knossos and the Secondary Products Revolution." In *Animals in the Neolithic of Britain and Europe*, edited by D. Serjeantson and D. Field, 95–112. Neolithic Studies Group Seminar Papers 7. Oxford: Oxbow Books.
- Kaniewski, D., E. Van Campo, J. Guiot, S. Le Burel, T. Otto, and C. Baeteman. 2013. "Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis." *PLoS ONE* 8(8):e71004.
- Klinge, J., and P. Fall. 2010. "Archaeobotanical Inference of Bronze Age Land Use and Land Cover in the Eastern Mediterranean." *Journal of Archaeological Science* 37(10):2622–629.
- Knapp, A. 2013. *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge World Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kopaka, K., and L. Platon. 1993. "Ἀγροὶ μινωικοί. Installations minoennes de traitement des produits liquides." *BCH* 117: 64–65.
- Livarda, A., and G. Kotzamani. 2013. "The Archaeobotany of Neolithic and Bronze Age Crete: Synthesis and Prospects." *BSA* 108:1–29.
- Livarda, A., H. Orengo, N. Cañellas-Boltà, S. Riera-Mora, L. Picornell-Gelabert, V. Tzevelekidi, R. Veropoulidou, R. Marlasca Martín, and A. Krahtopoulou. 2021. "Mediterranean Polyculture Revisited: Olive, Grape and Subsistence Strategies at Palaikastro, East Crete, between the Late Neolithic and Late Bronze Age." *JAnthArch* 61:101271.

- Lucas, L.M. 2012. "Economy and Interactions: Exploring Archaeobotanical Contribution in Prehistoric Cyprus." Ph.D. diss., University College London.
- Lucas, L., and D. Fuller. 2020. "Against the Grain: Long-Term Patterns in Agricultural Production in Prehistoric Cyprus." *Journal of World Prehistory* 33(2):233–66.
- Margaritis, E. 2013. "Distinguishing exploitation, cultivation, production and domestication. The olive in the 3rd millennium Aegean." *Antiquity* 87(337):746–57.
- Moody, J. 2014. "Prehistoric and Historic Climate and Weather in (East) Crete." In *A Cretan Landscape through Time: Priniatikos Pyrgos and Environs*, edited by B.P.C. Molloy and C.N. Duckworth, 23–30. BAR-IS 2634. Oxford: Archaeopress.
- Moody, J., O. Rackham, and G. Rapp. 1996. "Environmental Archaeology of Prehistoric NW Crete." *Journal of Field Archaeology* 23(3):273–97.
- Nitsch, E.K., G. Jones, A. Sarpaki, M.M. Hald, and A. Bogaard. 2019. "Farming Practice and Land Management at Knossos, Crete: New Insights from $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ Analysis of Neolithic and Bronze Age Crop Remains." In *Country in the City: Agricultural Functions in Protohistoric Urban Settlements (Aegean and Western Mediterranean)*, edited by D. Garcia, R. Orgeolet, M. Pomadère and J. Zurbach, 152–68. Gloucester: Archaeopress.
- Pullen, D.J. 1992. "Ox and Plow in the Early Bronze Age Aegean." *AJA* 96(1):45–54.
- Rackham, O. 1972. "Appendix III. Charcoal and Plaster Impressions." In *Myrtos: An Early Bronze Age Settlement in Crete*, edited by P. Warren, 299–304. Suppl. Volume 7. Oxford: The British School at Athens & Thames and Hudson.
- Rackham, O., and J. Moody. 1996. *The Making of the Cretan Landscape*. Manchester: Manchester University Press.
- Reese, D. 1999. "The Faunal Remains." In *Pseira IV: Minoan Buildings in Areas B, C, D and F*, edited by P.P. Betancourt and C. Davaras, 162–64. University Monograph 105. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- _____. 2009. "Faunal Remains from Block AF" In *Pseira X: The Excavation of Block AF*, edited by P.P. Betancourt, 131–42. Prehistory Monographs 28. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Sarpaki, A. 1999. "The Archaeobotanical Study of Tzambakas House, Rethymnon, Crete." In *Minoans and Mycenaeans: Flavours of their Time*, edited by Y. Tzedakis and H. Martlew 40–1. Athens: Kapon.
- _____. 2009. "Knossos, Crete: Invaders, 'Sea-goers', or previously 'Invisible', the Neolithic Plant Economy Appears Fully-Fledged in 9,000 BP." In *From Foragers to Farmers; Gordon C. Hillman Festschrift*, edited by A.S. Fairbairn and E. Weiss, 220–34. Oxford and Oakville: Oxbow Books.
- _____. 2012a. "The Taming of an Island Environment: Crete from Dawn to Noon (Neolithic to the End of the Bronze Age)." In *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, edited by G. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka and J. Whitley, 35–45. BSA Studies 20. London: British School at Athens.
- _____. 2012b. "Re-Visiting the Visibility of the Grape, Grape Products, By-Products and Some Insights of Its Organization from the Prehistoric Aegean, as Guided by New Evidence from Monastiraki, Crete." *Interdisciplinaria Archaeologica Natural Sciences in Archaeology* III.2:211–20.
- Scirè Calabrisotto, C., E. Margaritis, M. Yamasaki, and L. Bombardieri. Forthcoming. "Erimi Laonin tou Porakou in Its Ecological Context during the Middle Bronze Age." In *Environment, Landscape and Society: Diachronic Perspectives on Settlement Patterns Cyprus*, edited by A. McCarthy, E. Margaritis and P. Gaber. CAARI Monograph Series.
- Sherratt, A. 1981. "Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution." In *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, edited by I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond, 261–303. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steel, L. 2013. "Cyprus during the Late Bronze Age." In *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: C. 8000–332 BCE*, edited by M.L. Steiner and A.E. Killebrew, 577–91. Oxford: Oxford University Press.
- Stewart, R. 1974. "Paleobotanic Investigation: 1972 Season." In *American Expedition to Idalion, Cyprus, First Preliminary Report: Seasons of 1971 and 1972*, edited by L.E. Stager, A. Walker and G.E. Wright, 123–29. BASOR Suppl. 18. Cambridge: The American Schools of Oriental Research.
- Tomkins, P., and I. Schoep. 2010. "Crete." In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000–1000 BC)*, edited by E.H. Cline, 66–82. Oxford: Oxford University Press.
- Vavouranakis, G. 2020. "Liquid Consumption and the Mechanics of Ritual in Late Prepalatial and Old Palace Crete." In *Neôteros. Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger*, edited by B. Davis and R. Laffineur, 271–82. *Aegaeum* 44. Leuven and Liège: Peeters.
- Zohary, M., 1973. *Geobotanical Foundations of the Middle East*. Geobotanica Selecta 3. Stuttgart: Fischer.
- Zohary, D., M. Hopf, and E. Weiss. 2012. *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Domesticated Plants in South-West Asia, Europe, and the Mediterranean Basin*, 4th ed. Oxford: Oxford University Press.

The profile of the Minoan and early Mycenaean warrior

1700–1400 B.C.*

Antigoni Paschaki

National and Kapodistrian University of Athens

ABSTRACT

As the Aegean transitioned itself from the Middle Bronze Age into the Late Bronze Age, it experienced the emergence of a distinct warrior identity. Evidence of this is seen in the vivid illustrations of warriors in Minoan and early Mycenaean iconography, as well as the weapons found in the archaeological record. Although martial iconography of early Mycenaean Greece was influenced by Minoan Crete, each of these two cultural areas went on to form their own distinct warrior profile. The objective of this paper is to shed light on similarities and differences in related iconography in order to better understand issues of war and violence in the Aegean Bronze Age and beyond.

INTRODUCTION

The depictions of Minoan and Mycenaean warriors have long fascinated scholars. Heinrich Schliemann's discovery of the archaeological remains of the Shaft Graves at Mycenae acted as a catalyst for what would become a long-standing interest in this topic. Sir Arthur Evans argued for the "peace-loving" nature of the Minoans after his excavations on Crete contrary to the "war-loving" image of the Homeric heroes.¹ Nevertheless, the elaborate depictions in iconography demonstrate that warriors were highly regarded by both Cretan and Mainland Bronze Age elites. Despite the intense cultural interaction between these two societies in the Aegean, each one of them created its own distinct warrior profile in iconography and burial assemblages. The objective of this paper is to shed light on the Aegean warrior so as to understand war and violence in the Aegean Bronze Age and beyond. It focuses on the Neopalatial period (MMIIIB–LMIB) and its roughly contemporary early Mycenaean period (Late MH/LHI–IIA). By combining iconography with artifactual evidence, a comparative assessment can be made of these two profiles, in order to gain further insight into the warriors of Minoan Crete and the Mycenaean Mainland.

* The author is thankful to G. Vavouranakis, V. Petrakis and I. Voskos for valuable comments and corrections. This paper is dedicated to Professor Eleni Mantzourani, whose thoughts and guidance acted as an inspiration for my PhD dissertation.

¹ Molloy 2012, 92; Harrell 2021, 138.

ESTABLISHED VIEWS ON AEGEAN WARRIORS

Ever since the spectacular discoveries of the Shaft Graves at Mycenae, early research focused primarily on Mycenaean warriors, associating them with the ideal “warrior hero” as described in Homers’s epics. For instance, Schliemann,² Evans³ and Tsountas and Manatt⁴ concentrated on the Mycenaean aristocratic warriors who grew prosperous through war and violence. Scholars would ignore the evidence for Minoan warriors following Evans’ theory of “Pax Minoica”, which stated that the Minoans had enjoyed relative peace under a policy of “thalassocracy”.⁵ Such interpretations diverted research from Cretan Bronze Age warfare, except in cases of assumed Mainland influence.⁶

A revival in interest on the subject of warriors and warfare in the Aegean Bronze Age came with the “Polemos” conference. Its 1999 proceedings publication⁷ introduced new impetus and evidence and offered a glimpse into the role of warriors and warfare in these two societies. Weingarten,⁸ Gates⁹ and Peatfield¹⁰ re-examined osteological remains, weapons, architecture, and iconography, which led them to the conclusion that the Minoans had in fact experienced war and violence and that warriors were an integral part of society. Hiller¹¹ studied scenes of warriors and warfare in the art of the Late Bronze Age Aegean, noting that martial imagery originating in Neopalatial Crete consequently influenced early Mycenaean art. Furthermore, he argued that in the early phase of the Late Bronze Age, iconography was innovative and inventive, portraying a variety of warfare landscapes (i.e., sieges and sea battles, duels and combats, and athletic competitions).

In the aftermath of the Polemos conference, Papadopoulos¹² argued that warfare in Aegean iconography was introduced in the Early Bronze Age and that it reflected the status of an individual and a warrior ethos, thus becoming part of state ideology in the Late Bronze Age. According to him, the Neopalatial ethos revolved around themes of duels, athletics (i.e., boxing and wrestling) and hunting, while early Mycenaean ideology placed more emphasis on hunting and chariot riding. Harrell¹³ compared Mycenaean Shaft Grave stelae with Mycenaean Palatial wall-paintings and concluded that they shared the same martial symbols (i.e., chariots, swords, figure-of-eight shields and boar tusk helmets), and that the Palatial Mycenaean art employed early Mycenaean motifs to reaffirm the historical legitimacy of the palatial elites.

Subsequently, Molloy¹⁴ attempted to place warriorhood in its wider geographical and social context. He re-examined the works of Sandars¹⁵ and Kilian-Dirlmeier¹⁶ by tracing the evolution of swords both in Crete and Mainland Greece during the Middle and Late Bronze Age. He argued that early swords (Type A-Di) that predominated until the 13th century B.C. were more capable of non-lethal blows and better suited for athletic dueling rather than actual combat. This indicates a connection between physical activities and martiality, especially in Crete, which is further supported by Minoan sports. He also suggested that physical fitness was highly valued in society and also evoked the image of warriorhood.

2 Schliemann 1878.

3 Evans 1921–1935.

4 Tsountas and Manatt 1897.

5 Evans 1921–1935; Hood 1983.

6 Evelyn 1996, 59; Chrysoulaki 1999, 77.

7 Papadopoulos 2006, 4.

8 Weingarten 1999.

9 Gates 1999, 277–83.

10 Peatfield 1999.

11 Hiller 1999.

12 Papadopoulos 2006; see also Papadopoulos 2020.

13 Harrell 2021.

14 Molloy 2010, 404–9.

15 Sandars 1961, 1963.

16 Kilian-Dirlmeier 1993.

In a later article, Papadopoulos¹⁷ studied attire in Late Bronze Age Aegean art to reconstruct societal hierarchies and identify tokens of military status. He argued that, at the beginning of the Late Bronze Age, Aegean art promoted the individual fighter by emphasizing elite status and military prowess. On the other hand, towards the end of the Late Bronze Age, iconographic interest shifted towards collective representations, namely combatant groups, so as to promote the martial strength of the palace.

Whittaker¹⁸ examined the relationship between warfare and religion in Crete during the Middle and Late Bronze Age. She pointed out that the Minoan palatial elites celebrated and ritualized warfare at cave sanctuaries to promote and enhance the status of warriors. Her argument is based on the fact that high status weapons were deposited at the Psychro and Arkalochori cave sanctuaries.

Past research has covered important aspects of Minoan and Mycenaean warfare and has established the development from Minoan martial athletics as part of elite display to Mycenaean individual status and then to the institutionalization of warfare and warriorhood as part of the state apparatus. Nevertheless, the fine details of the similarities and differences in Minoan and Mycenaean warrior profiles remain somewhat unclear. Although different scholars have discussed individual topics, such as attire, weapons and social activities related to warriors, it is important to address the issue in a more unified view, taking into consideration all features such as the so-called warrior package, social perception and importance in community, leadership roles, and socio-cultural activities. There also remains an incomplete understanding of the relation between actual fighters and their social perception. More specifically, Minoan iconography does not provide an adequate picture of the ways in which martiality may have been understood and socio-culturally and ideologically promoted, and there is limited evidence about actual people from the burial record. Conversely, there is ample evidence regarding the Mycenaean social perception, but osteological evidence (i.e., tracing of wounds) of actual warriors is limited and sporadic and often not matching the deposition of weapons.¹⁹

Iconography may help fill some of the research gaps by providing a glimpse into these societies' social values and beliefs. After all, both iconography and funerary assemblages are more expressive of social values, including elite status, rather than tokens of biographical information.²⁰ They were the ways through which warrior elites would express their ideology and lifestyle.²¹

REVIEW OF THE ICONOGRAPHIC EVIDENCE

The motif of the Minoan warrior first appeared in artwork during the Prepalatial period and retained a modest place in artwork throughout the Protopalatial period, especially on glyptic art, in which duels and clay figurines with daggers are portrayed.²² During the Neopalatial period, Minoan art became increasingly sophisticated in design on high-quality items, such as seals made of semi-precious stones and gold signet rings, which depicted figural images of fighters engaged in actual and ritual duels, athletic competition, religious events and processions with spears and shields.²³ Objects containing such images have been found at Mavrospelio, Hagia Triada, Kato Zakros, Petras and some unspecified locations.²⁴ Illustrations can also be seen on other artifacts, such as ceremonial stone vases (i.e., The "Chieftain Cup" from Hagia Triada, MMIII–LMI) and frescoes (i.e., the Javelin Holders fresco fragment from Knossos, MMIIIB/LMI), but these are limited in numbers.²⁵

¹⁷ Papadopoulos 2012.

¹⁸ Whittaker 2015.

¹⁹ Smith 2009.

²⁰ Steinmann 2012, 354–55.

²¹ Steinmann 2012, 355.

²² An ivory ring from the Mitsotakis Collection, dated to EMIII–MMII, depicts two warriors dueling (Rupp 2012, 285).

²³ Tsangaraki 2005, 230; Weingarten 2010, 322; Molloy 2012, 99, 101.

²⁴ Tsangaraki 2005; Papadopoulos 2006, 59, 76; Rupp 2012, 277, 279.

²⁵ Koehl 1986; Marinatos 1993, 59; Papadopoulos 2006, 55.

The Minoans and early Mycenaeans were in close contact with each other.²⁶ Early Mycenaean martial imagery was developed more or less exclusively by either Minoan or Minoan-inspired artists, with the exception of funerary stelae. Such detailed illustrations of Mycenaean warriors first appeared on glyptic art of the Shaft Grave period. Figural images on seals and signet rings found at Mycenae, Pylos and Athens often depict them participating in duels and group combats.²⁷ They would later appear on metal vases, frescoes, pottery, stone stelae, ivory plaque and terracotta figurines, and such artifacts have been discovered at Mycenae, Pylos, Athens and Methana, capturing illustrations of group combats, sieges, chariot, hunting and horse riding.²⁸

THE WARRIOR ETHOS IN THE MORTUARY SPHERE

During the late Middle Bronze Age and early Late Bronze Age, a distinct “warrior package” emerged in the Aegean. This package reflected a new “ethos”²⁹ and identity, consisting of a full set of weapons, defensive equipment, bodily ornamentation and personal grooming tools. Artifactual evidence found at many sites across Crete and Mainland Greece suggests that both the Minoan and early Mycenaean warriors featured a similar package of weapons, body ornamentation (i.e., necklaces and bracelets) and personal grooming tools (i.e., razors, tweezers and combs).³⁰ These items were also identified in the iconography of this period.³¹

The existence of warriors is directly supported by the findings of weapons, a physical necessity in war and integral to their identity.³² The development and adoption of specialized weapons, which began in the Middle Bronze Age, changed the way warfare was conducted.³³ In particular, the long sword was invented in Crete around 1900 B.C., and artifacts of this type have been found at Arkalochori, Malia and Mycenae.³⁴ Between 1700–1400 B.C., four different types of swords were developed, the earliest being of Types A and B.³⁵ Later, improvement in swordsmanship led to refinements and modifications, such as T-flanges to the handle for extra strength, and therefore the development of Type C and D swords.³⁶ Swords are unique since they are weapons designed exclusively for interpersonal combat.³⁷ They were highly functional, and each one was designed for a different fighting style, thus requiring the combatant to have special training and skills.³⁸ They were also symbols of status and prestige, since duels with swords were common in Minoan and early Mycenaean glyptic art and portrayed the swordsman as being undefeated.³⁹

Swords also had a religious significance in Crete, with numerous being discovered in Minoan cave sanctuaries (i.e., Arkalochori, Idaean cave, Psychro, Phaneromeni) and in open air sanctuaries (i.e., Kato Syme).⁴⁰ In addition, swords were part of funerary ritual activities, and were probably used as markers of status and prestige.⁴¹ This is supported by the finding of swords that were elaborately decorated and contained precious metals. A

26 Kramer-Hajos 2016, 39.

27 Rupp 2012; Stocker and Davis 2017.

28 Cultraro 2005; Peatfield 2008; Papadopoulos 2012; Rupp 2012.

29 Papadopoulos 2006, 257–59.

30 Kilian-Dirlmeier 1988, 165; Steinmann 2012, 263, 292, 351–52.

31 Papadopoulos 2012, 650–51; Kramer-Hajos 2016, 44; Davis and Stocker 2018, 619.

32 Harding 2007, 71; Malafouris 2008.

33 Kristiansen 2018, 23.

34 Kramer-Hajos 2016, 36.

35 Peatfield 1999, 68–9.

36 Peatfield 1999, 70–1; Molloy 2010, 403–8.

37 Molloy 2010, 416.

38 Peatfield 2008, 90.

39 Peatfield 2008.

40 Hazzidakis 1912–1913; Boardman 1961; Rutkowski 1986, 57–8; Watrous 1996, 58; Jones 1999, 10; Papasavvas et al. 1999, 641.

41 Driessen and Macdonald 1984, 66; Harrell 2014, 15.

significant number of such artifacts have been found in the “Warrior Graves” at Knossos and the Shaft Graves at Mycenae.⁴² Swords were a common characteristic of elite male burials at this time; however not all male burials included weapons. An example is the two male burials in Shaft Grave III that were found with rich objects but without weapons.⁴³

The spear, another weapon used in battle, was effective and lethal, but it lacked the ornamentation and status of the sword.⁴⁴ Spears had a dual role since they were used for both hunting and warfare; however, they never attained the symbolic status as rich as the sword.⁴⁵ Spearheads were widely distributed in the Aegean and have been found in the “Warrior Graves” at Knossos, Archanes, Attica, Vapheio and the Shaft Graves.⁴⁶ They can be seen in iconography being utilized as the primary weapon in group combats, such as the Battle Krater from Shaft Grave IV.⁴⁷

Defensive equipment consisted of helmets and shields. The boar tusk helmet, constructed from a series of “crescent-shaped” boar tusk plates sewn on a leather cap, was commonly used.⁴⁸ It would take several tusks to construct a helmet, with the most elaborate ones likely reserved for those of the highest rank.⁴⁹ Such helmets have been found in several graves dating between 1650–1150 B.C.⁵⁰ Iconography portrays helmets of various shapes, materials and adornments, making them the “most individual and expressive element in the Aegean warrior’s panoply”.⁵¹ Additionally, the chariot was included in the Mycenaean “warrior package” and at times used for defensive purposes, such as to transport fighters or military equipment to the battlefield.⁵² Shields and chariots from this period do not survive today and most of our knowledge about them derives from iconography. Evidence for horse and chariot riding is also suggested by the horse bridle piece found in a LHI context from Mitrou, contemporary with the Mycenae Shaft Graves.⁵³

Body ornamentation (i.e., necklaces, bracelets and seal rings) consisted of distinct objects, which were often included in burials along with a complete set of weapons.⁵⁴ This ornamentation was a shared development appearing at the same time in Crete and in Mainland Greece, thereby making it difficult to differentiate what is Minoan and what is Mycenaean.⁵⁵ In particular, jewelry played a significant role in Minoan and early Mycenaean martial and agonistic art.⁵⁶ Necklaces are seen on the seal impression from Hagia Triada, the “Chieftain Cup” from Knossos, and the Combat Agate from the “Griffin Warrior” tomb at Pylos.⁵⁷ Papadopoulos⁵⁸ argues that warriors wearing jewelry were distinct from others, and Younger⁵⁹ notes that the jewelry was used to indicate social rank and status.

Grooming tools (i.e., razors, tweezers, cleavers, combs and mirrors), used as a means of “display and social distinction”, had no military function but were indispensable to a warrior’s lifestyle.⁶⁰ They have been found in

42 Molloy 2010, 404–9; 2012, 119.

43 Dickinson et al. 2012.

44 Driessen and Macdonald 1984; Harrell 2009, 27.

45 Papadopoulos 2006, 140; Harrell 2009, 27.

46 Avila 1983, 11–6, 41, 121–22; Steinmann 2013, 9–10.

47 Blakolmer 2007, 218–21.

48 Papadopoulos 2006, 137; D’Amato and Salimbeti 2011, 23–4.

49 D’Amato and Salimbeti 2011, 23.

50 Everson 2004, 5.

51 Harrell 2009, 29.

52 Harrell 2009, 33; Kramer-Hajos 2016, 46.

53 Maran and Van de Moortel 2014, 529.

54 Steinmann 2012, 292–97; Davis and Stocker 2018, 619–20.

55 Kilian-Dirlmeier 1988, 165.

56 Papadopoulos 2012, 650.

57 Davis and Stocker 2018, 619.

58 Papadopoulos 2006, 63.

59 Younger 1992, 276.

60 Treherne 1995; Steinmann 2012, 285–92, 352.

male tombs in Crete in the locations of Venizeleio, Sellopoulo and Isopata, and in Mainland Greece at the Shaft Graves, the Griffin Warrior Tomb at Pylos, Vapheio, and Nichoria.⁶¹ Their placement in Minoan and early Mycenaean burials and at Minoan cave sanctuaries indicates that personal hygiene, hair fashion and bodily appearance were an important part of the warrior's identity.⁶² Iconography clearly captures the idea of "warrior beauty" by always depicting them well groomed (i.e., "The Chieftain Cup", "The Griffin Warrior Combat Agate"). While referring to the Bronze Age of central and northern Europe, Treherne⁶³ pointed out the emphasis on grooming as an integral aspect of "warrior beauty". This was achieved through such bodily practices as shaving, combing and hair plucking.⁶⁴

WARRIORS IN SOCIO-CULTURAL EVENTS

Religion was an integral part of Minoan culture and cult practices were incorporated into daily public activities.⁶⁵ Neopalatial elites controlled a significant part of religious activities and developed a sophisticated cult apparatus, while also maintaining bureaucracy and military power under their centralized control.⁶⁶ Iconography from Minoan stone rhyta, seal rings and wall-paintings capture detailed illustrations of figures with weapons participating in religious ceremonies and athletics competitions. It is likely that warriors were linked to the palatial elite and warriorhood retained close relation with religion and athletic ability.

Images of religious ceremonies are commonly seen in Minoan iconography, especially on stone vessels and frescoes. Warriors are frequently depicted participating in various cult practices (e.g., festivals and rites of passage) performed in palatial courts and outdoor spaces. Both young and adult warriors participating in cult practices are shown on the stone vessel known as the "The Chieftain Cup" from Hagia Triada, dated to MMIII–LMI.⁶⁷ The scene displays an adult tall male figure, well-groomed and elaborately dressed with ornate jewelry, holding a spear and facing a shorter young man who carries a sword and helmet.⁶⁸ Behind him three other young male figures (not visible on the side of the cup shown in Fig. 1) carry bull-hides.⁶⁹ The presence of military equipment in the scene may capture a "rite of passage" for young males of elite status to enter adulthood. Forsdyke⁷⁰ interprets the image as a ceremony for young men to become warriors. They present bull-hides to a superior authority for the purpose of shield making, and in return they would be granted warrior status.⁷¹

Another popular theme depicted in iconography is that of young men participating in sporting events (i.e., bull-leaping, boxing, wrestling and combats).⁷² Such an event is illustrated on the so-called "Boxer's Rhyton" (Fig. 2), a conical steatite rhyton from Hagia Triada, dated to MMIII–LMI.⁷³ The middle panel of the rhyton portrays youths engaged in bull-leaping, while the upper and lower panels depict boxing and wrestling contests of young men wearing helmets, gloves, loin-cloth and boots.⁷⁴ The images appear to glorify a youth's muscular

61 Steinmann 2012, 285–92; Davis and Stocker 2016, 632.

62 Treherne 1995, 125.

63 Treherne 1995, 121.

64 Treherne 1995, 121.

65 Younger and Rehak 2010, 165.

66 Driessen and Macdonald 1984, 66; Logue 2004, 152, 171; Whittaker 2015, 6.

67 Koehl 1986, 99.

68 Koehl 1986, 99.

69 Koehl 1986, 99.

70 Forsdyke 1952, 16.

71 Forsdyke 1952, 16.

72 Logue 2004, 161.

73 Logue 2004, 161.

74 Logue 2004, 161.



Fig. 1. The "Chieftain Cup" from Hagia Triada, Crete (Heraklion Archaeological Museum, inv. no. 341).

Fig. 2. The "Boxer's Rhyton" from Hagia Triada, Crete (Heraklion Archaeological Museum, inv. no. 498).

physique, strength and agility, which were highly regarded in Minoan society.⁷⁵ Their wealth and status is indicated by their lavish jewelry.⁷⁶ The presence of a pillar in the scene implies that athletics were held in palatial courts and restricted to an exclusive social elite group.⁷⁷ Marinatos⁷⁸ notes that this particular scene may signify a youth's state of warriorhood due to the military equipment being worn and the athletics being used as a way to train fighters in order to acquire physical fitness, personal bravery and stealth. There are further representations of young individuals engaged in athletics, such as these on two signet ring impressions from Knossos⁷⁹ and Hagia Triada,⁸⁰ which depict violent combat scenes in front of religious pillars.

During the early Mycenaean period, iconography was highly sophisticated, with elaborate illustrations of warriors clearly influenced by the contemporary flourishing Minoan Neopalatial art.⁸¹ The early Mycenaeans borrowed all the iconographic symbols from the Minoans, but they also created their own distinct warrior profile by being selective in the emphasis of certain symbols. The profile revolved around themes of prestige, dominance and violence and were revealed through scenes of chariot riding and hunting.⁸² The Mycenaeans fashioned the scenes of chariot riding and hunting and elevated their social significance, even though these scenes existed in the Aegean and Minoan iconography. The newly emerging Mycenaean leaders may have used these themes in iconography as a method to solidify their legitimacy and power.⁸³

⁷⁵ Molloy 2012, 110.

⁷⁶ Logue 2004, 161.

⁷⁷ Logue 2004.

⁷⁸ Marinatos 1995, 581; Logue 2004, 161–62, 170.

⁷⁹ *CMS* II 8.1, fig. 280.

⁸⁰ *CMS* II 6, fig. 17.

⁸¹ Kramer-Hajos 2016, 39.

⁸² Kramer-Hajos 2016, 39, 46; Papadopoulos 2021, 127–29, 131–32.

⁸³ Papadopoulos 2021, 131.



Fig. 3. Funerary stele, Grave Circle A, Shaft Grave V, Mycenae (National Archaeological Museum of Athens, inv. no. 1428).

The chariot was very popular among the early Mycenaeans, and was used as a symbol of power, status and an exclusive vehicle of war.⁸⁴ It was “acquired only by those living the life of a warrior”; however, its overtly military character is rare in iconography.⁸⁵ Its origins were diverse, with its earliest uses in the Balkan-Carpathian region, Eastern Mediterranean, and the East European and Central Asian steppes.⁸⁶ It may have been introduced to the Aegean as a vehicle of war through contact with the Near East, where it had been used in this way.⁸⁷ At the same time, the chariot appeared in the imagery of the Shaft Graves, the Temple Repositories at Knossos and at Akrotiri on Thera around 1600 B.C.⁸⁸

However, it was the Mycenaeans who promoted the chariot as a vehicle of war and as part of their own warrior package, because it symbolized power and strength. Such concepts were central to their martial and elite ideology.⁸⁹ Its adoption reflected a development in military technology, as it allowed the fighter to be on the move and more efficient in battle.⁹⁰ A group of funerary stelae from the Shaft Graves, dated to LHI–II, illustrates some of the earliest depictions of chariot warriors.⁹¹ In particular, the scene on stele over Shaft Grave V portrays a charioteer riding a small (box) chariot, holding a sword in one hand and a spear in the other and charging towards his opponent (Fig. 3).⁹² Iconography portrays the chariot as a symbol of power and the charioteer as dominant, always poised to win the battle.⁹³ However, it is not very clear whether the early Mycenaean emphasis on the chariot reflected its actual use and/or the history of its employment. It is possible that the depiction of chariots was an expression of the aspirations of the Mainland elites and that this led them to adopt, shape and promote specific iconographic elements.⁹⁴

84 Feldman and Sauvage 2010, 67.

85 Kramer-Hajos 2016, 47.

86 Maran 2020, 520.

87 Maran 2020, 520.

88 Maran 2020, 513.

89 D’Amato and Salimbeti 2011, 40; Kramer-Hajos 2016, 46.

90 Pinheiro 2010, 1; Kramer-Hajos 2016, 47.

91 D’Amato and Salimbeti 2011, 44.

92 D’Amato and Salimbeti 2011, 44.

93 Schon 2007, 140.

94 I am grateful to Prof. Petrakis for pointing this out.



Fig. 45. A lentoid seal depicting a boar hunt from Vagena, Pylos (CMS I, fig. 294).

Scenes of hunting are not uncommon in early Mycenaean art, and such skills were highly regarded. Men who were great hunters were also perceived as great fighters and leaders.⁹⁵ Scholars see a close connection between hunting and warfare, since both hunters and warriors are shown on iconography dressed in the same attire.⁹⁶ Surviving seals are decorated with scenes of men wearing boar tusk helmets and hunting boars with spears (Fig. 4). Other hunting scenes on daggers and metal vessels depict groups of men equipped with shields and spears hunting lions,⁹⁷ and archers riding chariots hunting fleeing deer.⁹⁸ The presence of boar tusk helmets in art conveys a “powerful message” of masculine prowess, since an individual would have to hunt a great number of boars to gather a sufficient number of tusks to construct a helmet.⁹⁹ Undoubtedly, emphasis on hunting reflects the importance of bravery, danger of activity, and the need for strong and physically fit individuals.¹⁰⁰

IDENTIFICATION OF WARRIORS

Warrior burials are a distinctive characteristic of the Late Minoan and early Mycenaean periods and have often been identified by the presence of several weapons and other valuable objects.¹⁰¹ Nevertheless, there is a scarcity of similar burials in the period from MMII to LMIB. It seems that warriorhood as a distinct concept, form of identity and status was not promoted through the mortuary sphere of the time, even though it existed in real life as evidenced through Minoan imagery. One such exception is the Poros cemetery, which features an early (LMI) warrior burial, found with fragments of different weapons (i.e., swords, daggers, a lance blade and a boar tusk helmet). This is the earliest case of funerary weapon deposition in Crete, with burials of this kind only becoming common in LMII and LMIIIA1. The best known cases are found in the regions of Knossos, at Katsambas, Sellopoulo, Isopata, Ayios Ioannis, Zafer Papoura and also at Chania in the Kouklakis plot.¹⁰²

⁹⁵ Wright 2008, 242.

⁹⁶ Papadopoulos 2012, 649.

⁹⁷ Inlaid dagger from Mycenae, Grave Circle A, Shaft Grave IV, National Archaeological Museum, Athens (Inv. no. 394).

⁹⁸ CMS I, fig. 15.

⁹⁹ Schofield and Parkinson 1994, 164; Kramer-Hajos 2016, 48.

¹⁰⁰ Lang 1969, 99–103; Bloedow 1992, 295–305.

¹⁰¹ Hewitt 1993, ix; Georganas 2018, 189.

¹⁰² Hood and de Jong 1952; Steinmann 2012; Andreadaki-Vlazaki 2018, 126–28.

On Mainland Greece, elite burials with weapons have been discovered in Grave Circles A and B at Mycenae, Kolonna at Aigina, Plasi at Marathon and the Griffin Warrior tomb at Pylos belonging to MHIII–LHIIA, and LHIIIB–LHIIIA1 warrior burials have been found at Dendra in the Argolid, Vapheio in Laconia, Nichoria and Epáno Englianos in Messenia.¹⁰³ These burials represent two different phenomena occurring in two different phases without overlapping chronologically. The elite burials with weapons of the Shaft Grave era only occur on the Mainland, whereas the LHIIIB–IIIA1 Mycenaean burials coincided with the LMII–IIIA1 burials. All these burials were particularly well equipped, with the only difference being that some had the full “warrior package”, while others carried fewer items (i.e., weapons, jewelry and grooming tools). Wealthy burials were accompanied with ornate weapons and other bronze goods, while less wealthy burials included only weapons and lacked other bronze goods. This led Matthäus¹⁰⁴ to suggest that they were two distinct warrior elite groups, with the rich burials belonging to an exclusive group that possessed high-rank and status.

THE WARRIOR PROFILE

It is important to examine the profile of the Minoan and early Mycenaean warrior by studying their similarities and differences in iconography, as well as the extent to which they influenced each other in a contrasting and comparative manner. It appears that the warrior profiles in both Minoan Crete and early Mycenae shared common features and that this is likely due to the influence the art of Crete had on the Mainland. Both the Minoan and the early Mycenaean warrior would be a “practitioner of violence”, or the “one who makes war”.¹⁰⁵ His main duty would be twofold: to protect the community from attacks from neighboring towns and existing trade routes, and to pursue adjacent towns by way of sieges and raids for control of territory and economic resources.¹⁰⁶ Therefore, warriors may have been perceived as indispensable in these societies since they would fight to protect the community, and through war they would facilitate the importation of commodities and ideas from other regions, which in their turn fueled local and regional economies.¹⁰⁷

Minoan warriors were likely under the control of the palatial rulers,¹⁰⁸ who were the driving force behind martial development.¹⁰⁹ By contrast, the lack of evidence for early Mycenaean centralized administrations on the Mainland suggests that there warriors were possibly independent individuals, who at times would be called upon to fight for their leading figures or chiefs, and who at other times, might have assumingly been able to act as mercenaries for others, such as their Minoan neighbors.¹¹⁰ In both cultures, they were considered to be of high status, perhaps being ranked based on their family pedigree and wealth.¹¹¹ Evidence is provided by some burial assemblages in Crete (i.e., Poros and Mochlos) and Mainland Greece (i.e., Mycenae and Vapheio) that were accompanied by ornate jewelry, lavish weapons and other valuable goods, indicative of a warrior’s class, status and power.

The individual warrior in Minoan iconography is identified by his participation in religion and athletics. He is also distinguished by his physical attributes (i.e., posture, jewelry, weapons and hairstyle) and socio-religious

103 Polychronakou-Sgouritsa et al. 2016; Steinmann 2012.

104 Matthäus 1983.

105 Molloy 2012, 88.

106 Harding 2007, 32; Kristiansen 2018, 31.

107 Horn and Kristiansen 2018, 4.

108 Driessen and Macdonald 1984, 66.

109 Molloy 2013, 66.

110 Molloy 2013, 65; Kramer-Hajos 2016, 103.

111 Driessen and Macdonald 1984, 66.

lifestyle (i.e., ritualized bull-leaping, boxing, and combat training).¹¹² In particular, Minoan iconography emphasizes a fighter's idealized body (i.e., muscularity, strength and overall fitness)¹¹³ achieved through physical fitness, intense training and athletic competition. Training most likely started from a young age and participation in social events was important to prepare him for war.¹¹⁴ On the other hand, artifactual evidence exclusively distinguishes him by his standard "warrior kit" comprised of a sword, spear and helmet, with the sword being the most important weapon.¹¹⁵ It also reflected his excellence in the use of specialized weapons, and emphasized his bravery and virtue.¹¹⁶ These were valued qualities in Minoan society and differentiated the warrior from others.¹¹⁷

The early Mycenaean warrior is distinctly recognized by his engagement in chariot riding and hunting. Iconography glorified physically fit, strong, skillful and courageous individuals who dominated and overpowered others.¹¹⁸ Like the Minoan, the early Mycenaean fighter was identified by his physical attributes and the standard "warrior kit". In contrast to Minoan Crete, he also rode a war or hunting chariot.¹¹⁹ The Mycenaean charioteer is always presented as triumphant in battle, which signifies his power and strength, as seen on the Shaft Grave stelae.¹²⁰ Moreover, iconography emphasizes the idealized body of these men, achieved through participation in hunting and combats. Artifactual evidence clearly shows that the possession of a sword and the skill to use it effectively were also crucial in their identification.¹²¹ Though these themes are also seen in Crete, there are some stylized preferences that were promoted more in Mycenae, such as the aforementioned chariot riding and hunting.¹²² Early Mycenaean art selected some motifs from the already existing Neopalatial "palette" of images that were deemed pertinent in the (re-)construction of warrior ideology and profile.

It is somewhat difficult to compare these two profiles, as the motifs of chariots, hunting and the overpowering warrior appeared in Crete as well as in Mycenae at the same time. Early Mycenaean martial imagery is almost exclusively derived from Minoan or at least some trends being broadly shared in the contemporary Late Bronze Age I Aegean, as the Thera evidence suggests. By contrast, artifactual evidence indicates one important difference between Crete and the Mainland: Minoan elites showed their military abilities by participating in religious ceremonies and cultic athletics. They would also deposit ceremonial swords and other weapons in religious sanctuaries, sacred caves and urban shrines to seek protection and divine intervention in battle. On the other hand, the Mycenaean elites pronounced their military prowess by depositing weapons in burials to express their affiliation and high-rank, which was not common in Crete. It appears that there was a strong relationship between prestige and military accomplishment for those individuals who formed the elite social group.¹²³ This indicates that the Mycenaean elites paid considerable attention to exclusivity, presentation of status and the warrior ethos.¹²⁴ It is likely that the phenomenon of warrior burials could have occurred elsewhere in the Aegean; however, it is interesting that there is no evidence to support this, despite the broad diffusion of the martial iconography.

112 Treherne 1995, 106–9; Molloy 2012, 88.

113 Treherne 1995, 125–29.

114 Molloy 2012, 88–90; 2013, 61.

115 Stocker and Davis 2017, 594.

116 Molloy 2012, 99; Kramer-Hajos 2016, 34.

117 Peatfield 2008, 90.

118 Kramer-Hajos 2016, 34, 44–6.

119 Kramer-Hajos 2016, 36, 46.

120 Schon 2007, 140.

121 Malafouris 2008, 119; Molloy 2013, 60.

122 Kramer-Hajos 2016, 46, 55.

123 Deger-Jalkotzy 1999, 121–22.

124 Steinmann 2012, 319–28.

CONCLUSION

Over the years, scholars have used the vivid depictions of warriors in iconography and artifactual evidence as a primary reference for their existence in the Minoan and early Mycenaean societies. These depictions demonstrate that they were highly regarded by both the Minoans and early Mycenaeans. Their warriors were idealized figures and part of an exclusive social group, whose members shared a similar appearance, “warrior package”, conduct, beliefs and lifestyle. Though early Mycenaean martial imagery derived exclusively from the Minoans, they both created their own distinct profile. Whereas Minoan iconography emphasizes the warrior’s participation in religion and athletics, early Mycenaean artwork promotes hunting and chariot riding, creating a distinction in the profile. A further significant distinction between the two derives from artifactual evidence, which indicates that Minoan warriors would deposit ceremonial swords in religious sanctuaries, whereas the Mycenaeans would honor them in death by depositing swords in their graves. Moreover, Matthäus¹²⁵ examined warrior burials from the Late Minoan and Early Mycenaean periods and distinguished two classes, with the rich burials belonging to an exclusive group possessing high-rank and status and with other burials belonging to individuals of lower rank. His research is important because it provides convincing evidence for the existence of two types of warriors. Undoubtedly, constructing the profile of the Minoan and early Mycenaean warrior using iconography and artifactual evidence has played a vital role in understanding the importance of Aegean warriors as well as war and violence in the Aegean Bronze Age. An important goal for future research would be to explore the reasons and motivations behind the different preferences in iconography and burial assemblages attested in the warrior profiles on Crete and the Greek Mainland.

125 Matthäus 1983.

BIBLIOGRAPHY

- Andreadaki-Vlazaki, M. 2018. "Die Kriegergräber von Kydonia: Eine neue militärische Hierarchie in Westkreta." In *Mykene: Die sagenhafte Welt des Agamemnon*, edited by B.F. Steinmann, 126–28. Karlsruhe and Darmstadt: Badisches Landesmuseum Karlsruhe and wbg Philipp von Zabern.
- Avila, R.A.J. 1983. *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung V, Band 1. München: C.H. Beck.
- Bloedow, E. 1992. "On Lions in Mycenaean and Minoan Culture." In *EIKON: Aegean Bronze Age Iconography. Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference. 4e Rencontre égéenne internationale, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6–9 April 1992*, edited by R. Laffineur and J.L. Crowley, 295–306. *Aegaeum* 8. Liège: Université de Liège.
- Blakolmer, F. 2007. "The Silver Battle Krater from Shaft Grave IV at Mycenae: Evidence of Fighting 'Heroes' on Minoan Palace Walls at Knossos?" In *EPOS: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference. 11e Rencontre égéenne internationale, Los Angeles, UCLA, The J. Paul Getty Villa, 20–23 April 2006*, edited by S.P. Morris and R. Laffineur, 213–44. *Aegaeum* 28. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Boardman, J. 1961. *The Cretan Collection in Oxford: The Dictaeon Cave and Iron Age Crete*. Oxford: Clarendon Press.
- Chrysosoulaki, S. 1999. "Minoan Roads and Guard Houses – War Regained." In *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14–17 avril 1998*, edited by R. Laffineur, 75–85. *Aegaeum* 19. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Cultraro, M. 2005. "Hunter and Horseman Glimpses into an unknown Mycenaean Iconography." In *Les équidés dans le monde méditerranéen antique: Actes du colloque organisé par l'École française d'Athènes, le Centre Camille Jullian, et l'UMR 5140 du CNRS Athènes, 26–28 Novembre 2003*, edited by A. Gardeisen, 289–98. Monographies d'archéologie méditerranéenne. Lattes: Éd. De l'Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Rousillon.
- D'Amato, R., and A. Salimbeti. 2011. *Bronze Age Greek Warrior 1600–1100 B.C.* Oxford: Osprey Publishing Ltd.
- Davis, J.L., and S.R. Stocker. 2016. "The Lord of the Gold Rings: The Griffin Warrior of Pylos." *Hesperia* 85(4):627–55.
- . 2018. "The Gold Necklace from the Grave of the Griffin Warrior at Pylos." *Hesperia* 87(4):611–32.
- Deger-Jalkotzy, S. 1999. "Military Prowess and Social Status in Mycenaean Greece." In *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14–17 avril 1998*, edited by R. Laffineur, 121–31. *Aegaeum* 19. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Dickinson, O.T.P.K., L. Papazoglou-Manioudaki, A. Nafplioti, and A.J.N.W. Prag. 2012. "Mycenae Revisited Part 4: Assessing the New Data." *BSA* 107:161–88.
- Driessen, J., and C. Macdonald. 1984. "Some Military Aspects of the Aegean in the Late Fifteenth and Early Fourteenth Centuries B.C." *BSA* 79:49–74.
- Evans, A.J. 1921–1935. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*. 6 Vols. London: Macmillan.
- Evely, D. 1996. "The Neo-Palatial Minoan Warrior: Fact or Fiction? In *Minotaur and Centaur: Studies in the Archaeology of Crete and Euboea Presented to Mervyn Popham*, edited by D. Evely, I.S. Lemos and S. Sherratt, 59–69. *BAR-IS* 638. Oxford: Tempus Reparatum.
- Everson, T. 2004. *Warfare in Ancient Greece: Arms and Armour from the Heroes of Homer to Alexander the Great*. Stroud: Sutton.
- Feldman, M.H., and C. Sauvage. 2010. "Objects of Prestige? Chariots in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean and Near East." *Egypt and the Levant* 20:67–181.
- Forsdyke, J. 1952. "Minos of Crete." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 15:13–9.
- Gates, C. 1999. "Why are there no Scenes of Warfare in Minoan Art?" In *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14–17 avril 1998*, edited by R. Laffineur, 277–83. *Aegaeum* 19. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Georganas, I. 2018. "'Warrior Graves' vs. Warrior Graves in the Bronze Age Aegean." In *Warfare in Bronze Age Society*, edited by C. Horn and K. Kristiansen, 189–97. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harding, A.F. 2007. *Warriors and Weapons in Bronze Age Europe*. Budapest: Archaeolingua.

- Harrell, K.M. 2009. "Mycenaean Ways of War: The Past, Politics, and Personhood." Ph.D. diss., University of Sheffield.
- _____. 2014. "The Fallen and Their Swords: A New Explanation for the Rise of the Shaft Graves." *AJA* 118(1):3–17.
- _____. 2021. "Resurrection: The Depiction of Martial Culture at LH IIIB Mycenae." In *Representations: Material and Immaterial Modes of Communication in the Bronze Age Aegean*, edited by J. Bennet, 137–48. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- Hazzidakis, J. 1912–1913. "An Early Minoan Sacred Cave at Arkalochori in Crete." *BSA* 19:35–47.
- Hewitt, S. 1993. "A Study of Mycenaean and Minoan Warrior Burials in the Aegean from the Period of the Shaft Graves to the Fall of the Palace at Knossos." Masters. diss., Queen's University.
- Hiller, S. 1999. "Scenes of Warfare and Combat in the Arts of Aegean Late Bronze Age. Reflections of Typology and Development." In *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14–17 avril 1998*, edited by R. Laffineur, 319–29. *Aegaeum* 19. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Hood, S. 1983. "The 'Country House' and Minoan Society." In *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, edited by O. Krzyszkowska and L. Nixon, 129–35. Bristol: Bristol Classical Press.
- Hood, M.S.F., and P. de Jong. 1952. "Late Minoan Warrior-Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos." *BSA* 47:243–77.
- Horn, C., and K. Kristiansen. 2018. "Introducing Bronze Age Warfare." In *Warfare in Bronze Age Society*, edited by C. Horn and K. Kristiansen, 1–15. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, D.W. 1999. *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete: A Comparison of the Artifacts. SIMA-PB* 156. Jönsered: Paul Åströms Förlag.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1988. "Jewellery in Mycenaean and Minoan 'Warrior Graves'." In *Problems in Greek Prehistory: Papers Presented at the Centenary Conference of the BSA Athens, Manchester, April 1986*, edited by E.B. French and K.A. Wardle, 161–71. Bristol: Bristol Classical.
- _____. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (Ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV.12*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Koehl, R.B. 1986. "The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage." *JHS* 106:99–110.
- Kramer-Hajos, M. 2016. *Mycenaean Greece and the Aegean World: Palace and Province in the Late Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristiansen, K. 2018. "Warfare and the Political Economy: Europe 1500–1100 B.C." In *Warfare in Bronze Age Society*, edited by C. Horn and K. Kristiansen, 23–46. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lang, M.L. 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia* Vol. II: *The Frescoes*. Princeton: Princeton University Press.
- Logue, W. 2004. "Set in Stone: The Role of Relief-Carved Stone Vessels in Neopalatial Minoan Elite Propaganda." *BSA* 99:149–72.
- Malafouris, L. 2008. "Is it 'Me' or is it 'Mine'? The Mycenaean Sword as a Body-Part." In *Past Bodies: Body-Centered Research in Archaeology*, edited by J. Robb and D. Borić, 115–23. Oxford: Oxbow Books.
- Maran, J. 2020. "The Introduction of the Horse-Drawn Light Chariot – Divergent Responses to a Technological Innovation in Societies between the Carpathian Basin and the East Mediterranean." In *Objects, Ideas and Travelers: Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age, Volume to the Memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea 10–13 November 2017*, edited by J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu and S. Hansen, 505–28. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Maran, J., and A. Van De Moortel. 2014. "A Horse-Bridle Piece with Carpatho-Danubian Connections from Late Helladic I Mitrou and the Emergence of a Warlike Elite in Greece during the Shaft Grave Period." *AJA* 118:529–48.
- Marinatos, N. 1993. *Minoan Religion, Ritual, Image and Symbol*. Studies in comparative religion. Columbia: University of South Carolina Press.
- _____. 1995. "Formalism and Gender Roles: A Comparison of Minoan and Egyptian Art." In *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference. 5e Rencontre égéenne internationale University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10–13 April 1994*, edited by R. Laffineur and W.D. Niemeier, 577–85. *Aegaeum* 12. Liège/Austin: Université de l'Etat à Liège and Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Matthäus, H. 1983. "Minoische Kreigergräber." In *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, edited by O. Krzyszkowska and L. Nixon, 203–16. Bristol: Bristol Classical Press.
- Molloy, B.P.C. 2010. "Swords and Swordsmanship in the Aegean Bronze Age." *AJA* 114:403–28.
- _____. 2012. "Martial Minoans? War as Social Process, Practice and Event in Bronze Age Crete." *BSA* 107:87–142.
- _____. 2013. "Malice in Wonderland: The Role of Warfare in 'Minoan' Society." In *Warfare and Society in the Ancient*

- Eastern Mediterranean. Papers arising from a Colloquium held at the University of Liverpool, 13th June 2008*, edited by S. O'Brien and D. Boatright, 59–70. *BAR-IS* 2583. Oxford: Archaeopress.
- Papadopoulos, A. 2006. "The Iconography of Warfare in the Bronze Age Aegean." PhD. diss., University of Liverpool.
- _____. 2012. "Dressing a Late Bronze Age Warrior: The Role of 'Uniforms' and Weaponry according to the Iconographical Evidence." In *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th/13e Rencontre égéenne internationale University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21–26 April 2010*, edited by M.L. Nosch and R. Laffineur, 647–54. *Aegaeum* 33. Leuven/Liège: Peeters.
- _____. 2020. "Deconstructing the Image of the Warrior. Adaptation, Alteration and Rejection in Late Bronze Age Eastern Mediterranean from an Aegean Perspective." In *Communication Uneven. Acceptance of and Resistance to Foreign Influences in the connected Ancient Mediterranean*, edited by J. Driessen and A. Vanzetti, 169–87. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
- _____. 2021. "Materialising Culture: Images of Violence and their Media as Status Symbols in the Late Bronze Age Aegean." In *Representations. Material and Immaterial Modes of Communication in the Bronze Age Aegean*, edited by J. Bennett, 123–36. Oxford/Philadelphia: Oxbow Books.
- Papasavvas, G., P. Muhly, and A. Lebesse. 1999. "Weapons for Men and Gods: Three Knossian Swords from the Syme Sanctuary." In *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year*, edited by P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur and W.D. Niemeier, 641–50. *Aegaeum* 20. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Peatfield, A. 1999. "The Paradox of Violence: Weaponry and Martial Art in Minoan Crete." In *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14–17 avril 1998*, edited by R. Laffineur, 67–74. *Aegaeum* 19. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- _____. 2008. "Warfare in the Aegean Bronze Age." In *The Ancient World at War: A Global History*, edited by P. de Souza, 87–99. New York: Thames and Hudson.
- Pinheiro, E.M.M. 2010. "The Origin and Spread of the War Chariot." Ph.D. diss., University Nova de Lisboa.
- Polychronakou-Sgouritsa, N., Y. Papadatos, A. Balitsari, and E. Prevedorou. 2016. "Marathon in the Middle and Late Bronze Age: New Evidence from an Old Excavation." In *RA-PI-NE-U Studies on the Mycenaean World offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday*, edited by J. Driessen, 305–15. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- Rupp, D. 2012. "Death in Petras: Two Men Fighting on a LM IA Lentoid Seal." In *Petras Siteia. 25 Years of Excavations and Studies. Acts of a Two-Day Conference held at the Danish Institute at Athens, 9–10 October 2010*, edited by M. Tsipoulou, 277–89. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Rutkowski, B. 1986. *The Cult Places of the Aegean*. New Haven: Yale University Press.
- Sandars, N.K. 1961. "The First Aegean Swords and their Ancestry." *AJA* 65:17–29.
- _____. 1963. "Later Aegean Bronze Swords." *AJA* 67:117–53.
- Schliemann, H. 1878. *Mycenae: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*. New York: Scribner, Armstrong & Co.
- Schofield, L., and R.B. Parkinson. 1994. "Of Helmets and Heretics: A Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna." *BSA* 89:157–70.
- Schon, R. 2007. "Chariots, Industry, and Elite Power at Pylos." In *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revised and Expanded Second Edition*, edited by M.L. Galaty and W.A. Parkinson, 133–45. Cotsen Institute Monograph 60. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Smith, S.K. 2009. "Skeletal Evidence for Militarism in Mycenaean Athens." *Hesperia* Suppl. 43:99–109.
- Steinmann, B.F. 2012. *Die Waffengräber der ägäischen Bronzezeit: Waffenbeigaben, soziale Selbstdarstellung und Adelsethos in der minoisch-mykenischen Kultur*. Philippika – Marburger altertumskundliche Abhandlungen 52. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____. 2013. "Eine frühmykenische Lanzenspitze des Typs Sesklo in der Antikensammlung Erlangen." *AA* 2013.2:1–19.
- Stocker, S.R., and J.L. Davis. 2017. "The Combat Agate from the Grave of the Griffin Warrior at Pylos." *Hesperia* 86(4):583–605.
- Treherne, P. 1995. "The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze Age Europe." *Journal of European Archaeology* 3(1):105–44.
- Tsangarakis, E. 2005. "Νεοανακτορικά Σφραγίσματα με Παραστάσεις Ανθρώπων Μορφών: Συμβολή στη Μελέτη του Διοικητικού Συστήματος." PhD. diss., Aristotle University of Thessaloniki.
- Tsountas, C., and J.I. Manatt. 1897. *The Mycenaean Age: A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece*. Boston/ New York: Mifflin and Co.
- Watrous, L.V. 1996. *The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro. A Study of Extra-Urban Sanctuaries in Minoan and Early Iron*

- Age Crete. Aegaeum* 15. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- Weingarten, J. 1999. "War Scenes and Ruler Iconography in a Golden Age: Some Lessons on Missing Minoan Themes from the United Provinces (17th c A.D.)." In *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998*, edited by R. Laffineur, 347-57. *Aegaeum* 19. Liège/Austin: Université de Liège and Program in Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin.
- _____. 2010. "Minoan Seals and Sealings." In *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, edited by E.H. Cline, 317-28. Oxford: Oxford University Press.
- Whittaker, H. 2015. "Symbolic Aspects of Warfare in Minoan Crete." In *Ancient Warfare: Introducing Current Research* Vol.1, edited by G. Lee, H. Whittaker and G. Wrightson, 1-14. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Wright, J.C. 2008. "Early Mycenaean Greece." In *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, edited by C.W. Shelmerdine, 230-57. Cambridge: Cambridge University Press.
- Younger, J.G. 1992. "Bronze Age Representations of Aegean Jewelry." In *EIKON: Aegean Bronze Age Iconography. Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference. 4e Rencontre égéenne internationale, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992*, edited by R. Laffineur and J.L. Crowley, 257-93. *Aegaeum* 8. Liège: Université de Liège.
- Younger, J.G., and P. Rehak, 2010. "Minoan Culture: Religion, Burial Customs, and Administration." In *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, edited by C.W. Shelmerdine, 165-86. Cambridge: Cambridge University Press.

Επικαιροποίηση του καταλόγου W.B. Dinsmoor Sr., Metric measurements of temples (1950)

Οι περίπτεροι δωρικοί ναοί στον ελλαδικό και ευρύτερο αιγαιακό χώρο

Χρυσάνθος Κανελλόπουλος και Δήμητρα Κοβάνη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

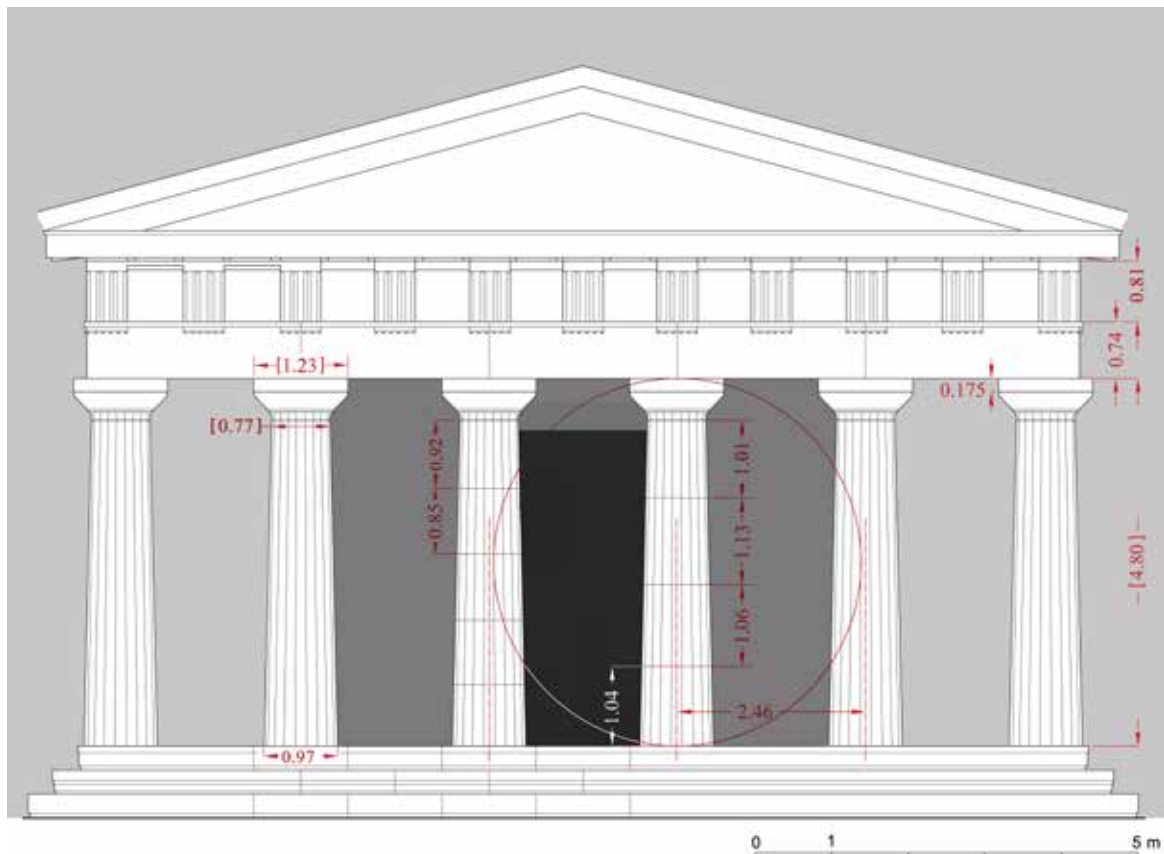
ABSTRACT

The present paper is an update of the part with the peripteral Doric temples of mainland Greece in W.B. Dinsmoor Sr.'s Metric measurements of temples (1950). Following recent discoveries, a total of 88 Doric peripteral temples have been recorded – as opposed to 23 such buildings found in Dinsmoor's list. A number of oversights and erroneous calculations have been corrected (such as the height of the column in the temple of Zeus in Olympia and the height of the entablature in the temple of Athena Polias on the Athenian Acropolis). In addition to the stylobate dimensions, the lower diameter of peristyle columns, height of column and entablature height offered in Dinsmoor's list, the tables include the date, number of columns, dimensions of euthynteria and, more importantly, the related bibliography. The paper and the accompanying tables document, among other phenomena, the relatively wide intercolumnar spaces in Arcadia and the "enthusiasm" in temple architecture during the late archaic period, hekatompedoi or close to hekatompedoi temples, 200 feet long temples and the decrease of sizes during the 4th century B.C. The evolution of principal proportions is demonstrated systematically in Table 2.

Εβδομήντα έτη έχουν παρέλθει από τον κατάλογο του William Bell Dinsmoor Sr. για τους ελληνικούς περίπτερους ναούς στο παράρτημα «Metric measurements of temples» (σελ. 337–40) του έργου του *The Architecture of Ancient Greece: An Account of its Historic Development*, 1950. Η μελέτη αυτή του Dinsmoor Sr., χάρη στο συγκεντρωτικό χαρακτήρα που παρουσιάζει, κατέστη θεμελιώδης για την μελέτη της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής. Η μονογραφία, που απετέλεσε εξέλιξη εκείνης των Anderson, Spiers και Dinsmoor 1927, γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις, εξαιτίας της απήχρησής της, ενώ όπως ο ίδιος ο Dinsmoor παραθέτει στη νέα έκδοση, οι μετρικές διαστάσεις παρατίθενται πλέον σε μέτρα και όχι σε πόδες, όπως γινόταν σε προηγούμενες εκδόσεις.

Κατά τη συγκέντρωση των ελληνικών ναών ο Dinsmoor Sr. καταγράφει τον τόπο όπου βρίσκεται ο ναός και τη λατρευόμενη θεότητα και επιλέγει να αναφέρει, εφόσον υπάρχουν, πέντε βασικές διαστάσεις για τους υπό μελέτη ναούς: α) το μήκος και το πλάτος του στυλοβάτη, β) τα μεταξύδια διαστήματα των κιόνων της περιστασης, γ) την κάτω διάμετρο των κιόνων της περιστασης, δ) το ύψος των κιόνων της περιστασης και ε) το ύψος του θριγκού.

Η παράθεση των ναών γίνεται χρονολογικά, ακολουθώντας τη σειρά από τους αρχαιότερους στους νεότερους. Παράλληλα, εντύπωση προκαλεί η επιλογή του Dinsmoor να αναφέρει μαζί με τους ναούς και κοσμικά κτήρια, όπως για παράδειγμα τα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης, ή και άλλης φύσης κτήρια (όπως είναι ο Θησαυρός των Αθηναίων, η Θυμέλη στην Επίδαυρο και το μνημείο του Νικίου), αν και στις

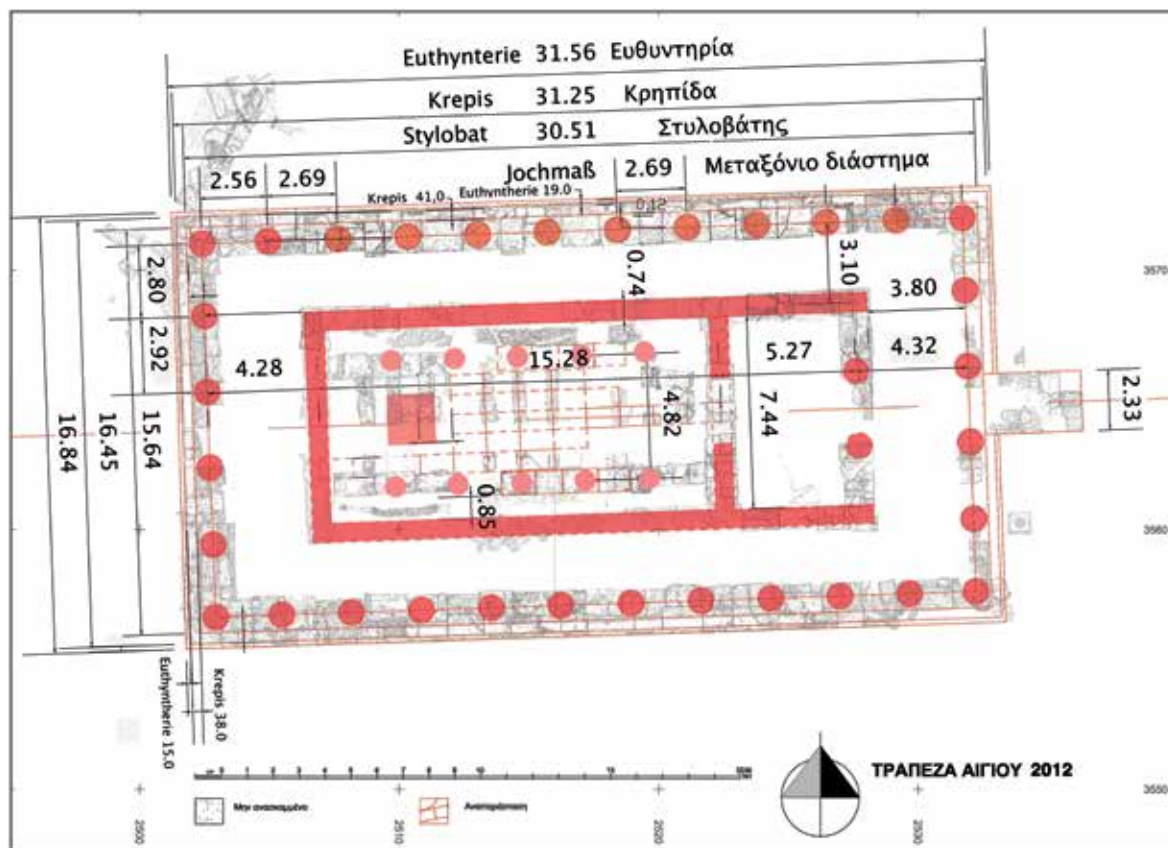


Εικ. 1. Αποκατάσταση της όψης του αρχαίου ναού του Ποσειδώνος στο Σούνιο (Χ. Κανελλόπουλος από Kanelloropoulos και Scahill 2021, εικ. 3).

διευκρινίσεις πριν την παράθεση της λίστας αναφέρει ρητά πως καταχωρεί περίπτερους ναούς. Ταυτόχρονα, ο Dinsmoor συμπεριλαμβάνει στον κατάλόγό του, εκτός από τους ελληνικούς ναούς του ελλαδικού χώρου και άλλους της Μικράς Ασίας καθώς και της Ιταλίας, ενώ ακόμη παραθέτει διαστάσεις και άλλων ναών, πρόστυλου ή αμφιπρόστυλου τύπου, όπως είναι για παράδειγμα το Ερεχθείο και ο Τρίτος Ναός (των Αθηναίων) στη Δήλο. Οι επιλογές αυτές του συγγραφέα κεντρίζουν το ενδιαφέρον σχετικά με την επιλογή του να συμπεριληφθούν και άλλα κτήρια εκτός από αυτά για τα οποία έχει προϋδεάσει τον αναγνώστη και ενδεχομένως μπορούν να εξηγηθούν μόνο από την σπουδαιότητα των εν λόγω κτηρίων ή για λόγους σύγκρισης. Ο Dinsmoor δεν περιλαμβάνει στον κατάλόγό του τον περίπτερο ναό του Απόλλωνος στο Πτώιον της Βοιωτίας, ούτε το ναό των Αλκμαιωνιδών στους Δελφούς. Οι συγκεκριμένοι ναοί παρουσιάζονται στις εκτενείς μελέτες του Ορλάνδου και του Courby το 1915, που όμως δημοσιεύτηκαν μετά την σύνταξη του καταλόγου το 1907.¹ Τέλος, σχετικά με τη διάρθρωση του παραρτήματος, αξίζει να αναφερθεί ο διαχωρισμός που γίνεται βάσει του ρυθμού των ναών, δημιουργώντας τελικά τρεις καταλόγους και αντίστοιχους πίνακες αναλογιών: έναν για κτήρια δωρικού ρυθμού, έναν δεύτερο για ιωνικού ρυθμού και έναν τρίτο για κτήρια κορινθιακού ρυθμού. Ακόμα, με τρόπο όλως αινιγματικό, ο κατάλογος στην έκδοση του 1950, αποκλειστικά για την ελληνική αρχιτεκτονική, περιελάμβανε και ρωμαϊκούς ναούς.

Στο νέο κατάλογο συμπεριλαμβάνονται οι βασικές διαστάσεις που αναφέρει ο Dinsmoor. Αυτές αναγράφονται σε μέτρα και για υποδιαστολή χρησιμοποιείται η τελεία αντί για κόμμα. Γίνεται επικαιροποίηση

1 Ο αρχικός κατάλογος, δημοσιεύτηκε σε πρώτη μορφή, σε πόδια και ίντσες, στις εκδόσεις του 1907 και 1927 ως παράρτημα με τίτλο «Chronological list of Greek temples» και, κατά τα φαινόμενα, δεν επικαιροποιήθηκε στην έκδοση του 1950 (Anderson και Spiers 1907· Anderson κ.ά. 1927, 199–200).



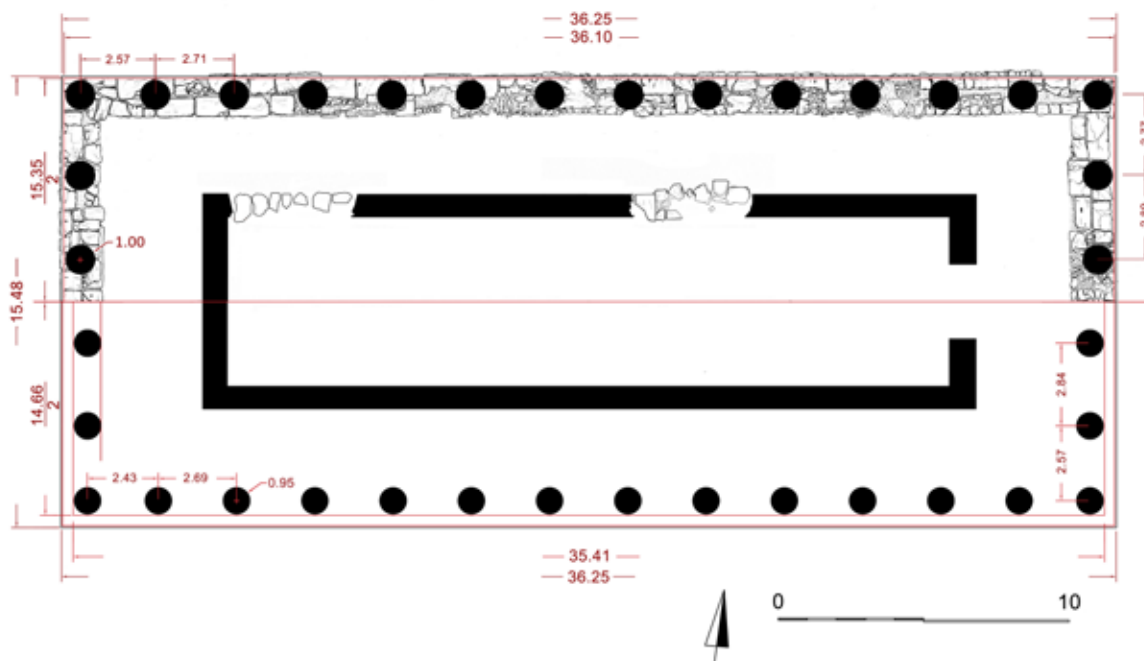
Εικ. 2. Ο ναός στην Τραπεζά Αγίου. Πρότυπο αποκατεστημένης κάτοψης (κόκκινο) επί των λειψάνων (από Hellner 2020, 77, εικ. 4).

σε διαστάσεις οι οποίες έχουν αναθεωρηθεί, όπως είναι για παράδειγμα το ύψος του θριγκού του Αρχαίου Νεώ που διορθώνεται από 3.999 μ. (στον Dinsmoor εκ παραδρομής) σε 3.39 μ. και το ύψος του κίονα του ναού του Διός στην Ολυμπία που διορθώνεται πλέον σε 10.51 μ., αντί 10.43 μ. που παραθέτει ο Dinsmoor και οφείλεται σε υπολογισμούς του Wilhelm Dörpfeld. Η διάσταση αυτή (10.43 μ.) είναι εξόχως σημαντική επειδή είναι πανομοιότυπη με το ύψος των κιόνων του Παρθενώνα. Η Leslie Shear, βασισμένη στην εσφαλμένη αποκατάσταση, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο λαμπρός ναός στην Ακρόπολη επανέλαβε συνειδητά το μέγεθος του κίονα στον μεγάλο ναό της Ολυμπίας.²

Παράλληλα, η νέα λίστα, εκτός από τις βασικές διαστάσεις που προαναφέρθηκαν, τον τόπο του ναού και τη λατρεύομενη θεότητα, εισάγει νέα πεδία. Αυτά είναι η απαραίτητη χρονολόγηση καθώς και ο αριθμός των κιόνων, όπως γίνεται στους πιο πρόσφατους καταλόγους του Hansgeorg Bankel και της Ελισάβετ Σιουμπάρα³ και, επιπροσθέτως, βασική βιβλιογραφική αναφορά στο τελευταίο πεδίο. Όπως και στον κατάλογο της Σιουμπάρα, που όμως καταγράφει ναούς μετά το έτος 400 π.Χ., εισάγεται ένα ακόμη πεδίο, το οποίο αφορά στις διαστάσεις της ευθυνηρίας, όπου το μέγεθος του στυλοβάτη δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί. Παράλληλα, ενώ ο Dinsmoor διέκρινε τα μεταξόνια διαστήματα σε αγελαία και γωνιακά, στενών και μακρών πλευρών, στην παρούσα εργασία η διάκριση παίρνει τη μορφή νέων στηλών (b1, b2, b3 και b4). Ένα ακόμη σημείο στο οποίο ο νέος, συμπληρωμένος, κατάλογος διαφοροποιείται από τον παλιό αφορά στο περιεχόμενο. Συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία καταγράφονται μόνον περίπτεροι ναοί. Ακόμη, σε αντίθεση με εκείνη του Dinsmoor, η νέα λίστα δεν περιλαμβάνει τους ναούς της Ιταλίας, καθώς θεωρείται ότι αυτοί αποτελούν ειδική κατηγορία. Εκεί γίνεται με ιδιαίτερο τρόπο εισαγωγή ιωνικών στοιχείων ενώ αποκρυσταλλώνονται

² Curtius και Adler 1892, 6· Shear 2016, 91.

³ Bankel 1993, πίν. 9, 10· Sioumpara 2011, 286–89.



Εικ. 3. Ο ναός στην Μαρμουσιά (αρχαία Κερύνεια Αχαΐας) με μήκος 14 κίωνων. Αποκατεστημένη κάτοψη με τον στυλοβάτη εδραζόμενο απευθείας επί της ευθυνητριάς στο άνω ήμισυ (μξ.ο.-μξ.π): μξ.ο=18/289, γωνιακή συστολή 12/289, μξ.π.: κ.δ.=2.89, κ.δ. ~ 1 μ.) και με δίβαθμη κρηπίδα στο κάτω ήμισυ (μξ.ο.-μξ.π): μξ.ο=15/284, γωνιακή συστολή 27/284, μξ.π.: κ.δ.=2.99, κ.δ. ~ 0.95 μ.), (Χ. Κανελλόπουλος).

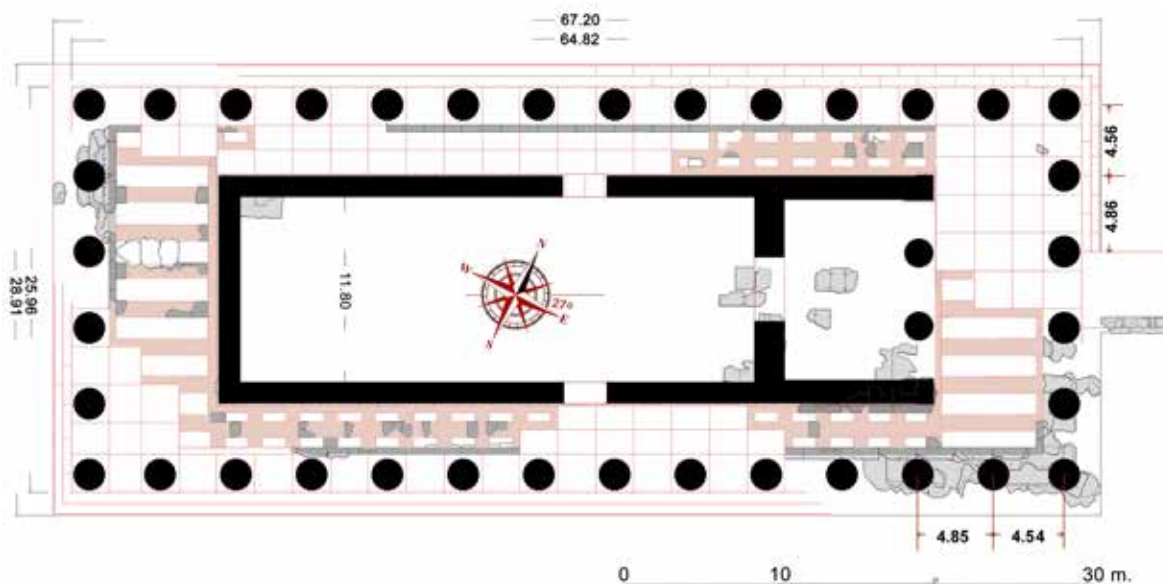
επιπλέον αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, τα οποία εμφανίζουν διαφορές με εκείνα των μητροπόλεων. Ακόμα, καθώς οι ναοί της Δύσης διατηρούνται σε καλή κατάσταση, δεν υπάρχουν πρόσφατα ευρήματα που θα έκαναν απαραίτητη την επικαιροποίηση των πινάκων. Αντίθετα, καταγράφονται 62 περίπτεροι δωρικοί ναοί στον ελλαδικό χώρο και την Μικρά Ασία (σύνολο τουλάχιστον 88, έναντι 23 στον Dinsmoor), οι οποίοι είτε δεν είχαν αποκαλυφθεί στην εποχή του Dinsmoor, είτε δεν είχαν μελετηθεί επαρκώς (π.χ. ο ναός του Ποσειδώνος στην Καλαυρεία), είτε δεν επελέγησαν να συμπεριληφθούν για λόγους του συγγραφέα.⁴ Για τον λόγο αυτό υιοθετήθηκε το σύστημα της δήλωσης με αγκύλες [...] για τις αποκατεστημένες διαστάσεις που δεν ισχύουν με βεβαιότητα (αντί του c. = circa). Επειδή τα στοιχεία που αντλήθηκαν σχετικά με τις διαστάσεις των ναών συνήθως προέρχονται από περισσότερες της μίας μελέτες, έχει γίνει προσπάθεια να αναγράφεται στο πεδίο των βιβλιογραφικών παραπομπών η βασική για τον κάθε ναό πηγή από την οποία αντλήθηκαν τα νέα στοιχεία.

Πίνακες του είδους δεν είναι χρήσιμοι για το ύψος αλλά για τη διατύπωση κανόνων σχετικών με τις βασικές αναλογίες ή για ανεύρεση φαινομένων σχετικών με την βασική σύνθεση. Μερικά από τα φαινόμενα αυτά εξηγούνται πιο κάτω. Για τον ίδιο λόγο παρατίθενται οι βασικές διαστάσεις της κάτοψης, η κάτω διάμετρος και το μεταξόνιο διάστημα, στον κατάλογο των ελληνικών στοών του John Coulton και στην Bonna Wescoat.⁵ Η εξέλιξη των αναλογιών παρακολουθεί την χρονολόγηση των μνημείων.⁶ Στον ίδιο πίνακα γίνεται προφανές ότι οι

4 Στον παρόντα κατάλογο δεν περιλαμβάνεται ο ναός της Γοργούς στην Κέρκυρα και ο Πεισιστράτειος ναός του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα, καθώς για τον τελευταίο ο Μ. Κορρές έχει αποδείξει ότι πρόκειται για επίσης ψευδοδίπτερο δωρικό ναό (η αποκατάσταση με δίπτερη δωρική κάτοψη δεν βρίσκει παράλληλο). Οι διαστάσεις της ευθυνητριάς είναι 43.64 x 110.39 μ., ενώ η κάτω διάμετρος του κίονα υπολογίζεται σε 2.42 μ. (Tölle-Kastenbein 1994, 77, 78, 115).

5 Coulton 1976, 213–94: περίπτεροι, πρόστυλοι ναοί καθώς και θησαυροί παρατίθενται με αλφαβητική σειρά στην Wescoat 2012, 241–42, πίν. 14: 245–46, πίν. 15α.

6 Βλ. *Ύψος κίονα: κάτω διάμετρος και ύψος κίονα: ύψος θριγκού* στον Πίν. 2, που στην ναοδομία δεν καταλήγει στην ψυχρότητα των ελληνιστικών ρυθμών.



Εικ. 4. Ο ναός του Διός Βασιλέως στη Λιβαδειά. Αποκατεστημένη (κόκκινο) κάτοψη επί των λειψάνων (μαύρο). Η θέση των παράπλευρων θυρών είναι υποθετική (X. Κανελλόπουλος από Kanelloropoulos και Partida 2021, 371, εικ. 10).

χαμηλές, για την εποχή, αναλογίες του κίονα στις Βάσσεις είναι συμβατές με την αρχαιοπρεπή, επιμήκη κάτοψη. Η εξέλιξη των αναλογιών σε περίπτερους ναούς είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς σε αυτούς αποτυπώνονται οι μεγάλες θεωρίες. Οι δίστυλοι εν παραστάσι ναοί αυξάνουν τα μικρά μεταξόνια διαστήματα που προκύπτουν από το μικρό μέγεθος του κτηρίου με μεγάλες τριγλύφους και μετόπες, και επομένως με αναλογικά βαρειούς θριγκούς. Οι θόλοι αντίστοιχα, εξισορροπούν το μεγάλο εύρος των όψεων με επαυξημένο ύψος κίονα και δεν αποτελούν τα πλέον κατάλληλα παραδείγματα για διατύπωση κανόνων.

Την τελευταία μόλις εικοσαετία και μετά τους αντίστοιχους πίνακες του Bankel το 1993,⁷ έγιναν γνωστοί οι ναοί στην Μητρόπολη Καρδίτσας, το Καλαπόδι και την Σκιλλουντία, μεταξύ άλλων. Οι υπολογισμοί των μεταξονίων διαστημάτων στην περίπτωση του Εκατόμπεδου στην Ακρόπολη, του ναού του Απόλλωνος, καθώς και του Μεγάλου Ναού στην Κόρινθο αποτελούν πρόσφατες συμβολές στην μελέτη της αρχαϊκής ναοδομίας. Η μελέτη του Rocco, προτείνει απαλοιφή της γωνιακής συστολής στα μεταξόνια των αρχαϊκών Αττικών ναών (ναοί των Αλκμαιωνιδών και της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη).⁸ Το φαινόμενο έρχεται σε συμφωνία με την διπλή γωνιακή συστολή που μετριάξει σημαντικά την συνίζηση στον σύγχρονό τους ναό DD στην Καρθαία. Ο Β' ναός του Απόλλωνα στη Δήλο χρονολογείται πλέον πιο ορθά στην πρώιμη κλασική εποχή. Στη διατριβή του Νακάσης⁹ προτείνεται ότι ο ναός της Αθηνάς Μακίστου στη Σκιλλουντία αποτελεί τον πρώτο κανονικό δωρικό περίπτερο ναό με μήκος 13 κίωνων, κάτι που ο Østby υποστηρίζει ότι ανάγεται ήδη στην Αρκαδία των μέσων του 6ου αιώνα (ναός στον Ορχομενό).¹⁰ Με το εργαλείο της στατιστικής προκύπτει νέο ύψος κίονα για τους ναούς της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα και του Διός στην Στράτο Αιτωλίας.

7 Bankel 1993, πίν. 9, 10 (για τις διαστάσεις των ναών περί το έτος 500 π.Χ.).

8 Rocco 2016.

9 Νακάσης 2004.

10 Østby 1995β, 334.

Ο ενημερωμένος κατάλογος αποτυπώνει τον «ενθουσιασμό» στη ναοδομία κατά την υστεροαρχαϊκή εποχή:¹¹ από τους 88 περίπτερους δωρικούς ναούς, οι 32 χρονολογούνται μεταξύ των ετών 540 και 480 π.Χ. Πολύ ενδιαφέρον είναι το εύρος της σχετικής διαστώλωσης κατά την αρχαϊκή εποχή (2.20:1 – 3.14:1, Πίν. 2). Ο κανόνας που υπαγορεύει ότι περί το έτος 500 π.Χ. το ύψος του κίονα είναι περίπου ίσο με το μήκος δύο μεταξονίων διαστημάτων¹² επαληθεύεται στο ναό της Αφαίας στην Αίγινα (αναλογία 2.003:1) και στο ναό DD της Καρθαίας (1.995:1).¹³ Με βάση την ίδια αρχή έχει προσεγγιστεί το ύψος του κίονα στο ναό των Αλκμαιωνιδών και σε εκείνον της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη.¹⁴ Κατά τρόπο απροσδόκητο, η πιο πάνω αναλογία δεν ανευρίσκεται στον κατά τα άλλα κανονικό ναό της Αθηνάς Μακίστου (αντίστοιχος λόγος ~1.71:1) ούτε στους χαρακτηριστικά αραιόστυλους ναούς της Αρκαδίας.¹⁵ Αντίθετα, ο πρώτος ναός της κλασικής εποχής, του Διός στην Ολυμπία, συμμορφώνεται απόλυτα στον κανόνα, με αντίστοιχη αναλογία 2.01:1. Με βάση την ίδια αρχή, το μέγιστο ύψος του κίονα στον αρχαϊκό ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο μπορεί πλέον να αποκατασταθεί ως ίσο προς δύο μεταξόνια διαστήματα (ή περίπου 5 κάτω διαμέτρους, Εικ. 1).¹⁶

Δυστυχώς, εξαιτίας της απουσίας περίπτερων δωρικών ναών στο Αιγαίο, δεν είναι δυνατό να αποτυπωθούν στον Πίνακα 2 οι ανάλαφρες αναλογίες των αρχαϊκών κίωνων στις Κυκλάδες. Αυτές απηχούνται στους αρχαϊκούς ναούς του Απόλλωνος στη Βουλιαγμένη και την Αίγινα εξηγώντας τους εξαιρετικά ραδινούς κίονες.¹⁷ Η αραιή διαστώλωση στον Ζωστήρα και την Σικύνα οφείλεται στην απουσία διαζώματος τριγλύφου και σε τρεις τριγλύφους ανά μεταξόνιο διάστημα αντίστοιχα. Ο ρυθμός του ναού στο Κάλλιον Αιτωλίας δεν είναι γνωστός με βεβαιότητα. Αν και οι κίονες θα πρέπει να ήταν δωρικοί, η απουσία γωνιακής συστολής στα μεταξόνια καθώς και η αραιή διαστώλωση (5:1) προδίδουν απουσία διαζώματος τριγλύφου, όπως συμβαίνει στο Καλαπόδι, τον Ζωστήρα και το Καρδάκι. Η κάτω διάμετρος του κίονα (περ. 0.90 μ.) στο ναό του Διονύσου στην Ερέτρια, όπως αποκαθίσταται από τον Paul Auberson,¹⁸ παράγει ασυνήθιστα πυκνή διαστώλωση στις στενές πλευρές (Πίν. 2, μεταξόνιο διάστημα : κάτω διάμετρος = 2.20:1). Με κάτω διάμετρο κίονα ίση προς περίπου 0.85 μ. – 0.86 μ. η αναλογία μεταξόνιο διάστημα : κάτω διάμετρος (2.35:1) θα εντασσόταν στον αντίστοιχο λόγο που ισχύει για τους ναούς του 5ου και 4ου αιώνα (2.30:1 -2.50:1).

Ο ναός στην Τραπεζά της Αχαΐας (Εικ. 2) προστίθεται πλέον στην ομάδα των βραχύτερων αρχαϊκών περίπτερων ναών με μήκος 12 κίωνων (ναοί στην Αίγινα) που δεν περιορίζονται από χωροταξικούς συμβιβασμούς, όπως ισχύει για τους ναούς στο Καρδάκι, στην Καρθαία, στο άνδρηρο της Αθηνάς Προναίας και στην Ακρόπολη των Αθηνών (Αρχαίος Ναός). Στην παρούσα μελέτη αποκαθίσταται πιο κατηγορηματικά ο πρόναος του ναού της Μαμουσιάς με απλό θυραίο άνοιγμα, αντί της προηγούμενης διστακτικής δήλωσης αξόνων κίωνων στον πρόναο (Εικ. 3).

Με απλή επισκόπηση των διαστάσεων εντοπίζονται ναοί με μήκος ευθυνητρίας ή στυλοβάτη ίσο ή σχεδόν ίσο με 100 πόδες,¹⁹ ενώ γίνεται προφανές ότι πολλοί περίπτεροι ναοί του 4ου αιώνα είναι σημαντικά μικρότεροι. Το Μητρώον στην Ολυμπία καθίσταται ο μικρότερος περίπτερος δωρικός ναός, επιβεβαιώνοντας

11 Winter 1982, 387–89.

12 Coulton 1984, 43.

13 Ο κανόνας δεν γίνεται άμεσα προφανής, επειδή στους πίνακες του Dinsmoor δεν καταχωρείται τέτοια αναλογία (*ύψος κίονα : μεταξόνιο διάστημα*), αλλά μπορεί να ανευρεθεί δευτερογενώς από τις διαστάσεις στους πίνακες.

14 Rocco 2016, 508, εικ. 1· 513, εικ. 5.

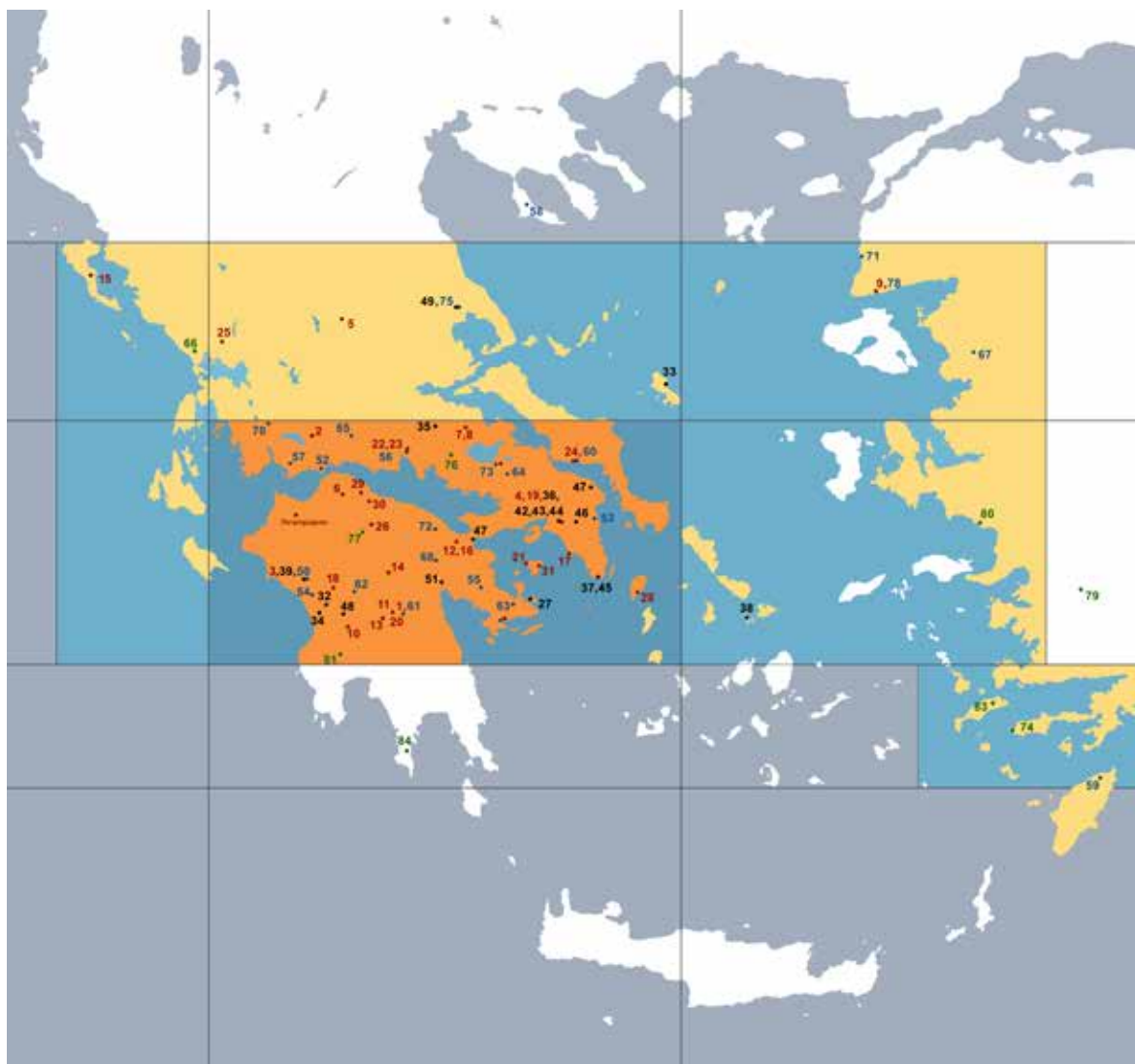
15 «Φαίνεται ότι περιοχές της Αρκαδίας διέσωσαν δείγματα ναών στο σχέδιο των οποίων δεν είχαν ακόμα επιβληθεί οι νέες κατακτήσεις της Δωρικής ναοδομίας που όδευε πλέον προς την κλασική κανονικότητα» (Ανδρικού 2017, 98). Βλ. τους υψηλούς λόγους *μεταξόνιο : κάτω διάμετρος* του Πίν. 2 στην Αρκαδία και την Αχαΐα (Ασέα, Αλίφειρα, Μάκιστο, Τραπεζά και Μαμουσιά) και Μάκιστο και Αλίφειρα στην Εικόνα 6. Στην Μαμουσιά, με κρηπίδα δύο αναβαθμών θα προέκυπτε υπερβολική γωνιακή συστολή καθώς και ασυνήθιστα αραιή διαστώλωση (Εικ. 3, κάτω). Το μέγεθος της συστολής βρίσκει παράλληλο μόνον στο ναό της Ερέτριας και στον Β' ναό της Αφαίας ενώ η αραιόστυλία στο ναό της Ασέας (Πίν. 2).

16 Kanellopoulos και Scahill 2021.

17 «mit ungewöhnlich gestreckten Aufriss ... ionische Schlankheit...» (Wurster 1974, 112 και 118–19).

18 Auberson 1976.

19 Ναοί αρ. 13, 17, 18, 32, 38, 57, 63, 70 (πρβλ. με Pakkanen 2004, 113 και πόδα 0.316 μ.) και 71 στον Πίν. 1.

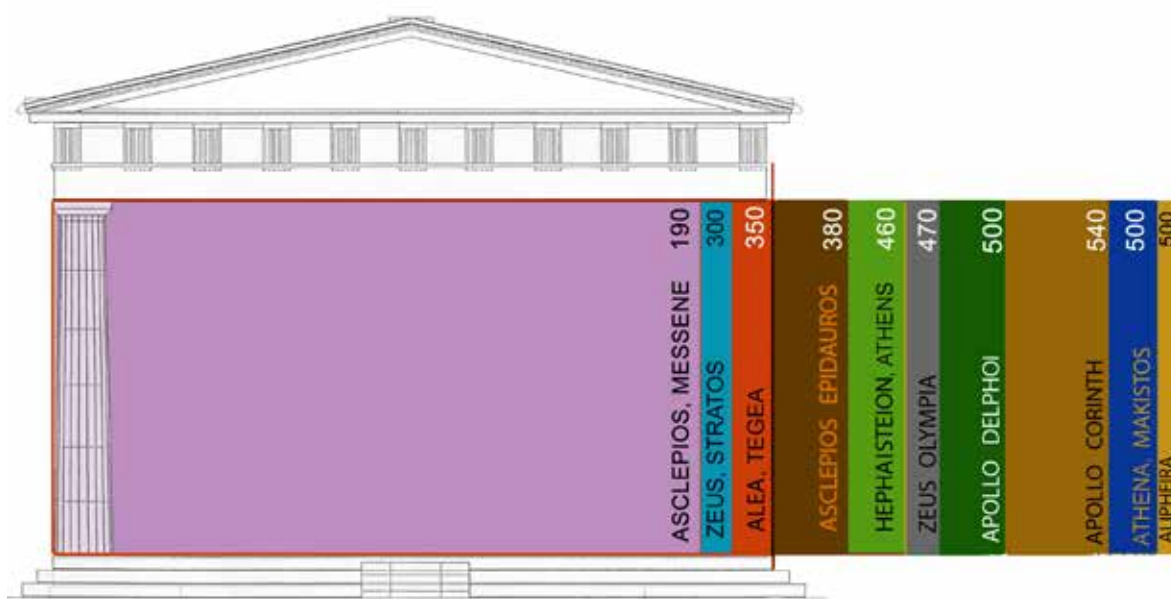


Εικ. 5. Χάρτης με τις θέσεις των ναών του καταλόγου και του αρχαϊκού ναού στο Πετροχώριον (ο τελευταίος χωρίς άλλες πληροφορίες). Κόκκινο για ναούς από το έτος 625 έως το έτος 500, μαύρο για τους ναούς του 5ου αιώνα π.Χ., κινεζικό για τον 4ο αιώνα και πράσινο για τους ναούς του 3ου και 2ου αιώνα. Πρβλ. Spawforth 2006, 25.

τον Πausanias (5.20.9) που σημειώνει το μικρό μέγεθος του τελευταίου. Κατά τρόπο εντελώς απροσδόκητο, μετά το τέλος της κλασικής εποχής, εμφανίζεται ο ναός του Διός στη Λιβαδειά με μήκος στυλοβάτη ίσο με 200 πόδες, επαναλαμβάνοντας την αντίστοιχη τάξη μεγέθους στον πρώτο ναό του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα και εκείνου στην Ολυμπία (Εικ. 4). Φαίνεται ότι αυτή η κλίμακα σε ναούς του Διός δεν είναι τυχαία.²⁰

Η επισκόπηση του χάρτη (Εικ. 5) δείχνει την εξάπλωση του δωρικού περίπτερου ναού σε μια ζώνη μεταξύ της Κέρκυρας (Κορινθιακή αποικία) και της Ρόδου (κέντρο της δωρικής Εξάπολης). Στον ίδιο χάρτη γίνεται παραστατικά προφανές ότι η έκφραση αυτή δεν ενδιέφερε την Μακεδονία, την Λακωνία, το ανατολικό Αιγαίο και την Κρήτη, για διαφορετικούς σε κάθε περιοχή λόγους. Πυκνότερη συγκέντρωση σημειώνεται μεταξύ της Αμβρακίας και της Εύβοιας, κάνοντας τον τύπο αυτό υπόθεση του στενού ελλαδικού κορμού και των σχετικών Ομηρικών-ηρωικών παραδόσεων. Στην γενική αυτή περιοχή εντοπίζονται οι 65 από τους 88 ναούς του τύπου. Οι τελευταίες ανακαλύψεις προδίδουν πως δεν υπάρχει μία δωρική αρχιτεκτονική, αλλά μία κορινθιακή σχολή, μία αρκαδική, μία βοιωτική, μία νησιωτική και μία αττική, για να αναφερθούν οι κυριότεροι κλάδοι, οι οποίοι,

20 Kanellopoulos και Partida 2021, 379, 388.



Εικ. 6. Το ορθογώνιο πλάτος στυλοβάτη: ύψος κίονα στο ναό της Αλέας (κόκκινο) και σε άλλους περίπτερους ναούς μεταξύ των ετών 540 και 190 π.Χ. Τα ορθογώνια δεν είναι σε ενιαία κλίμακα. Έχουν σχεδιαστεί με κοινό ύψος κίονα.

εκτός από τους τύπους των κατόψεων, εντοπίζονται και στις αναλογίες των ναών. Τέλος, στην εικόνα 6 δίνεται παραστατικά η εξέλιξη και η τελική βράχυνση της αναλογίας του ορθογωνίου πλάτους στυλοβάτη: ύψος κίονα σε περίπτερους ναούς κατά τη διάρκεια τριών αιώνων. Περισσότερες διαπιστώσεις μπορεί να εξαγάγει ο αναγνώστης μετά την παράθεση των δεδομένων. Ακολουθούν οι ίδιοι οι πίνακες με τις βασικές διαστάσεις των περίπτερων ναών και εκτενής βιβλιογραφία.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ ο τόμος *Μητιόεσσα* είχε ήδη μορφοποιηθεί, κυκλοφόρησε η εργασία του Jesper Blid²¹ για τον σημαντικό ναό της Δήμητρας Χθονίας στην Ερμιόνη με μήκος 12 κίωνων (αρχές ή πρώτο ήμισυ του 4ου αιώνα π.Χ.). Πρόκειται για την ανάλυση του τρίτου μεγαλύτερου ναού στην Πελοπόννησο, μετά από εκείνους στη Νεμέα και την Τεγέα. Οι διαστάσεις της ευθυνητηρίας είναι $19.0 \pm \mu.$ x $38.0 \pm \mu.$, το αγελαίο μεταξόνιο διάστημα 3.21 μ. ενώ η κάτω διάμετρος του κίονα υπολογίζεται σε περίπου 1.26 μ. Ας σημειωθεί και ο ναός στο Καστράκι Ακραιφίου (παρά το Πτώιον), με γενικές διαστάσεις 9.41 μ. και 19.90 μ. και περίσταση με 5 και 10 κίονες.²² Επίσης, αξιοσημείωτος είναι ο περίπτερος ναός του «Ποσειδώνος» στο Μπίστι Ερμιόνης (περ. 500 π.Χ.), με μήκος 12 κίωνων και διαστάσεις ευθυνητηρίας 16.25 x 32.998 μ., χωρίς άλλες πληροφορίες.²³ Οι θέσεις των πιο πάνω ναών σημειώνονται στον χάρτη της εικόνας 5 χωρίς αρίθμηση. Ο ναός στην ακρόπολη των Πλαταιών με διαστάσεις ευθυνητηρίας 16.70 μ. x 49.90 μ. έχει παραλειφθεί, εκ παραδρομής, από τους πίνακες και τον χάρτη.²⁴

21 Blid 2021.

22 Guillon 1936.

23 McAllister και Jameson 1969.

24 Waldstein και Washington 1891, 395, πίν. 20.

Πίν. 1. Κατάλογος των περιττερων δορικών ναών με βασικές διαστάσεις. Με κυανό χρώμα οι ναοί που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του Dinsmoor (b1. μ.ο.: μεταξόνιο διάστημα όψης, b2. γ.μ.ο.: γωνιακό μεταξόνιο διάστημα όψης, b3. μ.π.: μεταξόνιο διάστημα μακρών πλευρών, b4. γ.μ.π.: γωνιακό μεταξόνιο μακρών πλευρών).

	Χρονολόγηση	Τοποθεσία	Ονομασία ναού	Αρ. κτιόνων	Ευθύντηρία	Στυλοβάτης	b1 μ.μ.ο.	b2 γ.μ.μ.ο.	b3 μ.μ.π.	b4 γ.μ.μ.π.	c Κάτω Διάμετρος	d Υψος Κίονα	e Υψος Θορύκου	Βιβλιογραφία
1	625-620	Τεγέα	Αλέα	6 x 18		16.00 x 48.50-49	~2.80				0.55			Winter 1991, 200. Østby 2014a, 35-40. 2014β, 317
2	περ. 625	Θέρμιον	Απόλλων	5 x 15	x	12.132 x 38.23	2.836-2.91	2.741-785	2.67-686	2.55-67	x	x	x	De Waele 1995, 85-98
3	Υστερος 7ος αι.	Ολυμπία	Ηραίο	6 x 16	x	18.75 x 50.01	3.56	3.325	3.26	3.12	1.20-8/1.0-1.24	5.22	x	Malwitz 1972, 139
4	570-560	Αθήνα	Εκατόμπεδος	6 x ...	~ 20.5 x ...	x	4.06	x	3.84	x	x	x	2.657	Σκουμπάρα 2015, 253-65
5	560	Μητρόπολη	Απόλλων	5 x 11	13.75 x 31.50	... x 30.68	x	x	x	x	x	≈ 5	x	Intzesiloglou 2002, 112
6		Γερράκιες	x	6 x [13]	14.60 x 32.40	x	x	x	x	x	x	x	x	Βόρδης και Πετρόπουλος 2007
7	[560]	Καλαπόδι	x	6 x 18	x	14 x 44.5	x	x	x	x	x	x	x	Helber 2014, 50
8	550-540	Καλαπόδι	Απόλλων	6 x 11	x	13.59 x 26.34	x	x	x	x	0.756-27.0.79 γων.	x	x	Helber 2014, 52-2016, 557, εκ. 2
9	540-520	Λαοος	Αθηνά	6 x 13	14.59 x 30.875	14.03 x 30.32	2.658	x	2.55	x	0.914	[4.57]	x	Wesscott 1988, 215-21-2012, 32-41
10		Λαο Μάλατσο	x	6 x 13/14	9.61 x 21.13	9.51 x 21.03	[1.81]	1.80	1.584	1.565	[~ 0.40-0.45]	x	[0.74]	Στυροπούλου 2021
11	540	Ασία	Αθηνά και Ποσειδών	6 x 13	11.55 x 24.40	10.50 x 23.00-40	1.98	1.86-1.90	x	x	0.66	x	x	Østby 1995β, 342-348, εκ. 194
12	540	Κόρινθος	Απόλλων	6 x 15	[23.30 x 55.46]	21.34 x [53.60]	3.96-4.0	3.70-3.74	3.70	3.60	1.744 / 1.645 μ.π.	7.24	3.365	Andrakou 2019, 23-7
13	530-500	Ασία	Ναός στον Άγιο Ηλία	6 x 13	15.23 x 32.45	11.95 x 29.27	[2.20-38]	x	x	x	0.70	x	0.854	Østby 1995β, 348, εκ. 195, 356
14	530-500	Ορχομενός	x	6 x 13	x	13.33-45 x 31.22-7	2.55	x	x	x	0.75-0.85	x	x	Østby 1995β, 328
15	[520]	Καρδιάκι	x	6 x [12]	x	11.901 x [25.710]	2.25	2.22	2.273	2.273	0.618	2.975	0.745	Ανδρικού 2017, 34, 67, 141
16	Υστερος 6ος αι.	Κόρινθος	Μεγάλος Ναός	6 x ...	x	x	4.74	x	x	x	[1.97]	[9.50]	[4.15]	Pfaff 2003β, 115-19, εκ. 7.28, εκ. 7.29, εκ. 7.31
17		Ζωστήρ	Απόλλων	4 x 6	x	10.89 x 15.19	3.46	3.26-3.37	2.83-2.91	2.83	0.465, 0.455 γων.	[2.60][3.20]	x	Γιαμαλίδη και Κανελλόπουλος υπό έκδοση, εκ. 5

	Χρονολόγηση	Τοποθεσία	Ονομασία ναού	Αρ. κίωνων	Ευθυμνηρία	Στολοβάτης	μ.ξ.ο.	γ.μ.ξ.ο.	μ.ξ.π.	γ.μ.ξ.π.	Κάτοο Διάμετρος	Υψος Κίονα	Υψος Θηρίκοι	Βιβλιογραφία
18	500	Αλάφρα	Αθηνά	6 × 15	10.65 × 29.58	x	2.006	1.88	2.05	1.945	0.68	3.367	0.932	Ορίανδος 1968, 43–98
19	Υστερος 6ος αι.	Αθήνα	Αρχαίος Νεώς	6 × 12	x	21.34 × 43.44	3.94, 4.04	x	3.84	x	~1.65	x	3.40	Dorpfeld 1886, 347- 1891, πίν. 2· Rocco 2016, 510–14
20	Αρχαίος	Παλλάντιον	C	6 × 13	11.55/11.64 × 25.75/24.40	x	x	x	x	x	0.69	x	x	Ostby 1995a, 77, 80
21	520–510	Αίγινα, Κολόνα	Απόλλων	6 × 11	x	16.391 × 31.378	3.111	2.759	3.055	2.699	1.416	[8.085]	x	Wurster 1974, 35–117, εκ. 157
22	περ. 513–505	Δελφοί	Απόλλων	6 × 15	23.80 × 59.50	x	3.97–4.00	3.93	x	x	περ. 1.80	x	x	Courby και Lacoste 1915, 95–100, εκ. 71, 78· Rocco 2016, 508–10, εκ. 1, 2
23	περ. 510	Δελφοί	Αθηνά Πρόναος	6 × 12	14.25 × 28.45	13.25 × 27.45	2.485	2.345	2.421	2.285	1.005	4.60	[2.14]	Demangel 1923, 5–14, εκ. 11, 19
24	περ. 510	Ερέτρια	Απόλλων	6 × 14	20.55 × 47.80	19.15 × 46.40	3.6	3.27	3.48	3.16	1.65	x	x	Auberson 1968, 22–3
25	περ. 500	Αμβρακία	Απόλλων Πιθίος		20.75 × 44.00	x	x	x	x	x	x	x	x	Βοκοτοπούλου 1969, 246–47
26		Γκρεμουλάς	x	6 × 14	x	13.60 × 34.45	2.50	x	2.57	x	0.84	x	x	Ladstätter 2015, 104
27	Υστερος 6ος	Καλαμριά	Ποσειδών	6 × 12	x	14.40 × 27.50	x	x	x	x	x	x	x	Welter 1941, 43–5
28	περ. 500	Καρθαία	DD ("Αθηνά")	6 × 11	x	11.976 × 23.221	2.205, 2.24	2.146	2.24	2.104	0.92	[4.395]	x	Παπανικολάου 1998, 583–92, εκ. 1, 15· Μαυλάς 2010
29		Τραπεζιά	x	6 × 12	16.84 × 31.56	15.64 × 30.51	2.92	2.80	2.69	2.56	1.00		2.014	Helher και Gematou 2015, 120–21, εκ. 7· Helher 2020, 77
30	500–490	Μαμουσιά	x	6 × 14	15.48 × 36.25	[~15.38 × 36.15]	[~2.89]	x	[~2.71]	x	[1.00]	x	x	Kanellopoulos και Kollia 2011, 143–52
31	περ. 500	Αίγινα	Αφεία	6 × 12	15.57 × 30.555	13.788 × 28.789	2.629	2.39	25.561	2.334	~0.989 / 1.01 γων.	[≈ 5.272]	1.966 / 2.04] μ.π.	Bankel 1993, 55, 70
32	500	Μάκιστος	Αθηνά	6 × 13	x	14.18 × 32.94	2.68	2.54	2.68	2.54	0.978	[≈ 4.578]	2.262	Noukakis 2004, 179
33	[Αρχαίος]	Σκύρος	Απόλλων	[6 × 9]	17.60 × 24.10	x	x	x	x	x	x	x	x	Ευαγγελίδης 1918, 33–41
34	478	Προσίδακ	Αθηνά	6 × 13	15.85 × 35.30	14.70 × 33.30	2.74	x	x	x	1.10	x	x	Arapogianni 2002, 226

	Χρονολόγηση	Τοποθεσία	Ονομασία ναού	Αρ. κίωνων	Ευθυμετρία	Στοιβάδα	μ.ξ.ο.	γ.μ.ξ.ο.	μ.ξ.π.	γ.μ.ξ.π.	Κάτω Διάμετρος	Υψος Κίονα	Υψος Θόρηκού	Βιβλιογραφία
35	Πρώμος 5ος	Κρεναίτα	x	6 × 13	x	[11.7 × περ. 28]	x	x	x	x	0.75	[4.40]	x	Paris 1892, 99–100
36	480	Αθήνα	Προπαιθετών	6 × 16	x	23.510 × 66.888	4.42	4.04	4.40	x	1.905	x	x	Ορλάνδος 1977–78, 68–71· Κορρές 1994, 90
37	Πριν το 480	Σούνιο	Ποσειδών (αρχαϊκός)	6 × 13	x	13.12 × 30.34	2.46	x	x	x	0.97	x	x	Paga και Miles 2016, 659–62
38	478–303	Δήλος	Απόλλων	6 × 13	13.72 × 29.78	12.47 × [28.53]	2.30	2.272	2.291–304	2.284	0.945 / 0.965 γων.	≈ 5.20	2.06	Courby 1931, πίν. 4, 5
39	470	Ολυμπία	Ζεύς	6 × 13	x	27.68 × 64.12	5.226	4.793	5.221	4.748	2.256 / 2.231 μ.π.	10.51	4.08 / 4.15 μ.π.	Curtius και Adler 1892, 6· Gruben 2000, 69
40	Πρώμος 5ος	Ισθμία	Ποσειδών	7 × 19	x	14.018 × 40.024	2.219	x	2.185		[0.70–0.769]	[4.250]	x	Bronser 1971, 9, 43, 55
41	περ. 460	Ισθμία	Ποσειδών	6 × 13	x	22.90 × 53.50	4.362	3.969	4.367	3.974	1.874 / 1.854 μ.π.	[8.73]	[3.658]	Bronser 1971, 101–3
42	Μέσα 5ου αι.	Αθήνα	Δελφίνιος	6 × 13	x	15.26 × 33.08	x	x	x	x	x	x	x	Travlos 1980, 83
43	460	Αθήνα	Ηρακλείο	6 × 13	15.168 × 33.244	13.708 × 31.776	2.583	2.413	2.581	2.413	1.018 / 1.038 γων.	~ 5.713	2.020 / 1.980 μ.π.	Dinsmoor 1941, 33· 1950, 338
44	447–432	Αθήνα	Παρθενών	8 × 17	x	30.880 × 69.503	4.29–4.305	3.681	4.266–4.309	3.689	1.905 / 1.948 γων.	10.439	3.301	Ορλάνδος 1977–8, 101, 147–241, εκ. 149
45	5ος αι.	Σούνιο	Ποσειδών (κλασσικός)	6 × 13	~ 15.20	13.48 × 31.15	2.525	2.38	x	x	1.043	6.024	2.009	Paga και Miles 2016, 659–74
46	6ος αι.	Παλλήνη	Αθηνά	6 × 13	16.125 × 34.941	[14.231 × 33.047]	2.69	2.489	x	x	1.10	~ 6.100	2.02	Korpiés 1992–98, 99
47	425	Ραμνούς	Νέμεσις	6 × 12	x	9.996 × 21.431	1.904	1.73	x	x	0.7140.728 γων.	~ 4.10	1.394 / 1.356 μ.π.	Miles 1989, 154
48	περ. 410	Βίσσας	Απόλλων	6 × 15	16.193 × 39.827	14.548 × 38.342	2.714	2.506 / 526	2.673	2.432	1.16 / 1.12	5.957	1.948	Cooper 1996, 367
49		Φερές	Μεγάλος Νηός	x	x	14.44 × ...?	2.73–5	x	2.72–3	x	x	x	x	Bejington 1937, 30–49· Østby 1990, 101–8· 1994, 139–42
50	400	Ολυμπία	Μητρώον	6 × 11	11.88 × 21.93	10.62 × 20.67	2.01	1.82	x	x	0.85	4.63	1.488	Curtius και Adler 1892, πίν. 24–6· Mallwitz 1972, 160–63
51	περ. 400	Άργος	Ηραίο	6 × 12	20.8 × 39.59	17.07 × 36.59	3.266	3.041	x	x	1.32 / 1.34 γων.	x	2.48	Pfaff 2003a, 73–82
52	400–350	Μολάκρεον	Ποσειδών	6 × 13	14.37 × 31.45 / 14.25 × 31.41	12.87 × 30.003	2.45	2.231	2.448	x	1.02	x	x	Ορλάνδος 1927, 56· Knell 1973, 452–59
53		Αρκαμηδίες Αλιές	Αρταμς	6 × 9	14.11 × 21.16	12.55 × 19.60	x	2.35	x	2.35	0.86	x	x	Knell 1983γ

	Χρονολόγηση	Τοποθεσία	Ονομασία ναυό	Αρ. κτιόνων	Ευθυμετρία	Στολολοβότης	μζ.ο.	γμζ.ο.	μζ.π.	γμζ.π.	Κάτο Διάμετρος	Υψος Κτιόνι	Υψος Θρίγκου	Βιβλιογραφία
70	Τέλος 4ου αι.	Σχράτος	Ζεύς	6 × 11	18.395 × 34.193	16.62 × 32.44	3.16	2.845	x	x	1.29	[~ 8.70]	2.085	Ορλάνδος 1923, 4–15, εικ. 8· Pakkanen 2004, 103–7, 121
71	300,	Αλεξάνδρεια Τρούας	x	6 × 11	14.50 × 29.60	x	x	x	x	x	x	x	x	Sioumpara 2011, 286–89
72	περ. 300	Σικυών	x	6 × 18	x	[11.40 × 37.60]	[2.14]	2.04	2.17	2.07	[0.50–0.55]	x	x	Krystall-Votsi και Østby 2014, 192–94
73	300	Πτόιον	Απόλλων	6 × 13	11.65 × 24.72	x	1.87/1.914	1.679	1.868	1.679	[0.78–0.80]	x	x	Ορλάνδος 1915, 101· Kanellopoulos και Petmakis 2018, 183–86
74	ελληνιστικός	Κνίδος	Απόλλων Κάρναιος	6 × 11	x	x	x	x	x	x	x	x	x	Love 1970, 151
75	300	Φερές	Ζεύς / Εκάτη	6 × 12	15.81 ×	14.44 × ...; ...	2.743	x	x	x	x	x	x	Bequignon 1937, 30–49· Østby 1990, 101–8· 1994, 139–42
76	Πρώιμος 3ος	Αιβαδιτιά	Ζεύς	6 × 14	28.91 × 67.20	[25.96 × 64.82]	4.86	4.55	4.85	4.55	2.04	x	x	Kanellopoulos και Parida 2021, 369–75, εικ. 9–11
77	300–250	Λουσοί	x	6 × 15	15.80 × 42.35	x	x	x	x	x	x	x	x	Μητροπούλου-Leon και Ladstätter 2012
78	250–200	Ίλιον	x	6 × 12	16.40 × 35.70	15.30 × 32.39	2.877	x	x	x	x	x	x	Sioumpara 2011, 286–89· Wescoat 2012, 203· Webb 1996, 47
79	200	Αλάβανδα	Άρτεμις / Ζεύς,	6 × 11	x	x	x	x	x	x	x	x	x	Sioumpara 2011, 286–89
80	3ος αι.	Κιάρος	Απόλλων	6 × 11	25.16 × 46.285	23.492 × 43.748	4.232	4.040	x	x	1.80	11.34	x	Moretti 2012, 115
81	200–190	Μεσσήνη	Ασκληπιός	6 × 12	13.664 × 27.97	12.71 × 27.01	2.398	2.20	2.39		[0.92]	x	x	Sioumpara 2011, 286–89
82	2ος αι.	Ανέζ	ΒΔ Ναός	6 × 12	11.40 × 19.34	x	x	x	x	x	x	x	x	Sioumpara 2011, 286–89
83	160–150	Κως	Ασκληπιός	6 × 11	18.075 × 33.28	15.965 × 31.17	3.065, 3.08	2.677	3.05	2.70	1.27	x	[2.108]	Schazmann και Herzog 1932, 7–8, πιν. 2, 4
84	περ. 146	Κόινια	Ναός Β	6 × 7	8.40 × 9.96	8.05 × 9.60	1.545	11.425	1.545	11.425	x	x	x	Μόσχος 1988, 140–47

Πίν. 2. Κατάλογος με τις βασικές αναλογίες των περίπτερων δωρικών ναών. Με κυανό χρώμα οι ναοί που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του Dinsmoor.

Χρονολόγηση	Τοποθεσία	Ονομασία ναού	Μεσόλιο:ΚΔ	Υ Κίονα:ΚΔ	Υ Θρύγκ:ΚΔ
Υστερος 7ος αι.	Ολυμπία	Ηραίο	2.96	4.35	x
540-520	Άσσοι	Αθηνά	2.90	5.02	x
	Άνω Μέλπεια	Χ	4.52	x	1.85
540	Ασέα	Αθηνά και Ποσειδών	3	Χ	Χ
540	Κόρινθος	Απόλλων	2.27	4.16	1.92
530	Ασέα	Ναός στον Άγιο Ηλία	3.14	x	1.22
530-500	Ορχομενός	Χ	4.3	x	x
[520]	Καρδάκι	Χ	3.64	4.813	x
Υστερος 6ος αι.	Κόρινθος	Μεγάλος Ναός	2.40	[4.82]	2.10
	Ζωστήρ	Απόλλων	7.52	5.65	x
περ. 520-510	Τραπεζά	Χ	2.92	x	2.01
500	Αλίφειρα	Αθηνά	2.95	4.94	x
Υστερος 6ος αι.	Αθήνα	Αρχαίος Ναός	2.44	x	2.06
520-510	Αίγινα (Κολόνα)	Απόλλων	2.197	[5.709]	x
περ. 513-505	Δελφοί	Απόλλων (Αρχαϊκός)	2.20	x	2.17
περ. 510	Δελφοί	Αθηνά Προναία	2.47	4.57	2.12
περ. 510	Ερέτρια	Απόλλων	2.18	x	x
	Γκρεμουλιάς	Χ	2.97	x	x
περ. 500	Καρθαία	DD (Αθηνά)	2.43	[4.77]	Χ
500-490	Μαμουσιά	Χ	[2.89]	x	x
περ. 500	Αίγινα	Αφαία	2.68	5.37	1.98
500	Μάκιστος	Αθηνά	2.76	[≈ 4.71]	2.31
Πριν το 480	Σούνιο	Ποσειδών (Αρχαϊκός)	2.53	[≈ 5.00]	Χ
478	Πρασιδάκι	Αθηνά	2.49	x	x
478-303	Δήλος	Απόλλων	2.44	[5.53]	2.17
470	Ολυμπία	Ζεύς	2.32	4.67	1.81
Πρώιμος 5ος αι.	Ισθμία	Ποσειδών	3.15	6.07	Χ
περ. 460	Ισθμία	Ποσειδών	2.33	4.66	1.95
460	Αθήνα	Ηφαιστείο	2.53	5.61	1.98
447-432	Αθήνα	Παρθενών	2.25	5.47	1.73
5ος αι.	Σούνιο	Ποσειδών (Νεώτερος)	2.42	5.77	1.92
5ος αι.	Παλλήνη	Αθηνά	2.44	5.57	1.81
425	Ραμνούς	Νέμεσις	2.66	5.77	1.95
περ. 410	Βάσσεις	Απόλλων	2.33	5.15	1.67
400	Ολυμπία	Μητρώον	2.36	5.44	1.75
περ. 400	Άργος	Ηραίο	2.47	5.60	1.87
400-350	Μολύκρειον	Ποσειδών	2.40	x	x
380-370	Λέπρεον	Δήμητρα	2.35	x	x
380-370	Επίδαυρος	Ασκληπιός	2.44	6.13	1.62
373	Δελφοί	Απόλλων	2.40	6.16	x
370	Θήβα	Απόλλων Ισμήνιος	2.45	x	x
360-350	Καλυδόν	Άρτεμις	2.42	x	x
Μέσα 4ου αι.	Ερέτρια	Διόνυσος	[2.22;]	x	x
355-345	Τεγέα	Αθηνά Αλέα	2.32	6.15	1.56
4ος αι.	Γόρτυνα	Ασκληπιός	2.40	x	x
4ος αι.	Τροιζήνα	Ιππόλυτος	2.44	x	x
330-325	Πέργαμος	Αθηνά	3.15	[7.01;]	1.63
330-320	Νεμέα	Ζεύς	2.30	6.37	1.58
Τέλος 4ου αι.	Στράτος	Ζεύς	2.44	[6.72]	1.61
310-300	Κλάρος	Απόλλων	2.35	6.3	x
περ. 300	Σικυών	Χ	4.28	x	x
300	Πτώιον	Απόλλων	2.39	x	x
280 -	Λιβαδειά	Ζεύς	2.38	x	x
200-190	Μεσσήνη	Ασκληπιός	2.60	x	[1.66]
160-150	Κως	Ασκληπιός	2.41	x	1.66

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry, P., και E. Hansen. 2010. *Le Temple d'Apollon du IV Siècle. FdD II.14*. Athènes: École française d'Athènes.
- Anderson, W., και R.P. Spiers. 1907. *The Architecture of Greece and Rome: A Sketch of its Historic Development*. London: Batsford.
- Anderson, W., R.P. Spiers, και W.B. Dinsmoor. 1927. *The Architecture of Greece and Rome: An Account of its Historic Development*. London: Batsford.
- Ανδρικού, Δ. 2017. «Ο Ναός στο Καρδάκι της Κέρκυρας». Διδ. διατρ., Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Andrikou, D. 2019. «The Temple of Apollo at Corinth. Observations of the Architectural Design». Στο *Transdisciplinary Multispectral Modelling and Cooperation for the Preservation of Cultural Heritage, First International Conference, TMM_CH 2018, Athens, Greece, October 10–13, 2018, Revised Selected Papers*, Part II, επιμ. A. Moropoulou, M. Korres, A. Georgopoulos, C. Spyarakos και C. Mouzakis, 22–35. Cham: Springer.
- Arapogianni, X. 2002. «The Doric Temple of Athena at Prasadaki». Στο *Excavating Classical Culture; Recent Archaeological Discoveries in Greece*, επιμ. M. Stamatopoulou και M. Yeroulanou, 225–28. Oxford: Beazley Archive και Archaeopress.
- Auberson, P. 1968. *Temple d'Apollon Daphnéphoros: Architecture*. Eretria I. Bern: Francke.
- _____. 1976. «Le temple de Dionysos». Στο *Ombres de l'Eubée? Die vorklassische Keramik aus dem Gebiet des Westtores; Le temple de Dionysos*, edited by A. Hurst, J.-P. Descœudres και P. Auberson, 59–67. Eretria V. Bern: Francke Verlag.
- Bankel, H. 1993. *Der spätarchaische Tempel der Aphaia auf Aegina*. Denkmäler Antiker Architektur 19. Berlin; New York: de Gruyter.
- Bequignon, Y. 1937. *Recherches archeologiques a Pherres de Thessalie*. Paris: Les Belles Lettres.
- Blid, J. 2021. «The Temple of Demeter Chthonia at Ermione». *OpAthRom* 14:101–34.
- Βοκοτοπούλου, I. 1969. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου». *ArchDelt* 24, Χρονικά:246–47.
- Βόρδος, Α., και Μ. Πετρόπουλος. 2007. «Γκραίκας». *ArchDelt* 62:510–3.
- Broneer, O. 1971. *Isthmia I. Temple of Poseidon*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Παμαλίδη, Μ., και Χ. Κανελλόπουλος. Υπό έκδ. «Ο Ναός του Απόλλωνος Ζωστήρος στη Βουλιαγμένη». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο. Από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως την Ύστερη Αρχαιότητα (11ος αι. π.Χ. – 5ος αι. μ.Χ.)», 11–14 Σεπτεμβρίου 2019*. Λήμνος.
- Cooper, F.A. 1996. *The Temple of Apollo Bassitas 1. The Architecture*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Coulton, J.J. 1976. *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford: Clarendon.
- _____. 1984. «The Parthenon and Periklean Doric». Στο *Parthenon-Kongress Basel: Referate und Berichte, 4–8 April 1982*, επιμ. E. Berger, 40–4. Mainz: von Zabern.
- Courby, F. 1931. *Les temples d'Apollon, EaD XII: Les temples d'Apollon*. Paris: Boccard.
- Courby, F., και H. Lacoste. 1915. *Topographie et architecture: la terrasse du temple. FdD II.2*. Paris: Boccard.
- Curtius, E., και F. Adler. 1892. *Olympia: Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung* (Tafelband 1); *Die Baudenkmäler*. Berlin: A. von Asher & Co.
- Demangel, R. 1923. *Les temples de tuf. FdD II*. Paris: Boccard.
- De Waele, J. 1995. «Der Apollontempel (C) von Thermos und sein Vorgänger (B): Disposition und Entwurf». *ArchEph* 134:85–98.
- Dinsmoor, W.B. 1941. *Observations on the Hephaisteion. Hesperia Suppl. 5*. Baltimore: American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 1950. *The Architecture of Ancient Greece: An Account of its Historic Development*. London, New York: Batsford.
- Dörpfeld, W. 1886. «Der alte Athenatempel auf der Akropolis». *MdI, Abteilung Athen* 11: 337–51.
- _____. 1891. *Antike Denkmäler* (Band 1). Berlin: Reimer.
- Dyggve, E. 1948. *Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon*. København: Munksgaard.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1918. «Ἀνασκαφαί και ἔρευναι ἐν Σκυῶ». *ArchDelt* 4:34–45.
- Θέμελης, Π. 1983. «Δελφοί και Περιοχή τον 8ο και 7ο π.Χ. αιώνα». *ASAtene* 61:213–57.
- Gruben, G. 2000. *Ιερά και Ναοί της Αρχαίας Ελλάδας*. Μτφ. Δ. Ακτσελή. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Guillon, P. 1936. «Mesures de longueur à Akraiphia d'après le plan du temple supérieur de Castraki (Ptoion)». *BCH* 60:3–10.

- Hellner, N. 2014. «Räumliche Führung am Beispiel der spätgeometrischen und archaischen Süd-Tempel von Abai/Kalapodi». Στο *Architektur des Weges. Gestaltete Bewegung im Gebauten Raum. Internationales Kolloquium in Berlin vom 8.–11. Februar 2012*, επιμ. D. Kurapkat, P.I. Schneider και U. Wulf-Rheidt, 289–307. Diskussionen zur archäologischen Bauforschung 11. Regensburg: Schnell & Steiner.
- _____. 2016. «Gab es in der Frühphase des archaischen Tempelbaus kannelierte Holzsäulen?». Στο *Αρχιτέκτων: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, επιμ. Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά και Α. Ohnesborg, 555–68. Αθήνα: Μέλισσα.
- _____. 2020. «Wiederverwendete und umgestaltete Bauteile am archaischen Tempel auf der Trapezá Aigiou». Στο *Umgebaut. Umbau-, Umnutzungs- und Umwertungsprozesse in der antiken Architektur. Bauforschungskolloquium in Berlin vom 21. bis 24. Februar 2018 veranstaltet vom Architekturreferat des DAI, DiskAB 13*, επιμ. Κ. Piesker, 73–90. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Hellner, N., και F. Gennatou. 2015. «Il tempio arcaico sulla Trapeza di Eghion. Ricerca e ricostruzione». *ASAtene* 90.3:115–34.
- Hill, B.H. 1966. *The Temple of Zeus at Nemea*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Intzesiloglou, B.G. 2002. «The Archaic Temple of Apollo at Metropolis (Thessaly)». Στο *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, επιμ. Μ. Stamatopoulou και Μ. Yeroulanou, 109–15. *BAR* 1031. Oxford: The Beazley Archive, Archaeopress.
- Kanellopoulos, C., και Ε. Kollia. 2011. «Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and Architecture in the Sanctuary of Profitis Elias». *MdI* 126:137–76.
- Kanellopoulos, C., και Μ. Petrakis. 2018. «Cella Alignment and 4th century BC Doric Peripteral Temple Architecture in Mainland Greece». *OpAthRom* 11:169–201.
- Kanellopoulos, C., και Ε. Partida. 2021. «The Temple of Zeus at Lebadeia. The Architecture and the Semantics of a Colossus». *OpAthRom* 14:363–400.
- Kanellopoulos, C., και D. Scahill. 2021. «The Archaic Temple of Poseidon at Cape Sounion. A Note on the Architecture». *Pelargos* 2:51–60.
- Knell, H. 1973. «Der Artemistempel in Kalydon und der Poseidontempel in Molykreion: Eine Untersuchung Vergleichende». *AA* 1973:448–61.
- _____. 1978. «Troizen. Tempel des Hippolytos (?). Zur Interpretation des Tempel-fundaments». *AA* 1978:397–406, 675–76.
- _____. 1983α. «Lepreon, der Tempel der Demeter». *AM* 98:113–47.
- _____. 1983β. «Dorische Ringhallentempel in spät- und nachklassischer Zeit». *JdI* 98:203–33.
- _____. 1983γ. «Der Tempel der Artemis Tauropolos in Lutsa». *AA* 1983:39–43.
- Κορρές, Μ. 1992–1998. «Από την Παλλήνη στην Αγορά». *ΗΟΡΟΣ* 10–12:83–104.
- _____. 1994. «Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνα». Στο *Ο Παρθενώνας και η Ακτινοβολία του*, επιμ. Π. Τουρνικιώτης, 44–97. Αθήνα: Μέλισσα.
- Krystalli-Votsi, K., και Ε. Østby. 2014. «The Temples of Apollo at Sikyon». Στο *Attitudes towards the Past in Antiquity: Creating Identities. Proceedings of an International Conference held at Stockholm University, 15–17 May 2009*, επιμ. Β. Alroth και C. Scheffer, 191–200. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Classical Archaeology 14. Stockholm: Stockholm University.
- Ladstätter, G. 2015. «Gremoulias-Kalavrita (Achaia)». *ÖJh* 2015:101–5.
- Love, I.C. 1970. «A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1969». *AJA* 74:149–55.
- Mallwitz, A. 1972. *Olympia und seine Bauten*. München: Prestel.
- McAllister, M.H., και M.H. Jameson. 1969. «A Temple at Hermione». *Hesperia* 38:169–85.
- Μητσοπούλου-Leon, V., και G. Ladstätter. 2012. «Λουσοί». Στο *Πελοπόννησος*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 321–23. Αρχαιολογία III. Αθήνα: Μέλισσα.
- Miles, M.M. 1989. «The Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous». *Hesperia* 58:134–256.
- Moretti, J.-C. 2012. «Le temple de l'oracle d'Apollon à Claros». Στο *Archéologies et espaces parcourus*, επιμ. Ο. Henry, 111–28. Rencontres d'Archéologie de l'IFEA 2012. Istanbul: Institut français d'études anatoliennes. <https://books.openedition.org/ifeagd/903>
- Μόσχος, Τ. 1988. «Κιόνια Β': Προβλήματα Κατασκευής Δωρικών Κτιρίων της Ύστερης Ελληνιστικής Περιόδου και των Πρώτων Αυτοκρατορικών Χρόνων: Η Περίπτωση των Δύο Ναών στα Κιόνια της Νότιας Λακωνικής». Στο *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4–10 Σεπτεμβρίου 1983*, επιμ. Α. Νίνου και Ε. Κυπραίου, 140–47. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

- Μπιλής, Θ. 2010. «Ανάλυση Υπολογισμού του Ύψους του Κίονα του Ναού 'Αθηνάς' Καρθαίας». *Αρχαιογνωσία* 15:323–29.
- Νακάσης, Α. 2004. *Ο Ναός της Αθηνάς Μακίστου*. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
- Ορλάνδος, Α. 1915. «Ο Ναός του Ἀπόλλωνος Πτώου». *ArchDelt* 1:94–110.
- _____. 1923. «Ὁ ἐν Στράτῳ τῆς Ἀκαρνανίας Ναὸς τοῦ Διός». *ArchDelt* 8:1–51.
- _____. 1927. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Μολυκρείῳ τῆς Αἰτωλίας». *Παράρτημα ArchDelt* 1922–25:55–64.
- _____. 1968. *Ἡ Ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα καὶ τὰ Μνημεῖα τῆς*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Αῤῥήναις Ἀρχαιολογικῆς Εἰταιρείας 58. Αῤῥήναι: Ἡ ἐν Αῤῥήναις Ἀρχαιολογικὴ Εἰταιρεία.
- _____. 1977–1978. *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Αῤῥήναις Ἀρχαιολογικῆς Εἰταιρείας 86. Αῤῥήναι: Ἡ ἐν Αῤῥήναις Ἀρχαιολογικὴ Εἰταιρεία.
- Østby, E. 1990. «Ο Ναός του Θαυλίου Διός – Τα Θεμέλια καὶ ἡ Ἀναπαράσταση». Στὸ *Υπέρεια, Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»*, ἐπιμ. Π. Καμηλάκης καὶ Α. Πολύμερου-Καμηλάκη, 101–8. Αῤῥήναι: Ἐπιστημονικὴ Εἰταιρεία Μελέτης «Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα».
- _____. 1994. «A Reconsideration of the Classical Temple at Pherai». Στὸ *Θεσσαλία, Δεκαπέντε Χρόνια Ἀρχαιολογικῆς Ἐρευνας, 1975–1990. Αποτελέσματα καὶ Προοπτικὲς, Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17–22 Ἀπριλίου 1990*, τ. Β', 139–42. Αῤῥήναι: Τ.Α.Π.Α.
- _____. 1995α. «I Templi di Pallantion». *ASAtene* 68–9:55–93.
- _____. 1995β. «Templi di Pallantion e dell'Arcadia: confronti e sviluppi». *ASAtene* 68–9:285–390.
- _____. 2014α. «The Sanctuary of Alea at Tegea in the Pre-Classical Period». Στὸ *Tegea I. Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1991–94*, ἐπιμ. E. Østby, 11–56. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 3. Athens: The Norwegian Institute at Athens.
- _____. 2014β. «The Classical Temple of Athena Alea at Tegea». Στὸ *Tegea II. Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990–94 and 2004*, ἐπιμ. E. Østby, 317–51. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 4. Athens: The Norwegian Institute at Athens.
- Paga, J., καὶ M.M. Miles. 2016. «The Archaic Temple of Poseidon at Sounion». *Hesperia* 85:657–710.
- Pakkanen, J. 1998. *The Temple of Athena Alea at Tegea. A Reconstruction of the Peristyle Column*. Helsingin yliopiston Taidehistorian laitoksen julkaisuja 18. Helsinki: Department of Art History at the University of Helsinki καὶ Athens: Finnish Institute at Athens.
- _____. 2004. «The Temple of Zeus at Stratos: New Observations on the Building Design». *Arctos* 38:95–121.
- Παπανικολάου, Α.Ν. 1998. «Ἡ Στέγη τοῦ Ναοῦ τῆς Αθηνάς στὴν Καρθαία». Στὸ *Κέα–Κύθνος, Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία: Πρακτικὰ τοῦ Διεθνούς Συμποσίου Κέα–Κύθνος, 22–25 Ἰουνίου 1994*, ἐπιμ. Λ.Γ. Μενδώνη καὶ Α.Ι. Μαζαράκης Αἰνιάν, 583–608. Μελετήματα 27. Αῤῥήναι: Κέντρον Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν καὶ Paris: Bocard.
- Paris, P. 1892. *Élatée: la ville, le temple d'Athéna Cranaia*. Paris: E. Thorin.
- Πέτσας, Φ. 1970. «Ναὸς Ἀμμωνος παρὰ τὴν Ἀφντιν». *ArchDelt* 25 B2, Χρονικά:354–61.
- _____. 1975. «Χρονικά Ἀρχαιολογικά 1968–1970». *Μακεδονικά* 25:171–355.
- Pfaff, C.A. 2003α. *The Argive Heraion: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 2003β. «Archaic Corinthian Architecture: ca. 600 to 480 B.C.». Στὸ *Corinth, The Centenary: 1896–1996*, ἐπιμ. C.K. Williams II καὶ N. Bookidis, 95–140. Corinth 20. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Rocco, G. 2016. «The Role of Cycladic Workshops in Late Archaic Architectural Change». Στὸ *Αρχιτέκτων: Τιμητικός Τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Μανόλη Κορρέ*, ἐπιμ. Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά καὶ Α. Ohnesborg, 507–15. Αῤῥήναι: Μέλισσα.
- Roux, G. 1961. *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.* Paris: Bocard.
- Schazmann, P., καὶ R. Herzog. 1932. *Kos: Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen und Forschungen 1: Asklepieion: Baubeschreibung und Baugeschichte*. Berlin: Keller.
- Shear, T.L. Jr. 2016. *Trophies of Victory: Public Building in Periklean Athens*. Princeton: Department of Art and Archaeology, Princeton University, in association with Princeton University Press, 2016.
- Sioumpara, E.P. 2011. *Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes: Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur*. München: Hirmer.
- Σιουμπάρα, Ε.Π. 2015. «Ἡ Νέα Ἀναπαράσταση τοῦ Ἑκατοπέδου' Ναοῦ με Βάση τὰ Διάσπαρτα Πώρινα Ἀρχιτεκτονικὰ Μέλη τῆς Ἀκρόπολης». Στὸ *6η Διεθνὴς Συνάντηση γιὰ τὴν Αποκατάσταση τῶν Μνημείων Ἀκροπόλεως, Πρακτικὰ Αῤῥήναι, 4–5 Ὀκτωβρίου, 2013*, ἐπιμ. Α. Σοφοῦ, 249–69. Αῤῥήναι: Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, ΥΣΜΑ.

- Spawforth, T. 2006. *The Complete Greek Temples*. London: Thames and Hudson.
- Σπυροπούλου, Ε. 2021. «Η Αρχιτεκτονική του Ναού της Άνω Μέλπειας: Συμβολή στη Μελέτη της Αρκαδικής Ναοδομίας». Μεταπτ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Tölle-Kastenbein, R. 1994. *Das Olympieion in Athen*. Köln: Böhlau.
- Travlos, J. 1980. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. New York: Hacker.
- Waldstein, C., και H.S. Washington. 1891. «Excavations by the American School at Plataia in 1891. Discovery of a Temple of Archaic Plan». *AJA* 7:390–405.
- Webb, P.A. 1996. *Hellenistic Architectural Sculpture: Figural Motifs in Western Anatolia and the Aegean Islands*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Wescoat, B.D. 1988. «Some Architectural Evidence for the Sources and Program of the Temple of Athena at Assos». *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4–10 Σεπτεμβρίου 1983*. Τόμος Δ, 215–21. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
- _____. 2012. *The Temple of Athena at Assos*. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Welter, G. 1941. *Troizen und Kalaureia*. Berlin: Gebr. Mann.
- Winter, F.E. 1982. «Tradition and Innovation in Doric Design IV: The Fourth Century». *AJA* 86:387–400.
- _____. 1991. “Early Doric Temples in Arcadia”. *EchCl* n.s. 10:193–220.
- Wurster, W.W. 1974. *Der Apollontempel*. Alt-Ägina I,1. Mainz: von Zabern.

